Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

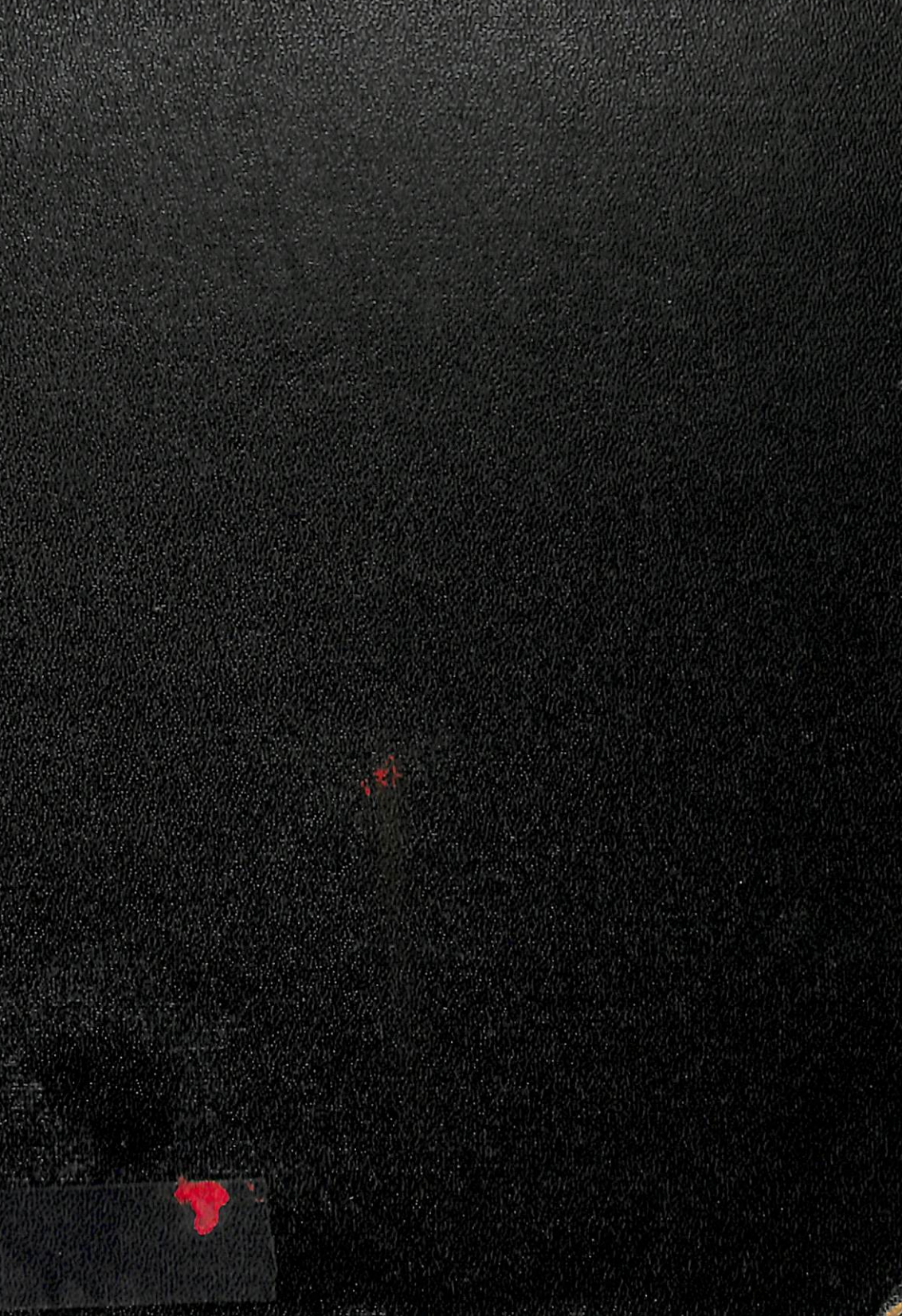
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

ՀԱՅ ՎԱՆՔԵՐ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

215.1
Ա26.0
ար2
206.5
Ա-47

24 NOV 2011

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ՎԱՆՔԵՐ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՍՈՒՐԲ ԵՐԿՐԻՆ ՄԷՋ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SHNORHALI
LIBRARY
ARMENIAN PRELACY

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՑ
ՄԿՐՏԻՉ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՂԱԻՆՈՒՆԻ

SAHAKIAN LIBRARY
No:
VOL.

1931
ՏՊԱՐԱՆ ՍԲՐՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ
ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

6 FEB 2013

2916

ՀՐԱՏԱՆԱՒ

ՏՆՕՐԷՆ ԺՈՂՈՎՈՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ

ՍՈՒՐԲ ԱՔՈՌՈՑ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ ԼԵՄԱՐՅԱՆ

Գրադարան

5188 - 2011

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Քանի մը տողերով կ՚ուզենք լուսաբանել վանական կեանքին առաջ անապատներ առանձնացող բարի հիսոնեաներուն անապատական կեանքին վիճակը եւ յետոյ գրել թէ ի՛նչ պատճառներէ մղուած նոյն բարեպաշտ հիսոնեաները յաղուցին անապատական կեանքը ու հիմնեցին մեծամեծ վանքեր որոնք վերածուեցան հոգեւոր կեանքի եւ կրօնական ուսման եւ աղօթքի արբավայրերու։ Այս հիմնական բացատրութիւններէ վերջ պիտի գրենք հայկական վանքերու հիմնարկութիւնը Ս. Երկրին, եւ մասնաւորապէս Երուսաղէմի մէջ, մի եւ նոյն ժամանակ ցոյց տալով այն պատճառները որոնք հանդեցին անոնցմէ շատերը. բայց միջանկեալ պիտի լուսաբանենք Երուսաղէմի Հայ Վանօրէից Յուցակը գրի առնող Անաստաս վանականին ինքնութիւնը՝ մանրամասնելով անոր մասին այն պատմական պարագաները զոր հաղած ենք օսար պատմիչներէն։ Ի վերջոյ կը փափաքինք բացատրութիւններ տալ ներկայ աշխատասիրութեանս բովանդակութեան եւ ուրիշ պարագաներու մասին։

Ա

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Վանական պատմութիւնը Երուսաղէմի Անապատ կը կոչէ այն ընդարձակ լեռնոտ միայնութիւնը՝ որ Ս. Քաղաքին արեւելքէն կ՚երկարի հազար մեթր հակումով մինչեւ Յորդանան եւ Մեռեալ Ծով եւ կը տարածուի հիւսիսէն հարաւ։ Այդ մասին պէտք է կցել Յորդանանի աջակողմի դաշտը՝ երիքովէն սկսելով մինչեւ Ասփալտեան Լիճին հիւսիսը։

«Երուսաղէմի Անապատ» սահմանուած վերոյիշեալ նոյն հողա-

մասին մեռնականները հրեական, հռովմէական եւ բիւզանդական շրջաններուն, ինչպես նաեւ իսլամական տիրապետութեան ժամանակ գիւղեր կային որոնք կ'ապրէին հողագործութեամբ. բայց նոյն հողամասին վրայ ջուրը անբաւական էր մեկուսութեան եւ առտնին պէտքերուն համար. անձրեւի ջուրը կը հաւաքուէր ջրհորներու մէջ եւ ամրան օրերուն մարդեր եւ անասուններ կը տառապէին ծարաւէն. վաղանցիկ գարուն մը միայն ունէին, անմիջապէս արեւի կիզիչ ճառագայթները կը խամրեցնէին նորաբոյս կանաչութիւնը եւ բուսականութիւնը: Անոնք այս հողային բարիքներէ եւ ջուրէ զրկուած հողամասին վրայ է որ յաճախ կը հաստատուէին անապատականները որոնք ջրհորներներ կը փորէին եւ կամ հեռի տեղերէ կը հայթայթէին ջուրը, արհաբար կը կրէին օրուան ծարուքիւնը եւ տապը: Շատ հին տեղեր կային որ ջրոտ վայրեր ունէին: *Յորդանանի դաշտը* Գ. դարու վախճանին սկսաւ կրօնաւորական *կեանքը Հրէաստանի* Անապատին մէջ մեկ հանի անապատականներ կ'ապրէին հոն աղբիւրներու մօտիկ հարաւներուն մէջ: Անոնք հալածանքներէ փախչելով եկած բնակած էին Անապատին մէջ եւ հոս հոն Մեռեալ Ծովուն ափանց մօտիկ եղեգներու մէջ կը ծածկուէին:

Երուսաղէմի անապատական կեանքին հիմնադիրը եղած է Խարիտոն. որուն բնակած տեղը մինչեւ այժմ կը կոչուի *Ուստի Խարիտոն*: Հետեւեալը էր կենցաղը այն անապատականներուն որ կը բնակէին այս հողամասին մէջ. այն այրը կամ հիւղակը՝ որուն մէջ երկար տարիներ կ'առանձնանար անապատական մը՝ կ'ըլլար լուսոյ եւ արբութեան վառարան մը, երբ Ս. Անտոնի, Իլարիոնի, Եւթիմիոսի եւ Սաբայի նման մեծ վանականներ կ'ստանձնէին նոյն բազմաթիւ հիւղակներու կրօնական դաստիարակութիւնը, եւ արդարեւ այն ատեն հիւղակը կը վերածուէր *Մայր Հիւղակի* երբ աշակերտներ կը հաւաքուէին նոյն հիւղակներուն շուրջը: Անոնք վանական հաստատութիւններէն առաջ *խուցի* (laure) կեանքը այն անապատականներուն՝ որոնք բազմաթիւ խումբերով ցրուած էին Երուսաղէմի Անապատին մէջ հաղաքեն մինչեւ Մեռեալ Ծով, ինչպես յիշեցինք:

Ի՞նչ էին ասոնց կրօնական սովորութիւնները: — Շաբաթ եւ կիրակի օրերը խուցին մէջ կը կատարուէր հաստատուած կրօնական կեանքին սկիզբը: Եկեղեցին՝ ուր կը կատարուէին հանդիսութիւնները եւ պատարագը, հիմնաքարը եղաւ անոր՝ որ յետոյ պիտի կոչուէր

վանք. տուն մը՝ ուր կրօնաւորները պիտի վարէին հաստատակաց կեանք մը: Ծոմը կը խզուէր երեկոյին միայն *աղ ու հացով*: Այս ծայրայեղ սակաւակերութեան սահմաններուն մէջ, պէտք էր խոյս տալ յափրանքէն եւ վատ պահել ախորժակը: Ըմպելիքի համար միայն սակաւ ջուր գործածել: Սաղմոսերգութիւնը եւ գիտերային աղօթքը որոշ եւ հաստատուն ձեւ մը կ'ստանար: Վանական օրենսդիրը ցոյց կու տար նաեւ հարկը ձեռքի աշխատանքին եւ կը հասկցնէր թէ բոլոր չարիքներուն արմատը ծուլութիւնն է: Վանքը, Պաղեստինի մէջ, վանական ամենէն լաւագոյն բուսականին իսկ, խուցը չ'անհետացուց. եւ նոյն իսկ Անապատի ամենէն մեծ անձերուն ցոյց կու տայ՝ թէ կրօնական կեանքին մէջ վանքը ստորակարգ էր խուցէն. խուցը համբակներուն կամ, ինչպես կ'ըսեն՝ *տղայոց* տունն էր: Հոն էր որ ապագայ խրճիթաւորը պիտի շինուէր, եւ պիտի ենթարկուէր այն փորձերուն՝ որոնց տեւողութիւնը իր զարգացումները միայն պիտի որոշէին: Մեկ խօսքով, այս կրօնական խցային կամ խրճիթային կեանքէն ծնան վանքերը:

Երուսաղէմի Անապատին ո՛չ ծագման եւ ոչ ալ զարգացման ժամանակ չի հետեւուէր որ եգիպտոսի վանքերը միջամտած ըլլան: Պաղեստինի անապատներուն բոլոր մեծ հիմնադիրները եկած էին Փոքր Ասիայէն, կամ այն դաշտավայրէն որ կը տարածուի նոյն տեղւոյն արեւելեան սարահարթին ստորոտէն: Իրենց գործերը կը պարտին իրենց ձեռնհասութեան: Հաւանականութենէն եւ հնարտութենէն դուրս մտածել սակայն թէ եգիպտական անապատները առանց ազդեցութեան մնացին Երուսաղէմի Անապատին վրայ: Դ. դարուն Եգիպտոս եւ Պաղեստին յաճախ յարաբերութեան մէջ էին: Երուսաղէմի անապատականները յաճախ կ'այցելէին Եգիպտոս Ս. Անտոնի անապատը՝ ուր անոնք երկար ժամանակ կը մնային Մեծ Անապատականին մօտ ու կը լսէին անոր հրահանգները: Եգիպտական մեծ անապատականներ ալ այցելած են Երուսաղէմի Անապատը: Պատմութիւնը կը վկայէ թէ արհոսական վարդես Նիտրիոյ Անապատէն մեկնուած էր Պաղեստին: Ուրիշ եգիպտական վանականներ՝ որոնց մէջ կային Սկիտեցիներ ալ՝ դարձալ ստորուած են Պաղեստին, ինչպես ոմանք ալ նոյն պատճառներով մեկնուած են Հայաստան, ուր անոնք առարկայ եղած են տեղւոյն հաւատացեալոց յարգանքին:

Բ

ԽՈՒՃԵՐԷՆ ԵԽՏՈՑ ՎԱՆՔԵՐԸ

Երուսաղէմի Անապատին մէջ Դ. դարուն խցային կեանքը զարգացում մը ունեցաւ. եգիպտական անապատներուն մէջ, *մենակեացութիւնը* այլ եւս ապարդիւն դարձած էր, տարիներով առանձնական կեանք վարողները անտարակոյս մտածեցին թէ նոյն կեանքը իր մասնաւոր հաղորդութիւններէն զատ, ոչ մի կերպով հաւաքական օգտակարութիւն չի կրնար ընծայել, իսկ յետոյ յատկանշական գաղափար դարձաւ հետեւեալ ըմբռնումը, «պէտք է միացնել հոգիները ազատելու համար», խցային կեանքը պէտք էր տանիլ դէպ ի զարգացման ճանապարհը եւ յառաջ բերել միաբանակցի կեանքը. վասն զի այս կեանքը աւելի կատարեալ է քան անապատականինը՝ զօրութեամբն այն առաքինութեանց՝ որոնց գործադրութիւնը կը պահանջէ համարիւն եղբարց ընկերութիւնը: Եգիպտական Անապատին մէջ փորձառութեամբ կը տեսնէին անապատական կեանքի անպատեհութիւնները: Այլ եւս գաղափարները փոխուած էին, մենակեացներուն յարաբերութիւնները մտերմացան: Անապատականները հետզհետէ խտացուցին իրենց շարքերը ու եկան հաստատուելու ծերունի մենակեացներու մօտ. հասունցած էր միաբանակցութեան գաղափարը: Անապատական Պախոմիոս հասկցած էր այս պարագան եւ գործի ձեռնարկեց. ան ընդարձակեց իր բնակարանը եւ պատրաստուեցաւ ընդունիլ այն եղբայրները՝ որ պիտի գային իր շուրջը հաւաքուելու: Նեղ կու գար իր շէնքը. հետզհետէ բարձրացան վանքերը Նեղոսի երկու կողմերը եւ անոնք օժտուեցան նաեւ եկեղեցիներով: Պախոմիոս ոգին էր նոյն վանքերուն, որոնց տուաւ նաեւ կանոնագրութիւն մը՝ որուն համար, աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ՝ հրեշտակներէն ստացաւ զայն: Եգիպտոսի վանքերուն պատմութիւնը կը վկայէ թէ այս նոր հաստատութիւնները ո՛րպիսի զարգացում ունեցան եւ ո՛րպիսի արդիւնքներ ընծայեցին քրիստոնէական կեանքի համար:

Այս բացատրութիւնները տալէ վերջ պէտք է դիտենք թէ Երուսաղէմի Անապատի խցային կեանքը Դ. դարէն վերջ տակաւին շատ Ժամանակներ տեւական մնաց: Նոյն դարէն սկսեալ բեւ մեծամեծ

վանքեր ու եկեղեցիներ կառուցուեցան նոյն Անապատին մէջ, բայց չխափանուեցան անապատականներու խուցերը. նոյն իսկ արաբ պատմիչներ կը յիշեն թէ իսլամ տիրապետութեան օրով Սելովամի շրջակայքը, մասնաւորապէս Թէոդոսի եւ Սաբայի մեծ վանքերուն, կը մնային հազարաւոր խուցեր ուր կը բնակէին մենակեացներ, որոնց այդքան բազմութեամբ խցաբնակութիւնն ու շրջագայութիւնը առիթ տուած է յարձակումներու եւ կոտորածներու: Պատմական այս իրողութենէն կը հետեւի որեմն թէ որքան որ Եգիպտոսի Անապատին մէջ խցային վիճակը դադրած ու անոր յաջորդած էին վանքերը, բայց Երուսաղէմի Անապատը կը պահէր իր խցային կեանքը, հիմնարկելով հանդերձ մեծամեծ ու բազմաթիւ վանքեր, որոնք փառքն ու պսակը եղան Ս. Երկրին՝ զարգացնելով հոն քրիստոնէական ճարտարապետութիւնն ու գեղարուեստը եւ հրապուրելով խուռներամ ուխտաւորներ այլ եւ այլ երկիրներէ. այլ եւս անապատը վերածուած էր շէնցած ու զարդարուած քաղաքի մը: Մեր նիւթին սահմանէն դուրս չեմ նկատեր քանի մը տող ալ գրել մեր Տիրոջ Տնօրինական Տեղեաց վրայ կառուցուած եկեղեցիներու մասին: Պաղեստինի վանքերու եւ եկեղեցիներու կառուցուածքները զարգացման երեք գլխաւոր շրջաններ ունեցած են. Ա. *Կոստանդինեան (Դ. դար)*, Բ. *Եւդոկեան (Ե. դար)* եւ Գ. *Յուստինիանոսեան (Զ. դար)*: Կոստանդիանոս կայսր քրիստոնէութիւնը պետական կրօնք հռատարակելէ վերջ 325ին հրամայեց որ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ կառուցուի հոյակապ բազմաբան մը հեղինեական դարու պանդոնի ձեւով, եւ Գողգոթայի մեծ եկեղեցին շինուի բիւզանդական ոճով. կամարակապ եւ գեղազարդ՝ Կոստանդինեան Ս. Յարութեան տաճարը նախադուռներով միասին բիւզանդական ճարտարապետութեան գլուխ գործոց մ'եր, ուր ոսկին ու արծաթը առատօրէն կը փայլեր եւ փառքն էր քրիստոնէութեան: Նոյն կայսեր միջոցաւ շինուեցան նաեւ Վերնատան, Ձիթենեաց Լերան եւ Բեթղեհէմի եկեղեցիները: Անոնցմէ վերջը շինուած է Գեթսեմանիի Ս. Կուսի եկեղեցին: Ե. դարու առաջին քառորդին Երուսաղէմ կը գտնուէին Հռոմայեցի տիկիններ, ինչպէս Բալլա եւ երկու Միլանիաներ՝ որոնք Երուսաղէմ բնակելով իրենց առատաձեռնութեամբ մղում կու տան նոր եկեղեցիներու եւ վանքերու կառուցման: Այս շրջանին Համբարձման Լերան ութանկիւնային եկեղեցին շինութեամբ՝ Երուսաղէմի մէջ կը ներմուծուի շինութեան նոր տիպար մը, որ

frիսոնեական աշխարհին մէջ տակաւին հազիւ կը ճանչցուէր։

Եւդոկսիա Թէոդոս Բ.ի թագուհին էր, որ իբր ախոռական Երուսաղէմ կը բնակէր Ե. դարուն. ան Ս. Տեղեաց համար ունէր ջերմեռանդ նախանձաւորութիւն մը եւ շինեց բազմաթիւ հաստատութիւններ. ինչ ոճ մը գործածուեցաւ շինութեանց մէջ։ Եւդոկսիան էր որ շինել տուաւ Ս. Ստեփանոսի, Պրոպատիկէի եւ Սելոամի գմբէթաձեւ եկեղեցիները, ինչպէս նաեւ Ս. Յովհաննու Մկրտչի երեք կոզակով եկեղեցին. մինչեւ Զ. դարու կիսուն եկեղեցիները շինուած են Եւդոկսիա թագուհիին նախընտրած ճարտարապետական ոճով. Յուստինիանոս ոյն ոճին կու տայ նոր կեանք մը եւ Երուսաղէմը կը դառնայ Մատապայի Մոզայիքի *Սուրբ Քաղաքը*։

Մինչեւ Է. դարու սկիզբը թէ՛ կը պահպանուին Դ. դարէն սկզբնաւորուած եկեղեցեաց շինութիւնները ու վանքերը եւ թէ կ'աւելնան նորեր ալ. այս կերպով Երուսաղէմ Դ.էն մինչեւ Զ.ի վերջը եկեղեցիներով ու վանքերով զարդարուն խալաթ մը կը դառնայ. իսկ Երուսաղէմի Անաստասը կը բարձրանան մեծամեծ եւ փոքր վանքեր՝ պահպանելով հանդերձ մենակեացներու հազարաւոր խցիկները փապարներու բնական այրերու մէջ։

Այս վանական շինութիւններու ոճը միածեւ էր. վանքերը կ'ունենային ընդհանրապէս կանոնաւոր մեծութեամբ տաճուած եւ քանդր քարերով շինուած աշտարակ մը, որ կ'ունենար մի եւ նոյն ոճը եւ ներքնապէս ունէր անցքեր, սանդուխներ, ստորերկրեայ տեղեր. վանքը իր դիմացը կ'ունենար եկեղեցի մը կորնթական խոյակներով եւ բիւզանդական սիւներով. կամարները կամ առաստաղները կ'ըլլային կամարակապ եւ յատակը մոզայիքներով։

Առանց պատճառի չէր որ վանականները իրենց ապխատիկ բնակարանները կը վերածէին բերդի. կրօնական շփոթները, Հրէից եւ Սամարացւոց ապստամբութիւնները, Արաբացւոց եւ Պարսից արշաւանքները չէին դադրեր Պաղեստինը խռովելէ, մինչեւ այն որոշ արշաւանքին՝ որ խլեց յունական կայսրութենէն այս գեղեցիկ եւ նշանաւոր գաւառը։

614ին Պարսիկները իրենց արշաւանքին ժամանակ Երուսաղէմը կրակի տուին եւ այրեցին ու բանդեցին բոլոր սրբավայրերը։ Երբ 627ին Տիգրիսի հովտին մէջ Բիւզանդացիք յաղթեցին Պարսիկներուն եւ Պարսից թագաւոր Խոսրովը մեռնելով Պարսիկները բաշ-

ուեցան Պաղեստինէն. Պարսիկները Հերակլի հետ խաղաղութեան դաշինք կը կնքեն ու գերի տարուած խաչը կը վերադարձնեն Երուսաղէմ։ Մոտեսոս՝ Թէոդոսի վանքին մեծաւորը՝ բանդուած բազմին սրբավայրերը կը նորոգէ օգնութեամբ Տիբերիոյ, Տիւրոսի, Դամասկոսի եւ Աղեքսանդրիոյ frիսոնեից. նոյն իսկ ամենափոքր մասունքներն անգամ կը նորոգուին, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ Ը. դարու վրացական ձիսարանէն։ Նիւթական միջոցներու անբաւականութեան պատճառաւ կարելի չըլլալով այս վերաշինութեան առթիւ գործադրել սրբավայրերու նախնական յատակագիծը, անոնցմէ շատերը առժամանակեայ շինուած են լաւագոյն ժամանակներու մէջ լրացնելու համար անոնց ամբողջացումը։ 633ին Սոփրոնիոս յաջորդելով Մոտեսոսի՝ շարունակեց անոր վերանորոգութեան գործը։ Արաբական արշաւանքին չեղոյ, ըստ Կոսմանդին Պորփիւրոժենի, Մեծն Կարլոս «Մեծ գուշարներ ղրկեց Պաղեստին, ուր շինել տուաւ բազմաթիւ վանքեր»։ 810ին Aix-la-Chapelleի մէջ գրուած արձանագրութիւն մը կը յիշէ այն ապբիւրները՝ որոնցմով պիտի նորոգուէին Ս. Երկրի եկեղեցիները։ Commemoratorium de Casis Deiի մէջ կը գտնուի Երուսաղէմի պատրիարքութեան կրօնական շինուածքներուն եւ անոնց անձերուն մէկ ցուցակագրութիւնը, ինչպէս նաեւ յատկացուած ծախուց ցուցակ մը, զոր կայսրը կ'ստանար իր կողմէն ղրկուած պատուիրակին ձեռքով. անոնց ցուցակներէն կը հասկցուի Թ. դարուն Ս. Երկրի սրբավայրերուն եւ կղերին կացութիւնը։

Գ

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐԸ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՑԻՑ ՄԷՋ

Մենք այս աշխատութեան մէջ յիշած ենք թէ Հայք Դ. դարէն սկսեալ ուխտաւորութեան պատճառներով կը յաճախէին Երուսաղէմ. այդ պարագան փաստելու պէտք չկայ։ Հայք շատ կանուխէն frիսոնէութիւնը ընդունած ըլլալով՝ յաջողած էին Երուսաղէմի Տճօրինական Ս. Տեղեաց մէջ տիրանալ որոշ իրաւունքներու, եւ իբր

համայնք կը վայելէին շատ մը Տճօրինական Ս. Տեղեր՝ որոնց պահպանումին ու պայծառութեան կը հսկէին։ Բիւզանդական շրջանին Հայոց յատուկ էր Սիոնի հանապարհին վրայ գտնուած փողոցը՝ որուն Ruga Armeniorum անունը կու տային միջին դարու մէջ, եւ ան կը տաներ մինչեւ Սիոնի եկեղեցին, զոր կը յիշատակէ Raade իր Պետրոս վրացիին գերմաներէն կենսագրութեան մէջ (Տե՛ս էջ 45–46)։ Այս պատմական տեղեկութիւնը կը բաղձայ մասնապայի այն մոզայիք բարեկ — յիշատակարանին որ Զ. դարուն շինուած էր — եւ ան հրաշալիօրէն կը համապատ իսկ որ պատմութիւնը եւ ուղեգիրները կը սորվեցնեն մեզ Երուսաղէմի հերին դիրքին եւ գլխաւոր արքայարերու մասին, որ հոն կը գտնուէին՝ երբ Երուսաղէմ իր փառքին գեղիքին վրայ էր։ Մատապայի այս մոզայիք բարեկը ի մէջ այլոց ցոյց կու տայ նաեւ Հայոց Կայիափայի տան տեղւոյն վրայ շինած եկեղեցին՝ որ *Ս. Պետրոս եկեղեցի* անունէն ալ կը ճանչցուի. ցոյց կու տայ նաեւ *Ս. Պետրոսի հառաչանաց վանքը*՝ որու մասին արդէն գրած ենք. առաջինը տեղն է Ս. Պետրոսի ուրացման, իսկ երկրորդը՝ զղջման։ Իսկ յիշատակարանը՝ որ այսպէս շատ պարզօրէն երկու եկեղեցիներու տեղը կը ճշդէ՝ լաւտի հարուած մը կու տայ անոնց՝ որ կը հակաճառեն յայտարարել թէ՝ Հայոց Ս. Փրկիչ եկեղեցին Կայիափայի տան տեղւոյն վրայ չէ շինուած, վերջին դարերու գործ է ըսելով, եւ Կայիափայի տան տեղը ցոյց կու տան Պետրոսի հառաչանաց տեղւոյն վրայ. մինչ երկուքն ալ Զ. դարէն առաջ գոյութիւն ունէին արդէն ինչպէս յայտնի է յիշատակարանէն, եւ երկուքն ալ կը վերաբերէին Հայոց. ահա ուրեմն այլ եւս ի նպաստ Հայոց վճռուած կը նկատուի այդ շատերէ կնճռոտուած խնդիրը (Տե՛ս Cabrol-Leclercqի Dict. d'Archeologie chretienne et de Liturgie, էջ 2344–2346, բառն Jérusalem.

Երուսաղէմի մէջ երբ կային հայկական թաղեր, կային ուրեմն բազմաթիւ հայ վանքեր՝ որ շինուած էին բիւզանդական շրջանին, Դ–Թ. դարերուն. անոնք կառուցուած էին Հայոց սեպհական Ս. Տեղերու եւ նահատակաց գերեզմաններուն եւ կամ անոնց նշխարներուն ամփոփուած տեղերուն վրայ, պահելով հանդերձ հայ խցաւոր մենակեացներու խրճիթները, որոնք՝ ըստ Պաղեստինի սովորութեան՝ հաստատ կը մնային վանքերու կառուցումէն վերջ, ինչպէս յիշեցինք։ Հայկական վանքերու գոյութեան կը վկայեն 1. նորագիւտ *Հայկական մոզայիք արձանագրութիւններ*, 2. *Մոխսս կա-*

թանկայոտւացին եւ 3. *Անանուն հայ վանական*։ Ա.— Բիւզանդական Երուսաղէմը ունեցած է մեկ աւելի հայ թաղեր, մին՝ Սիոնի մէջ, ուր երբեմն կը բանակէր Հռոմէացւոց լեգեոն մը, միւսը՝ Ցակոբ վանքին դիմացը, եւ միւսը՝ Պրոպատիկէի Հայոց վանքին մօտ, ուր կը բնակէին նաեւ Ասորիները։ Բիւզանդական շրջանին Հայոց կողմէն հիմնարկուած հայկական Պողիկոսի վանքին աւերակներէն վերջերս երեւան եկած գեղակերտ հայերէն մոզայիք արձանագրութիւնը, ինչպէս նաեւ Զիբենեաց Լերան հայկական մոզայիք յիշատակարանները, որոնց արձանագրութիւնները մեր այս ուսումնասիրութեան մէջ, պերճախօս ապացոյցներ են թէ Բիւզանդական Երուսաղէմին փառաց գեղիքին վրայ գտնուած շրջանին՝ Հայերը եւս բերած են իրենց բարեպաշտական բանկագին մասնակցութիւնը Ս. Քաղաքը գեղազարդելու հայկական վանքերով, եկեղեցիներով ու մատուռներով։ Այս յիշատակարանները պատահաբար երեւան եկած արձանագրութիւններ են, երբ պրպտումներ ըլլան մեզ սեպհական յայտնի աւերակներուն մէջ եւ այլուր, տարակոյս չկայ թէ ուրիշ յիշատակարաններ եւս պիտի վկայեն Հայոց հին վանքերու գոյութեան։

Երկրորդ վկայութիւնը կու տայ մեզ Է. դարու մատենագիրներէն Մովսէս Կաղանկատուացի, որ կը ծանօթացնէ իր ժամանակի Աղուանից ազգի անց ու դարձերը։ Անոր պատմութեան անանուն շարունակող մը՝ Աղուանից պատմութիւնը կը բերէ մինչեւ Ժ. դար։

Կաղանկատուացին Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց եւ վանքերու մասին ունի յիշատակարան մը՝ որուն մէջ կը նկարագրէ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին, Ս. Յարութեան տաճարին, Գիւս Խաչի, Գողգոթայի, Ս. Սիոնի, Պիղատոսի պալատին, Համբարձման, Բեթղեհէմի, Հովուաձոցի եւ Յորդանանու, ինչպէս նաեւ Գեթսեմանիի Ս. Կուսի դամբարանին վերաբերութեամբ, յետոյ կ'աւելցնէ Երուսաղէմի Աղուանից վանքերու նկարագրութիւնը։ Յիշատակարանին բովանդակութիւնը ականատեսի տեղեկութիւններ են, վասն զի արբանեակներու տարածութեան մասին անոնք մանրամասնութիւններ ունին։ Այս յիշատակարանը անոր համար աւելի բանկագին է, վասն զի Է. դարու հայ ուխտաւորի գրչին ելած է եւ ճշգրիտ նկարագրութիւնն է Ս. Երկրին մէջ կոստանդինեան արքայավայել գլխաւոր շինութեանց. միայն թէ յիշատակարանիս ինչ ինչ տողերուն մէջ ձեռնմխութիւններ կը դիտուին, կա՛մ ընդօրինակողներուն կողմէն եւ

կամ աւո՛ց կողմէն՝ որոնք վերջին տարիներու մէջ կառուցուած արբավայրերու աւուններեր չգտնելով աւոր մէջ՝ իրենց ժամանակի արդեն կառուցուածները աւելցուցած են յիշատակարանիս վրայ, ինչ որ յիշատակարանին մէջ խանգարումներ յառաջ բերած են։

Երրորդ վկայութիւնը կու տայ *Անապատս հայ վանականին* վանքերու ցուցակը։ Այս ցուցակը Պաղատիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէկ գիրքին մէջ գտնուած է եւ հրատարակած են զայն 1896ին Ղ. Ալիշան «*Վասն վանօրէից որ ի Ս. Քաղաքն Երուսաղէմ*» խորագրով եւ գաղղիերէնի թարգմանութեամբ, ըստ խնդրանաց Société de l'Orient Latin-ի խմբագրին. 1835ին Հ. Ղուկաս Ինճիճեան իր *Հնախօսութիւն* գիրքին (Բ. հտր. էջ 199–201 *շինուածք նախարարաց որ յԵրուսաղէմ* անուամբ, 1931ին Տիգրան Հ. Թ. Սաւալանեանցի *Պատմութիւն Երուսաղէմի* գործին մէջ (Ա. Հտր. էջ 243–246) ուր նոյն ցուցակը բաղդատուած է ուրիշ օրինակի մը եւ Ինճիճեանի տպագրեալ օրինակին հետ եւ տարբերութիւնները նշանակուած են լուսանցքին վրայ։

Ո՞վ էր այս ցուցակագիր Անապատս վանականը կամ վարդապետը. մեր պատմութիւնը կը լռէ այս մասին։ Այս ցուցակին նեռածական մէկ հատուածին համաձայն Անապատս՝ Համազասպ Կամսարական Պահլաւունիի խնդրանքով Երուսաղէմ կու գայ, ժամանակ մը կը մնայ հոն եւ իբր ականատես վկայ կը ցուցակագրէ Հայոց հօրանատուն վանքերը։ Ի՞նչպէս պիտի գիտնանք Անապատսի իմքնութիւնը. մեր մատենագրութիւնը դիւրութիւն չի տար մեզի այդ մասին, ուստի ստիպեալ կը դիմենք օտար պատմիչներուն։

Յունաց Հերակլ կայսր որ բազմիցս պատերազմեցաւ Պարսից հետ իր երկրին պատպանութեան համար եւ ի վերջոյ յաղթութիւնը շահելով Պոլիս կը դառնար, է. դարու առաջին քառորդին դեմ յանդիման գտնուեցաւ Արաբիոյ խորհրդին խուժող բազմաթիւ բանակներու որ եկած խռնուած էին Սիւրիոյ սահմանագլուխին վրայ։ Հերակլ յոգնած էր պատերազմներէն եւ իր գանձը դատարկ էր, բայց ամփոփեց իր բոլոր ոյժերը եւ քրիստոնեայ ու արաբ քրիստոնեայ ստուարաթիւ բանակով մը փորձեց նակատիլ Արաբներուն դեմ. զօրաց ընդհանուր հրամանատար կարգեց *Վահան անուն հայազգի մը* հայոց նախարարական սերունդէն. Վահան քանիցս յաջողութեամբ կռուած է Արաբներուն դեմ. եւ զինուորները այնքան վստահացած էին անոր որ նոյն ժամանակ կայսր հռչակեցին

զանիկա։ Աղեքսանդրիոյ պատրիարք Եւստիքիոս (Ժ. դար) իր արաբերէն գրած Տարեգիրքին մէջ Վահանի զինուորներուն Դամասկոսի մօտերը Ռամատի հեղեղատին ծով տեղի ունեցած մեծ դժբաղդութիւնը մանրամասն կը նկարագրէ եւ տեղեկութիւն կուտայ Վահանի կացութեան մասին։ 634ին Դամասկոսի մէջ կար Մանսուր անունով պատօնեայ մը որ հաղթապետն էր եւ Հերակլի գանձապահը, եւ ան էր որ կը վճարէր զինուորներու թոշակը ու կը հայթայթէր պարէնը։ Վահան դրամ կը պահանջէ Մանսուրէն, վերջինս կ'առարկէ դրամի չգոյութիւնը եւ դրամ չի վճարեր Վահանի բանակին, հակառակ սիպողութեան։ Արաբական զինուորները մօտեցած էին երկու օրուան ճանապարհ, իր եւ արաբներուն մէջ կը գտնուէր անդունդի նմանող հեղեղատ մը. մինչ երկու կողմերը այսպէս պատրաստակամ էին յարձակման, Մանսուր թողուց Դամասկոսը եւ գտաւ Վահանի բանակը, իբր այն թէ դրամ բերած էր զինուորներուն բաշխելու համար։ Մանսուր երբ կը մօտենար բանակին գիշեր էր. Դամասկացի բազմաթիւ մարդեր կ'ընկերանային աւոր եւ կը կրէին լապտերներ, եւ երբ բանակին մօտեցան՝ սկսան թմբուկներ եւ ծնծղաներ զարնել եւ բարձրաղաղակ պոռալ. Մանսուր այսպէս կը վարուէր չարամտութեամբ եւ խաբէութեամբ։ Վահանի զինուորները լսելով ծնծղաներու եւ թմբուկներու աղմուկը կասկածեցան թէ Արաբները կ'ուզեին եռեւի կողմէն յարձակիլ եւ պատարել, ամենքն ալ սկսան փախչիլ. ինկան Ռամատի մեծ հեղեղատին մէջ եւ կորան։ Փոքրիկ մաս մը միայն ազատեցաւ, որոնցմէ ոմանք փախան զանազան տեղեր, ուրիշներ վերադարձան Դամասկոս, մինչեւ Երուսաղէմ եւ Պաղեստինեան կեսարիա։ Դամասկոս դիմողները պատարումէ վախնալով պատահաբերին եւ յարձակման պատրաստուեցան, եւ միւս կողմէն ալ գրեցին Հերակլի ա՛յն ամէն չարամտութիւնները, որոնցմով Մանսուր պատճառ եղած էր զինուորներուն պարտութեան, ու ամէն օգնութիւն խնդրեցին։ *Իսկ Վահան կայսեր հով վերադարձաւ եւ ապաննուելի վախնալով՝ փախուստ տուաւ եւ հաշուեցաւ Սիւնս լերը, ուր ընդունեց վանական կեանքը եւ ստացաւ Անապատս անունը. ան է հեղինակը հարոյի մը, որուն մէջ կը վկայաբանի Դաւիթի վեցերորդ Սաղմոսը* (Տե՛ս Patro. Grec. t. CXI, col. 1096–1097)։

Վահանի մասին Եղիփիոսի խօսքերը համառօտեցինք. ան՝ Վահանի տեղ *Մահան* կը գրէ, ինչպէս նոյնը կը գրեն բոլոր արաբ

պատմագիրները. միայն Թեոփանես կը գրէ *Պասան*. ըստ Saint-Martin բացատրութեան, որովհետեւ արաբերէն տուֆի *վաւ* գիրը շատ կը նմանի *միմ* գիրին. *Վանան* հայերէն անունը կարդացուած է *Մանան* արաբ հեղինակներէն, ոյնպէս Թեոփանես՝ որ Վանանի մէկ ուրիշ կռիւը կը նկարագրէ, *Պասան* կ'անուանէ զանիկա: Caussin մատենագիրը (III. IX. էջ 435) բացէ ի բաց կը գրէ Մանանին Վանանին հետ ոյնութիւնը:

Saint-Martin Վանանին ազգատոհմը կը ճշդէ (Տե՛ս Lebeau, Hist. du Bas-Empire, ԺԱ. գիրք, էջ 208) եւ կ'ընդունի զայն Մամիկոնեանց նախարարութեան սերունդ, վասն զի Վանան անունով բազմաթիւ անձեր կը գտնուին ոյն տոհմին մէջ. եւ արդարեւ ան բիւզանդական բանակին մէջ իր յաջողութիւններովը հռաստատեց թէ յաջակորով սերունդի մը զաւակն էր: Ուրեմն որոշ է թէ Վանան՝ *Մամիկոնեան* էր եւ ո՛չ թէ *Մոռխոռունի*, ինչպէս կը կարծէ Հ. Ն. Ակինեան (Տե՛ս *Ծառաջ*, 1931, p. 1481): Եւտիքիոսի վերջին տողերը բանկագին են, վասն զի ան կը ճշդէ պատերազմիկ հայ Վանանի Սիճա Լերան վանքը բաւուիլը այն պատճառներով՝ որ վերեւ պարզուեցաւ եւ հոն վանական դառնալով կրօնական գրականութեամբ զբաղիլը. եւ անոր անունին Աճառսասի փոխուիլը ունի անտարակոյս իր յաղթական պատճառները: Ուրեմն Աճառսաս անուան տակ պէտ է հանչնալ Է. դարու առաջին քառորդին ապրող Վահան Մամիկոնեանը՝ բիւզանդական արեւելեան բանակին մեծ հրամանատարը: Վանիք քաւուելէ յետոյ ան սուրի ու սպառի տեղ կը կրէ խաչն ու գրիչը: Մեր Ձեռագրաց Մատենադարանին մէջ ոյն Աճառսաս վանականին անունաբ կը գտնուի *Աղօթագիրք* մը (p. 1130), որ մեկնութիւնն է վեցերորդ Սաղմոսին, ինչպէս Եւտիքիոսն ալ յիշեց, եւ անտարակոյս ունեցած է նաեւ ուրիշ կրօնական աշխատութիւններ:

Աճառսաս վանական Երուսաղէմի Հայոց վանքերուն ցուցակագրութիւնը հաւանական է որ կատարած է 634ին, այսինքն Երուսաղէմի նահապարհով Սիճայի վանքը քաւուած միջոցին, քերեւս մէկ երկու տարի ալ մնալով Երուսաղէմ: Անոր ցուցակագրած վանքերն էին անոնք՝ որ Պարսից արշաւանքին յետոյ Մոռեսոսի վերաշինութեան ժամանակ նորոգուեցան, առատաձեռնութեամբ ա՛յն ուխտաւորաց եւ իշխանաց՝ որոնք կը յիշուին Հայոց Կոմիտաս կաթողիկոսին կողմէն Մոռեսոսին գրուած նամակին

մէջ: Աճառսասի այս ցուցակագրութենէն առաջ, Զ. դարու կիսուն արդէն տեղի ունեցած էին Երուսաղէմի մէջ կրօնական խլրտումներ, քաղկեդոնական դէպքեր, որ վրդովեցին հայ վանականութեան հանդարտիկ կեանքը եւ բանի մը վանքեր ալ գրաւուեցան կամ հրդեհուեցան: Վանօրէից Յուցակին եւ Երուսաղէմի Յովհաննէս պատրիարքին՝ Աղուանից Աբաս կաթողիկոսին ուղղեալ նամակին մէջ կը կարդանք թէ «Հայոց իշխանները գրաւուած վանքերը՝ թէ առանց եւ թէ կանանց, ազատելու համար Յուստինիանոս կայսեր հօրը կենդանւոյ, այսինքն 70,000 ոսկի դահեկան տուին եւ տիրացան անոնց. Հայոց իշխանները այդ դէպքերուն ժամանակ կը պաշտպանէին վանքերը ու կը բողոքէին հոռոմ պատրիարքին ոտնձգութիւններուն դէմ, այդ պատճառաւ պատրիարք Աբասի կը գրէ թէ Հայոց իշխանները «զկեսարիա կալան բռնութեամբ». այդ պատճառաւ իբր պատասխան կ'ըսէ անոնց թէ՝ «Կեսարիան հանոյ է ձեզ, երթայք ի Կեսարիան կացէք եւայլն». նամակին մէջ յայտնապէս գրուած է թէ Հայոց վանքերէն մին հրդեհուած է. հոռոմ պատրիարքն էր հրդեհել տուողը: Հետեւեալ դէպքն ալ ցուցակագրութենէն յառաջ պէտ է նկատենք. Հոռոմները՝ մասնաւորապէս Յուստինիանոսի երկդիմի քաղաքականութենէն հաջալերուած, կը բռնադատէին որ Երուսաղէմի հայ վանականները ընդունէին Քաղկեդոնի ժողովը եւ յունական դաւանութիւնը. հայ վանականները կ'ընդդիմանային եւ ստիպուեցան դիմել Յովհաննէս Գաբեղեան կաթողիկոսին (557–574). «*Եւ միաբան ժողովեալ ամենայն հարքն եւ առաջնորդք վենետասանացն եւ խրհրդեալ միաբանական, անձինք իւրեւ հինգ հարիւր, գրեցին առ երանելի կաթուղիկոսն Յոհան եւ առ այլ սրոտակատն. եթէ զի՞նչ պարտ իցէ առնել, հաւանի՞ք նոցա եւ ունիլ զտեղի բնակութեան իւրեանց, եւ թէ՝ թողուլ եւ ելանել անտի, զի հրամայեալ թագաւորին խաչանայր ի վերայ արքոյ խաղաքին եւ հայրապետացն զի մի բնակեսցին անդր ի Հայոց կրօնաւորաց եւ Յակոբիկ ասորի կամ չեզխյացւոցն, այլ միայն որք ողջ ունին զհաւատս թագաւորին եւ զՅորինաղի ասմնականայրութիւնն*»: Կաթողիկոսը կը պատասխանէ թէ հաւատքի մասին մի՛ հնազանդիք անոնց, թողուցէք վանքերը եւ դուրս ելէք այդ վանքերէն: Այս հրամանին վրայ շատերը դուրս ելան իրենց վանքերը եւ գոյքերը թողլով, իսկ շատերն ալ դուրս չելան խաղաքէն ու համբերեցին հոռոմ պատրիարքներուն տուած նեղութիւններուն եւ ապարանութեանց, մինչեւ որ իսլամ-

ները տիրեցին Երուսաղէմի եւ Պաղեստինի։ Այս տողերը գրուած են Յովհաննէս Գաբեղեան կաթողիկոսի մահուանէն վերջ, եւ այս յայտնի է կաթողիկոսին համար *հրամեղի* բառին գործածութենէն։ Յուցակագիր Անաստաս վանական կը դնէ այս պատմական ծանօթութիւնները՝ որոնք իրմէ առաջ պատահած էին, եւ կը ծանօթագրէ նաեւ ցուցակագրութենէն էիչ վերջ տեղի ունեցած դէպքերը, որոնք մեծապէս վնասեցին հայկական վանքերու գոյութեան եւ շատ էիչեր մնացին անվնաս։ Կը դասաւորենք հոս նոյն պատճառները.

Ա. *Քաղկեդոնական խնդրոյն պատճառաւ Երուսաղէմի պատրիարքարուն գրաւումներն, ինչպէս վերեւ յիշեցինք։*

Բ. *Հայոց կաթողիկոսներուն եւ իշխաններուն անհոգութեան եւ վանականաց ծուլութեան պատճառաւ տեղի ունեցած խնդումները։*

Գ. *Մեր շատ մը վանքերուն մէջ երբ առաջնորդները կը փախճանէին եւ չկար հոգաբարձու մը որ առաջնորդ նշանակէր փախճանողին տեղ, այդ պատճառաւ Երուսաղէմի պատրիարքները անմիջապէս կը գրաւէին զայն։*

Դ. *Իշխաններուն պահանջած հարկերուն ծանրութենէն ազատելու համար հայ վանականները իրենց վանքերէն դուրս էլան. խաղաքին պարիսպի մօտ իրենց ունեցած վանքերը կանանց վանքերու վերածելին եւ սարկաւագուհիներ կարգելին, որպէս զի հարկ չվճարեն եւ ազատ ըլլան, ինչպէս միւս կանանց վանքերը։*

Ե. *Հայ վանականները իրենէ խաղաքին դուրս էլան եւ ուրիշ տեղեր գնացին, եւ վանքերու անուններն փոխելին ու անուանեցին նախարարներու եւ ազատներու անունով, բերաւ անոնցմէ կարենալ օգնութիւն եւ պողոմութիւն գտնել։*

Զ. *Իշխամ տիրապետութենէն սկզբնաւորութենէն բեր հայ վանականները հանգստացան, վասն զի պատրիարքները այլեւս մեկը չէին կրնար բռնադատել, բայց դժբախտաբար Հայոց երկրին ամէնէն պատճառներով շատ նեղուեցան, վասն զի հայ բագրատունիներուն եւ իշխաններուն վանքերուն պարգեւած գիւղերը եւ ագարակները այլեւս նկատուն չէին բերեր, եւ վանականները չկրնալով հանգերել՝ թողուցին իրենց վանքերը, եւ «ԺԸ. վանք միայն մնացին», ու գրուեցան մերձակայ տեղերը։*

Վանօրէից Ցուցակին մէջ բովանդակուած վանքերու անուններէն յայտնի է թէ Հայոց նախարարական տուներէն շինուած եւ հոգացուած

են Երուսաղէմի այս վանքերը, բայց Ցուցակին սկիզբը եւ ներածականի առաջին մասին մէջ իբր հիմնադիր կը յիշուին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, Մեծն Ներսէսի եւ Տրդատ թագաւորի անուններ. անհաւանական չէ Թ. դարուն ասոնց ալ վանքերու շինութեան մասնակցութիւնը Երուսաղէմի մէջ, բայց Ցուցակին բովանդակութիւնը յայտնապէս ցոյց կու տայ թէ նոյն վանքերը առաւելապէս հայ նախարարութենէն կողմէն շինուած են բիւզանդական շրջանին։ Վանօրէից Ցուցակը ու յարակից ներածական մասը ձեռնմխութենէ զերծ մնացած չէ, անոր մէջ կրկնութիւններ կան եւ անորոշութիւններ։ Ցուցակին հեղինակութիւնը Անաստաս վանականին տալով մեկնեղ՝ ոմանք ներածական մասը ուրիշի կողմէն յաւելուած կը նկատեն, բայց հաւանական է որ այդ մասն ալ նոյն հեղինակը գրած է իբր պատմական նախընթաց դէպքեր, եւ ուրիշ մ'ալ յաւելումներ մտցուցած է. կան ցուցակներ, ինչպէս Վենետիկի 1624 ի ձեռագիրը, որ չունին ներածական մասը, այլ միայն Վանօրէից պարզ Ցուցակը. այդ պատճառաւ ներածականը կը նկատուի անվաւեր։

Բայց ինչ որ ալ ըլլան այս դիտողութիւնները, հայ Անաստաս վանականին կազմած Ցուցակը իր մեծ արժէքին բան մը չի կորսընցներ. այդ փոքրիկ եւ նիւանեկ գրուածքը կը ցոլացնէ Հայ–Երուսաղէմի անցեալ փառքը ու հայ իշխանաւորներու հաւատքը զոր ցոյց տուին բիւզանդական տիրապետութեան ժամանակ, երբ Ս. Քաղաքը կը պանծար հոյակապ եկեղեցիներով ու վանքերով ու խաչին նշոյլները կը ճառագայթէին արբայարերու կաթողիկէներուն վրայ։ Անաստաս վանական միակն է որ կը հաղորդէ Հայ–Երուսաղէմի փառքը թէ՛ մեզի եւ թէ՛ գալիք սերունդներուն, որոնք պիտի կարենան պահել իրենց մէջ այդ փառքը զգալու ոյժը ու պիտի սիրեն համակուիլ անով որ ոյժը եւ զօրութիւնն է Հայասանեայց եկեղեցիին եւ Հայ Ազգին։

* * *

Երուսաղէմի մէջ Նախնեացս տիրացած մեծ փառքին հատակ մը տալու համար ձեռնարկեցի այս աշխատութեան. այն օրեն ի վեր որ Երուսաղէմ հաստատուեցայ բուռն սէր մը գոյացաւ իմ մէջս կարելիութեան սահմանին մէջ գրելու համար Ս. Քաղաքին հօրանատուն հայկական վանքերու պատմութիւնը։ Երուսաղէմի արդի հայ պատ–

միչեները պարզ ցուցակ մը զատ ունէ պատմութիւն չունէին հայկական հին վանքերու եւ եկեղեցիներու վրայ, լուռ կը մնային ի մասին արանց եւ կանանց ա՛յն հայ մեծատաններու՝ որոնք զարդը կը կազմէին բիւզանդական Երուսաղէմի զանազան թաղերուն ու կը պահեին մեր հայրենի երկրին «Հայ իշխաններու» փառքը ու հաւատքը։ Ակնարկ մը հայ Աննատասին Յուցակին վրայ կը համոզէր մեզի թէ նոյն եօթանասուն վանքերէն շատերը այսօր անյայտ էին ու թողուած կամ անճանաչելի դարձած աւերակներու, եւ կամ արձանագրութեանց յառաջ բերած փլուզումներէն եւ հանդումներէն վերջ կառուցուած օտար շինիչներու տակ։ Բայց չէի յուսահատած այս տխուր վիճակին ու կ'ուզէի գոնէ գրել պատմութիւնը այն հայ վանքերուն որոնք կը յիշուէին մեզի ծանօթ աւերակներով, մզկիթի փոխուած կամ բռնագրաւուած վանքերով ու եկեղեցիներով, մոզայիքներու եւ արձանագրութեանց ու ձեռագրաց յիշատակարաններուն մէջ եւ կը յուսայի թէ անոնցմով ծանօթ վանքերու պատմութիւնը գրելով ցոլմ մը կամ ճաշակ մը պիտի կրնայի տալ իմ սիրելի մեռազնէից. 5–6 տարիներ այս գործին լծուեցայի եւ *Միհռի* հրատարակութիւնն ալ մեզի խթան մը եղաւ աւելի խորացնելու մեր պրպտումները, ընթերցումները եւ ի հարկին համբուրելով ձեռք բերելու պատմական ատաղձներ մեր ձեռնարկած այս վանօրէից պատմութեան։ Մեր վերեւ յիշած աղբիւրներէն զատ այս աշխատութեանս համար իբր աղբիւր օգտուած եմ վաղեմի օտար ուխտաւորներու Ուղեգրութիւններէն, թէեւ անոնք կամաւորապէս ժլատ մեր վանքերու վերաբերեալ պատմական տեղեկութիւններու մասին, բայց երբեմն անգիտակցաբար տեղեկութիւններ սպրդեցուցած են իրենց գրուածքներուն մէջ եւ այդպիսով կարելի եղած է օգտուիլ անոնցմէ ալ։

Օգտուած եմ ընդհանրապէս Ս. Տեղեաց վրայ այլ եւ այլ լեզուներով հրատարակուած կարեւոր գործերէն՝ որոնք կը խօսին Ս. Երկրի վանքերու ու եկեղեցիներու եւ անոնց տեղագրութեան եւ հնախօսութեան վրայ. մասնաւորապէս զանց ըրած չեմ, բացի տեղագրականէն, պատմական եւ նկարագրական տեղեկութիւններ տալու ի մասին խաչակրաց այն եկեղեցիներուն որոնք կը գտնուին մեր նկարագրած իւրաքանչիւր հայկական վանքի կամ եկեղեցիի գտնուած տեղւոյն մէջ, գաղափար մը տալու համար նոյն միջավայրի տարբեր եկեղեցիներու շինութեանց ու պատմութեան նկատ-

մամբ։ Վերեւ յիշուած գրուածքներուն մէջ պրպտելով է որ կը գտնէիմ այն մասերը որ կը վերաբերին հայ վանօրէից պատմութեան։ Երբ Երուսաղէմ չգտնուէի՝ դժուար թէ կարենայի այս տեսակ պատմութիւն մը գրել, քանի որ մեծապէս դժուարին էին հայթայթել պատմական աղբիւրները։ Այն հառաջուն վանքերը ու եկեղեցիները՝ որոնց պատմութիւնը ու նկարագրութիւնը արդի մեքոնեներով իմովանան կու տամ այս աշխատութեանս մէջ, իւրաքանչիւրը զատ զատ ուսումնասիրութիւններ ըլլալով՝ հարկ չը տեսայ պահել անոնց տեղագրութեան ու ժամանակագրութեան դասաւորումը. տրուած ըլլալով մանաւանդ այս հատատութեանց մէկ հանիներուն հիմնարկութեան թուականներուն անորոշութիւնը, եւ իւրաքանչիւր վանքի եւ եկեղեցիի իրարու հետ ո՛եւէ կապակցութիւն չունենալը։ Աշխատած եմ ո՛եւէ պատմական տեղեկութեան կցել անոր յիշատակարանը կամ տեղեկութեան աղբիւրը։ 1927–1931 կը հրատարակէիմ *Միհռի* մէջ Հայ–Երուսաղէմի վանքերու պատմութիւնը եւ գիրքի վերածեցիմ շատերու փափաքանաց վրայ՝ պարբերաբերթին նոյն յօդուածները կոկելով եւ յարդարելով զանոնք, միեւնոյն ժամանակ աւելի նոխացուցիմ սոյն աշխատութիւնը նկարագրութեամբ նոր եւ աւելի կարեւոր վանքերու եւ եկեղեցիներու որ կը պակսին *Միհռի* մեր յօդուածաշարքերուն մէջ։

Շարունակելի գործ մ'է մեր այս աշխատասիրութիւնը, վասն զի յայտնի է թէ Ս. Երկրի հողը տակաւին կը պահէ իր մէջ յիշատակարաններ, ինչպէս նաեւ օտար պատմագիրներու տարբեր տեղեկութիւններու հէքերը հաւանաբար ի յայտ պիտի բերեն աշխատութենէս դուրս մնացած վանքերու եւ եկեղեցիներու պատմութիւնը. յուսով եմ թէ մեր ներկայ եւ ապագայ միաբանակից եղբայրները պիտի աշխատին իրենց ալ տալու ցոլմ մը Հայ–Երուսաղէմի անցեալ լուսաւոր փառքերէն։

Այս ներածութիւնը վերջացնելէ յառաջ պարտ կ'զգամ յայտնել իմ անմոռաց երախտագիտութիւնը մեր բազմերախս մեծ ուսուցչին եւ Ս. Աթոռոյս երջանկայիշատակ Պահակալ Տ. Եղիշէ Ս. արքեպս. Դուրեանի՝ որ աշխատութեանս պատրաստութեան սկիզբի տարիներուն շնորհ բերած է յուշարձէն մի քանի հատուածներուն հայերէն թարգմանութիւնը կատարել, ինչպէս յիշած եմ իր տեղը, եւ դիւրութիւններ տալ ինձ. կը խոնարհիմ իր յիշատակին առջեւ եւ հանգիստ կը մաղթեմ իր անմահ հոգւոյն համար։ Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի։

Շնորհակալութեան պարտք մը ունիմ հայտնացնել նաեւ մեր պատուական Պատրիարքական Տեղապահ եւ տպարանի տեսուչ Գեր. Տ. Մեսրոպ Ս. Եպիսկոպոս Նշանեանի, որ հաճեցաւ եղբայրական սիրով աշխատասիրութեանս մասնաւոր տպագրութեան համար հսկել հարկ եղած խնամքը ու հոգածութիւնը չխնայելով։

Ջեմ մոռնար փութաջանութիւնը եւ աջակցութիւնը մեր միաբանակից եղբայրներուն եւ կամ մեր ծանօթներուն անոնց, որոնք սատարեցին այս գիրքին պատրաստութեան եւ տպագրութեան համար դիւրութիւններ ընծայելով։

Տէրը օրհնէ այն ամէն աշխատաւորները, որ Իր անունովը կը կատարուին։

1931 Օգոստոս 12

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

Ի ՎԱՆՍ Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

Աղօթարար Ազգիս եւ

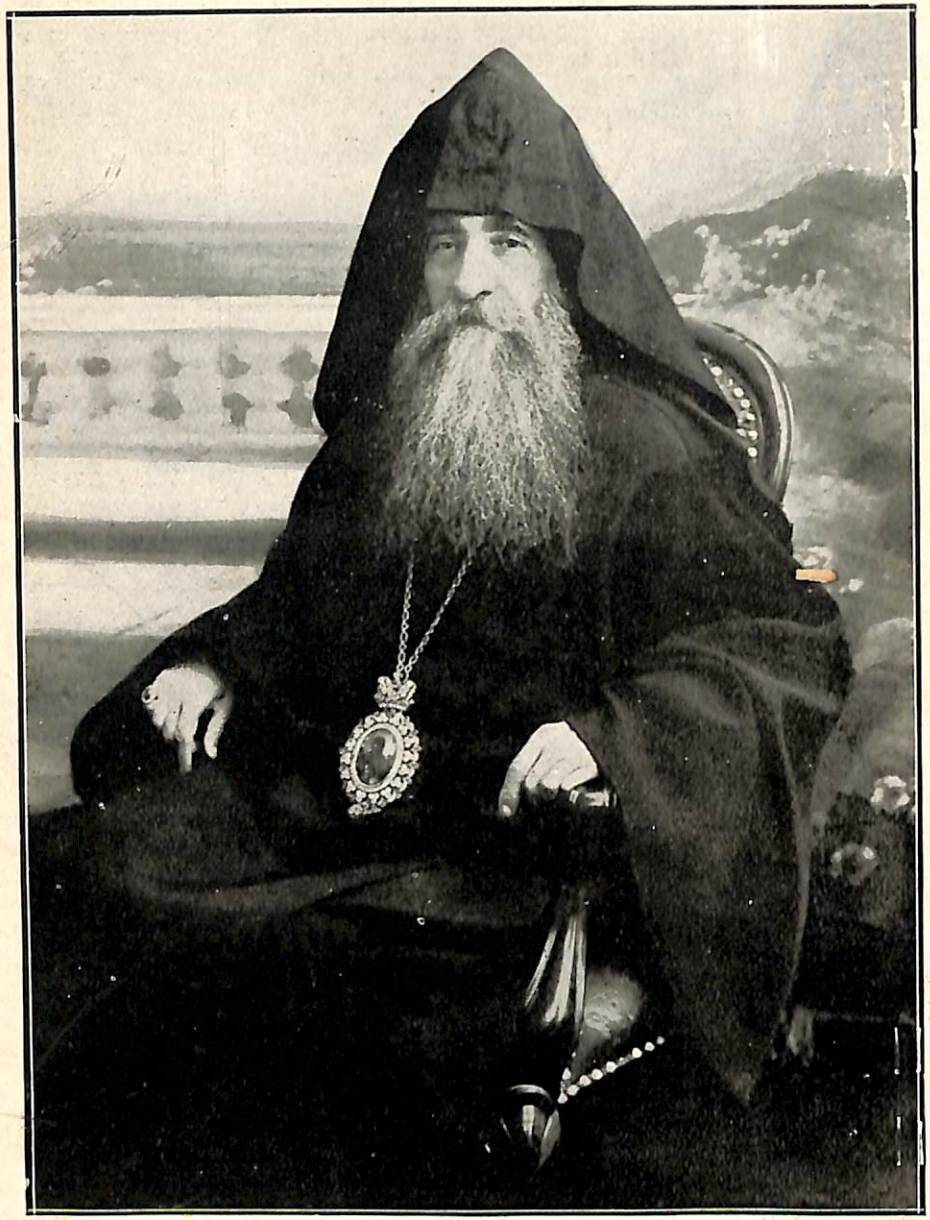
Ս. Աթոռոյ

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. Ա.Ղ.Ա.ԻՆՈՒՆԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ՆԻՒԹՈՑ

		էջ
Ա.	*Տեառնընդառ հայ վանքը Յովսափատի Ձորին մէջ.*	1 – 6
Բ.	*Հայոց Ս. Աստուածածնի վանքը Բեթղեհէմի նահանգապարհին վրայ.*	6 – 12
Գ.	*Սիոնի վրայ Հայոց Ս. Յակոբեանց վանքը.*	12 – 21
Դ.	*Էյն–Պիրեի գիւղի Հայոց եկեղեցին Բեթղեհէմի նահանգապարհին վրայ.*	21 – 30
Ե.	*Այնֆեարիմ գիւղի Հայոց վանքն ու եկեղեցին.*	30 – 46
Զ.	*Քերեմի հայ գաղութը եւ անոր եկեղեցին.*	47 – 58
Է.	*Հոլուանոցի եկեղեցին.*	58 – 65
Ը.	*Յովակիմ–Անննայի եկեղեցին Երուսաղէմի մէջ.*	66 – 81
Թ.	*Ս. Փրկչի վանքը.*	81 – 94
Ժ.	*Ս. Պետրոսի վանքը Երուսաղէմի մէջ.*	94 – 105
ԺԱ.	*Ս. Հրեշտակապետի վանքը Երուսաղէմի մէջ.*	105 – 114
ԺԲ.	*Երուսաղէմի Ռշտունեաց վանքը եւ անոր Ուրհանոցը.*	114 – 120
ԺԳ.	*Սեղմաթի Առաքելը եւ անոր մօտ գտնուող վանքերը.*	121 – 128
ԺԴ.	*Ս. Պողիկոսի վանքը Երուսաղէմի մէջ.*	129 – 137
ԺԵ.	*Գազաւոն Կաթնարարանի վանքը Երուսաղէմի մէջ.*	137 – 144
ԺԶ.	*Զիթենեաց Լերան վրայ Աշակերտարանի եւ Բերի եկեղեցիներն ու վանքերը.*	144 – 166
ԺԷ.	*Մարիամանց կամ Իւղաբերից եկեղեցին Երուսաղէմի մէջ.*	167 – 172
ԺԸ.	*Բրիսոսի Ընթրեանաց եկեղեցին Գեթսեմանիի մէջ.*	173 – 181
ԺԹ.	*Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնի Գերեզմանի եկեղեցին.*	181 – 196
Ի.	*Պետրոսի վանքը Երուսաղէմի մէջ.*	196 – 203
ԻԱ.	*Ս. Սարգսի վանքը Երուսաղէմի դուրս.*	204 – 216
ԻԲ.	*Բրիսոսի Ս. Ծննդեան եկեղեցին եւ Հայոց վանքը Բեթղեհէմի մէջ.*	217 – 248

ԻԴ. Ս. Յակոբեանց վանքն ու Մայր Եկեղեցին Երուսաղէմի մէջ. 248 – 278
ԻԴ. Գողգոթայի վեհ եկեղեցին կամ Մատուռը. 278 – 300
ԻԵ. Ս. Նիկողայոսի վանքը Յոպպէի մէջ. 300 – 317
ԻԶ. Ս. Գեորգի վանքը Ռեմլէի մէջ. 318 – 328
ԻԷ. Մելիտինեցի հայեր Եւթիմիոսի վանքին մէջ. 329 – 339
ԻԸ. Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցին Ս. Յարութեան մէջ. 340 – 347
ԻԹ. Հայ Միաբանութեան մը ծագումը Մար–Սապայի վանքին մէջ. 348 – 360
Լ. Թէոդոսի վանքը, անոր հայազգի վանահայրը եւ իւրակերս Մայր եկեղեցին. 361 – 368
ԼԱ. Բոզիբայի վանքը եւ անոր հայ վիճաբանները. 369 – 375
ԼԲ. Ս. Յովհաննէս Մկրտչի վանքը Նապլուսի մէջ. 376 – 386
ԼԳ. Թաբոր Լեռան եկեղեցիները. 386 – 395
ԼԴ. Ս. Ստեփանոսի վանքը Երիքովի մէջ. 395 – 402
ԼԵ. Ս. Հրեշտակապետաց վանքը Դազայի մէջ. 403 – 412
ԼԶ. Ս. Յովհաննու Կարապետի վանքը Յորդանանու ելեւրը. 413 – 422
ԼԷ. Ս. Զաքարիայի վանքը Նազարէթի մօտ. 423 – 431
ԼԸ. Ս. Յովհաննու Աւետարանչին եկեղեցին Ս. Յարութեան գաւիթը. 431 – 436
ԼԹ. Մալթի հայ գաղութը եւ անոր եկեղեցին. 436 – 439
Ա. Կեսարիոյ (Պաղեստինեան) հայ գաղութը եւ անոր եկեղեցին. 440 – 452

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊԱՍ. ԱՂԱԻՆՈՒՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ՎԱՆՔԵՐ
ԵՒ
ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ
ՍՈՒՐԲ ԵՐԿՐԻՆ ՄԷՋ

Ա

ՏԵԱՌՆԵՂԲՕՐ ՀԱՅ ՎԱՆՔԸ ՅՈՎՍԱՓԱՏԻ ՁՈՐԻՆ ՄԷՋ

«Դլխագիր» եւ «Տեառնեղբայր» կրկին Ս. Յակոբներու յիշատակին վաղնջական ժամանակներէն կառուցուած է Սիոնի լեռան վրայ հոչակաւոր Հայոց վանքը, որ ունեցած է իր յատուկ միաբանութիւնը, եւ ունի իր ուրոյն պատմութիւնը: Սեպհականութիւն, յիշատակարաններ, արքունի հրովարտակներ, արձանագրութիւններ եւ պաշտօնական գրութեանց ամբողջութիւն մը, անհերքելի կերպով կ'ապացուցանեն նոյն մենաստանին հայկական սեպհականութիւնը: Երուսաղէմի Հայ միաբանութիւնը Սիոնի բարձունքին վրայ կառուցած այդ պանծալի հաստատութենէն զատ, ունեցած է ուրիշ վանք մըն ալ, յանուն Ս. Տեառնեղբօր, Յովսափատի Ձորին մէջ: Անոր հետքը թէեւ չկայ հիմակ, բայց պատմական փաստեր եւ յիշատակարաններ կը վկայեն թէ նախնի դարերու հայ բարեպաշտութիւնը չէ գոհացած Սիոնի Ս. Տեառնեղբօր միակ վկայարանով, այլ անոր նահատակութեան տեղւոյն վրայ կամ մօտը ջերմեռանդօրէն փափաքած է, չատ կանուխէն, հաստատել ուրիշ վանք մըն ալ «Ս. Տեառնեղբայր» անունով:

Եկեղեցական պատմութենէն գիտենք թէ Տեառնեղբայրը երկար ժամանակ Երուսաղէմի եկեղեցւոյն եպիսկոպոսապետն էր, ու անոր Աթոռը, իբր խորհրդանշան քրիստոնէական նուիրա-

պետութեան, մեր Ս. Յակոբայ եկեղեցւոյն մէջ կը մնար. գիտենք նաեւ թէ Տեառնեղբայրը նահատակուած է Տաճարին մօտ տեղ մը. վասն զի այն ժամանակի քրիստոնէական կրօնի ընդդիմադիրները ուզեցին փակել բերանը Քրիստոսի այդ անձնուէր Առաքեալին, բայց ան իր ձայնը լսելի կ'ընէր Տաճարին աշտարակէն, և ճշմարտութեան հակառակորդները կատաղութեան նոպայէ մը բռնուած՝ աշտարակէն վար գլորեցին Տեառնեղբայրը. և երբ ան կ'աղօթէր իր թշնամեաց համար, անոնցմէ մին տուփանով զարկաւ Սուրբի գլխին, ուր ան նահատակուեցաւ ի սէր Քրիստոսի: Եւսեբիոս՝ Հիգեսիպպոսէն եւ Կղեմէսէն առնելով, մանրամասն կը պատմէ անոր նահատակութեան պարագաները ու կը գրէ. «այսպէս վկայեաց նա, եւ թաղեցին զնա անդէն ի տեղւոյն. եւ մինչեւ ցայսօր ժամանակի չիրիմ նորա կայ առ կողմն տաճարին» (Եկեղեց. պատմ. Դպր. Բ., էջ 125–130): Այս վկայութիւնը բացորոշ կերպով կը հաստատէ ակրող աւանդութիւնը Ս. Տեառնեղբօր գերեզմանին նկատմամբ: Դ. դարուն, Կիւրեղ երուսաղէմացիին օրով, Տեառնեղբօր նշխարները գտնուած և Սիոն փոխադրուած են, մեր այժմու Ս. Յակոբայ եկեղեցւոյն տեղը, ինչպէս կը վկայեն աւանդութիւնք և վկայաբանութիւնք: Բայց ամէնէն որոշ վկայութիւնը կու տայ Շաբերը քաղաքին (Փարիզի մօտ) մատենադարանին մէջ գտնուած եւ յունարէնէ լատիներէն թարգմանուած Ժ. դարու ձեռագիր մը, զոր Պոլլանտեանք հրատարակած են 1889ին (Revue Biblique, 1919. էջ 480–499): Այդ ձեռագրին համեմատ Դ. դարուն Ս. Տեառնեղբօր գերեզմանին վրայ կը շինուի վկայարան մը և նշխարներէն մաս մը կը փոխադրուի այդ նորակերտ վկայարանը:

Նոյն թուականին, յայտնի է թէ քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ տակաւին մուտ գործած չէր խարականութեան ոգին. բոլոր քրիստոնեաները, «մի հօտ եւ մի հովիւ», առ հասարակ չերմեռանդութեամբ կը յաճախէին տնօրինական Ս. Տեղեր. պաշտամունքներ կը կատարէին միաբանաբար: Որոշ թուականէ մը յետոյ է որ՝ Երուսաղէմի մէջ, իւրաքանչիւր ժողովուրդ կ'ունենայ իրեն սեպհական ուխտատեղիները և վանքերը: Մեր ձեռքը գտնուած յիշատակարաններ կը վկայեն թէ Է. դարուն, Յովսափատ Ս. Տեառնեղբօր վանքը Հայոց սեպհականութիւնն էր: Անաստաս հայ վարդապետի կազմած ցանկին մէջ, գուցէ պատմագէտները առարկելի մասեր մտոնանչեն, սակայն ան իր հիմքին մէջ իրականութենէ դուրս չի կրնար նկատուիլ: Երուսաղէմի եւ շրջակայից մէջ երեւան եկած հայկական արձանագրութիւններ, մոզայիքներ և աւերեալ հայ վանքերու հատակոտոր յիշատակարանները յոյս կը ներշնչեն թէ օր մը թերեւս կարելի ըլլայ վերականգնել Անաստաս վրդ.ի վանօրէից ցուցակը՝ իր գլխաւոր պիծերուն մէջ(*):

Դիտուննները կեդրոնի Զորին մէջ «Գերեզման Ս. Յակոբայ» անուամբ ճանչցուած յիշատակարանի մասին տարբեր բացատրութիւններ կու տան: Ան բոլորովին տարբեր է Յովսափատի Ս. Տեառնեղբօր վկայարանէն: Նոյն յիշատակարանին ճակատը փորուած է ժայռին մէջ. ծոփորի մը (frise) հետ կառուցուած է չորս փոքր սիւներով, եւ ունի անդաստակ մը. որ կը տանի դէպի գերեզմանական չորս սենեակներ՝ որոնց իւրաքանչիւրը կը բովանդակէ բազմաթիւ խուցեր: Այս գերեզմանին Ս. Յակոբ անունը տրուած է աւանդութեան մը համաձայն, որպէս թէ Առաքեալը հոն ապաստանած էր Քրիստոսի չարչարանաց ժամանակ և հոն թաղուած էր իր մարտիրոսութենէ վերջ: Յիշատակարանը ծածկուած է երբայական արձանագրութիւններով: Վերջնոյս մէջ գտնուած աւելի հին արձանագրութիւն մը քովթարի մը (architrave) վրայ քանդակուած՝ ցոյց կու տայ թէ այս գերեզմանը Պէնի-Հէզիրներու (Beni-Hésir) քահանայապետական ընտանիքի մը ուխտը անդամոց կը վերաբերի: Իսլամները այս գերեզմանը կը կոչեն Տիվանը–Ֆարաւուն (Տե՛ս Dict. de la Bible, P. Vigourouxի, բառն Tombeau):

Յովսափատի Ս. Տեառնեղբայրը հետեւեալ կերպով կը յիշուի նոյն Անաստաս վարդապետի ցուցակին մէջ. «Սահառուննաց վանքըն, զոր Քարուվաիճ կոչեն, որ Տեառնեղբօրն է, զոր ընկալաւ վէմն»: Որո՞նք են Սահառուննիք.— Սահառուննիք կը նկատուին հայ նախարարութիւններէն մին, որուն ծագումը չատ յայտնի չէ:

Ան Ս. Սահակի գաւնամակին մէջ Իե. կարգն ունի: Զորրորդ

(*) Անաստաս պատմական անձ մըն է, որ երուսաղէմ գալով կը ցուցակագրէ այն հայ վանքերը, որ գոյութիւն ունէին նոյն դարուն, հայ իշխանի մը խնդրանաց համաձայն:

դարէն սկսեալ պատմական դեր մը ունեցած են Սահառունիք։ Իրենց բնակութիւնը կը թուի ըլլալ Շիրակի մէջ։ Մուշկ, Բաս և Կարհի Սահառունիք կը յիշատակուին պատմութեան մէջ։ Իսկ Է. դարուն, Դաւիթ Սահառունին չինած է Մրենի հոյակապ եկեղեցին Շիրակի մէջ. և ան յիշատակներ ունեցած է շատ հեռի տեղեր՝ որ չեն յիշատակուիր, նոյն իսկ Աղթամարի մէջ, ըստ Ալիշանի (Շիրակ, էջ 140)։ Սահառունեաց մասին կարելի է փոքր ի շատէ ծանօթութիւններ քաղել Ալիշանի Շիրակէն (էջ 141–142)։ Անհրաժեշտ չեմ նկատեր Դաւիթ Սահառունիի վերագրել Ցովսափատի Ս. Տեառնեղբօր վանքի վերաշինութիւնը, քանի որ ան կործանուած կրնար ըլլալ 614ի Պարսիկ արշաւանքներու ընթացքին։ Թ — ԺԲ։ դարուն կը յիշուի նոյն վանքը նոյն իսկ օտարներէն։ Արաբ մատենագիր մը, Մուգատտաֆի 985ին կը գրէ թէ՝ Ցովսափատը ծաղկեալ ուխտատեղի մըն էր, պարտէզներով, այգիներով ու զարդարուած եկեղեցիներով, և կը յարէ թէ ճգնաւորուն վանականներ, ինչպէս Հայեր, Յոյներ եւ Ասորիներ խուցերու մէջ կը բնակէին եւ կը չէնցնէին Սելովամի արաբ գիւղակին ստորոտը (Revue Biblique, 1919. էջ 493–495)։ Այս վանքը ԺԲ. դարուն, Սալահէտտինի և անոր յաջորդներուն արշաւանքներուն հետևանքով որչափ ալ կործանուած նկատենք, բայց քանի որ ունինք յիշատակարաններ, որ բացայայտօրէն կը յիշեն այս վանքին գոյութիւնը մինչև ԺԸ. դար, կը տարուինք մտածել թէ Հայ միաբանութիւնը կարողացած է նոյն արշաւանքներէն վերջ վերաշինել Ս. Տեառնեղբօր վանքը։ Օտարներէն Ալլատիոս, Վատիկանի մատենադարանապետը (✻ 1669), իր Երուսաղէմի պատմութեան գրքին մէջ («Վարք Սրբոց» Հ. Մկրտիչ Ասգերեանի, Հտ. 10. էջ 257) կը գրէ. «Ոչ կարի հեռի է ի Զօրոյն Ցովսափատայ վանք Սրբոյն Յակոբայ աստուածեղբօր՝ բնակեալն ի Հայոց»։ Մեր Ս. Յակոբայ մատենադարանին (Թ. 1130) անթուական ձեռագիրը «Աղօթագրքի» մը մէջ, Մարկոս գրիչ հայ ուխտատեղիներու ընդօրինակեալ ցուցակի մը մէջ, Ցովսափատի վանքերու շարքին կը յիշէ Ս. Տեառնեղբօր վանքը, ըսելով. «Եւ եկեղեցի մի Յակոբայ առաքելոյն, որ եղեւ քարկոծեալ ի տաճարն». բայց ամէնէն բացայայտ վկայութիւնը կը գտնենք Ղալաթիոյ (Կ. Պոլիս) Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ գրչագիր «Գանձարան»ի մը յիշատակարանին մէջ, զոր ընդօրինակած

է Ղ. վրդ. Փիրղալէմեան — «Եւ արդ գրեցաւ սա ի սուրբ քաղաքիս Երուսաղէմ, ընդ հովանեաւ Ցարութեանս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. և Գողգոթայի և Սուրբ Յակոբայ, և Ցովհաննու Առաքելոյն Քրիստոսի, եւ Սուրբ Սարգսի զօրավարին, եւ Սուրբ Առաքելոցս եւ Հրեշտակապետացս, եւ Սուրբ Փրկչին, եւ Սուրբ Ծննդեանն, եւ Սուրբ Աստուածածնին, եւ Սուրբ Համբարձմանն եւ Սուրբ Տեառնեղբօր, եւ Սուրբ Լեռնակողմանն, եւ այլ ամենայն Տնօրինականացս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ։ Ի կաթուղիկոսութեան Հայոց Տեառն Կարապետի, եւ յեպիսկոպոսութեան սուրբ քաղաքիս Երուսաղէմայ Տէր Մեսրոպայ եւ Տէր Աբրահամին, և այլ ամենայն միաբանացս Սուրբ Յակոբայ ամէն...։ Ցիշեցէք... զանարհեաս գրիչս զՆերսէս էրէցս, եւ զծնողսն իմ... Ցետկար եւ զմարթայ...» (Նօսարք Հայոց, էջ 18–19)։ Ինչպէս կը տեսնուի, յիշատակարանիս գրիչը՝ Ներսէս էրէց իր «Գանձարանին» ընդօրինակութիւնը կը կատարէ Երուսաղէմի մէջ և կը յիշատակէ իր ժամանակին ազգային ուխտատեղիները, և առանց թուականի կը յիշէ իրեն ժամանակակից Կարապետ կաթողիկոսը եւ Երուսաղէմի հայ եպիսկոպոսները։ Կարապետը՝ Կիլիկիոյ կաթողիկոսն է (1448–1477), որով նոյն ձեռագիրը ընդօրինակուած կ'ըլլայ 1448 էն մինչև 1477 երկարող տարիներուն մէջ, և Ցովսափատի Ս. Տեառնեղբօր վանքն ալ իր գոյութիւնը պահած կ'ըլլայ մինչև այդ թուականը։

Ուշադրութեամբ կարդալով վերի յիշատակարանի մէջ յիշուած ուխտատեղիները, կը դիտենք որ նախ եւ առաջ կարգաւ նշանակուած են քաղաքին մէջ գտնուածները, և ապա քաղաքէն դուրս գտնուած «Ս. Փրկչի, Ս. Ծննդեան, Ս. Աստուածածնին, Ս. Համբարձման և Ս. Տեառնեղբօր և Ս. Լեռնակողման» վանքերը. արդէն իր կարգին յիշատակուած ըլլալով Սիոնի մեր Ս. Յակոբայ վանքը Լեռնակողման վանքէն յառաջ. առանձինն յիշատակուած Ս. Տեառնեղբօր վանքը, պէտք է ընդունիլ թէ՝ Քարուվանքի է Ցովսափատու Ս. Յակոբայ վանքը, որ այժմ աւերակ է։

Պատմական այս յիշատակներուն անդրադարձումը յիշել կու տայ մեզ մեր նախնեաց բարեպաշտական ոգին, որ գիտցած է Ս. Տեղեաց յարգը ճանչնալ եւ անոր բազմապիսի չնորհաց վայելքը ըմբոշխնել. նոյն ոգին կրած է նախ մեր Սարգիս Շնոր-

հալի վարդապետը, որ Յակոբայ Սառաքելոյն կաթողիկեայց թըղթին մեկնութեան գրքին վերջին յորդորակին մէջ, հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի. «Ես ես սակս այնորիկ զերուսաղէմ սիրեմ եւ զովեմ եւ երանեմ, զի այսպիսի զանազանութիւնք չնորհացն Աստուծոյ եղեն անդ»։

Երանի՛ անոր որ կը զգայ ու կը գնահատէ Ս. Տեղեաց մէջ Աստուծոյ չնորհաց զանազանութիւնները և կ'արժանաւորի անոնց։

Բ

ՀԱՅՈՑ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ ԲԵԹՂԵՀԷՄԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ ՎՐԱՅ

Նոյն Վանքին Հաստատութիւնը

1. Մեր այս յօդուածը պիտի ունենայ երեք հատուած. Ա.— Ծանուցուած վանքին և եկեղեցւոյն հաստատութիւնը. Բ.— Անոր հայկական վերաշինութիւնը, ձեռագիր «ճառընտրի» մը համաձայն, Գ.— Նոյն վանքին յիշատակութիւնը Սաղիմական ծիսարանաց մէջ։ Երուսաղէմի մէջ կամ դուրսը գտնուած բոլոր եկեղեցիները և ուխտատեղիները կառուցուած են ի պատիւ Քրիստոսի տնօրինական գործերուն, ինչպէս նաև Ս. Կուսին եւ կամ Ս. Խաչի յիշատակին. յատոյ հիմնուած են տաճարներ՝ սուրբերու անունով։ Սրբավայրերն և տօներն նախապէս միայն Երուսաղէմի յատուկ էին, տեղական բնոյթ ունէին. համանման հաստատութիւններ և տօնակատարութիւններ չորրորդ դարուն միայն տարածուեցան քրիստոնեայ աշխարհին մէջ։ Ի հնումն ինչո՞ւ չինուած էր Բեթղեհէմի ճանապարհին վրայ գտնուած վանքը։ — Երուսաղէմէն Բեթղեհէմ վեց հռոմէական մղոն կը հաշուի հին ճանապարհով. վերոյիշեալ Ս. Աստուածածնի վանքը կառուցուած էր Բեթղեհէմի ճանապարհին վրայ, Երուսաղէմէն

երեք մղոն հեռաւորութեամբ, ճիշդ կէս ճանապարհին, Հռաքէլի գերեզմանին և Յունաց Ս. Եղիա վանքին խիստ մօտիկ։ Քրիստոնեայ բարեպաշտութիւնը՝ եկեղեցւոյ վաւերական Աւետարաններէն զատ, կարգ մը անվաւեր գրքեր ևս օգտագործած և իր ներշնչարանը ըրած է, մասնաւորապէս Յակոբոս Տեառնեղբօր «Նախաւետարանը» կամ «Քրիստոսի Մանկութեան Աւետարանը», որ հայերէն ալ թարգմանուած և տպագրուած է, ու ներչնչումներ տուած ջերմեռանդ հաւատացեալներու՝ որ կարողացեր են անոնց չինիչ պատմուածքներու ազդեցութեամբն ստեղծելու քրիստոնէական բեղուն արուեստ մը։ Բեթղեհէմի կէս ճանապարհին վրայ կառուցուած այդ վանքը Քրիստոսի Մանկութեան Աւետարանէն ծագում առած է։ Տիրամայր Ս. Կոյսը՝ Յովսէփին և այլոց հետ, Քրիստոսի ծնունդէն առաջ, երուսաղէմէն կը ճամբորդէ դէպի Բեթղեհէմ։ Երեք մղոն ճամբորդելէ յետոյ, ան ջրհորի մը քով կը հանգչի։ Արաբներ այդ տեղւոյն կ'ըսեն Գաթիզա, որ կը նշանակէ տեղի հանգստեան։ Ս. Կոյսը, նոյն միջոցին, դարձեալ ըստ Մանկութեան Աւետարանին, կը յարէ թէ՝ «Աչքերուս երկու ժողովուրդներ կ'երևան, մին՝ հեկեկալին, կ'արտասուէ և կը հեծէ, միւսն՝ մեծապէս կը խայտայ և կը հրճուի»։ Ահա՛, ըստ աւանդութեան, Ս. Կուսին այդ հանդիպեան տեղւոյն վրայ է որ քրիստոնէական ջերմեռանդութիւնը կառուցած է վանք ու եկեղեցի, ի յիշատակ և ի պատիւ Ս. Կուսին։ Մեսափրաստ՝ Յոյն Սրբագիրը (Ժ. դար) կը յիշատակէ զանոնք և կ'ըսէ թէ անոնք կառուցուած էին Ե. դարուն, «Բեթղեհէմի ճանապարհին վրայ ի յիշատակ Տիրամօր», և այն վանքին տեսուչն էր, 460ին, Ս. Թէոդոս՝ նշանաւոր մենակեացը, Բեթղեհէմի արեւելեան կողմը գտնուած իր սեպհական վանուց չինութենէն առաջ (Migne, P. G. Հատ. 119, էջ, 476)։ 570ին Իտալացի Անտոնինոս ուղևորը կանգուն տեսած է նոյն վանքը իր բոլոր չէնքերով, որ հաւանաբար կործանուեցաւ պարսկական յարձակումներէն (614), և կամ Յաթիմեան էլ Հաքէմի (996 – 1021) հրամանաց հետևանքով։ 1106ին, ռուս վանական Դանիէլ կ'այցելէ այս ուխտատեղին և իր «Ուղեգրութեան» մէջ կը յիշէ թէ եկեղեցի և վանք մը չինուած էր այս տեղ ի պատիւ Ս. Կուսին, բայց այժմ, կը յարէ, անոնք աւերակ վիճակ մը ունին. այս է պատճառը որ ան չի յիշատակուիր մեր

Ս. Աթոռոյ մատենադարանին Մարկոս գրչի ընդօրինակած ձեռագրին (Թ. 1190) Ս. Տեղեաց հին ցուցակին մէջ, որ հաւանաբար Խաչակրաց ժամանակ լատիներէնէ թարգմանուած է: Ուրիչ տղբիւրէ ալ կը տեղեկանանք թէ Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան եկեղեցին տիրացած էր նոյն Գաթիզմայի (Ս. Կուսի այս վանքին) հողերուն և այգիներուն, ու կը վայելէր անոնց արդիւնքը. Bethléem, le Sanctuaire de la Nativité, էջ, 141): Այս վկայութեանց համաձայն, նոյն վանքը գոյութենէ դադրած էր ԺԲ. դարուն:

Նոյն Վանքին հայկական վերահաստատութիւնը

2. Վերև յիշեցինք արդէն թէ Բեթղեհէմի ճանապարհին վրայ գտնուած Ս. Աստուածածնի վանքին տեսուչն էր Ս. Թէոդոս, որ ժամանակ մը նոյն պաշտօնը վարելէ վերջ, մնացած էր Բեթղեհէմի արևելեան կողմը և հիմնած էր Տէր Տուսի կոչուած վանքը. ուխտագնացութեան մը նպատակով, ըստ Մետափրաստի, (Migne, P. G. Հատ. 114, էջ, 478), երեք մոգերը գիշեր մը այս տեղ հանգչած են, երբ հրեշտակէն հրաման ստացան վերադառնալ իրենց երկիրը, առանց Երուսաղէմ հանդիպելու: Ս. Թէոդոսի կենսագրին նայելով՝ յիշեալին վանքը ունէր չորս եկեղեցիներ, Հայոց, Սրաբաց, Պարսից և սլաւեսլաւոս վանականաց համար: Նոյն դարուն, վանականներ կային՝ որ անխափ իրենց վանքերուն մէջ կ'ընդունէին ամէն ազգէ վանականներ, որոնք իրենց սեպհական լեզուաւ ուրոյն ուրոյն կը կատարէին եկեղեցական պաշտամունքը. այսպէս էր նաև Ս. Թէոդոսի վանքին մէջ. Հայք ալ իրենց մայրենի լեզուով հո՛ն կը կատարէին եկեղեցական արարողութիւնները: Ս. Թէոդոս տարակոյս չկայ թէ նոյն կանոնը ընդգրկած էր Գաթիզմայի իր տեսչութեան օրով ալ: Ուստի Երուսաղէմի Հայ միաբանութենէն ոմանք, հինաւուրց իրաւունքի մը վրայ հիմնուելով, ջերմեռանդութեամբ պիտի փափաքէին վերահաստատել Գաթիզմայի Ս. Աստուածածնի կործանուած վանքը, չէնցընելու զայն և օժտելու ուրոյն միաբանութեամբ մը. այս մասին ունինք «ճառընտիրի» մը խիստ չահեկան յիշատակարանը, որ բացայայտօրէն կ'ապացուցանէ այն վանքին հայկական վերաշինութիւնը: 1215ին, մեր Ս. Յակոբայ վանքին մէջ ընդօրինակուած է նոյն ճառընտիրը, որ կը գտնուի այժմ Վենետիկի Մխիթարեանց մատենադարանին մէջ (Հին. Թ. 1553), և ցոյց կուտայ մեզի նոյն Գաթիզմայի վանքին հայկական վերահաստատութեան պատմական յիշատակագրութիւններն, որոնց կարևորները նոյնութեամբ կ'ընդօրինակենք հոս. «Ցամի վեցհարիւրորդի վաթսներորդի եւ ի չորրորդում ամի շրջաքերութեան Հայ Տուռնարի (= 1215). ի թագաւորութեանս Հայոց Լեւոնի, ի վերջացեալ և ի նուազեալ դառն ժամանակի, յաւուրս աստուածապատիւ և հոգեւոր տեառն Յովհաննիսի Հայոց Կաթողիկոսի, յաշխարհս Պաղեստինի՝ ի մէջ գերութեանս Երուսաղէմի, ընդ հովանեաւ Ս. Յակոբայ Առաքելական Աթոռոյս՝ գրեցաւ գիրս գերահրաշ . . . : Արդ՝ ցանկացող եղեալ այսմ գեղեցիկ աստուածային տաճիս, ձգնաւոր ոմն՝ անուն Յովհաննիս, հանդերձ ևերթ իւրով կրաւնաւոր կարգաւ, եւ քարի անուն ստացեալ յանձինս՝ իւրեանց ունեցոյ զիանն արտաքս Երուսաղէմի, հանդիպ Սուրբ Սիոնի, ի վերս ձանապարհին Բեթղեհեմի, որ է ղեալ հանկստարան Սուրբ Աստուածածնին. մինչ գայր յընծայումն ի տաճարն, աստուածացեալ մանկամբն Յիսուսիւ Քրիստոսիւ. վասն այսորիկ քարի անուն եւ ընտրեալ խահանայն Գէորգ կանկնեաց զտաճարն սուրբ եւ անուանեաց յանուն Սուրբ Աստուածածնի, յիշատակ նորա աւրհնութեամբ. նմանապէս եւ եղբարուորդի իւր Յովհաննիս զոր վերագոյն յիշեցաք՝ ընկալաւ զայդ բարեաց յիշատակ և բարեխաւս առ Աստուած՝ իւրեանց և ծնողաց իւրեանց և առանձինն ի Սուրբ Աստուածծնին գանձ անկողոպտելի, ի վայելումն շնորհազարդ որդւոյ իւրեանց Գրիգորոյ սարկաւագի, եւ այլ կրաւնաւորաց եւ խահանայից:

Արդ աղաչեմք զամենեսեան՝ որք աւկսիք ի սմանէ ընթերցմամբ կամ գաղափար առնելով, սրտի մտաւք յիշատակեսջիք զստացողք սորա զՅովհաննիս և զքեռ իւր զՏիկնիներս, և զժառանգաւորս նոցունց Գրիգոր սարկաւագ. և զԳէորգ զգնացեալն առ Քրիստոս, և զվերջին աշխատողս և զգծողս և զպատրաստողս զՅովհան՝ զվերջացեալս յամենայն բարեաց, և խոչորութեանս (գրոյս) անմեղադիր լերուք. և որք աւգնական եղեն ի գին սորին ի կանանց կամ յարանց կամ, ի քահանայից, Քրիստոս Աստուած միոյն ո. պատ . . . » (Ծացեալն կը պակէ): Յիշատակարանին մէջ յիշատակուած կաթողիկոսն է Մեծաբարոյ Յովհաննէս (1203–1220):

Այս տողերէն կը հասկցուի թէ՝ 1215ին, Աբաբացիք կը տիրէին Պաղեստինի, նոյն վանքը կը վերաշինուի ի ձեռն Գէորգ քահանայի, որ յիշատակարանս գրուած ժամանակ արդէն վախճանած է. նոյնին եղբօրորդին Յովհաննէս ձգնաւոր ստացողը կ'ըլլայ սոյն ձառընտրին, ի պէտս իր որդւոյն Գրիգոր սարկաւագին և նոյն վանքին միաբանաց: Ձառընտրին գրիչն է ուրիշ Յովհաննէս մը, անտարակոյս կրօնաւոր, որ Ս. Յակոբայ վանքին մէջ կ'ընդօրինակէ այս ձեռագիրը և կը յանձնէ ստացողին, իբր «գանձ անկողոպտելի» պահելու համար Բեթղեհէմի ճանապարհին վրայ գտնուած Ս. Աստուածածնի նորակերտ վանքին մէջ: Անյայտ կը մնայ մեզ թէ՝ այս հայկական վերաշինութենէն քանի՞ տարի վերջ կործանուած է նոյն վանքը, և ի՞նչ պարագաներու տակ: Հայ եպիսկոպոս մը, Նիկողայոս Ակիւրմանցի անուամբ, 1483ին, ուխտաւորութեամբ այցելութեան առթիւ, կազմած է ուխտատեղեաց ցուցակ մը «Տնօրինական Ս. Տեղիք Երուսաղէմի» խորագրով, որուն մէջ Թաթիւմայի այս ուխտատեղին «և ջրհորն որ աստղն երևի» բառերով միայն կը յիշատակէ, որ է ըսել թէ՝ նոյն թուականին արդէն վերատին քանդուած էր վանքը և միայն կը մնար Մոգերուն կամ աստղին աւանդական ջրհորը. իսկ Ժե. դարուն, Բեթղեհէմի ճամբուն վրայ, Ս. Կուսի հանգստեան տեղւոյն կենդանի յիշատակը տակաւին կը մնար, երբ ուղևոր մը՝ Ֆելիքս Ֆապրի կ'այցելէր նոյն տեղը, և անձամբ կը տեսնէր Հայոց նոյն վանքին փլած պատերուն աւերակները (Bethléem, le Sanctuaire de la Nativité, էջ, 3):

Վանքին Յիշատակութիւնը ըստ Ծիսարանաց

3. Փարիզի Ազգ. Մատենադարանի հայերէն ձեռագրաց մէջ կայ «ձաշոց» կամ «տօնական» մը, որուն անգլ. թարգմանութիւնը կատարած է Բրօֆ. Կոնիբեր (Ritual Armenorum, էջ 516–527), սոյն ձեռագիրը, ըստ Հ. Պարոնեանի, Ը–թ դարու հնութիւն ունի, և կը պարունակէ Սաղիմական տօնակարգը, որ կը կատարուէր Ս. Տեղեաց մէջ. յիշատակարան չունի. Կոնիբերի՝ անո՛ր մասին տուած տեղեկութիւնները խիստ չահեկան են, և կը դիտուի որ Ս. Տեղեաց պաշտամունքն և արարողութիւնները ճշդօրէն կը յարմարին Դ. դարու ուխտաւորուհի Էթէրիայի Ս. Տեղեաց «Ուղեգրութեան» բովանդակութեան հետ (Հրատ. 1888ին, այլևայլ լեզուաց թարգմանութեամբ): Փարիզի Սաղիմեան ճաշոցը Ս. Աստուածածնի Հայոց վանքի նկատմամբ ունի հետևեալ ծանօթութիւնը (Rit. Arm. էջ 526), զոր կը թարգմանեմ բառ առ բառ. «Օգստ. 15. Տօն Մարիամու Աստուածածինի: Ցերբորդում մղոնի Բեթղեհէմի. ա՛յս կանոն կատարի. Սաղմ. ՃԼԲ. 8. Եսայի. Լ. 10–15. Գաղ. Գ. 29. Դ. 7. Սաղմ. ՃԺ. Ղուկ. Բ. 1–7»: Ինչպէս կանխաւ գրեցինք, Երուսաղէմէն մինչև Բեթղեհէմ վեց հռովմէական մղոն էր. երրորդ մղոնին, Բեթղեհէմի ճամբուն վրայ չինուած էր Հայոց Ս. Աստուածածնի վանքը, ուր, հին դարերէ սկսեալ, համաձայն այս ձեռագիր ճաշոցին, Օգստ. 15ին կը կատարուէր Ս. Աստուածածնի տօնը: Երուսաղէմի մէջ կանոն էր, և է ցայժմ, որ մէն մի տօն կը կատարուէր իր պատկանեալ եկեղեցւոյն մէջ: Ճաշոցին այս ծանօթութիւնը, սակայն, մեր առջև դժուարութիւն մը կը հանէ. քանի որ հին դարերէ սկսեալ, Օգստ. 15ին կը կատարուէր Ս. Աստուածածնի տօնը Գեթսեմանիի Տիրամօր տաճարին մէջ, ուր կար դամբարանը, և պատմականօրէն և աւանդութեամբ կը հաստատուի այս պարագան. Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածին եկեղեցին Դ. դարուն գոյութիւն ունէր արդէն, ինչպէս կը յիշէ Էթէրիա ուխտաւորուհին իր «Ուղեգրութեան» մէջ (Թարգմ. էջ 71), եւ կ'անուանէ զայն «գեղազարդ եկեղեցի». և Օգոստ. 15ի Ս. Աստուածածնի Տօնը հո՛ն կը կատարուէր, որուն համար ունինք անհերքելի վկայութիւններ. Մօրիկ կայսեր (582–602) հրամանագիրը այս տօնին հաստատման մասին՝ պարզապէս Ս. Աստուածածնի տօնին՝ կայսրութեան բոլոր սահմաններուն մէջ տարածելու ձեռնարկ մ'էր, վր նոյն տօնն արդէն նախապէս հաստատուած էր Ս. Երկրին մէջ: Ինչպէս այս պատմական տեղեկութիւնները, նոյնպէս մինչև ցայսօր Ս. Աստուածածնի տօնին առթիւ տեղի ունեցած տեղական սովորութիւնները կը հակասեն վերոգրեալ ձեռագրին ծանօթագրութեան: Բարեբախտաբար. «Երուսաղեմայ Տօնակարգ» խորագրով, ԺԱ–ԺԲ դարու վրացական ձեռագիրի մը հրատարակութիւնը, 1923ին, Գերման գիտնական Բրօֆ. Goussenի մէջոցաւ, այդ դժուարութիւնը գըլ-

խովին կը հարթէ. նոյն ձեռագիրը գտնուած է Փարիզի Ազգ. Մատենադարանին մէջ (Թ. 3). Goussen թարգմանած է զայն և ծանօթագրելով կազմած է Երուսաղէմի ուխտատեղիներուն ցուցակը, օգտուելով նաև վրացերէն երկու ձեռագիր տաղարաններէն, որոց մին գտնուած է Երուսաղէմի երբեմն Վրաց, այժմ Ցունաց Ս. Խաչ վանքին մէջ, իսկ միւսն ալ Սատպերտի եկեղեցւոյն մատենադարանը. (Revue Biblique, 1924, էջ 611–623): Արդ՝ Գերման գլխականին հրատարակած վրացական ցուցակին դիմելով՝ կը տեսնենք որ Գարիզնայի (Ս. Կուսի հանգստեան տեղը), որ է Հայոց Ս. Աստուածածնի վանքը, ունի հետևեալ ծանօթութիւնը. Օգոստ. 13ին, «ի վերայ ճանապարհին Բեթղեհէմի, ի Գաթիզմա, Յերրորդում մղոնի, ի գլուղն Պէյթ Էպրի, նաւակատիք Ս. Աստուածածնին»: Ահա այս կերպով կը ճշդուի թէ՝ Օգոստ. 13ին, նոյն վանքին նաւակատիքը տեղի կ'ունենար, ըստ վերոյիշեալ կանոնի. ոչ թէ Օգոստ. 15ի Աստուածածնի Տօնին, որ յատուկ էր միայն Բեթսահմանիի տաճարին: Վանքին դնուած գլուղը Պէյթ Էպրի, արդի Պէյթ Պահիր գլուղին մէկ սխալ ուղղագրութիւնն է: Պէյթ Պահիր, ուր չինուած էր Ս. Աստուածածնի վանքը, կը գտնուէր Հռաքէլի գերեզմանին մօտերը. և նոյն գլուղի սահմանին մէջ կը համարուին՝ մօտակայ Պէյթ Ճալա գլուղն և Հայոց Ս. Յակոբայ վանքին Պարոնտիր կոչուած ձիթաստանն ու այգեստանը և հողերը: Առաջնոյն Ցունաց Ս. Աստուածածնին եկեղեցւոյ մէջ, մինչև հիմակ ցոյց կը տրուի Ս. Կուսին նստած քարէ աւանդական աթոռը. իսկ երկրորդին ընդհանուր տարածութեան վրայ տեղ տեղ երևան եկած են քրիստոնէական վիմափոր գերեզմաններ և հին ջրհորներ, տապանաքարեր որոնցմէ ոմանց վրայ գտնուած են նշանագրեր (Palestine Exploration Fund, 1902, էջ 237–240). իսկ տեղւոյն սենեակներուն նորոգութեանց ժամանակ, երևան հանուած են հայկական տառերով քանդակուած քարերու բեկորներ (Աստուածատուր եպս. Տ. Յովհաննէսեանի, Ժուռնալ. Պտմ. Երուսղի., Հտր. Ա. էջ 298).

Գ

ՍԻՈՆԻ ՎՐԱՅ ՀԱՅՈՑ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

1. Ս. Ստեփանոսի նախարաց գիւտը, փոխադրութիւնը, եւ նորագիւս տապանը

Որպէսզի կարողանանք ի յայտ բերել Սիոնի Ս. Ստեփանոս վանքին ծագումը, հարկ է ամփոփել Ս. Ստեփանոսի նշխարաց գիւտին,ատոր փոխադրութեան և նորագիւտ տապանին պատմութիւնները: Նշխարաց գիւտը տեղի ունեցաւ 415ին, և բոլոր ճառընտիրները կը պատմեն զայն: Կափարգամաղայի (գիւղ Գամալիէլի) Ղուկիանոս քահանան, նոյն գիւղի Գարատաղեայ ագարակին մէջ, կը գտնէ Ս. Ստեփանոսի նշխարները, Նիկոդիմոսի, Գամալիէլի և անոր որդւոյն Աբիբայի նշխարաց հետ: Այս գիւտը Ղուկիանոս քահանայ ոչ միայն Երուսաղէմի Յովհաննէս հայրապետին կը զեկուցանէ, այլ նաև նամակով կը հաղորդէ Աւրելիոսի և Աւրեմուտքի քրիստոնէից, որք ցնծութեամբ կ'ընդունին այս աւետիսը: Յովհաննէս պատրիարք որ, նոյն միջոցին, Դիոսպոլիս (Լիւդ) կը գտնուէր, Պեզագոսի դէմ ժողով մը գումարելու գործով, այս գիւտը ստուգելու համար, երկու եպիսկոպոսներով կ'երթայ Կափարգամաղա, և հանդիսաւորութեամբ նշխարաց մեծ մասը կը փոխադրէ Սիոն, Վերնատան եկեղեցին, ուր Ս. Ստեփանոս սարկաւագ ձեռնադրուած էր, և այս առթիւ նորակերտ կը կառուցանէ Սիոնի Մայր եկեղեցին: Կափարգամաղան ագարակն էր օրհնուածոյց Գամալիէլին: Որոշ վկայութիւն չունինք թէ ո՛ր թաղեցին Ս. Ստեփանոսի մարմինը. միայն Գործք Առաքելոցը կը գրէ թէ «եւ բարձին զՍտեփանոս արք երկիւղածք, և արարին կոծ մեծ ի վերայ նորա» (Ը. 2): Քրիստոնէական աւանդութիւնը կու տայ մեզ այդ երկիւղածներուն անունները, որք են օրհնուածոյցն Գամալիէլ և անոր եղբօրորդին Նիկոդիմոս. վերջինս Քրիստոսի թաղման ալ ապաւառած է: Այս աւանդութեան արձագանգը կ'ըլլայ մեր վկա-

յասէր հայրապետը, Գործք Առաքելոցի իր խմբագիր մեկնութեան մէջ (էջ 153)։ Կափարգաղաման իր չրջանակներով հին և նոր տնտեսութեան ռահվիրաներուն ուխտատեղեաց կեդրոնն էր. յարմարագոյն վայրն էր՝ որ Գամաղիէլ ճշմարիտ իսրայէլացիի մը զգացումներով առլցուած Ս. Առաքեալոսի նշխարները ամփոփէր իր ապարակին մէջ, ուր յետոյ պիտի միանային իրեն ու պահէին, ինչպէս նաև Նիկոդիմոսի նշխարները։ Այս դէպքէն 23 տարի յետոյ 438ին, Թէոդոս Բ. կայսեր թագուհին, ուխտաւորութեամբ կ'այցելէ Ս. Երկիրը, առաջնորդութեամբ Աղեքսադրիոյ Կիւրեղ հայրապետին։ Եւդոկսիա թագուհին փափաքեցաւ Ս. Առաքեալոսի քարկոծման աւանդական տեղւոյն վրայ քաղաքէն դուրս կառուցանել եկեղեցի մը և հոն զետեղել տալ անոր նշխարները։ Կիւրեղ Աղեքսանդրացին, ինչպէս կը վկայէ ժամանակակից Կիւրեղ Սկիւթոպոլսեցին, տօնական հանդիսաւորութեամբ նախավկային նշխարաց մէկ մասը Սիոնէն փոխադրեց թագուհիին չինել տուած եկեղեցին, և զետեղեց սաղրեայ մատրան մը մէջ։ Այս եկեղեցին, 614ին, պարսկական յարձակմանց ժամանակ կործանուեցաւ, Խաչակիրք վերաշինեցին զայն իր տեղւոյն վրայ։ 1187ին, երբ Սալահէտտին պաշարեց Երուսաղէմը, քաղաքին քրիստոնեայ բնակչութիւնը ռազմական պատճառներով ստիպուեցաւ քանդել նոյն եկեղեցին, որպէս զի թշնամին դիւրութիւն չունենայ նոյն կողմէն քաղաքը մտնելու։ Այդ փլուզումէն ի վեր, նոյն մեծածախս եկեղեցին աւերակաց կոյտ մ'էր, և միայն կը յիշուէր իբր ուխտատեղի։ 1882էն սկսեալ պեղումներ կատարուեցան հոն, և երևան ելան Եւդոկսիայի եկեղեցւոյն գեղակերտ մոզայիքները և հիմերը, ինչպէս նաև զանազան վիմափոր գերեզմաններ։ 8–10 տարիներու ընթացքին, Դոմինիկեանք հին եկեղեցւոյն հիման վրայ կառուցին նոր մը, և օժտեցին զայն Ս. Գրոց գպրոցով մը և ընդարձակ մատենադարանով։

Հին օրերէ սկսեալ հնախոյզք կ'ուզէին գիտնալ թէ ո՞ւր կը գտնուի կափարգաղամա վաղեմի գիւղը, որ, ըստ Ղուկիանոսի նամակին, Երուսաղէմէն 20 մղոն հեռի էր։ 1600ին, գիտնական Քուարէսմիոս Ս. Երկրի ֆրանչիսկեանց մեծաւորը, ի զուր կը փնտռէր Ս. Առաքեալոսի տապանին հետքը, ծանօթ վայրին մէջ. կափարգամաղան ոեւէ անունի մը հետ չէր կրնար նոյնացուել. մինչեւ որ հռչակաւոր տեղագիրը՝ Գոնտէր եւ ոչ նուազ անուանի տեղակալ մը, ապա Լորա Քիչնէր, իրենց Պաղեստինի քարտիսագրութեան մէջ, կափարգամաղան նոյնացուցին այժմու Պէյթ–Ճէմալ գիւղին, Եաֆայի եւ Երուսաղէմի ճանապարհին վրայ, դէպի հարաւ. նոյնը պնդեցին պազեստինագէտք Լիէվէն, Հ. Բառնաբաս Մէյսթէրման և այլք։ 1891–ին սկսուցաք ուխտաւոր մը, նոյն գիւղին մէջ հող մը կը գնէ բարեգործութեան նպատակաւ և կը նուիրէ Սալէզեանց, որ նոյն հողին վրայ կը կառուցանեն երկրագործական վարժարան և տիպար ագարակ մը։ Ս. Առաքեալոսի նշխարաց առաջին պիւտէն 1501 տարի յետոյ է որ Պէյթ–Ճէմալի երկրագործական վարժարանի տեսուչը պեղումներ կատարել կու տայ այն տան բակին մէջ, ուր քանի մը տարի առաջ էին մոզայիքի կտորներ, պատի և սիւներու բեկորներ, պեղումները չարունակելով՝ 1913–ին արդարև գտնուեցան բիւզանդական ոճով չինուած մատուռ մը, գեղակերտ մոզայիքով զարդարուած, և անսովոր երկու պարապ գերեզմաններ։ Այս նորագիւտ տապանը կը կարծուի թէ՝ Նախաստաքահապետին այն տապանն է, ուրկէ 415–ին, անոր նշխարները փոխադրուեցան Սիոնի եկեղեցին։ Գերմանիա տպագրուած փոքրիկ տետրակ մը, "Le tombeau de St. Etienne protomartyr, étc." խորագրով, այս կարեւոր գիւտի մասին կու տայ պատմական վիճակաւոր տեղեկութիւններ։

2. Օսար ուղեգրաց վկայութիւնները Սիոնի Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ նկատմամբ

Քանի որ Ս. Առաքեալոսի նշխարաց մէկ մասը կը մնար Սիոնի եկեղեցւոյն մէջ, կանոնական պարագայ մ'էր որ անոր վրայ քրիստոնեայք կառուցանեն վկայարան մը, մասանց փոխադրութենէն վերջը. բայց այս մատուռը, ինչպէս նաև Ս. Քաղաքի բոլոր եկեղեցիները եւ վանքերը, 614–ին, հրդեհի եւ կործանման ենթարկուեցան Պարսից արշաւանքներէն, որ երկրակալութենէն աւելի, Մօրիկ կայսեր համար վրէժխնդրական պոռթկում մըն էր, և ընչաքաղցութեան ծարաւ մը Խոսրով Բ.ի զինուոր-

ներու կողմէն. 300է աւելի տաճարներ քանդուեցան և հազարաւոր մեռեալներ և վիրաւորներ դիտապաստ ինկան երուսաղէմի փողոցներուն մէջ. Զաքարիա պատրիարք գերի տարուած էր Տիզբոն Քրիստոսի Ս. Խաչին հետ: Նորագիւտ արաբերէն յիշատակարան մը մանրամասն կը հաղորդէ թիւերն այն մեռելոց, որ անթաղ կը մնային քաղաքին փողոցներու մէջ և Թովմա անուն քրիստոնեայ մը, իր կնոջ հետ, կը փութայ թաղել մեռելները: Նոյն իսկ չէին խնայուած Սիոնի հին եկեղեցիները, անոնց հետ նաև Վերնատան եկեղեցին և Ս.Ստեփանոսի մատուռը, որ յարակից էր նոյն եկեղեցւոյն (Revue Biblique 1897, էջ 156): Զաքարիայի յաջորդ Մոտեստոս Ջանաց քիչ ժամանակի մէջ վերականգնել կործանած և այրեցուածներ գլխաւոր եկեղեցիները, մանաւանդ Սիոնի թաղը, ուր վերաշինեց Ս. Ստեփանոսի եկեղեցին որու մասին հետեւեալ տեղեկութիւնները կը քաղենք քրիստոնեայ հնախօս Լըքլէրքի յօդուածէն (տե՛ս Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie, 655–668): Մոտեստոսի վերաշինութենէն յետոյ, 670ին, առաջին անգամ գաղիացի Արկուլֆ եպիսկոպոսն է որ կը նշանակէ Սիոնի Ս. Ստեփանոսը իր «Ուղեգրութեան» մէջ, և կ'ընծայէ մեզ գեղեցիկ նկարագրութիւն մը և թանկագին յատակագիծ մը, որուն համաձայն, Ս. Ստեփանոսը կը յիշուի իբր կոյրդ եկեղեցի, վասն զի այդ թուականին տակաւին չէր անջատուած վերնատան եկեղեցիէն: Անգղիացի Բէդ պատմաւելին (720) և Վիլլիպալտ (723–726) տեղեկութիւններ ունին նախավկային նոյն մասերան վերաբերմամբ: Բայց կը թուի թէ՝ 808ին այլևս Ս. Ստեփանոս անջատուած էր Սիոնի Մայր եկեղեցիէն, և մասանց փոխադրութեամբ վերաշինուած էր Յովսափատի վանքերու շարքին: Լատին յիշատակարան մը, Commemoratorium de casis Dei խորագրով, որ տեսակ մը ցուցակ է վանօրէից և կը պարունակէ մեզ մի վանքի վանականաց նոյն ժամանակի (808) վիճակագրութիւնը, հետևեալ կերպով կը դասաւորէ Յովսափատի սահմանէն համրելով մինչև Սիոն գտնուած վանքերը:

Ս. Ղեւոնդէս	1	քահանայ
Ս. Յակոբ	1	»
Ս. Բառասունք	3	»
Ս. Քրիստափոր	1	»
Ս. Ակիւլինէ	1	»
Ս. Կիրակոս	1	»
Ս. Ստեփանոս	3	» և 15 բորոտ
Ս. Դոմետիոս	1	»

Այս մեծ ու պզտիկ վանքերը անետարակոյս, ամէնքն ալ, Սիոնէն դէպի Յովսափատ նայող բլուրին վրայ հոս և հոն ցրուած էին. և որովհետև ուղեգիրը Յովսափատի ձորէն սկսած է իր դասաւորումը, այնպէս ցոյց կու տայ թէ ամէնքն ալ կը գտնուին Յովսափատ, մինչ իրականին մէջ, անոնցմէ ոմանք, ինչպէս նաև Ս. Ստեփանոս չինուած էին Սիոնի մէջ, և արդէն 15 բորոտներու յիշատակութիւնն ալ ցոյց կու տայ թէ Ս. Ստեփանոսի վանքը կառուցուած էր Դաւթի դրան մօտ, ուր կար նաև քաղաքին ուրկանոցը, որ 1875ին միայն տեղափոխուած է քաղաքէն դուրս: Այս տպաւորյյներու հանդէպ յայտնի սխալ մըն է Հ. Լակրանժի ա՛յն ենթադրութիւնը որով կը ջանայ վերադրել յիշատակարանին վկայութիւնը պատշաճեցնել Երուսաղէմի պարսպէն դուրս, Եւդոկիա Թագուհիին չինած Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյն (տե՛ս Saint Etienne et son sanctuaire à Jérusalem, էջ 83): 850ին ալ, գաղիացի Բեռնարդոս վանականը կը տեղեկացնէ թէ Սիոնի մէջ կար Ս. Ստեփանոս անուամբ եկեղեցի մը, որ կը գտնուէր Վերնատան եկեղեցւոյն արեւելեան կողմը. իր խօսքերն են հետեւեալները. «Ս. Ստեփանոս Սիոնի Մայր եկեղեցւոյն ձախ կողմը կը գտնուի. ա՛յն լերան վրայ, որուն ստորոտն է Ակեղդամայն — Գետ արեան, ուր կայ օտարականաց գերեզմանը». 1145ին, 1360ին, երկու անանուն ուղեւորներ ևս, մէկը սլաւ, կը յիշատակեն Սիոնի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին: Այս օտար յիշատակարաններն օրքան որ ունենան իրենց անորոշ կողմերը, սակայն և այնպէս անոնք հիմնապէս միաձայն են և կը հաստատեն Սիոնի Ս. Ստեփանոս վանքը:

3. Ազգային յիշատակարաններ Սիոնի Ս. Ստեփանոսի վանքի մասին

Նոյն վանքի ծագման պարագան դժուար է հաստատել ազգային յիշատակարաններով, բայց հնարաւոր է հրականութիւնն մ'է

2008 - 2011

թէ Սիոնի Ս. Սեփհանոսի վանքը, հին դարերէ սկսեալ, հայկական սեպհականութիւն մը եղած է: Նոյն վանքի ընդարձակ սւերակը, որ գոյութիւն ունի այսօր և կը գտնուի մեր Ս. Հրեշտակապետ վանքին դիմաց, ճանապարհով մը զատուած, եւ Դաւթի դրան մօտիկ, Հայոց անհերքելի սեպհականութիւնը, եւ թէ ԺԴ. դարու ձեռագիր ճաշոցի մը յիշատակարանը, զոր ստորև պիտի պարզենք, բացայայտ կ'ապացուցանեն նոյն վանքին ազգային սրբավայր մը ըլլալը: Ո՛րքան որ Ս. Սեփհանոս վանքին հայկական հաստատութիւն մը ըլլալուն ծագումը մութ է, բայց մենք պիտի չանանք, ստուգութեան մօտ հաւանականութեամբ մը, մէջ բերել մեր ապացոյցները և յետոյ աւելցնել ա՛յն բացորոշ յիշատակարանը, զոր ունինք: Ինչպէս որ վերեւ յառաջ բերուած օտար ուղեգիրներու վկայութիւններէն յայտնի եղաւ, Ս. Սեփհանոսի մատուռը Մայր Սիոնի վերնատան եկեղեցիէն անջատուած էր Ք. դարու վերջերը, և ստուգութեան մօտ հաւանականութիւն մ'է որ Հայոց Ս. Սեփհանոսի վանքը, Սիոնի մէջ, վերահաստատուած էր Է. դարու վերջերը, կամ Ը.ի սկիզբը: Ինչպէս ծանօթ է, Հայոց Անաստաս վարդապետը, Ք. դարուն, կազմած էր Երուսաղէմի Ազգ. Վանօրէից Ցուցակը, որուն մէջ յիշուած վանքերը կ'անուանակոչուին ո՛չ թէ վանքերուն բուն իսկ անուններով, այլ նոյն վանքերը չինող կամ մատակարարող նախարարութեանց կամ Հայ արքունիքի անուններով: Նոյն Ցուցակին մէջ կը կարդանք հետեւեալը.

« Անաստուածաց վանքն Ս. Սիոնի կողմն է »:

« Այլ վանք Անաստուածաց, որ հաւատարորն քրիստիոնի ի կողմն Սիոնի »:

Ամատունի նախարարութիւնն է որ Սիոնի մէջ կը չինէ կամ չինել կու տայ երկու վանք, որոց երկրորդը հաւատաւոր կանանց բնակութեան յատկացուած է: Ծանօթ ըլլալով որ հին ժամանակներէ սկսեալ, հաւատաւոր հայ կանայք կը բնակէին Սիոնի մեր Ս. Հրեշտակապետ վանքին մէջ, որ բնաւ տարակոյս չի վերցներ, և միւս կողմէն, նոյն վանքին չատ մօտ, հանդիպակաց կողմը, կը գտնուէր Ս. Սեփհանոսի վանքը, ինչպէս կը յիշուի ստորեւ մէջ բերուելիք յիշատակարանին մէջ, եւ արդէն նոյն դիրքը ունի Ս. Սեփհանոսի վանքի այժմու աւերակը. Ա՛եղրակացնենք թէ Ամատունեաց անուամբ յիշուած երկու

վանքերէն մին Ս. Հրեշտակապետն է, իսկ միւսն Ս. Սեփհանոս: Վերջնոյս վերաշինութեան իբր թուական կարելի է դնել Է–Ը դար, վասն զի ճիշդ այս միջոցին էր որ Ս. Երկրին պարսկական գրաւումէն յետոյ, Երուսաղէմի պատրիարքութեան եւ Հայոց կաթողիկոսութեան յարաբերութիւնները բարւոքուած էին. այս պարագան կը հաստատեն Պարսկաստան գերի տարուած Զաքարիա պատրիարքին՝ Պարսից Ժողովին մէջ ի նպաստ Հայ Եկեղեցւոյ ըրած յայտարարութիւնները, եւ անոր յաջորդին՝ Մոսեստոսի՝ առ Կոմիտաս կաթողիկոսն ուղղած թուղթը և վերջինին պատասխանը (տե՛ս Սեբէոս, էջ 131–139): Մոսեստոս իր նամակին մէջ կը յիշէ ա՛յն առատաձեռն օժանդակութիւնը, զոր Հայ ուխտաւորներ չէին խնայեր Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց վերաշինութեան համար, և գրձնել կը խնդրէ կաթողիկոսէն. «Մի՛ պակասիլ ամենեւին ի յիշել եւ նայիլ ի մեզ եւ յաղքատս Երուսաղէմի, եւ որ ինչ պիտոյ է ընուլ»: Այս բարւոք յարաբերութեանց մէջ, Պարսիկ տէրութեան սահմանին մէջ գտնուող նախարարութիւնները և մանաւանդ նոյն պետութեան համակիր Ամատունիք պատեհութիւններ կրնային ստեղծել բարեպաշտական յիշատակներով յաւերժանալու համար Ս. Երկրին մէջ. այս տուիքներուն վրայ, կրնանք հաստատել թէ Սիոնի վրայ Հայոց Ս. Հրեշտակապետ և Ս. Սեփհանոս վանքերը չինած են Ամատունիք, Է–Ը դար. վասն զի արդէն Ք. դարու վերջերը, Ամատունեաց աստղը մարելու վրայ էր, և անոնք արբաբական արշաւանքներու հետեւանքով, Շապուհ Ամատունիի և անոր որդւոյն Համամի առաջնորդութեամբ, 12,000 մարդերով, ստիպուեցան հեռանալ իրենց բնագաւառ Արտազէն և ապաստանիլ Ցունաստան, Ճորոխի անդիի կողմը, ինչպէս կը հաղորդէ մեզ Ղեւոնդ Պատմագիր (էջ 168). հետեւաբար, Ամատունիներուն Ս. Տեղեաց եկեղեցաչէն գործը կրնայ կատարուած ըլլալ միայն մինչեւ Ք. դարու սկիզբը: Ս. Աթոռոյ մատենադարանին (Թ. 1130) ձեռագրին մէջ գտնուած Մարկոս գրչին ուխտաւեղեաց ցուցակի մը ընդօրինակութեան մէջ ևս կը յիշատակուի Ս. Սեփհանոսի վանքը, « յարեւելս հարաւոյ Երուսաղէմի » խօսքերով: Բայց նոյն վանքին հայկական սեպհականութեան կարկառուն և անհերքելի ապացոյցը կու տայ ա՛յն յիշատակարանը՝ զոր կը գտնուի մեր մատենադարանին (Թ. 1863) ձեռագիր ճա-

չոցին մէջ։ Նոյն ձեռագիրը ընդօրինակողն է Ներսէս արեղա Կրակցի, որոյ մասին կարևոր տեղեկութիւններ տրուած է («Սիոն» Թիւ 2. էջ 52–53, 1927). ինքը եղած է առաջին ստացողը եւ երկրորդը՝ Երուսաղէմի Աբրահամ եպիսկոպոսը, որուն համար, այլ գրով յիշուած է հետեւեալը. «. . . եւս առաւել Տէր Աբրահամ Երուսաղէմա եպս.ին որ զգիրքն ստացայ յիշատակ լինէ և ծնօղաց իմոց եւ ամենայն արեան մերձաւորաց, եւ մեծ Խաթուն որ զգրմ. երեա». Ձեռագիրը ընդօրինակուած է Հայոց Ս. Սահակաց վանքին մէջ, Երուսաղէմի Յովհաննէս Ճօսլին պատրիարքի օրով, ՋՂԳ (= 1334) Թուականին, ինչպէս կը հաստատէ յիշատակարանին հետեւեալ հատուածը.

« . . — Գրեցաւ ձեռամբ անարժանի
Որ Ներսես Կրակցի կոչի.
Ստուգագնող պատուիրանի.
Եւ յանցաւոր Տեառն աւրինի
Սուտ խահանայի
Եւ մեղաւոր յաւետնայնի
Ի Հայկազանւոյ թուականի
ՋՂԳ (= 1334) հաւարի։
Ի վանս Ստեփանի,
Մերձ առ դրունս Հրեշտակապետացն Միխայելի եւ Գաբրիելի
յԵրուսաղէմ սուրբ քաղաքի։ . . . .
Եւ յառաջնորդութեան Եղիի. տէր Յոհաննիսի
Որ աւետի անուն ճաւշիի կոչի» . . .

Ուրեմն, ըստ այս յիշատակարանի, Սիոնի վրայ Հայոց Ս. Սահակ վանքը կանգնուն էր մինչև 1334 Թուականն, եւ վերագոյն յիշուած անանուն սալաւ ուղեգիրին համաձայն, նոյն վանքը անվնաս մնացած էր 1370 Թուականին։ Ժե. դարուն Ս. Աթոռս ընդօրինակուած Տաղարանի մը յիշատակարանին մէջ, ի չարս ազգային ուխտատեղեաց, ընդօրինակող Ներսէս երէց չէր յիշատակեր Ս. Սահակ վանքը (Նօsարf Հայոց, 18–19), հետեւաբար ան քանդուած կ'ըլլայ 1370–1447 Թուականը, մեզ անյայտ պատճառներով, 1483ին միայն Սկիւրմանցի Նիկողայոս եպիսկոպոսը՝ իր կազմած Ս. Տեղեաց Ցուցակին մէջ, կը յիշէ Սիոնի կողմը, իբր ուխտատեղի «Ս. Սահակ Սիոնի գերեզմանը», եւ յիշեալը զանց չ'ըներ յիշատակել նաեւ Ս. Քաղաքի պարիսպէն դուրս Նախավկայի միւս ուխտատեղին հետեւեալ բառերով. «եւ յերուսաղէմայ եզերն՝ Դամասկոսի եւ Ս. Ստեփանոսի Գերեզմանն»։

Օտար և ազգային այս յիշատակարանաց ամփոփումը անհերքելի կը դարձնէ Սիոնի վրայ Հայոց Ս. Սահակ վանքին գոյութիւնը, և որ քրիստոնէական բարեպաշտութեան մը յիշատակարանը եղած է դարերով։ Այս պահուս, որ այս տողերը կը գրեմ, աչքերս Նախավկային աւերակին կողմը կը նային և միտքս կը հասկնայ անոր անխօս լեզուն. և կը ստիպուիմ աչքերս յառել երկինք գոչելով. «Ո՛վ Տէր, պարգեւէ՛ մեզի նոր Սմաւունիներ, որ վերաշինեն այս աւերակ վանքը քարկոծեալ Նահատակին, որուն դարերով բախտակից եղած է հալածական Հայ ժողովուրդը։

Դ

ԷԼ–ՊԻՐԷԶ ԳԻՒՂԻ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԲԵԹՂԵՀԷՄԻ ՁԱՆԱՊԱՐՀԻՆ ՎՐԱՅ

1. Ո՞ւր է Էլ–Պիրէհ.

Էլ–Պիրէհ Նապլուսի ճամբուն վրայ, Երուսաղէմէն դէպի հիւսիս, 16 քիլոմէտր հեռի գիւղ մըն է. Հին Կտակարանի Պէթթոթն է ան, Բենիամինի ցեղին քաղաքներէն մին (Յեսու Թ. 17)։ Այս գիւղին մօտ, Ռամայի և Բեթէլի մէջ, Դեբովրա մարգարէհին կը դատէր Իսրայէլի ժողովուրդը (Դատ. Դ. 4)։ Մարինոս ուխին կը դատէր Իսրայէլի ժողովուրդը (Դատ. Դ. 4)։ Մարինոս ուխին կը կարծէ թէ («Պատմ. Ս. Երկրի» հայ. թարգմ. Ա. Հոր. էջ 395) Էլ–Պիրէհ գիւղը Մաքմանն է, որ տարբեր գիւղ մըն է, դէպի արեւելք։ Ըստ իր անուանութեան, Ցերոնիմոս կը յիշատակէ զայն իր «Տեղիք Եբրայեցւոց» անուամբ գրքին մէջ, իբր մեծ գիւղաքաղաք մը։ Այժմ Էլ–Պիրէհ հազար բնակչօք գիւղ մըն է, եւ

չինուած ժայռոտ բլուրի մը գագաթը, որուն ստորոտը կը գըտնուի, ճանապարհին մօտիկ, առատահոս աղբիւր մը՝ որուն վրայ կառուցուած է մզկիթ մը:

Բայց Էլ–Պիրէհ պատմական աւելի մեծ հռչակ մը ստացած է ա՛յն ուշադրութեան համաձայն, թէ ան եղած է այն տեղը, ուր Ս. կոյսը կը կարծէր թէ Յիսուս Մանուկը, Զատկի տօնը Երուսաղէմի մէջ կատարելէ յետոյ, ուրիշ ուղեկիցներուն հետ մեկնած էր. հա՛ն ծանօթներուն և ըրացիներուն մէջ փնտռուելուց ան, բայց չգտնուելով՝ իր ծնողք դարձան Երուսաղէմ (Ղկս. Բ. 42–51): Էլ–Պիրէհ առաջին կայանն էր Երուսաղէմի մօտիկ. Զատկի առթիւ ուխտի եկող Հրէայք հա՛ն կը հաւաքուէին և կը միանային խմբովին ճամբորդելու համար. հա՛ն կար նաև իջևան մը, Սամարիա և Գալիլիա մեկնողներուն համար: Դ. դարուն քրիստոնեայ չերմեռանդութիւնը հաւանաբար եկեղեցի մը հիմնած էր հոն, յանուն Տիրամօր Ս. Կուսին, մշտնջենաւորելու համար աւետարանական այդ դրուագը: Ըստ Յերոնիմոսի, Հեղինէ թագուհին է նոյն եկեղեցւոյ առաջին հիմնադիրը:

2. Էլ–Պիրէհ Խաչակրաց ժամանակ.

Ս. Գերեզմանի լատին Յիշատակագիրքէն կ'իմացուի թէ Առաջին Խաչակրաց առաջնորդը Գոտըֆրօայ տը Պուիյիոն Երուսաղէմի գրաւումէն յետոյ, Ս. Գերեզմանի սեպհականութեան համար 21 գիւղեր չնորհած էր. Էլ–Պիրէհ այդ գիւղերէն մին էր, որուն հետ կային մերձակայ Էլ–Րամ, Քալանտիէ, Պէյթ–Լիճճէ և Սուպիէ գիւղերը, Ռամալլահի արևմտեան կողմը: Յիշատակագիրք Էլ–Պիրէհը կը կոչէ Պերրա կամ լատիներէն Mahomerie: Առաջին Խաչակրութեան տարիներուն, հոս կը բնակէին քաղքենի աշնուականներ, գլխաւորաբար Ֆռանկներ, ինչպէս ցոյց կուտայ մեզ Ս. Գերեզմանի Յիշատակագրոց 131 թիւը: Այս քաղաքացիները ունէին երդուեալներու ատեան մը, ուր երբեմն կը գումարուէին բոլոր անդամներով. անոնք հնազանդութիւն և հաւատարմութիւն կ'երդնուին ո՛չ թէ իշխանի մը կամ կոմսի մը, այլ կ'ուխտէին հաւատարիմ մնալ Ս. Գերեզմանի վանքին, որուն ներկայացուցիչն էր վտակարար մը, որ կ'ապրէր Էլ–Պիրէհի ժողովրդապետին եւ պաշտօնէութեան հետ. անոնք ամէնքն ալ

հնազանդ էին Ս. Գերեզմանի, այնպէս որ առանց հաւանութեան մեծաւորին, չէին կրնար վաճառել իրենց այգիներն, և եթէ վաճառումը տեղի ունենար, արդիւնքին կէսը կը տրուէր նոյն մեծաւորին: Ասկէց զատ ոևէ ստացուածք չէին կրնար ծախել Տաճարականաց և կամ ուրիշ եկեղեցիի մը. նոր այգիները պարտաւոր էին տնկել Ս. Գերեզմանի հողերուն վրայ. նոյն քաղաքացիներէն չատերը տեղւոյն հասարակութեան կը յատկացնէին իրենց անձը և ստացուածքը: Ս. Գերեզմանը՝ հողերէ և տուներէ զատ, Էլ–Պիրէհի մէջ, ո՛չ միայն գերիշխանութեան այժով, այլ ուղղակի կը ժառանգէր դղեակ մը, եկեղեցի մը և աւազան մը. գիւղն օժտուած էր նաև հիւանդանոցով մը, ուխտաւորներու յատուկ հիւրանոցով մը, որ տեղւոյն սեպհականութիւնն էր. եկեղեցին կը կրէր Ս. Կուսին անունը, անոր ստացուածոց մատակարարութիւնը ստանձնած էր Ս. Գերեզմանի կողմէն կարգուած անձը: Եկեղեցիին մօտ տնկած էին քարէ խաչ մը, հօմն աստիճան պատուանդանի մը վրայ, ուրկէ ուխտաւորք կրնային նշմարել Երուսաղէմի Դաւթի աշտարակը (Revue Biblique, 1926, No 2):

3. Էլ–Պիրէհի եկեղեցւոյն հնախօսական ուսումնասիրութիւնները.

Նոյն եկեղեցւոյն հնախօսական քննութիւնը առաջին անգամ կատարած է կոմս Մելքիոր տը Վոկիւէ (1829–1916), և իր քննութեան արդիւնքը հրատարակած է իր մեկ գրքին մէջ, (Les Eglises de la Terre Sainte, էջ 338–39), ուր կը գրէ թէ անձամբ այցելած է Էլ–Պիրէհի եկեղեցւոյն, զորս չինած են առաջին խաչակիրք: Անոր կառուցուածքը նման է Երուսաղէմի Ս. Յովակիմ–Աննա եկեղեցւոյն ճարտարապետութեան, քառակուսի մըն է, 31 մէթր երկայն և 18 մէթր լայն, ունի երեք բաժանումներ. եկեղեցին կամարակապ էր Ս. Յովակիմ–Աննա եկեղեցւոյն նման. կրկնակամարներն կը հանգչէին քառակուսի սիւներուն վրայ, կամարներ որ կ'ընդհատուէին գետինը հասնելէ յառաջ, և ծնօտներով (saillie) կը կապուէին պատերուն: Եկեղեցւոյն հիւսիսային պատը և կողակը (abside) տակաւին անվնաս մնացած են, բայց աստի, եկեղեցւոյն աւերակաց մէջ տեսնուած է կամարա–

չէն տապանաքար մը, որ հաւանաբար գերեզմանն է Խաչակիր ասպետի մը:

Երկրորդ հետազօտութիւնը կ'ընեն անգլիացի երկու հնախօս երկրաչափներ՝ Գոնտէր և Քիչնէր. 1874 Յունուար 24ին կը քննեն աւերակները, կը պատրաստեն անոնց յատակագիծը, ըստ Պաղեստինի Հնագիտական ընկերութեան, և իրենց քննութեան արդիւնքը կը տեղեկագրեն հետեւեալ կերպով. «Այս գիւղի աւերեալ եկեղեցին պահպանուելու լաւագոյն վիճակ մը ունեցած է. երկու թեւերու սիւները և արեւմտեան պատը փլած են: Այն կը վերաբերէր Ս. Գերեզմանին և աւարտած էր 1146ին:

Նոյն եկեղեցւոյն քովը կար հիւանդանոց մը: Պատերը խիստ հաստ են, հիւսիսային եւ հարաւային պատերուն հաստութիւնը 9 ոտք է, արեւմտեան պատին երկարութիւնը դրսէն 72 ոտք, հիւսիսայինը՝ 110 ոտք, եկեղեցւոյն աւանը 14 ոտք տրամագիծ ունի, եւ կողմնակի մասերը՝ 7 ոտք: Նեցուկները՝ որ կապուած են սիւներուն հետ, ներսի կողմէն կը մնան պատերուն վրայ: Եկեղեցին երկու կողմին վրայ ունի չորս չորս պատուհան. հարաւային կողմը կայ կողմնակի դուռ մը, արեւմտեան կողմէն, երկրորդ պատուհանին քով: Ներսի որմաքարերը գեղեցկօրէն յարդարուած են չափաւոր մեծութեամբ. քարերուն վրայ կը տեսնուին որմնադիրներու տեսակ մը նշաններ, որ յաճախակի կրկնուած են քարերուն վրայ: Արտաքին որմնադրութիւնը չատ կոշտօրէն յարդարուած է, քարերը ողորկ չեն, անոնց կցուածքները խիճերով բռնուած են, իսկ պատերուն ներսի կողմի քարերը տաշուած են: Պատուհանները կամարաձև են, սիւներուն խոյակները զանազան ձևեր ունին: Արևելեան պատերն ամբողջ են. կողմնակի մասերը կը մնան: Եկեղեցին՝ համաձայն իր շինութեան ժամանակին, կը թուի թէ իր նաւին (nef) վրայ ունէր դատիկոն մը. կամարներուն աղեղները սրածայր եղած են. արևելեան պատուհանները՝ կողմնակի պատերուն նման կամարաձև են: Սիւներուն խոյակներուն վրայ, պատուհաններուն տակէն, պատերուն չուրջը շինուած է քիւ մը» (The Survey of western Palestine, էջ 88–89):

4. Էլ–Պիրէհի եկեղեցին հայկական է.

Ինչպէս որ տեսանք, եւրոպացի քննիչներ Էլ–Պիրէհի եկեղեցւոյն շինութիւնը կը վերագրեն Խաչակրաց. բայց մենք պիտի կարողանանք հաստատել թէ այդ եկեղեցին հայկական է, Խաչակիրներէն յառաջ, և մէկը ա՛յն բազմաթիւ եկեղեցիներէն, որ Ս. Երկրին մէջ շինուած էին հայ բարեպաշտներէն: Թէև հրնագոյն վաւերագիր մը երևան չէ եկած դեռ այդ մասին, բայց յետնագոյն դարու ձեռագիր յիշատակարան մը, զոր յառաջ պիտի բերենք, պիտի հաստատէ թէ Էլ–Պիրէհի եկեղեցին հայկական էր և մինչև ժէ. դար կանգուն մնալէ յետոյ կործանուած է:

Այդ յիշատակարանէն առաջ հոս կ'ամփոփեմ այն տեղեկագրութիւնը, զոր 1875ին հրատարակած է Մուրատեան Մելքիսեդրութիւնը, զոր (ապա Եպս.) Սիօնի մէջ, որու խմբագրապետն էր: Մուրատեան լսելով որ Էլ–Պիրէհ գիւղին մէջ հայկական եկեղեցի մը կը գտնուի, քանի մը միաբաններով կ'այցելէ հո՛ն և հետևեալ կերպով կը նկարագրէ իր տեսածները. «... եկեղեցւոյ երեք խորանները մինչև գլամարն և հիւսիսային ու հարաւային պատերն տակաւին կանգուն են, իսկ արևմտեան կողմն, ուր գլխաւոր մուտքն էր, ամբողջովին քակուած է և նոր ժամանակներս բանջարեղինաց պարտիզի հասարակ պատով պատուած: Եկեղեցին գրեթէ քառակուսի ձև ունի, 34 մետր երկայնութեամբ և 20 մետր լայնութեամբ: Սեղաններու և հարաւային ու հիւսիսային կանգուն մնացած պատերու քարերէն կ'երևի յայտնապէս, որ եկեղեցին շինուած է խիստ ընտիր ճաշակաւ, ընտիր տեսակ և արբատաշ քարերով, սիւներով և խոյակներով, ուր նեցած է երկու մեծ գմբէթ միջավայրին և աւագ խորանին վերայ և թերևս երկու փոքր գմբէթ երկու փոքր խորաններու վերայ: Թէև թուական չը կայ, բայց հնագիտական հետազօտութիւնն ցոյց կը տայ, որ աւելի քան ութ կամ ութն հարիւր տարուան չէնք է, և եթէ ո՛չ յառաջ, անշուշտ մեր Ռուբենեան թագաւորական հարստութեան ժամանակ շինուած է: ... Հարաւային պատին վերայ, ուր նռնենի մը կեցած է, կայ արձանագիր, մեծաւ մասամբ անվերծանելի, երկու հարիւր տարի յառաջ փորագրուած, Պետրոս անուն վարդապետի ձեռամբ ...: Աւագ խորանին կամարակապ կիսագօտւոյն վերայ ևս հայկական գրե-

րու հետքեր կը նշմարուին, բայց եղծուած լինելով չեն կարդացուիր։ . . . Ով որ Հայաստանի մէջ չրջագայած է և կիսաւեր վանքերն ու եկեղեցիները տեսած, առաջին նայուածքով կարող է վկայել որ էլ-Բիրէհ գիւղի եկեղեցին հայկական եկեղեցի է և Պաղեստինի մէջ նշանաւոր հայկական հնութիւն...։ Զարմանալի է որ Պ. Վոկէ, իւր «եկեղեցիք Ս. Երկրի» անուն տեղեկագրական գործոյն մէջ, առանց որևիցէ հաւանական փաստի, յիշեալ եկեղեցւոյ չինութիւնն Խաչակրաց կ'ընծայէ, գոնէ չը նկատելով, որ եկեղեցին բնաւ լատինական ձեւ չունի» (Sion, 1875, Յունիս, էջ 136–37)։ Մենք իրաւունք կուտանք Մուրատեան վարդապետի չիտակ դիտողութեան, նկատի առնելով Գոնտէրի և Քիչնէրի գծագրած յատակագիծը, անոր սիւներուն և խոյակներուն գծագրութիւնները, ընդհանուր չէնքին ճարտարապետական կառուցուածքը և հայեցի արձանագրութեանց հետքերը, որք բացարձակ կերպով կը հերքեն Տը Վոկիւէի և այլոց կարծիքները։ Ինչպէս տեսանք վերև, Տը Վոկիւէ ինքն է որ. կը գրէ թէ՝ էլ-Պիրէհի եկեղեցին չինուած է Պրոպատիկէի Ս. Յովակիմ-Աննա եկեղեցին նմանութեամբ և ճարտարապետութեամբ. վկայութիւն մըն է այս իրեն աննպաստ, վասնզի Պրոպատիկէի եկեղեցին ի սկզբանէ հայկական եղած է, ըստ յուցակի Անաստաս վրդ. ի «եւ ի ներս քաղաքն Աբշակունեաց վանքն, ի Սուրբ Պրոպատիկէ կոչմանն». և մենք այս պարագան հաստատած ենք այլ ապացոյցներով ևս (տե'ս «Տարեցոյց» Ս. Գափամաճեան, 1926)։ Փաստ մը չէ որ Ֆռանկները, առաջին Խաչակրաց ժամանակ, տիրացած են անոր. և Երուսաղէմի լատին առաջին ինքնակալը՝ նոյն եկեղեցին էլ-Պիրէհ գիւղովը, Ս. Գերեզմանին կալուած արձանագրած է. նմանօրինակ դէպք մըն ալ, նոյն միջոցներուն, պատահած է Երուսաղէմի Ասորիներուն, որոնց մէկ եկեղեցին, պարտէզներով կը գրաւէ կոտրփրօայի զէնքի ընկերներէն Թէօֆրօա, որուն պատճառաւ, չատ տարիներ, բանտարկուած կը մնայ Գահիրէի մէջ, և Երուսաղէմի հայ եպիսկոպոսին միջնորդութեամբն է որ ան կ'ազատի հայազգի Վահրամին չնորհիւ (Abbé Martin, Les premiers princes croisés et les Syriens Jacobites de Jérusalem)։

Վերևի բացատրութեանց հաստատութեան համար կը թարգմանենք Camille Enlart ի "Les Monuments des Croisés, dans le Royaume de Jérusalem» հոյակապ գործին մէջ գետեղած (Բ. Հատ., էջ 276) էլ-Պիրէհի Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ մէկ նկարագրութիւնը, կրօնական հնախօսութեան մասնագէտ և Ժ. դարու կիսաւեր էլ-Պիրէհի եկեղեցին այցելող Պարոն Taylor ի (Անգլիացի ընտանիքէ ծնած, ի Պրուքսէլ, 1789–1879) կարեւոր մէկ բացատրութիւններով.

«Եկեղեցին 43 մ. երկարութիւն և 22 լայնութիւն ունէր. իր ոճը լաւ կը համապատասխանէ 1146ին՝ որ անոր աւարտումի թուականը կը նկատուի»։ Սակայն, Պարոն Taylor ի մէկ դիտողութիւնը կը հաստատէ այն աւանդութիւնը՝ որուն համաձայն եկեղեցին կառուցուած էր նախնական սրբավայրի մը տեղւոյն վրայ. «հիւսիսային կողմը, կ'ըսէ, մեծ մասամբ առաջին մայր եկեղեցիին խոշոր քարերովը չինուած է»։ Ամբողջ չինուածքը՝ Տիւրոսի, Թորթոզի և Սեբաստի մեծ եկեղեցիներու նման, լեցուած քարերու միջուկի մը վրայ՝ խիտ կապերով բռնուած՝ տաշուած քարեր կը զարդարեն։

Ցատակագիծը՝ բացի երեք կողակներէ, որուն կեդրոնինը նեղ դաս մը ունի, կը պարունակէ նաև նաւ (nef) մը և կողմնաթեւեր՝ որոնց չորս գերանամէջերը (travées) առաւել կամ նուազ պահուած են հիւսիսային կողմը. եկեղեցին խաչաձև չէ։ Կողմնաթեւերը ունին գեղեցիկ ցցուած կամարներ՝ որ կը բարձրանան մինչև մոյթերը մայր կամարին։

Այս վերջինը ամբողջութեամբ անհետացած է. չի գիտցուիր թէ՝ ան որքանաձե՞ւ էր թէ ցցուն կամար. բայց Պարոն Taylor տակաւին կրնայ հաստատել թէ «նաւին ստորին սիւները կ'սկսին կրկնակամարները կրող խոյակին տակ գտնուած վիմաշարի մը դարևանդով (encorbellement)»։ Նաւին հիւսիսային պատը կը նայ այն ատեն հիւսիսային կողմնաթեւին հետ, որուն արտաքին պատին քարերը փրցուած էին և երեք կողակները, հարաւային կողմնաթեւի կիսակործան մնացորդները միայն կը մնային աւերակներու վերջին վիճակին մէջ։

Աղեղները և կրկնակամարները կրկնակոր և խիտ ցցուն էին. կողակներու պատուհանները՝ առանց ոևէ զարդի, պորտի քարին (clef) հետ ունէին խիտ բարակ բևեռուածի մը աղեղը. կողմնաթեւերն ու աղեղները ունէին կրկին չըջանակում, մին՝ ներքին և չեղ, միւսն՝ առանց չեղութեան, և զարդարուած կըրունկի ձեւով ցցուածի մը (moulure) նման։ Գլխաւոր կողակը ունէր երկու որմածակ իրարու վրայ։

Մոյթերը ուղղանկիւն էին և հաստատուած չորս սիւներով. միևնոյն յատակագծով կխսամոյթեր կողմնաթևերուն պատերուն կը յենուին: Զեմ կրնար գիտնալ թէ այս խիստ թանձր պատերը որմայեղեր (contreforts) ունէի՞ն: Ռեմլէի և Թորթոզի նման, մոյթերը ունէին խոյակներ, բայց ատոնք իրենց զարդերովը աւելի կարճ էին նմանօրինակ յիշատակարանաց մէջ գտնուածներէն:

Այս խոյակները ունէին խոյօղներ (volutes) և երկկարգ կարճ պարզ տերևներ, կորածայր ձևով: Անոնք չունէին ոչ կոճղիզաւոր զամբղաձև զարդ և ոչ ալ փորածոյ թակաղաղ: Հիւսիսային կողմնաթևը զետեղուած սիւն մը կէս բարձրութեամբը կտրուած էր, ինչպէս Թորթոզի եկեղեցիին մէջ: Կողմնաթևերու պատուհաններուն և մեծ կողակին բարձր պատուհանին յենարանին տակէն անցնող և սիւնաշարքերուն ու կողակներուն մոյթը կազմող շարունակական լարով մը բոլոր թակաղաղները կապուած էին: Ինչպէս Ռեմլէի և Գազայի եկեղեցիներուն մէջ, յենարաններու երկրորդ կարգ մը կար նաւին և գլխաւոր կողակին մէջ եւ կը պսակուէր շարունակական երկրորդ լարով մը: Այս հորիզոնական ցցուածներու կտրածը (profil), ինչպէս Թորթոզի եկեղեցիին մէջ, միակերպօրէն բաղկացած է տեսակ մը հակադարձ ատտիկայարկէ (attique), բայց հոս կտրածը, ինչպէս խոյակները, աւելի ծանր են քան Թորթոզի եկեղեցիին մէջ, ինչ որ կը հաստատէ այս վերջին եկեղեցիին աւելի յառաջացեալ թուականը:

Պարոն Taylor տեսած է նաև վանական չէնքերու մնացորդները, զոր կը նկարագրէ այսպէս.

«Խաչակիրներու թուականին ուրիշ չէնք մը՝ որ կը կապէ եկեղեցին հարաւի կողմէն, կը թուի ըլլալ հին վանք մը: Հո՛ն կը տեսնուի պատին մէջ ագուցուած տապանաքար մը և որուն զարդարանքը կը ներկայացնէ խիստ գեղեցիկ փոքր կամարներու յօրինուած մը»:

Այս հեղինակաւոր տողերը բաւական են հաստատելու թէ այս եկեղեցին Խաչակրաց յատուկ հիմնարկութիւն մը չէր, այլ հինէն մնացած Մայր Տաճար մը, գեղեցիկ ճարտարապետութեամբ չինուած: Խաչակիրք պատրաստ կը գտնեն զայն և կը կատարեն նորոգութիւններ համաձայն իրենց ճաշակին:

Տարակոյս չկայ որ 1187ին, Խաչակրաց վերջնական մեկնումէն յետոյ, մերայինք դարձեալ տիրացան Էլ–Պիրէհի եկեղեցւոյն,

և ըստ մեր յիշատակարանին, մինչև 1696 թուականն սեպհականութիւնն էր Հայոց:

Այն յիշատակարանը՝ զոր վերև յիշեցինք, գրուած է ձառընտիր մը մէջ, (Թ. 985, Մայր Ցուցակ հայ. ձեռագրաց Միխիթ. վանս. Վենետկի, Բ. Հար. էջ 132–33). նոյն ձառընտիրը հաւանաբար ընդօրինակուած է Ս. Յակոբայ վանքին մէջ, ԺԳ. դարուն. գրիչն է Կիւրեղ կրօնաւոր. ստացող եղած են Պօղոս երէց, անոր մեռնելէն յետոյ, իր կինը Մելիքա, և ապա Անանա խաթուն: Նոյն ձեռագիրը, 1696ին, անտարակոյս կը գտնուէր Էլ–Պիրհի Ս. Կուսի եկեղեցւոյն մէջ, Երուսաղէմի ձանապարհին վրայ, ուր կը հանդիպի Ծայրեցի (Արճախ) Աթանաս, և յիշատակարան մը կը գրէ նոյն ձեռագիր ձառընտրին մէջ. կը հասկցուի թէ Աթանաս իր եղբօր Բասելի հետ Պօղոսյ ճամբով կ'այցելէ Երուսաղէմ և իր ուխտը կատարելէ վերջ, կ'ուզէ մեկնիլ ցամաքի ճամբով, կու գայ Էլ–Պիրէհ, որ Միջագետքի հայ ուխտաւորաց կայանն էր, Նապղուսի ճամբուն վրայ: Ահա այդ եկեղեցւոյն մէջ կը գրէ սոյն յիշատակարանը:

«ի թուականութեան հայկականի,
հազարերորդ հարիւրեակի
քառ տասն եւ թի հինգեակ ի աւելի.
զոր Աթանաս իմ Ծայրեցի՝
հանդերձ եղբաւրն իմ Բասիլի,
եկաք ի քաղաքս Կոստանդնի՝
որ է վայրաց վայր քաղաքի.
ևախ եւ յառաջ է Բիւզանդի.
կայսերական նախագահի . . .»

«Ձաւրաս մեծի Սրբոյ Էջմիածնի ի կաթողիկոսութեան տէր Նահապետին, և Սուրբ Երուսաղէմայ Յովհաննու և Միանապայ մեծագահ պատրիարքաց. նա և կոստանդնուպոլսի Սրբազան Պատրիարքի եփրեմին, և նորին աթոռակալին տէր Թորոսին և տէր Սաղուածատուր աւագ քահանային . . : հոգետնքերի մուտն ծրի, ի գրան տիրամօր Սուրբ Աստուածածնի՝ ի Սուրբ Երուսաղէմայ ձանապարհի որ է զաղօթս յիշողաց մեզ պաշար լիցի՝ երկնաձիգ ուահի. ամէն»:

Ցիշատակարանիս մէջ յիշուած Ծայրեցի երկու եղբայրներու ինքնութեան մասին Ս. Յակոբայ մատենադարանին (Թ. 390)

ձեռագիրը ունի հետեւեալ յուշագրութիւնը. «Նուաստ պարտաւոր բանասիրի Աթանասի Ծայրեցւոյ սկսեալ մատենիս սրբոյն Գրիգորի Նիւսացւոյ ընթերցեալ յանկ ածի ՌՃՂԶ (= 1697) ի թուին, յորժամ ես եւ իմ եղբայր Բարսեղ վարդապետ Ս. Երուսաղեմ եկաք»:

Էլ Պիրէճի հայկական եկեղեցին հոյակապ յիշատակարան մըն է քրիստոնէական ջերմեռանդ բարեպաշտութեան մեր պատուական նախնեաց՝ որ գիտցած են արժէքը Երուսաղէմին և կարողացած են ըսել Ոսկերերանի հետ. «մտածենք մեր Երուսաղէմ քաղաքին վրայ. մշտապէս յիշենք պայծառութիւնը անոր՝ որ յաւիտենական թագաւորին մայրաքաղաքն է» (Հմ. Սաղմոսի մեկնութեան):

Ե

ԱՅՆՔԵԱՐԻՄ ԳԻՒՂԻ ՀԱՅՈՑ ՎԱՆՔԸ ՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

1. Այնքեարիմը Ս. Գրոց մէջ.

Այնքեարիմը՝ Երուսաղէմէն, դէպի Արեւմուտք, վեցուկէս քիլոմեթր հեռաւորութեամբ գիւղ մըն է, շրջապատուած լեռներով, այգիներով եւ ձիթաստաններով: Ան՝ Յեսուայ գրքին, ըստ Եւթանասնից թարմանութեան, (Ժե. 60) Կարիմ քաղաքն է. Կարիմ կը նշանակէ այգի, և մին է Ցուդայի տասնեւմէկ քաղաքներէն, որ կը յիշուին նոյն գրքին մէջ. Կարիմ կը պակսի եբրայեցերէն բնագրին մէջ, ոմանք կը կարծեն թէ նոյն համարները բնագրէն լինկած են. իսկ Յերոնիմոս այդ գիւղին չատ մօտիկ ապրած ըլլալով հանդերձ, նոյն համարին պակսելուն մասին ենթադրական մեկնութիւններ կու տայ, որք ընդունելի չեն նկատուած: Երեմիայի (Զ. 1) և Նէեմիի (Գ. 14) մէջ «Կարիմ»ը կը յիշատակուի Բեթարարիմ, որ կը նշանակէ տուն այգիի, իսկ

Այնքեարիմ՝ «աղբիւր այգիի»: Հաւանական է նաեւ որ նոյն ըլլայ Բեթհոգրիմ հետ, որ գտնուել կը յիշուի Ա. Թագ. Է. 11–ի մէջ: Այս տեղւոյն արդի գիւղին մօտ, գլխաւորաբար լերան կողին վրայ, կը գտնուէին հրէական գերեզմաններ, որ կ'ապացուցանեն այս վայրերուն հնութիւնը: Այնքեարիմը Ս. Յովհաննէս Մկրտչի աւանդական հայրենիքն է. հետեւաբար աստուածաշնչական քաղաք մը, որ գոյութիւն ունէր Աւետեաց երկրին Իսրայելացւոց գրաւումէն յառաջ, եւ ան գաղթած չէ երբեք դեր մը կատարելէ Իսրայէլի պատմութեան մէջ: Ղուկ. Ա. 39ի մէջ կան հետեւեալ խօսքերը. «Յարուցեալ Մարիամ յաւուրսն յայնոսիկ՝ գնաց ի լեռնակողմն փութապէս ի քաղաքն Ցուդայ. եւ եմուտ ի տուն Զաքարիայ...»: Այս խօսքերուն մէջ յիշուած «լեռնակողմը» վերագրեալ Այնքեարիմ քաղաքը կ'իմացուի, ինչպէս որ կ'ապացուցանէ Ս. Գերեզմանի կանոնիկոս՝ Երուսաղէմացի Յովհաննէս Մարթա ծանօթ պաղեստինացին իր հնախօսական մեկ գրուածին մէջ զոր հոս կ'ամփոփենք: Ան կը գրէ թէ 1253ին, Աստուած Իպն Աստուլ՝ Խպախ անուանի մատենագիր մը կը ձեռնարկէ չորս Աւետարանաց սրաբերէն քննական թարգմանութեան մը. ինչպէս որ ինքն ալ կը պատմէ, այս նպատակին համար կը գործածէ բազմաթիւ յունարէն, արաբերէն և խպտերէն օրինակներ: Յիշեալ կանոնիկոսը 1884ին, Խպտոց Երուսաղէմի Ս. Գէորգ վանքին մէջ կը գտնէ Իպն Էլ Աստուլի աշխատութեան ամբողջ մեկ օրինակը, ընդօրինակուած 1359ին. այդ թարգմանութեան մէջ նշանակուած է թանկագին ապացոյց մը հաստատող թէ Այնքեարիմը Յովհաննէս Մկրտչի հայրենիքն էր: Ղուկասի վերոյիշեալ համարը՝ «Յարուցեալ Մարիամ յաւուրսն յայնոսիկ գնաց ի լեռնակողմն փութապէս» դնելէ յետոյ, Իպն Էլ Աստուլ լուսանցքին վրայ կը գրէ թէ՝ խպախ եւ արաբ թարգմանութեանց ձեռագիրները, լեռնակողմն (In-montana) բառին տեղ կը դնեն Այնքեարիմ: Կանոնիկոսը՝ այս ծանօթութիւնը յիշելէ զկնի կը յարէ թէ ինքն հաստատած է այս պարագան արաբերէն ձեռագրի մը մէջ, որ կը գտնուի Երուսաղէմի Խպտիներու մօտ, 1326ին ընդօրինակուած Թովմաս Սայեղի կողմէն. այս թարգմանութիւնը, ինչպէս գրած է ընդօրինակողը, կատարած է յունարէն բնագրի մը վրայէն. Ղուկ. Ա. 39 համարին խօսքերը՝ ոչ թէ՛ լուսանցքին վրայ, այլ նոյն իսկ բնա-

գրին մէջ կը կարդացուին հետեւեալ կերպով. «Յարուցեալ Մա-
րիամ յաւուրն այնոսիկ գնաց յԱյրիեարիմ, ի քաղաքն Յու-
դայ...»: Պատական և եթովպական ուրիշ ձեռագիրներ ալ նոյն
բառերը ունին (տե՛ս La Patrie de Saint Jean-Baptiste. էջ 123–126):
Նոյնը կը հաստատէ նաեւ Փարիզի Ազգ. Մատենադարանին (թ.
3) երուսաղէմի վրացերէն ձեռագիր ծիսարանը (Ժ–ԺԴ դար), որ
Օգստ. 28ին, Ս. Յովհաննէս Մկրտչի գլխատման տօնին առթիւ,
կը յանօթագրէ հետեւեալը, «ի գիւղն Այրիեարիմ, յեկեղեցւոջն
Սրբոյն Եղիսաբեթի, կատարի այս կանոն...» (տե՛ս Revue Bib-
lique, 1924. էջ 611): Ուրեմն, այս վկայութիւններէն կը հետեւի
թէ Արեւելքի քրիստոնեայ ժողովուրդները աւանդաբար գիտէին
որ Այնքեարիմը Յովհաննէս Կարապետի հայրենիքն էր. նոյն
աւանդութիւնը կը հաստատեն նաեւ Պաղեստինի ուխտաւոր ու-
ղեգրաց վկայութիւններն եւ ա՛յն եկեղեցիներուն չէնքերը, որ
պատմականօրէն գոյութիւն ունէին անցեալոյն մէջ: Նոյն պատ-
մական տեղւոյն մէջ, գլխաւոր երկու եկեղեցիներ կային. մին
նախապէս կը պատկանէր Յունաց, ինչպէս ցոյց կու տայ հոն
գտնուած մոզայիքի մը յունարէն արձանագրութիւնը, իսկ միւսն՝
Հայոց: Առաջինը ինչպէս յիշեցինք, ըստ աւանդութեան, Զա-
քարիա քահանային տան տեղւոյն վրայ կառուցուած էր յանուն
Ս. Յովհաննու Ծննդեան, բայց ան դուրս կը մնայ մեր այս ու-
սումնասիրութենէն: Մեր նպատակը պիտի ըլլայ հաստատել Այն-
քեարիմի հայկական եկեղեցիին և յարակից վանքին պատմա-
կանութիւնը:

2. Այնեեարիմի հայկական վանքին ու եկեղեցւոյն ծագումը.

Ղուկասու Աւետարանէն (Ա. 23–35) եւ աւանդութենէ կը
հասկցուի թէ Զաքարիա քահանան Այնքեարիմի մէջ երկու
տուն ունէր, մին քաղաքին մէջ, իսկ միւսը քաղաքէն դուրս,
սարահարթի մը վրայ: Հայոց վանքն ու եկեղեցին չինուած էին
այդ լերան վրայ: Զաքարիայի միւս տան տեղը, հո՛ն, ուր
եղիսաբեթ «թագուցանէր զանձն ամիսս հինգ», ո՛ւր Ս. Կոյսը
Նազարէթէն այցելութեան եկած էր իր մօրաքրոջ աղջկան՝ Եղի-
սաբեթի. հայկական աւանդութիւնը այս յիշատակներուն կցած

է անվաւերականի մը (Apocryphe) ուրիշ դրուագը. Եղիսաբեթ
իր զաւակը մանկակոտոր Հերովդէսի վնասարներէն ազատելու
համար, կը փախչի լերան կողմերը եւ ժամանակ մը կը մնայ
թախտոցի մէջ. Ան կ'աղօթէ Աստուծոյ ու կ'ըսէ «... բացցէ
երկիր հրամանաւ քո տէր եւ կլցէ զմայրս հանդերձ մանկամբս
իմով եւ մի հայեսցին աչք իմ տեսանել զմահ որդւոյ իմոյ: Եւ
զայս ասացեալ նորա առժամայն պատառեցաւ լեառն եւ ըն-
կալաւ զնա հանդերձ մանկամբ եւ կամարաձեւ ծածկեաց զնոսա
լեառն», (Մանկութեան Աւետարան, Ձեռ. Ս. Աթոռոյ մատե-
նադարանին, թիւ 1432): Աւետարանին այս յիշատակներով ո-
գեւորուած, հին դարերուն, հայ բարեպաշտութիւնը հոյակապօրէն
կառուցած է Այնքեարիմի եկեղեցին ու վանքը. բայց դիտելի
պարագայ մըն է որ եկեղեցաշէն մեր նախնիք, Ս. Երկրին մէջ,
իրենց ներշնչարան ընտրած են ո՛չ միայն վաւերական Աւետա-
րանաց դրուագները, այլ նաեւ օգտուած են անվաւեր գրուածք-
ներու չնչիչ և օգտակար պատմուածքներէն, մասնաւորապէս
եկեղեցաց չինութիւններու առթիւ, անխտիր ազդուած են նոյն
կերպով, Երուսաղէմի և չրջակայից մէջ բարե-
պաշտօրէն կառուցած են Յոհակիմ–Աննայի, Դաթիզնայի Ս. Կու-
սին եւ Այնեեարիմի մեծածախս եկեղեցիները. նոյն իսկ մեր
եկեղեցւոյ վարդապետներէն ոմանք իրենց մեկնողական գրուա-
ծոց մէջ աչքէ հեռի չեն պահած հայերէնի թարգմանուած ան-
վաւերականները, (տեսնել այս մասին մեր յօդուածը «Հայ Յօս-
նակ», 1925, էջ 110): Այնքեարիմի հայ հաստատութեանց ծա-
գումը չատ հին է, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք. հնախօսու-
թեան հայթայթած ապացոյցները մեզի պիտի համոզեն թէ ա-
նոնք չինուած են նոյն իսկ Դ. դարուն վերջերը: Վերոյիշեալ
Յով. Մարթա կանոնիկոսն է գրած եալ որ իր մէկ գրուածքին
մէջ (Անդ. էջ 128–127), իբր ապացոյց նոյն եկեղեցւոյ հնու-
թեան, մէջ կը բերէ Դ. դարուն, Սեբաստիոյ Պետրոս եպիս-
կոպոսին մէկ ճառը ընդդէմ Եւնոմիոսի, և, ի մէջ այլ ապա-
ցոյցներու, կը յիշէ այն տեղերը, որ, ըստ Աւետարանի, վկա-
ները եղան Քրիստոսի գօրութեան և աստուածային առաքելու-
թեան, և այդ տեղերը քրիստոնեայք սրբազան յիշատակներով
զարդարած են: Նազարէթի Աւետման եկեղեցիէն յետոյ կը յիշէ
Զաքարիայի եկեղեցին, Երուսաղէմի մօտերը, ի յիշատակ Ս. Կու-

սին, որ այցելութեան գնաց իր մօրաքրոջ դստեր եղիսաբեթի մօտ։

Ա.ՆՔԵԱՐԻՄԻ հայ եկեղեցւոյն եւ վանքին ուսումնասիրութեան առթիւ, մեր ձեռք հասած հայերէն յիշատակարանները դնելէ յառաջ, գլխաւոր օտար ուղեւորաց տեղագրութեան եւ հնախօսութեան ամփոփոյքը կը փութամք քաղել վերոդրեալ աշխատասիրութենէն (էջ 127–166) եւ կը դնենք հոս, նոյն վանքին եւ եկեղեցւոյն նկարագրութեան ամբողջութիւնը լրացուցած ըլլալու համար։

3. Ձանազան ժամանակի osար ուղեգիրներու վկայութիւնները Ա.ՅՇՓԵԱՐԻՄԻ նայոց վանքին ու եկեղեցւոյն նկատմամբ.

Ա.յն բոլոր օտար ուղեւորներէն, որոնք այցելած եւ ուղեգրած են իրենց ծանօթութիւնները, ոչ մին կը յայտարարէ թէ նոյն հաստատութիւնները Խաչակրաց կողմէն չինուած ըլլան. եւ կ'ընդունին թէ՝ նոյն վանքն ու եկեղեցին Խաչակրաց թուականէն չատ յառաջ չինուած են, միայն ցաւալի է ըսել թէ բացի մեկէն, զոր պիտի յիշենք, խորհրդաւոր լռութեամբ մը, չեն խոստովանիր թէ Ա.ՆՔԵԱՐԻՄԻ նոյն հաստատութիւնները հայերի հնադարեան եւ հոյակապ հիմնարկութիւններ են՝ որոնց կը վկայեն հայերէն յիշատակարանները, ինչպէս որ պիտի տեսնենք։ Նոյն հաստատութիւնները, իբր հաստակառոյց եւ զարմանալի կոթողներ եւ հայ ճարտարապետութեան գլուխ գործոցներ, Ս. Երկրին մէջ, չեն ունեցած իրենց հաւասարը։

Վկայութիւններ osար ուղեգիրներէ.

Ա. Սեբաստիոյ Պետրոս եպիսկոպոսէն յետոյ, 530ին, նոյն վանքն ու եկեղեցին կը յիշատակէ Թէոդոս Ասագ Սարկաւագը, որ այցելած է Ա.ՆՔԵԱՐԻՄ եւ ծանօթագրած է զայն հետեւեալ կերպով. «Երուսաղէմէն մինչեւ Յովհ. Մկրտչի մօր՝ Եղիսաբեթի ընակած տեղը, հինգ մղոն կը հաշուուի»։ Երուսաղէմէն Ա.ՆՔԵԱՐԻՄ հեռաւորութեան ճիշդ չափն է այս։

Բ. 808ին, պաշտօնական շտիի անձնատուրութիւն մը որ Երուսաղէմի եւ շրջակայ վանքերու եւ քահանայից վիճակագրութեան

վրայ ունի տեղեկագիր մը (Commemoratorium de casis Dei) խոստագրով, Ս. Յովհաննէս Կարապետի վանքը կը դասակարգէ մ'յն վանքերուն մէջ, որ Ս. Ստաւրոսէն երկու փարսախ հեռի կը գտնուին, իր խօսքերն են. «Ս. Յովհ. Կարապետի վանքը, ուր ան ծնած է, կը գտնուին երկու խահանաներ. — Ս. Թէոդոսի մէջ՝ երկու. — Ս. Սարգիսի մէջ՝ մեկ»։

Դ. Եպիփան անուն ուխտաւոր մը, (ըստ ոմանց, Թ. դարուն, ըստ այլոց, ԺՍ. դարուն կ'ապրէր), Յովհ. Մկրտչի հայրենիքը ցոյց կու տայ Երուսաղէմի եւ Էմմաուս-Նիկոպօլեայ մէջ, կարիմ լերան վրայ։ «Ս. Ստաւրոսին մօտ, կը յարէ ան, դէպ արեւմուտք կը գտնուին երկու այրեր, որ կը պատրուանակեն Հերովդէսէն նահատակուած Բեթղեհէմի Մանկանց նշխարները։ Անկէց գրեթէ վեց մղոն, դէպ արեւմուտք կը գըտնուի կարիմ քաղաքը»։ Կարիմը ինչպէս տեսանք, Ա.ՆՔԵԱՐԻՄն է, որ Խաչակրաց ժամանակ, յոյները կը կոչէին Օրիւնէ, իսկ լատին Թագաւորութեան սկզբնական տարիներուն, պետական արձանագրութեանց մէջ կը կոչուէր Montana, և Ֆրանկ տիրապետութենէն սկսեալ, լատին պետական հողերու մասն կը կազմէր։ 1110ին Սեպտ. 28ին, Պաղտին Ա. Թագաւորը՝ կը հաստատէ, ի նպաստ Երուսաղէմի Ս. Յովհաննէս հիւանդանոցին, կատարուած նուիրատուութիւն մը, որուն արձանագրութիւնն հետեւեալն է. «Կը հաստատեմ նաև իմ նուիրատուութիւնը, որ է երկու գիւղ Պիրաֆախա և Մոնթանա, հողեր և տուներ Երուսաղէմի զանազան տեղերու մէջ»։ Պիրաֆախան՝ այժմու Պիրաֆախան է, որ Երուսաղէմի հրէ. արեւմտեան կողմը կը գտնուի՝ Ա.ՆՔԵԱՐԻՄի մօտ։ Պաղտին Դ. ևս կը հաստատէ նոյն նուիրատուութիւնը 1154 Յուլիս 30ին։

Դ. Ռուսազգի Դանիէլ վանահայր՝ 1113ին կ'այցելէ Ա.ՆՔԵԱՐԻՄը, Եղիսաբեթը ու անոր զաւակը պահպանող վհուհի աւանդական պարագան յիշելէ յետոյ, կը յարէ թէ նոյն տեղւոյն վրայ կը գտնուի եկեղեցի մը՝ որուն տակ կար փոքրիկ այր մը, ու անոր դրան կոթնած էր ուրիշ եկեղեցի մը։ Ձանց կ'ընենք 1130ին, 1150ին, 1170ին, 1185ին, 1187ին այն անանուն ուղեգրութիւններն, որոնք կը հաստատեն Ա.ՆՔԵԱՐԻՄի վանքին ու եկեղեցւոյն գոյութիւնը։

Ե. 1310ին, Մարհի Սանուդ կ'այցելէ Ա.ՆՔԵԱՐԻՄ և իր չի-

նած տեղագրական քարտէսին վրայ, նոյն տեղը ցոյց կու տայ հրե.—արեմուտքը: Ուրիչ երկու քարտէսներ եւս միևնոյն տեղը կը նշանակեն Այնքեարիմը:

Զ. 1384ին, Նիկողա Թրեսմոպոլի, Այնքեարիմը կը նկարագրէ հետեւեալ կերպով. «Զաքարիայի տան տեղւոյն վրայ շինուած է եկեղեցի մը Կոստանդիանոսի մօր Հեղինէի կողմէն: Այս տեղւոյն մօտիկ կայ աղբիւր մը, հո՛ս էր որ Եղիսաբեթը ընդառաջեց Ս. Կուսին, երբ վերջինս կ'այցելէր իրեն. շինուած եկեղեցին կամարակապ էր, բայց հիմակ այլեւս գոմի վերածած են զայն. հո՛ս է նաեւ այն վհակը, որ Բեթղեհէմի մանկանց կոտորածի ժամանակ, ինքն իրեն բացուեցաւ, եւ Եղիսաբեթ պահեց իր մանուկը հոն, եւ վէմը այսպէս կիսաբաց մնաց մինչեւ այսօր: Հովիտին միւս կողմը, գրեթէ դիմացը, կայ նաեւ խիստ գեղեցիկ եկեղեցի մը, որ շինուած է նոյնպէս Ս. Հեղինէէն, հո՛ս է որ ծնած է Յովհ. Մկրտիչ եւ ուր կը բնակէին Զաքարիա եւ Եղիսաբեթ . . . »:

Է. Անցնինք այժմ վանահայր Կրեդենիոսի վկայութեան (1400): Ան Այնքեարիմի Յովհ. Ծննդեան եկեղեցին չիշելէ յետոյ, Հայոց վանքին նկատմամբ կու տայ հետեւեալ վկայութիւնը. «Աեւելի հեռուն երրորդ լերան վրայ կը գտնուի Հայոց վանքը, որուն եկեղեցւոյն մէջ, սէլակողմը, սեղանին մօտ, լեռը երկու կանգուն ճեղքուած եւ նորէն մոմի նման միացած է. երբ Հերովդէս Բեթղեհէմի մանուկները կը կոտորէր, Եղիսաբեթը Յովհ. Մկրտիչը առաւ եւ լեռը փախաւ եւ ըսաւ,— Ով լեռ, ընդունէ՛ մայրը եւ զաւակը, եւ լեռը բացուեցաւ»:

Ը. 1422ին, Յովհաննէս Բոլոնիր կ'այցելէ եւ կը գրէ. «Հոն մին միւսին վրայ, երկու եկեղեցիներ չինուած են, վերի եկեղեցին գրեթէ աւերակ է, վարի եկեղեցիին մէջ, պատին ապուցած են այն վէմը, ուր փոքրիկն Յովհաննէս պահուած մնաց մանկանց կոտորածին ժամանակ»: Միևնոյն դարուն վերջերը, Ֆրանսուա Սուրիանօ, Ս. Երկրին մեծաւորը (Custode) այն եկեղեցւոյն վրայ կը գրէ հետեւեալը. «Իմ առաջին պաշտօնավարութեանս (1485), եկեղեցին տակաւին կանգուն էր ամբողջութեամբ, բայց յետոյ փլած է եւ չէ վերաշինուած, բայց սեղանները իրենց տեղերը կը մնան . . .»: Իսկ 1483ին, Յովհաննէս տը Սոլմ եւ այլք կը գրեն թէ այս աւերումներուն հակառակ, ուխտաւորք երկար ժամանակ կը յիշեն պատերուն վրայ նկարուած սրբոց պատկերները:

Թ. Կուտովիչ, Էօժին Ռօժիր ուղեւորները կը նկարագրեն թէ «վարի եկեղեցին երկար ատեն դիմադրեց գործուած քանդումներուն անոնց, որ եկեղեցին ու վանքը յափշտակած էին եւ կը բնակէին հոն. հակառակ աւերներուն, տակաւին զարմանք կը պատճառեն այն որմանկարները, որ կը զարդարէին պատերը:

Ժ. 1531ին, Մէտալացի Անսօլ ուղեգիր ուխտաւորը՝ դեռ կը յիշէր «այն գեղեցիկ նկարը՝ որ կը ներկայացնէ Ս. Կոյս Մարիամը եւ Եղիսաբեթը այն տեղն իսկ, ուր իրարու հանդիպեցան, գրկախառնուեցան եւ փոխանակեցին իրենց ողջոյնները»:

ԺԱ. Անտարակոյս Մետալացիին նկարագրած այն նկարն է զոր՝ Զուալլար, 1586ին կը տեսնէր նոյն եկեղեցւոյն պատին վրայ հինգ հազարերորդ մեթր բարձրութեամբ չրջանակի մը մէջ. համաձայն անոր, նոյն նկարը կը ներկայացնէր երկու կիներ, ոտքի վրայ կեցած: Զուալլար, բայց աստի, կը գրէ նաեւ հետեւեալը. «Ս. Կուսի աղբիւրէն քիչ հեռի, այգիներով, ձիթաստաններով չրջապատուած խիստ բարեբեր լերան մը բարձունքին վրայ, կը գտնուէր Զաքարիայի տունը: Հոն չինուած էր գեղեցիկ եկեղեցի մը եւ վանք մը, բայց անոնք այժմ աւերակ են, վաղեմի հաստ պատերը միայն կան, ինչպէս նաեւ եկեղեցւոյն մէկ մասը, որուն որմերուն վրայ նկարուած են սրբոց պատկերները: Այս եկեղեցին ունէր երկու յարկ, բայց հիմակ տեղացիները հաստատուած են հոն. սոյն եկեղեցիին տեղւոյն վրայ էր որ, Ս. Կոյսը փութապէս այցելութեան եկաւ Եղիսաբեթին, երեք ամիս բնակեցաւ եւ արտասանեց իր «Մեծացուսցէ» երգը (տե՛ս վերեւ, նոյն, էջ 133–152):

Այժմ, սիրե գրենք Այնքեարիմի Հայոց եկեղեցւոյն եւ վանքին նկատմամբ գիտնոց կողմէն կատարուած հնագիտական ուսումնասիրութիւնները, նոյն եկեղեցւոյն առաւելագոյն տեղեկութիւններն ու ի ձեռն ունեցած ազգային յիշատակարանները:

4. Այնքեարիմի հայոց վանքին ու եկեղեցւոյն հնագիտական ուսումնասիրութիւնները.

Սոյն վանքին ու եկեղեցւոյն նկատմամբ կատարուած հնագիտական քննութիւնները պիտի յիշատակենք.— Ա. 1854ին,

Գերմանացի Թոպլէր դիտնականը անձամբ կատարած է այդ վանքին աւերակաց ուսումնասիրութիւնը և սա եզրակացութեան եկած է թէ այդ աւերակները նշաններ ցոյց տուած են հեռաւոր հնութեան մը, մինչեւ Ե. կամ նոյն իսկ Դ. դար. իր խօսքերն են. «Պատերը խիստ թանձր են, և ցարդ անվնաս մնացած կամարները՝ շատ հաստատուն: Պատերը՝ այնչափ հաստատուն ևոր կարելի է ըսել թէ անոնք տասնևհինգ դարեր կարողացած են տոկալ եւ վերծ մնալ փլուզումէ: Զափեցի անկիւնաքար մը՝ որ ունէր երկու մէթր երկարութիւն, վաթսուն սանթիմէթր բարձրութիւն և նոյնքան թանձրութիւն:

Աւանդութիւնը՝ այս հաստատութիւններուն համար ընտրած է խիստ սեպաձև զառիվայր մը՝ որ թոյլ չկրնար տալ մեւնոյն հաւասարութիւնը ունեցող գետնի մը վրայ հաստատել մեծ չէնք մը: Մենք հոն ճշդրիտ չգտանք երկյարկանի չէնքի մը գոյութիւնը: Գուարէմիոս՝ լատին կրօնաւորը նոյն վանքը կը նկատէ երկու մասի բաժնուած չինութիւն մը. կարելի է եզրակացընել թէ կային հոն ստորնայարկ չէնք մը, դէպի հիւսիս, եւ վերնայարկ չինուածք մը, դէպի հարաւ, մին միւսին ետեւը, խիստ զանազան հաւասարութեամբ, այնպէս որ՝ ստորնայարկ եկեղեցիէն վերնայարկ եկեղեցին կրնային երթալ սանդուխի մը միջոցաւ»: (Տե՛ս Topographie Von Jérusalem. Հար. Բ. Պերլին, *1854. էջ 355–356*):

Բ. Երբ, *1861*ին, նոյն վանքին ու եկեղեցւոյն գետինը կատարեալ էս մաքրուած էր, և ստորնայարկը նորոգուած, անդլիացի Գոնտէր եւ Քիչներ անոնց մասին հետեւեալ տեղեկագիրը ներկայացուցին. «Այն Սիրի Մարիամ ըսուած աղբիւրին արեւմուտքը, հարաւային բլուրին վրայ, և ռուսական նորաչէն հիւրանոցին խիստ մօտիկ, լատինք՝ *1861*ին, աւերակներ գտած են, երբ կը չինէին Զաքարիայի գիւղական տան նոր մատուռը: Գետինը մաքրուած էր *15–20* ոտք խորութեամբ և գտած են հին եկեղեցւոյն ստորին յարկը, Յովհաննէս Բոլոնըրի յիշատակութեան համաձայն. վասն զի նոյն ուխտաւոր ուղեգիրն էր որ *1422*ին, կը գրէր թէ Ս.Յնքեաբիմի վանքը ունէր ստորերկրեայ մատուռ մը և վերնայարկ եկեղեցի մը...: Հո՛ն ցոյց կը տրուի այն վէմը, որ մոմի պէս կակուղնալով, պատսպարեց փոքրիկն Յովհաննէս Մկրտիչ, Հերովդէսի պիտուրներու հալածանքէն:

Այս մատուռէն դուրս, դէպի հարաւ, կը տեսնուին կործանուած կամարներ եւ աղեղնաձև զարդեր (arceau), հին վանքի մը մնացորդը: Պատերը լաւ չինուած են եզերքները տաչուած կմբաւոր քարերով (bossage): Արեւմուտքէն կարելի է մտնել բակի մը մէջ, ուր միակտուր սիւնի մը վրայ, կը բարձրանայ քարէ կամարի հատուածը (segment) ցած սրածայրով. ասիկա կամարի մը մնացորդն է, և միւս մասը փլած: Քանի մը քարեր չեզակի քանդուած են, բայց անոնց վրայ չեն տեսնուիր որմադրի նշանները:

Բակին հիւսիսային կողմի ճեմելիքէն, նեղ աստիճան մը կը տանի վերև յիշատակուած վերնայարկ եկեղեցին, որուն պատերուն վարի մասը միայն մնացած է, կոզակը և սեղանը կարելի է գծել: Եկեղեցիին ներսի կողմը, յանցելուսին, կճակով (stuc) ծեփուած էր և կային որմանկարներ: Կճաճեփին վրայ կը նշմարուին չատ մը որմագիրներ (graffito) և քարի մը վրայ կոչտարուին քանդակուած է քահանայապետին եփուդը (éphod) կամ վակասը. այս քանդակը չինուած է անտարակոյս համաձայն աւանդութեան մը՝ որ անճշտօրէն կ'ենթադրէ թէ Զաքարիան քահանայապետ մ'էր: Կոզակին հարաւային կողմը կը գտնուի աւազանը: Ցետոյ մատուռին կողմը, դարձեալ դէպի հարաւ, կը տեսնուին խուցերու և աստիճաններու հետքեր: Այս աւերակները մասամբ մը ծածկուած էին գետնին տակը մրգաստանի մը՝ որ երբեմն կը ծածկէր բոլոր այս տեղերը, ուր գտնուած են մատուռը, խուցերը եւ ուրիշ չէնքեր: Քարէ յիշատակարաններու պակասը ցոյց կու տայ թէ այս վանքին չինութիւնը ժ-ի. դարու չի վերաբերիր և թէ Խաչակիրներու ժամանակ չինուած չէ ան: Այս տեղ կան երկու աղբիւրներ»: (Տե՛ս Survey of W. Palestine, Mémoirs III. Londres. *1883, էջ 60–61*):

5. Նոյն եկեղեցւոյն առանձնայատկութիւնները.

Պաղեստինագէտ Մէյսթէրման՝ իր վերագոյն յիշատակուած երկասիրութեան մէջ, նկատի կ'առնու թէ բոլոր այցելուք՝ եկեղեցիէն աւելի ուշադրութիւն դարձուցած են վանքին աւերակներուն. ան կը յարէ թէ եկեղեցին կը ներկայացնէ յատկանշական և հրահանգիչ քանի մը առանձնայատկութիւններ, որ կը թուի թէ խուսափած են նոյն այցելուներու ուշադրութենէն. իր

բացատրութիւնները կը դնենք հոս նոյնութեամբ: «Վանքը չինուած է խոշոր քարերով, որոնց ուշադրութիւն դարձուցած են բոլոր ուղեգիրները. բայց եկեղեցին սնարքը պէտք է դիտել աւելի ուշադրութեամբ: Հիւսիսային արեւելեան կողմը, անկիւնաքարի մը չափն է 1 1/2 մէթր երկարութիւն, 1 մէթր բարձրութիւն եւ 1,15 լայնութիւն եւ 5,000 քիլոկրամ ծանրութիւն. ատոյգ է որ անոր չուրջի քարերը այնքան մեծ չեն, բայց դարձեալ խոշոր քարեր են: Նկսի կողմը, կոզակը պահած է չորս վիմաշարքեր, իւրաքանչիւրը 65 սանթիմէթր բարձրութեամբ եւ ամանք ալ մէկ մէթրէ աւելի երկարութեամբ: Քարերը լաւ շարուած են եւ կցուածքները ա՛յնպէս կատարեալ են որ կարելի կ'ըլլայ բաղդատել զանոնք հռովմէական այս կերպ կառուցուածքներու հետ:

Կոզակին մենախուցներէն (retrait) երեսին միոյն վրայ քանդակուած է քահանայապետին եփուտը, զոր արդէն ծանօթագրած են անգղիացի քննիչները, ինչպէս տեսանք վերև: Աւելցընենք թէ ինչ որ դիտողութեան արժանի է, սա է թէ այս փոքրիկ քանդակը առաջին անգամ կճակով ծեփուած վիճակի մէջ գտնուած է, ինչպէս նաև կոզակին մնացեալ մասերը. և այս կճակը ծածկուած էր նկարներով: Արդ այս նկարները, պէտք է դիտել որ ամէնէն ուշ, ժ-ի. դարուն չինուած են, ինչ որ աւելի կը բարձրացնէ եփուտը ցոյց տուող քանդակին հնութիւնը: Եփուտը՝ հին քրիստոնէից կարծիքին համաձայն, կը վերաբերէր Զաքարիային: Ցիշատակուած որմագրերը քանդակուած են քարի վրայ: Կոզակին մէջ կը տեսնուին հայկական, յունական եւ լատինական հին խաչերու գծագրութիւններ, ամէնքն ալ գըտնուած են նկարներով զարդարուած կճակին տակ: Եկեղեցւոյն կողմնակի պատերուն վրայ, կը նշմարուին իարու վրայ եղած երկու ծեփեր, երկուքն ալ կը կրեն գունաւոր հետքեր, երկրորդը յայտնապէս զարդարուած է սրբոց պատկերներով: Սեղանին դրաւած տեղը չատ աւելի դրական հնութեան մը նկարագիրը կ'ընծայէ: Սեղանին հիմը, որ դեռ կը տեսնուի, 1,90 մէթր երկարութեամբ, 1 մէթր լայնութեամբ և 50 սանթիմէթր թանձրութեամբ կրային միակտուր քար մըն է: Այս քարին վարի մասը սկիզբէն հողին մէջ մտած է. ահա թէ ինչպէս, սեղանը անընդմիջաբար կառուցուած է բարձրութեանը վրայ այն երեք

աստիճաններուն՝ որ կը տանին դէպի կոզակը: Վերի աստիճանը գրեթէ երկու մէթր երկարութեամբ փորուած է սեղանին հիմը կազմող քարին մէջ, այնպէս որ՝ սեղանին առջև 30 սանթիմէթր լայնութեամբ տեղ մը միայն կը մնայ: Ուրեմն յայտնի է թէ՝ սեղանը իր նախնական տեղը կը գրաւէր, և պատարագիչը սեղանին հետևը կը կենար, երեսը դէպի ժողովուրդը դարձուցած:

Առաքելական հրահանգներու համաձայն, եկեղեցիները դէպի արևելք կառուցանելու սովորութիւնը ե. դարուն սկսած է. քահանան կը պատարագէ սեղանին առջև, նայելով դէպի արևելք և քամակը դարձնելով ժողովրդին: Սակայն նախապէս չինուած եկեղեցիներուն մէջ, ընդհանրապէս սեղանը կը պահէր իր նախնական տեղը, մինչև մատրան կամ եկեղեցիին քանդումը կամ նորոգութիւնը, նոյն իսկ մինչև ժ-ի. դար: Ցանցելումն, կը տեսնուի որ սեղանը կը հաստատէին կոզակին առջև, յարմարցնելով այնպէս, որ քահանան կարենար սեղանին հետևը կենալ, դէմքը դարձնելով հաւատացեալներուն: Բայց այս պարագան կանոնէն չեղում մըն էր, և չի գտնուիր ո՛եէ օրինակ մը՝ որով կարելի ըլլայ հաստատել թէ ժ-ի. դարուն, Պաղեստինի մէջ, այս հին սովորութիւնը նորոգուած է:

Դիտենք նաև թէ Մծբնայ ուսի եկեղեցին ճշդիւ արևելք չի նայիր: Իր առանցքը կը կազմէ մագնիսային հիւսիսով 138 աստիճաններու անկիւն մը, այսինքն թէ նոյն եկեղեցին կը նայի հիւսիսային արևմուտքէն հարաւային արևելք: Որովհետև եկեղեցւոյ անարքը լերան կռթնած է. գուցէ առարկուի թէ արեւը իր ծագումէն չատ վերջը միայն այստեղ կ'երևի, երբ աչքը արդէն կը տեսնէ որ արեւը չատ կանուխէն հակած է դէպի մէջօրէն, որով կարելի է բացատրել թէ ինչո՛ւ եկեղեցին դէպի արևելք ուղղուած չէ: Այս խորհրդածութիւնը ստուգիւ կ'ուննար իւր արժէքը և թոյլ պիտի չտար պնդելու եկեղեցւոյն դէպի արևելք հակելու (orientation) պարագայի մասին, եթէ սեղանը ունենար առաքելական կանոններով պարտադրած դիրքը: Բայց իրաւամբ, վանդի պատարագիչը երեսը դէպի հիւսիսային արևմուտք դարձնելուն պատճառաւ, պէտք է եզրակացնել թէ եկեղեցին չինողները դէպի արևելք նայելու ո՛եէ օրէնք չէին գիտեր, և ուրիշ մտազբաղում չեն ունեցած, այլ միայն եկեղեցին կառուցանել իրենց բարեպաշտութեան թելադրած

ծրագրին և տեղւոյն տրամադրութեան պահանջմանց համաձայն։

Վերջին նկատողութիւն մըն ալ, սեղանին ձախը, կոզակին կողմը, կայ նեղ դուռ մը, որուն սեմը հողէն վեր է 30 սանթիմէթր և կը տանի քառակուսի, բայց անկանոն սենեակ մը, գրեթէ երկու մէթրնոց։ Ամբողջ վարի մասը փորուած է ժայռին մէջ, 1–2 մէթր բարձրութեամբ։ Այս սենեակը միակն է իր տեսակին մէջ. եւ ո՛եւէ եկեղեցիի մէջ, նման չինուածքի մը չենք հանդիպիր։ Ինչո՞ւ համար այս փոքրիկ սենեակը խնամքով մը կապուած է կոզակին հետ։ Արդեօք Զաքարիայի տա՞ճն կը վերաբերի. և այս սենեակը՝ իր ժայռոտ մասովն արդեօք Եղիսաբեթի հինգ ամսուան առանձնութեան բնակարա՞նն էր. ուրիշ ի՞նչ յիշատակ կրնար ներկայացնել ա՛յն քրիստոնէից, որ կառուցին այս եկեղեցին։ Անօգուտ պիտի ըլլար՝ այս մասին կարծիք մը յայտնել, վասն զի ուղեկիրները ծանօթագրութիւն մը չեն հաղորդած մեզ»։ (Տե՛ս "La Patrie de Saint Jean Baptiste", էջ 172–175)։

6. Այնթեարիժի հայոց վանքին ու եկեղեցւոյն ազգ. յիշատակարանները.

Այնքեարիմի Ս. Կարապետի վանքին հիմնարկութեան ծագման մասին պատմութիւնը արձանագրութիւն մը չունի, միայն Անաստաս հայ վարդապետը՝ իր Ս. Տեղեաց ցուցակին մէջ, «Մամիկոնեանց վանքն որ յանուն Ս. Կարապետին» խորագրով կը յիշէ երկու վանքեր, մին՝ քաղաքէն դուրս, որ «Լեռնակողման» Հայոց վանքն է, միւսը՝ Սիոնի մէջ։ Մամիկոնեանք՝ քանի որ Տարօնոյ Ս. Կարապետ վանքին հովանաւորը եղած են, անտարակոյս պիտի փափաքէին Ս. Կարապետի ծննդավայրին՝ Այնքեարիմի մէջ, կառուցանել իշխանավայել յիշատակարան մը։ Հայք՝ մինչև Խաչակրաց ժամանակ, Մամիկոնեանց սոյն վանքին խաղաղ կերպով տիրացած էին և ո՛չ ոք զլրենք անհանդիստ կ'ընէր։ Սալահէտտինի երուսաղէմի գրաւումէն յետոյ է որ նոյն տեղւոյն վրայ կը ծագին սեպհականութեան խնդիրներ։ Սալահէտտին՝ Պաղեստինի չրջակաները, իրեն հետ պատերազմող յաղթականներուն չնորհած էր հողեր, որոնց մէջ կը գտնուէին վանքեր և եկեղեցիներ։ Սալահէտտին հողային այդ «պարգևները» հին և նոր սեպհականատէրերուն միջև խնդիրներ երևան բերին և պաշտօնական դիմումներու դուռ բացին (Տե՛ս "Meistermann", la "Terre Sainte", 1925, էջ 33)։ Այդ կարգի հողերէն կը կարծուէին Հայոց Լեռնակողման վանքի սեպհականութիւնները և այդ պատճառաւ նեղութիւններու կ'ենթարկուէին տեղւոյն վանականները։ Ս. Աթոռիս դիւանական թղթոց մէջ կա՛յ Եգիպտոսի Սուլթան Մէլէք Սալիհի (1240–1250) մէկ հրովարտակը, որով կը թոյլատրուի հայ վանականաց, համաձայն արքունական հին հրամանագրերու, տիրանալ նոյն վանքին և տեղի չտալ ոանձգութիւններու, և կ'արգելու գրացիներուն անլիրաւ ընթացքը (Տե՛ս Ժուլկգրկի. Պտմ. Երուսլ.ի, Հատ. Ա. էջ 184)։ Բայց կ'երևի թէ չատ քիչ ժամանակի համար, օգուտ մը ունեցաւ այս բարձրագոյն հրամանը, վասն զի, ինչպէս տեսանք ուխտաւոր ուղեգիրներու մանրամասն ծանօթագրութենէն, գրացիները չարուեստակած են իրենց ապօրէն պահանջները, վանքն ու եկեղեցին քանդելու, անբնակելի դարձնելու իրենց բոլոր յարձակումներով։ Հայ միաբանութիւնը ամէն գնով կը տոկար սակայն, և կը չարունակէր իր աշխատանքը. այնպէս կը տեսնուի որ սրուած նեղութիւններուն հակառակ, անխափան կը կատարուէին ժամագրութիւն, գրչագրական և գրական զբաղումներ, ինչպէս ցոյց կու տան յիշատակարանները, մեր այս տեսութեան ի վկայութիւն. հոս կը դնենք նոյն հատակոտոր յիշատակարանաց օրինակներ։ Այսպէս, Ցովհաննէս աբեղայ մը. 1386 թուին, ձեռագիր մը կը նուիրէ «Լեռնակողման» վանքին. «. . . յիշեսջիք զվերջին զսպացաղ զովհաննէս աբեղայս, որ զգիրս գնեցի ի տէր Գրիգորէ որ ի Սսէ. եւ դարձեալ տուի ի լեռնակողմն ի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց ի թուին ՊԼԵ» (Ձեռ. Թ. 89)։ Դարձեալ նոյն ձեռագրին մէջ, ուրիշ գրիչ մը, Սեբաստիա, 1390ին, կը գրէ. «Գրեցաւ սակաւ գիրս ի հոչակաւոր անապատս լեռնակողմանս, որ յանուն Սբ. Ցովհաննէս Կարապետին, ՊԼԹ. Ցուլիս Ժ. ձեռամբ Սեբաստիանոսի . . . Սբ. Երուսաղէմի Գրիգոր Մըսըրցուն»։ Այս Սեբաստիանոս Սեբաստացին է որ 1390ին, նոյն վանքին մէջ, կ'ընդօրինակէ «Մաշտոց» մը. «Գրեցաւ սակաւ գիրս ի հոչակաւոր անապատս լեռնակողմանս որ յանուն Ս. Ցովհաննէս Կարապետին ի թուին ՊԼԹ. ձեռամբ Սեբաստիանոսի, յեպիսկոպոսութեան Ս. Երուսաղէմի տէր Գրիգորի Մըսըրցոյ», (Թ. 661)։ Դարձեալ նոյն գրչէն, 1392ին,

«... Ողորմեա Ցու. եւ միաբան եղբարցս վեհականողմանս կրաւնաւորացս եւ գործառորացս առ հասարակ. ի թվ. ՊՀՍ., կազմեցաւ ձեռամբ անարժան Ստեփանոսի. (Թ. 271), «Սաղմոսարան-Ժամագրքի» մը, 1392 Թուականաւ նոյն գրչին մէկ յիշատակարանէն. «... նա եւ ինձ ի տուի խոցելոյս եւ մեռոյ խաւարելոյս թեւուարժ աշխատողի տուրս եւ կազմողի Ստեփանոսի եւ միաբան եղբարցս վեհականողմանս վեղաց թողութիւն խնդրել ... ի թվ. ՊՀՍ. կազմեցաւ Սաղմոսարանս». (Թ. 271): Նոյն վանքին մէջ Մատթէոս կրօնաւոր մը կը կազմէ Սարգիս Շնորհալւոյ «Մեկ. կաթողիկեայ թղթոց» գիրքը (Թ. 299) ու կը գրէ հետեւեալ անթուական յիշատակարանը. «... զկազմող տուս զՄատթէոս գյոգնաւեղ աուտանուն կրաւնաւոր յիշեսջիք յաղօթս ձեր. արդ կազմեցաւ սա յանապատիս ընդ հովանեաւ Սբ. Կարապետին եւ Սբ. Վիտին եւ Սբ. Սծածնին եւ Սբ. Ծնընդիս...»: 1417ին կը յիշատակուի Լեռնակողմեցի Աստուածատուր միակեց մը՝ որ Պօղոս Գառնեցի Ս. Աթոռոյս առաջնորդին (յետոյ կաթողիկոս) հետ, խոշոր Ճառընտիրի մը գրչութեան նպաստած է, «եւ ընդ նմին յիշեսջիք զԱստուածատուր միաբեցն զլեռնակողմեցին, որ ի ծախսի աղգնական եղեւ ...»: (Թ. 1): Ուրիշ մը, Յովհաննէս արեղայ, 1448ին, գարձեալ նոյն վանքին մէջ կը կազմէ «Յայտմաւուրք» մը (Թ. 1822) և կը գրէ. «կազմեցաւ այսմաւուրս «Լեռնակողման» վանսն Սբ. Յովհաննու Մկրտչին ձեռամբ աուտանուն Յովհաննէս անուամբ արեղայի 'ի թվին ՊՂԷ. ...»: Այս յիշատակարանին մէջ կը յիշուին նաև Լեռնակողման վանքի Կիրակոս միայնակեացը եւ Տրապիզոնցի մայր մը: Կայ նաեւ յեպիսկոպոսութեան Սբ. Քաղաքի Երուսաղեմայ տէր Մեսրոպայ եւ տէր Աբրահամին» ընդօրինակուած անթուական Գանձարանի մը յիշատակարանը, ուր այլ ազգային Ս. Տեղեաց հետ կը յիշատակուի նաև սուրբ Լեռնակողմը (Տե՛ս «Նօսարք Հայոց», էջ 19): Մեսրոպ և Աբրահամ եպիսկոպոսները Ս. Աթոռոյս պահակալ գտնուած են 1445-1461: Սբ. Աթոռոյս (Թ. 1662) ձեռագիրը ընդօրինակած են Ս. Հրեշտակապետաց վանքին մէջ, մին՝ Մանուէլ, 1466ին, միւսն Սարգիս, 1469ին, Լեռնակողման վանահայր Աբրահամ քահանայի համար, յիշատակարաններն են. «... գրեցաւ սա ի թվիս Հայոց ՋԺԲ. ... ձեռամբ Մանուէլի 'ի խնդրոյ Աբրահամ հիւր. հաւր վանից Սբ. Յովհաննու Մկրտչին Լեռնակողմանեն», «... ձեռամբ Սարգսի սպասաւորի Սբ. Հրեշտա-

կապետաց՝ ի յիշատակ եւ ի վայելումն արբասիր կրօնաւորիս Աբրահամ արեղային, սպասաւոր Սբ. Յովհաննու Լեռնակողմանեն. թվ. ՋԺԸ. մայիս ԺԵ.»: Ուրեմն յայտնի կ'ըլլայ թէ այս միջոցներուն Ս.Խաչեաբիմի վանքին միաբանութիւնը ճնշումներու տակ ստիպուած է թողուլ վանքը, որ դրացիներուն քանդումներուն հետեւանքով հետզհետէ սկսած է աւերիլ: Ինչպէս տեսանք, օտար ուղեգիրներ մինչև 1586, կը յիշատակեն վանքին կիսակործանման պատերը և անոնց վրայ նշմարուած որմագրերը: Բայց կը թուի որ՝ վանքը որքան որ բռնագրաւուած էր, սակայն հայ վանականներ և հայ ուխտաւորներ մերթ ընդ մերթ կը յաճախէին հոն թէ՛ այցելութեան և թէ՛ ուխտի համար. այսպէս Ս. Աթոռոյ պատրիարք Մինաս Ամթեցի իր Օրագրութեան մէջ, 1694ին և 1695ին կը յիշատակէ թէ՝ նոյն ժամանակ պատրիարքական խնդիր մը ծագած էր և Ս. Յակոբի միաբաններէն ոմանք Լեռնակողման վանքը երթալով հոն ժողով մը կը գումարեն և կ'որոշեն գրել Կ. Պոլիս ու աշխարհական տեղապահ մը խնդրել կառավարելու համար Ս. Աթոռը. ու այս պատճառով վէճեր և յուզումներ պակաս չեն ըլլար վանականներու միջև:

Գարձեալ նոյն պատրիարքին Օրագրութիւնէն կ'իմացուի որ որպէսզի լատին կրօնաւորք սիրով և յարգանօք վարուին Լեռնակողման վանքն այցելող հայ վանականներուն հետ եւ հիւրընկալեն զանոնք, Մինաս պատրիարք՝ իբրեւ յիշատակ, լատինաց վանքին նուէր կը ղրկէ վաթսուն երկու կտոր պղինձ ու մետաքսահիւս Քիւրմանի պատուական գորգ մը, (տե՛ս Տ. Հ. Թ. Սաւալանեանց, Պատմ. Երուսաղէմի, Ս. հատ. էջ 648): Թեև այդ ժամանակներէն մնացած է տարին անգամ մը, Մեծ Պահոց վեցերորդ շաբթուն, հայ ուխտաւորներուն Ս. Կարապետի վանք երթալու ու լատինաց եկեղեցիին մէջ իրենց ուխտը կատարելու սովորութիւնը: Իսկ առաջները, մինչդեռ կանգուն էր տակաւին Լեռնակողման Հայոց վանքը, ուխտաւորները կ'երթային ու մէկ կամ երկու օր կը մնային հոն՝ ներկայ գտնուելու համար սուրբ պատարագին (անդ, էջ 648-649):

Իսկ գալով նոյն վանքին ԺԸ. դարու աւերեալ վիճակի մասին Ս. Աթոռոյս վաստակաւոր միաբաններէն Յովհաննէս եպս. Երուսաղիմացի (Հանննէ, * 1733), կը գրէ թէ իր ժամանակ, նոյն վանքին պատերը միայն պոյութիւն ունէին, իր տողերն են.

« . . . Էր սա փառաւոր վանք, և ունէր եկեղեցի գմբեթաչէն յոյժ պեղեցիկ ի ձեռս աղգիս Հայոց լեալ, որ և միաբանք իսկ բնակէին ի սմա, բայց ի չարութենէ . . . ի վաղ ժամանակաց երկու հարիւր ամաւ յառաջ փախեան ի վանացն, և . . . աւերեալ զվանքն ի սպառ քակեցին, որոյ եւ որմունքն միայն այժմ երեւին: Բայց գոյ մերձ եկեղեցւոյն դարպաս մի մեծ իբր պանդոկ, որ ասեն թէ՝ գինետուն վանիցն . . .» (Պատմ. Երուսաղէմի, էջ 296): Հայ միաբանութեան ստիպողական լքումէ յետոյ է որ լատինք՝ 1621ին, անյաջող փորձերով, և ապա, 1725ին, վերջապէս կը տիրանան նոյն տեղերուն՝ իսպառ ջնջելով հայկական յիշատակարանները որ կը գտնուէին վանքին աւերակաց մէջ (Ժամնկգրկն. Պատ. Երուսաղէմի, Հար. Ա. էջ 304–5):

Ստեփանոս Սեբաստացի գրիչը, իր երկու յիշատակարաններուն մէջ, ինչպէս վերեւ տեսանք, Ս. Գնքեարիմի վանքը կը կոչէ հռչակաւոր Անապատ եւ իրաւունք ունէր. վասն զի, համաձայն օտար ուղեգիրներու նկարագրութեան, զոր վերև տեսանք, արդարեւ նոյն վանքը հռչակաւոր էր իր ճարտարապետական կառուցուածքով եւ ներքին գեղեցիկ որմանկարչութեամբ. ան հիանալի եւ հոյակապ յիշատակարան մըն էր, որ կը վկայէր Մամիկոնեանց նախարարութեան եկեղեցաչէն գործոց, որոնց լծորդուած էր դիւցազնական ոգին, որ հովանաւորը եղած էր, ինչպէս Մշոյ Ս. կարապետին, նոյնպէս Ս. Գնքեարիմի Ս. Յովհաննու Մկրտչի փառաչուք տաճարին:

Զ

ՔԷՐԷԿԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

1. Քէրէկ fաղաfին ասուններ, ամրութիւններ եւ դիրք.

Քէրէկ Ս. Գրոց Քիր–Մոաբն է (Եսայի ԺԵ. 1), կ'ըսուի նաև Քիր–Հարես (Երեմիա ԽՀ. 31). Քիր–Հարես (Եսայի ԲԵ. 11). Քիր–Հարեսեդ (Եսայի ԺԶ. 7, Դ. Թագ. Գ. 25) եբրայական բը-նագրին այս անուններն Եօթանասնից Թարգմանութեան մէջ կը նշանակեն քաղաք մը որ ունի ամրութիւններ. իսկ մեր նախնիքը կը գոհանան Քիր–Մոաբը թարգմանել «պարիսպ Մոաբացւոյն» և միւս համարներն ալ՝ միայն Մոաբ անունով, մինչ Էկանին մէջ վերոյգրեալ անուններ կը նշանակեն Մոաբացւոց մայրաքաղաքը. իսկ Բ. Մակ. ԺԲ. 16 համարի մէջ գործածուած Քարայի բառը կը նկատուի Քէրէկ քաղաքը: Ոմանք Մոաբայի արձանագրութեան մէջ յիշատակուած Qarka *կամ* Qarha *անունը կը կարծեն արդի Քէրէկը. ընթերցողին կը յանձնարարուի կարդալ Դ. Թագ. Գ. 1–27 համարները, ուր կը պատմուին Յուդայի և Իսրայէլի Թագաւորներուն Մոաբացւոց հետ ըրած պատերազմներուն հետևանքները և Մոաբայի արտառուչ աղաղքը ողջակիզելով իր անդրանիկ որդին Քիր–Մոաբի պարսպաց վրայ: Քէրէկը՝ Բիւզանդացւոց ժամանակ, կոչուած է Քարաք–Մոաբ, ինչպէս ցոյց կու տայ Մատթպայի նորագիւտ մոզայիքէ քարտէսը, նաև Մոաբ–Քարաք, ըստ Ստեփանոս Բիւզանդացւոյն. իսկ Թէոդորէ Կիւրացի մեկնիչը (Ե. դար), երբ Եսայիի վերոյգրեալ ԺԵ. 1 համարին մէջ, կը խօսի Մոաբացւոց վրայ, կ'ըսէ թէ «անոնց մայրաքաղաքն էր այն քաղաքը՝ որ հիմայ կը կոչուի Քարաք–Մոպա», Յունակիրք կ'ըսէին «Դրագ», իսկ Արաբացիք՝ Քէրաք: Արաբացի պատմիչներէն Եագուտի, Աբուլֆէտայի եւ Տիմիսքի տուած տեղեկութիւնները ճշդիւ կը յարմարին արդի Քէրէկին: Նոյն քաղաքը Մեռեալ Ծովուն արևելեան կողմը, Լի-*

սան ըսուած հրուանդանին քիչ մը արեւելեան հարաւ կը գտնուի ուղղակի գծով ծովէն չորս քիլոմէթր հեռու. սեպաձեւ սարահարթի մը վրայ չինուած է ան, Մեռեալ Ծովէն 1400 մէթր բարձր, տեսակ մը հսկայական արձուերոյն՝ որ դարերու ընթացքին արհամարհած է արեւելքէն եկող ամէն կարգի թշնամի յարձակումները: Քաղաքին ամբակուռ պարիսպները մեծ մասամբ կը մնան մինչեւ ցայսօր, զարդարուած քառակուսի աշտարակներով, առաջին անգամ անոնց հիմը դրած է Մովսէս Խորենացոց Թագաւորը՝ Մովսան սատրերկրեայ և բարձրադիր զանազան բաժանումներով: Խաչակիրներէն յետոյ, սուլթան Պիպարս էր որ նորոգեց նոյն ամրութիւնները, տեղ տեղ դնելով արաբական արձանագրութիւններ: Եգիպտական իշխանութեան ժամանակ, Բէրէկի բերդը ծառայած էր իբր բանտ. սուլթաններէն Մէլէք-Ին-Նասրը 1294ին հոս աքսորուած և բանտարկուած էր, 14 տարեկանին՝ ան սուլթան հռչակուեցաւ Բէրէկի մէջ: 1390ին, եգիպտական ապստամբները՝ դարձեալ հոս բանտարկեցին սուլթան Պարքուքը՝ որ յետոյ բանտէն ազատուելով դարձաւ իր իշխանութեան գլուխը, ինչպէս կը յիշէ մեր յիշատակարանները մին: Ի հնուէն Բէրէկ մտնելու ճամբան ժայռի մը փորուած սանդխաձեւ նեղ և դժուարանցանելի փափուղիներ էին: Բէրէկ գտնուած հրէական, պարսկական, հռովմէական և արաբական դրամները ցոյց կու տան թէ Բէրէկի պարիսպները բացի Հրեաներէն, նշաւակ եղած են պարսիկ, հռովմայեցի և արաբական բանակներուն յարձակման: Նոյն քաղաքը, Հռովմայեցւոց կայսրութեան օրերէն, Ք. դարուն ալ, յայտնի քաղաք մըն էր, մինչեւ անգամ Էլակապալ կայսրը Բէրէկի մէջ դրամ կոխած է. գտնուած է նմոյշ մը յիշեալ դրամէն, որուն մէկ կողմը՝ կայսեր դափնեպսակ կիսանդրին և դրոշմուած է Մարկոս Աւրելիոս Անտոնինոս անունով. միւս կողմը՝ երիտասարդի մը կերպարանքին տակ, բախսը ներկայացուած է, մէկ ձեռքով ամաղթիղջիւր մը բռնած, իսկ միւսով ղեկ մը, Բարաք-Մոլաք արձանագրութեամբ:

2. Բէրէկը Խաչակրաց ժամանակ, բերդը եւ անոր եկեղեցիին նկարագրութիւնը.

Քրիստոնէութիւնը շատ կանուխէն մուտք գտած էր Բէրէկի մէջ: Ե. դարուն Բարաք-Մոպա անուամբ եպիսկոպոսութիւն մը կար. իր եպիսկոպոսներէն երկուքը ծանօթ են, մին Դեմետրիոս՝ որ 536ի Երուսաղէմի ժողովին ներկայ գտնուած է, իսկ միւսը՝ Յովհաննէս աշակերտը Սաբայի վանական Ստեփանոսի: Մատենագրի մոզայիք քարտէսին Բէրէկի մասը անվնաս մնացած ըլլալով՝ Բէրէկը հոն կը տեսնուի ժայռի մը վրայ թառած, մեծամեծ չէնքերով, եկեղեցիներով և սիւնազարդ սրահներով: Խաչակիրք՝ երբ Բէրէկի ափերեցին, քաղաքը գրեթէ ամայի գտան և աւերակ. Երուսաղէմի Լատին Թագաւոր Ֆուլկի օգնանպաստ Բայէնն էր որ 1136ին, յաջողեցաւ ամրացնել անոր պարիսպները՝ աւելցնելով եկեղեցի և ուրիշ կարևոր չէնքեր, և Բէրէկը եղաւ Անդրյորդանանի գլխաւոր պողոտան: Բէրէկի և Մոնրէալի պարոնութիւնը իր դիրքովն ու տարածութեամբ Երուսաղէմի Լատին Թագաւորութեան կարևորագոյն պարոնութիւնն էր: 1177ին, Ռընօ Տը Շադիյլեոն՝ իր կնոջ մահուամբ՝ երկրորդ անգամ ամուսնացաւ «Թրագի տիկնոջ՝» Անդրյորդանանի պարոն Հոնֆրօա տը Տօրոնի այրուն Էթիէնթ տը Միլլիի հետ, եւ Բէրէկի պարոնութիւնը սահանձնելով՝ քաղաքութեամբ եւ մղեց Սալահէտտինի 1183ի, և հետեւեալ տարիներու յարձակումները. բայց ան 1187ի պատերազմին՝ սպաննուեցաւ Սալահէտտինէ. եւ անոր այրին մէկ տարուոյ չափ պաշտպանեց Բէրէկը՝ որ սովին պատճառաւ միայն անձնատուր եղաւ: Խաչակրաց տիրապետութեան ժամանակ, Բէրէկի ամայութիւնը եկան չէնցնելու զանազան գաղթականներ. այնպէս որ ծովային և ցամաքային վաճառականութիւնը մեծապէս ծաղկեցաւ. Մեռեալ Ծովուն վրայ անընդհատ կ'երթևեկէին վաճառաբեր նաւեր, ինչպէս երբեմն Յուստինիանոսի օրով. այնպէս որ երթևեկող նաւերուն տուրքը մեծ եկամուտ մը եղած էր Բէրէկի պարոնութեան. այս վիճակը ալ աւելի զարգացաւ Ռընօ տը Շաթիյլեոնի պատերազմասէրէ և յանդուգն ձեռնարկներուն առթիւ: Բէրէկի պարոնները իրենց ընդարձակ սահմաններուն վրայ, դիւրութիւններ կու տային վաճառականաց, ինչպէս նաև առանձնաշնորհումներ՝ Երուսաղէմի

Ս. Յովհաննու հիւանդանոցի ասպետներուն, որպէս զի անոնց հաշուոյն երթևեկող նաւերը ղերծ մնային մաքսէ: Լատիներէն նոյն արտօնագիրները կը մնան ցարդ, ինչպէս Բայէն 1152ին, նոյնպէս Տը Շաթիյլեոն 1177ին, վերահաստատած են այդ արտօնութիւնները:

Քէրէկի բերդին նորոգութիւնը կ'սկսի Երուսաղէմի լատին թագաւորներու ժամանակ: Նշանաւոր է նոյն բերդի եկեղեցին, որուն նկարագրութիւնն է հետեւեալը. «բերդին արեւելեան ճակատը չինուած է այն միևնոյն վարպետներէն՝ որ Թորթոզլի մայր եկեղեցւոյն ամենէն հին մասը չինեցին, վասն զի երկու շէնքերուն մէջ միևնոյն է վիմագրական նշաններու չարքը: Պատերուն դուրսի կողմի քարերը քիչ յղկուած են և եզրաքարերը խիտ չարուած:

Քէրէկի բերդին փոքր եկեղեցին ունի կոզակ մը և երեք գեղանամէջով պարզ նաւ մը: Կոզակը կը կազմէ երկրորդ պատին արտալիծ մը եւ մեծազանգուած որմի մը կցուած է, եւ որ կարուած անկեան մը քառակուսիի մը յատակագիծը ունի: Նաւը ծածկուած է կորաձև որբանով մը և պարզ կիսասիւներու կրաթընող հենանակալներով: Կիսասիւները միայն ճակատակուած են. ճակատակը կը մեղմանայ քառակուսի յատակագիծով բարաւորին (imposte) տակ, ինչպէս հենանակալը. կամարի բարաւորը կիսասիւներու բարաւորները կ'երաշխաւորէ, անոնք իրը կարած (profil) ունին գօտի մը, փորոքներէ (rainures) շրջանակուած փորուածք մը (gorge) և գաւազան մը (baguette):

Ինչպէս Montjoieի մայր եկեղեցւոյ նաւուն մէջ, կոմնակի պատերը մեծ աղեղներով՝ կրկնակամար, առանց հենանակալի քանդակուած են: Ուղղանկիւն պատուհանները կամարին մէջ մտած ձևով յարդարուած են, հարաւի կողմէն երկու գերանամէջերով (travée), իսկ հիւսիսէն միայն մէկ գերանամէջով: Կոզակը ունի միայն փոքր կամարաձև պատուհան մը: Գլխաւոր լոյսը կ'առնէ ճակատի մեծ պատուհանէն: Վերջինս ունի կրկնակ շրջազարդ (chambranle) մը որ կորաձեւ է, նման այն մայրադրան (portail) որուն վրայ ալ չինուած է: Այս մայրադրան վերին կորութիւնը իրը ցցուակ (moulure) ունի ցցանկիւնին (arête) վրայ պարզ փորուածք մը և կը շրջանակուի բարաւորներու ցցուածին նման կամարաքիւով (archivolte): Ինչպէս

Montjoieի մէջ, այս մայրադուռը բարաւոր չունի: Մեծ կամարը ունի պորտի քար մը (clef), մինչ ճակատի պատուհանինը՝ կետրոնական կցուած մը: Ճակատը կը վերջանայ հորիզոնական գծով:

Տեղւոյն ներքին հաղորդակցութիւնները բարելաւելու համար, ԺԳ. դարու ընթացքին, ճակատը չինուած լայն սանդուխով մը մայրադուռը խափանուած է. այն տեղ դուռ մը բացած են առաջին գերանամէջին հարաւային պատին մէջ և պատրսպարած են պայն ծածկոյթի մը տակ, որ մեծ սրահին ծածկոյթին դիմացը կը գտնուի: Պէրութի և Պազայի մայր եկեղեցիներու նման ցցանկիւն կամարով քառակուսի շէնք մ'է, եւ որ ունի պատշգամ մը: Հարաւային և արեւմտեան կողմը ան ունի երկու կորաձեւ կամարներ՝ կետրոնական կցուածով եւ առանց զարդի:

Այս մատուռը մեծ նմանութիւն ունի Montjoieի նաւով եկեղեցիին հետ, և որ ինքնին վանքին նախնական մատուռը կը նկատուի: Ան կը տարբերի Թորթոզլի եկեղեցիէն իր պատերուն վիմաշարքովը. բայց այս մայր եկեղեցիին հետ ան ունի աչքի զարնող համանմանութիւններ, որոնք են. միևնոյն վիմագրական նշաններ, կամարներուն մէջ միևնոյն ուղղանկիւն պատուհաններ, կիսասիւներուն վրայ միևնոյն ճակատակներ, մայր դուռներու վրայ միևնոյն կամարաքիւը և միևնոյն ձևը բարաւորներու և Քէրէկի յատուկ պարուրազարդերու (boudin): Հաւանական կը թուի որ միևնոյն վարպետը ԺԲ. դարուն վերջերը հսկած է երեք շինութիւններուն: Այս եկեղեցին 1271ին մզկիթի փոխուած է:

Բերդը կը պարունակէ քաղաքային ճարտարապետութեան երկու նշանաւոր մասեր, հարաւային արեւմուտք, բերդին տիրոջ տունը, և հարթավայրին դէպի կեդրոնը, մեծ սրահը:

Տունը ունի դիտանոց մը, ունի երկու սրահներ՝ վարի եւ վերի, ցցանկիւն կամարներով չինուած: Վերի սրահը ունի երկու կրկնակ պատուհաններ: Սրահին ծայրը արեւելքէն կապուած է կիսաշրջանակային աշտարակ մը որ կը պարունակէ ցցանկիւն կամարով չինուած ուղղանկիւն սենեակ մը. արեւմուտքէն կը աշտարակ մը սիւներով կապուած սրաձև կամարազարդ սենեակով մը: Հինգթերթ կիսածաղիկ խորոփ (զարդ, cavet) մը կը շրջապատէ սենեակը և անոր արտաքին պատուհանը կը կրէ իր շրջապատին վրայ միևնոյն զարդարանքը: Կը թուի թէ այս աշ-

տարակը չինուած էր ԺԲ. դարուն և ցայնկիւն սրահները 1180–1200»: (Տե՛ս Camille Enlart ի Les monuments des Croisés dans le Royaume de Jerusalem, II. p. 96–98):

3. Քէրէկի հայ գաղութը եւ իր եկեղեցին.

Քէրէկի ճիշդ ծագկեալ վիճակին, 1181ին, Երուսաղէմի համբով, Քէրէկ կու գար Կիլիկիոյ իշխաններէն Ռուբէն Բ., Լեւոն Մեծագործ թագաւորին եղբայրը: Ռուբէն նպատակաւ մը կ'այցելէր Քէրէկի տիրոջ՝ որ էր, ինչպէս վերև նշանակեցինք, Տը Շաթիյլեոն, որ իր քաջագործութիւնները հասուցած էր մինչեւ արկածախնդրութիւն և կողոպուտ: Ռուբէն անտարակոյս լսելով նոյն պարոնին համբաւը, ըստ Սմբատ Պատմչի և այլոց, Քէրէկ գացած էր կնութեան առնելու անոր Իզապել դուստրը: Ռուբէն էր «բարեմիտ, առատ, տեսլեամբ գեղեցիկ եւ ի զինուորութեան արի եւ աջող ի նետելն», Պատմչին ըստ այս յատկութիւններէն ունէր. ուստի յաջողեցաւ հաճոյել իր նպատակին. մեծածախ հարսնիք մը կատարեց Քէրէկի մէջ և մեկնեցաւ Կիլիկիա: Ռուբէն, ինչպէս ի համբաւոյ, նոյնպէս անձամբ տեսաւ Քէրէկի եւ այս կողմերուն բարգաւաճ վիճակը, և առևտրական նպատակաւ բազմաթիւ գաղթականներու խուժումը. հաւանական է որ՝ ան իր վերադարձին՝ թելադրեց Կիլիկեցի հայերը կամ իր հետեւորդները՝ հաստատուելու Քէրէկի մէջ, օգտուելու համար Լատին իշխանութեան թոյլտուութիւններէն, առանց մտաբերելու թէ՝ Տը Շաթիյլեոնի արկածախնդրութիւնները օր մը կործանումի պիտի առաջնորդէին Քէրէկ քաղաքը և Լատին իշխանները: Քէրէկի մէջ հայ գաղութի մը գոյութիւնը ստոյգ է. ան տեւած է մինչեւ ԺԵ. դարու կէսը. յայտնի է թէ Խաչակրաց մեկնումէն յետոյ, որչափ որ Հայք արաբական իշխանութեան տակ, պահեցին իրենց գոյութիւնը, չնորհիւ իրենց եկեղեցւոյն՝ որուն ծոցէն չզատուեցան դարերով, հակառակ բազմապիսի դժուարութիւններուն, բայց կորուսին իրենց լեզուն ու կենցաղը, իբրեւ հետզհետէ իրենց դրացիներուն կենցաղական սովորութիւնները, ինչպէս կը նկարագրեն ուղեւորք և հնախօսք, յետոյ դժբաղդ պարագաներու տակ, ձուլուեցան ուրիշ ազգերու հետ. միայն անոնցմէ երկու ընտանիք յերուսաղէմ և երկուք՝ ի Բեթ-

զնէմ, չատ ժամանակ առաջ հաստատուած են: Այս ընտանիքներուն սերունդները պետական տումարներուն մէջ արձանագրուած են Լը-Պեհեմի: Իսկ անոնց ազգատոհմին մէջ մինչեւ ցարդ Հնթում անունը գործածական եղած է սա աւանդութեան համաձայն, իբր թէ Քէրէկի հայերը Հեթում թագաւորին միջոցաւ Կիլիկիայէն Քէրէկ գաղթած են: Ճիշատակարանները կը հաստատեն թէ Կիլիկիոյ Հայոց իշխանները անխնամ չէին թողած այդ գաղութները, մասնաւորապէս Երուսաղէմ, Կիպրոս, Աքքա և Քէրէկ գտնուող հայեր կը վայելէին արքունի օժանդակութիւններ, (տեսնել այս մասին «Սիսուան» էջ 482): Ս. Աթոռոյ մատենադարանին Թ. 1822 ձեռագիրը «Ցայսմաւուրք»ը, իր չիշատակարանով վաւերագիր մ'է որ կը հաստատէ այս պարագան: 1316ին, Դրազարկի մէջ Վահան գրիչ կ'ընդօրինակէ այդ Ցայսմաւուրքը, ի չիշատակ իր հօրը Սահմանոսին և մօրը Ոսկեհատին. ահա այս ձեռագիրն է որ Օշինի որդին Լեւոն Դ. Հայոց թագաւորը (1320–1341), յատուկ պատգամաւորութեամբ Քէրէկ կը ղրկէ, իբր նուէր Հայոց եկեղեցւոյն. այդ ձեռագրին 1329ի և 1330ի չիշատակարանները նոյնութեամբ կը դնենք հոս իբր պատմական վաւերագիր:

»Պարգեւ է գիրս ի Լեւոն թագաւորեն Հայոց: Ի Քարաք յեկեղեցին վանացական:— Ով սուրբ եղբայրք, որ ընթերնոյք զարդոցս ձըգնութիւնն եւ զխաստարուն ու մխիթարիք հոգով. Ցիշեցիք ի Քրիստոս զՊարոն Վասիլն, զտէր Սիմեսնայ կնային, Բաղդերն, որ է ետուն Լեւոն թագաւորին, որ եբեր զգիրս ձեզ ի մխիթարութիւն. դուք խնդրեցէք ի Քրիստոսէ իւր թողութիւն եւ իւր նախնեացն արքայութիւն եւ ի բանսեն ձեզ ազատութիւն եւ Տէրն կատարէ զխնդիրն ձեր ի բարին»: .... «Եւ զանարժանս այդ յիշեցէք զԳրիգոր երեց? Սիմեսնայ կնայցիս որ ակի ի հետ իմ Պարոնին. ու բերաք գիրս Քարաքոյ եկեղեցւոյն. Թվ. ՉՀԸ (= 1329)....»

«Ես Լեւոն թագաւորս ասեմայն Հայոց ի թվին ՉՀԹ (= 1330) շնորհեցի զգիրս Քարաքոյ Հայ ծառայնոյն որ յաւեմայն ժամ կարդան յեկեղեցւոջ զնարհիրատացն զնահատակութիւն եւ զքաջութիւն հաւատոցն, որ վասն անուանն Քրիստոսի յանձինս իւրեանց կրեցին, զոր չնեն ծառայքն եւ բաջալերեալ յորդորին ի սէրն Քրիստոսի եւ հաստատին ի հաւատս նորին եւ հասբերութեամբ տանին բազում վշտաց եւ նեղութեանց, զոր կրեն վասն անուանն Քրիստոսի ակն ունելով երա-

ևական յուսոյն եւ հետեւողի ղինին բազմաչարչար մարտիրոսացն, եւ յորժամ ընթեռնուն եւ լսեն զչարչարանս մարտիրոսաց, նա զնոգ յաղաւթս իւրեանց։... Ու կու աղաչեմ զհանճարայիդ, որ զկարդալն անփոյթ չայնիք վասն սիրոյն Քրիստոսի որ [ի աւրհնեալ] յաւիտեանս»։

Այս յիշատակարաններուն մէջ Լեւոն Թագաւորէն զատ կը յիշուին Պարոն Վասիլ Բաւղէր և Գրիգոր երէց։ Վասիլը՝ յիշատակարանէն կ'երևի, Լեւոն Թագաւորին քեռին է, անոր պաշտօնն էր արքունի սեղանին անտեսութիւն, որ կ'ըսուի Պողեռ ըստ Ալիշանի («Սիսուան» 484–485) Պողեռ բառով պէտք է հասկնալ Ֆրանս. Boutillier բառը, որ կը նշանակէ սեղանապետ։ Իսկ Գրիգոր երէց արքունի ատենադպիրն էր։

Նուիրուած ձեռագրին վերոյիշեալ յիշատակարաններուն մէջ Քէրէկի եկեղեցւոյն անունը չէ յիշուած, բայց Երուսաղէմի հայ պատմիչները կը յիշատակեն թէ նոյն եկեղեցւոյն անունն է Ս. Գեորգ, և մեր առած տեղեկութեանց նայելով՝ Քէրէկի խալամական թաղին մէջ կը գտնուի եկեղեցի մը նոյն անուամբ, և տարին մի անգամ, Ս. Գէորգի տօնին, Ցոյնք հոն կ'երթան պատարագելու. տարակոյս չկայ թէ նոյն եկեղեցին կը վերաբերէր Հայոց, և օտարական հնախօսի մը գրածին համաձայն, նոյն եկեղեցւոյն մէջ մինչև ցարդ անվնաս կը մնան պատերուն որմանկարները։

Քէրէկէն բերուած յիշատակարան-քարի մը կեղծ արձանագրութենէն խաբուելով՝ Աստուածատուր եպիսկոպոս Տ. Ցովհաննէսեան իր Պատմութեան մէջ կը գրէ (Ա. հատ. էջ 187–188) թէ Քէրէկ ունեցած է նաև Ս. Ցակոբ անուամբ եկեղեցի մը, Հեթում թագաւորէն չինուած. նոյնը կը կրկնեն ծանօթ հնագէտ Քլէրմոն Կաննօ և Բրօֆ. Մաքլէր, յենլով նոյն կեղծ յիշատակարանին վրայ որ այժմ կը գտնուի մեր ծառանգաւորաց վարժարանի թանգարանին մէջ, և յայտնի է անոր կեղծութիւնը այլանդակ և անընթեռնլի գրերուն ձևէն։

Մեր այս տողերուն եղրակացութիւնը սա է թէ Քէրէկի հայք գաղթած էին Կիլիկիոյ կողմերէն, Խաչակրաց ժամանակ, Կիլիկեցի թագաւորներ մասնաւոր հոգածութիւն ունէին անոնց վրայ. կառուցած էին Ս. Գէորգ եկեղեցին, դժբախտ պարագաներ եւ ճանապարհներու դժուարութիւնները պատճառ դարձան որ ցրուի նոյն գաղութը և այլք տիրանան անոր եկեղեցւոյն։

Քէրէկի նոյն ցրուած գաղութին պատմական կեանքի մասին դժբաղդաբար ծանօթութիւն չունինք. բայց կ'երևի որ անոնց մէջ չէին պակսեր ուշիմ և բանիմաց հայեր։ Ժ. դարու առաջին քառորդին կամ կիսուն կը հանդիպինք Քէրէկցի վաճառականի մը՝ որ կ'ապրէր Նոր Ջուղայի մէջ Գերաք աղա անուամբ։ Ցարութիւն Թ. Տէր Ցովհաննեանց իր Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ յԱպահան գործին մէջ (Ա. հատ. էջ 139–140) կը խօսի Գերաք Աղայի մասին և կ'ըսէ թէ ան Ցակոբ Աղայի որդին էր և վաճառականութեան մէջ երեւելի էր. առևտուրի զբաղում ունէր Եւրոպայի, Աստրախանի և Գէլանի կողմերը։ Գերաք Աղա երկու որդի ունեցաւ, մէկուն անունը Ցակոբ, որմէ ծնաւ Ցովհաննէս, որ Ջուղայի հալածանքներու ժամանակ հեռացաւ և գնաց Սուրաթ, ուր վաճառականութեան ու ազգասիրութեան կողմէն նշանաւոր հանդիսացաւ։ Գերաք Աղայի գործերու մասին լիուլի տեղեկութիւն չունինք. բայց ան՝ որովհետև Ջուղայի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին ժողովուրդներէն էր, նորոգել տուաւ նոյն եկեղեցին և ունի հոն յիշատակներ։ Յիշատակութեան արժանի են այն երկու գեղարուեստական նկարները զոր Վենետիկի մէջ նկարել տալով Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին ընծայեց, եւ որոնք մինչեւ այժմ նոյն եկեղեցիին հիւսիսային և հարաւային պատերուն վրայ բեւեռուած են։ Նոյն պատկերներուն համար հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի Ց. Տէր Ցովհաննեանց (անդ. Բ. հատ. էջ 196), Գերաք Աղա նոյն պատկերները Վենետիկի մէջ ճարտար պատկերահանի մը ձեռքով կտաւի վրայ նկարել տուաւ պատին չափին ու յարմարութեան համաձայն, և բերաւ իրենց տեղերը զետեղեց զանոնք։ Հիւսիսային պատին պատկերն է Հերովդէսի պալատը և Ս. Ցովհաննու գլխատումը։ Նոյն պատկերին ներքեւ կը գտնուի պատկերը Գերաք Աղայի որ ձեռնամած աղօթքի կեցած է, եւ ձեռնամածութեան մէջ գրուած է Գերաք։ Հարաւային պատին պատկերն է Յիսուսի քառասնօրեայ գալուստն ի Տաճար, եւ անոր ներքեւը կը գտնուի Գերաք Աղայի կնոջ և անոր երկու զաւակներուն պատկերը։ Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին վրայ իր կատարած նորոգութեան եւ այլ յիշատակներուն համար Գերաք Աղա յետ վախճանի նոյն եկեղեցիին հարաւային դրան առջեւ թաղուած է եւ տապանաքարն ալ հետեւեալն է.

Այս է տապան բարեպաշտի՝
Հաստատահաւատ քրիստոնէի,
Ազգաւն հայ Գիւրաքեցի՝
Որդի զոլով սա Պալոնի,
Գերաք աղայ ողորմելի։
Ով հանդիպողք ի յայսմ չիրմի,
Լի բերանով դուք ողորմի.
Թիվն. ՌՃԾԷ (= 1708)։

Գերաք աղայի մասին կը պատմուի նաև հետեւեալը.

Պ. Արմենակ Սաքզեան «Նոր Ջուղայեցի վաճառականի մը անուան հայկական երկու վեպագիրներու առթիւ» գրուած յօդուածի մէջ (Անահիտ. 1929, Մայիս–Յունիս Ա. տարի, թիւ 1, էջ 57–65) կը գրէ թէ 1921ին գարնան Իլօրանսօ գանուած միջոցին, պարճկլօի թանգարանին մէջ ուշադրութիւնը գրաւած են փաթթոցաւոր գէմքեր կրող մետալներ, որոնց երկուքը հայերէն արձանագրութիւն ունեցեր են և երրորդ մը՝ լատիներէն։ Այս վերջինը Սուլթան Սէլիմ Ա.ի պատկերը կը կրէր և եգիպտոսի գրաւման ի յիշատակ յօրինուած էր։

Հայկական մետալները իրենց երեսի կողմը կը կրէին կանդանագիր մը.÷ մէկուն վրայ՝ իրանը միայն, միւսն՝ ամբողջ մարմնով,— և յետսակողմը՝ համանման նշանակներ, եզերքնեըուն վրայ բոլորաձև դրոշմուած են արձանագրութիւններ որ նոյնն են մէն մի կողմ։

Անձնաւորութեան գլուխը խորշոմներով բեռնաւոր, ճակատէն տեանուած կը ներկայանայ, իրանը միայն ցոյց տուող մետալին վրայ՝ քիչ մը քովընտի ծռած,— չնչուած դիմագծերով ու յառաջակարկառ քիթով։ Երեսը՝ ածիլուած, թեթև ընչացքով, կորովի և խիստ արտայայտութիւն մը ունի։ Հագած է մուշտակէ օձիքով վայելուչ վերարկու մը, գօտիով մը մէջքը սեղմուած, և որուն քղանցքները զանգակաձև կ'ընդլայնին։ Թիկնոց մը որ ձախ կողմ կը կոճկուի՝ ըստ պարսկական սովորութեան, կը տեանուի վերարկուին ներքև։ Մէ ձեռքով համրիչ մը կը դարձընէ, մինչ ձախը ազդրին կը կրթնի։

Այսպէս է պատկերացուած դիմանկարը, ուր աչքի կը զարնէ նաև մեծազանգուած փաթթոց մը։

Ետսակողմին վրայ կ'երեւնան չորս նշանակներ։ Գառն Աստուծոյ, որուն կ'ակնարկէ արձանագրութիւնը և որ կեդրոնը զետեղուած է, ամենէն կարեւորն է։ Ս. Հոգւոյն աղաւնին քրիստոնէական երկրորդ նշանակն է հոն։ Վեր բարձրացող ածիւծ մը և արեւը՝ Պարսկաստանի գինանշանը կ'ոգեն։ Վերջապէս, մեղուներու պարս մը որ կը թռչի զէպի լինչ որ փեթակ մը պէտք է ըլլայ, ըստ ամենայն հաւանականութեան՝ աշխատանքի եւ գործունէութեան այլաբանութիւն մը կը ներկայացնէ։

Յարգելի յօդուածագիրը կ'աւելցնէ թէ անյնար եղած է ամբողջապէս քակել արձանագրութիւնը։ Երեսակողմը, «ես եմ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի» բանաձեւէն զատ, ան կը կարդայ «Ջուղայցի» բառը, ինչպէս և Գրիգոր . . . հից Գեւոմի» անունը։ Հօրենական անուն մը որուն միայն վերջաւորութիւնը հից կը տեսնուի, դրուած է «Գրիգոր» ծննդեան անունէն, «Գեւոմի» ծագման տեղւոյն անունին միջեւ։ Այդ անունը կը սերի այժմեան Քեւհէն, որ Պաղեստինի մէջ գիւղ մ'է, Յորդանանի ձախ եզերքին վրայ։ Հոն կար ատենով հայկական հին գաղութ մը 1330ին, երբ Կիլիկիոյ Լեւոն Դ. թագաւորը բարաք գիւղի եկեղեցւոյն կը նուիրէր Յայսմաւուրք մը՝ իր ինքնագիր յիշատակարանով։

Ետսակողմին վրայ կ'երեւայ «Յիսուս Քրիստոս Գառն Աստուծոյ որ շնորհից . . . աւետեաց երկրի» պարբերութենէն յետոյ, հայկական տոմարի 1122 տարեթիւը, որ կը համապատասխանէ Քրիստոսի Թուականին 1672–73 տարւոյն։

Ներկայացուած անձնաւորութեան հագուստը ժէ. դարու պարսկական զգեստաւորման կը մօտենայ, ինչպէս կը տեսնենք, օրինակի համար, ժ. Պ. Թաւէրնիէի պարսիկ զգեստով կենդանագիրը (1712)։

Յօդուածագիրը յետոյ մէջ կը բերէ Յ. Տէր Յովհաննեանցի մեր վերեւ յիշատակած Գերաք Աղայի եւ անոր որդւոյն մասին գրածը ու անոր տապանագիրէն կ'եզրակացնէ թէ Գերաք Աղա ծագմամբ Քէրչկ քաղաքէն ըլլալով հաստատուած է ի Նոր Ջուղա ու վաճառականութեամբ զբաղելով վէնետիկ գացած ու չինել տուած է վերոյիշեալ մետալները։

Հ. Ղ. Ալիշանի Հայ–Վենետ գիրքին մէջ (էջ 501 եւ 503) կը յիշատակուին 1° Գեւոմ–Միխայէլ ընտանիքը, ծագմամբ Ջուղայեցի և ժէ. դարէն սկսեալ Իտալիա հաստատուած։ Այս գերդաստանին իտալացած սերունդները մինչեւ հիմակ կը գտնուին Լիվոր-

նիոյ մէջ։ 2° Առաքել Գիրաքեան մը, նաւապետ կամ նաւավար, որուն նաւուն անունն էր Մատռնա Տէյլա փաչէ (Ամառուածամայր խաղաղութեան)։ Ասոնք հաւանաբար միևնոյն ընտանիքէն էին։

Մեր այս պատմական մէջբերումներով աւելի կը զօրանայ արժէքը Քէրէկի հայ գաղթականութեան, որ արժանացած էր Կիլիկեան հայ թագաւորաց հովանաւորութեան եւ խնամոյ։ Քէրէկի հայերէ ոմանք Զուղայի, Երուսաղէմի կողմերը և այլուր տեղափոխուելով երևելի հանդիսանալնին կ'ապացուցանէ թէ ծագմամբ Կիլիկեցի նոյն ժողովուրդը իր մէջ կը պահէր կենսունակութիւն մը, որով կարողացաւ ան դիմադրելու ահեղ մրրիկներու եւ երկար դարեր պահել իր գոյութիւնը, եւ անոնց բնկորները՝ որ Քէրէքէն թէև յորդի ունգի նման հողմավար եղան, բայց գացած տեղերնին արմատ բռնեցին և ուռճացան, Գերաք Սլան իր յիշատակներովը զմայլելի օրինակ մ'է այդպիսիներուն։

Գրուածքիս խմբագրութեան համար, բաց ի վերոյգրեալ աղբիւրներէն, օգտուած ենք նաև հետևեալ գիրքերէն.

Dictionnaire de la Bible, par F. Vigouroux, *1904*, Paris տե՛ս բառն Kir Moab, էջ *1895–1906*։

Guide du Nil au Jourdain. etc. par Meistirmann. Paris. *1909*, տե՛ս էջ, *252–259*. Քէրաքի մասին։

Է

ՀՈՎՈՒԱՆՈՑԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

1. Հովուանոցի եկեղեցւոյն վերաբերեալ ազգային յիշատակութիւններ.

Բեթղեհէմէն կէս ժամ հեռի, դէպի արևելք, Պէյթ–Սահուր գիւղին մօտ կը գտնուի այս եկեղեցին, որ ձօնուած է յիշատակին այն հովուաց՝ որոնց աւետեց հրեշտակը Ցիսուս Քրիստոսի Ս. Ծնունդը, ըստ Աւետարանի։ Երուսաղէմի հայ միաբանութիւնը, ի հնուէն, այս եկեղեցիին մէջ կը կատարէր Ցունուար 5ին Ծննդեան Ճրագալոյցին կամ Եպիփան գիշերի պաշտամունքը և կ'երգէր «Փառք ի բարձունս» հրեշտակային երգը։ Ըստ սահմանական ծիսարանի, Քրիստոսի Ննջրինական գործերուն տօնակատարութիւնները տեղի կ'ունենային այն տեղերը՝ ուր մեր Տէրը կատարած էր իր Փրկագործութեան խորհուրդը։ Այսպէս սահմանեալ հրահանգներու համաձայն, պաշտամունք կը կատարուէր Ս. Յարութեան, Գողգոթայի, Սիոնի, Համբարձման, Գեթսեմանիի, Ղազարիոնի եւ այլ եկեղեցեաց մէջ, ինչպէս ցոյց կու տայ սաղմոսական հին ձայնոցը։ Ըստ այսմ, Քրիստոսի Ծննդեան տօնը Բեթղեհէմի եկեղեցւոյն մէջ կատարուած մինչդեռ, նոյն տօնը Ճրագալոյցին կը տօնախմբուէր «Հովուաց» եկեղեցին, զոր չատերը սխալմամբ կը գրեն «Հովանոց»։ Մինչև ԺԲ. դար, մեր ձեռագիր ծիսարանները Ս. Ծննդեան Ճրագալոյցին առթիւ, կը հրահանգեն նո՛յն օրը երթալ Հովուանոցի եկեղեցին և կատարել օրուան կանոնը։ Փարիզի և Օքսֆորդի մատենադարանաց Ը. կամ Թ. դարու ձեռագիր երկու Տօնամակները կը պարզեն մեզի նոյն օրուան արարողութիւնը՝ Հովուանոցի եկեղեցւոյն մէջ։ Այդ երկու հնադարեան յիշատակարանները կ'ամբողջացընեն Դ. դարու լատին ուխտաւորուհի Էթէրիայի Հովուանոցի եկեղեցւոյ մասին գրած նկարագրութիւնը. վասն զի անոր Օրագրութենէն ինկած է այդ մասը։ Նոյն եկեղեցւոյ մասին մէջ կը բերենք հետևեալ ազգային յիշատակութիւնները, ժամանակագրական կարգաւ։ 690ին Դրիգոր քորեպիսկոպոս Արշարունին, «ընթերցուածոց մեկնիչ» մը. կը գրէ. «ժողովին ի հովուանոցն յիւնեարորդ ժամուն եւ այս կանոն կատարի. Սղ. ԻԳ. Սղ. ճԼ. Ղուկ. Բ. 8–20, Մատթ. Ա. 18–25, Ծննդ. Ա–Գ, 20, Ես. Է. 10–18, Ելից. ԺԴ. 24–ԺԵ, 22, Միք. Ե, 1–8, Առակ. Ա. 1–9. Ես. Թ. 5–7. ԺԱ. 1–9, Լե. 4–8, Խռ. 1–7, Դան. Դ. 1–90, Տիտ. Բ. 11–15, Սղ. ճԺ. Մատթ. Բ. 1–12։ Տաշեանի Ձեռագրաց ցուցակին (Թ. 5 և 9) երկու ձայնոցները, մին՝ 1223 կամ 1261, միւսն՝ 1506 թուականաւ, կը հրահանգեն. «Ճրագալուցին Ցունվարի հինգ ժողովին ի Սուրբ Հովուանոցն ի տասներորդ ժամն, եւ այս կանոն կա. ՍՂ. Տէր հովեացի զիս, դարձեալ ՍՂ. ո՛ հովեաղ իսրայելի ևայ. Աւետ. ըստ Ղուկասու. Եւ հովիւք . . .» « . . . Ցետ այսորիկ գալոնն ի Հովուանոցին ի Սուրբ Բեթղեհեմ, եւ ժողովին

ի ներքս ի յայրն ի սատրանն եւ այս կանոն կատարի. ՍՂ. ԿՅ. Տէր ասաց ցիս. Առնս. Մասր. Եւ Ցսի. Քսի. ծնունդն եր այսպիս.»։ Ս. Աթոռոյս մատենադարանին ձաչոցներէն (թ. 12 և 1863) ձեռագիրներն ալ քննելինք, կը կրկնեն միեւնոյն կանոնը եւ կը հրահանգեն նոյն օրը երթալ Հովուանոցի եկեղեցին, եւ կատարել ա՛յն կանոնը զոր չինած էր Յակոբ Տեառնեղբայրը, և ապա՛ դառնալ Բեթղեհէմի Ս. Այրը «խնկօք և մոմեղինօք»։ Գրչագիր եկեղեցական մատեանք այս հրահանգը իրարմէ ընդօրինակած են յար և նման, մինչև ԺԲ. դար, և յետոյ ալ։ Զեռագիր ճաշոցներէ զատ մեր մատենագիրներէն ոմանք ալ կը յիշատակեն Հովուանոցի եկեղեցին։ Անանիա Շիրակացին «երկոցս երանելոյ վարդապետը» (Է. դար) իր «մեացորդք բանից» գրուածքին մէջ (էջ 7) հետեւեալ կերպով կը յիշատակէ. «. . . ֆանգի գրեալ է ի սկզբան կանոնին այսպես, թէ soli Սրբոյ Յայտնութեան կատարի ի Յունվարի, որ է վեց աւնոյն. ժողովին ի Հովուանոցն եւ զայս ինչ կանոն կատարեն եւ ապա ի Բեթղեհեմ եւ ի յայրին»։ Դարձեալ, Մովսէս Կաղանկայտուացի (Է. դար) իր Պատմութեան մէջ (էջ 227–28), «Անուանք վանօրէից, որք յերուսաղէմ են չինեալ» խորագրով գլուխ մը ունի, ուր իբր «ականատես», Երուսաղէմի վանքերուն և եկեղեցեաց վրայ չահեկան տեղեկութիւններ կու տայ, և ի մէջ այլոց կը յիշատակէ Հովուանոցի եկեղեցին, որուն նկատմամբ իր կատարած նկարագրութիւնը՝ տեղագրական եւ պատմական տեսակէտով մեծ կարեւորութիւն ունի. իր խօսքերն են. «... եւ ասէի յարեւելից կուսէ ըստ Յորդանանու կողմանէ երեք ասպարիզօք հեռի ի Բեթղեհեմէ. է Հովանոց (Հովուանոց), ուր երկու եկեղեցիք են, եւ պատարագ մատչի»։ Գրիգոր Տաթեւացին ալ, իր ծննդեան քարոզին մէջ կը յիշատակէ Հովուանոցը և կատարուած կանոնը. «... վասն այսորիկ այսօր նախ ի Հովուանոցն ընթանամք, որ է հատարակ տեղի սուրբ ժամատունն, ուր բանաւոր հօտս եւք ժողովեալք եւ ասեմք Սաղմոս . . . եւ ապա երթան առ Մսուրն ի յայրն ի տեղի ծննդեան. վասն զի ի յայրն ծնաւ Քրիստոս Փրկիչն, եւ ի մսուրն եդաւ, եւ հովիւքն ընթացան» (Ձմրան հատոր, էջ 31–32)։

2. Հովուանոցի եկեղեցւոյն պատմական ծագումը.

Բեթղեհէմի արեւելեան կողմը կը գտնուի Պէյթ–Սահուր փոքրիկ գիւղը, որ է ըստ Ս. Գրոց Բերութքամամ «հանդէպ Բեթղահէմի» (Երեմ. ԽԱ. 17). այս գիւղին սահմանին մէջ է «Հովուաց դաշտը», ուր չինուած է «Հովուանոց»ը (արաբ. Տէյր էր–Ռաւաթ) և հո՛ս էր որ հրեշտակները հովիւներուն աւետեցին Յիսուսի ծնունդը։ Մարինոս լատին պատմիչը կը վկայէ թէ չատ հին ժամանակներէն, այս տեղւոյն վրայ չինուած էր փառաւոր եկեղեցի մը Ս. Հեղինէ թագուհիին կողմէն, երկարութիւնը 46 թզաչափ, իսկ լայնութիւնը՝ 25, և նուիրուած էր Ս. Հրեշտապետաց։ Ըստ վկայութեան Նիկեփորոսի, այս եկեղեցւոյ մէջ կը գտնուին երեք հովուաց գերեզմանները, ինչպէս 670ին տեսած է Արգուլֆ եպիսկոպոս, իր ուխտաւորութեան առթիւ։ Մարինոս դիտել կու տայ թէ այս նուիրական տեղը կը յարգեն ո՛չ միայն քրիստոնեաները, այլ նաև մահմետականները կանթեղ կը վառեն, խունկ կը ծխեն, և լատին կրօնաւորք Ծննդեան Ճրագալուցին «փառք ի բարձունս» կ'երգէին։

Ե. դարուն, կիւրեղ Սկիւթուպոլսեցին՝ իր «Մար–Սապայի» կենսագրութեան մէջ չահեկան տեղեկութիւններ կու տայ Հովուանոցի եկեղեցւոյն հիմնարկութեան և այլ պարագայից նկատմամբ. յիշեալին տուած տեղեկութեան համաձայն, աբբա Մարկիանոս, որ հակառակորդ մը եղած է Քաղկեդոնի ժողովին եւ վանական էր Երուսաղէմի Ս. Բնսսարիոնի վանքին, Եւդոկիա թագուհիին նկութական օժանդակութեամբ, 454ին, Բեթղեհէմի արեւելեան հիւսիսային կողմը, կը հիմնէ «Հովուանոցի եկեղեցին»։ Սկիւթուպոլսեցիէն զատ, միաբնակ Զաքարիա հեռաւորի եկեղ. Պատմութիւնը և Նախատեսութիւնք Սրբոց (Plérophorie) գործը, Լանտի Anecdota Syriaca աշխատութիւնը կը պատմեն Մարկիանոս վանականին հակաքաղկեդոնական գործերը, որոնց համաձայն կը հասկցուի թէ Մարկիանոս միանալով իր գաղափարակից Ռոմանոս վանականին հետ չանցած է քաղկեդոնիկ Յովնաղի տեղ 451ին Երուսաղէմի աթոռը բարձրացնել Թէոդորոս վանականը և համոզած է Երուսաղէմի Մարտիրոս եպիսկոպոսը ընդունելու (484ին) Զենոնի հրովարտակը։ Այս վերջին տեղեկութիւնը կը հերքէ Սկիւթուպոլսեցին այն հաւատքով թէ՝ Մարկիանոս

յետոյ իր համոզումը փոխած և յարած է քաղկեդոնականութեան։ Մարկիանոս ցո՛րչափ հաւատարիմ կը մնայ միաբնակութեան, իր վանքը չէն և ճոխ էր, և ո՛չ հարիւրաւոր վանականներ կը բնակէին իր տնօրինութեան տակ. բայց յետոյ իր վանքը ինկաւ չքաւորութեան մէջ և անշքացաւ։ Սկիւթոպոլսեցին երկու դէպքեր ևս կը պատմէ, և այդ առթիւ կը յիշէ «Հովուանոց»ը. առաջինով՝ կը պատմէ Տէյր–Տօղի վանքին հիմնադիր Ս. Թէոդորոսի այցելութիւնը Հովուանոցին, որ կը գտնուէր Տէյր Տօղի վանքին եւ Բեթղհէմի միջեւ. իսկ երկրորդով՝ Թեկուայի վանքն ապաստանած Որոգինէսեան վանականաց մէկ արարքը. 542ին նոյն վանականները, զէն ի ձեռին, կ'ուզէին քանդել Մար–Սապայի վանքը. բայց անոնք չկրցան հասնիլ իրենց նպատակին. եւ չատ մը դեգերումներէ յետոյ, յոգնած՝ ապաստանեցան «երանելի Մարկիանոսի վանքը». դարձեալ, ըստ նոյն պատմչին, Մարկիանոս վախճանած է 492ին։ 542էն վերջ Հովուանոցի նկատմամբ պատմական յիշատակութիւն չենք գտներ օտար եկեղեցական մատենագրաց քով։ Հաւանաբար այդ վանքը 614ին կիսաքանդ եղած է պարսկական յարձակումներու առեն։

3. Հովուանոցի եկեղեցւոյն տեղւոյն նկատմամբ տարակարծութիւն.

Պաղեստինագէտներէն Մէսթէրման՝ յետ մահու հրատարակուած իր մէկ ուսումնասիրութեան մէջ («La Terre Sainte, 1923») կ'եղրակացնէ թէ Հովուաց դաշտի եկեղեցին Ս. Գրոց Գաղիրայ աշտարակին (Ծնունդ, Լե. 21) մօտն էր, և դաշտն ալ կը կոչուէր Սիար էլ–Ղանեմ։ Տէյր էր–Ռաւաթը բուն «Հովուանոց»ը չէր, այլ ան Հռութի վանքն էր, որմէ Սիար էլ–Ղանեմ 600 քայլ հեռի կը գտնուէր, դէպի արեւելեան հիւսիս։ Մէսթէրման այլ եւ այլ վկայութիւններ յառաջ կը բերէ իր այս ճշտումը հաստատելու համար, և կը յարէ թէ Գաղիրայ աշտարակի «Հովուանոցին» մէջ կ'ապրէր 385ին աբբա Յովհաննէս Կասիանոս, ինչպէս ինքն ալ կը յիշատակէ իր Մարսէյլ գրած մէկ ճառին մէջ. 388ին ալ դարձեալ հո՛ն կը բնակէր «Վարք Հարանց»ի հեղինակ Բալլատիոսը։ Մէսթէրման յետոյ մէջ կը բերէ Ե. դարու սաղմոսական վրացերէն նորագիւտ ձեռագրանը, որուն համաձայն Ծը-

ննդեան ձրագալուցին գիշերը կղերականք և հաւատացեալք Բեթղհեմէն կ'երթային Հովուանոցը և կ'երգէին «Փառք ի բարձունս» երգը. նոյն հեղինակը կը յիշէ նաև Երուսաղէմացի Եպիփան վանականը, որուն տեղեկութեան համեմատ, «Հովուանոցը (Poemnium) կը գտնուէր Բեթղհեմի արևելեան կողմը, ա՛յն տեղը ուր հրեշտակը երևցաւ հովուաց և ըսաւ անոնց. . .»։ Մերը այս էջերը չեն ներեր Մէսթէրմանի ուսումնասիրութեան մանրամասնութիւնները մի առ մի յիշել. իր մէջ բերած վկայութիւններն անորոշ են և տարտամ։ Ի հակառակին, ուրիշ գիտնական մը, Լիէվէն տը Համ, իր մէկ աշխատասիրութեան մէջ («Guide indicateur des sanctuaires et Lieux historiques de la Terre-Sainte» էջ 62–63), չ'ընդունիր մէջ բերուած ճշտումը, յայտնելով թէ Բեթղհեմցիներուն դարաւոր աւանդութիւնը կը հակասէ այդ կարծիքին, և թէ ամէն դարու ուխտաւորներն իսկական «Հովուանոց»ը կը նկատեն Պէյթ–Սահուրի մօտիկ եկեղեցին որ մինչև հիմա պահած է իր գոյութիւնը, թէեւ կիսով աւերակ։ Լիէվէն մէջ կը բերէ նաև վկայութիւնը ԺԲ. դարու ուղեգիր ռուս վանական Դանիէլի, որ իբր ականատես կը վկայէ թէ Պէյթ–Սահուրի Հովուաց դաշտի եկեղեցին, թէև կիսով աւերակ, կը գտնուի Բեթղհեմի դիմացը, Ս. Ծննդեան վանքէն մէկ վերստ հեռաւորութեամբ. ի հնումն կար հոն պեղեցիկ վանք մը, ձիթաստանով»։ Դարձեալ, նոյն հեղինակը գտնութեամբ կը յիշատակէ թէ Սաֆր էլ–Կանէմի մէջ պեղումներ կատարողներն իրենց ձեռքովը յարմարցուցած են երկու հովիւներու կարծեցեալ գերեզմաններն։ Այդ վայրը զուրկ է պատմականութենէ, և թէ հո՛ն տեղ մը եղած է միայն գինեհնութեան։

4. Մեր այցելութիւնը Հովուաց եկեղեցւոյն.

Դպրոցական արձակուրդէն օգտուելով, Սեպտ. 19ին մեր Ս. Ծննդեան վանքի արդի և նախկին տեսուչներուն՝ Տ. Վրթանէս եւ Տ. Աշոտ վարդապետաց, Նորայր և Մատթէոս սարկաւագաց (այժմ Տ. Նորայր վրդ. և Տ. Շաւարշ վրդ.) և Բեթղհեմի դպրոցին ուսուցիչ Յակոբ կարապետեանի հետ այցելեցինք Տէյր էր–Ռաւաթի եկեղեցին, որ կը գտնուէր ընդարձակ դաշտի մը կեդրոնը. ան որբանաձև էր և այրի մը մէջ փորուած. եկե-

ղեցւոյն արեւմտեան կողմը, իրարմէ փոքր անջատումով երկու մարմարեայ սիւներու տակ կը գտնուէր երկաթ Հովուաց գերեզմանը, որուն մօտերը կային մոզայիքի մնացորդներ. հարաւային և հիւսիսային պատերը ունէին պատուհաններ վերնայարկի եկեղեցիէն լոյս առնելու համար, և որք այժմ փակուած են քարերով, կոզակին երկու կողմերը կը նշմարուին հետքեր որմանկարներու, որ 35 տարի յառաջ, հրդեհի մը հետեւանքով ոչընչացած են: Այս եկեղեցիին վրայ, ի հնումն, կառուցուած էր ուրիշ եկեղեցի մ'ալ, որուն աւերակները տակաւին կ'երեւին. կը թուի թէ ան աւելի պայծառ էր և ունէր չքեղ կառուցուածք մը, տակաւին կ'տեսնուին սեղանը իր վէմքարով, կամարներուն չորս վիմաշարքը, կոզակին աջակողմեան հնօրեայ պատը. կիսով փլած, մոզայիքի բեկորներ և եկեղեցւոյն սեռմը. աւանդաբար կը պատմուի թէ Հովուանոցի այս եկեղեցին ունէր կանանց յատուկ վանք մը. այս վերնայարկ եկեղեցւոյն տեղւոյն վրայ հոս հոն ցրուած կան խոյակներ՝ ծաղկաձև քանդակներով, մարմարէ սիւնաբուններ, որ հաւանաբար Յաչակրաց քանդակագործութեան արտադրութիւններն են: Տէյր էր–Ռաւաթի այս վանքը, ինչպէս վերև ակնարկեցինք, բուն Հովուանոցի եկեղեցին էր, և այժմ կը գտնուի Ցունաց ձեռքը. կ'թուի թէ ան, որքան որ Պարսից յարձակման կործանուած էր, բայց ատորնայարկը կանգուն մնացած էր և վերնայարկը վերաշինուած էր Յաչակրաց օրով, ինչպէս կ'ապացուցանեն տաշուած սիւներու մնացորդները: Համաձայն մեր քննութեան, ճշդրիտ կը նկատենք մեր կաղանդակատուացիին վերև մէջ բերուած յիշատակութիւնը և Լիէվէնի բացատրութիւնները, որ ճշդրտօրէն կ'ապացուցանեն թէ Պէյթ–Սահուրի Հովուաց դաշտի եկեղեցին՝ պատմական մեր «Հովուանոցն» է:

Այցելեցինք նաև Սիար էլ–Կանէմի դաշտը, Տէյր էր–Ռաւաթէն քիչ մը հեռի. Ֆրանչիսկեանք հոն արտ մը գնելով՝ այդիի վերածած են զայն և պարսպած. 1859ին ալ պեղումներ կատարուած են և գտած են չատ մը այրեր՝ որ հաւանաբար պերճզմանները էին. չգտանք հոն ո'չ վանքի և ո'չ եկեղեցւոյ հետքեր. և ըստ մեր համոզման, Սիար էլ–Կանէմի արաւ տեղագրութիւնը և պրպտումները չեն հաստատեր Մէսթէրմանի դիտողութիւնները. հետևաբար Տէյր էր–Ռաւաթ՝ զարաւոր աւանդութեամբ և պատ-

մականութեամբ կը մնայ իբր բուն «Հովուանոց»ը, որուն ընկերովի սեպհականատէր՝ Հայք, Ցոյնք և Լատինք Ծննդեան գիշերը, ի հնումն, կ'երթային հոն թափօրով, «Փառք ի բարձունս» երգելու և պատարագելու համար: Մենք վերև յիշատակեցինք մեր ազգային յիշատակութիւնը, որ կը հաստատեն այս պարագան: Բայց աւելի վերջին դարերու մէջ, մինչև 1813 թուականը՝ երբ ուխտաւորք և միաբանութիւնը Ս. Ծննդեան տօնին հանդիսաւորութեամբ կ'երթային՝ սովորութիւն էր Ս. Աստուածածնի խառատուիֆ պահած մաղարան ուխտի երթալով և ապա դուրսի կողմը, անոր առջևը կեցած՝ Հովուաց տեղւոյն դիմացը, «Մորմոտրդ մեծ» չարականէն յետոյ կը կարդային Աւետարան և կ'երգէին «Փառք ի բարձունս» երգը. և ապա կը դառնային Ս. Ծննդեան եկեղեցին (տե'ս ձեռ. Ս. Աթոռոյ մատ.ին, Թ. 893, էջ 245): Օտար ծխականներն ալ հետեւել կերպով կը նկարագրեն «Հովուանոց» երթալու հանդիսական թափօրը. «Կէս գիշերին զանգակահարութիւն կ'ըլլայ, բոլոր ուխտաւորները կը հաւաքուին Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան եկեղեցին. և հո'ն կը կատարեն գիշերային ժամերգութիւնը, կղերը կ'զգեստաւորուի Ս. Այրին մէջ և կը մատուցանէ գիշերուան պատարագը. յետոյ կը կազմուի մեծ թափօր, ժողովուրդը և կղերը լապտերներով և մոմեղինօք և կանթեղներով կ'իջնեն Հովուաց դաշտի «Փառք ի բարձունս»ի եկեղեցին, ուր կը կատարուի առաւօտեան ժամերգութիւնը և բարձրասլիճան եկեղեցական մը կը պատարագէ. լուսածագին՝ բոլորն ալ կը վերադառնան ի Բեթղեհէմ, և Պատրիարքը աւագ սեղանին վրայ Ս. պատարագ կը մատուցանէ.» (տե'ս Bethléem, le Sanctuaire de la Nativité, էջ 182): Դարաւոր սովորութիւն մը, այժմ թէեւ խափանուած, բայց երուսաղէմի Հայ Եկեղեցին՝ նախընտրած է «քաջ հովուին» Ծննդեան Ս. Այրին մէջ երգել հրեշտակային չքնաղ երգը, — «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ և յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն»:

Ը

Ս. ՅՈՎԱԿԻՄ–ԱՆՆԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԷՋ

(ի Պրոպատիկէ, Յովհ. Ե. 2)

Պրոպատիկէի անդամալուծին բժշկութեան պատմութիւնը ծանօթ է Աւետարանէն (Յովհ. Ե. 2–17). Պրոպատիկէն՝ Տաճարին մօտիկ դրան մը անունն է, որ կը կոչուի նաև «Ոչխարաց դուռն»: Աւետարանի այդ համարը պէտք է կարդալ այսպէս. «Եւ էր յԵրուսաղէմ, ի Պրոպատիկէ աւազան, որ կոչիւր եբրայեցերէն Բեդհեզդա, հինգ սրահ:» Յիսուսի գործած սքանչելիացը ի յիշատակ, քրիստոնէութեան նախկին դարերուն, Պրոպատիկէի մէջ չինուեցաւ եկեղեցի մը, յանուն Ս. Աստուածածնի մօր՝ Աննայի: Ս. Կուսի ծննդեան տեղը որոշելու համար բաւական վէճեր եղած են, և զանազան աւանդութիւններ կան, կը կարծուի թէ ան ծնած է ի Նազարէթ կամ ի Բեթղեհէմ, բայց այս վարկածները ա՛յնքան չեն զօրաւոր, որքան արևելեան ա՛յն աւանդութիւնը՝ որուն համաձայն կը վկայուի որ Ս. Կոյսը ծնած է Յերուսաղէմ, իր մօրը Աննայի տան մէջ, Պրոպատիկէի մօտ, այդ պատճառաւ ա՛յն եկեղեցին՝ որ չինուեցաւ Պրոպատիկէի մէջ, անուանակոչուեցաւ Ս. Աննա: Թողլով մերձաւոր ժամանակի վկայութիւնները, մէջ կը բերենք աւելի հինները՝ որոնք են Սեբաստացի Պետրոս Եպս.ի (Դ. դար), Վրացի Պետրոս Եպս.ի (Ե. դար) յիշատակութիւնները, ասոնցմէ զատ Երուսաղիմայ Պատրիարք Սոփրոնիոս (Է. դար), Յովհաննէս Դամասկացի (Ը. դար) իրենց քերթուածներով և քարոզներով կը հաստատեն թէ՝ Ս. Կոյսը ծնած է ի Պրոպատիկէ, և հոն է անոր մօր՝ Աննայի տաճարը, որ կոչուած է նաև Անդամալուծին եկեղեցին:

1. Ս. Յովակիմ–Աննայի եկեղեցւոյ պատմութիւնը.

Ս. Յովակիմ–Աննայի եկեղեցւոյ մասին ամէնէն հին վկայութիւնները հոս պիտի յիշենք. հինգերորդ դարուն վերջերը Վերգիլիոս և վեցերորդ դարու առաջին քառորդին Անտոնինոս Վկայ և Թէոդորիոս կը վկայեն թէ Եւդոկսիա հիմնարկեց Ս. Ստեփանոսի եկեղեցին, և իրենցմէ յիշատակուած ուրիշ եկեղեցի չեն մատնանշեր որ նոյն թագուհին շինել տուած ըլլայ: Արաբներուն Երուսաղէմ գալէն յառաջ կրօնական շինութեանց մասին երեք որոշ շրջաններ կը գտնուին Երուսաղէմի պատմութեան մէջ, Ա. Կոստանդիանոսի և Հելինէի (Դ. դար), Եւդոկսիայի (Ե. դար), Յուստինիանոսի (Զ. դար): Վերև յիշուած վկաները Յուստինիանոսէն յառաջ են և անոնք Եւդոկսիայի կ'ընծայեն միայն Ս. Ստեփանոսի շինութիւնը, անոնք իրենց լռութեամբն իսկ Ս. Յովակիմ–Աննայի եկեղեցիին շինութիւնը կը վերագրեն առաջին շրջանին: Ս. Հելինէ միայն երեք մեծ եկեղեցիները չէ որ շինած է, պատմիչները կ'ըսեն թէ ան շինել տուաւ նաև ուրիշներ իր ներկայութեամբը և կամ Երուսաղէմի պատրիարքին միջոցաւ: Եւ եթէ ստոյգ է որ Ս. Աննայի նշխարները որ Կ. Պոլսի մէջ կը յարգուէին, և նոյն իսկ Ս. Հելինէի ձեռքով բերուեցան. բանաւոր կ'ըլլայ Դ. դարուն շինուած երկրորդական եկեղեցիներուն առաջին չարքին դասակարգել այն եկեղեցին՝ ուր Կոստանդիանոսի բարեպաշտ մայրը կրնար միևնոյն ժամանակ պատուել Տիրամօր ծննդեան տեղը և Անոր ծնողաց՝ Յովակիմայ և Աննայի գերեզմանը:

Անտոնինոս Վկան իր Ուղեգրութեան մէջ կարևոր տեղեկութիւններ կու տայ Ս. Յովակիմ–Աննայի եկեղեցւոյ մասին, նախ ան կ'ըսէ թէ եկեղեցին կը տարածուէր մինչև Բեթհեզդայի սրբասիներէն միոյն վրայ, յետոյ կը յարէ թէ Աւազանը մասամբ մը տակաւին նոր լեցուած էր, մինչ միւս մասը քաղաքին լուացման պիտոյից կը ծառայէր. բժշկութիւն գործելու ոյժը գոգցես անցած էր Յովակիմ–Աննայի եկեղեցիին, ուր գտնուած էր բնական մեծութեամբ ուխտի համար զրուած քանդակեալ ոտք մը՝ որ այժմ կը մնայ Լուվրի թանգարանը, Բարիզի մէջ: Եթէ յուշնական արձանագրութեան գիրերուն ձևը թոյլ չի տար այս ուխտադիր նուէրը տանիլ մինչև աւետարանական ժամանակաշրջանին, որ առեն ժամանակ առ ժամանակ հրեշտակը հիւանդ մը կը բժշկէր, անտարակոյս զայն կարելի է տանիլ Անտոնինոսի թուականին և այսպէս Զ. դարուն ցոյց տալ Պոմպեիա Լուկիլիա կոչուած հռովմայեցի տիկնոջ մը հրաշալի բժշկութիւնը Յովակիմ–Աննայի եկեղեցիին մէջ:

Զ. դարու այս մեծ եկեղեցին ո՛չ 614ին Պարսիկներէն և ո՛չ 636ին Արաբներէն չէ քանդուած։ Խոսրով սրբավայրերը կողոպտեց և կրակի տուաւ այն մայր եկեղեցիները որոնց տանիքները փայտէ չինուած էին, ինչպէս Ս. Յարութիւն և Ս. Ստեփանոս։ Բայց Յովակիմ-Աննայի նուազ լայն և սկզբանէ քարէ կամարներ ունենալով ինչպէս պիտի այրէր։ Քարերը չեն կրնար այրիլ։ Ան չքանդուեցաւ Պարսիկներէն։ 637 ին Երուսաղէմի գրաւման ժամանակ, Օմար մասնաւորապէս հրամայեց որ եկեղեցիները չը քանդուին և կամ ուրիշ չէնքի չվերածուին։ 738ին պատահած երկրաշարժէն ալ ապահով մնաց այս եկեղեցին, մինչ շատ եկեղեցիներ քանդուեցան թէ՛ Երուսաղէմի մէջ և թէ՛ Յորդանանի կողմերը։

810ին Commemoratorium de Casis Dei յիշատակարանին հեղինակը կը յիշատակէ այս եկեղեցին իր կղերովը և իր կոյսերովը։

870ին Բեռնարդոս վանական իր Ուղեգրութեան մէջ կը գրէ թէ այն եկեղեցին խիստ մեծ էր։ Անոր անդաստակը կ'երկարէր մինչև Բեթհեզդայի սրահներէն միւոյն վրայ. այս թուականին եկեղեցին գոյութիւն ունէր և Ս. Քաղաքին չորս կամ հինգ մեծ եկեղեցիներէն մին էր։

Արաբ պատմիչներէն Միւճիր-էտ-տին և Ապուլֆէտա մեզ կը պատմեն թէ Խաչակիրներէն առաջ եկեղեցին գոյութիւն ունէր, վանդզի առաջին անգամ ըլլալով հոն հաստատուած էր իսլամական վարժարան մը։ Միւս կողմէն ժ-ի. դարու արեւմտեան պատմութիւնները Ս. Յովակիմ-Աննայի եկեղեցին կը նկատեն իբրև հնագոյն յիշատակարան մը, առանց ակնարկութիւն ընելու ա-նոր չինութեան և կամ նորոգութեան մասին։ Իսլամ տիրապետութենէն յետոյ միշտ յարգուած է Statu quoի կանոնը։ Սրբավայրերու նորոգութիւնը երկու չրջաններու ժամանակ միայն կատարուած է. մին՝ Մեծին Կարոլոսի և միւսն՝ Կոնդ Կարոլոսի օրով։

Խաչակիրք երբ Երուսաղէմը գրաւեցին այս եկեղեցին յատկացուցին Բենեդիկեան կրօնաւորուհիներու, երբ 1103ին Seawulf հոն այցելեց՝ անոնք թուով չորս էին. բայց հետևեալ տարին, Պաղտին Ա.ի կինը Արգա՝ որ հոն տարագրուեցաւ, ճոխացուց եկեղեցին իր արդիւնքներովը։ 1130ին Պաղտին Բ.ի աղջիկը եւ Մելիսանդ թագուհին քոյրը Յուդիթ կրօնաւորուհի դարձաւ և

հոն բնակեցաւ մինչև 1144, Բեթանիոյ նոր վանքը երթալէ յառաջ։ Յովհաննէս Վըրզպուրկցի 1150ին Ս. Աննայի միաբանութիւնը գտաւ աւելի բազմաթիւ և բարգաւաճ։

Սալահէտտին 1187ին Երուսաղէմը գրաւելէ յետոյ, Յովակիմ-Աննայի եկեղեցին մզկիթի վերածեց, Ապուլֆէտա պատմագիրը (※ 1331) այս մասին կուտայ հետևեալ տեղեկութիւնը. «Սուլթանը (Սալահէտտին) 1192ին հրամայեց չինել պարիսպները եւ աւելցուց եկամուտները այն վարժարանին զոր հիմնած էր այս քաղաքին մէջ։— Իսլամութենէ յառաջ, այս չէնքը ծանօթ էր Հաննա Իւմմ Մէրիէմ (Աննա՝ մայր Մարիամու) անուամբ. իսլամ տիրապետութեան տակ, այս եկեղեցին կը ծառայէր իբր Տուն գիտութեան-Ջուանկները երբ հիճրէթի 492 ին Երուսաղէմի տիրացան՝ վերածեցին զայն իր առաջին նպատակին. — վերջապէս սուլթանը երբ Երուսաղէմի տիրեց, դարձեալ զայն վարժարանի վերածեց և Պէհա-էտ-տին-իպն-Շէտտատ գատաւորին յանձնեց վարժարանի տնօրինութիւնը և հաստատութեան ստացուածոց վարչութիւնը»։ Մի ուրիշ արաբ պատմագիր Միւճիր-էտ-տին 1520ին Երուսաղէմի եւ Քեբրոնի իր պատմութեան մէջ կը գրէ. «Սալահէտտին՝ իր չուրջը գտնուող իւլէմաներու հետ խորհրդակցելով Ս. Աննա կոչուած եկեղեցին, որ կ'ըսեն թէ Մարիամի մօր՝ Ս. Աննայի գերեզմանը կը պարունակէ, և կը գտնուի Պապ էլ-Սէպաթի մօտ, Shafeïtes գիտուններուն յատուկ վարժարանի մը վերածեց. (նոյն դպրոցը իսլամութեան կրօնա-իրաւագիտական չորս դպրոցներէն մին էր)։ Միևնոյն հեղինակը կ'ըսէ գարձեալ. «Սալահէտտինէ հիմնուած մզկիթէն, Յունաց ժամանակ եկեղեցի մ'էր, եւ կը կոչուէր գերեզման Աննայի, վասն զի, ըստ աւանդութեան, ան կը պարունակէ Մարիամի մօր՝ Աննայի գերեզմանը, Սալահէտտին հիմնած է զայն 1192ին։ Այս դպրոցի չէյխին պաշտօնը իսլամ կայսրութեան մէջ կարևոր պաշտօններէն մին է»։

Զանց կ'ընենք յիշատակել Ricoldi (1292), François Pipino (1330), իտալացի Անանուն (1384), Guillume Baldenzel (1330), անգղիացի Jean Mandevill (1330), Ludolphe (1336), Դոմինիկեան Fabri (1479 և 1483), իշխան Radzivel (1583), ուխտաւորները որ այցելած են Ս. Յովակիմ-Աննայի եկեղեցին, և անոնցմէ չատեր կը յիշատակեն թէ Ս. կոյսը նոյն տեղը ծնած է և հոն կը գտնուի

Ս. Աննայի գերեզմանը՝ որուն վրայ չինուած է նոյն եկեղեցին։

Ժամանակակից պատմագիրներէն de Vogüè, Frère Liévin, կարմինալ Lavigerie, P. Rocchi, Կրոդդա–Ֆէրադայ (Հռոմ) վանքին Բարսեղեան յոյն կրօնաւորը, P. Bassi, երբեմնի պատմագիր Ս. Երկրի, և այլք պատմական ուսումնասիրութիւններ ունին այս եկեղեցիին մասին, Mauss ճարտարապետը՝ որ 1888ին նորոգած է Ցովակիմ–Աննայի եկեղեցին, և նոյն տարին հրատարակած է գիրք մը "La Piscine de Bethesda à Jérusalem" խորագրով։ Իսկ Ափրիկէի միսիոնար P. Leon Cré 1893ին չահեկան բանախօսութիւն մը ըրած է Երուսաղէմի Դոմինիկեանց սրահին մէջ, նոյն եկեղեցւոյ պատմութեան և ճարտարապետութեան մասին, և մենք մեր երկու հատուածներու համբագրութեան առթիւ մեծապէս օգտուած ենք նոյն բանախօսութենէն (տե՛ս R. B. 1893, էջ 245–274)։

2. Ս. Ցովակիմ–Աննայի եկեղեցիին նկարագրութիւնը.

Այցելուները տեսնելով այս եկեղեցիին սրաձեւ կամարները (arcs en ogive) կը հաստատեն թէ եկեղեցին առաջին ԺԲ. դարուն կը վերաբերի։ Եւրոպայի համար միայն ճիշդ կրնայ ըլլալ այս եզրակացութիւնը, քանի որ Խաչակիրներու միջոցաւոն տարուեցաւ այս կերպ չինութեան եղանակ մը։ Բայց Սիւրիոյ և Պաղեստինի մէջ, ստոյգ է որ սրաձեւ կամարը կը գործածուէր քրիստոնէութեան առաջին դարերուն։

Եկեղեցւոյ հիւսիսային պատը քննելով դիւրաւ կը գիտնանք թէ երկու նորոգութիւններ կատարուած են։ Սակայն մոյթերու կեդրոնը, մանաւանդ գմբէթը և կողակները կ'երեւին թէ կը վերաբերին նախնական չինութեան։

Եթէ մենք յաջողինք գիտնալ Թուականը այն վերջին նորոգութիւններուն, որ կը թուին բովանդակել ամբողջ ճակատը և դէպի հիւսիս, ներքին հին գաւիթը և մերձակից գերանամէջի կէսը, մեծ քայլ մը առած պիտի ըլլանք եկեղեցիին ուսումնասիրութեան համար։ Պատմութիւնը մեզ կը սորվեցնէ թէ եկեղեցին, ինչպէս որ է այսօր, Խաչակիրներէն յառաջ գոյութիւն ունէր և իսլամները հոն վարժարան մը հաստատած էին։ Սակայն մայրադուռը եւ ամբողջ ճակատը յայտնի է թէ քրիստոնէից

գործն է։ P. Bassi կարծիք կը յայտնէ թէ իսլամական վարժարանի վերածուիլը տեղի ունեցած է 930ին և 950ին միջև։

Բայց ի՞նչպէս ապահովուիլ թէ այս երկու թուականներու միջև նորոգութիւն մը տեղի ունեցած է. եկեղեցւոյ գաւթին խիստ մօտ գտնուած է պրոպատիկէ իջնելու համար Խաչակիրներուն կողմէն չինուած աւելի հին կառուցուածք մը՝ որուն քարերը կը թուին ցոյց տալ՝ եթէ ոչ գործաւորները, գոնէ այն միևնոյն քարահանքը լայն երակով, 55 սանթիմեթր բարձրութեամբ խոշոր քարեր, որ կը զարդարեն եկեղեցիին ճակատը։ Այս վերջինս ալ ուրեմն ստուգիւ կը վերաբերի Խաչակիրներէ առաջ Թուականի մը։

Փոքրիկ արձանագրութիւն մը երկաթի սուր ծայրով մը՝ մարդու բարձրութեամբ՝ քանդակուած մայրադրան վրայ, ուշադրութեան արժանի է։ Մեր օրերուն ալ, Երուսաղէմի մէջ օտար ուխտաւորներ կը սիրեն նշանակել սուրբ Տեղերու քարերուն վրայ իրենց անունը և իրենց ճամբորդութեան տարին։ Այս վիմագրութիւնը (grafitto) կը պարունակէ յունական գիրեր և թիւեր։ Յունական գիրերը այսպէս կը կարդացուին το γενε, որ τὸ γενέθλιον բառերուն սկզբնաւորութիւնն են, և թիւերէն յետոյ կարդացուած է θητα գիրը, և կը մեկնուի ծնունդ, ինձնեռոդ ամիս։ Եւ որովհետև Նիկիոյ ժողովէն ի վեր, Յոյները ընդունած էին Յուլեան տումարը, այն տարւոյն մէջ կ'սկսի քաղաքային տարին Յունվարի սկիզբը, ուստի ընդունուած է սա իմաստը, ծնունդ, ամպեսեմբեր։ Բայց որ Թուականին, հոն գրուած է Թուով՝ զոր կը կոչենք արաբական, և արաբները կը կոչեն հնդկական։ Կ'ըսուի թէ մեր թիւերուն գործածութիւնը փոխ առնուած է Սպանիոյ Մաւրիտանացիներէն և Ֆրանսա բերուած է Թ. դարու վերջերը նշանաւոր Ժիրպէրի կողմէն՝ որ յետոյ Պապ ընտրուեցաւ Սեղբեստրոս Բ. անունով։ Ուրիշ հեղինակներ կը հաստատեն թէ մեր արդի թիւերը բերուած են Արեւելքէն՝ ուր անոնք կը գործածուէին այս Թուականէն չատ յառաջ։ 250 թիւը չատ դիւրաւ պիտի կարդացուի մայրադրան վրայ։ Յոյները երկաթատնէ ի վեր կը գործածէին Թուական մը որ կ'սկսի Կ. Պոլսի երրորդ ժողովէն, 608ին։ Թուականը ճշդօրէն կը համապատասխանէ ուրեմն փրկչական 930 Թուականին։ P. Bassi, Ս. Երկրի հին պատմագիրը, կարծիք յայտնած է թէ եկեղեցին իսլամական վար–

իսկական պարզ քանդակագործութիւն մը մասնաւոր գաղափարի մը բացատրութիւնը չի՞ կրնար ըլլալ։

Նոյն եկեղեցիին մէջ կայ նաեւ ուրիշ խորհրդապատկեր մը գագաթին վրայ այն մոյթերուն որոնք կը չրջանակեն գմբէթը բռնող կոզակը։ Հոն որոշ կ'երեւի մարդու մը և եզան մը քանդակը, անվարժ ձեռքի մը քանդակներ են ասոնք, բայց Ս. Գրքոց մեկնութեան համար հրաչակերտ մը են։ Արդէն ծանօթ են խորհրդապատկերները Ս. Մատթէոսի և Ս. Ղուկասի որ մեզ թողած են Փրկչին կրկնակ ազգաբանութիւնը։ Այս խորհրդապատկերին պերճախօս և խորհրդաւոր վկայութիւնը ցոյց կուտայ այն տեղը ուր ծնաւ Ս. կոյսը, յայտարարելով իր հօր և նախնեաց անունները, «Որ Հեղեայի . . . որ Ադամայի»։

Վերջին աստիճան հետաքրքրական ուրիշ նուիրագիր-խորհրդապատկեր մը գտնուած է հոն վերջին ժամանակներս, անոր բացատրութիւնը կարելի է գտնել Martignyի "Dictionnaire des Antiquités Chretiennes» գիրքին մէջ. և պիտի տեսնուի որ քարը անգամ մ'ալ լեզու կ'ելնէ յայտարարելու Ս. Յովակիմ-Աննայի եկեղեցւոյն հնութիւնը և գոյութիւնը անոր մէջ կրկնակ գերեզմանի մը։ Ս. Յովակիմայ և Աննայի եկեղեցւոյն դրան աջ կողմը կը հանդիպինք չքակահի մը, որուն վրայ կը գտնուի քրիստոնէական առաջին դարերու պարզ բայց զարմանալի մէկ խորհրդանշանը։ Շքակահը կը ներկայացնէ տարածութեամբ եւ ձեւով անհաւասար երկու սանտալներու լայնքին վրայ դրուած թղթապատառ մը (volumen)։

Սանտալները նմանութիւն մը են այն ոտներուն՝ զոր քրիստոնեայք կը քանդակէին գերեզմաններուն վրայ։ Արդ, ըստ Martignyի, այս հազուագիւտ և հետաքրքրական խորհրդանշանը ցոյց կուտայ գերեզման մը։ Արդարև ի՞նչ կը նշանակէ այս խորհրդանշանը։ Հնախօսները զանազան կերպով կը պատասխանեն. օրինակի համար այսինչը չուած է իր վերջին բնակարանը, կամ աւելի ևս, սովորական լեզուի մէջ գործածուած մեղմաբանութեան մը համաձայն, «մեռած է»։

Սանտալներու զանազանութիւնը ցոյց կուտայ երկու տարբեր անձեր։ Գալով թղթապատատին՝ երբեմն չատ սովորական էր ամուսնութեան վերաբերեալ յիշատակարաններու մէջ, եւ դամբաններու բազմաթիւ քանդակներու մէջ ևս ամուսնոյն ձեռքին մէջ ներկայացուած կը գտնուի, և կը կարծուի՝ իբր դաշինք առուսնութեան։ Արդ այս դաշինքը կրկնակ գերեզմանի մը խորհրդապատկերին վրայ դնելով՝ չի՞ թուիր նշանակել թէ ընկերակցութիւնը եւ փոխադարձ հաւատարմութիւնը տեւած են մինչեւ գերեզման։

Բանախօսը իր այս խիստ չահեկան նկարագրութենէն յետոյ կը պատմէ թէ չատ մը պրպտումներէն յետոյ նոյն եկեղեցիին դասին մէջտեղը, 18 մարտ 1889ին, վեց աստիճանով հողին տակ գտնուած է սենեակ մը, որուն մէջ նշմարուած են նկարներ, սոնոր բարձրութիւնն է 3 մ.,60, լայնութիւն՝ 4 մ.,90, երկարութիւնը՝ 5 մ.,60. ըստ բացատրութեան և համոզման բանախօսին, այս նկուղ սենեակը կը թուի ըլլալ Ս. Յովակիմ-Աննայի գերեզմանը զոր յայտնապէս կը յիշատակեն բազմաթիւ ուղեգիրներ։ Ըստ իս, եթէ այս նորագիւտ գերեզմանը Ս. Յովակիմ-Աննայի գերեզմանը նկատուի իսկ, չէ կարելի սակայն, հերքել Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնի տաճարին մէջ գտնուած յիշեալներու գերեզմանները. նկատելով որ վերջիններս հին քրիստոնէից կողմէ Ս. կուսի ծնողաց ի պատիւ հաստատուած սանդուկան յիշատակարանները կրնան նկատուիլ, և կամ թերևս անցեալ դարերու մէջ տեղի ունեցած և մեզ անծանօթ փոփոխութիւններու և բարեպաշտական անհրաժեշտութիւններու հետևանքով Գեթսեմանիի տաճարին մէջ հաստատուած են նոյն գերեզմանները։ Այս մասին կը կարծեմ թէ չէ կարելի վճռապէս խօսիլ։

3. Ս. Յովակիմ-Աննայի եկեղեցւոյն հայկական յիշատակները.

Ս. Աննայի եկեղեցւոյն ու վանքին գոյութեան պատմական և նկարագրական այս ընդարձակ տողերէն յետոյ այժմ փութանք սոյն եկեղեցւոյն հայկական ըլլալը հաստատել։ Մենք ուներնք մեր ձեռքը հաստատուն և վաղեմի յիշատակարան մը՝ որ է Հայոց Աննաստաս վարդապետին վանօրէից ցուցակը, «Վասն վանօրէից որ ի Ս. քաղաքն Երուսաղէմ» խորագրով։ Նոյն գրքուածքին մէջ յիշատակուած Հայոց 72 վանքերուն մէջ, մասնաւորապէս կը յիշուի Պրոպատիկէի եկեղեցին ու վանքը, «Եւ ի

ներս ի հաղարն Արշակունեաց վանին՝ ի սուրբ Պռոպատիկի կողմանին», զոր ինքն անձամբ տեսած է մինչ հայկական վանքերուն հետ։ Սակէց աւելի բացորոշ վկայութիւն չի կրնար ըլլալ, այս պատճառաւ է որ վերև յիշուած գիտնական եկեղեցականը չատ իրաւամբ կարծիք կը յայտնէ թէ՝ Յուստինիանոսի ի Պրոպատիկէ շինած Հիւբանոցին վարչութիւնը յանձնուած էր Պրոպատիկէի կից Արշակունեաց վանքի կրօնաւորներուն (R. B. *1893, էջ 262)։ կը վկայէ նաև 1483ին Ադկէրմանցի Նիկողայոս Եպս. Երուսաղէմի ուխտատեղիներու իր ցուցակին մէջ հետևեալ կերպով. «Պռոպատիկէ աւազանն, որ կոչի երբայեցերէն սրահ, ուր անդամալոյծն բժշկեցաւ և գերեզմանն Աստուածածնի ծնողաց, Յովակիմայ և Աննայի, և ծնունդն Աստուածածնի»։ Նիկողայոս Եպս. այս տողերով կարևոր պարագայ մը մէջ կը բերէ ըսելով որ՝ Աննայի և Յովակիմայ գերեզմանները կը գտնուին Ս. Աննայի եկեղեցւոյն մէջ, թէպէտ ռուս ճանապարհորդ մը՝ վանահայր Դանիէլ (1113) կը վկայէ նոյնը ուրիշներու հետ։ Սակայն այս կէտը, հնախօսներուն մէջ, տակաւին վիճելի է։

Երուսաղէմայ Հայոց պատրիարք Գրիգոր Շղթայակիր մեր Ս. Յակոբայ վանքին մէջ, 1728ին ցորենի քարուկիր համբարա-նոց մը չլինել կուտայ, նոյն միջոցներուն, Յովհաննէս Եպս. Երուսաղէմացի (Հաննէ), Ս. Յովակիմայ և Աննայի եկեղեցիէն բերուած մարմարեայ բոլորակ խաչքար մը ձեռք կ'անցնէ ու գրել կուտայ հետևեալ յիշատակարանը. «Խաչս է Յովակիմայ և Աննայի Տանէն, ուր ծնաւ Ս. Աստուածածին»։ Նոյն խաչքարին եզերքն ալ սա յիշատակարանը «Կանգնեցաւ Ս. Խաչս Գրիգոր հայրապետին և ամենայն միաբանից որ չինեաց ցորենատուն. Թվին ՌՃՀԷ=1728» գրելով կը զետեղեն ցորենատան գրան ներսի կողմը։ Վերոյիշեալ Յովհաննէս վրդ. իր պատմութեան մէջ (էջ 299) կը գրէ (1727) թէ՝ «ի նոյն կողմն Ս. Աննայի (հարաւային կողմը) գտան խցիկ և խոհիբ կրօնաւոր կուսանաց . . . և այժմ ամենեքեան առերբ են և ոչ ոք բնակի ի նոսա»։

Ս. Յակոբայ վանքի միաբան հանգուցեալ Աստուածատուր Եպս. Տ. Յովհաննէսեանց իր «Պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի» գլուխին մէջ (էջ 157 Հար. Ա.), կը գրէ թէ՝ կարդացած է ինքն հայերէն ձեռագիր մատեանի մը յիշատակարանին մէջ այս պարբերութիւնը «Գրեցաւ գիրքս ի տուն Յովակիմայ և Աննայի», բայց

թուականն անյայտ. և յետոյ մի ուրիշ տեղ (էջ 91, նոյն), «Անդ Պռոպատիկեաւ տեսանի հոյակապ և գեղեցիկ եկեղեցիք, յանուն Յովակիմայ և Աննայի և տեղի ծննդեան աստիճանիկաւ կուսին։ Սաղաքսին կարգեալ էր զայն դպրոց. ձեռ եկեղեցւոյն է նման եկեղեցեացն Հայոց երեք խորանաւ, և երկաթի օղակ վարագուրին Աւազ անապնոյ կային տախտին ցներ ժամանակս ի գլուխ սեանց, պատկեր Աւետեաց դարձեալ ի միւսում յաջմէ և յահեկէ եղծեալ, զոր բարձին չատիճ ի տիրեղի իւրեանց։»

Այս վկայութիւններն անշուշտ համոզիչ են և կը հաստատեն Պռոպատիկէի վանքին ու եկեղեցւոյն հայկական ծագումը։ Համբարձման լերան վրայ և Դամասկոսի դրան մօտ նորագիւտ հայկական գեղակերտ մոզայիքներն՝ որ կը կրեն հայերէն արձանագրութիւններ, ինչպէս նաև նոր պեղումներն ու գիւտերը տակաւ առ տակաւ իրաւունք պիտի տան յիշատակաց արժանի Հայոց Անաստաս վարդապետին՝ որ անձամբ Երուսաղէմ եկած ու ցանկագրած է Հայոց 72 վանքերն ու տեսած անոնց պայծառութիւնը։

Խրիմի պատերազմին հետևանքով 1861 Նոյեմբեր 1ին Սուլթան Մէճիտ կայսեր կողմէն Ս. Յովակիմ–Աննայի եկեղեցին Ֆրանսայի պարգև տրուեցաւ։

Ֆրանսական կառավարութեան կողմէն նոյն հոյակապ եկեղեցին Լավիժըրի կարմելիտներն կողմէն հիմնուած Ազբիլիէի միսիոնարաց ընկերութեան յանձնուեցաւ պահպանութեան համար։ Նոյն ընկերութիւնը եկեղեցին մէկ կողմը երկու ընծայարաններ հաստատած է յոյն մելքիտներու համար։

Թ. Մխիթարեանց իր «Նկարագիր աղետից Երուսաղէմի» եալլն գիրքին մէջ եկեղեցական իշխանութեան կողմէն Յովակիմ–Աննայի հայկական եկեղեցւոյ սեպհականութիւնը չպաշտպանուելուն համար դիտողութիւններ գրած էր, որոնց հակառակ Զամուրճեան պատուելի «Երեակ» հանդէսին միջոցաւ քննադատական յօդուած մը հրատարակած ըլլալով՝ Թ. Մխիթարեանց 1864ին «Դատաւճռութիւն դատաւճռութեանց» անուն գրքոյկով մը կը պատասխանէ անոր. նոյն պատասխանին մէջ Ս. Յովակիմ–Աննայի եկեղեցւոյ հայկական ծագման և ճարտարապետութեան մասին տեղեկութիւններ և ապացոյցներ մէջ բերուած ըլլալով, կարևոր մասերը նոյնութեամբ կը դնենք հոս, պահելով անոր գրչութեան ոճը։

«Սալահէտտին Սէյրէթուլլահը (Իօմէրին մղկիթը) կը տեսնէ հոն իրենց կրօնքին համեմատ յարգուելուն տալէն զկնի. երբ ժամանակ դուրս կ'ելնէ՝ կը տեսնէ որ նոյն իրենց տաճարին դիմացդբը երեւելի եկեղեցի մը կայ.— այս որո՞ւ է, կը հարցնէ Հայրապետին (Աբրահամ պատրիարքի). նա ալ կ'ըսէ թէ՝ — Մերեմ Աննային ծնողացը տունն է և Յովակիմ–Աննա կը կոչուի: կը դառնայ բարկութեամբ մը պատասխանել, թէ՝ — ես որուն անուամբը կառուցուած ըլլալը չեմ հարցներ քեզի, այլ ո՞ր ազգինն է այդ եկեղեցին՝ որ համարձակեր է մեր տաճարին (Հռիփսիմէ Շէրիֆին) դրան դէմ հոյակապ եկեղեցի կառուցանել:

Յայնժամ պատրիարքը ոտքը իյնալով մը կ'ըսէ.

— Տէ՛ր, Ազգիս Հայոց ու քու նուաստ ծառայիդդ է, և եթէ արժան դատես՝ ինձ պարգեւէ, ապա թէ ոչ կամք քո է՝ որպէս կամիս նոյնպէս արա.— իսկոյն կը հրամայէ Սալահէտտին՝ որ անի սօֆտաներուն մէտրէսէ ըլլայ իր անուամբ. քանզի չէ արժան կ'ըսէ՝ մեր տաճարին դէմը եկեղեցի լինել և եթէ ես չառնուիմ իմ յաջորդներս անշուշտ կ'առնուն. նա մանաւանդ Մար Եագուպը ձեզի բաշխեցի վասնորոյ անոր տեղ անպատճառ պիտի առնուիմ աս, որ յաղթութեանս նշան մը ըլլայ՝ ու ինձ համար աղօթեն յիշեալ սօֆտաները: կը սկսի սրբազան պատրիարքը դողալ ու սարսափիլ և չուարիլ (ինչպէս իր գրութենէն առնելով՝ երկու դար ու կէս յառաջ իր Ս. Երկրի Պատմութեան մէջ կը գրէ Տ. Յակոբ քահանայ Սմասեացի). «Մտածեցի թէ՝ եթէ հրաման բռնաւորին վերստին չկատարելու որ լինիմ, յայնժամ թէ Ս. Յակոբ ձեռացնուս պիտի երթայ, և թէ Յովակիմ–Աննան, ապա ուշի եկեալ մտածեցի թէ վինչ արարից. ուստի երկու չարեաց փոքրագոյնն է ընտրելի ասելով՝ երբ բռնաւորն թախանձեաց վերստին, իսկոյն առաջի նորա անկայ՝ և ասացի՝ կամք քոյին տէրութեանդ է. զայս ասելով յանձնեցի տունն Յովակիմ–Աննայի. և այս եղեւ ՈԼԶ. հոկտ. ժ. թուականին»: Որ անկից, այսինքն 1187 թուականէն մինչեւ 1856 թուականին որ ըսել է՝ 669 տարի՝ Սպահաssին մեsրեսի կամ Սպահիյէ կը կոչուէր, նոյնիսկ Յովակիմ–Աննայի տունը:

Թէպէտ երբեմն ՌՀՀ թուին, այսինքն՝ 1629 ամին, նոյն Յովակիմ–Աննայի եկեղեցւոյն հարաւային կողմը գտնուած մատուռը՝ ուր Սուրբ Կուսին Ծննդեան տեղն է. լատինք կարացին ձեռք բերելով զանի իրենց կուսանաց ճգնութեան տեղի ընել. սակայն եկեղեցին բոլորովին չկարացին իրենց իւրացնել, ինչպէս որ կը գրէ ժամանակակից և ականատես նոյն Յակոբ քահանայն Սմասեացի և կ'ըսէ՝ «այս եղեւ սակս Թողելուն Արարացւոց ամայի, ուր երբեմն մերս կուսանք ճգնէին, ապա յօրինակ առեալ ի նոցունց լատինք, յիւրեանց կուսանին բնակեցուցին քանի մի խրճիթս չինելով անդ. թէպէտեւ ոչ երկարատեւեաց գայն. քանզի ոչ միայն ոչ թոյլ ետուն Արաբացիք, այլ եւ հովիւն մեր արթուն (այն է Դրիգոր Պարոնտեր հոգելոյս հայրապետն) ըստ իւրում արթնութեամբն առիթս առեալ նա եւս թախանձեաց զեկեղեցին հրաշակառոյց բերել ի ձեռս, որ բազմօք յառաջ ամօք՝ յափշտակեալ էր Սալահէտտին ի ձեռաց նախնեաց մերոց (Պատմ. Սրբոյ Երկրին. ձեռ.)»: Բաց ի սոյն պատմութենէն այլ եւ Հանէնէի պատմութենէն ալ կ'երեւի, ուր կ'ըսէ, թէ՝ «յորում բնակէին (կուսանք) ի ժամանակս խաղաղութեան, և այժմ աւերք են (հիմա խրճիթք կուսանաց) և ոչ ոք բնակի ի նոսա (Պատմ. Հան. եր. 229. Տիպ. Պօլ. 1782)»: Այս «ի ժամանակս խաղաղութեան բնակէին կուսանք» ըսածն ալ՝ լատինաց համար հասկնալու չէ, այլ նախնեաց ժամանակի եղածը կ'ակնարկէ Հանէնէին ղուրցածը, թէպէտեւ ինքը չ'որոշեր որ ազգին կուսանքը ըլլալ:

Եւ ահա՛ Բանին իսկ եղելութիւնը, մեր ձեռքը գտնուած յիշատակարաններուն և արձանագրութիւններուն, նաև մինչեւ ցարդ բերնէ բերան անցած աւանդութիւններուն նայելով .... Ջամռըճեանին վկայ բերած Անաստաս վարդապետին ցուցակին մէջ ալ կայ, ուր կը գրէ յիշեալ վարդապետը՝ թէպէտեւ առանց անունը տալու այսպէս. «20րդ՝ Արշակունեաց վանքն՝ որ առ պրօպատիկէիւ» կ'ըսէ. որ եւ այս տեղեկութիւնը առաւել եւս կը ստուգէ մեր վերը դրած պատմութիւնը, և որով յիշեալ եկեղեցին մերն ըլլալը յայտնի ցոյնէ. քանզի Սալահէտտինին յաջորդ պատմագրութենէն գրեա թէ հինգ դար յառաջ գրուած է՝ յիշեալ ցուցակը ու տեղեկագիրը. և որովհետեւ պրօպատիկէ աւազանին մերձ ի նախնեաց անտի մինչեւ ցայսօր՝ ուրիշ ո՛չ վանք մը, ոչ եկեղեցի մը կայ ու եղած է, բաց ի Յովակիմ–Աննայի տունէն. վասնորոյ առանց տարակուսութիւն մը յարուցանելու կ'ենթադրենք թէ՝ անպատճառ յիշեալ Յովակիմ–Աննայի տունն է՝ Անաստաս վարդապետին ցուցուցած վանքը, և անոր չինութիւնն

ալ մեր Սրշակունի տէրութեանց չինածն է, և ոչ գժխոյ Հեղինէի, ինչպէս որ անգիտութեամբ՝ միայն օտար ազգաց չափազանցօրէն և անտեղի գրուածներուն և խօսածներուն նայելով՝ Հաննա Երուսաղէմացին իր պատմութեանը մէջ բոլոր Երուսաղէմի վանքերուն չինութիւնը անոր ընծայելէն զատ՝ նմանապէս այս Ցովակիմ–Աննայի տանը չինութիւնն ալ անոր կ'ընծայէ, որոնց անտեղիութիւնն ալ «Երուսաղէմի Հանապարհորդութեան» մէջ կրնայ տեսնուիլ, եթէ ի լոյս ընծայի հրատարակութեամբ: Նոյնիսկ Ցովակիմ–Աննայի եկեղեցին մերն ըլլալու, որով Քրիստոսի «մարդիկ երբ ըռեն քարիւք կ'աղաղակեն» ըսածին նման՝ անոր չինութիւնը կ'աղաղակէ թէ Հայոց չինութիւն և Հայոց եկեղեցի է, որով ուրիշ վկաներու կարօտութիւն չձգեր՝ քանի որ կանգուն կայ: Որովհետեւ նախ եկեղեցիին ձեւը ինքնին կը յայտնէ թէ Հայոց եկեղեցի է. երկրորդ՝ անոր կաթուղիկէն թէպէտ փոքր, բայց մեր Ս. Յակոբայ տաճարին միւռնոյն ձեն ունի, և գիտես թէ միւռնոյն ճարտարապետին ձեռքէն ելած է: ըստ որում Ս. Յակոբայ տաճարն ալ Սրշակունեաց չինածն է. երրորդ դէպ ի արեւելք միայն չինուած է անոր խորանը կիսաբոլոր կամարի մը մէջ, որն որ Հայոց եկեղեցւոյն վերապահեալ է միշտ: Զորրորդ՝ Աւազ սեղանի երկու կողմի փոքրիկ խորաններն ալ նոյնը կ'ապացուցանեն, որն որ ըստ մեծի մասին Հայոց եկեղեցւոյն յատկացեալ է այս ձեւը. հինգերորդ՝ եկեղեցւոյն թէ հարաւային և թէ հիւսիսային որմերուն մէջ կամ անոնց առջեւ խորանաձեւ տեղի և սեղան չկայ, ուր ընդ հակառակն լատին եկեղեցեաց սովորութիւնն է միշտ, որն որ իրենց բոլոր եկեղեցիներն ունին նոյն ձեւերը. վեցերորդ՝ եկեղեցւոյն աւազանը դեռ 1857 թուին կանգուն էր հիւսիսային որմին մէջ ըստ նախնի սովորութեան հին եկեղեցւոյն Հայոց, որն որ ընդ հակառակն լատին եկեղեցեաց մէջ չկայ: Եօթներորդ՝ տակաւին 1857 թուին Աւազ սեղանին վարագոյրին երկաթէ օղակները կեցած էին, որով առաւել ևս կ'ապացուցուի Հայոց չինութիւն և Հայոց եկեղեցի ըլլալը. քանզի լատինաց եկեղեցին բոլորովին վարագոյր չունի՝ որ երկաթեայ օղակներ ունենայ... բայց սա ալ կ'ըսեմք թէ 1858 թուին՝ նորոգելու ժամանակնին եթէ նոյն երկաթին օղակները և յիշեալ մկրտութեան աւազանը՝ խարդախութեամբ մը հանեցին անյայտ ըրին նէ լատինք՝ Հայոց յիշատակը կամ լաւ եւս է ըսել Հայոց նշանները իսպառ չնչեցին նէ՝ անի չեմք գիտեր. ըստ որում յիշեալ թուին նորոգութեան ժամանակնին՝ որմերուն առջին սեղաններ աւելցուցին իրենց սովորութեան համեմատ, որով և մեր հայկաչէն եկեղեցին՝ հռովմէաչէն դարձուցին...»:

Թ

Ս. ՓՐԿՉԻ ՎԱՆՔԸ

Աւետարանի պատմութեան համաձայն, Ցուդայի առաջնորդութեամբ քահանայապետներու և ժողովրդեան ծերերու մարդերը սուրերով և բիրերով Ցիսուսը Գեթսեմանիի մէջ կը բռնեն ու կապելով կը տանին՝ նախ Աննայի՝ և յետոյ Կայիափա քահանայապետին տունը, ուր, յետ հարցաքննութեան, ամբոխը կը պոռայ ըսելով թէ «մահապարտ է» ու ոմանք կ'սկսին Ցիսուսի երեսը թքնել, կռփել և ուրիշներ ալ կ'ապտակեն. այդ պահուն Պետրոսը գաւթին դուրսը նստած կը տաքնար. ան՝ աղախինի մը հարցման վրայ՝ երեք անգամ կ'ուրանայ Ցիսուսը. յետոյ Պետրոս յիշելով իր վարդապետին խօսքը՝ դուրս կ'ելնէ և դառնապէս կ'սկսի լալ (Տե՛ս Մատթ. ԻԶ. 57–75, Մարկ. ԺԴ. 53–72, Ղուկ. ԻԲ. 54–62, Յովհ. ԺԸ. 12–27):

Ցիսուսի այս տնօրինական գործերուն ի յիշատակ՝ կայիափայի տան տեղւոյն վրայ քրիստոնեայք՝ Զ. դարուն, կառուցած են սրբավայր մը, իբր կեդրոն ուխտագնացութեան. և նոյն սրբավայրը մինչեւ հիմակ գոյութիւն ունի եւ սեպհականութիւնը կը վերաբերի Հայոց և այժմ ան կը կոչուի Ս. Փրկչավանք:

Պիտի գրենք նախ Ս. Փրկչավանքին պատմութիւնը և վերկայութիւնները և յետոյ պիտի յիշենք Ե. դարէն սկսեալ Աւազ Հինգշաբթիի գիշերուան թափօրը Ս. Փրկչի եկեղեցիին մէջ. եւ ապա ի ձեռին ունեցած մեր յիշատակարաններու համաձայն, պիտի ծանօթագրենք նոյն վանքին մէջ տեղի ունեցած դէպքերը:

1. Ս. Փրկչի վանքին պատմութիւնը.

Կայիափայի տունը կը յիշատակուի իբր աւերակ տեղ մը՝ ուր 333ին այցելած է Պորտոյլ անանուն ուխտաւորը որ կ'ըսէ. «Սելովամէն Սիոն ելանք, այսինքն արեւմտեան բլուրը որ ընդհանրապէս այս անուամբ կը կոչուի, և կը թուի ըլլալ այն տեղը ուր էր Կայիափայի տունը»: Կիւրեղ Երուսաղէմացին Կայիափայի ապարանքը իր օրով աւերակ ցոյց կու տայ. «կշտամբեմ զքեզ եւ ապարանիցն Կայիափայ, որ եւ այժմիկ կործանումն ցուցանեն ինձ գրաստապարտեցոյն զօրութիւն» (Կոչումն Ընծայութեան, Գիրք ԺԳ.). մինչեւ յայն աւերակ վիճակը տևած է մինչև 400 թուականը:

325–360 թուականներուն՝ սրբավայրերու չինութեանց առթիւ միայն նկատի առնուեցաւ պահպանել Զաղանաց սիւնը Ս. Սիոնի մէջ. մէկ դար վերջն է որ կառուցուած է Կայիափայի տան աւերակին վրայ սրբավայր մը, յանուն Ս. Պետրոսի, 530ին միայն կը յիշատակեն զայն Թէոտոսիոս ուխտաւորը և Անանուն մը Breviarus de Jérusalem անուամբ պատմութիւնը:

Ուղեգիրներու վկայութիւնները և նորագիւտ յիշատակարանները կը հաստատեն թէ չատ կանուխէն Կայիափայի տան տեղւոյն վրայ չինուած սրբավայրէն զատ ուրիշ եկեղեցի մը կառուցուած է նաև Ս. Պետրոսի հառաչանաց կամ ղղմման տեղւոյն, այսինքն ուղղակի Սիոնէն Սելովամ իջնող փողոցը պտնուող բլուրին արևելեան զառիվայրին վրայ: Այս երկրորդ սրբավայրին վրայ առանձինն կ'անդրադառնանք:

Որքան որ վերևի յիշատակարանները նոյն սրբավայրը Ս. Պետրոսի անուամբ կը կոչեն, բայց Հայք Ս. Փրկիչ կը կոչեն զայն, ի յիշատակ Փրկչին չարչարանաց, զոր Ան կրեց այս տեղւոյն մէջ: Դարձեալ նոյն նպատակաւ ուխտաւորները ի վաղուց հետէ յարգած են Զաղանաց սիւնը և Բրիստոսի Բ. Բանտը՝ որ փոքր մատուռի մը վերածուած է: Նոյն տեղւոյն վրայ գոյութիւն ունի նաև խոշոր վիմար մը՝ որ հոն բերուած է ըստ աւանդութեան, իբր Գահարիչը Ս. Գերեզմանին: Երբ Խորազմեանք 1244ին խորտակել կ'ուզէին զայն, հոն կը գտնուէր նաև սիւնի այն կտորը որուն վրայ թառած աքաղաղը խօսեցաւ Պետրոսի ուրացման ժամանակ: 1479ին Ֆելիքս Ֆապրի կը պատմէ թէ Հայերը ծայրայեղ աղքատութենէ մղուած կը մտածէին այս

քայքայուած վանքը վաճառել ուրիշի, բայց Հայաստանցի հարուստ ուխտաւոր մը նոյն պահուն երուսաղէմ գտնուելով՝ վանքը և եկեղեցին նորոգեց և առատ նուէրներով ազատեց Միաբանութիւնը տագնապէ մը (Evagatorium, I. էջ 265): P. Nau՛ի այս վանքին նկատմամբ 1674ին գրի առած նկարագրութիւնը ատոյգ կը մնայ իր լայն գիծերուն մէջ. «Քաղաքէն դուրս ելնելով՝ Դաւթի Դուռնէն՝ որ կը կոչուի նաև Սիոնի Դուռ, Կայրափայի տան՝ որ մօտիկն է, այցելութիւն կը տրուի: Ան այժմ փոխուած է և հոն չինուած է եկեղեցի մը՝ որ Հայոց ձեռքը կը գտնուի: Զորս կամ հինգ աստիճաններէ հոն կարելի է իջնել. ցոյց կը տրուի նարնջենի մը՝ որ, կ'ըսուի թէ տնկուած է այն տեղը ուր Առաքեալը վառուած կրակէն կը տաքնար սպասաւորներու հետ և որոնց առջև ան ամչցաւ իր բարի Վարդապետին ճանկերը ըլլալու: Աքաղաղին պատկերը քանդակուած է հարթ քարի մը վրայ և ագուցուած է եկեղեցիին դիմացի պատին:

Եկեղեցին կը նայի արևելք, ինչպէս միւս եկեղեցիները զոր ունին բոլոր արևելցիք: Ան չինուած է աւերակին վրայ այն եկեղեցիին՝ զոր երբեմն կառուցած էր Ս. Հեղինէ, ի յիշատակ այն տնօրինական գործոյ որ տեղի ունեցան հոն...: Շատ մը նեղութիւններէ վերջ մեր Տէրը հոն նեղ ու մթին բանտի մը մէջ դրուեցաւ: Հո՛ն է յիշատակարանը, տեղը և պատկերը՝ սեղանին մէկ կողմը:

Բանտը քառակուսի փոքրիկ սենեակ մ'է, ուր չինուած է սեղան մը: Խիտ ցած ու նեղ դուռնէ մը կը մտցուի, և երկու կամ երեք անձեր միայն հոն կրնան կենալ» (Տե՛ս Voyage Nouveau. էջ 100):

Ս. Փրկչի վանուց եկեղեցին փոքր սիրուն շէնք մ'է, առանց սիւնի. մէկ սեղան միայն ունի, որուն վէմն է, ինչպէս յիշուեցաւ Ս. Գերեզմանին կախարիչ վիմը, զոր հրեչտակը չրջեց ու վրան նստաւ (Մատթ. ԻԸ. 2): Այս կախարիչին վաւերականութիւնը ուրիշ քրիստոնեայ ազգերն ալ կը հաստատեն և միշտ ուխտի կու գան: Աւազ սեղանը նուիրուած է յանուն Ս. Փրկչայ: Երկրորդ Բանտի սեղանէն զատ, եկեղեցւոյն գաւթին մէջ կը գտնուի պատարագամատոյց սեղան մը յանուն Ս. Զաքարեայ:

Աւազ սեղանի եռեւի կողմը կար պահարան մը որ ունէր սեղան մը յանուն Ս. Երորդութեան: Այս պահարանին դուռը հին

ժամանակներէն հիւսուած էր պատով և ներսն ալ ուերակ։ 1886ին դուռը բացուած և ներքին կողմը նորոգուած է, և թէև սեղանն ալ վերահաստատուած էր, սակայն վերջին նորոգութեանց առթիւ հարկ տեսնուած էր վերցնել զայն։

Այս եկեղեցիին գաւիթը Գրիգոր Պարոնտէր պատրիարքէն սկսեալ իբր գերեզմանատեղի յատկացուած է Ս. Աթոռոյ գահակալներուն և այլ բազմաչխատ բարձրաստիճան եկեղեցականաց։

2.— Աւագ Հինգշաբթի գիշերուան Թափօրի կանոնը Ս. Փրկչի եկեղեցիին մէջ.

Դ. դարէն սկսեալ Երուսաղէմի մէջ Աւագ Հինգշաբթի գիշեր տեղի կ'ունենար եկեղեցական թափօր մը, որ Ձիթենեաց Լեռնէն սկսելով և Տնօրինական Ս. Տեղեաց մէջ կանգ առնելով՝ ընթերցմամբ և աղմոսերգութեամբ կը շարունակէր իր այցելութիւնը և կը վերջացնէր Դողգոթայի մէջ. կը տեսնուի որ Դ. դարուն նոյն թափօրը Ձիթենեաց Լեռնէն կ'իջնէր Գեթսեմանի և անկէ ալ կու գար Դողգոթա. այս տեղեկութիւնը կը քաղենք լատին ուխտաւորուհի Էթէրիայի Ուղեգրութենէն։

Զ-էն դարուն եկեղեց. թափօրը կ'սկսի Աւագ Հինգշաբթի գիշերը այցելելով նաև Ս. Փրկչի եկեղեցին, որ եկեղեցական լեզուաւ կ'ըսուի «Սուրհ Բահանայապետին»։ Ինչպէս վերև յիշուեցաւ, Զ. դարու քառորդին չինուեցաւ Ս. Փրկչի եկեղեցին, կայիափայի տան տեղւոյն վրայ. ահա նոյն թուականէն սկսեալ ուխտաւորները կը յիշատակեն Աւագ Հինգշաբթիի այցելութիւնը ի Ս. Փրկիչ։ 1192 թուին Մաշկևոր վանքին մէջ ընդօրինակուած երկաթագիր սաղմոսական ձաշոց մը հետևեալ կերպով կը յիշէ թափօրին այցելութիւնը ի Ս. Փրկիչ. «եւ անդին երթան ի սրահ բահանայապետին ի տեղին յորում ապաշխարութիւն Պետրոսի, եւ ընթերնուն Աւետ. ըստ Մատթ.ի ՃԻԸ. «իսկ ելոցս կաղեալ զՅիսուս...» եւ յետոյ թափօրը սաղմոսելով գիշերային կու գայ Դողգոթա եւայլն։

Այժմ տեսնենք թէ Է. դարու վրացի սաղմոսական տօնամակը ինչպէս կը նկարագրէ այս այցելութիւնը.

«Էջ 77... կ'արտասանեն սաղմոս եւ աղօթք, յետոյ թափօր կու գայ դէպ ի Ս. Պետրոս ուր էր կայիափայի տունը եւ կ'երգեն հինգե-

տորդ կցուրդը (antiphone)... կ'արտասանեն կը սաղմոսը «Կեցո զիս Աստուած, զի հասին ջուրք յանձն իմ, ընկղայ ես ի խորս անդնդոց, ուր ոչ գոյ ինձ հանգիստ»։

Այս սաղմոսը բարձր աստիճանով մեսիական է, կը գուշակէ մեր Փրկչին տառապանքը խաչելութեան ժամանակ։ Պէտք կ'ըլլայ հոս նշանակել այն համարները որ մասնաւորապէս կը վերաբերին Յիսուսի Քրիստոսի բերուիլը Կայիափայի տեսանը, որուն տան մէջ գումարուած էր քահանայապետներու և Հրէից ծերեբուն ժողովը, ի խնդիր վկայութեան ընդդէմ Յիսուսի, մեռցնել տալու համար զԱնիկա — 5 համար. «բազումք եղեն իմ զիս զընդխոյ իմոյ, որք ատէին զիս ի տարապարտուց» — 6 համար. «զօրացան յիս բշնաւիրք իմ եւ ատելիք իմ ի նաւիր, ինչ զոր ոչ յափշտակեալ էի՝ տուժէի նոցա» — 10 համար. «օսար եղէ ես յեղբարց իմոց եւ հիւր որդւոց մոր իմոյ» — 11 համար. «նախանձ տան ի՛ն եկեր զիս, եւ նախատինք նախատչաց ի՛ն անկան ի վերայ իմ»։ Այս համարները հաստատուելեան այն անարգանքի և նախատանաց տեսարանով զոր պատրաստեցին Սինեդրիոնի անդամները Յիսուսը մահուան դատապարտելով։

Այս հատուածներուն վրայ պէտք է աւելցնել նաև 27 համարը. «եղիցին բնակարիւք նոցա աւերակ, եւ ի յարկս նոցա մի ոք իցէ որ բնակիցէ»։ Անէծք մը որ աւերակի կը վերածէ Յիսուսը հալածողներու ցեղը և բնակարանը. անէծք մը որուն ճչգօրէն կատարումը կը հաստատէին Երուսաղէմի քրիստոնեաները՝ ցոյց տալով ամէն ազգի ուխտաւորներուն կայիափայի տան աւերեալ պատերը. արդէն յիշեցինք այս մասին կիւրեղ Երուսաղէմացիին խօսքերը։

Յիշենք նաև լատին բանաստեղծ Prudenceը (405), որ իր գործերուն չատ տեղերուն մէջ իրազեկ կը թուի Պաղեստինի տեղական աւանդութեանց ան հետևեալ կերպով կը բացատրէ իր Dittochaeon աշխատութեան մէկ քառեակին մէջ. «ան ինկած է. հայհոյիչ կայիափայի ամբարիշտ տունը, ուր Քրիստոսի սուրբ երեսը ապտակուած է. այս է վիճակը մեղաւորներուն, երենց մահէն յետոյ անոնք պիտի ապրին մնայն երենց աւերեալ մահարոյր յիշատակարաններուն մէջ»։

Կայիափայի տան աւերակները թողուած էին այդ վիճակին մէջ իբր մարգարէական յիշատակարան մը և աստուածային վը-

ըէժխնդրութեան ապացոյց մը. և այդ էր պատճառը որ այն ատեն այս տեղւոյն վրայ եկեղեցի չկար:

Ս. Պետրոսի եկեղեցին չինուած էր արդէն Զ. դարու առաջին քառորդին, ինչպէս յիշեցինք արդէն, Աւագ Հինգշաբթիի թափօրի ժամանակ հոն կը կարդացուէր Մատթ. ԻԶ. 57–ԻԸ., 2, որ կը պատմէ Կայիափայի տան մէջ Յիսուսի տրուած նախատանաց տեսարանը: Յիշատակարանները հետևեալ կերպով կը հրահանգեն թափօրին գնացքը. «Ցետոյ թափօրը կ'երթայ Սիոնի մայր եկեղեցին ուր կը գտնուի այն սիւնը որուն վրայ ձաղեցին մեր Տէրը...: Հոնկէ թափօրը կ'երթայ Կայիափայի տունը ուր Պետրոս ուրացաւ Տէրը. հոն կը գտնուի Ս. Պետրոսի եկեղեցին: Միևնոյն Թուականին աւագ սարկաւագ Թէոդոսիոս իր Ուղեգրութեան մէջ կը պատմէ. «Այն սիւնը որ Կայիափայի տան մէջ էր՝ այժմ կը գտնուի Ս. Սիոնի մէջ: Մինչ Տէրը կը ձաղէին և սիւնը զրկած էր, իր բազուկները, ձեռքերը և մատները անոր մէջ կը մտնէին իբր կակուղ մոմի մէջ . . .»: Ս. Սիոնէն՝ Կայիափայի տունը, որ է այժմ Ս. Պետրոսի եկեղեցի, յիսուն քայլ է: Թէոդոսիոսի պայմանագրական քայլը 5–6 մէտր է. կը հետևի ուրեմն որ սոյն հեղինակը Կայիափայի տունը 250 մէտր հեռի կը դնէ վերնաասունէն, ինչ որ կատարելապէս ճիշդ է: Այս եկեղեցին Պարսից արշաւանաց ժամանակ կանգուն էր, վասն զի Ս. Տեղեաց ծիսարանին վրացական թարգմանութեան վկայութեան համաձայն, ան Սուիրոնիոսի ժամանակն ալ Աւագ Հինգշաբթիի հանդիսական թափօրի ընթացքին նոր կայանի մը տեղն էր: Հոն բարեպաշտ հաւատացեալները կը յիշէին Փրկչին վերջին դիշերուան բոլոր դէպքերը, հարցաքննութիւնը, սուտ վկայութիւնները, կայիափայի երդմնեցումը և Յիսուսի պատասխանը հաստատելով թէ՝ ինքն է «Քրիստոս, Աստուծոյ Որդին», քահանայապետին բարկութիւնը և Փրկչին ի մահ դատապարտութիւնը, Պետրոսի երեք անգամ ուրացումը գութին մէջ, Սենեքրիմի անդամոց և ծառաներու անարգանքը, Պետրոսի զղջալը հաւախօսի ատեն, երբ Փրկիչը իրեն կը նայէր: Իւրաքանչիւր օք իր յատուկ զղջումը կը յայտնէր հոն աղօթելով «ի ծունր»:

Միաշաբաթ Թուականէն սկսեալ Աւագ Հինգշաբթիի հանդիսական թափօրը կը կորնչնէ իր կանոնաւորութիւնը և նոր փոփոխութիւններ մտնելով ընդունուած կանոնը կը խանգարուի:

(Տե՛ս Ordre des offices de la Semaine Sainte à Jérusalem du IVe au Xe siècle. P. J.-B. Thibaut):

3. Դէպքեր՝ որ տեղի ունեցած են Ս. Փրկչի վանքին մէջ, յիշատակարանաց համաձայն.

Ինչպէս տեսանք նախընթաց հատուածներուն մէջ Ս. Փրկչի վանքը չատ հին է, և կառուցուած է Կայիափայի տան տեղւոյն վրայ, Սրաբացիք կը կոչեն այս վանքը Հասրէ-Մահի, վասն զի, ինչպէս յիշեցինք, հոն կը գտնուի Քրիստոսի երկրորդ Բանտը: Ան չինուած է քաղաքին պարսպին դուրս: Անաստաս վարդապետն ալ կը յիշէ զայն իր Վանօրէից Ցուցակին ներածական մասին մէջ, իբր արքունական ծախքով չինուած:

Նկատի առնելով դարերու ընթացքին նոյն վանքին վրայ կատարուած յարձակումները այլ և այլ կողմերէ և ենթարկուած աղետաւոր տեսարաններու, ինչպէս կը վկայեն յիշատակարանք, արդարև հրաշք մը պէտք է համարել անոր մինչև այսօր կանգուն մնալը: 1353 Թուականին (Հիշ. 1 Շապատ 755) Հեօճճէթէք մը կը հասկցուի որ վասիլ եպիսկոպոսի օրով, փոխանորդ Գաբրիէլ վարդապետը՝ տեսնելով որ Ս. Փրկչի վանքը ամբոխին յարձակումներուն հետևանքով քանդուած էր, ուզեց վերաշինել, բայց արգելքի հանդիպեցաւ: Հայերը վանքին նորոգութեան համար Մելիք Մանսուր Հիւսսամէտտին Սալահիէն հրովարտակ ըստացած էին, բայց հակառակորդներուն բողոքին վրայ սուլթանը քննիչներ ղրկած էր Երուսաղէմ. և անոնց աննպաստ տեղեկութեան վրայ, սուլթանը հրամայեց քանդել վանքը և թողուլ իր առաջին աւերակ վիճակին մէջ. դատաւորը կոչելով Գաբրիէլ վրդ.ը պատուիրեց անոր բոլորովին քանդելու վանքը. ան չի քանդեց և ցոյց տուաւ Մելիք Սալիհ Իսմայէլի չինութեան հրովարտակը. բայց դատաւորը բողոքագրով մը տասն անձեր կը ղրկէ Եգիպտոս, որուն վրայ սուլթանը դարձեալ հրովարտակով մը կը հրամայէ կործանել վանքը և վերածել իր առաջուան վիճակին: Նոյն հրովարտակին վրայ ամբոխը բազմութեամբ կը դիմէ և ի հիմանէ կը քանդէ վանքը:

Ս. Յակոբայ մատենադարանին Թ. 540 ձեռագրին յիշատակարանին համաձայն, 1355ին կը վերաշինուի վանքը. ահա յիշատակարանը.

«Ես նուաստ կարապետ վարդապետ որ եմ ի գաւառին Տոսպայ վերայ առ ստորոտ լերինն Վարագայ, եւ ի տղայութեան հասակիս սիրեցի զսպասաւորութիւն Բանի. գնացի առ Յովհաննէս վարդապետն Սրմիշեցի եւ աշակերտեցի նմա, զ. ամ եւ առի զաւրհնութիւն կարգի բահանայութեան, եւ անտի գնացի ի վենասատին Պղաձոր առ հոչակաւոր վարդապետն յԵսայի եւ անդ կացեալ զամս ը. առի զաւրհնութիւն հրամանի վարդապետութեան յերեսուն ամին եւ առաջնորդութեամբն Բրիսոսի եկի ի սբ. խաղաս երուսաղէմ երկիրպագանել սբ. Տնառիւնական տեղեացս եւ տեսի զսբ. Փրկիչ եկեղեցին որ է տեղիք չարչարանաց Բրիսոսի Աստուծոյ յուսոյն մերոյ. եւ կոխան ձեալ անօրինաց այլ եւ ձիոց եւ իշուց, խախած եւ ծակած. եւ ես նուաստս կատողութեամբն Յիսուսի գնեցի ի Պերլսպեհն ի չորս հազար դրամ ընդ գինն եւ ընդ կաշառն, եւ զ. անգամ յեգիպտոս իջայ եւ առի թուղթ հրամանի յարքայեն Եգիպտոսի շինութեան վանիցս Սբ. Փրկչին, բ. անգամ յերկիրն Կիլիկեցւոց գնացի եւ բազում աշխատանս կրեցի ի ծովու եւ ի ցամաքի զի հետիոտն ընթանայի ընդ ցամաքն, եւ ի յերուսաղէմ անպատմելի վշտացայ ի յաւուրհնաց եւ յաւրհնաւորաց այլ եւ ի սուտ եղբարց»:

Կարապետ վարդապետ այս յիշատակարանը գրած է իր սեպհական Աստուածաշունչին մէջ զոր յետոյ կը նուիրէ Ս. Փրկչի վանքին, ի յիշատակ իր հօրը Թովմայ քահանային և մօրը:

Կարապետ վրդ.ին կողմէն Ս. Փրկչի վանքին վերաշինութեան թուականը յայտնի է ուրիշ յիշատակարանէ մը (Թ. 574), որուն մէջ կը յիշուի կարապետ վրդ.ը, 1355ին, և անոր հետ՝ Սարգիս անհակաց մը իբր անոր գործակից. ուրեմն 1355ին վանքին վերև յիշուած քանդումէն անմիջապէս վերջ Տոսպեցին է որ կը ձեռնարկէ վերաշինութեան, ըստ իր վերոյիշեալ անթուական յիշատակարանին:

Ունինք նաև ձեռագիրի մը անթուական յիշատակարանը (Թ. 1818), ուրկէ կը հասկցուի նաև որ Կարապետ վրդ. Երուսաղէմացի Ս. Փրկչի վանքին վերաշինութեան չուրջ կը պատմէ հանմանման դէպքեր, ինչպէս Տոսպեցին, այդ պատճառաւ ոմանք այս երկու անձերը կը նկատեն միևնոյնը: Տոսպեցին իր անձին համար կը հաղորդէ մանրամասնութիւններ. իսկ Երուսաղէմացին չուրջը է իր անձին չուրջը, միայն թէ իր Ղուկասու վեկնութեան ձեռագրին մէջ բուն յիշատակարանէն զատ, ձեռագրին լուսանցքին վրայ, ինքնագիր հետևեալ տողն ունի. «Տէր Յս. ողորմեա Կրպ. վրդ.ին Եւսացո»: Եմայո (Երուսաղէմացի) բառը հոս ալ կըրկնած է. իր անձին համար քանիցս այս մակդիրը գործածող անձը ինչպէս կրնայ այլուր փոխել Տոսպեցիի. ըստ իս այս հաւանական չէ. յետոյ Երուսաղէմացին իր յիշատակարանին մէջ կը յիշէ նաեւ Գեթսեմանիի Ս. Կուսի տաճարին նորոգութիւնը, ինչ որ չի յիշեր Տոսպեցին. այդ պատճառաւ Երուսաղէմացին Տոսպեցիին հետ նոյնացնելու հակամէտ չըլլալով մեր «Միաբանիք եւ Այցելուք Հայ Երուսաղէմի» աշխատութեան մէջ զատ զատ անձեր ներկայացուցինք ծանօթութեամբ մը (էջ 200), և վերջնական ճշդումը պիտի կատարենք այն ատեն երբ Երուսաղէմացիին տպրած թուականը կարողանանք հաստատել:

Ս. Փրկչի վանքին վերաշինութեան այս թուականէն սկսեալ վանքին մէջ կը ծաղկի գրչագրութեան արուեստը և յետագայ դարերու մէջ ալ կը յարատևէ: Այսպէս 1363ին կիրակոս գրիչ իր Աստուածաշունչի ԺԲ. Մարգարէից վիքերը կ'ընդօրինակէ նոյն վանքին մէջ ու իր յիշատակարանին մէջ կը յիշէ վանքին վանահայր Ներսես վրդ.ը ու անոր ծնողքը և ուրիշ մրաբաններ: Կիրակոս գրիչ յետոյ նոյն Աստուածաշունչը հետը կտուց անապատ տարած է (Տե՛ս Միաբանիք եւ Այցելուք եւն. էջ 205):

1355ին Ճառընտիր մը, և 1363ին Սարգիս գիրք մը կ'ընդօրինակէ Ստեփանոս երէց նոյն վանքին մէջ. յիշեալ գրիչը Ս. Յակոբի մէջ եւս ուրիշ ընդօրինակութիւններ կատարած է (անդ, էջ 483): 1398ին Սահակ աբեղայ Դրիմցի կ'ընդօրինակէ Ճառընտիր մը, և կը նուիրէ Ս. Փրկչի վանքին: Իր յիշատակարանին մէջ կը յիշատակէ իր ժամանակակից միաբնակեցները. Գառնայ վարդապետ, Աստուածատուր դպնապան: Յովհաննէս սկնձաս, Յովհաննէս բդեազործ, Սրեւ միաբնակեաց, Յովհաննէս Շառնախեցի և Յակոբ դպիր (անդ, էջ 434): 1424ին Յովհաննէս աբեղայ հոն կ'ընդօրինակէ Սարգիս գիրքը և յիշատակ կու տայ զայն Ս. Փրկչի վանքին (անդ, էջ 351–52):

1355 ի վերաշինութենէն 125 տարի վերջ 1478ին, ըստ Ցապրիի Ուղեգրութեան, զոր վերև յիշեցինք, Ս. Փրկչի վանքը ծաղկուն կը հանուի պարագի համար. բայց Հայաստանցի անանուն ուխտաւոր մը պարագիրը կը վճարէ, վանքը կը նորոգէ եւ կը յանձնէ Միաբանութեան: Հոգելոյս Տ. Դուրեան Սրբազան այս

անանուն ուխտաւորին յիշատակին համար Ս. Փրկչի վանքին մէջ քառակուսի յախճապակիի յիշատակարան մը զետեղել տուաւ սա խօսքերով. «1479, Սեպտեմբեր Ուխտաւորին. F. F. 1925, Մ. Ս. Ց.»:

Այս վերանորոգութենէն 134 տարի վերջ, 1613ին Երիւղոր Պարոնտէր պատրիարքին օրով, վանքին հակառակորդներէն ոմանք գիշեր ատեն կ'այրեն թէ վանքին և թէ եկեղեցիին դուռները, կը կողոպտեն վանքն ու եկեղեցին: Պատրիարքը և դատաւորը վանք կ'երթան քննութեան համար. կը տեսնեն այրեցաւեր վանքը. դատաւորը բան մը չի կրնար ընել, միայն կը բաւականանայ գործուած վնասները գրի առնուլ և յանձնել պատրիարքին. հակառակ դրացիներէն ոմանք քննութենէն զրգռուած տարբեր հակառակութիւններ կը սարքեն ու կ'ըսեն թէ իրենց նախնիք Սուլթան Սիւլէյմանի կալուածոց վերակացութիւնն ունէին, և զոր կը վարէին ժառանգաբար. կ'ամբաստանէին թէ այն արտը ուր քրիստոնեայք իրենց մեռելները կը թաղէին՝ մաս կը կազմեր իրենց վերակացութեան յանձնուած կալուածոց: Դատարան կը կանչեն վանքի տեսուչ Աստուածատուր վրդ.ը և ուրիշներ, որոնք կը ներկայացնեն իրենց պաշտօնագիրերն ու դատաւորը կը հաստատէ գերեզմանատան սեպհականութիւնը: Դրացիները աւելի կը նեղեն պատրիարքը՝ որ կը դիմէ Սրքուհի Դուռը. կրկին քննութիւն կ'ըլլայ արքունի հրամանաւ. դարձեալ կը հաստատուի գերեզմանատան օրինաւորութիւնը: Դրայիները գրգռուած՝ այս անգամ վանքին պատերը կը ծակեն ու քարերը կը խլեն պատերէն կործանելու համար զայն. գիշերը մէարանք քանդումին ձայները երբ կը լսեն, օգնութիւն կ'աղաղակեն. բայց չարագործները կը փախչին: Դարձեալ քննութիւն կը կատարուի, արդիւնքը անորոշ. միայն թէ պատրիարքին կը պատուիրեն որ վանքին պարիսպները նորոգէ, երկաթէ դուռը դնել տայ տիղը և ամրացնէ բոլոր տեղերը: 1614–15 թուականներուն գրուած պաշտօնագրերէն կը հասկցուի թէ Երիւղոր պատրիարք Պարոնտէր ընդարձակ նորոգութիւններ կատարած է Ս. Փրկչէ վանքին մէջ: Դամասկոսի կուսակալին կողմէն յատուկ պաշտօնեայի մը կողմէ տեղւոյն վրայ քննութիւն կը կատարուի՝ այս նորոգութեանց մասին ու կը հաստատուի վերաշինութեանց օրինաւորութիւնը:

1691ին Յովհաննէս պատրիարքի օրով, դարձեալ ուշադրութեան կ'առնուի վանքը. կը կողոպտեն եկեղեցին, կ'սպաննեն Յովհաննէս և կարապետ միաբանները և միւսներն ալ կը փախչին: Յովհաննէս պատրիարք տեսնելով այս չարիքները, կայսեր կը դիմէ և նոր հրովարտակով մը կ'սկսի նորոգել վանքը և կը բարձրացնէ հին պարիսպները չորս կանգուն չափ, և յետ քննութեան հազիւ հազ դատաւորը վաւերական կը նկատէ այս նորոգութիւնները չատ նեղութիւններէ վերջ: Դրացիները դարձեալ այս նորոգութեանց համար խնդիր կը յարուցանեն և պատրիարքը 1695ին, իր գիմումին վրայ կրկին հրովարտակ կ'ստանայ. բայց հակառակորդք կը պնդեն իրենց պօրէն պահանջներուն վրայ. 1698ին միայն հայ միաբանները մի քիչ կը հանգստանան:

1631ին Մինաս պատրիարքի օրով, Երուսաղէմի Սալահիէ իսլամ վարժարանին վերատեսուչները դատարան կը դիմեն և կ'ամբաստանեն պատրիարքը և Թարգման Յովհաննէս վրդ.ը ընելով թէ՝ Հայոց Փրկչայ վանքին ձիթենեաց պարտէզը, դերեզմանատունը, Ս. Փրկչի պարսպէն մինչև արեւմտեան ճանապարհը Սալահիէ դպրոցին կալուած կը նկատուին, վանքին և պարտէզին վրայ տարեկան վարձք մը (հէքիր) դրուած ըլլալով ամէն տարի կը վճարէին. տասն տարիէ ի վեր չեն վճարած նոյն տուրքը և պարտք ունին 8800 փարայ և կը պահանջեն որ վճարուի: Հայոց Թարգմանը դատարանին առջև պաշտօնագրերով կը հերքէ այդ ամբաստանութիւններն, և դատաւորն ալ կը մերժէ ամբաստանողներուն բողոքը:

1703 Օգոստոս 18ին Ս. Փրկչի վանքին մէջ կը ծագի աւելի ցաւալի դէպք մը, թելադրութեամբ հակառակորդ դրացիներուն. նոյն օրը, Ս. Փրկչի միաբանները կերակուրի համար Ս. Յակոբ գիմած ըլլալով՝ ոմանք եղելութիւնը իմանալու համար կ'երթան Ս. Փրկիչ՝ ուր կը տեսնեն վանքին դուռը կիսաբաց, միաբաններէն ոմանք սպաննուած, եկեղեցիին և սենեակներուն դուռները խորտակուած և վանքը թալանուած. յետ քննութեան ստուգուած է որ սպաննուած է Սարգիս վրդ.ը և երեք ծերուկ միաբաններ: Հայերը խստիւ բողոքեցին դատաւորին, որ ոչ միայն ապաղակները պտնելու ջանք մը չէ ըրած, այլ մեռելները ոուն համար չորս քսակ դրամ պահանջած է հայոցմէ: Հայերը

կ'ատուգեն որ գողերը Բեթղեհէմէն գալով վանքին հակառակորդ դրացիներէն մէյն թիւլագրութեամբ կատարած են այդ ոճիրը։ Ցոյնք և լատինք ևս միանալով կը դիմեն Պոլիս թէ՛ Պատրիարքարան և թէ կառավարութեան, որպէս զի վանքին հակառակորդները Գազա տեղափոխուին և անոնց տեղը եկեղիչերինները բնակեցնեն։

1800ին, Պետրոս պատրիարքի օրով, Մեծն Նաբոլէոն իր գինուորներով Պաղեստինէն կը քաշուէր. լեռնական Ֆելլահները Ռէմլէի դատարկութենէն օգտուելով քաղաք մտած ու ամէն լինչ կողոպտելէ ու Հայոց Ս. Գէորգ եկեղեցին ևս թալլելէ յետոյ կը մեկնին ու կու գան հաստատուիլ Երուսաղէմ, Սիոնի թաղին մէջ։ Աւարառուները գիշերը Ս. Փրկչի վանքը կը մտնեն, գտածնին կը յափշտակեն, կը խորտակեն պատկերները, եկեղեցւոյն խաչը կալը, և պարտէզ մտնելով 33 ձիթենիներ արմատէն կը կտրեն ու կը մեկնին Ռէմլէ։ Նոյն միջոցներուն Յոպպէի, Ռէմլէի ու Երուսաղէմի վանքերը կ'ենթարկուին մեծ նեղութիւններու։ 1810ին, Թէոդորոս պատրիարքին օրով, անտանելի դարձած էին եկենիչէրի զօրաց աւարառութիւնները. եկենիչէրիք քաղաքային պատերազմ բացին Մղրըպի զինուորներուն դէմ. երուսաղէմ ահռելարարափի մատնուած էր, եկենիչէրինները Դաւթի բերդին մէջ հաստատուած էին, բայց անոնցմէ մաս մը փախչելով գացին ապստամբեցան Ս. Փրկչի վանքը զոր պաշարեցին Մղրըպի զինուորները անձնատուութեան համար և չորս ժամ պատերազմեցան. երբ եկենիչէրինները չհամակերպեցան, ռմբակոծեցին վանքին պարիսպները, որուն պատճառով հիւսիսային պատը կործանեցաւ և երկու տեղէ խրամ բացուեցաւ. Մղրըպինները ներս խուժեցին և սպաննեցին հոն ապաստանողները։ Այս ընդհարումներուն պատճառաւ Ծերունի Յակոբ եպիսկոպոսը և միաբաններ նուազած հալիւ հասան Ս. Յակոբ։ Գինուորները վանքին կարասիները աւարի տուին, մինչև անգամ դուռներուն բեւեռները եւ նիգերը հանեցին։ Քաղաքապետը չինել կուտայ Ս. Փրկչի պարսպին խրամատները, և կ'ստիպէ Հայերը որ նորոգեն կործանուած տեղերը ու հոն միաբաններ հաստատուին, ըստ առաջնոյն։

Տխուր դէպքերու այս համառօտագրութենէն կը տեսնուի որ մասնաւորապէս ԺԲ. դարէն մինչև ԺԹ. դար պարբերաբար Ս. Փրկիչ վանքին վրայ պակաս չեն եղած թալանները և յարձակումները մերթ հակառակորդ դրացիներէն և մերթ աւարառու աւազակներէն. այս կրկնուած աղէտներուն և կործանումներուն հանդէպ կը դիտուի որ Հայ միաբանութիւնը դարուց ի դարս երբեք չէ ընկճուած, այլ կամքի ու հաւատքի զօրեղ ուժգնութեամբ մը դիմակալելով՝ կարողացած է չարունակ վերաչինել վանքը պահպանելով սրբավայրին վեհութիւնը։ Կրնա՞նք ըսել թէ Ս. Փրկիչ նահատակ վանք մը եղած է։

Դէպքերու այս համառօտութիւնը քաղեցինք Երուսաղէմի Պատմութենէն զոր հանդուցեալ Ս. Եպ. Տ. Յովհաննէսեան յօրինած է ու արաբերէն պաշտօնագիրներէ, հէօճէթներէ և հրովարտակներէ թարգմանելով այս դէպքերը մանրամասն գրի առած է ժամանակագրական կարգաւ։

Վերև յիշուած գլխաւոր վերաչինութիւններէ ու նորոգութիւններէ զատ, այլ և այլ ժամանակներ մասնաւոր նորոգութիւններ կատարուած են Ս. Փրկչի վանքին մէջ. այսպէս 1734ին Գրիգոր Շղթայակիր և Յովհաննէս կոլոտ պատրիարքները Ս. Փրկիչ եկեղեցին կը նորոգեն սեղանն ու յատակը սալարկել ու խաչկալը չինել կուտան աշխատակցութեամբ միաբաններու։

1794ին Եւդոկիացի Պետրոս պատրիարքին օրով Ակնայ Զէրէցի Մատթէոս աբեղան՝ Ս. Փրկչի տեսուչը՝ եկեղեցին անօթները կ'աւելցնէ և բոլոր եկեղեցին չինիապատ կը զարդարէ։

1812ին Ս. Փրկչի տեսուչ Եւդոկիացի Անտոն աբեղայ՝ վանքը և անոր խուցերը նորոգել կու տայ։

Ս. Փրկչի վանքը ճոխ է խաչքարերով, տապանագիրերով և այլ յիշատակարաններով որոնց ընդօրինակութիւններն ամփոփուած են Սիոնի գերեզմանատան տապանագիրներու հետ Տ. Հ. Թ. Սաւալանի Պատմութիւն Երուսաղէմի նորատիպ գիրքին յաւելուածին մէջ (էջ 1256–1304)։

Ժ

Ս. ՊԵՏՐՈՍԻ ՎԱՆՔԸ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԷՋ

(Հատաչումն Պետրոսի)

Արդէն նկարագրեցինք Ս. Փրկչի վանքը որ չինուած էր կայսափայի տան տեղւոյն վրայ, և ուր Պետրոս առաքեալ ուբացաւ իր վարդապետը և այս դէպքին յիշատակին համար էր՝ որ Հայերը կառուցին նոյն վանքը և արաբացիք անոր Հապս էլ՝ Մէսիհ անունը կուտան։

Ս. Պետրոսի անուամբ չինուած է ե. դարուն վանք մը ևս, Սիոն լերան արևելեան կողին վրայ, ի յիշատակ Պետրոս առաքելոյն զղջման և ապաշխարութեան։ Ոմանք խնդիր կը յարուցանեն ըսելով թէ՝ Հայոց Ս. Փրկչի վանքին կառուցումը աւելի վերջին դարերու աւանդութեան համաձայն է, վաղնջական աւանդութիւնը և նորագոյն հետազօտութիւնները կ'ապացուցանեն թէ կայսափայի տունը կը գտնուի Սիոնի արևելեան կողմը, Սելոամ գացող ճանապարհին զառիվայրին վրայ, և թէ այդ տան տեղւոյն վրայ չինուած է տաճար մը Պետրոսի թէ՛ ուրացման և թէ ապաշխարութեան յիշատակին համար. նոյն տեղւոյն այժմու սեպհականատէր Աստմբսիոնիսդներուն կարծիքն է այս, որուն հակառակը կը գրեն ուրիշ գիտուններ և մասնաւորապէս Ֆրանչիսկեանք։ Թէ՛ աւանդութիւնը և թէ՛ ուխտաւորաց Ուղեգրութիւնները կ'ապացուցանեն թէ յառուն Ս. Պետրոս առաքելոյն երկու եկեղեցիներ կառուցուած են, մին՝ ուրացման տեղւոյն վրայ, որ է Հայոց Ս. Փրկիչ վանքը, միւսն՝ Սիոնի արևելեան կողմը, Սելոամ տանող ճանապարհին վրայ, և ան կը կոչուի Պետրոսի հառաչանաց վանքը։

Այս երկրորդ վանքին առաջինէն զատ ըլլալուն և անոր գոյութեան մասին ուղեգրաց պատմական ծանօթութիւնները մէջբերելէ յետոյ, վանքին հայկական հիմնարկութիւն մը ըլլալուն և անոր նկարագրութեան վերաբերութեամբ օտարազգի երկու մասնագէտ գիտուններու մէկ գրուածքը պիտի թարգմանենք,

կցելով անոր նոյն վանքին աւերակներէն եւան եղած քազմաստեղեան սղնձէ ձուագարանին մասը կազմող հողէ սկաւառակի մը եզերքին յունարէն արձանագրութեան մեկնաբանութիւնը՝ նոյն գիտուններուն կողմէն։

1. — Յիշատակութիւնք Ուղեգրաց.

808ին, Commemoratorium de Casis Dei յիշատակարանին հեղինակը կը յիշէ այս վանքը. նոյն յիշատակարանին նպատակը Ս. Տեղեաց կամ լքեալ և աւերեալ եկեղեցիներուն ցուցակը կազմել չէ, այլ պարզ թուարկում մը Երուսաղէմի և շրջակայից քահանաներուն և կղերականաց՝ Մեծին Կարոլոսի կողմէն տրուելիք նպաստներուն բաշխումը դիւրացնելու համար։ Ան կը խօսի միայն քահանայ ունեցող եկեղեցիներուն վրայ. այսպէս կ'ըսէ ան. «Ս. Պետրոսի մէջ, ուր անիկա լացաւ, հոն կան հինգ քահանաներ և կղերներ»։ Ան ո՛չ եկնարկութիւն մը չընէր ոչ Առաքեալին ուրացումին, և ո՛չ քահանայապետին տան։ Ուր ահիկա շատ բառերը կը թուին ցոյց տալ գոյութիւնը ուրիշ սըրբավայրի մը՝ միևնոյն Ս. Պետրոսի անուամբ, բայց տարբեր յիշատակի մը նուիրուած։ *870ին* Բեռնարդոս վանական կը գրէ, «քաղաքին հարաւային կողմը կայ Սիոնի լերան վրայ ուրիշ եկեղեցի մը, այն տեղւոյն վրայ, ուր Պետրոս ուրացաւ իր վարդապետը»։

Բեռնարդոս վանականին այս ծանօթագրութեան մէջ Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն ցոյց տուած վայրը ճիշդ է, ինչպէս նաև մօտը գտնուած Ս. Սահմանոսի եկեղեցին, բայց այս վերջինը քարկոծման տեղը չէ որ չինուած է, այլ մասանց ամփոփման տեղը. գալով իր ցոյց տուած Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն, չինուած է ան իր զղջման տեղւոյն վրայ։

Է–Ը դարուն խմբագրուած է Երուսաղէմի եկեղեցեաց ծիսարանը, որուն ճալի և Լահիլի վրացերէն թարգմանութեան երկու ձեռագիրները *1912ին* տպագրուած են Թիֆլիսի մէջ Ջէքելիձէի կողմէն. այս ձեռագիրներէն մին (Լահիլ) ցոյց կու տայ մեզ Ս. Պետրոսի սրբավայրերու երկուութիւն մը, *21 Յունվարին*, ունի հետևեալ յիշատակութիւնը «ի Ս. Պետրոս Հաւատաւիմ». *18 Օգոստոսին*, ուրիշ մը. «Ս. Պետրոս Առաւոտյն եկեղեցիին մէջ Հաւատա-

տիմ»: Այս երկու նաւակատիքները, կ'ըսեն, կ'ապացուցանեն երկու եկեղեցիներ, մին է Կայիափայի պալատը, ինչպէս ծիսարանը ուրիշ տեղ ցոյց կու տայ, միւսն է այն եկեղեցին ուր Պետրոս լացաւ:

Եպիփան վանական (ԺԱ. դար) կը գրէ իր պատմութեան մէջ (P. G. CXX, 261, 264) թէ «քահանայապետին պալատին մէջ կար տեղ մը ուր կը տեսնուէր ակութ մը որուն մօտ աղախին մը հարցում ըրաւ Պետրոսի և որ երեք անգամ ուրացաւ Քրիստոսը, երբ իսկոյն հաւը խօսեցաւ»:...

«Բազաքէն դուրս, աջ կողմը, պարսպին մօտ կար եկեղեցի մը՝ ուր Պետրոս քահանայապետին տունէն դուրս ելնելով՝ դառնապէս լացաւ, և եկեղեցիին աջ կողմը, գրեթէ երեք նետընկէց հեռի էր Սելոամի աւազանը»:

Soewulf՝ 1102–1103ին, հետևեալ կերպով կը խօսի. «Բազաքին պարսպին մօտ, արտաքին կողմը, Սիոն լերան արևելեան կողին վրայ կը գտնուի Ս. Պետրոսի եկեղեցին՝ Հաւախօսի (Gallicantus) կոչուած, ուր Պետրոս Տէրը ուրանալէ յետոյ, քաշուեցաւ խորունկ այրի մը մէջ, որ հոն կը տեսնուի ցարդ և ուր ան դառնապէս լացաւ»:

Անկլո–Սաքսոն վաճառականին այս տողերէն որոշապէս կ'ելևի որ Սուետարանի համաձայն կ'ընդունի թէ Պետրոս այս այրին մէջ քաշուելու համար քահանայապետին տունէն փախած էր:

1165ին, Յովհ. Եպս. Վըրզպուրկի կու տայ մեզ նկարագրութիւն մը Կայիափայի տան և Հաւախօսի եկեղեցւոյ մասին. այս ուղեգիրը այն մատենագիրներէն է որ դասաւորին պալատը քահանայապետին տանը մէջ կը կարծեն. ըսելէ յետոյ թէ Ցիսուս Գեթսեմանիէն առաջնորդուեցաւ Սիոն՝ ուր կար պալատը, կ'աւելցնէ. «Պալատին դիմացը, դէպի արևելք, կար այն անդաստակը ուր Ցիսուս կապուած տարին, և բոլոր գիշերը հոն բանտարկուած մնաց քահանայապետին մարդերէն: Միևնոյն տան մէջ Պետրոս ուրացաւ Տէրը հաւախօսէն առաջ: Հոն էր նաև որ՝ հաւախօսէն յետոյ, երբ Տէրը անոր նայեցաւ, ան յիշեց Ցիսուսի խօսքը, զղջացաւ, արտասուեց և փախաւ քարայրի մը մէջ որ կը կոչուի Հաւախօս»: Յետոյ կ'աւելցնէ, «Սիոնէն Յովսափատի ձորը տանող ճանապարհին վրայ, Սիոնի դրան սորոտը կառուցուած է եկեղեցի մը որ յոյներուն ձեռքը կը գտնուի»:

1172ին, դարձեալ Վըրզպուրկի եպսն. Թէոտորիք՝ որ ընդհանրապէս իր նկարագրութիւններուն մէջ աւելի ստուգապատում է, ցոյց կու տայ մեզ պալատը, «Սիոնի լերան վրայ Ս. Կուսէ եկեղեցւոյն առջև, քաղաքին պարսպին կողմը, հոն կը գտնուի, կ'ըսէ, Փրկչին ի պատիւ կառուցուած մատուռ մը, և ուր կար նաև մեծագոյն մասը այն սիւնին՝ որուն կապուեցաւ Տէրը: Անկէ դէպի արևելք, հրապարակին աջ կողմը, յիսուն աստիճաններէ կարելի է վար իջնել Հաւախօսի եկեղեցին ուր կը պահուին Պետրոսի կրած չղթային երկու օղակները: Յետոյ սեղանին ձախ կողմը, գրեթէ վաթսուն աստիճաններէն կարելի է իջնել խիստ մթին սորերկրեայ այր մը, որուն մէկ անկիւնը քաշուեցաւ Պետրոս իր ուրացումէն յետոյ փախչելով: Հոն նստած ներկայացուած է Պետրոսը նկարի մը մէջ, գլուխը ծռելով իր ձեռքերուն մէջ, և կ'արտասուէ իր բարի վարդապետին չարչարանաց և իր ուրացման համար: Աղախին մը կը կենայ անոր առջևը սպառնական, իր ոտից տակ աքաղաղ մը՝ որ կը խօսի: Այս եկեղեցին Հայոց ձեռքը կը գտնուի:

1180ին, յոյն վանական Յովհաննէս Փոկաս ևս կը խօսի Հաւախօսի եկեղեցիի մասին եւ կը յիշէ ապաչխարող Պետրոսէ պատկերը:

Citez de Jherusalem յիշատակարանին հեղինակը՝ որ 1187էն առաջ Երուսաղէմ կը բնակէր, կը գատէ երկու սրբավայրերը, ինչպէս իր նախորդները, և հին փրանսերէնով մը կը գրէ.

«Ս. Կուսին վախճանած եկեղեցիին առջև կը գտնուի մատուռ մը՝ ուր մեր Տէրը դատուեցաւ, ծեծուեցաւ և չարչարուեցաւ. փշով պսակուեցաւ, այստեղն էր Կայիափայի տունը»: Ուրիշ տեղ մը խօսելով Դաւթի գուբանէն Սկեովամ տանող ճանապարհին վրայ, կը գրէ, «Այս ճանապարհին վրայ, դէպի աջ, գրանմօտ կար վանք մը որ կը կոչուէր Ս. Պետրոս Հաւախօսի: Այս վանքին մէջ կար խորունկ փոս մը, հո՛ն էր որ կ'ըսեն թէ Ս. Պետրոս պահուըտեցաւ երբ Ցիսուս Քրիստոսը ուրացաւ»: Ջանց կ'ընենք նորագոյն ուղեգիրներու յիշատակութիւնները որոնք մէջբերուած են P. Urbain Coppens՝ Le Palais de Caïphe et le Nouveau Jardin Saint-Pierre աշխատութեան մէջ, որմէ քաղած ենք մեր վերև յիշած ծանօթագրութիւնները:

2. Ս. Պետրոսի վանքին հիմնարկութիւնը հայկական է. պատմական եւ հնախօսական ակնարկներ.

Վերեւ տեսանք որ գլխաւոր ուղեգրաց պատմութեան համաձայն, Հաւախօսի Ս. Պետրոսի վանքը ուրոյն հաստատութիւն մ'է Հայոց Ս. Փրկչի վանքէն. մին չհնուած է Ս. Պետրոսի ուրացման տեղւոյն՝ որ է կայիափայի տունը, և միւսն՝ նոյն Առաքելոյն զղջման և ապաշխարութեան տեղւոյն վրայ: Այս վանքն ալ հայկական հիմնարկութիւն մը ըլլալը Անաստաս վարդապետը իր «Վանօրէից ցուցակին» մէջ կը վկայէ հետևեալ կերպով. «Պետրոսի վանին, որ արտաքոյ քաղաքին է, ի կողմանէ Սեղոմանայ, որ կոչի Հառաչումն Պետրոսի, ընդիւր եւ ծախիւ արհուն շինեալ եղեւ»: Այս յիշատակարանէն զատ, գժբախտաբար ուրիշ յիշատակարանով մը չենք կրնար հաստատել այս հիմնարկութեան հայկական ըլլալը. միայն Վարդան վրդ. Մարաթացին 1321ին կ'այցելէ Ս. Պետրոսի այն այրը, ուր Առաքեալը քաչուած էր ապաշխարելու համար, հաւանաբար Հառաչանաց վանքի եկեղեցին նոյն թուականին նոր քանդուած էր, և Վարդան վրդ. միայն այրը այցելեց: Ս. Տեղեաց իր Աղօթապիրքին մէջ «Հառաչումն Պետրոսի» անունով ուրի աղօթք մը զոր տեղւոյն վրայ յօրինած էր, ըստ խնդրանաց Ս. Յակոբի մէկ երկու միաբաններու, կը գրէ ան. «եկեալ հասայ ի տեղիս եւ ի խոր վիհս ուր դառնակսկիծ հառաչանօք եղաց Պետրոս զկորուստ իւր մեծ ապաշաւանաւք».... Պետրոսի ապաշխարութեան նկատմամբ ան ունի հետևեալ հատուածը որ կը ներկայացնէ քրիստոնէական հին դարերու ապաշխարողներուն սրտառուչ ձևերը. «եւ նա ի ծունկս իջեալ եւ ի դառնակսկիծ խոցոյն խածաւեր զբազուկս իւր եւ հոսէր արիւնն, եւ ափ զափի հարեալ ապաշաւէր, եւ բարձան ծնծէր. վայ գոչելով անձին իւրոյ: Հարկանէր զծնաւտն եւ ճողէր զմորուսն, հոսէր արիւնն եւ նա ոչ իմանայր ի սրտին կսկծոյն եւ ի չերմութենէն . . . » : (Ձեռ. Թ. 1130):

Անաստաս վրդ.ի վերեւի յիշատակարանին տակ, Աստուածատուր եպս. Տ. Յովհաննէսեան՝ իբր ծանօթութիւն հետևեալը կը գրէ իր պատմութեան մէջ. «ի ձեռագիր օրինակս զոր ունիմ առ ինձ, գրեալ է ի կողմն Սեղոմանայ, սակայն ինկնալով զեղիկ գտանի այժմ ի Սիոնի իբր 15 վայրկեան դիպ յարեւելս՝ ի որ ինչ գտա ի

վայր իջանելով, ուստի յայտնի երեւի Սեղոմանայ գիւղն իր պարագայիւք յարեւելս»:

1172ին ուղեգիր Թէոտորիք եպս.ին վերեւի վկայութիւնն ալ իր արժէքը ունի. յիշեալը՝ իբր ատուգապատում հեղինակ՝ նկատելէ յետոյ Պետրոսի վանքի եկեղեցին ու ապաշխարութեան այրը, կը մանրամասնէ այն խորհրդաւոր նկարը որ այդ թուականին զետեղուած էր նոյն եկեղեցիին մէջ, ու ազա կը յարէ թէ նոյն եկեղեցին Հայոց սեփականութիւնն էր: Ցիշել պէտք է նաև Վերզպուրկի Յովհ. եպս.ին վկայութիւնը. ան Հառաչանաց վանքը Յունաց ձեռքը կը կարծէ. քննիչները որքան Թէոտորիքը ատուգապատում կը կարծեն, նոյնքան Վերզպուրկի Յովհաննէս եպիսկոպոսը՝ չփոթող մը: Ան շատ անգամ հայը յոյնին հետ, ինչպէս յոյնը հայուն և ասորիին հետ կը չփոթէ: 1165ին իր այցելութեան ժամանակ Դաւթի բերդին դիմաց գտնուած եկեղեցիները նկարագրելու առեն, Մար–Սաբայի վանքի միաբանութեան Métochion յունական վանքը հայոց սեպհականութիւն կը կարծէ. և չի յիշեր անոր մօտ հայոց վերաբերեալ եկեղեցի. հետևաբար վերեի իր վկայութիւնն ալ չըփոթութեան արդիւնք կընայ նկատուիլ և Թէոտորիքի վկայութիւնը կը կարծուի իբր հեղինակութիւն, ըստ քննչաց:

Այժմ դնենք Հառաչանաց վանքին հայկական հիմնարկութիւն մը ըլլալու մասին երկու գիտնականներու գրուածքին թարգմանութիւնը, որ է հետևեալը.

«Պարսիկները 614ին Ս. Պետրոսի կրկնակ եկեղեցիները քանդեցին, ինչպէս կրնանք եզրակացնել այն երկու նաւակատիքներէն զոր Ը. դարու սաղմոսական ծիսարանին մէջ արձանագրուած են. «ի Ս. Պետրոս նաւակատիք». միւսը՝ 17 Օգոստ. այս բառերով. «Ս. Պետրոս առաքելոյն եկեղեցիին մէջ նաւակատիք»: Այս սրբավայրերու առաջինը արդէն ծանօթ է մեզ Զ. դարու վկայութիւններով, ան քահանայապետին տան տեղւոյն եկեղեցին է: Նոյն ծիսարանը այս կերպով կը յիշատակէ զայն Աւագ Ուրբաթի թափօրին առթիւ. «ի Ս. Պետրոս ուր էր կայիափայի տունը». մեզ կը մնայ փնտռել երկրորդին ծագումը: Եթէ մենք կը հաւատանք Անաստաս վրդ.ի ցուցակին, ան Ե. դարու հայկական արքունի հիմնարկութիւն մ'է Հառաչանիք Պետրոսի անունով: Առանց քննութեան կրնա՞նք մերժել այս ցուցակին հեղինակու-

թիւնը, ընդունելով հանդերձ թէ նոյն ցուցակին մէջ յաւելումներ եղած կրնան ըլլալ: Անոնք որ գրչի մէկ հարուածով կ'ուզեն ջնջել հայկական վանական հաստատութիւնները, անոնց դէմ պաշտպանութեան իբր յենակէտ ցոյց կու տանք հայկական արձանագրութեամբ այն մոզայիքները որ կը տեսնուին քանի մը տեղեր Երուսաղէմի մէջ և Պաղեստինեան սրբավայրերու բաւական նշանակալից քանի մը ցուցումները: Առանց խօսելու Ս. Եւդիմէոսի վրայ, որ ծագմամբ հռովմէական կայսրութեան հայոստանցիներէն էր, և կը բնակէր իր վանքը, և չմանրամասնելով չորս հարիւր հայ ուխտաւորներու Յորդանանի այցելութիւնը, պէտք է յիշենք Ս. Սաբայի և Ս. Թէոդոսի նորահաստատ վանքերու հայալեզու վանականներու կարևոր հաստուածները:

Այսպէս յանդգնութիւն մը չէ ուրեմն մտածել թէ խիզ մը հայկական կամ յունա-հայկական վանքեր կառուցուած են Ե. դարու վախճանին կամ Զ.ի ընթացքին. վանք մը և եկեղեցի մը նուիրուած էր Պետրոսի հառաչանաց, բարձր բլուրի մը ա-բևելեան զառիվայրին վրայ, Սելովամէն գրեթէ երեք նետընկէց հեռի (Եպիփան վանական): Պիտի ուզէինք գիտնալ թէ ի՛նչ տեսակ կապեր էին որ կը միացնէին այս վանքը Ս. Թէոդոսի վանքին հետ որ անկէ կը տեսնէին զայն, իբր պսակ լեռնային անապատի. վասն զի Երուսաղէմի մէջ մեծ անապատականին տօնը (11 Յունվար) կը կատարուէր Ս. Պետրոսի Առաքելարանին մէջ և Թէոդոսեան վանքին անունը գտնուած է քազմաստեղեան ճրագարանին սկաւառակի մը վրայ զոր գտած է P. Germer-Durand պեղումներու ժամանակ: Ցիշատակարանաց ներկայ վիճակը չի թոյլատրեր մեզի սուգումբեամբ հաստատել թէ այս յարաբերութիւնները սկսած էին հայ Սոփրոնիոսէն (※ 543), որ Ս. Թէոդոսի առաջին յաջորդը և մեծ չինողն էր, կիւրեղ Սկիւթուպոլսեցիին ըսածին համաձայն: Բայց պէտք չէ նոյն յարաբերութեանց հնութիւնը տարակոյսի տակ ձգել: Ս. Թէոդոսի վանական Մոտեստոսը՝ պարսից մեկնումէն յետոյ փութաց վերաշինել Հառաչանաց վանքը որ իր սրտին չատ մօտ էր: Ս. Ցարութեան ծիսարանը (Typicon) որ խաչակիրներէն գոնէ մէկ դար յառաջ գործադրելի էր, Սւսպ Ուրբաթի հանդիսական թափօրի կայան մը ցոյց կու տայ հոն: Նոյն ծիսարանէն յայտնի է այն եղականու-

թիւնը՝ թէ պաշտամունքի մասերը կայաններուն համաձայն չեն: Ս.յսպէս Յիսուսի կայիափայի ատեանը երթալուն և Պետրոսի ուրացման մասին երգուելիք ակնարկութիւններ: Ս. Պետրոսի մէջ կատարուած աւետարանը կը պարունակէ Յուդայի յուսահատութիւնը, արեան գիւղի ստացումը և տեսարանը պատին ուր թափօրը խոկոյն կ'ուղղուէր (Մատթ. ԻԷ. 3–32): Այն սրբավայրը ուր կը յիշատակուէր կայիափայի ատեանը և Պետրոսի ուրացումը հաւանաբար Սիոնի մօտ էր, (Բեռնարդոս վանական), ինչ որ կը հաստատէ վանական Եպիփանին վերագրուած նկարագրութեամբ տրուած դիրքը:

Բայց այս միևնոյն հեղինակը անձուկ կերպով Ս. Սիոնի կը կցէ կայիափայի, ինչպէս նաև Աննայի և Պիղատոսի յիշատակները: Այս եկեղեցիին կողակին կամ անմիջական մերձակայքին մէջ կը տեսնէ այն ակութը՝ որուն մօտ Պետրոս ուրացաւ Յիսուսը: Ս. Տեղեաց հայկական ձեռագրութիւնը նմանապէս վերնատան եկեղեցւոյն մէկ կողմը ցոյց կու տայ Պիղատոսի պալատը և բանտը՝ ուր Քրիստոս բանտարկուեցաւ: Այս բանտը մատուռ մ'էր ըստ յետնագոյն վկայութեանց և կը նկատուէր կայիափայի տունը, և հոն պատարագ կը մատուցուէր: . . . Խաչակիրներէն առաջ աւետարանի պատմութեան վրայ հիմնուած այս կըրկնակ յիշատակները և տարբեր տեղերու մէջ անոնց հաստատութեան պատճառաւ ե. կամ Զ. դարու սկիզբը եկեղեցիներ չինուեցան. 1.— Պետրոսի ուրացման եկեղեցին, կայիափայի տան տեղւոյն վրայ, վերնատան հիւսիսային կողմը և մօտը. 2.— Նոյն Առաքելոյն Հառաչանաց եկեղեցին, Ս. Սիոնէն ուղղակի Սելովամ իջնող փողոցին արևելեան զառիվայրին վրայ . . . . :

Հառաչանաց վանքի եկեղեցին՝ որ դիմակալեց ԺԱ. դարու կործանարար հալածանքներուն և 1099ի պաշարման գործողութիւններուն, մեծ համբաւ կը վայելէր միջին դարուն: Բոլոր ուխտաւորները կ'այցելէին հոն և կը կոչէին զայն Հաւսիասի Ս. Պետրոսի վանքը: Անոնք սովորաբար հոն կ'երթային կայիափայի

տունը թողլէ վերջ՝ երբ կ'իջնէին Սելովամի աւազանը: Այս եկեղեցին թէև քիչ հեռի քաղաքին պարսպէն, չէր գտնուեր այն անմիջական ճանապարհին վրայ՝ որ ամրութեանց ստորոտը կ'երկարէր: Այս ճանապարհէն դուրս, աջին կ'իյնար, երբ Սիոնի բարձրութեան արևելեան զառիվայրէն կ'իջնէին Սելովամի ուղղութեամբ: Քաղաքին դուռնէն դէպի հարաւ գացող պողոտային վրայ ճիւղաւորուած սանդխաւոր ճամբայ մը թոյլ կու տար ուղղակի հոն մտնել: Ճանապարհը ճիւղաւորումէն սկսեալ յիսուն աստիճան էր: Եկեղեցին չինուած էր խիստ խոր և խիստ մթին քարայրի մը վրայ, ուր, կ'ըսեն թէ, Պետրոս առաքեալ ապաստանած էր քաւելու համար իր մեղքը: Գրեթէ 32 աստիճաններով սանդուխ մը սեղանին ձախէն կը տանէր այրին խորը, ուր նկար մը կը յիշեցնէր այն աւետարանական յիշատակը՝ որուն նուիրուած էր այս սրբավայրը: . . . 1172ին, Հայոց ձեռքն էր նոյն եկեղեցին. լատին միրապետութենէն մինչ մէկ դար վերջ կանգուն էր եկեղեցին, բայց 1323ին ան աւերակ էր: Ս. Սիոնի աւերակներէն մէկ նետընկէց հեռուէն ցոյց կու տային գաթալանցի ուխտաւորները, ուր՝ կ'ըսէին թէ, կար գեղեցիկ եկեղեցի մը հին ժամանակ:

Կործանումը այնքան արմատական էր որ, 1335ին, Jacques de Verone եկեղեցիի հետք չի գտներ այլևս, բայց այրը՝ 140 քայլ Կայիափայի տունէն, (ըստ Polonerի 187) կը հրապուրէր ուխտաւորները: 1461ին Louis de Rochechouart հետևեալ կերպով կը նկարագրէ այն տեղը՝ ուր Պետրոս դառնօրէն լացաւ. «բոլորակ տեղ մ'է ան, վասն զի երբեմն հոն չինուած էր բոլորշի մատուռ մը, որուն հետքերը այժմ հազիւ նշմարելի են»:

Ֆապրի (1480–83) իր բոլոր բարի կամեցողութեան հակառակ չյաջողեցաւ գտնել Հաւախոսի այրը: Ստոյգ է թէ այս թուականին Պետրոսի Հառաչանաց եկեղեցին չէին տեղականացներ այրի մը մէջ: Քարայր լսուածը այն ատեն կը նկատէին ցցուած քար մը որմէ ուխտաւորները յիշատակի համար կը փըրցընէին կտորներ. և կը մտածուի այս բարեպաշտական սովորութեան մէջ գտնել ս. այրին անհետացման բաւականաչափ բացատրութիւն մը: Ֆապրիի կողմէն նշանակուած արաբական ջրբուղիի մը մերձաւորութիւնը թոյլատրած է P. Germer-Durandի ստոյգ եղանակաւ մը Պետրոսի Հառաչանաց վանքին նոր տեղը

ճշդելու: Սակայն այս տեղը չատ քիչ համաձայն գտած են միջնադարեան պատմութիւններու հետ և սկսած են բլրին կողին վրայ փնտռել այր մը:

1699ին, ֆրանչիսկեան մը կը գրէ. «Կայիափայի տունէն մինչ հասանք այն այրը ուր կ'ըսեն թէ Պետրոս լացաւ իր մեղքին վրայ. ան չատ փոքր է. և քիչ մը քաղաքէն դուրս, Յովսափատի ձորին կողմը, Սելովամի մօտ, որ Ս. Գրոց մէջ անուանի է»: Վերջին դարերուն մէջ այլևայլ այրեր ցոյց կը տրուին իբր Ս. Պետրոսի ապաշխարութեան այրը, բայց անոնք չեն յարմարիր պահանջներու մէջին դարու վկայութիւններուն որ կը նկարագրեն թէ խորունկ խոռոչ մը ուղղահայեացօրէն կը մխրճուի հողին մէջ եկեղեցւոյ յատակին տակ: Աւերակ պատերու, գուբերու և գանազան մոզայիքներու բաւիղի մը մէջտեղը P. Germer-Durandի ձեռքով գտնուած այրը իր դիրքովը և ձևովը աւելի գոհացում կու տայ քան ունէ այր որ ցոյց կը տրուի:» (Տե՛ս PP. Hugues Vincent et F. M. Abel, Jerusalem Nouvelle Բ. հատ. էջ 486–487, 490–491):

Այս աւերեալ եկեղեցիին գետինը երբ 1882ին Ասսոմբսիոնիսդները ծախու առին, նոյն թուականէն սկսեալ պեղումներ կատարեցին և գետնին ամէնէն աւելի վերին խաւերն աւելի նոր թուականի մը, այսինքն արաբական տիրապետութեան վերաբերեալ առարկաներ դուրս տուին, ինչպէս մինարաք մը, ապա բիւզանդական չրջանի չինուած եկեղեցւոյ մը մնացորդները երևան եկան. իսկ ամէնէն ստորին խաւը դուրս կու տար երբայական թուականի տուն մը, ոլորիք մը և ուրիշ գանազան աւարկաներ: Բիւզանդական չրջանէն եղածներն ամէնէն ճոխն էին. մարմարեայ քանդակեալ խոյակները, կիսասիւնները, մոզայիքները, տապանները և գանազան գիւտեր կը հաստատեն հնագարեան եկեղեցիի մը գոյութիւնը. հարիւրեակ մը բիւզանդական դրամներ գտնուած են գետնոյն պեղումներուն և մաքրութեան ժամանակ: Նոյն դրամները կը գասաւորուին այս կերպով. Ոնորիոսէն (395), եւ Թէոդոս Բ.էն (408) մինչեւ Անաստաս (491) եւ Մօրիկ (582): Գտնուած առարկաներուն մէջ կը տեսնուին նաև ուխտի նուէր մատանի մը՝ որուն ճանակը (chaton) աքաղաղ մ'էր, պղնձէ խնկաման մը և նշխարի կաղապար մը:

Հողէն հանուած այս բոլոր առարկաներուն մէջ քրիստոնէա-

կան կանթեղները կը վխտային իրենց սովորական զանազան ձեւերով: Այս կանթեղներուն մեծ մասին մէկ կողմը, կերդրոնական քարայրին մօտ, ըրնորի մը մէջ գտնուեցան «պղնձէ փոքրիկ ճրագարան մը խաչով զարդարուած՝ և կտորները կարմիր հողէ սկաւառակի մը՝ որ կը կրէր յունարէն արձանագրութիւն մը: Ճրագարանը թէև կոտրուած, տակաւին կը պահէր մաս մը այն շղթաներէն որ երբեմն զայն կը կրէին. դիւրին էր անոր միջոցաւ գիտնալ թէ՝ ինչ էր զոր բիւզանդացիք կը կոչէին բազմաստեղեան ձրագարան (polycandilon) որուն վրայ կը հաստատէին չատ մը կանթեղներ: Թրծուն հողէ սկաւառակը՝ որուն կտորները մօտեցնելով փակցուած են, կը ներկայացնէր խիստ չահեկանութիւն մը իր արձանագրութեան պատճառաւ. ըստ երեւոյթին, ան մաս կը կազմէր միևնոյն ամրոցչութեան, և կախուած էր ճրագարանին տակը ընդունելու համար իւղի այն կաթիլները որ կրնային թափիլ կանթեղներէն»: Սկաւառակին երեսքին վրայ քանդակուած արձանագրութիւնը հետեւեալն է. ✠ ὁ ἅγιος Θεοδόσιος μονῆς Ἰώσηφ ταπ(ει)νός. ✠ սկիզբը ունի մեծ խաչ մը հաւասար թեւերով և գաւառակներու (կէտերու դրուած տեղ, cantons) մէջ չորս կէտերով. անոր ծայրը նման խիստ փոքրիկ խաչ մը և առանց կէտերու: P. Germer-Durand խիստ ուղիղ կերպով կը լուծէ այս տեսակ մը փոքր հանելուկը՝ ուր դասական քերականութիւնը միջամուխ չ'ըլլար:

Տկար յունարէնով մը կը բացատրուի թէ սոյն նուէրը արուած է Ս. Թեոդոսի վանքին իսնարհ Ծովսկիհն: Բիւզանդական միջին դարու քրիստոնէական արձանագրութիւնը՝ բարեպաշտ վանականներու կամ հաւատացեալներուն կողմէն տրուած սրբավայրի մը ընծաները՝ հարիւրներով ցոյց կու տայ և արդի Պաղեստինի մէջ քիչ ուղղափառ եկեղեցիներ կան՝ որ ունեցած չըլլան այդպիսի նուէրներ: Այս պարագային ի՞նչպէս տարակուսիլ թէ վանական Ծովսկիը խիստ հարեւանցի հելլէնական մչակոյթ մը ունէր, կամ կատարելապէս անտարբեր կը մնար յունարէնի պատահական համաձայնութիւններուն: Բոլորովին պարզմտօրէն կ'արձանագրէ իր վանքին պաշտօնական տիտղոսը և իր անունին կը կցէ զեղծական (péjoratives) տիտղոս մը:

Այս տեսակ նման կարճ արձանագրութիւններ պատահական չեն կրնար ըլլալ. անոնք առատօրէն կ'երեւնային Փոքր Ասիոյ քրիստոնէական յիշատակարանաց մէջ, մասնաւորապէս կապադովկիոյ՝ վանականութեան այդ ընտիր երկրին մէջ: Վերև յիշեցինք, ի՞նչ կարևոր դիրք գրաւած էին ե. դարէն սկսեալ հայկական կամ յունա–հայկական դաղութները Պաղեստինի մեծ վանքերուն մէջ, և կապադովկիացիները այս անապատականներուն մէջ սովորաբար ամենէն նշանաւոր տարրն էին: Ուրեմն հաւանական պիտի կարծուի թէ Ս. Թէոդոսի այս խիստ համեստ հելլենապէտ Ծովսկիը կապադովկիացի հայ վանական մ'էր, որ իր եկեղեցւոյ նուէր տուած բազմաստեղեան ձրագարանովը աւելի կը զօրացնէ այս տողերը գրող P. Abel գիտնականին պատմական հետաքրքրութիւնները: Աւելի դժուարին է գտնել այս նուէրին թուականը: P. Germer-Durand հնագրօրէն քիչ ժամանակ յառաջ կը վերագրէր զայն «հինգերորդ դարու երկրորդ կիսուն» (*Տե'ս վերև, էջ 507–509*):

Ժ Ա

Ս. ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԷՋ

1. Ս. Հրեշտակապետի վանքին տեղը.

Կը փափաքինք մեր ընթերցողներուն ծանօթացնել երուսաղէմի մեր Ս. Հրեշտակապետի վանքը, որ կը գտնուի Հայոց թաղին մէջ, Ս. Յակոբի արևելքը, երուսաղէմի հարաւային կողմը, պարսպին մօտ և ոչ հեռի Ս. Փրկչի վանքէն: Այս վանքը, ըստ սաղիմական պատմիչներու, չինուած է Աննա քահանայապետին տան տեղը: Աննա պաշտօնական քահանայապետ մըն էր, բայց կը պահէր իր ազդեցութիւնը, թէև իր պաշտօնը նոյն ժամանակ կը վարէր իր փեսան՝ Կայիափա: Կալանաւորուած մեր Փրկիչը Ցիսուս Աղբիւսայ դուռնէն բերուեցաւ նախ Աննայի քով. «եւ առին զնա նախ առ Աննա, որ էր աներ Կայիափայի, որ քահանայն զնա նախ առ Աննա»

նայապետան էր տարեւոյն այնորիկ» (Յով. ԺԸ. 13)։ Պատմագիրները կ'ըսեն թէ Յիսուսի բերուած ժամանակ Աննան զբաղած էր ուրիշի մը հարցաքննութեամբ. այդ պատճառով Յիսուսը կապեցին ձիթենիի մը և յետոյ բանտարկեցին։ Աննա քիչ վերջ կ'սկսի Յիսուսի հարցաքննութիւնը և նոյն միջոցին քահանայապետին սպասաւորներէն մին անիրաւաբար ծանր կերպով կ'ապտակէ Յիսուսը. և Աննան Յիսուսը չղթայակապ կը ղրկէ Կայիափային։ Մեր Փրկչին նկատմամբ Աննայի տան մէջ կատարուած այս աւետարանական դէպքը նախնի բարեպաշտ քրիստոնէից թելադրած է որ Աննայի տան տեղւոյն վրայ վանք և եկեղեցի կառուցուի յաւերժացնելու համար Փրկչին առաջին Զարչարանաց եւ բանտարկութեան այս յիշատակը։

2. Ս. Հրեշտակապետ անունը.

Նկատի առնելով Ս. Հրեշտակապետի վանքին տեղւոյն վերաբերմամբ պատմուած աւանդական յիշատակները, ի սկզբան մնկնութիւն մը չենք կրնար տալ թէ՝ ինչո՞ւ այս վանքին ու եկեղեցիին անունը Ս. Հրեշտակապետ դրուած է. նոր դրուած անուն մըն ալ չէ. շատ հին դարերէն մեզ կը հասնի ան։ Տեղացի Արաբները այս վանքը կ'անուանեն Տէյր էլ Զէյթունէհ (Ձիթենիի վանք), անշուշտ պատճառով այն ձիթենիին որուն կապուեցաւ Յիսուս. բայց բոլոր քրիստոնէից մէջ ընդհանրացած անունն է Ս. Հրեշտակապետ։ Այս անուանակոչութիւնը կարելի է հետևեալ կերպով բացատրել։ Եկեղեցւոյ Հայրերը զանազան մեկնողական բացատրութիւններ կու տան Աննայի տան մէջ յանդուգն սպասաւորին կողմէն Յիսուսի տրուած ծանր ապտակին մասին, և կը յայտնեն, մասնաւորապէս Ոսկեբերան, թէ այդ ապտակահարութեան ժամանակ երկնային զինուորները սարսափեցան և ծածկեցին իրենց երեսը։ Աստուածորդւոյն յանդգնաբար տրուած այդ ապտակի ապստութիւնը տպաւորեցուց այդ հոգեղէն էակները ու անոնք սոսկալի մեացին մարդ արարածին այդ մեծ անիրաւութեան համար։ Եկեղեցւոյ Հայրերուն քրիստոնէական այս ըմբռնումին համաձայն էր որ բարեպաշտները, ի պատիւ եւ ի պարծանս երկնային զօրութեանց, Աննայի տան տեղւոյն վրայ կը հիմնարկեն վանք ու եկեղեցի։ Ս. Հայրերու նոյն բացատրութեան կատարելապէս համաձայն է նաև մեր Ս. Ներսէս Շնորհալի հայրապետն ալ, երբ իր Աչքօր անձառ երգին մէջ կը գրէ.

«Ծառայն զերեսն այն ապտակէր
յորմէ Սրովբէն թևասքօղէր.»։

3. Ս. Զիբեենի.

Որո՞նք են այն աւանդական յիշատակները, որ երկնային զօրութեանց պատուոյն յաւերժացման տենչանքին հետ մեծապէս ազդեցին բարեպաշտներու՝ որպէս զի սրբազործեն եկեղեցիով և վանքով Փրկչին առաջին Զարչարանաց և բանտարկութեան տեղը, որ է Աննայի տունը. — երեք են անոնք. Զիբեենի, Բանտը և Ոտաանայի քարը։

Գեղեցիկ և սրտառուչ զրոյցներ հիւսուած են նոյն ձիթենիին մասին. նուիրական ծառ մը դարձած է ան եւ կը մնայ մինչեւ ցայսօր. դարէ դար հին արմատէն բազմոջած են նոր ճիւղեր որ կը հովանաւորեն եկեղեցիին հիւսիսային կողմի անկիւնը՝ չորքսպատի մը մէջ. բարեպաշտ ուխտաւորներ կ'այցելեն միշտ անոր, եւ բարեպաշտութեան առարկայ ալ կ'ընեն զայն։ Պատմական հանգամանքէ ալ զուրկ չէ ան։ Երուսաղէմի Եղիազար պարիսպը, որ իր պաշտօնին մէնայն Հայոց Հայրապետութիւնը արքը, որ իր պաշտօնին մէնայն Հայոց Հայրապետութիւնը միացնելու յանդուգն ձեռնարկն ալ բրած է, 1666 ին Ս. Ծնընդեան տօնին օրը, Ս. Յակոբի տաճարին մէջ վիրաւորհիւթիւն կը կատարէ նոյն ձիթենիին քամուած լուղով. և նոյն միւռոնէն կը բաշխէ եկեղեցիներուն, և Հռոմայ Պապին ալ կը ղրկէ նոյն միւռոնէն Լատինաց խնդրանքին համաձայն։ Սոյն միւռոնօրհնութեան արարողութիւնն ալ մասնաւոր կոնդակով մը կ'իմացնէ նոյն տարեւոյն Յունուար 23 ին Պոլսի Հայոց, եւ կը յիշէ վերեւ յիշուած պարագան (Տե՛ս Հանուոս Պատմութիւն Երուսաղէմի եւն. Տօրէն վրդ. Մխիթարեանի, էջ 103–106։) Երուսաղէմցի Հաննէ վրդ. իր Պատմութեան մէջ (էջ 242) հետաքրքրական տեղեկութիւններ կու տայ և կը յայտնէ թէ ինքը լսած է հրաշախառն զրոյցներու պատմութիւններ այս ծառին նկատմամբ. այնպէս որ՝ անոր պատուղին կուսոյ դեղթափիլ նման, ծննդական կանանց, ջերմոտներու և աչսոյաւ ունեցողներուն բժշկութիւններ տուած է. օտարներ ևս շատ յարգ կ'ընծայեն այս Ձիթենիին։

Ս. Յակոբայ մատենադարանին անթուական ձեռագիր մը (Թ. 1290) կը պարունակէ պիտանի և անպէտ մասերով և խառնափնդոր գիրով գրուածք մը. «Պատմութիւն պատկերիս, որ եղեալ է ի Յոռնկըստան ի Հռոմ, որ պատուեաց մեզ պատրի Սևտոնն բարեբժիշկըն» խորագրով. անոր համառօտութիւնը կուտանք հոս: Ցերանչելական կրօնաւոր մը Հայոց մեծաւորին կը դիմէ խնդրելով որ Ս. Հրեշտակապետի եկեղեցւոյն Յիսուսի կապուած ձիթենիէն կոճղ մը տայ իրեն. կրօնաւորը կ'ստանայ կոճղը և ինքն հիւանդանալով՝ նոյն կոճղէն կը չինէ մանուկի մը պատկերը ու զայն անտուկին մէջ դնելով կը տանի Հռոմ: Բայց ճանապարհին փոթորիկ կը պատահի և նաւուկը ծովը կ'իյնայ: Պատրի Անտոն իբր ականատես կարգ մը հրաշապատում զրոյցներ կը վերապրէ ձիթենիի կոճղէն չինուած մանուկ պատկերին՝ ու ձեռագրիս անանուն հայ գրիչը միամտօրէն կը հաւատայ պատմուած հրաշքներուն. զոր օրինակ՝ պատկերին ծովուն վրայ քալելով Հռոմ հասնիլը. նոյն պատկերին համար վանք ու եկեղեցի կառուցուիլը Սուրբ Երեքայ անուամբ. աղնուական կնոջ մը կողմէն պատկերը վանքէն գողնալով իր տունը տանիլը. բայց յետոյ պատկերին ինքնիրեն նոյն եկեղեցին վերադառնալը. դարձեալ ուրիշ կին մ'ալ ի գոհացումն իր բարեպաշտութեան, նոյն պատկերը գողնալով և անոր նմանը տեղը դնելով տուն տանիլը, և երկրորդ օրը եկեղեցի դառնալուն գողցուածը իր տեղը եկած կեցած տեսնելը և այլն: Այս դէպքերէն յետոյ, կը յարէ պատմողը, եկեղեցիին պաշտօնեաները կ'ստիպուին պատկերը պահել գանձատան մէջ, բանալիով կը փակեն ու պահապան կը դնեն և միայն Քրիստոսի Ս. Ծննդեան տօնին դուրս կը հանեն:

Նոյն ձիթենիին նկատմամբ ժողովրդեան մէջ տիրող ծայր աստիճան բարեպաշտութեան հետևանքով հիւսուած ու չինուած են այսպիսի հրաշապատում զրոյցներ՝ մանաւանդ Սրեմուտքի մէջ, ինչպէս կ'երևի վերի տողերէն:

Բ. Բանտը.

Աւանդական յիշատակներէն երկրորդն է Բանտը, որ առաջինի կը կոչուի. վասն զի մեր Փրկիչը երբ Աննայի տունը բերուեցաւ առաջին անգամ ըլլալով այդ տեղը բանտարկուեցաւ. և յետոյ

կատարուեցաւ հարցաքննութիւնը: Առաջին բանտը կը գտնուի եկեղեցիին հիւսիսային կողմը, խցանման փոքրիկ տեղ մը, ուր կայ պատարագատեղ մը, ներքևը բոլորակ փոս մը, յատակը և շրջապատը գեղեցիկ և քանդակածոյ մարմարիոններով զարդարուած և մչտավառ կանթեղներով լուսաւորուած: Ցիշուած կճեպայ չորս քարերը յիշատակուած են 1831ին Ս. Հրեշտակապետի տեսուչ վանցի Բարսեղ վրդ.էն, ինչպէս կ'երևի յիշատակարանէն:

Գ. Ովսաննայի հարը.

Այս քարը կը գտնուի եկեղեցիին արևելեան կողմը պատէն դուրս աջակողմի անկիւնը. նոյն քարը բացուածք մը ունի մարդու բերանին նման: Հաննէ վրդ. հետևեալ կերպով բացատրութիւն կու տայ այս մասին. Քրիստոսի՝ իշով և յաւանակով այս տեղէն անցած ժամանակ ամբոխը կ'աղաղակէր ըսելով. «օրհնեալ որ գայ թագաւորդ յանուն Տեառն». փարիսեցիներէն ոմանք ըսին անոր. վա՛րդապետ, սաստէ՛ քու աշակերտներուդ. պատասխան կու տայ Յիսուս և կ'ըսէ. «կ'ըսեմ ձեզի, եթէատոնք լռեն, քարերը պիտի աղաղակեն». և աւանդութենէ զրոյց մը կայ թէ ոխականայի հարը մին էր այդ քարերէն որ լեզու ելան ու ըսին. «խաղաղութիւն յերկինս և փառք ի բարձունս»: Այս քարն ալ նմանապէս բարեպաշտներու յարգանքի առարկայ եղած է:

4. Հրեշտակապետի վանքին հայկական ծագումը.

Ս. Հրեշտակապետի վանքը անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր հայկական սեպհականութիւն եղած է եւ է՛ մինչեւ ցարդ: Պատմական որոշ արձանագրութիւն չունինք անոր հիմնարկութեան մասին, բայց աւանդութիւնը և անոր տեսքը բաւական են հաստատելու թէ Ս. Հրեշտակապետի հայկական վանքն ու եկեղեցին հիմնարկուած են Հայոց ձեռքով: Jérusalem Nouvelle-ի հեղինակները կը յիշատակեն զրոյց մը (Բ. հատ. էջ 50) թէ քրիստոնեայ Հայաստանի նախկին թագաւորներէն մին, իր նեղուած միջոցին դիմած է Գաբրիէլ եւ Միքայէլ հրեշտակապետաց, որ անոր օգնած եւ պայման դրած են որ փոխարէն

թագաւորը նոյն տուրքը տեղւոյն վրայ եկեղեցի մը կառուցանէ, որպէս զի ապատի վտանգէն: Նոյն հեղինակները կը յարեն թէ այս զրոյցը յայտնող գրեթէ աննշան որմանկար մը կը տեսնուի նոյն եկեղեցիին կողակին մէջ:

Այս աւանդութենէն զատ կայ նաև Անաստաս վրդ.ին յիշատակութիւնը որ է հետևեալը. Այղ վանիֆ Առաստուևաց, ուր հաւատարմի բնակիին ի կողմն Սիոնի. վասն զի այս վանքին մէջ շատ անգամներ բնակած են հաւատաւոր կիներ, որ են մայրապետք. բայց յիշատակարանները ցոյց կու տան միւս կողմէն թէ վանականներ ևս բնակած են հոն պարբերաբար: կը թուի թէ հին դարերուն՝ կոյսեր կը բնակէին այս վանքին մէջ. բայց Ժ.Դ. դարու մեր ձեռագրական յիշատակարաններէն, ինչպէս նաև 1479 և 1483ին Դոմինիկեան Ֆելիքս Ֆապրիի Ուղեգրութենեն կ'իմանանք որ վանականներու բնակութիւնը կը շարունակուէր, և երկու հարիւր տարի վերջը միայն մայրապետներ կը հաստատուին հոն: Պէտք է գիտել նաև Հրեշտակապետի եկեղեցիին տեղագրական պայմանները. ան չրջապատուած էր հայկական–սրբավայրերով, իր դիմաց և կողմնակի ունէր Ս. Աստիածնոյի և Ուրկանոցի վանքերը, որոնց միոյն աւերակը այժմ գոյութիւն ունի, միւսին՝ ճանապարհին միացած. քիչ մը հեռուն կը գտնուի Հայոց Ս. Փրկչի վանքը և թերևս ուրիշներ ալ: Սիոնի մայր եկեղեցիին մօտիկ, այս եկեղեցիները իրենց կը կազմէին հայկական եկեղեցիներու խումբ մը Սիոնի թաղին մէջ. այս պարագային մէջ Հրեշտակապետի վանքին անունց խիստ մերձաւորութիւնը կ'ապացուցանէ հայկական ծագումին պարագան:

5. Ս. Հրեշտակապետի եկեղեցին.

Ս. Հրեշտակապետի վանքի եկեղեցին այլևայլ չէնքերու մէջ կառուցուած գեղեցիկ և սիրուն չէնք մըն է. արդի չէնքը տակաւին չկայ որ քանդուած և կամ հնութենէ փլցուած չէնքին տեղ չինուած է. հարաւային կողմնակի դուռնէ մը ներս կը մտնենք եկեղեցիին գաւիթը, որ ընդարձակ տարածութիւն մը ունի, 51 ոտք երկայնութիւն և 17 ոտք լայնութիւն. գաւիթը կցուած չէ բուն չէնքին, վերջէն չինուած կ'երևի, և ճարտարապետական ձևով բոլորովին կը տարբերի: Ունի Զարչարանաց

սեղան մը, և հիւսիսային պատին մէջ չինուած է նոր աւազանը. հինը կը մնայ բուն տաճարին մէջ և այժմ անգործածելի: Գաւիթէն ներս կը մտնենք և կը դիտենք որ իսկական տաճարի կառուցուածքը ունի մէկէ աւելի հետաքրքրական կողմեր. եկեղեցիին ճիշտ մէջտեղը չորս հատ սիւներ ատեանը կը բաժնեն երեք մասերու, մէջտեղինը ընդարձակ և լուսաւոր, կողմնաթեւերը խիստ նեղ և մթին. առաստաղի կամարաձև պատուհանները աւելի կը լուսաւորեն մէջտեղի մասը. եկեղեցիին երկայնութիւնն է 36 ոտք, իսկ լայնութիւնը 27 ոտք. ունի երեք սեղաններ, մէջտեղինը Ս. Աստուածածնի անուամբ, աւելի ընդարձակ քան միւս երկուքը որ կառուցուած են Ս. Հրեշտակապետաց անուններով. պատերը շատ թանձր են. նկատի առնելով այս պարագան, ինչպէս նաև յիշեալ չորս թանձր սիւներու գոյութիւնը, կը մտածենք թէ եկեղեցին չինող ճարտարապետը, անշուշտ հայ, իր մտքէ ունէր հայկական ոճով եկեղեցիին ճիշտ մէջտեղը գմբէթով մը զարդարել տաճարը, բայց կը տեսնենք որ գմբէթի փոխան առաստաղը կը կրէ պարզօրէն չինուած ծածկ մը, զոր Հաննէ վրդ. կ'անուանէ սագաչհի, այսինքն, հաւանաբար կամ նաւակի մը և կամ սագի մը ձևով բացատրութեամբ: Բայց մեզ անծանօթ կը մնայ թէ ինչո՞ւ հայ ճարտարապետը հրաժարած է իր սկզբնական յատակագիծէն և կամ ինչ արգելքի հանդիպած էր ու զանց ըրած էր գմբէթին չինութիւնը: Ձեռնհասներէն ոմանք բիւզանդական, և այլք միջնադարեան կը նկատեն այս չէնքին կառուցումը: Բուն կառուցման թուականը անծանօթ կը մնայ, քննիչներ Ժ.Դ. դարու գործ կը նկատեն զայն, բայց մենք յիշատակարաններէն քաղելով դիտել կու տանք թէ 1215 փրկչականթուականով յիշատակութիւն գտած ենք ձեռագրաց մէջ. եկեղեցիին պատերուն վրայ զետեղուած խաչքարերուն ամենէն հինն է 1355ի խաչքարը, որ ապացուցած է հին աւազանի պատին մէջ, և այն չի կրնար եկեղեցիին հիմնարկութեան թուականն նկատուիլ, ինչպէս նաև վերոյիշեալ 1215 թուականը: Զանազան թուականներու մէջ նորոգութիւններ կատարուած են Ս. Հրեշտակապետի եկեղեցիին մէջ: 1286ին ալ Հայոց Լեւոն Գ. թագաւորը անոր պարիսպը չինել տուած է համաձայն այն յիշատակարանին որ գրուած է Ս. Յակոբի եկեղեցիին մէկ սիւնին վրայ (Տե՛ս Հաննէ, Պատմութիւն Երուսաղէմի. էջ 242): Շրթայա-

կիր և Կիրակոս պատրիարքներու օրով ևս կարևոր նորոգութիւններ կատարուած են։ Իսկ 1795 ին ալ Ատանացի Յովհաննէս քհ. եկեղեցիին բոլոր պատերը գեղեցիկ չինիներով զարդարել տուած է, ըստ յիշատակարանի։

6. Ֆրանչիսկեաներ կը հիւրընկալուին Ս. Հրեշտակապետի մէջ.

Սուլթան Սիւլէյման Բ.ի կ'ընծայուի երուսաղէմի սրդի պատրըսպին վերաչինութիւնը, և կ'աւանդուի թէ պարսպէն դուրս թողուած են Սիոնի եկեղեցին, Փրկչի մեր վանքը և ուրիշներ, հակառակ արքայական հրամանին, այդ պատճառաւ ճարտարապետն ալ պատժուած է։ Պարսպէն դուրս թողուած այդ վանքերը դրացիներուն կողմէն ենթակայ էին աւերումներու և կեղեքումներու։ Սիոնի վանականաց մասին տեղացիներուն բողոքները հասան մինչև արքունիք, Պոլիս։ Սիւլէյման Բ. երեք հրովարտակներ հրատարակեց, վերջինը՝ 2 Յունիս 1551 ին, և հրամայեց որ Սիոնի վանքէն Ֆրանչիսկեանները վտարուին։ Վտարուածներու գլխաւորները նոր վանք մը ունենալու համար, դիմեցին Սուլթանին՝ բայց չյաջողեցան. դիմեցին Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը որ անոնց տուաւ յանձնարարական մը՝ որպէսզի Ս. Յակոբի Միաբանութիւնը կա՛մ քաղաքին մէջ և կա՛մ դուրսը վանք մը տրամադրէ անոնց բնակութեան համար։ 1554ին Պոլսի այդ դիմումին վրայ Միաբանութիւնը, Մերսինցի Անդրէաս պատրիարքի օրով, յետ երկար խորհրդակցութեան, քրիստոնէական սիրոյ ղգացումէն մղուած որոշեց Ս. Հրեշտակապետի վանքին մէջ առժամաբար հիւրընկալել Սիոնի վանքէն վտարուած Ֆրանչիսկեան կրօնաւորները. և առանց վարձքի անոնց յատկացուցին եկեղեցիին մէջ երկու խորան, եկեղեցիին նաեւ կողմէն երկու ջրհոր և բնակութեան համար երկու բաժին, խանէն մինչև պարտէզ, և հաստատեցին դաշինք մը որուն մէջ յիշած են ինչ ինչ կենցաղական պայմաններ։ Ֆրանչիսկեանք հօթը տարի կը մնան Հրեշտակապետի վանքին մէջ և ապա կը յաջողին վրացիներու Ս. Յովհաննէսի վանքը գտնել և հոն բնակիլ։ Մինչև հիմակ ցոյց կը տրուի այն խորանը և աւանդատունը ուր պաշտամունք կը կատարէին անոնք. նոյն իսկ կ'ըսուի թէ եկեղեցիին

հիւսիսային արեւելեան անկեան կողմը, դէպի արեւելք, հողի տակ կը գտնուի սուրբերկրեայ տեղ մը, ուր ի սկզբան ապաստանած են Ֆրանչիսկեանք։

7. Ս. Հրեշտակապետի վանքին մի քանի հին վաստակաւորները.

Ժդ. դարու քառորդէն մինչեւ Ժե. դարու կէսը, յիշատակարաններու նայելով՝ Ս. Հրեշտակապետի վանքը աւելի բարգաւաճ վիճակ մը ունեցած է, մասնաւորապէս ունեցած է պայծառ դէմքեր ու վաստակաւորներ՝ որ կարեւոր գործունէութիւն մը ունեցած են այս վանքին մէջ, մա՛նաւանդ դաւանական խնդրոց առթիւ։ Կ'ուզենք յիշել այդ շրջանին մի քանի գլխաւոր դէմքերուն անուններն իրենց համառօտ գիծերով.

1⁰. Յովհաննէս վրդ. 1215 ին, իբր իր գրասիրութեան հետեւանք նոյն վանքին մատենադարանին կը նուիրէ Եսայի Մարգարէի և Գործք Առաքելոցի ձեռագիրները։

2⁰. Ստեփանոս գրիչ (երկայն) Ս. Հրեշտակապետի մէջ 1316ին կ'ընդօրինակէ ձաշոց մը։

3⁰. Անանուն գրիչ մը, Դաւիթ Ս. Պատրիարքի օրով, 1316ին կ'ընդօրինակէ ձաշոց մը։

4⁰. Մատթէոս կրօնաւոր, Դարանաղցի, 1318 ին նոյն վանքին մէջ կը կազմէ ձաշոց մը։

5⁰. Ներսես աբեղայ Կրակցի, նշանաւոր գրչագրող մը, որ 1331 ին նոյն վանքին մէջ կ'ընդօրինակէ ձաշոց մը. ունի նաեւ ուրիշ ընդօրինակութիւններ։

6⁰. Կարապետ աբեղայ Խարբերդցի, փիլիպոսիայ (երգեցող), 1332ին դարձեալ նոյն վանքին մէջ կ'ընդօրինակէ Մեկն. Կարող. Թղթոց գիրքը որուն յիշատակարանին մէջ (ձեռ. Թ. 229) կը յիշէ օրուան պատրիարքը՝ Վարդան արեւպիսկոպոս, անոր եղբօրորդին Մարտիրոս խանանան, իր կիրակոս ուսուցիչը և միաբաններ՝ որոնք են, կարապետ վրդ., Ստեփանոս, Պետրոս և Պողոս, Գրիգոր, Կարապետ, Ներսես, Սարգիս, Թորոս, Գրիգորիս, Մատթէոս, Յովսեփ կրօնաւոր, միանձնուք՝ Բարսեղ, Կիրակոս, Թուղթ կոկոզ Մանուէլ, Թաթէոս, Սարգիս, Ղազար, Ստեփանոս Զուլհակ, Տոներ, Յովհաննէս փակակալ, Թորոս խոստովանահայր, գրչագրողին ծնող-

քը՝ Պառնեսաս եւ Ճոհար, եղբայրները՝ Բաւերեգիս, Յովհաննիս, Կիրակոս, Սարգիս, քոյրերը՝ Տիկին եւ Խեր։

7°. Աւետարան գրիչ մը, 1397 ին կ'ընդօրինակէ Յիսուս որդի գիրքը, գտնուած նոյն վանքին մէջ։

8°. Դրիգոր Սրծկեցի, 1441ին հոն կ'ընդօրինակէ Աւետարան մը։

9°. Մանուէլ գրիչ, 1466 ին Ս. Հրեշտակապետի վանքին մէջ կ'ընդօրինակէ Մաշտոցի Վարդան վրդ.ի գիրքը։

ԺԲ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՌՇՏՈՒՆԵԱՑ ՎԱՆՔԸ ՈՒ ԱՆՈՐ ՈՒՐԿԱՆՈՑԸ

1. Նոյն վանքին եւ անոր ուրկանոցին շինութեան շարժառիթը.

Ս. Քաղաքին հայկական վանքերէն մին էր Ռշտունեաց վանքը, որուն ծագման վրայ գրելէ յառաջ, հարկ կը սեպեմ անոր չինութեան շարժառիթի մասին ծանօթութիւն մը տալ։ Տարափոխիկ ախտ մը չատ դարեր յառաջ վարակուած էր Պաղեստինի, մասնաւորապէս Երուսաղէմի մէջ, գիտնալ պէտք է թէ ուրկէ° ճարակած էր նոյն հիւանդութիւնը։

Ընդհանուր կարծիք կայ եւ պատմութեամբ ալ կը վկայուի թէ Եբրայեցիներն են որ Եգիպտոսէն Պաղեստին բերած են զայն իրենց հետ որ երկրին մէջ տարածուելով՝ ան փոխանցուած է Եւրոպիոյ և Ասիոյ կողմերը։ Հնգամատեանը ամենահին յիշատակարանն է, ուր մանրամասն կը նկարագրուի խղճալի վիճակն անոնց՝ որ կ'ենթարկուէին ուրկութեան, Ս. Գրոց բառով՝ «կեղ եգիպտոսի» կոչուած հիւանդութեան (Տե՛ս Երկրորդ Օրենք. ԻԸ. 27, 35), ըստ Abbé Vigouroux*ի (Տե՛ս* Dict. Bible. *Հար. Դ. էջ 179, բառն* Lépre*), Եգիպտացի պատմագիր և քուրմ Մանիթոն՝ իր պատմութեան մէջ կը յիշատակէ եգիպտական վէպ մը, որուն համաձայն, իբր թէ Եբրայեցիք Եգիպտոսի մէջ բորոտութեամբ վարակուած ըլլալով՝ վտարուած են Նեղոսի ափերէն. նոյն մըտքով գրած են Յուստինոս և Տակիտոս, որոնց դէմ, սակայն Յովսեպոս Հրեայ պատմագիրը իր մէկ գործին մէջ կը հերքէ զանոնք, յարելով թէ Եբրայեցիք չէին որ եգիպտոս մտած ժամանակ հետերնին տարին նոյն ախտը, այլ անոնք վարակուեցան տեղացիներէն. Եբրայեցւոց նման փիւնիկեցիներն ալ ունեցան նոյն հիւանդութեան վարակումները, իրենց առևտրական յարաբերութեանց հետևանքով։ Լատին բանաստեղծ մը, Լուկրետիոս, իր Զբնութենէ իրաց քերթուածին մէջ, կը հաստատէ թէ ուրկութիւնը Նեղոս գետին ափերեն յառաջ կու գար, ուստի կը յարեն գիտնականք թէ՝ բորոտութեան ծագումը պէտք է փնտռել Եգիպտոսի մէջ։ Այս պատճառներուն համաձայն, ուրկութիւնը տեւական դարձած է Իսրայէլացւոց պատմութեան ամբողջ ընթացքին մէջ։ Հրէից սփիւռքը, Ասիոյ մէջ, Յունաց և Հռոմայեցւոց պատերազմները, ինչպէս նաև Արաբներուն յաղթանակը և Խաչակիրք բորոտութիւնը ծաւալեցին Արևմտեան երկիրներու մէջ։*

Շնորհիւ գիտութեան հայթայթած միջոցներուն և վարակեալներուն խիստ առանձնացումներուն, նոյն ախտին սաստկութեան առջևն առնուեցաւ։

Շատ կանուխէն, Երուսաղէմի հայ վանօրայք, ուզած են Ս. Քաղաքին մէջ ծաւալած ուրկութեան աւերները դարմանել, մըղուելով թէ՛ մարդասիրական և թէ՛ բարեպաշտական տեսակէտներէ։ Քրիստոնէական սկզբնական շրջանին, նոյն ախտէն վարակուածները փողոցներուն մէջ կը մնային անխնամ և անտիրական, քաղաքէն դուրս, դաշտերու և ձորերու մէջ, մարդկային ընկերութենէ վտարուած, յուսահատական նոպաներու տակ կը մահանային։ Ժողովրդէն վարակուածներէն զատ, կը գտնուէին վանօրէից մէջ նոյն կարգի հիւանդ վանականներ՝ որ կը մնային անդարմանն և անխնամ։ Ուստի հայ վանականութիւնը, նոյն իսկ Ջ. կամ Է. դարուն, նկատի առաւ անհրաժեշտ պէտքը վանքի մը՝ որ ունենայ իրեն յատուկ ուրկանոցը։ Այս պարագան յայտնապէս հասկնալի է Անաստաս վրդ.ի վանօրէից Յուցակէն,

ուր հետևեալ կերպով յիշատակուած է այս վանքը. «Ընդշտուեաց վանին nr ուրհանց hr Հայոց վանւորհիցն, նոյն կողմն»: Ուրհանոցի վանքի յիշատակութիւնը այսչափ միայն ծանօթագրուած է. պատմութիւնը կը լռէ անոր ծագման, զարգացման և քաղաքական տակնուվրայութեանց հետևանքով յառաջ եկած զանազան վիճակներուն մասին: Հակառակ մեր պրպտումներուն, այս վանքին նկատմամբ, դժբախտաբար գոհացուցիչ տեղեկութիւններ չկրցինք ունենալ. գոհ պիտի ըլլանք մեր ձեռք բերած քիչերնին: Անաստաս վրդ.ի վերև յիշատակուած ծանօթագրութիւնը շատ մութ կէտեր ունի զոր պիտի ջանանք լուսաբանել, որքան կարելի է:

2. Ո՞վ շինած է այս վանքը.

Անաստաս վրդ.ի Ցուցակէն հետևեալ պարագան որոշ կը հասկցուի թէ նոյն վանքը Ռշտունեաց նախարարութեան յուշակերտն ու ձեռակերտն է: Պատմութենէ իրազեկ կ'ըլլանք թէ Ռշտունիք շատ հին նախարարութիւն մըն էին, ըստ գիտնոց, նոյն իսկ Ուրարտական շրջանէն մնացած. շատ կանուխէն կը բռնակէին վանայ լճին հարաւային սահմաններուն վրայ. Աղթամարն էր անոնց ամրութեան բերդը և անոնց զարգացման վերջնակէտը կը նկատուի է. դարու կէսը, մինչև Թէոդորոս Ռշտունի զօրավարը. նոյն ժամանակամիջոցը Ռշտունեաց անկման շրջանն է որ ատեն ճորտերը կը դառնան իրենց դրացի Սրծրունեաց, որ Ռշտունիներէն աւելի զօրեղցած էին: Ցայտնի է պատմութենէն Ռշտունի Թէոդորոս զօրավարին կատարած դերը Հայոց կրօնական և քաղաքա–պատմական դէպքերուն մէջ: Հետևելով Սեբէոսի և Ցովհաննէս Կաթողիկոսի՝ կը նկատենք որ Թէոդորոս Ռշտունին Բիւզանդական շրջանին Հայաստանի վրայ կարգուած է «սպարապետ և պատրիկ», և յետոյ քաղաքական փոփոխութեանց բերումով անցած է Արաբներուն կողմը և կարգուած է ըստ Ասողիկի, «իշխան Հայոց». և ըստ Սեբէոսի, Վրաստան, Աղուանք, Սիւնիք մինչև Տէրպէնտ, անոր իշխանութեան կը յանձնուին: Իր ժամանակի քաղաքական դէպքերու հետևանքով Ռշտունին կ'ունենայ գործունէութեան շրջան մը, մերթ փառքի և մերթ լքումի: Ան իր պաշտօնին պահանջին համաձայն, քանիցս

կը ճամբորդէ Սիւրիա և հուսկ ուրեմն, կը վախճանի իր գերեզած համազգիներուն մօտ, և ըստ Սեբէոսի, մարմինը կը փոխադրուի Հայաստան եւ կ'ամփոփուի իր հայրերուն գերեզմանին մէջ: Ռշտունեաց տիրոջ Թէոդորոսի վերաբերեալ այս պատմական հաղորդ տողերուն տեղեկանալէ յետոյ, Ռշտունիներէն ո՞վ էր որ կարենար իր ոյժին և ազդեցութեան ապաւինելով՝ բիւզանդական կամ արաբական շրջանին Ս. Քաղաքին մէջ, յաջողիլ կառուցանելու Ռշտունեաց վանքը, անոր սեպհական ուրկանոցովը. պատմական ապացոյց չունինք. միայն ներհայեցողութեամբ (intuition) կը համարձակինք ըսել թէ հաւանաբար Թէոդորոս Ռշտունին է որ սիւրիական իր առաջին այցելութեան՝ ուխտի գալով Երուսաղէմ՝ չինել տուած է նոյն վանքը ի յիշատակ Ռշտունեաց նախարարութեան, անտարակոյս հետևելով միւս նախարարութեանց՝ որ յիշատակներ ունէին Ս. Երկրին մէջ:

3. Ո՞ւր շինուած էր այս վանքը.

Այս վանքը չինուած էր մեր Ս. Հրեշտակապետ վանքին հանդիպակաց կողմը, համաձայն աւանդութեան և այն կցկտուր տեղեկութեանց զոր կը յիշեն սաղմոսական վերջին գարու հայ պատմիչները: Նոյն վանքին բուն տեղը ճշդօրէն որոշելու համար, մեր այս տողերը պէտք է հիմնուին պատմական յիշատակարանաց վրայ: 808ին, Մեծն Կարոլոսի վիճակագիր պաշտօնեան, ինչպէս յիշած ենք այլուր, Սիոնի թաղամասին վանականաց վիճակագրութիւնը պատրաստելու համար, Դեթմեմանիէն սկսելով՝ գրի կ'առնու վանականներն ու վանքերը, և յառաջանալով կը հասնի Սիոնի Հայոց Ս.Ստեփանոսի վանքը, և կ'արձանագրէ հետևեալը. «ի Ս. Ստեփանոս, ուր կար անոր գերեզմանը, կը գտնուին երկու քահանայ և 15 բորոտներ» (Տե՛ս "Commemoratorium Casis Dei"): Զենք անդրադառնար Հայոց Ս. Ստեփանոսի վանքի պատմական մասին՝ չկրկնելու համար մեր նախապէս գրածը: Բայց ինչո՞ւ վիճակագիրը Ս. Ստեփանոսի վանքին քահանայից թուարկման կը միացնէ բորոտներուն թուարկումը, մինչ ի պատմութենէ գիտենք թէ ուրկանոցը Ս. Ստեփանոսի վանքին մէջ չէր. բայց անտարակոյս մօտն էր անոր, և կրնանք մտածել թէ Հայոց վա-

նօրէից ուրկանոցի վանքը պարսկական կամ արաբական յարձակմանց օրերուն քանդուած ու տակաւին չէր վերաշինուած այն թուականին, բայց ուրկանոցի սենեակները գոյութիւն ունէին և կամ նորոգուած էին սոսկապարբար, ուստի պաշտօնեան վանք ու վանական հոն չգտնելով՝ նշանակած է միայն բորոտներուն թիւը և մկացուցած մերձակայ Ս. Սահիանոսի վանքին քահանայից թուոյն: Յետնագոյն դարու ուղեգիր ուխտաւորի մը գրածէն կը հասկցուի թէ յիշատակեալ վանքը Դաւթի դրան մօտ էր և վերանորոգուած, ու գարձեալ հոն կը մնային ուրուկները: Տեղագրական պարագաներէ դատելով՝ կը նկատուի որ ուրուկներու ապաստանարանը ու վանքը չրջապատուած էր մօտակայ քանի մը վանքերէ. իր դիմացն էր Ս. Հրեշտակապետը, որուն Ս. Միխայէլ անունը կը տրուէր, Ս. Ստեփանոսը՝ Սիոնի արևելքը գըտնուող Ս. Սիմեոնի եկեղեցւոյն և մերձակայ Ս. Պետրոսի վանքին մէջտեղը: Նոյն տեղւոյն մօտ էր նաև Անաստաս վրդ.ի ծուցակին մէջ յիշուած Երիցավանքը, Դաւթի դրան մօտ, որու մասին վրացերէն սաղմոսական ծիսարանը (Տե՛ս Գերմ. թրգմ. Goussen ի) հետևեալ ծանօթութիւնը կուտայ «Հոկտ. 5 ին, Ժուրտին Խահանային վանքին, Լաշերևայի մէջ (փոխ. Պլաշերնայի), Ս. Միխայէլի մօտ, նաւակատիք Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն»: Այս խօսքերը յայտնի կ'ընեն թէ՝ Երիցվանքն ալ, յանուն Ս. Աստուածածնի, մօտ էր Հայոց Ս. Հրեշտակապետին, ինչպէս նաև Դաւթի դրան, ուր կար Ռշտունեաց վանքը իր ուրկանոցով, և ուրկէ Ս. Յակոբայ մայրավանքն ալ չատ հեռու չէր: Վանքերու այս խմբաւորումէն դատելով կարելի է եզրակացնել թէ ցուցակագիր վրդ.ին՝ ուրկանոցին նկատմամբ, «հայ վանօրէից» բացատրական խօսքը ճըշգրտօրէն կ'արդարանայ, թէև սխալ մը չ'ըլլար, եթէ Ռշտունեաց վանքին ուրկանոցը նկատենք Ս. Քաղաքին բոլոր հայ վանօրէից մէկ հաստատութիւնը:

Ուրկանոցի վանքին տեղը ճշդելու համար, ունինք նաեւ Վըրզպուրկի եպիսկոպոս՝ Թէոտորիքի 1172ի Ուղեգրութիւնը, ինչպէս վերև ալ ակնարկեցինք. յիշեալը հետևեալ տողերով գըրած է նոյն վանքի մասին. «... Դաւթի աշտարակին սկսեալ՝ հասայ քաղաքին արեւմտեան անկիւնը՝ ուր կայի եկեղեցի մը եւ ուրուկներու բնակարաններ, շատ մարուր եւ վայելուչ վիճակի մէջ» (Տե՛ս "Theodorich, Description of the Holy Places", էջ 43): Ուրեմն,

մինչև ԺԲ. դարու վերջերը, Դաւթի դրան մօտի եկեղեցին եւ ուրկանոցը գոյութիւն ունէին. անկէ յետոյ պատմական տեղեկութիւն կը պակսի. հաւանաբար քանդուած են Սալահէտտինի գրաւման ժամանակ, թէև աւերակաց վրայ չինուած խարխուլ սենեակներուն մէջ, ուրուկները բնակած են մինչև իրենց այլուր փոխադրութիւնն, ինչպէս կը վկայեն Աստուածատուր եպս. (Տե՛ս «Ժամանակագր. Պատմ. Երուսղի.» Ա. հտր. էջ 50, և Մկրտիչ վրդ. Արծրունեան, «Ստորագր. Երուսղի. էջ, 184), երկուքն ալ Ս. Յակոբայ միաբան:

4. Ի՞նչպէս կը մատակարարուէին վանից եւ անոր Ուրկանոցը.

Այդ մասին չիշատակարան չունինք. բայց ազգային պատմութեան տուիքները զայն կրնան մեզ լուսաբանել: Յայտնի է թէ Ս. Ներսէս Պարթև հայրապետի օրով, առաջին անգամ հիմնուեցան ուրկանոցները Հայաստանի մէջ. ինչպէս կը վկայէ Բիւզանդ Փաւստոս (Տե՛ս Պատմ. Հայոց, էջ 76): Աչտիչատի (365), Շահպիվանի (447), Դունի Դ. (648) ժողովներու կանոնները բացայայտօրէն կը պարզեն թէ ո՛րպիսի եկամուտներով պիտի մատակարարուէին Հայոց ուրկանոցները. անոնք կը կազմէին սահմանեալ տուրքերը, այր և կին դատապարտեալ սոսկականներուն՝ ուրկանոցներու կանոնական ծառայութեանց արդիւնքները. ըրամական արդիւնքները այն ազատանիին՝ որոնք չէին յօժարեր երթալ ուրկանոց, կամ այլ բառով՝ գողեանց. նաև ուրիշ հոգւային արդիւնքներ և բարեպաշտական նուէրներ:

Ռշտունեաց վանքի հիմնարկութենէն մինչև Ը. դար, Ռշտունեաց նախարարութիւնը կը մատակարարէր իր հիմնարկած նոյն վանքը ու անոր ուրկանոցը, ինչպէս ուրիշ նախարարութիւններ՝ թէ՛ Հայաստանի և թէ՛ Ս. Քաղաքի մէջ, իրենց հիմնարկած վանքերն ու եկեղեցիները կը հոգային: Ռշտունեաց մատակարարութիւնը տևած է մինչև Ը. դար, ինչպէս գրեցինք, այն պատճառաւ որ Ռշտունիք նոյն դարուն կը ակարանային ու անոնց հողերը կը գառնային Արծրունեաց աւատը: Շատ հաւանական է որ Ռշտունեաց անկումէն յետոյ Երուսաղէմի ուրկանոցը կը մատակարարուէր Հայաստանի ուրկանոցներուն ի վա-

զուց հաստատուած և վերև յիշուած ժողովական կանոններով և մանաւոր հոգատարութեամբ հայ վանօրէից։

Ոչտունեաց վանքի ուրկանոցը Ս. Թաղաքին ամենէն հին և միակ հաստատութիւնն էր. միայն 1047 ին արաբ տիրապետութեան օրով, Ս.–Սելովամի մէջ հաստատուած էր ընդարձակ հիւանդանոց մը (Պիմարիստան), ուր կային թոշակաւոր բժիշկներ և կը դարմանէին ամէն կարգի բազմաթիւ հիւանդներ։ Նոյն Պիմարիստանի ծախքը կը հոգար Երուսաղէմ քաղաքը, ինչպէս կը ծանօթացնէ պարսիկ ուղեկիր Նասիրի Խոսրով (Տե՛ս Palestine Pilgrims, Text Society, Vol. IV. էջ 26)։ Աչակրաց ժամանակն ալ, քաղաքին հիւսիսային կողմը, Ս. Ստեփանոսի դրան մօտ, չինուած էր ուրկանոց մը, որ, 1171 ին, գլխաւորապէս կը հոգար ցուէր մեծագումար նուիրատուութեամբ Երուսաղէմի թագաւոր Ամորիի, որուն զաւակն ալ վարակուած էր բորոտութեամբ (Տե՛ս The Latin Kingdom of Jerusalem, էջ 196)։ Մելիսանդ թագուհին 1159ին, Երուսաղէմի վանօրէից բոլոր ուրկանոցներուն նուիրած էր հասութաթեր հողեր (Տե՛ս R. B. 1926, էջ 276)։ Մելիսանդ (* 1160) ի մօրէ հայ էր, դուստր Պաղտին Բ.ի և կինը Երուսաղէմի Ֆուլք թագաւորին, բարեգործութիւններով նշանաւոր հանգիստացած և թաղուած է Գեթսեմանիի Ս. Կուսի տաճարի աստիճաններուն ալ կողմը, ըստ Պատմութեան Տիւրացի Կիլօմի (XVII, 32)։

Ըստ այսմ, Երուսաղէմի օտար ուրկանոցները վերոգրեալ միջոցներով կը մատակարարուին. իսկ մեր Ոչտունեաց վանքն ու անոր ուրկանոցը, սկիզբէն մինչև ԺԲ. դար, կը հոգացուէր ա՛յն եղանակաւ և միջոցներով զոր վերև նկարագրեցինք։ Աչակրաց հեռանալէն յետոյ (1187), անծանօթ կը մնան մեզ նոյն հաստատութեան մատակարարութեան միջոցները. բայց սա պարագան յայտնի է թէ հայկական վանքերուն մեծագոյն մասամբ քանդուելէն կամ բռնագրաւուելէն վերջ, նոյն ուրկանոցին հոգը ծանրացած է Ս. Յակոբայ վանքին միաբանութեան վրայ, և ա՛ն է որ մինչև 1875, քանդուած ուրկանոցին աւերակաց հողակոյտին վրայ թափուող և լքեալ ուրուկներուն օրական հացը կը հայթայթէր, մինչև որ անոնք այլուր փոխադրուեցան (Տե՛ս Ժամնկգր. Պատմ. Երուսլ. Ս. հտր. էջ 90)։ Այս դժբախտներուն փոխադրութեան առիթով, կառավարական ուրկանոցներ չինուեցան պետական ծախքով Ռէմլէ և Նապլուս քաղաքներուն մէջ (Տե՛ս վերը, Dict. Bibl. էջ նոյն)։

ԺԳ

ՍԵԼՈՎԱՄԻ ԱՒԱԶԱՆԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՄՕՏ ԳՏՆՈՒՈՂ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. Սելովամ բառին բացատրութիւնը.

Հին կտակարանի յունարէն թարգմանութեան և Նոր կտակարանի համաձայն, Սելովամը կը կոչուի երբայեցերէն Has-Siloah և Siloah, որ անունն է աղբիւրի մը, ջրանցքի մը և աւազանի մը և այն տեղին որ կը գտնուի Երուսաղէմի հարաւը, Թրէբէոնի հովտին մէջ, Ոփէլի, Մորիայի և Սիոնի լերան միջև, մօտ այն տեղին, ուր կեդրոնը կը միանայ Ննոմի Ձորին։ Աւետարանչին կողմէն (Յովհ. Թ. 7) աւելցուած որ թարգմանի առաքեալ մեկնութիւնը կը հաստատէ թէ պատմական և աւանդական պարապայմ մը համաձայն, նոյն բառը կ'արտասանուի h ով և կ'ածանցուի salah արմատով, որ կը նշանակէ ղրկուած եր. յունական նոյն բառին և արտասանուած գիրը գործածուած է քաղաքին նոյն բառին և արտասանուած գիրը գործածուած է ջրաձորութեան համար, և Siloan ձեւը Արաբները առած են Բիւզանդացիներէն։ Մեկնիչներուն մեծագոյն մասը այս մեկնաբանութեան մէջ կ'ուզեն տեսնել Աւետարանչին մտադրութիւնը մարգարէական և խորհրդական իմաստով մը կապելու այս անունը իր կողմէն պատմուելիք դէպքի մը։ Նոյն բառը տառացիօրէն (ջրոյ) նշանակելով՝ համազօր է ջրանցքի և ջրմուղի, և այս անունը տրուած է անոնց ա՛յն ժամանակ՝ երբ անոնք չինուած էին աղբիւրին ջուրը ղրկելու թագաւորաց պարտէզները ոռոգելու կամ աւազանը լեցնելու։ Ջրմուղին անունը յետոյ տարածուած է աղբիւրին, աւազանին և տեղին վրայ։

1.— Սելովամի աղբիւրը.— Ընդհանուր ասացուածքով կը հասկցուի Սելովամի ջուրը. Եսայիի Ը. 6 համաձայն, միևնոյն ժամանակ կը նշանակէ Սելովամի ջուրերուն ընթացքը։ Մարգարէն «զջուրն Սելովայ որ գնայ խաղաղ» լսելով կ'ուզէ հասկցնել Դաւթի տան պատկերը. իսկ «զջուր գետոյն զհզօրն

և գյորդ» ըսելով՝ Եփրատը, որ կը ներկայացնէ «Ասորեստանի թագաւորը և անոր զօրութիւնը»։ Սելովամը կոչուած է պարզապէս աղբիւր (Բ. Եզր. Գ. 15), վասն զի Երուսաղէմի միակ աղբիւրն էր. միւսները նշանակուած են քաղաքէն դուրս։ Առաջին դարու Հրէաներն ալ միևնոյն ձևով կը բացատրէին Յովսեպոսի բերնով. «Սելովամը ա՛յն անունն է զոր կու տանք աղբիւրին»։ Հրեայ պատմագիրը նոյնիսկ կը զանազանէ «Սելովամը և քաղաքէն դուրս գտնուած աղբիւրները»։ Ըստ նոյն պատմիչին, Սելովամը կամ «աղբիւրը» քաղաքին կամ Թրէբէնի հարաւային ծայրը գտնուելով՝ կը վազէ Տաճարին լերան և վերի քաղաքին միջև։ Պատմիչը այս կերպով կը սահմանէ Ղրանցքին բերանը՝ ուրկէ դուրս կ'ելնեն Ջուրերը։ Բ. Եզր. Գ. 15 համարին մէջ, աւազանի մերձակայ դրան անունը կը կոչուի «աղբիւրի դուռ», անտարակոյս այս դուռն ա՛յն է որ 1897ին Բրօֆ. Blissի հետազօտութեամբ գտնուեցաւ վերի լերան հարաւ–արևելեան կողմը։ Արաբները նոյն տեղը կը կոչեն Այն Սիտտամ. միանգամայն նոյն անունը կու տան ա՛յն աղբիւրին, ուրկէ Ջուրերը կու գան։ Յերոնիմոս իր Մատթէի Աւետարանի Մեկնութեան մէջ նոյն աղբիւրը կ'անուանէ «Սելովամի աղբիւր», և տեղը ցոյց կու տայ «յոտս Սիոնի լերան», այսինքն «ի ստորոտս Մորիայ լերան»։

2.— *Սելովամի ջրմուղը.*— Աստուածաշունչը, չատ մը մեկնիչներու և հնախօսներու համաձայն, Սելովամի Ջուրերուն համար երկու հոսանք կը յիշատակէ.

ա. Բացօթեայ հոսանք մը, որ կեդրոնէն անցնելով՝ Երուսաղէմի կամ Ոփալի արևելեան բլուրը կը շրջապատէ։

բ. Միևնոյն բլուրին ժայռի մը մէջ փորուած անցքը, որ կը տանի նոյն Ջուրերը հարաւ–արևմուտք։ Առաջինը Ջրմուղի պեղումէն յառաջ է, որուն կ'ակնարկէ Եսայի Սելովամի «խաղաղ ընթացքը» բացատրութեամբ (Ը. 6). երկրորդով կ'ակնարկուի այն աշխատանքին, որով Եզեկիա չանցած է Ջուրի այս հոսանքը ծածկել թշնամիներէն։ Երկաթի գործիքներով ժայռերը փորուած և Ջրմուղը չինուած է Գեհոնի Ջուրերը իրենց ընթացքէն դարձնելու համար։

3.— *Սելովամի աւազանը.*— Բ. Եզր. ԺԳ. 15 և Յովհ. Թ. 7. կը յիշատակուի նոյն աւազանը որ Ջրանցքէն վազած Ջուրերը կը

հաւաքէ։ Սելովամի աւազանը մէկ անգամ միայն յիշուած է Հին Կտակարանին մէջ, իր յատուկ անունով։ Նեեմի Բ. 14. Գ. 15 համարներուն մէջ կը յիշուին Նեեմիի աղբիւրին դուռը եւ Սելովամի աւազանին պատը թագաւորին պարտէզէն եւ Դաւթի քաղաքէն իջնող աստիճաններու մօտ, 1896ին գտնուած դրան հիւսիս–արևելքէն 60 մէթր հեռի և որ Նեեմիի աղբիւրին դուռն ըլլալու երևոյթը ունի։ Այս նշանները ցոյց կու տան թէ աղբիւրը և աւազանը մեծ հնութիւն մը ունէին։ Նոյն աւազանին հարաւային կողմը չինուած է անցարգել պատ մը, որ կը տարածուի Ոփալի բլուրին հարաւային ծայրէն մինչև Սիլոնի արևմտեան լեռը, 90 մէթրի չափ։ Այս պատը երկու քառկէս մէթր թանձրութիւն ունի, վեց մէթր յայնութեամբ հիման վրայ։ Պատին մօտ գտնուած են ուրիշ հաստատիմն կառուցուածքներ՝ թումբին հաստատութեան ծառայելու համար։

Սելովամի այն աւազանը, ուր մեր Փրկչին կողմէ ի ծնէ կոյրը ղրկուեցաւ, աւանդութեան մը համաձայն, այն տեղն է, ուրկէ Ջրմուղը կը վազէ։ Հոն կը տեսնուի աւազան մը, որուն պատերը այժմ խարխլած են, երկայնութիւնն է տասնեւհինգ մէթր, լայնութիւնը հինգ. նոյն չափ ալ խորութիւնը։ Աւազանի մէջ կը տեսնուին սիւնի բեկորներ։ Բնիկները կը կոչեն զայն Birket-Siloan։ *Բրօֆ.* Bliss *1896ին իր պեղումներու առիթով հոն գտած է մեծ աւազանի մը մնացորդները, որուն մէկ մասն է վերև յիշուածը։ Գտնուած աւազանը քառակուսի է, հիւսիսէն հարաւ քսաներկու մէթր, արևելքէն արևմուտք քսաներեք, բարձրութիւնը հինգուկէս։ Հիւսիսային կողմը աւազանին մօտ կար մէկ կոնքով* (nef) *եկեղեցի մը։*

1880ին այս Ջրմուղին մէջ դիպուածով գտնուած է փիւնիկեան գիրով եբրայական արձանագրութիւն մը, որ կը պատմէ այս Ջրմուղին պեղումի մասին տեղեկութիւններ։ Այս արձանագրութիւնը քանդակուած է տասն մէթր հեռաւորութեամբ աբևելեան ներսակողման վրայ։ Հոս կը դնենք այդ արձանագրութիւնը, Joseph Derenbourgի *ֆրանսերէն* (R. J. N⁰. 6. նոյ. դեկտ. 1881) *թարգմանութեան համաձայն հայերէնի վերածելով զայն։*

«Պեղումին վերջ։ Եւ ահա՛ ինչ որ կը վերաբերի այս պեղումի մասին։ Երբ գործաւորները fարհասը (pic) կը շարժեին միև միւսին դիմաց, երբ տակաւին երեք կանգուն կը մնար ժայռը պատռելու, կը

շուտեր ձայն մը՝ որով մին միւսը կը կոչեր, վասնզի ժայռին մէջ աչ ու ձախ դիպք մը՞ պատահած էր: Եւ պեղումին օրը, գործաւորները կը զարնէին մին միւսին դիմաց, խարիսխ խարիսխի դէմ: Ջուրերը այն տեղն աղբիւրին վազելին աւազանը, գրեթէ հազար երկու հարիւր կանգուն երկայնութենին: Գործաւորներու գլխուն վրայ ժայռին բարձրութիւնը մէկ կանգունի չափ էր:»

2. Սելովամը հրէսոնէական ուխտաւեղի, եւ աւուր եկեղեցին.

Սելովամի մէջ կատարուած էր իծնէ կուրին բժշկութեան հրաշքը, ըստ Աւետարանի: Այն օրէն ժողովրդական դարձան նոյն աւազանի ջրերը և ստացան անոնք բուժիչ զօրութիւն մը՝ հաւատքով մօտեցողներուն համար: Քրիստոնէական առաջին դարերուն իսկ, հոն տակաւին եկեղեցի չհաստատուած, աչառւրիկներ ամէն կողմէ կը դիմէին բժշկութիւն գտնելու համար, մասնաւորապէս Եգիպտոսէն ևկողներ կը վկայուի թէ Սելովամ կ'իջնէին նոյն նպատակաւ: Երուսաղէմի Սոփրոնիոս հայրապետը իր Կիւրոս և Յովհաննէս մարտիրոսներու վկայաբանութեան մէջ կը յիշատակէ թէ նոյն վկաները տեսիլքով մը թելադրած են Ս. Մինաս եգիպտացի զօրականը և վերին Եգիպտոսի վանականներէն մին որ Սելովամի ջուրերուն դիմեն աչաց բժշկութեան համար: Ժողովուրդը մեծ հաւատք ունէր այդ ջուրերու մասին, այնպէս որ Տնօրինական Ս. Տեղերը այցելող ուխտաւորներ երբեք զանց չէին ըներ Սելովամը: Ինչպէս որ Ս. Տեղերու վրայ կանուխէն եկեղեցիները չինուեցան, հոս ալ հին դարերու մէջ կառուցուած կը տեսնուի հոյակապ եկեղեցի մը, որուն կամարներուն տակ կը պայծառանար Սելովամի աւազանը: Հնախօսներու կարծիքը կը տարբերի նոյն եկեղեցիի չինութեան թուականի մասին: Ոմանք կը կարծեն թէ Եւդոկիա Թագուհին չինած է զայն Երուսաղէմի պարիսպները չինելուն առթիւ. այլք աւելի կանուխ կը նկատեն նոյնին չինութիւնը. ուղեկիրներ որոշ չեն յիշատակեր հիմնադիրը: Երուսաղէմի տօնակարգը, որ վրացերէն ձեռագրի մը մէջ գտնուած և Goussen Գերմանացին հրատարակած է, ունի հետեւեալ յանօթութիւնը «17 Ապրիլ, ի Սելովամ յիշատակ Վաղենտիանոս կայսեր»: Յուլիանոս Ուրացողէն

յետոյ գոնակալած էր Վաղենտիանոս: Բիւզանդացի հեղինակներ այս վերջինը կը նկատեն չերմեռանդ հաւատացեալ մը, որ առաջին անգամ հիմնադրած է եկեղեցի մը Սելովամի մէջ (364–375), թերևս իբր փոխադարձութիւն Յուլիանոսի հրէամիտ սպարդիւն ձեռնարկներուն: Վաղենտիանոսի հիմնարկութենէն յետոյ է որ Յուստինիանոս կայսրը նորոգել տուած է նոյն եկեղեցին և գմբէթով մըն ալ զարդարել տուած է զայն: Շատ կանուխէն Սելովամի ուխտաւորները կը նկարագրեն միայն աւազանը ու անոր վրայ կառուցուած կամարները. 451ին է որ պատմականօրէն կը յիշատակուի այս եկեղեցին: Պետրոս վրացի եպիսկոպոսը, որ կ'ապրէր ե. դարու կիսուն, իր Անանուն կենսագրին ըսածին նայիլով՝ ուխտագնացութեան առթիւ կ'այցելէ ուրիշ ուխտատեղիներէ զատ, Սելովամի եկեղեցին. ուրեմն ան 451ին չինուած էր արդէն: 570ին ուրիշ ուղեգիր մը, Անտոնինոս վկայ, իր Ուղեգրութեան մէջ հետևեալ կերպով կը նկարագրէ Սելովամի եկեղեցին. «Երբ իջանք կամարի մը մօտ, ուր կար քաղաքին մէկ հին դուռը: Հոն կար ապի ջուր մը որուն մէջ ձգած էին երեմիա մարգարէն: Շատ ասիճաններէ իջանք Սելովամի աւազանը, ուր տեսանք գմբէթաւոր պազիլիկան, որուն տակէն կը բղխէր Սելովամի աղբիւրը. հոն չինուած էին մարմարիոնէ երկու լոպարաններ՝ պատով մը բաժնուած, մին տրանց և միւսն կանանց համար, որոնք կը լուացուէին բարեպաշտութեամբ: Այս ջուրերուն մէջ կային զանազան բուժիչ զօրութիւններ և շատ հիւանդներ կ'առողջանային: Անդաստակին առջև կար մարդոցմէ չինուած լայն աւազան մը, ուր ժողովուրդը յաճախակի կը լուացուէր: Շատ ժամանակ ջուրը աղբիւրէն կը վազէր առատօրէն և կ'երթար Գեթսեմանիի հովիտը՝ որ կը կոչուի նաև Յովսափատ ...»: Այս խօսքերը բոլորովին համաձայն են վերջին տարիներու մէջ կատարուած հնախօսական պեղումներուն: 614ին պարսկական յարձակումներու հետևանքով՝ կործանուեցաւ Սելովամի եկեղեցին և այդ պատճառաւ Անտոնինոս վկայէն վերջ այցելող ուղեգիրները ոչ մէկ ծանօթութիւն չեն տար նոյն եկեղեցիի մասին: 1896ին միայն Բրօֆ. Bliss և Dickie իրենց հնագիտական պեղումներով երևան հանեցին Սելովամի եկեղեցին հիմնատրդներն և վերակազմեցին անոր վաղեմի յատակագիծը (Տե՛ս Excavation at Jerusalem, 1894–1897, by Bliss and Dickie: Մինչեն դարու

արար մատենագիրներէն Իտիրիս կը յիշատակէ աւերտարանական յիշատակը Սելովամի նկատմամբ, մինչ Մուգատտասի 985ին կը պատմէ թէ Սելովամը կ'ուռոգէ ընդարձակ պարտէզներ, որ քաղաքին աղբատներուն անունով վագֆ եղած են. իսկ 1047ին Նասիր-ի-Խոսրով պարսիկ բանաստեղծը՝ որ իր ճանրորդութիւնը մայրենի լեզուովը գրած է, կը հաստատէ որ՝ եթէ մէկը լուացուի Սելովամի մէջ կը բուժուի իր ախտերէն, և կ'աւելցնէ թէ Սելովամի մէջ հաստատուած են գիւղեթեան զանազան յարկեր, ուր կը խնամուին հիւանդները երուսաղէմ քաղաքին ծախքովը. հոն չինուած է նաև հիւանդանոց մը՝ ուր կան թոչակաւոր բժիշկներ։

3. Սելովամի մօտ գտնուող հայկական վանքերը.

Հայաստանի նախարարութիւններէն ոմանք, ինչպէս Ս. Տեղերու այլևայլ կէտերուն վրայ, նոյնպէս Սելովամի մօտ, իբր նուիրական տեղ մը, վանքեր չինած են, հոն պատսպարելու համար այն բազմաթիւ հայ ուխտաւորները, որոնք իրենց հոգևոր և մարմնաւոր ցաւերուն դարմանումին համար կը դիմէին Սելովամի փրկարար ջուրերուն։ Հայք բիւզանդական տիրապետութեան ժամանակ ունէին չատ վանքեր Սելովամի շրջակայները. տեղական պայմանները կը դիւրացնէին նոյն վանքերու չինութիւնները։ Պաղեստինագէտ Glermont-Ganneau կը դիտէ թէ Սելովամի մօտ գտնուող Ակեղդամայի բլուրներուն հին օրերէն մնացած յերուսական քարայրները վանականներուն կողմէն կը գործածուէին իբր բնակարան, հերիք է որ մէն մի վանական կարենար իրեն համար ճարել ջրհոր մը և փոքրիկ պարտէզ մը։ Վանականներու տեղական բազմաթիւ խմբաւորութիւններ կը կազմէին միաբանութիւն մը, որ չուտով կ'ունենար իր եկեղեցին. հաւանական է որ այս մասնաւորմը ճիշդ ըլլայ և այդ պատճառաւ է որ Անաստաս վրդ. իր վանօրէից ցուցակովը չատ վանքեր ցոյց կու տայ մեզ Սելովամի մէջ։ Հոս կը դնենք նոյն սրբավայրին մէջ որոշ կերպով յիշուած հետևեալ չորս վանքերը, որոնք են.

1.— Նորավանք, մերձ ի գերեզման Եսայեայ մարգարէին, ի ձոյլ կողմն Ջիրեմեաց ղերին, զոր այժմ խակապ են տանիկ. Սելովամի մօտ էր Եսայի մարգարէին գերեզմանը, ինչպէս կը վկայեն Որոգինես (P. G. XIII. 881. 1570. 1636) և Յերոնիմոս իր Եսայեայ մեկնութեան մէջ (in Js. 10. P. L. XXIV. 33) թէ Եսայիի գերեզմանը Սելովամի մօտ էր. և Յոսեփոսէրն ալ կը հաստատէ պայն։ Բրիստոնէական հնախօսութիւնն ալ վերջին տարիներու մէջ Սելովամի մերձակայ քարայրներու մէջ գտած է յունարէն արձանագրութիւն մը՝ նուիրուած Եսայի մարգարէին յիշատակին. ուրեմն ճշդութիւն մըն է ցուցակագիրը վարդապետին Սելովամի հայկական Նորավանքին տեղագրութիւնը։

Նորավանք անուամբ վանք մը ունեցեր ենք նաև Սիւնեաց աշխարհին վայոց Ձոր գաւառին Ամաղու գիւղին մօտ, նախ յանուն Ս. Փոկասու եւ յետոյ Ս. կարապետի եւ Ս. Ստեփաննոսի փոքր եկեղեցիով մը, որուն չուրջ չինուած է մեծ վանք մը Նորավանք կոչուած, ուր Օրպելեանց իշխաններուն և եպիսկոպոսներուն տապանատունը եղած է. և ան ընդհատներով տևած է մինչև ԺԶ. դար։ Այս վանքին հիմնարկութեան և վերաչինութեան համար պատմիչ Ստեփաննոս Օրպելեան ունի ընդարձակ տողեր, որոնցմէ կը հասկցուի թէ վերև յիշուած եկեղեցիին մէջ չինուած էր գեղեցիկ աւազան մը այն ջուրէն, որ կը բղխէր սեղանին տակէն, եւ ամէն կողմէն կու գային ախտաժէտք եւ բորոտներ լուացուելու և բժշկուելու համար. (Սիսական, էջ 184–204)։ Այս պարագան ինձ կը թելադրէ ըսել թէ հին դարերուն Երուսաղէմ եկող Սիւնեաց գաւառի ուխտաւորները Սելովամ այցելած ու անոր ջրերէն օգտուած են և վերադառնալով հայրենիք Նորավանքի անունով վանք ու եկեղեցի չինած են ի յիշատակ Սելովամի աւազանի հայկական Նորավանքին։ Պատմութենէն յայտնի է որ ինչպէս տօներն ու ծիսական սովորութիւնները ուխտաւորաց միջոցաւ տարածուած են Երուսաղէմէն դուրս, նոյնպէս Տնօրինական Ս. Տեղերու յիշատակը նոյն միջոցաւ հաստատուած է գաւառաց մէջ։

2.— Խաղայ Երանելոյ վանքն, որ ի Ջորն Ցովսափատու, մերձ ի Գեթսեմանի.

Խաղ կարնեցի եպիսկոպոսը, որ տեղապահն էր Մեծն Ներսէսին, կը յիշեն Բիւզանդ և Խորենացի պատմիչները, թէ ի՛նչպէս Հայոց Արշակ թագաւորը չտոկաց Խաղին իրաւացի յանդիմանութիւններուն և հրամայեց որ քաշքշեն և քարկոծեն նոյն եպիսկոպոսը։ Բայց ըստ Խորենացւոյն, Խաղի աղջկան տազերն,

որ Ապահունեաց նախարարութեան կը վերաբերէին, եպիսկոպոսը քարկոծողները սրով սպաննեցին և ապատելով Խադը փախան իրենց երկիրը: Ապահունիք կը բնակէին Վանայ ծովին արեւմտեան կողմը, Խադ եպիսկոպոս ինքն ալ կը վերաբերէր ազնուական տոհմի մը: Ապահունիք խնամեցած Խադ եպս.ի տանը որ ի յիշատակ կը չինեն վանք մը Սելովամի մօտ: Անաստասի Ծուցակին մէջ Ապահունեաց նախարարութեան անունով վանք չէ յիշատակուած, և անկարելի է որ նոյն վաղեմի նախարարութիւնը անմոռն մնար Ս. Տեղերուն բարեպաշտական յիշատակներէն: մենք հաւանական կը նկատենք թէ Խադի անունով չինուած Սելովամի վանքը կը պատկանի Ապահունեաց նախարարութեան:

3.— Մոկաց վանք. 4.— Զորրորդ վանք Սիւնեաց ի Զորն Ցովսափատու: Երուսաղէմի արեւելքը կը գտնուէին Սիւնեաց միւս երեք վանքերը, իսկ Զորրորդը Սելովամի մօտ: Այս բոլոր վանքերը կործանուած են Պարսից և Արաբաց արշաւանքներուն ժամանակ և այլևս չեն վերաշինուած. բայց միջին դարուն, ըստ վկայութեան արաբացի պատմիչներուն, որքան որ Սելովամի շրջակաները այլևս գոյութիւն չունէին բիւզանդական շրջանի կրօնական կեանքը ու վանականութիւնը, սակայն և այնպէս բոլորովին չէին ջնջուած կրօնաւորական միաբանութիւնները: Թ. դարու Commemoratorium Casis Dei կոչուած պաշտօնական յիշատակարանը արձանագրած է Ցովսափատու մէջ կոյսեր, վեհակեացներ և վաստուններ: 985ին Մուգատտէսի կը յիշէ թէ Սելովամի մէջ կային պարտէզներ, այգիներ և եկեղեցիներ, անապատականներ ու դերեզմաններ, և կը չեշտէ թէ բոլորովին չէ վերջացած կրօնաւորական կեանքը (Guy le Strange, Palestine under the Moslems, էջ 219): Մինչև ԺԲ. դար տևած է Սելովամի և շրջակայից վանական կեանքը, այնպէս որ նոյն ատեն ևս պակաս չէին հայ, յոյն և ասորի կրօնաւորներ նոյն տեղւոյն մէջ, ինչպէս որ կը վկայեն յիշատակարանք (R. B. 1919. էջ 493–495): Ուստի կրնանք ըսել թէ այս կողմերու հայ վանականութիւնը, հարի և սարի մկրտութիւնը բազմիցս ընդունելէ վերջ, դարձեալ կարողացած է մնալ այս կողմերը, մինչև Խաչակրաց ժամանակ: Այս կերպով ԺԲ. դարը կը փակէ Սելովամի կրօնաւորական կեանքը, ու բացի աւազանին ջրոց պարզևներէն, կը տիրեն հոն ամայութիւն և կրօնական կեանքին բարգաւաճ վիճակի մը մնացորդները:

ԺԴ

Ս. ՊՈՂԻԿՏՈՍԻ ՎԱՆՔԸ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԷՋ

1. Մելիտինէ Ս. Պողիկտոսէն առաջ եւ անոր ժամանակը.

Մելիտինէ (Մալաթիա) մեր այս գրուածքին բովանդակութեան հետ սերտօրէն կապակցութիւն ունենալուն համար, պէտք է պատմական համառօտ ծանօթութիւն մը տալ անոր մասին, Ս. Պողիկտոս վկայէն առաջ և անոր ժամանակը:

Մելիտինէ կը գտնուի Սեբաստիոյ հարաւը և Եփրատի արեւմտեան կողմը. ան հիմնարկուած է Քրիստոսէ 800 տարի յառաջ, ինչպէս կը հաստատեն խալդիական նորագիւտ բևեռագիր յիշատակարանները՝ որ կը գտնուին Հայաստանի զանազան կողմերը և գիտնոց մանրազնին քննութեանց առարկայ եղած են: Այս գիտական խուզարկութիւնք կը յայտնեն թէ Մելիտինէ կանուխէն բնակավայրը եղած է «Հատեանց», որոնք շատ պատերազմներ մղած են Ասորեստանցւոց դէմ, և խալդեան թագաւորք երբեմն երբեմն յարձակելով Մելիտինէի վրայ, գերիներ տարած են իրենց երկիրը, գրաւած են զայն և երկար դարեր պահած են իրենց տիրապետութեան տակ: Մելիտինէ գրաւելի երկիր մըն է Ծոփից աշխարհին, ինչպէս վերջնոյս, նոյնպէս նահապրութեանց լուսաբանութեան համաձայն, Գերմանացի գիտնական մը, Տր. Վ. Բէլը, շատ լուրջ և շատ հիմնաւոր գըրուածք մը ունի, (ընդարձակ տեղեկութեանց համար, ընթերցողը կրնայ դիմել Հանդես Ամսօրեայ, 1903. թ. 11. Նոյ. էջ, 321–325): Առանց նկատի առնելու խալդի արձանագրութիւնները, ոմանք այնպէս կը կարծեն թէ Մելիտինէ հռոմէական հիմնարկութիւն մըն է. բացարձակ սխալ մըն է այս. միայն պէտք է

գիտնալ թէ՝ նոյն քաղաքը աւելի մեծ զարգացում ստացաւ շրջանէն հռոմէական այն լեգէոնին, որ Քրիստոսի 70 թուականին, Երուսաղէմը պաշարող ուրիշ լեգէոններու մէջ գտնուելով՝ քաղաքին առումէն յետոյ, Տիտոսի ձեռքով հաստատուեցաւ ի Մելիտինէ, Եփրատի արեմտեան կողմը: Ժ-Բ. լեգէոնն էր ան, Շանթաձիգ գունդը, որ իբր խորհրդանշան կը կրէր չանթազարդ վահան և գրօշակ, որ եփրատական ամրութեանց մէջ դարանակալ կը հսկէր հայկական և պարթեւական արշաւանքներուն դիմադրելու համար: Ռազմական կայան մըն էր Մելիտինէ, և Հռովմայեցիք գիտցան օգտագործել «Հատանից» մնծամնծ ամրութիւնները: Ժ-Բ. լեգէոնին ի Մելիտինէ բնակութեան և տեղական դիւրութեանց պատճառաւ քաղաքը քիչ առնէն մնծապէս զարգացաւ, ամէն կողմէն խուժեցին հոն և Հայոց բազմութիւն մը, Հռովմայեցւոց օրերէն մինչև Յուստինիանոս, հոն կարևոր տեղ մը գրաւած ըլլալով՝ քաղաքը լեգէոնական բանակավայրէն դուրս տարածուեցաւ, և մինչև 518, հռոմէական կայսերք կարևորութիւն ընծայեցին Մելիտինէին և զարգարեցին զայն հանրային մնծամնծ չէնքերով: Զ. դարուն սկիզբը հարկ եղած էր քաղաքը պարսպել, Անաստաս կայսրը ձեռնարկեց գործի բայց չուտ մեռաւ. Յուստինիանոսի վերապահուած էր այդ գործը յանձնել տեղացի Հայոց, որ կատարեցին զայն, ինչպէս կ'իմանանք Պրոկոպիոսէն:

Քրիստոնէական կրօնը սկսած էր հետզհետէ տարածուիլ հռոմէական կայսրութեան մէջ: Ժ-Բ. լեգէոնը կը մնար միշտ ի Մելիտինէ. ան՝ ինչպէս որ քաղաքին ընդարձակման կորիզը եղած էր, նոյնպէս արմատը եղաւ Մելիտինէի քրիստոնէացման. կանխէն քարոզուեցաւ Աւետարանը Շանթաձիգ գնդին շարքերուն մէջ. բազմաթիւ զինուորներ ընդունեցին Աւետարանը. ոմանք կ'ըսեն թէ ամբողջ լեգէոնը քրիստոնեայ դարձաւ: Անոնց մասին Գրիգոր Նիւսացի եպիսկոպոս մնծ գովեստներ չռայլած է, յարելով թէ անոնք ո՛րքան զինուորական կարգուսարքին խըստապահ, նո՛յնքան զօրաւոր էին իրենց նոր ընդգրկած հաւատքին մէջ ալ: Քրիստոնեայ Մելիտինէն, Զ. դարուն, ըստ Պրոկոպիոսի, դուստ հայկական քաղաք մը կը նկատուէր:

2. Ս. Պողիկտոսի նահատակութիւնը եւ ազգութիւնը.

Շանթաձիգ Ժ-Բ. լեգէոնին հարիւրապետներէն էր Պողիկտոս. իր զէնքի ընկերոջ Նէարքոսի յորդորներուն վրայ, ջերմեռանդօրէն յարեցաւ քրիստոնէութեան. խիստ էր անոր բնաւորութիւնը, որպէս զինուոր: 260ին, Դեկոսի հրովարտակը ընդդէմ քրիստոնէից, Մելիտինէի պատերուն վրայ փակցուած էր. Պողիկտոս քաչեց պատռեց զայն, և փչրեց այն կուռքերը զորս քաղաքին քուրմերը ուսամբարձ կը կրէին տեղէ տեղ: Պողիկտոսի այս արարքը տեսան պետական պաշտօնեայք, ձերբակալեցին ու բանտարկեցին. իր կինն ու անները չատ ազաչեցին որ ի սէր զաւակաց, ան ետ դառնայ իր ընտրած ճամբէն, բայց ան կը մնար անդողդողդ, և տրուած վճռին համաձայն, գլխատուեցաւ և թաղուեցաւ ի Մելիտինէ: Ս. Պողիկտոսի վկայաբանութիւնը չի գտնուիր թէև մեր ճառընտիրներուն մէջ, բայց կա՛ն անոր յունարէն և լատիներէն վկայաբանութիւնները. անոնք սակայն պատեհի պրութիւններ չեն, այլ Ե. դարու ներբողեանի մը քաղուածոյք: Այդ վերջինը, 1882ին, գտնուած է Փարիզի Ազգային Մատենադարանին մէջ, Aubéի ձեռքով: Հեղինակ մը կը կարծէ թէ այդ նորագիւտ ներբողեանին տողերը կը մատնեն թէ ապրէ թէ այդ նորագիւտ ներբողեանին տողերը կը մատնեն թէ ապրէ կանատեսի մը այժմ կորսուած յիշատակարանէն յօրինուած է ան, որով բացայայտ կը հակցուի թէ Պողիկտոսի պատմականութիւնը անառարկելի է: Այս գրութեանց համաձայն Նէարքոս՝ Պողիկտոսի նահատակութեան պահուն, մաքուր կտաւի մը վրայ հաւաքած է անոր արիւնը և տարած Բանաձիոդ, որ անձանօթ քաղաք մըն է: Ոմանք Բանանէոդը կը նոյնացնեն, իբր բնակութեան տեղի կամ քաղաք, Հայաստանի քանանացի հրեայ գաղթականութեան նահապետ Բանանիդասի հետ, որ Յեսուի ժամանակ Հայաստան փախած և անկէ սերած են Գիբռնիիֆ. (Տե՛ս P. Allard, Hist. des Persécutions, էջ 538, Aubé, Polyeucte dans l'histoire, էջ 13, նաև Զամչ. Ս. Հայր. էջ 554–55): Սրտառուչ պատկեր մըն է նահատակեալ Պողիկտոսի արեան այս ձև փոխադրութիւնը Բանանէոդ քաղաքը՝ իր զէնքի ընկերը Նէարքոսի ձեռքով: Բանանէոդ քաղաքը թերեւս Պողիկտոսի ծննդավայրն էր, ուր պիտի պահուէր մարտիրոսին արիւնը: Այս զմայլելի պարագան նկատողութեան առնուելիք կէտ մըն է նահատակաց արեան պահպանութեան տեսակէտով:

Ո՞ր աղգութեան կը վերաբերէր Պողիկտոս, կարծիքները կը տարբերին. անմահ թատերգակն Գորնէյլ, որ 1643 ին բեմադրեց Պողիկտոսը և պանծացուց անոր յիշատակը, հայազգի կը համարի զայն և իշխանական ցեղէ, և կ'անուանէ Seigneur Arménien: Ալիշան ալ նոյն կարծիքն ունի (Տե՛ս Յուշիկ, Բ. էջ 239): Շատ կանուխէն, ինչպէս տեսանք, Մելիտինէն հայաքաղաք մըն էր, որ յետոյ Երորդ Հայք անունը ստացաւ. հաւանական է որ Պողիկտոս հայ ծագում ունէր, թերևս ազնուական գերդաստանէ սերած: Մելիտինէի հայ ազնուականութիւնը չատ վաղնջական պէտք է նկատել: Բևեռական արձանագրութեանց մէջ կը յիշուին Մելիտաւիֆ = Մելիտայ, Մելիտիևայֆ եւ Մելիտիևեաւիֆ (Տե՛ս Բաւնատեր, Հայ Նախարարութիւնները բևեռական արձանագրութեանց վրայ. 1901, էջ 249): Թերևս այդ ազնուականութեան համար էր որ՝ Պողիկտոս ամուսնացաւ Մելիտինէի հռոմայեցի կուսակալին աղջկանը հետ. սոսկական մը պիտի չկրնար ընել զայդ, ինչպէս կը կարծէ Ալիշան (Նոյն, Սնդ):

3. Պողիկտոս վկային պաշտամունքը.

Պողիկտոսի անունը նշանաւոր եղաւ Արեւելքի և Արեւմուտքի մէջ: Արեւելեան վկայաբանութիւնը կը յիշատակէ 7 Յնվր. 14 Փետ. ի Մելիտինէ. 22 Յնվր. ի Նիկոմիդա. 21 կամ 22 Մայիս՝ ի Կեսարիա Կապադովկիոյ: Ասորական վկայաբանութիւնը՝ 19 Ապր. և 3 Մայիս, իսկ Հերոնիմեանը՝ միևնոյն թուականներուն, ինչպէս նաեւ 13 եւ 27 Ապր.: Հայ եկեղեցւոյ ամենէն սուրբերէն մին է Պողիկտոս: Ի պատիւ անոր եկեղեցիներ կառուցուած են Դ. դարու կիսուն, ի Մելիտինէ, սուրբին տապանին վրայ, որուն պարգևը կը նկատուի Եւդիմէոս՝ Պաղեստինի հռչակաւոր անապատականը. ի Կ. Պոլիս, Վաղենտիանոս կայսեր (364–375) աղջկան կողմէն հիմնուած եկեղեցին, որուն այցելած է Տուրացի Գրիգոր Եպս., բարեպաշտ տիկին մը, Ծուսթինիանոսի օրով, այդ եկեղեցւոյն ներքին կողմը ոսկեզօծ զարդարած է, իր ատացուածքը նոյն կայսրէն ազատելու համար. մարդիկ նոյն եկեղեցւոյն մէջ կը կատարէին իրենց ամենէն հանդիսաւոր ուխտը: Ռավեննայի մէջ ալ Ս. Պողիկտոս ունեցած է եկեղեցի մը, որուն նաւակատիքը կը կատարուէր Ապր. 9 ին.

(Տե՛ս H. Delehaye, Les origines du Culte des Martyr, էջ 210): Եպիսկոպոսի մէջ ալ, Թեբայիտի մօտ, յանուն Ս. Պողիկտոսի եկեղեցի մը կառուցուած պէտք է ըլլայ, այն պատճառով որ նոյն տեղը գտնուած հողէ կանթեղներէն ոմանք նուիրուած են ի յիշատակ նոյն սուրբին, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ Լուվրի թանգարանը պահուած նոյն կանթեղներուն արձանագրութիւններէն. (Տե՛ս Martigny, Dict. des Antiquités chrétiennes. Art. Lamps. էջ 408): Գրիգոր Եպս. Տուրացին, իր Հրաշից և Պատմութիւն Փառանգ պիրքերուն մէջ Պողիկտոսի պաշտամունքի նկատմամբ փառնկ թագաւորաց և կ. Պոլսոյ ժողովրդեան հին սովորութիւնները կը յիշատակէ և կը նկարագրէ այն ուխտագնացութիւնները, որ պատժուած կը համարուին Պողիկտոսի կողմէն: Ֆրանսացի հին թագաւորներն ալ յանուն Ս. Պողիկտոսի կը հաստատէին իրենց դաչնագրութիւնները (Տե՛ս Les Petits Bollandistes, Vies des Saints, էջ 484–85. նաև Յուշիկ, Բ. էջ 239):

4. Հայոց Ս. Պողիկտոսի վանքը Երուսաղէմի մէջ.

Ինչպէս որ տեսանք վերև. Ս. Պողիկտոսի պաշտամունքը վաղուց տարածուած ըլլալով Արեւելքի մէջ, կարելի չէր որ Հայք ևս մնային յարգելէ հայազարմ վկային յիշատակը: Բուն Հայաստանի մէջ չենք հանդիպիր սուրբին անուամբ կառուցուած սրբավայրի մը: Ս. Քաղաքին մէջ է որ կը կառուցուի Ս. Պողիկտոսի անուամբ վանք մը, հայ նախարարներու բարեպաշտութեամբ հիմնարկուած վանօրէից չարքին մէջ: Այս պարագան հաստատելու համար դարձեալ պիտի դիմենք յիշատակաց արժանի Անաստաս վրդ. ի Յուլյակին, ուր կը կարդանք հետևեալը. «Սուրբ Պողիկտոսի վանքն, շինեալ Զորոդոպահեաց Հայոց ի հիւսիսոյ կողմն»: Այս է միակ յիշատակագրութիւնը այս վանքին նկատմամբ: Ո՛չ օտարներուն և ո՛չ ալ մերայնոց քով ծանօթագրուած է անոր Պողիկտոսի հայ վանքը՝ որ Երուսաղէմ, բայց պատմականօրէն ան գոյութիւն ունէր, և չատ կանուխէն քանդուած ըլլալուն ոչ ոքի ծանօթ էր: Անաստաս վրդ. ի այս հակիրճ տողերը երկու հարցում կը դնեն մեր առջև. ո՞վ չինել տուաւ այս վանքը, և ո՞ր չինուեցաւ: Ըստ կարելւոյն պիտի ջանանք տալ այս երկու հարցումներուն պատասխանը:

1. Ո՞վ շինել տուաւ այս վանքը.

Ալիշան՝ Անաստասի վերոգրեալ տողերուն մէջ Զորրորդապես բառով կը հասկնայ Զորրորդ Հայը, որուն իշխանը Ս. Բաղաքին մէջ չինել կու տայ նոյն վանքը Դ. դարու առաջին քառորդին։ 1894ին, Դամասկոսի դրան մօտ մոզայիքի գիւտի ժամանակ, Աստուածատուր Եպս. յօդուածով մը (Տե՛ս Նոր Դար, Թ. 134) կարծիք կը յայտնէ թէ նոյն վանքը չինել տուողն է Ագգային պատմութենէ ծանօթ Ծոփաց նախարար Սրբազատոս, որ Ս. Աբրիատակէս հայրապետը նահատակած է Ծոփաց աշխարհին մէջ, և յետոյ զղջալով Երուսաղէմ եկած՝ և իբր ապաշխարութիւն չինել տուած է զայն Եայլն։ Ցիշեալ եպիսկոպոսին այս կարծիքը կրնայ հաւանական ըլլալ, բայց պատմականօրէն չենք կրնար հաստատել, քանի որ այդ մասին յիշատակարան չունինք։ Անաստաս վրդ.ի վերեւի տողերը սակայն ճշմարտութիւն մը կը բովանդակեն՝ թէ Ս. Պողիկտոսի վանքը Զորրորդ Հայոց սպարապետներէն մին չինել տուած է, և այս պարագան չատ բնական կը գտնենք, քանի որ Զորրորդ Հայք, ըստ բիւզանդական սահմանումի, Մելիտինէէ, Մինգափեաքի և Տարօնի մէջտեղի երկիրն էր (Տե՛ս L'Arménie entre Bysance et Islam, էջ 305), որ կը կոչուէր նաև Մեծ Ծոփք, հնոց Սօֆրանեները, մօտը ունենալով Շահունի կամ Փոքր Ծոփքը, որոնց իշխանները մեծ դիրք կը վայելէին հայ նախարարութեանց շարքին մէջ, և կը մասնակցէին, ըստ պատմութեան, կրօնավարչական հանդիսութեանց։ Արդէն նախաքրիստոնէական շրջանին ալ, հայ թագաւորներ կը նստէին հոն, ըստ դրամագիտական յիշատակարանաց։ Բուն Հայաստանի մէջ չէր ընդհանրացած Պողիկտոսի պաշտամունքը, ինչպէս յայտնի է անոր հայերէն վկայաբանութեան չգոյութենէն. բայց Ծոփաց աշխարհին և Մելիտինէի մէջ մեծ պատուով կը կատարուէր Սուրբին պաշտամունքը, ուստի անկասկած է որ Ծոփաց աշխարհի իշխաններէն մին՝ Ս. Երկրին մէջ չինել տուած ըլլայ Պողիկտոսի այս հայկական վանքը։

2. Երուսաղէմի ո՛ր կողմը շինուած է այս վանքը.

Անաստաս վրդ.ի գրածին նայելով՝ Պողիկտոսի վանքը չինուած է քաղաքին հիւսիսային կողմը։ Մինչև 1894 կարելի չէր եղած յիշուած կողմը գտնել այդ վանքին հետքը. բայց նոյն թուականին Դամասկոսի դրան մօտ, Ս. Ստեփանոս եկեղեցիէն

քիչ հեռի, տան մը հիմերուն պեղումներու ժամանակ, գտնուեցաւ պեղակերտ մոզայիք մը, հայկական արձանագրութեամբ։ Տեղը ուր գտնուած են այս յիշատակարանը և ուրիշ հնութիւնք, ըստ հնագիտաց, եղրն է այն վաղնջական մեծ պողոտային որ կը տանէր Ծովային կեսարիա։ Նոյն տեղւոյն մօտերը կը բարձրանար յաղթական կամարը՝ ի պատիւ Սպրիանոս կայսեր՝ որ Երուսաղէմը վերաշէն էր հռոմէական պաղթավայրի։ Ցիշեալ կամարին լատին արձանագրութեամբ բեկորները, ինչպէս նոյն կայսեր մարմարեայ պատկառելի գլուխը գտնուած են նոյն տեղերը։ Ինչպէս հռոմէական շրջանին, նոյնպէս քրիստոնէական առաջին դարերուն, մոզայիքներով և մեռելական մատուռներով զարդարուած էր այս յաղթական կամարին մօտ (Տե՛ս Jérusalem Nouvelle, T. II էջ 35–39)։ Երուսաղէմի հիւսիսային կողմի վերոգրեալ հայկական մոզայիքի երջանիկ գիւտը կը մղէ մեզ հաւանօրէն ընդունելու թէ Ս. Պողիկտոսի վանքը չինուած է քաղաքին լատագոյն մէկ պողոտային գլուխը, հռոմէական և քրիստոնէական յիշատակարանաց մօտիկ։ Այս հրանալի մոզայիքի գիւտին պատմութեան մանրամասնութեանց մէջ չեմ մտներ. այդ մասին ընդարձակ նկարագրութիւններ կան հայ և եւրոպական հրատարակութեանց մէջ. միայն պիտի յիշեմ քանի մը մասնաւոր կէտեր։ Պաղեստինի հնախօսութեանց վերաբերեալ պարբերականի մը մէջ կը կարդանք (Տե՛ս Palestine Exploration Fund, 1894–895) թէ հայկական մոզայիքի տեղւոյն պեղումները կատարել տալու գործը պետական որոշումով յանձնուած է ծանօթ հնագէտ Dr. Blissի, որուն անդեկագրէն, ինչպէս նաև գերմանացի գիտնական Herr Von Schickի մասնաւոր տեղեկատուութենէն կը հասկցուի թէ այս մոզայիքը չինուած է մարգկային ոսկորներով լեցուն քարայրի մը վրայ, ունեցած է մեռելական մատուռ մը, ինչպէս յայտնի եղած է վերատակ պատերու մնացորդներէն. նոյն տեղը գտնուած են նաև քանդակազարդ խոյակներ, հողէ կանթեղներ, ապակեայ չիշեր. բայց աստի մոզայիքէն 25 ոտք հեռի տեղ մը գտնուած է մարմարեայ խաչքար մը, որ պեղումներու ժամանակ կոտրտուած է. կտորուանքը իրար բերուած ու կարգադրուած են հայերէն գիրերը. խաչին ձևն ու քանդակներն ալ հայկական են։ Վերոյիշեալ երկու գիտնականները կը պնդեն թէ այս հայկական մոզայիքը ունի միևնոյն արուեստը և յօրինուածքը,

ինչպէս Զիթենեաց լերան հայկական մոզայիքները, հետեւաբար միեւնոյն ժամանակի գործ. մէկ խօսքով Յուստինիանոսի օրով չինուած. վասն զի, ըստ պիտնոց, մոզայիքի արուեստին ամէնէն ծաղկեալ թուականը կը նկատուի Յուստինիանոսի դարը: Այս պարագան մեզ կը հաւաստէ թէ Դամասկոսի գրան մօտիկ հայկական այս գեղանկար մոզայիքն ալ Յուստինիանոսի ժամանակին կը պատկանի, վանքի մը կամ եկեղեցւոյ մը յարկին տակ չինուած, որով մոզայիքին հետ վանքն ալ կանգուն մնացած կ'ըլլայ մինչեւ Զ. դարու կէսը: Արդ, Անաստաս վրդ.ի նկարագրութեան համաձայն, Պողիկտոսի վանքը Երուսաղէմի հիւսիսային կողմը չինուած ըլլալը պատմականօրէն յայտնի ըլլալով վերեւ յիշուած մոզայիքը պահպանող յարկին նոյն վանքին չէնքը ըլլալը հաւանական կը գտնենք: Ան մերձաւորապէս է. դարու սկիզբը կործանուած է. մոզայիքը դարերով հողի փլատակներուն տակ մնացած, եւ 1894ին, պատահական պեղումներէն երեւան հանած է:

Վերեւ յիշուած հայկական խաչքարին կտորները իրար բերուած եւ կարդացուած է հետեւեալ հայերէն արձանագրութիւնը.

«Յիշեայ Պետրոս որ արար եւ Յոհան որ եհաս առնել զիւաչս զայս.» իսկ մոզայիքին վրայ արձանագրուած է Մեսրոպեան հնագոյն գրերով հետեւեալ յիշատակարանը.

«Վասն յիշատակի եւ փրկութեան ամենայն Հայոց զորոց զանուանս Տէր գիտէ».

Այս երկրորդ յիշատակարանը անտարակոյս ակնարկութիւն մըն է ա՛յն Հայերուն, որոնց ասկերոտիքը մոզայիքին վիմափոր քարայրին մէջ պահուած կը մնային: Որո՞նք են այդ հայերը. այդ մասին յիշատակարան չունինք. անոնք հաւանաբար ա՛յն Մելիտինեցի հայ նահատակներն են որ կը յիշատակուին Մելիտինեցի Մեծն Եւդիմիոսի վարքին մէջ: Պատմագիրներէ գիտենք որ վերջնոյս օրով մանաւանդ, յաճախակի Երուսաղէմ ուխտի եկող Մելիտինեցի Հայեր կ'այցելէին նաև իրենց հայրենակցին, ի Սահէլ: Երուսաղէմի անապատին նոյն այցելուաց մէջ կը գտնուէին հայ մեծ անձնաւորութիւններ: Հաւանական է որ յիշուած նահատակաց նոյն նշխարները Մելիտինեցի ուխտաւորներ չատ կանուխէն Երուսաղէմ բերած և ամփոփած են դարձեալ Մելիտինեցի Ս. Պողիկտոսի վանքին մէջ, ուր յետոյ, ի պատիւ

նոյն նահատակաց կառուցուած է այս աննման յիշատակարանը: Այսպիսի պարագայ մը աննախընթաց չէ Ս. Երկրին մէջ:

1925ին ալ, այս հայկական մոզայիքին մօտերը գտնուած է հայկազն Մօրիկ կայսեր, Արապիսոս ծնած քրոջը՝ Անաստոլիայի գերեզմանը՝ յուշարէն արձանագրութեամբ և մոզայիքով գեղաշարդուած(*): Այս վերջին գիւտն ալ կ'ապացուցանէ թէ Ս. Պողիկտոսի վանքին մօտ կը թաղուէին Մելիտինէի և չրջակայից այն ուխտաւորները որ կը վախճանէին Երուսաղէմի մէջ:

ԺԵ

ԳԱԶԱՒՈՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆԻ ՎԱՆՔԸ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԷՋ

Կը փափաքինք գրի առնուլ խորագրուած հայկական վանքի մը պատմականութիւնը Երուսաղէմի մէջ. ան կը գտնուէր Ս. Յարութեան Տաճարին մօտ, ինչպէս կը հաստատէ Անաստաս վրդ. իր Հայ Վանօրէից Ցուցակին մէջ. «Գազաւոնի վանքն որ չանուն սուրբ Հոիփսիմեի եւ Գայիանեի իւրեց խաղաքին դրանն Յարութեան»: Այս յիշատակութենէն զատ, գժբախտաբար ո՛եւէ տեղեկութիւն չունինք անոր մասին. բայց այս յիշատակարանը, ինչպէս անոր կիսաւեր չէնքը արդէն կը հաստատեն նոյն վանքին գոյութիւնը:

Որպէս զի կարենանք նոյն վանքին տեղը ճշդել, հարկ կ'ըլլայ բացատրել Անաստաս վրդ.ի վերոգրեալ փոքր յիշատակարանը. ան կ'ուզէ ըսել թէ Գազաւոնի Ս. Հոիփսիմէի և Գայիանեի վանքը՝ քաղաքին ներսէն անուամբ կառուցուած հայկական վանքը՝ քաղաքին կողմն էր, և կը գտնուէր Ս. Յարութեան Տաճարին դրան

(*) Տե՛ս ԱՐԵԻ 1926. Թ. 2164, մեր յօդուածը Հայկազն Մօրիկ կայսեր հրոչ գերեզմանը Երուսաղէմայ մէջ խորագրով:

մօտ։ Դուռն բառը զոր կը յիշէ ցուցակագիր վրդ.ը, պէտք չէ հասկնալ Տաճարին աւագ դուռը, այլ այն նախադրունքը (propylées), որ Ս. Յարութեան Տաճարին անջատ մասն կը կազմէր, եւ նոյն Տաճարին պարսկական քանդումէն յետոյ (614 թուին) այլ եւս չի վերաշինուեցաւ. ա՛ն յատուկ էր միայն Կոստանդինեան գեղեցկաչէն Պազիլիքային. նախադրունքին կործանուած մասերը երկար դարեր մնացին հողին տակ։ Մենք անոր գոյութիւնը կըրնամք հաստատել երկու կերպով, պատմական և հնախօսական։

Ս. Պատմական.— Ինչպէս ծանօթ է, Ս. Յարութեան Տաճարը չինել տուած է Մեծն Կոստանդիանոս կայսրը. հոյակապ յիշատակարան մըն էր ան, կառուցուած մեր Փրկչի Ս. Գերեզմանին և Ս. Յարութեան ի պատիւ. ճարտարապետական գլուխ գործոց մը, ուր, ըստ վաղեմի ուղեգիր ուխտաւորաց, կը չողային ոսկին ու արծաթը սրբատաչ մարմարի ծաղկազարդ քանդակներով. բիւզանդական գեղարուեստի բոլոր նրբութիւնները կը փայլէին քրիստոնէական այս առաջին Տաճարին մէջ. որուն նաւակատիքը չքեղութեամբ կատարուեցաւ. կեսարացի Եւսեբիոս եպիսկոպոսը խօսեցաւ իր նաւակատիքի ճառը կայսեր եւ բազմաթիւ եպիսկոպոսաց, ինչպէս նաև խուռներամ հաւատացելոց ներկայութեան։

Եւսեբիոս՝ իր «Վարք Կոստանդիանոսի» գրուածքին մէջ, Տաճարին ինչ ինչ մասերը կը նկարագրէ, թէև ոչ լրացուցիչ կերպով, և գաղափար մը կու տայ նախադրունքի մասին։ Նոքա կերպով նկեղեցւոյ մասին իր գրածները յիշել մեր նպատակէն դուրս կը մնայ, բայց նախադրունքի իր նկարագրութիւնը պէտք է որ իր տողերովը նշանակուի, մեր նպատակին հասնելու, այսինքն Գազաւոնի Հայոց վանքին տեղը ճշդելու համար։ Եւսեբիոսի նկարագրութեան համառօտութիւնն է հետևեալը. «Տաճարին աւագ դրան մօտ էր անդաստակը (atrium), անոր գրաւած տեղը կը տանէր եկեղեցւոյ ճակատի դուռը։ Նոյն տեղը կը գտնուէին նախ բակ մը, յետոյ անոր երկու կողմի սրահները, եւ ի վերջոյ բակին դուռները։ Ասկէց յետոյ, հրապարակի մէջտեղը (հաւանաբար շուկայ ըսել կ'ուզէ) կային գլխաւոր դռները, ուր ներելի էր գործաւորներուն իրենց ապրանքները ցուցադրելու. եւ անցորդները առիթ կ'ունենային դուռներէն ներս նայիլ ու

զարմանալ գաւիթի ու Տաճարին չքեղութիւններուն վրայ» (Վարք Կոստանդիանոսի, Անգղ. թարգմ. էջ 530)։ Եւսեբիոսի այս տողերը թէև յստակ չեն, բայց կը յայտնեն թէ Ս. Յարութեան նախադրունքը կ'երկարէին մինչեւ այն ճանապարհը՝ չուկային մօտ, որ կը տանէր Ս. Սեփհանոսի դուռը։

Բ. Հնախօսական.— Նախադրունքի հնախօսական մասը աւելի որոշ կերպով կը պարզէ նախադրունքի տարածութիւնը, որ մեզի պիտի առաջնորդէ գտնելու մեր Գազաւոնի վանքին տեղը։ Մեր առջեւն ունինք անգղ. փոքրիկ տետրակ մը, 1927ին Երուսաղէմ տպագրուած, որմէ պիտի քաղեմք նոյն տեղւոյն հնախօսական տեղեկութիւնները. նոյն տետրակին հեղինակ՝ B. Antipovի համաձայն, 1844ին, Բրուսական հիւպատոս Schulz, Ս. Յարութեան Տաճարէն՝ դէպի արեւելք, հինգ հարիւր ոտք հեռի տարածութեան վրայ գտնուող տեղը (երբեմն Ռուսաց հիւրանոց, այժմ Մայրապետանոց և եկեղեցի չինուած), գտած է երկու սիւներ, որ ուշադրութիւն գրաւեցին Voguet, Tobler, Robinson, Sepp և Schick հնագէտներուն, և ասոնք ալ, իրենց կարգին պեղումներ կատարեցին նոյն տեղւոյն վրայ, զանազան թուականներու մէջ, բայց աւերակաց ճշդութեան մասին եզրակացութեան մը չյանգեցան։ 1883ին Երուսաղէմի Ռուսաց եկեղեցական Ս. ռաքելութեան նախագահ Անտոնինոս վարդապետ կը չարունակէ պեղումները և իր հետազօտութիւնները ու կը հաստի մինչև այն ժայռը՝ որուն վրայ հիմնուած էին աւերակներու զանազան մասերը, որ ցոյց կու տային թէ անոնք տարբեր ժամանակներու մէջ հաստատուած էին. հոն կը գտնուէին երկու սիւներ և կամար մը, սիւներէն մին հիւսիսայինը՝ կորնթեական և հարուստ յինը՝ բիւզանդական ոճն ունէին, յետոյ, միւս գտնուած յիշատակներն էին պարիսպի երկու մասեր, որոնց ծագումը աւելի հին կ'երևնար։ Հնախօսներու եզրակացութեան համաձայն, նոյն տեղւոյն մէջ, եբրայական քանդուած պարսպի մը մասերուն վրայ կառուցուած է Կոստանդինեան տաճարին նախադրունքը, ուր, ըստ նկարագրութեան վաղեմի ուխտաւորաց, կը գտնուէր հինաւուրց չուկան. աւերակաց ուղղահայեաց պարսպի կտորները երուսաղէմ քաղաքի հին պարսպի բեկորներ են։ Յովսեփոս հրեայ պատմիչը կը յիշատակէ նոյն տեղւոյն պարիսպը իր

աշտարակներով, ամրութիւններով և դուռներովը, ինչպէս նաև անոր դասատանի դրան սեամը: Բրիստոսի 70 թուականին էր որ քաղաքի պաշարման ժամանակ Տիտոս քանդեց այդ պարիսպը և ամրութիւնները: Յովսեպոսի յիշատակութիւնը Յիսուսի խաչելութենէն հազիւ 37 տարի վերջն է, և կրնամք համոզուիլ թէ դատաստանի դրան սեամ ըսուածը Խաչի Ձանապարհի ծայրը կը գտնուէր. մեր Տէրն Յիսուս՝ Խաչը ուսին վրայ կ'անցնէր այդ դուռնէն — քրիստոնէական նախագրունքի արևելեան մասը — և կը տարուէր Golgotha, քաղաքէն դուրս ուր պիտի կատարուէր իր խաչելութիւնը. ուստի այս գտնուած աւերակները անգամ մը եւս կ'ապացուցանեն թէ Golgotha եւ Բրիստոսի Ս. Գերեզմանը իրապէս կը գտնուին իրենց իսկական տեղերը. այդ տեսակէտով եւս գտնուած յիշատակարանները կը ներկայացնեն մեծ արժէք մը:

Ուրեմն Յիսուս, երբայական օրինաց համաձայն, քաղաքէն դուրս խաչուեցաւ: Նոր Կտակարանն ալ կը հաստատէ զայդ. «զի մօտ էր ի խաղաղանոր տեղին՝ ուր խաչեցաւն Յիսուս» (Յովհ. ԺԹ. 20). «Վասն որոյ և Յիսուս, զի սրբեսցէ իւրով արեամբն զժողովուրդն, արտաքոյ դրանն չարչարեցաւ» (Եբր. ԺԳ. 12): Golgothային և Ս. Գերեզմանին պարսպէն դուրս ըլլալուն մէկ ապացոյցն ալ Բրօֆ. Schickի Խպտոց վանքին մէջ վերջերս գտած վաղեմի գերեզմանի մը գոյութիւնն է. յիշեալ վանքը Ս. Յարութեան Տաճարին գրեթէ յարակից է և նոր գտնուած պարսպին մէկ մասն ալ կը գտնուի նոյն վանքը երթալու ճանապարհին մօտ: Մենք ալ անձամբ տեսանք այս աւերակները, պարսպի մասերը, սիւները՝ իրենց կորնթական խոյակներով, և դատաստանի դրան սեամը՝ որուն քարայատակը անցուդարձէն մաշած ու խորացած էր. եզրակացնելով այս տողերը, ըսենք որ՝ Ս. Յարութեան Տաճարի մօտիկ Ռուսաց վերև յիշուած հաստատութեան արևելքը, ճանապարհին վրայ կար երբայական կըրկնակ պարիսպը, ըստ Յովսեպոսի, որուն կործանուած աւերակներուն վրայ էր որ Կոստանդիանոս կայսր չինել տուած էր Ս. Յարութեան աննման տաճարին սիւնազարդ և գեղեցկաչէն բացօթեայ նախագրունքը:

1. Ո՞ւր կը գտնուի Գազաւոնի հայոց վանքը.

Անաստաս վրդ.ի խօսքերը բացատրեցինք պատմական եւ հնախօսական տեսակէտով և հասկցանք թէ Ս. Յարութեան Տաճարին նախադրունքը ո՛ր տեղը կը վերջանային եւ ո՛ւր պէտք է փնտռել Գազաւոնի մեր վանքը: Երուսաղէմի պատմիչ Աստուածատուր եպիսկոպոս իր Ժամանակագրական Պատմութեան մէջ կը յիշատակէ (Տե՛ս Ս. Հար. էջ 91–92) Անաստասի Հայ Վանօրէից Ցուցակը, ան այս վանքին նկատմամբ ծանօթագրութիւն մը ունի. բայց քառասուն տարի առաջուան այդ տեղագրութիւնը նոր չէնքերու յաւելումներով փոփոխուած ըլլալով՝ չէր կրնար առաջնորդել մեզ Ս. Հոփսիմէի և Գայիանէի հայկական վանքին տեղը. իսկ Ուղեցոյց Սրբազան Տեղեաց գրքին (էջ 166–67) մէջ բերած յիշատակութիւնը բոլորովին հարևանցի է և ոչ մի բացատրութիւն չունի նոյն վանքի պատմական ծագումի մասին, միայն կ'ընդունի թէ ան հայոց եօթանասուն վանքերէն մին է: Մենք ուզեցինք անձամբ ճշդել նոյն վանքին տեղը, ուստի ընկերակցութեամբ Ս. Յարութեան Տնօրէն Տ. Յակոբ վրդ. Թաչճեանի եւ Ժառ. Վարժ.ի սրսրերէնի ուսուցիչ Վարդան Մաթոսեանի այցելեցինք նախ նախադրունքի աւերակները որ, ինչպէս վերեւ նկարագրեցինք, կը գտնուին Ռուսաց չէնքին մէջ, յետոյ մեր ստացած ծանօթութեանց համաձայն, չէնքի արևելեան կողմի ճանապարհին վրայ գտնուած խանութպաններէն մէկ քանին հարցուփորձելով անոնցմէ միոյն կողմէն առաջնորդուեցանք, դէպ արևելք մերձակայ կողմնակի նեղ ճանապարհի մը վրայ բացուած դրան մը, որուն բացումով մեր առջև պարզուեցաւ քարուկիր մուրթ չէնք մը, չափազանց սեղան և աւերուած պատերով և որ հազիւ կը լուսաւորուէր առաստաղի բացուածքէն. առաջին առթիւ որ չէնքէն ներս մտանք, մենք համոզուեցանք թէ հայկական եկեղեցիի մը մէջ կը գտնուինք. վասն զի նոյն չէնքին գմբէթը՝ որ կիսակործան էր, եկեղեցիին ճիշդ մէջտեղը կը գտնուէր չորս սիւներու վրայ. եկեղեցին հողով լեցուն էր, գրեթէ մինչև կամարները, այնպէս որ բոլոր հնութիւնները ծածկուած էին. միայն հողէն վեր կ'երևէին եկեղեցիին տասներկու կարծրաքար սիւներու խոյակները. դուռը արևմտեան կողմը կ'երևար, վասն զի պատին կցուած երկու սիւներուն մէջ նեղ բա-

յուածք մը քարով հիւսուած էր: Այն դուռը որմէ մտանք, կը թուի թէ յետոյ բացուած էր. մոմի լուսով հազիւ կրցանք այս-չափ տեղեկութիւն քաղել: Շէնքը այժմ վագի է և կը վերաբերի խալամայ: Աստուածատուր նպ.ի գրածին նայելով մինչև Սալահէտտին (ԺԲ. դար) այս եկեղեցին պոյութիւն ունեցած է եւ յետոյ խափանուած, և այս պարագան հաւանական կը նկատուի. վասն զի, ինչպէս պիտենք, Սալահէտտին Երուսաղէմի գըրաւումէն յետոյ չատ եկեղեցիներ մզկիթի եւ մէտրէսէի վերածեց, ինչպէս Ս. Յովակիմ և Աննայի հայոց վանքը և ուրիշներ. չատ եկեղեցիներ ու վանքեր ալ, իբր վարձատրութիւն պարգևեց այն յաղթական զօրավարներուն՝ որ իրեն հետ պատերազմի մասնակցած էին. հաւանական է որ Գազաւոնի վանքն ալ նոյն վիճակին հանդիպած է: Եկեղեցիին այս չէնքը առաջ խան է եղեր, յետոյ ձիթապտուղի չտմարան և ի վերջոյ օճառի գործարան. այժմ գրեթէ պարապ: Իսկ չէնքին կից արևմտեան ճանապարհին վրայ 35–40 տարի առաջ չինուած են վագիի կրպակներ, այնպէս որ եկեղեցիին չէնքը՝ ճանապարհի կողմէն անշմարելի կը մնայ:

2. Ո՞վ շինեց Գազաւոնի վանքը.

Երուսաղէմի հայոց հին վանօրայք ընդհանրապէս կը յիշատակուին իրենց հիմնադիրներուն անունով, չատ քիչեր են որ իրենց իսկական անունով կը յիշուին, այդ քիչերէն է Գազաւոնի վանքը որ կը կրէ թէ հիմնադիրին եւ թէ վանքին անունը: Գազաւոն կամսարական անուն մըն է. նոյն նախարարութիւնը ունեցած է Գազաւոն անուամբ երեք պատմական անձեր.

Ս. Գազաւոն, որդի Սպանդարատի, 386ին (Խորենացի Գ. ԽԲ).

Բ. Գազաւոն, որդի Հրահատի, 426ին (Խորենացի Գ. ԿԵ.).

Գ. Գազաւոն, հայր Զաւրակի, Զ. դար (Փիրք Թղրոց, էջ 74):

Պատմական պարագաները դիտելով՝ հաւանական չենք գըտներ որ Բ. և Գ. Կամսարական Գազաւոնները հիմնարկած ըլլան յիշատակուած վանքը, վասն զի անոնք հեռի կը գտնուէին յունական կայսրութեան սահմաններէն. աւելի չատ հաւանական-նութիւն ունի Ս. Գազաւոնը, նախ որ տղայութեան օրերուն քաղաքական պատճառներով իր մօրը հետ ապաստանած է յու-

նական բաժինը, և ծանօթ էր նոյն աշխարհին մէջ: 386էն յետոյ հայոց թագաւորութեան կիսուած ժամանակ, Գազաւոն՝ Արշակ Գ. Թագաւորին հետ մնկնելով պարսկական բաժնէն դարձաւ հաստատուեցաւ յունական բաժնին մէջ եւ հռչակաւոր գարձաւ իր քաջագործութիւններով: Երբ Արշակ մեռաւ, Յոյնք իրենց բաժնին հայկական թագաւորութեան վերջ տալով հաստատեցին յոյն կոմս մը, եւ սպարապետութիւնն ալ յանձնեցին Գազաւոնին, որ այս պարագային տակ հայ նախարարաց հետ դիմեց պարսկական բաժնի Հայոց Խոսրով թագաւորին և մնկնեցաւ անոր ծառայութեան մէջ մտնելու համար: Քաղաքական ծանր դէպքերու բերումով, Գազաւոն չղթայակապ Խոսրովի հետ տարուեցաւ Անյոյչ բերդը և հոն վախճանեցաւ:

Արդ, Սպանդարատի որդի Գազաւոնը յունաց աշխարհին հետ իր յաճախակի յարաբերութիւններովն և երկար ժամանակ բնակութեամբն ու զինուորական համբաւովն աւելի ծանօթացած էր յոյներուն, որ նոյն ժամանակ տիրապետող էին Պաղեստինի: Անոր սպարապետութեան պաշտօնը, դիրքը եւ ազդեցութիւնը պիտի օգնէին Ս. Երկրին մէջ յաւերժացնելու իր նախարարութեան անունը՝ կառուցանելով հոյակապ վանք մը, յանուն Ս. Կուսանաց՝ Հռիփսիմէի և Գայիանէի: Հայ Պատմութիւնը արձանագրած է բազմաթիւ կամսարական նախարարներու անունները՝ որ վանքեր կամ եկեղեցիներ չինած են, մասնաւորապէս Շիրակի մէջ, Մրենի և Թալինի եկեղեցիները, որ մինչև հիմակ կանգուն կը մնան, անոնց չքմեռանդ կրօնասիրութեան արդիւնքն են: Կամսարականք մինչև ութերորդ դար անբաժանելի մնացին Մամիկոնեաններէն, վերջնոց հետ խնամութեամբ ալ զօրանալով մեծ ծառայութիւններ մատուցին եկեղեցւոյ եւ հայրենիքին: Կամսարականք՝ որքան բարեհամբաւ և հայրենասէր գործերով հռչակուած, նո՛յնքան կսկծալի դէպքերով լեցուն տարեգրութիւն մը թողած են, զոհ ըլլալով եղբայրական նախանձի և ատելութեան: Անոնք հայրենիքէն դուրս ալ, Արևմտեան աշխարհի ընծայած են հոյակապ դէմքեր՝ զարդարուած յիշատակելի գործերով. անոնք են դարձեալ որ Ս. Երկրին մէջ չինած են Համբարձման լերան վրայ, Շիրախացւոց վանքը, Բաֆիի և Ս. Լուսաւորիչ վանքերը, որոնց տեղերը տակաւին չենք կրցած ճշդել. մասնաւորապէս կը յիշուի Հանդամանք Կամսարական մը՝ որ Երուսա-

ղէմ այցելած ու ազատած է ա՛յն հայկական վանքերը որոնք գրաւուած էին յոյներէն, և որուն խնդրանքովը Անաստաս վրդ· պրի առած է Երուսաղէմի Հայ Վանօրէից Ցուցակը։

ԺԶ

ԶԻՔԵՆԵԱՑ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱՅ Ս.ՇՈՒԿԵՐՏԱՒԱՆԻ ԵՒ ԲԼՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՆ ՈՒ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. Որո՞նք են Զիքենեաց Լեռան հրիստոնէական յիշատակները.

Զիքենեաց լեռը, որ երկք բլուրներ ունի, կը գտնուի Երուսաղէմի արեւելեան կողմը։ Կեդրոնի հեղեղատը կը բաժնէ Երուսաղէմը Զիքենեաց լեռնէն, որ Երուսաղէմէն հեռի է, ըստ շաբաթու ճանապարհի (Գործ Առաքելոց, Ա. 12), այսինքն երկու հազար քայլ հեռաւորութիւն՝ ուրկէ պէտք չէր որ Հրեայք շաբթի օրը անդին անցնէին։ Մեր Փրկիչը յաճախակի կ'այցելէր հոն աղօթելու համար։ Իր վերջին գիշերը, կը գտնուէր նոյն լերան վրայ։ Զիքենեաց լեռը, չատ կանուխէն, ձիթենիներու անտառներով խտացած էր, բայց այժմ մերկացած է անտառայինը գեղեցկութիւններէն. իր բլուրները ելեւէջներով զառի վերներ կը կազմեն. առջևը կը տարածուի Երուսաղէմի համայնապատկերը։ Մեռեալ Ծովը, Յորդանանը և Մոաբի լեռները հեռուէն կ'ըժայեն զմայլելի տեսարաններ։ Ան Յիսուսի սիրած մեկ լեռն էր· հո՛ն հրաւանդեց իր աշակերտները՝ զօրացնելով զանոնք իրենց կոչումին մէջ։ Նոյն լերան վրայ կատարուած քրիստոնէական խորհուրդները կը պարփակուէին հետևեալ երկու յիշատակներուն մէջ. նախ, աշխարհի վերջին ժամանակաց պաղտնիքներուն՝ Քրիստոսի աշակերտաց խորհրդազգածութիւնը (initiation), ապա

Քրիստոսի յաղթականօրէն կատարած Համբարձման խորհուրդը· յիշատակները՝ որոնք ներքնապէս իրարու հետ կապուած են և տեղաւորուած իրարու մօտ. այս իսկ պատճառաւ, Զիքենեաց լերան այս յիշատակները, չատ կանուխէն, քրիստոնէից բարեպաշտութեան առարկայ եղած են։ Լերան ա՛յն վայրերը, ուր տեղի ունեցած էին յիշատակի այդ վեհագոյն խորհուրդները, սրբազան վայրեր դարձան. հաւատացեալք՝ բնիկ և օտար, յատկացեալ օրերու մէջ, ջերմեռանդն սիրով կ'ելլէին լերան ստորոտէն մինչև գագաթը չինուած քարէ պատմական աստիճաններէն և կը յայտնէին կրօնական սիրոյ ջերմագին զգացումներ, ծնրադրելով Քրիստոսի աջակերտաց հաւաքման այրը և Փրկչին Համբարձման տեղը, և կը գտնէին իրենց հոգեկան մխիթարութիւնը։ Փրկչին այդ յիշատակներով արդէն սուրբ նկատուած էր լեռը, և Երուսաղեմացին կիւրեղ, Ս. Տեղեաց մօտիկ ապրող այդ ժողովրդանուէր եպիսկոպոսը, երկրից կը յիշէ իր կոչուած Ընծայուրեան գրքին մէջ, և սուրբ կ'անուանէ զայն. «եւ ընդ ա՛յն ղեառնէ Զիքենեաց որ յարեւելից կուսէդ ի՝ վերացաւ յերկինս ի ձայն Տէր...», «... վկայի Սուրբ Լեառն Զիքենեաց ուստի վերացաւ առ Հայրն իւր յերկինս»։ Հոգևոր կեանքի ջերմեռանդութեամբ լեցուն մարդիկ չուշացան գալ բնակելու այդ լերան վրայ. միայնակեացներ մըշտապէս հո՛ն բնակելով՝ աղօթքով և սաղմոսերգութեամբ կ'անցընէին իրենց կեանքը. այդպիսիներ՝ ա՛յնքան հրապուրիչ գարձուցին իրենց կենցաղը որ հեռու աշխարհներէն Ս. Տեղիքը եւ Զիքենեաց լեռը փութացին գալ երկսեռ ուխտաւորական խումբեր, որոնց մասին կը փութայ տեղեկութիւններ տալ վերոյիշեալ կիւրեղ Երուսաղեմացին կոստանդ թագաւորին ուղղեալ իր թղթին մէջ. «Գողգոթայեն մինչեւ Զիքենեաց լեռը հրաշափառապէս եռեւեռցող Ս. Խաչին առիթով, նոյն ուխտաւորներուն ալ զարդարուած սքեմ եւ հրիստոնեական առաքինութեամբ մը զարդարուած սիրտ ունեցին այդ լերան վրայ»։ Պալլատիոսի Հարանց պատմութիւնը և Ս. Բարսեղի նամակները անոնց մասին տեղեկութիւններով ճոխ են. ուխտագիր Քրիստոնէից բարեպաշտութիւնը պիտի չթողուր որ Զիքենեաց լերան խորհրդաւոր յիշատակաց այդ տեղերը մնային իրենց անչքացեալ վիճակին մէջ. լերան ուխտաւորները իրենց հաւատքին ներքին զեղումները պիտի չուշացնէին յայտնաբերելու նոյն յիշատակաց վայրերուն մէջ. և այդ զեղումները

պիսի մարմնանալին հոյակապ եկեղեցիներով. հաւատքի չերմեռանդութիւնը լեռը պիտի զարդարէր զանազան ազգայ եկեղեցիներով և վանքերով: Առաջին հիմնարկութիւնն էր Աշակերտարանը, ճիշդ այն այրին վրայ՝ ուր աշակերտք հաւաքուած էին Քրիստոսի վերջին գիշերը, և իրազեկ կ'ըլլային աշխարհի և մարդոց նկատմամբ Քրիստոսի հաղորդած խորհրդաւոր գաղտնիքներուն և միանգամայն կ'ուսանէին աղօթելու ստիպողականութիւնը. երկրորդ եկեղեցին կը բարձրանար ճիշդ այն քրիստոնեայ կայսեր մեր Փրկիչը համբարձաւ յերկինս:

2. Պաշտամունքի ժողովներ Աշակերտարանի եւ Բլրի եկեղեցեաց մէջ.

Այս երկու եկեղեցեաց չինութենէն յառաջ, Աշակերտաց այրին մէջ և Համբարձման տեղւոյն վրայ կը կատարուէին պաշտամունք, նախապէս Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոս Ս. Յակոբոս Տեառնեղբօր և ապա՝ Ս. Կիւրեղ Երուսաղեմացւոյն յօրինած ընթերցուածոց կանոնին համաձայն: Մենք այս իսկ պատճառաւ, նոյն երկու եկեղեցեաց հիմնարկութեան և զանազան փոփոխութեանց պատմութիւնը գրելէ յառաջ, յարմար կը նկատենք նոյն նուիրական վայրերու մէջ տեղի ունեցած պաշտամունքի ժողովներու նկարագրութիւնը ընել: Այդ կանոնական սովորութիւնը, որ նախնական դարերէն կը հասնի մեզ, հնութեան բոյր մը ունի. այդ տեսակէտով է որ նոյն կանոններն ուսանդով յիշատակարանները խիստ թանկագին են և չահեկան: Թէև մեր ձեռագիր Ճաշոցները մեծագոյն մասով անոնց տեղեակ կ'ընեն մեզ, բայց աւելի հնագոյններն, ինչպէս Օքսֆորտի և Փարիզի Ազգային Մատենադարանի Է. և Թ. դարու ձեռագիր Ճաշոցներն, աւելի յստակ և մանրամասն կը նկարագրեն մեզ: Մեր Ս. Աթոռն ալ ունի երկաթագիր Ճաշոց մը, որ Մաշկևոր վանքին մէջ ընդօրինակուած է, 1192ին, վարդան գրչի մը ձեռքով, և 1318ին ալ ի գործածութեան է մեր Ս. Հրեշտակապետի վանքին մէջ, Երուսաղէմ: Ցայտնի է թէ ան ընդօրինակուած է հնամենի Ճաշոցէ մը: Պաշտամունքի ժողովներու մասին հաղորդած տեղեկութիւնները կը հասնին Դ. կամ Ե. դարէն: Նոյն երկաթագիր Ճաշոցէն կը քաղենք պաշտամունքի այն ժողովներուն նկարագրու-

թիւնը որ կը կատարուէին Զատիկեան լերան վրայ: Զանց կ'ընենք իւրաքանչիւր ժողովի համար նոյն Ճաշոցի մէջ նշանակուած Ս. Գրոց Ընթերցուածոց ազբիւրը:

Ս. Ծնունդեան հինգերորդ օրը. (մաս մը կարուած է հոս ձեռագիրը) «. . . Սուրբ լեառն Զիթենեաց և այս կանոն կատարի».

Ծաղկազարդին. «ի նմին աւուր ի յիններորդ ժամու ելանեն ի լեառն Զիթենեաց հանդերձ ճառովք արմաւենեաց և անդ սաղմոսեն և ազաւթեն մինչև մերձ ի մեռանելորդ ժամն, և այնուհետև իջանեն ի Սուրբ Յարութիւն սաղմոսելով . . .»:

Աւագ երեքշաբթի օրն. «երեքշաբթի աւր ժողովին ի լերինն Զիթենեաց ի տասներորդ ժամու և այս կանոն կատարի . . .»:

Աւագ հինգշաբթի օրն. «. . . նոյն ժամայն ելանեն ի լեառն Զիթենեաց և կատարեն զերեկոյեան պաշտաւնն. և յարեն ի սոյն և զնկուսն և ըստ երից սաղմոսաց գոթաղայ, և ազօթք հանդերձ ծունր դնելով կատարեն . . .» «ի սմին ժամու գիշերոյն ելանեն ի քրուէլ և այս կանոն կատարի . . .» «ի նմին ժամու գիշերոյն ժողովին յաշակերտարանն և ընթեռնուն աւետարանն . . .» «ի նմին ժամու գիշերոյն իսկոյն իջանեն ի Սրբոյ լեռնէն Զիթենեաց ի Գեթսեմանի . . .»:

Զատկի օրը. «. . . ի նմին կիւրակէի Սրբոյ Զատկին ելանեն յիններորդ ժամու ի սուրբ լեառն Զիթենեաց և անդ վայր մի սաղմոսեալ իջանեն հանդերձ սաղմոսիւք ի Սուրբ Յարութիւնն . . .»:

Զատկի հինգշաբթի օրը. «Հինգշաբթի աւր ի Ս. լեառն Զիթենեաց և այս կանոն կատարի . . .»:

Զատկի ութօրեին. «. . . ի նմին աւուր կիւրակէին ելանեն ի լեառն Զիթենեաց ի տասներորդ ժամու և անդ սաղմոսեալ վայր մի՝ իջանեն սաղմոսիւք ի Սուրբ Յարութիւն . . .»:

Հոգեգալուստ. «. . . ի նմին աւուր կիւրակէին ի տասներորդ ժամուն ժողովին ի Սուրբ լեառն Զիթենեաց ի քրիստոնեայ և այս կանոն կատարի . . .»:

Չորրորդ դարուն վերջերը, լատին կոյս մը, Etheria անուն, ուխտաւորութեան համար կ'այցելէ Երուսաղէմ և իր տեղեկութիւններն ու Ս. Տեղեաց պաշտամունքին հաւաքուիներն Օրագրութեան ձեւով կը հաղորդէ կալիցիոյ մէջ իր վանքին հաւատաւոր քոյրերուն. Etheriaի Օրագրութեան ձեռագիրը 1887ին գտնուած, և նոյն տարին հրատարակուելով՝ թարգմանուած է

այլեայլ լեզուներու. մենք անոր անգլերէն թարգմանութենէն կը քաղենք Հայ Ճաշոցին վերոգրեալ մասերուն համապատասխանները, յանձնարարելով ընթերցողին որ բաղդատութեան համար հետևի ծօներու օրուան կարգին, ինչպէս նշանակած ենք վերև. «Ջորրորդ օրը, (Հայ Ճաշոցը՝ Չինգերորդ) միևնոյն հանդիսաւորութեամբ պաշտամունք կը կատարուի Զիթենեաց լերան խիստ գեղեցիկ եկեղեցւոյն Աշակերտարանին մէջ (Eléona)·— «Կիրակի օրը, երբ Մատուռէն կ'արձակուին, սարկաւագի աղդարարութեան համաձայն, ժամը եօթնին, հաւատացեալք կ'երթան Զիթենեաց լեռը Աշակերտարանի եկեղեցին, ուր եպիսկոպոսը եւ ժողովուրդը օրուան և տեղւոյն յարմար սաղմոսներ կ'երգեն՝ ընթերցուածքներով: Ժամը լրնլին ալ, երգելով կ'երթան դէպի վեր Բրի եկեղեցին (Imbomon) այն տեղը, ուրկէ Փրկիչը համբարձաւ յերկինս. բոլոր ժողովուրդը նստած կ'աղօթէ. երբ եպիսկոպոսը ներկայ է՝ միայն սարկաւագները ոտքի վրայ կը մնան, տեղւոյն և օրուան յարմար երգեր կ'արտասանեն, հանդերձ ընթերցուածովք»: Ժամը տասն և մէկին, յետ Աւետարանի ընթերցման, մանուկները արմաւենիի ոստեր բռնելով՝ կերգեն «Օրհնեալ որ գալոց է անուամբ Տեառն», և յետոյ եպիսկոպոսին առաջնորդութեամբ, ժողովուրդը ձիթենիի և արմաւենիի ճիւղեր բռնած՝ լեռնէն կ'իջնէ յամրաքայլ, լերան գագաթէն մինչև Ս. Յարութիւն սաղմոսելով»: «. . . կէս գիշերին Ս. Յարութենէն արձակուելէ յետոյ, Զիթենեաց լերան Աշակերտարանի եկեղեցին կ'երթան. եպիսկոպոսը կը մտնէ այն այրը ուր մեր Տէրը իր աշակերտներուն աղօթք սովրեցուց. Աւետարանէն հատուած մը կը կարդայ (Մատթ. ԻԴ. 3), յետոյ կ'օրհնէ երախաներն ու հաւատացեալները. ապա, կէս գիշերին, իւրաքանչիւր ոք կը մեկնի իր տունը»: «. . . ըստ ազդարարութեան, երեկոյին, ժողովուրդը կ'երթայ Աշակերտարանի եկեղեցին, այն այրը ուր Փրկիչը իր աշակերտներուն հետ աղօթած էր. մինչև ժամը հինգ, ըստ յարմարութեան տեղւոյն և օրուան, երգեր և սաղմոսներ կ'արտասանեն, և կը կարգան Աւետարան. ժամը վեցին, կ'երթան Բրի եկեղեցին, ուրկէ Փրկիչը համբարձաւ յերկինս. յարմար երբերէ յետոյ, եպիսկոպոսին հետ կը մեկնին ի Գեթսեմանէ»: «Զատկի ութ օրերուն, եպիսկոպոսը, ամէն օր, կղերին, մկրտեալ տղոց և ծոմապահ արանց և կանանց հետ կ'երթայ Աշակերտա-

րանի եկեղեցին այն այրը ուր Յիսուս իր աշակերտաց աղօթք սորվեցուց. յետոյ կ'երթան Բրի եկեղեցին ուրկէ Յիսուս համբարձաւ յերկինս. երբեմն և ընթերցուածքներէ յետոյ կը մեկնին ի Ս. Յարութիւն, «Լուսաւորեալ»ի ժամուն»: «. . . Սարկաւագին ազդարարութեան համաձայն, ամէն օր ժամը վեցին կ'երթայ Զիթենեաց լեռը, բայց առաջին անգամ կը մտնեն Բրի եկեղեցին, հո'ն եպիսկոպոսը, քահանայք և ժողովուրդք կը նստին, տեղւոյն և օրուան յարմար երգեր և աղօթքներ կ'ըլլան, կը կարդացուի Համբարձման Աւետարանը: Ցետոյ կ'օրհնեն երախաները և հաւատացեալները, և երգելով կ'իջնեն, ժամը իննին, Աշակերտարանի եկեղեցիին այրը, աղօթելէ յետոյ կը մեկնին, ժամը տասնին: «40–50 եպիսկոպոսներ ներկայ կ'ըլլային Ս. Խաչի նաւակատիքին յերուսաղէմ. բազմաթիւ վանականք և ուխտաւորք կը հաւաքուէին Գ. օրը, Աշակերտարանի եկեղեցին» (Տե'ս "The Pilgrimage of Etheria»): Etheriaի տեղեկութիւններն աւելի պարզ են և յստակ, և անտարակուսելիօրէն կը հաստատեն Հայ Ճաշոցին տեղեկութիւնները: Խաչի նաւակատիքի մասին ծանօթութիւն չի տար Հայ Ճաշոցը:

Յայտնի է թէ՝ Հայ Ճաշոցին պաշտամունքի ժողովոց մասին տուած նկարագրութիւններն օտարէն թարգմանուած են. բայց ինչ որ ալ ըլլան, անոնց գոյութիւնը կ'ապացուցանէ թէ նախապէս անհրաժեշտ պէտքի մը վրայ լուրացուած են և յետոյ, իրը անցելոյն յիշատակներ, կրկնուած են եկեղեցական գրեանց մէջ: Ըստ իմ կարծեաց, Երուսաղէմի մէջ, եկեղեցական բաժանումէն յառաջ, Հայք ևս միաձայնաբար կը մասնակցէին Ս. Տեղեաց պաշտամունքի ժողովներուն, մինչև վեցերորդ դարու կէսը. յայտնի է թէ նոյն ժամանակի գաւանական խնդիրները պահ մը պէտք է ընդհատած ըլլան Հայոց մասնակցութիւնը. ինչպէս նոյն դարուն յիշատակարան մը՝ Երուսաղէմի Յովհաննէս Պատրիարքի՝ առ Աբաս Կաթողիկոսն Աղուանից՝ գրած թուղթը լուվին կը հասկըցնէ. բայց նկատի առնելով Զաքարիա Պատրիարքին Պարսից ժողովին մէջ (614–15) ըրած արտայայտութիւնը, ի նպաստ Հայոց (Ասողիկ), և Մատեոսոսի՝ Երուսաղէմէն, Հայոց Կամիտաս կաթողիկոսին գրած չատ փաղաքշական նամակն և «ողորմութեան խնդրանքը», հայ ուխտաւորներու ձեռքով (Սեբեոս), Երուսաղէմի Հայ Միաբանութեան դէմ կատարուած հալածան-

քը, կը կարծենք թէ տեւական չէն կրցած ըլլալ, և Հայք անխափան չարունակած՝ պաշտամունքի իրենց ժողովները, մինչև Է. դար. իսկ արաբական տիրապետութեան տակ, Հայք կարողացան պահպանել իրենց դարաւոր իրաւունքը, որուն կը վկայեն սուլթաններու ֆէրմաններն և արձանագրութիւնք: Արաբական քաղաքականութիւնը ոչինչ ունէր արդելիչ Հայոց կրօնական սովորութեանց կիրարկութեան համար: Իսկ Խաչակիրք, գիտենք պատմութենէն, երուսաղէմի մէջ աւելի նպաստաւոր դիրք բռնեցին Հայոց հանդէպ և ընդարձակեցին վերջինք իրենց իրաւասութիւնները Ս. Տեղեաց պաշտամունքներու նկատմամբ: Զանց կ'ընենք հոս Խաչակրաց հետ Հայոց բարեկամական յարաբերութեանց մանրամասն յիշատակութիւնները, միայն մէջ կը բերենք Հայոց Փոքր Վկայասէր Գրիգոր Պահլաւունի կաթողիկոսին այցելութիւնը երուսաղէմ 1143 ին, և այդ առթիւ նոյն կաթողիկոսին Սիոնի եկեղեցւոյն մէջ խօսած ատենաբանութիւնը, որ մեծ տպաւորութիւն գործեց լատին բարձրաստիճան կղերին և իշխանաւորաց վրայ, և Ս. Տեղեաց հայկական իրաւունքներուն վրայ իր կնիքը դրաւ, ու այլևս անոնք բիւրեղացած նկատուեցան: Հայրապետին լուսաւոր բացատրութիւնները՝ Հայոց դաւանանքի մասին, Խաչակիրներն աւելի մօտեցուցին Հայ Միաբանութեան՝ որ անարգել չարունակեց իր գործը: Այս մասին, ժամանակակից պատմիչներ, որոնց մէջ, Տիւրոյի Գուլիէլմոս (Զամչ. Հար. Գ. էջ 53–54) և մերս Կիրակոս պարծանօք կը յիշատակեն Պահլաւունիին ձեռք բերած արդիւնքը. իսկ Սամուէլ Անեցիին խանդավառութիւնը չափ չունի. գեղեցիկ ներբողներ կը հիւսէ Հայրապետին իմաստուն ատենաբանութեան նկատմամբ. և հարկ կ'ըլլայ աւելցնել թէ Փոքր Վկայասէրին 1143 ի այցելութիւնը նոր դարագլուխ մը բացաւ երուսաղէմի Հայ Միաբանութեան համար, Խաչակիրներէն վերջ, Հայոց իրաւունքները Սալահէտտինի և յաջորդներուն օրով աւելի հաստատուեցան, ինչպէս կը վկայեն հրովարտակները՝ զոր ապա վաւերացուցին Օսմանեան Սուլթանները:

Ուրեմն, զանազան տիրապետութեանց տակ, Ս. Տեղեաց պաշտամունքի ժողովներն անփոփոխ պահուած են, բացի այն մի քանի ուխտավայրերու ժողովներէն, որ կամ բոլորովին զանց առնուած են քանդումներու հետևանքով, ինչպէս Աշակերտարանի

եկեղեցւոյնը՝ դադրած ծգ. դարուն, և կամ կրճատեալ վիճակով մինչև ցայժմ չարունակուած, ինչպէս Բղրի եկեղեցւոյնը:

3. Ինչպէս շինուեցան նոյն եկեղեցիները.

Կոստանդիանոսի օրով, երբ քրիստոնէութիւնը պետական կրօնք դարձաւ, այլևս կայսրութեան ամէն կողմեր եկեղեցիներ կը հիմնուէին ազատօրէն. նորադարձ կայսրն ալ, իր մայրը Հեղինէն Ս. Երկիրը ղրկեց գտնելու Փրկչին գերեզմանը և Ս. Խաչը: Կոստանդիանոսի կենսագիրը՝ Եւսեբիոս կը պատմէ այս դէպքերը, որ տեղի ունեցան երուսաղէմ, Հեղինէի ներկայութեան: Կայսեր առատաձեռնութեամբ և նոյն իսկ իր մօրը հիմնարկութեամբ չինուեցան մեր Փրկչին Ս. Գերեզմանի Տաճարը, Բեթղեհէմի և Համբարձման եկեղեցիները. այս մասին Եւսեբիոսի հետ համաձայն է նաև Սոկրատ պատմագիրը (Տե՛ս Հայ. Թրգմ. էջ 9): Զորրորդ դարու վերջերը, սակայն, Զիթենեաց լերան վրայ կը գտնուէին երկու Մայր եկեղեցիներ. ասոնցմէ ո՞րն էր Հեղինէին չինածը: Սոկրատ և Սոզոմին անորոշ կը թողուն այդ կէտը, բայց Եւսեբիոս չատ որոշ կերպով կը վկայէ կոստանդիանոսի կամ անոր մօրը չինել տուած եկեղեցիին տեղը. (Տե՛ս Վարք Կոստանդիանոսի Գիրք Զ. 18. Թրգմ. Անգղ.). իր խօսքերն են. «... Հեղինէն երկու եկեղեցի չինեց, մին Քրիստոսի Ծննդեան տեղը, և միւսն Համբարձման տեղւոյն և միւսն լերան Զիթենեաց: Կայսեր մայրը նոյն լերան վրայ կը յաւերժացնէր Փրկչին Համբարձման յիշատակը, հիմնելով գեղեցիկ տաճար մը, ի պատիւ Փրկչին, որ նոյն տեղը բնակած էր. վասն զի հո՛ն կը գտնուէր այն այրը ուր Ան, ըստ ճշմարիտ պատմութեան, իր աշակերտները տեղեակ ըրաւ ծածկեալ խորհրդոց...»: Եւսեբիոսի այս խօսքերէն յայտնի է ուրեմն որ Հեղինէն Զիթենեաց լերան առաջին տաճարը չինեց այրին վրայ, որ էր, ըստ հայ ձեռագիրներու, Աշակերտարանը և ըստ Etheriaի, Eleona անուն եկեղեցին, ճարտարապետութեամբ Բիւզանդացի Եւստաղիոսի, որուն կը վկայէ Ցերոնիմոս իր ժամանակագրութեան մէջ: Այս եկեղեցին կը գտնուէր լերան արևմտեան կողմը, պուրվայրին վրայ, Բեթանիոյ մօտ, գրեթէ այժմու Հայր Մերի եկեղեցւոյն տեղը: Պարզ յիշատակութիւններէ զատ, անոր նկարագրութեան մասին տեղեկութիւններ կը պակսին նախնի դարուց մէջ, միայն Etheria

կը գրէ թէ ան խիստ կառուցուածք մը ունէր: Շատերը, որոնց մէջ յայտնի հնախօս De Vogué և Cabrol, այս եկեղեցին կը չըփոթեն բուն իսկ Համբարձման եկեղեցւոյն (imbomon) հետ: Պարտոյի անանուն ուխտաւոր ուղեգիրը, որ 333ին, Հեղինէի այցելութենէն եօթն տարի վերջը, երուսաղէմ այցելած էր, իր Ուղեգրութեան մէջ այս եկեղեցւոյ մասին չատ վճիտ կերպով կը գրէ. «. . . դուք երբ Ձիթենեաց լեռը կ'ելլէք, ա՛յն տեղը՝ ուր մեր Տէրը աշակերտները հրահանգից, իր չարչարանքներէն յառաջ, հիմնարկուած կը տեսնէք մայր եկեղեցի մը, Կոստանդիանոսի հրամանաւ: Բիչ հեռի կը գտնուի բլրակ մը, ուր մեր Տէրը կը յաճախէր աղօթելու . . .»: Այս տողերը բացայայտօրէն կը յայտնեն թէ նոյն թուականին տակաւին չէր չինուած Համբարձման եկեղեցին, որ է, ըստ հայ ձեռագրաց, Բլրի եկեղեցին: Այս վերջինը, Պետրոս վրացի եպիսկոպոսին ասորի կենսագրին համաձայն, կառուցուած է Դ. դարու վերջերը, նշանաւոր ծագումով, հարուստ և բարեպաշտօն Հռոմայեցի Տիկին մը, Բոմնիա անուն. «ան կը սիրէր բնակիլ Ս. Տեղեաց մէջ, անոր հետաւոր են մեծ և փոքր աղնուազգի Մելանիա բարեպաշտ երկու տիկիններ: Բոմնիա չինած է Ձիթենեաց լեռան Համբարձման եկեղեցին և յարակից չէնքերը»: Նոյն կենսագրին մէկ ուրիշ հատուածէն կը հասկցուի նաև լեռան երկու եկեղեցաց գոյութիւնը. «. . . Ան (Պետրոս վրացին) այն տեղէն գնաց Սիղտամաւծի եկեղեցին, և յետոյ Գեթսեմանի: Եւ երբ կը փափաքէր մերձակայ սրբավայրերն ալ այցելել՝ վեր եկաւ դէպի Աշակերտաւանը և անկէց ալ է Ս. Համբարձում եւ ապա ի Դազարիոն». (Pierre L'Iberien, Raabe, էջ 30): Զօրրորդ դարէն չինուած և 1913ին Հռոմի եկեղեցիներէն միոյն մէջ գտնուած գեղեցիկ մոզայիք մը Ձիթենեաց լեռան այս երկու եկեղեցիներն որոշ կերպով կը պատկերացնէ. (R. B. 1913, էջ 513–39): Երբ այդ երկու եկեղեցիներն արքայավայել ճոխութեամբ չինուեցան իրենց բոլոր մասերով, անոնց չուրջը բազմացան մենակեացներ և հաւատաւորներ, որ իրենց կարգին հետզհետէ հիմնեցին վանքեր եւ կուսանոցներ: Աշակերտաւանի եւ Բլրի եկեղեցիները, Է. դարէն սկսեալ՝ չմոռցին միևնոյն վիճակի մէջ՝ այլևայլ դարուց մեծամեծ քանդումներուն հետևանքով: Ի սորին կը պատկերացնենք անոնց վիճակը Թուականի կարգաւ, և համառօտ նկարագրութեամբ:

Նոյն եկեղեցիները 614–1099

Է. դարու սկիզբը տեղի ունեցաւ պարսիկներուն արշաւանքը Ս. Երկրին վրայ. վրէժխնդրութեան մը սարսափը քանդեց Ս. Քաղաքը իր բոլոր հաստատութիւններով: Ձիթենեաց լերան երկու եկեղեցիներն ալ, քաղաքէն դուրս ըլլալով ալ աւելի քանդումի ենթարկուեցան: Պարսիկները Ձիթենեաց լերան վրայ հաւաքած էին բոլոր գերիները, որոնց մէջ կը գտնուէր Զաքարիա պատրիարքը, որ լերան բարձունքէն հակականօք և սարսափով կը դիտէր ամբողջ քաղաքին հրկիզումը: Սաբայի վանքէն անանուն վանական մը վերջերս գտնուած արաբերէն իր մէկ գրուածքովը, մանրամասն գրի առած է արշաւող բանակին սպանուածներուն մէկ ցուցակը, նշանակելով նաև ա՛յն տեղիքը, ուր գտնուած են սպանեալներուն դիակները: Նոյն ցուցակին մէջ կը յիշուին նաև Ձիթենեաց լերան վրայ սպաննուածներն ալ. անտարակոյս երկու եկեղեցիներն ալ ազատ չմնացին այդ անօրինակ քանդումներէն, որ յետոյ նորոգուեցան, նոր Զօրաբաբէլ՝ վանական Մատեստոսի ձեռքով եւ օժանդակութեամբ արեւելքի քրիստոնէից: Այս պարագան կը յիշատակէ Անաստաս վանական՝ Անկիւրիոյ Եւստաթիոսի գրած իր նամակին մէջ (Migne, P. G. LXXXIX): Այս վերանորոգութենէ յետոյ, նոյն եկեղեցիները կը նկարագրուին հետևեալ կերպով.

Աշակերտաւանը

Սոփրոնիոս վանականը, Է. դարուն պատրիարք Երուսաղէմի, իր անակրէոնեան (anacréontique) տաղերուն մէջ, խորհրդաւոր ուղևորութեամբ մը կը գրէ «Բլրի եկեղեցիեն եկայ Աշակերտաւանը և կը գտնուէի այն տանիքին տակ, ուր Յիսուս նախակրթեց իր աշակերտները աստուածային լրաց, ցոյց տալով անոնց ծածկուած գաղտնիքները»: Կը թուի թէ ան Աշակերտաւան մտած էր կողմնակի դռնէ մը, որ բացուած էր Բլրի եկեղեցւոյն կողմը, հիւսիսային պատին վրայ. յետոյ կը յառաջանայ դէպի արևմուտք, դիտելու համար Երուսաղէմը, եկեղեցւոյն գլխաւոր գաւիթէն. «յետոյ մեծ դռնէ մը յառաջանալով դէպի աստիճանները, կը տեսնէի գեղեցկութիւնները Ս. Քաղաքին՝ որ կը պարզուին արևե-

մեան կողմը». դիտելով քաղաքին համայնապատկերը կը դո-
չէ. «Ո՛ քաղաք Աստուծոյ, ո՛րքան քաղցր է դիտել քու փառքդ,
Ջիթենեաց լեռնէն». (Migne, P. G. *87, 3812*): Այս խորհրդալից
տողերը պայծառօրէն կը հաստատեն թէ՛ Ս. Քաղաքի գեղեցկու-
թիւններն և թէ՛ Աշակերտարանի եկեղեցւոյն ներքին կառուց-
ուածքը:

Բլուրը

Այս եկեղեցւոյն նկատմամբ մեր պատմիչներէն Մովսէս Կա-
ղանկատուացին կը գրէ իր հետևեալ խիստ չահեկան տեղեկու-
թիւններն. «. . . իսկ ի տեղւոջ Համբարձմանն՝ ըստ յարութեան
եկեղեցւոյն ձևոյ գեղեցկահիւս՝ գմբէթաձև չինուած է, հարիւր
կանգուն յերկայնն և հարիւր ի լայնն, անաի երևի Յորդանան
գետ և Հովր լեառն և բազում գաւառք». (Պտմ. Աղուանից. Աշխարհի.,
էջ 226): Աւելի վճիտ կերպով կը նկարագրէ Եպիփան վանականը.
«Համբարձման եկեղեցին ունէր չրջանակաձև սիւնաշարք մը,
մէջտեղը սեղան մը, սիւներէն դուրս կը գտնուէր մարմարիոնէ
սալարկուած բոլորշի սրահ մը, սիւնաշարքին արևելեան կողմը,
քիչ մը հեռի, կար կոզակը՝ ուր մասնաւոր սեղանի մը վրայ,
Համբարձման տօնին կը պատարագէր պատրիարքը». (Migne, P.
G. *120*): Ըստ Յերոնիմոսի, Բլրի եկեղեցին բոլորաշէն էր, (ro-
tonde), չուրջանակի ծածկուած սրահներով: *670* ին, Arculfe ե-
պիսկոպոս՝ իր ի Պաղեստին ուղևորութեան ժամանակ, գծած է
եկեղեցւոյն յատակագիծը և հաղորդած մանրամասն տեղեկու-
թիւններ, որոնց համաձայն, կը տեսնուի թէ եկեղեցւոյն ամենէն
արտաքին սրահը կը գտնուէր նոյն բոլորաշէն եկեղեցւոյն պա-
տին յեցած քառակուսի սիւներուն (pilastres) մէջ: Ուրիշ ուղևոր
մը, Willibalde կը գրէ թէ եկեղեցւոյն հիւսիսային և հարաւային
կողմերը կը գտնուէին երկու սիւներ՝ ի յիշատակ սպիտակազգեստ
այն երկու մարգոց, որ աշակերտաց կ'ըսէին «Առ Գալիլեացիք»
և այլն (Գործ Առից. Ա. 10–11): Դարձեալ վերոգրեալներէն
Arculfe եպիսկոպոս և Եպիփան այս եկեղեցւոյն ներքին կառուց-
ուածքին վրայ կը հաղորդեն կարևոր տեղեկութիւններ: Շէնքը
տանիք ու կամար չէ ունեցած, կատարելապէս բացօթեայ էր,
ամենուն նայուածքին տեսանելի ընելու համար երկինքէ ճառա-

պարհը, ճիշդ կեդրոնը կը գտնուէր մարդկային մեծութեամբ պը-
ղընձէ փոքր աշտարակ մը, հոն կը պահուէր ա՛յն նուիրական
փոշին, զոր կը բաժնէին ուխտաւորաց և որուն վրայ Քրիստոսէ
ոտքը կոխած էր: Այս մասունքները բաչխողը՝ արևմտեան կող-
մէն բացուած փոքր դռնէ մը այս չէնքը մտնելով կը բաժնէր
զոնոնք ա՛յն հաւատացեալոց, որ իրենց ձեռքը կ'երկարէին փոքր
աշտարակին վերևի բացուածքէն: Նոյն աշտարակին վերև, ճա-
խարակեայ դրութեամբ կախուած էր մշտավառ խոշոր լապտեր
մը: Սեղանն ալ բացօթեայ էր և ունէր միայն փոքրիկ ծածկ մը
և կը գտնուէր արևելք: Բլրի եկեղեցւոյն վերին մասը, արևմըտ-
եան կողմը, ճիշդ քաղաքին դէմ, ունէր իրարու չատ մօտիկ ու-
թը պատուհան: Այս պատուհաններէն իւրաքանչիւրին յարմար-
ցուած էր մէյ մէկ լապտեր, զորս կը վառէին ամէն գիչեր: Այս
ութը լապտերներէն արձակուած լոյսը կը տարածուէր լերան ո՛չ
միայն արևմտեան զառիվայրին և Յովսափատի հովտէն բարձրա-
ցող երկար աստիճաններուն, այլ նաև Երուսաղէմի արևելեան
թաղին վրայ: Համբարձման եկեղեցին, ըստ առաջնոյն, կառուց-
ուած էր Ջիթենեաց լերան կատարը, կեդրոնէն մինչև լեռն եր-
կարած մեծ սանդուղքին ծայրը:

Բիւզանդական կայսերք չկրցին պաշտպանել Ս. Երկիրը.
638 ին Օմար ամիրապետը խաղաղ կերպով գրաւեց Երուսաղէմը,
հակառակ Սոփրոնիոս պատրիարքի չանքերուն: Օմարի օրով,
Ս. Երկրի եկեղեցիներն ու վանքերը անվնաս մնացին: Օմարէն
յետոյ, *972* ին Ֆաթիմեանք, *1076* ին Սելճուքեան Թուրքեր եւ
1095 ին Եգիպտական սուլթաններ յաջորդաբար իշխեցին Երու-
սաղէմի և չրջակայից. բայց դիտել արժան է թէ Օմարի տիրա-
պետութենէն վերջ, քրիստոնէից վիճակը ծանրացաւ, Ս. Տեղւոց
պատուիրակներուն ընդունելութեան ու վարկուեցան չատ
վանքեր ու եկեղեցիներ, այնպէս որ կեղեքուողներու տրտունջ-
ներն ու բողոքները հասան մինչև արևմուտք, և տեղի ունեցան
Խաչակրաց արշաւանքը:

Նոյն եկեղեցիներն ժԲ. դարուն

Խաչակիրք երբ Երուսաղէմ մտան, նոյն երկու եկեղեցիներն
արդէն քաղաքէն դուրս գտնուած եկեղեցիներուն վիճակն ստա-
ցած էին, երկուքն ալ գրեթէ քանդուած:

Ս.ԱԿԱՐՏԱՐԱՆԸ

Ս.ԱԿԱՐՏԱՐԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՆՈՐՈԳՈՒԵՑԱՒ ՅԱԿԱՐԱՑ ԿՈՂՄԷՆ, 1102–1106, Ե ՓՈՔՐ ԱՂՕԹԱՐԱՆԻ ՁԵ ՄՈՒԵՑԱՒ Ե ԿՈՉՈՒԵՑԱՒ ՀԱՅՈՑ ՄԵՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻ: 1152 ԻՆ, ՏԱՆԻՄԱՐՔԱՑԻ ԵՐԿՈՒ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ, ՄԻՆ ԾՈՎԱՓԱՏ Ե ՄԻՒԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, ԱՅՑԵԼԵՑԻՆ ԱՅՍ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅՆ, ՈՐ ՓՈՔՐ Ե ԽՂՃԱԼԻ ՉԷՆՔ Մ'ԷՐ: ԵՐԿՈՒ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐՆ ԻՐԵՆՑ ԾԱԽՔՈՎ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳԵՑԻՆ ՁԱՅՆ Ե ԸՍՏ ԿԱԿԱՂ ԹԱՂՈՒԵՑԱՆ ՀՈՆ: ԱՅՍ ԳԱՐՈՒՆ Ս.ՀԱԿԱՐՏԱՐԱՆԻ ՆԱԽԿԻՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ ԱՒԵԼՑԱՆ ՆԱԵ ՍՈՒՍԱՖԵՂՈՑ ՀԱՆԳԱՒԱԿԻՀԻ Ե ՀԱՅՈՑ ՄԵՐԻ ՆՈՐ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

ԲԼՈՒՐԸ

ՅԱՃԱԿԻՐՔ ԲՂՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻՀ 1099 ԻՆ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳԵՑԻՆ Ե ՅԱՏԿԱՑՈՒՑԻՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐՈՒ Ե ՎԵՐԱԾԵՑԻՆ ԻՐ ՆԱԽՆԻ ՊԱՅԾԱՌՈՒԹԵԱՆ, ԻՆՉՊԷՍ ՄԻՒՍ ՍՐԲԱՎԱՅՐՆԵՐՆ: ԱՆՈՐ ՅԻՇԱՏԱԿԸ ԵՐԿԱՐ ԱՏԵՆ ԱՌԱՒԵԼԱԿՀԻՒ ՄՆԱՑ ՋԼԹԵՆՆԱՑ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱՅ: ԺԴ. ԴԱՐՈՒ ՈՒԽՏԱՒՈՐ ՈՒՂԵԳԻՐՆԵՐԸ ՀԱՒԱՒԱՅ ԿԵՐՊՈՎ ԿԸ ՆԿԱՐԱԳՐԻՆ ՆՈՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ. ՔԱՆԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐՈՎ ՍԱՆԴՈՒՂ ՄԸ ԿԸ ԴԱՆՈՒԷՐ ԱՆՈՐ ԱՌՋԻԸ, ՈՐՈՒՆ ԾԱՅՐԻ ՍՐԱՀԸ ԿԸ ԾԱՌԱՅԷՐ ԻՐՐ ԳԱՒԻԹ, ԵԿԵՂԵՑԻՆ, ԱՌԱՋՈՒԱՆ ՊԷՍ, ԱՐՏԱՔԻՆ ԲՈԼՈՐՏԻ ՊԱՏՈՎ ՄԸ ՊԱՀՊԱՆՈՒԱԾ ԷՐ. ՆԵՐՍԻ ԿՈՂՄԸ ԿԱՐ ՄԱՐՄԱՐԻՈՆԷ ՍԱԼԱՐԿՈՒԱԾ ՍՐԱՀ ՄԸ ՍԻՒՆԵՐԷ ԲԱՆՈՒԱԾ ԿԱՄԱՐՈՎ ՄԸ: ԴԵՂԵՑԻԿ ՆԿԱՐՆԵՐՈՎ Ե ՔԱՆԴԱԿՆԵՐՈՎ ՁԱՐԴԱՐՈՒԱԾ ԷԻՆ ՈՐՄԵՐԸ: Ս.ԱՆԴԱԿԱՆ ՅԱՏԱԿԱԳԾԻՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆ, ՉԷՆՔԻՆ ԿԵԴՐՈՆԸ Ո'Չ ՏԱՆԻՔ ԿԱՐ Ե Ո'Չ ԱԼ ԳՄԲԷԹ:

ԻՍԿ ԴԱԼՈՎ ԱՅՆ ՓՈՔՐ ՉԷՆՔԻՆ, ՈՐ ԿԸ ԴԱՆՈՒԷՐ ԲԱՑՕԹԵԱՅ ՄԱՍԻՆ ՃԻՇԴ ՄԷՋՏԵՂԸ, Ո՛Չ ԹԷ ԲԼՈՒԶԱՆԴԱՑՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻՒ ԱՂՆԱՁ ՀԻՆՈՒԱԾ ԱՅՆ ՊԱՐԶ ՀՐՋԱՓԱԿՆ ԷՐ, ՈՐ ԿԸ ՊԱՐՈՒՆԱԿԷՐ ՈՒԽՏԱՒՈՐԱՑ ԲԱՀՈՒԵԼԻՔ ՆՈՒԻՐԱԿԱՆ ՓՈՉԻՆ, ԱՅԼ ԿԱՊՈՒԱՏԱԳՈՅՆ ԵՐԱԿՈՎ ՃԵՐՄԱԿ ՄԱՐՄԱՐԷ ԾԱԾԿՈՒԱԾ ԿԼՈՐ ՓՈՔՐ ԱՇՏԱՐԱԿ ՄԸ, ՈՐՈՒՆ ՎՐԱՅ ԿԱՐ ՓՈՔՐԻԿ ԳՄԲԷԹ ՄԸ, ԳԱԳԱԹԸ ԲԱՑ: ԵԿԵՂԵՑՒՈՅՆ ՄԷՋ ԿԱՐ ՆԱԵ ԺԱՅՌԻ ՄԸ ՑՑՈՒԱԾՔԸ, ՈՐՄԷ ՈՒԽՏԱՒՈՐՔ ՄԱՍԵՐ Կ'ԱՌՆԷԻՆ Ե ԿԸ ՀԱՄԲՈՒՐԷԻՆ, ՄԱԱԾԵԼՈՎ ՈՐ ԱՆՈՆՔ ԿԸ ԿՐԷՆ ՓՐԿԷԻՆ ՈՏՔԵՐՈՒՆ ՀԵՏՔԸ: ԻՆՉՊԷՍ ԵՐԲԵՄՆ ՓՈՉԻՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՂ ՓՈՔՐ ԱՇՏԱՐԱԿԸ, ՆՈՅՆՊԷՍ ԱՅՍ ԺԱՅՌԻՆ ՑՑՈՒԱԾՔԸ ԿԸ ԴԱՆՈՒԷՐ ԴՄԲԷԹԻՆ ՃԻՇԴ ԲԱՑՈՒԱԾՔԻՆ ՏԱԿ. Ե ԱՆՈՐ ՎՐԱՅ ԿԱՐ ՍԵՂԱՆ ՄԸ

ՄԱՐՄԱՐՈՎ ԾԱԾԿՈՒԱԾ, ԲԱՐԵՊԱՇՏ ՈՒԽՏԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ՆԱԽԱՆՁԱՅՈՒԹԵԱՆ ՌԱՆԴԷՆ ՅԱՌԱՋ ԳԱԼԻՔ ՎԱՍՆԵՐԷՆ ՁԵՐԾ ՊԱՀԵԼՈՒ ՁԱՅՆ:

ՆՈՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ 1137–1500

ՅԱՃԱԿԻՐՔ 88 ՏԱՐԻՆԵՐԷ ԱՒԵԼԻ ՉԿՐՑԱՆ ՄՆԱԼ Ս. ԵՐԿՐԻՆ ՄԷՋ, ԿԱՌԱՎԱՐՈՂՆԵՐՈՒՆ ԱՆԸՆԴՈՒՆԱԿՈՒԹԵԱՆ, ՄԱՆԱՒԱՆԴ ԱՆՆՅԱՐՄԷ ՈՄԱՆՑ ՎԱՍԱԲԵՐ ԱՆՏԵՌԱՏԱՍՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌԱՒ: ՍԱԼԱՀԵՏԻՆ ՍՏԻՊՈՒԵՑԱՒ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼ Ե ՉԱՀԵԼ ՀԱԴՊԻՆԻ ԿՈՒԲԸ, ՈՐՈՎ ԱՆ ԿԱՐՈՂԱՑԱՒ ՓՂՐԵԼ ՅԱՃԱԿՐԱՑ ՈՅԺԸ ՈՒ 1187 ԻՆ ՅԱՂԹԱԿԱՆՕՐԷՆ ՄՆԵԼ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ. ՍՈՅՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ ԵՂԱՒ Ս. ԵՐԿՐԻ ԼԱՏԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԵԶՄԱՆԸ: ԱՅՍ ԺԱՄԱՆԱԿ ԱՅՆ ԵՐԿՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՆ ԱԼ, ՈՒՐԻՉ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐՈՒ ՆՄԱՆ ԿՈՐԾԱՆԵՑԱՆ:

Ս.ԱԿԱՐՏԱՐԱՆԸ

ԱՅՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՅԼԵՒՍ ՓՈԽԱԾ ԷՐ ԻՐ ԱՆՈՒՆԸ Ե ՅԻՇԱՏԱԿԸ, ՅԵՏԱԳԱՅ ՈՒԽՏԱՒՈՐ ՈՒՂԵԳԻՐՆԵՐԷՆ Jean Poloner *(1422)* Ե Fabri *(1480–83)* ԿԸ ՆԿԱՐԱԳՐԵՆ ԱՆՈՐ ԱՒԵՐԵԱԼ ՎԻՃԱԿԸ Ե Կ'ՈՂԲԱՆ ԱՆՈՐ ԵՐԵՒՄԻ ՓԱՌՔԸ Ե ԳԵՂԵՑԿՈՒԹԻՒՆԸ:

ԲԼՈՒՐԸ

ԲՂՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻՀ ԹԷԵ ԾԱՆՕ ԿԵՐՊՈՎ ՔԱՆԴԱԾ, ԲԱՅՑ ԱՆՈՐ ՄԵԾ ՄԱՍԸ Ե ՍԻՒՆԵՐԸ ԴԵՒ ԿԱՆԳՈՒՆ ԿԸ ՄՆԱՑԻՆ. ՆԵՐՔԻՆ ՓՈՔՐ ՉԷՆՔԸ ԱՆՄԻՋԱՊԷՍ ՆՈՐՈԳՈՒԵՑԱՒ. ԻՍԿ ԱՄԲՈՂՋ ՉԷՆՔԸ ԿԱՐԵԼԻ Ե ՂԱՒ ՆՈՐՈԳԵԼ 1229 ԻՆ: ԱՅՍ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏԱՒԱՆՔՈՎ ՆԵՐՔԻՆ ՁԱՐԴԵՐԸ ՈՂՋԱՑԱԾ ԷԻՆ: ԺԴ. ԴԱՐՈՒՆ ԱՆ ԴԵՒ ԿԸ ՊԱՀԷՐ ԻՐ ԱՄԲՈՂՋՈՒԹԻՒՆԸ, ԲԱՅՑ ԺԵ.ԻՆ ՎԱՆԱՏԱԼՈՒԹԻՒՆԸ ԼՐԱՑՈՒՑ ԻՐ ԱՄԲՈՂՋՈՒԹԻՒՆԸ, ԲԱՅՑ ԺԵ.ԻՆ ՎԱՆԱՏԱԼՈՒԹԻՒՆԸ ԼՐԱՑՈՒՑ ԻՐ ԴԵՐԸ, ԱՅՆՊԷՍ ՈՐ ՍԱԼԱՐԿՈՒԱԾ ՄԱՐՄԱՐՆԵՐՆ ՈՒ ՍԻՒՆԵՐԸ ՊԱՏԵՐԷՆ ԽԼԵԼՈՎ ՈՒՐԻՉ ՏԵՂԵՐ ԱԱՐՈՒԵՑԱՆ ՈՒ ՉԷՆՔԸ՝ ԻՐ ԱՐԱԿԵԼՏԵՐԷՆ ԽԼԵԼՈՎ ՈՒՐԻՉ ՏԵՂԵՐ ԱԱՐՈՒԵՑԱՆ ՈՒ ՉԷՆՔԸ՝ ԻՐ ԱՐԱԿԵԼԵԱՆ ՄԱՍԷՆ ԽՈՉՈՐ ՊԱՏՈՎ ՄԸ ԲԱԺՆՈՒԱԾ՝ ԿԸ ԾԱՌԱՅԷՐ ԳԻՒՂԱՑՑՈՑ ԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆ Ե ԱՆԱՍՆՈՑ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ:

ՆՈՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ 1500Է ՅԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Ս.ՀԱԿԱՐՏԱՐԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԺԴ. ԴԱՐԷՆ ՅԵՏՈՅ ԱՅԼԵՒՍ ԲՈԼՈՐՈՎԻՆ ՔԱՆԴՈՒԱԾ ԷՐ, ԻՆՉՊԷՍ ԿԸ ՆԿԱՐԱԳՐԵՆ ՈՒՂԵԳԻՐՆԵՐԸ: ԱԿԱՆԱ-

տես մը կը գրէ թէ «նոյն եկեղեցւոյն գետնին պեղումներէն եւ քանի եւս ալ էին ջրհոր մը, կրօնական չէնքի մը պատերը, որ անտարակոյս Հեղինէի չինած եկեղեցւոյն հիմերն էին։ Կորնթական խոյակներու, պսակներու, հռոմէական ցցուածներով (moulures) զարդարուած սիւնաբոյներուն կտորները տարակոյս չեն թողուր աւերեալ յիշատակարանին ծագման մասին։ Մարմարի ահագին բեկորները մեծ դժուարութեամբ սայլերով կը կրէին Ցովսափատի ձորը ու հոն կը ձախէին այլոց, որ կոտրտելով անոնցմէ կը շինէին գերեզմանաքարեր։ 1873–75ին, լատինք գնեցին այդ գետինը Սրաբներէն ու հոն հաստատուեցան կարմելեան կրօնաւորուհիք։

Գալով Բլրի եկեղեցւոյն, անոր գետնին մէկ մասին վրայ չատ կանուխէն չինուած էր մզկիթ մը և հաստատուած էին Սրաբներ։ Ժ. դարէն յետոյ, անոր պատերուն և սիւներուն միայն հիմերը կ'երևնային։ Իսկ Ռահատիղոյն գմբէթաւոր մատուռը ազատ կը մնար քանդումներէն։

Դարուս գիտնական հնախօսները սոյն երկու եկեղեցիներուն աւերակաց մնացորդներուն համաձայն, չինած են անոնց յատակագծերն և պատկերացուցած գեղարուեստական զարդերն ու մոզայիքները։ Մարդ տեսնելով կ'ապշի անոնց ճարտար կառուցուածքին և յօրինուածքին վրայ։ Քրիստոնեան, ի տես անոնց, կ'ըմբռնէ նոյն եկեղեցիները չինողաց կրօնական զգացումները, գաղափարները ու այն ներշնչումները՝ որ անոնք ներկայացուցած էին անոնց հոգւոյն խորը, և գեղարուեստն էր՝ որ պիտի կարենար թոյլ տալու մեզ անոնց նկարներուն, քանդակներուն մէջէն ակնարկ մը ձգելու նոյն բարեպաշտ քրիստոնէից հոգեկան աշխարհին։ Քրիստոնեայք երկրի վրայ անմահացած էին եթևցող արուեստին մէջ։

4. Զիթենեաց լեռան վրայ կայի՞ն հայկական վանքեր.

Հայ մատենագրութիւնը Ս. Տեղեաց թէ՛ հայկական վանքերու թէ՛ օտար վանքերու մէջ ապրող հայ միաբանութեանց նկատմամբ դժբախտաբար բաւ մը անգամ չէ արձանագրած, հակառակ որ նախնական դարերէ սկսեալ, մեր բնիկ աշխարհէն ուխտաւորական կարաւաններ չարունակ այցելած են Երուսա-

ղէմ, յուխտ եւ երկրպագութիւն Քրիստոսի Տնօրինական Ս. Տեղեաց։ Հայոց Անաստաս վրդ.ը միայն, ինչպէս յիշած ենք այլուր, գրի առած է Ցուցակ մը Երուսաղէմի Հայ վանօրէից մասին։ Ան թէեւ զերծ չէ քննադատութենէ և ձեռնմխութիւնէն, ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, այդ Ցուցակը հայեցի կարևոր յիշատակարան մըն է, որուն համաձայն, Զիթենեաց լերան վրայ, բաւական թուով վանքեր կը յիշուին. բայց ցաւալի է ըսել որ նոյն յիշուած վանքերը, գոնէ առ այժմ, չէ կարելի վերագիրներով ճշդել, միայն անոնցմէ երեքը, ըստ կարելւոյն, պիտի կրնանք նկարագրել հնախօսութեան և պատմութեան հայեցի լոյսերով։ Այդ երեք վանքերն են. 1. Թայթած տուիքներու համաձայն։ Այդ երեք վանքերն են. 1. Ս. Ցովհաննէս Կարապետի վանքը. 2. Մժամանքը. 3. կանանց յատուկ Ս. Աւետման վանքը։

Ս. Ցովհաննէս Կարապետի վանքը.

Երբ Դ. դարուն Աչակերտարանի եւ Բլրի երկու մայր եկեղեցիները սկսան չինուիլ, բարերար իշխաններու և մեծահասատիկիններու օժանդակութեամբ, եւ Զիթենեաց լերան միայնակեացներու չերմեռանդութեամբը, նոյն եկեղեցեաց չուրջը չինուեցան մասնաւոր վանքեր և եկեղեցիներ. այդ մասին անհերքելի ապացոյցներ են հնախօսական ա՛յն թանկարժէք բեկորները, որ երեան եկած են վերջին տարիներու պեղումներէն։ Հայք Բլրի եկեղեցւոյն արեւելեան կողմը, ունեցած են վանք մը Ս. Ցովհաննու Կարապետի անուամբ։ Անաստաս վրդ.ի Ցուցակին մէջ, հետևեալ կերպով կը յիշուի ան. «Պանտայ վանքն, որ տուրք Կարապետին է, որ յարեւելից կողմանէ Զիթենեաց լերինն կայ, նոյնպէս արմուկի ծախիր շինեալ, յանուն տուրք կարդոլիկէին որ ի Վաղարշապատ քաղքի, զոր Աղուանք ունին մինչեւ ցայժմ»։ Մովսէս Կաղանկատուացին ալ կը յիշէ այսպէս. «Պանդայ վանքն, որ յարեւելից կողմանէ Զիթենեաց լերինն կայ Պանոն ունի ճգնաւոր յԱղուանից եղեալ նախաշինող, եւ այժմ պետրոս Աղուան քահանայ ունի» (Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, էջ 227)։

Նկատի առնելով այս երկու յիշատակարանները, համոզում կը գոյանանք թէ Զիթենեաց լերան այս վանքին Աղուանք նախապէս տիրացած էին, յանուն իրենց Տ. Պանդ կաթողիկոսին՝

որ մեր Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Թոռան Գրիգորիսէ սկսեալ, Աղուանից կաթողիկոսներուն վեցերորդն է կաղանկատուացւոյն վերի յիշատակարանին համաձայն (անդ, էջ 274)։ Ցետոյ Աղուան ճգնաւոր մը, Պաւնոն անուամբ, կը վերաչինէ նոյն վանքը. բայց ամէն պարագայի տակ, հայ արքունիքի ծախքով կը շինուի, յանուն Ս. կաթուղիկէին Վաղարշապատու, ինչպէս կը յարէ Անաստաս վրդ.։ Սակայն Դ. դարու յիշատակարան մը, Զիթենեաց լերան հայկական այս վանքին ծագումը տարբեր կերպով կ'աւանդէ մեզ։ Պալլատիոս կը գրէ թէ (Hist. Laus, Ch. XLIV), «Յուլիանոս Ուրացողէն յետոյ, Իննովկենտիոս քահանան սուրբ Լերան վրայ չինեց (385) մատուռ մը, ուր կը պահէր Սեբաստիոյ հնթանոսներուն վանահալութենէն ձերթ մնացած սուրբ Յովհաննու Կարապետի մասունքները»։ Պալլատիոս մէկ տարի ապրած էր Զիթենեաց լերան վրայ (412–13), հետևաբար իր ականատեսի վկայութիւնը արժէքաւոր կը նկատուի։ Այս մատրան նաւակատիքը կը կատարուէր Սեպտ. 29ին, վրացերէն Սաղիմական հնագոյն ծիսարանի համաձայն. (Տե՛ս R. B. 1924. էջ 611–623)։ Արդէն ուր կար սուրբի մը մասունքը կամ տապանը, հոն եկեղեցի կամ վանք չինել ի հնումն կանոնական սովորութիւն մըն էր։ Կ'երևի պարագայից բերումով, արդէն հիմնարկուած վանքի մը մնասնաբար կը տիրանան Հայք և Աղուանք, և յանուն վաղարշապատի Ս. կաթուղիկէին արքունական ճոխութեամբ կը զարդարեն նոյն վանքը։ Պարսկական եւ արաբական տիրապետութեան շրջանին, այս վանքը անտարակոյս ենթարկուած է Զիթենեաց լերան միւս վանքերու ճակատագրին։ Սակայն նոյն վանքը Թ. դարու սկիզբները, վերանորոգուած կը գտնենք։ Նոյն միջոցին Մեծն Կարոլոսի և Պաղտատի խալիֆային միջեւ համաձայնութիւն մը կնքուած էր, որով՝ Մեծն Կարոլոս՝ Ս. Քաղաքին թևարկութիւնը սանձնելով՝ առատաձեռն գումարներով վերաչինել կու տար վանքերն ու եկեղեցիները ու կը հոգար վանականները. գրկած էր մասնաւոր պաշտօնեայ մը յերուսաղէմ, և անոր միջոցաւ նպաստի դրամ կը բաշխէր վանականց. նոյն պաշտօնէին գրի առած Ս. Տեղեաց ու կրօնաւորաց վիճակագրական ցուցակը ամփոփուած է յիշատակարանի մը մէջ, որ կը կոչուի *Commemoratorium de Casis Dei*։ Արդ այս յիշատակարանին համաձայն, կը հասկցուի որ Բղրի եկեղեցւոյն վանա-

կանաց չարքին մէջ կը յիշուին նաև Հայեր։ Նոյն ցուցակին մէջ մասնաւորապէս կը յիշատակուի Հայոց Ս. Յովհաննու կարապետի վանքը, ուր կը բնակին վեց հայ կրօնաւորներ։ Անոնք անցելոյն բարգաւաճ վիճակի մը բեկորներն էին, որ անտարակոյս արևելքէն եկող յարձակողներուն խժդժութենէն ազատած՝ կը փափաքէին դարձեալ պայծառացնել Ս. կարապետի վանքը, նորոգելով աւերեալ մասերը։ Օտար յիշատակարանի մը այս անհերքելի վկայութիւնը՝ Հայոց Ս. Յովհ. կարապետի վանքին գոյութեան մեծ ապացոյց մըն է։ Հաւանական կ'երևի որ՝ նոյն վանքը մինչև ԺԲ. դար կանգուն մնացած է, և ի վերջոյ Սալահէտտինի յարձակումներէն դարձեալ քանդուած ու յիշատակներն ալ երկար դարեր հողի տակ ծածկուած են։ ԺԹ. դարու կիսուն էր որ Զիթենեաց լերան Հայոց Ս. Յովհաննու կարապետի վանքին նախկին պայծառութեան չքնաղ յիշատակարանները հողերու տակէն դուրս կու գային հիացումի ենթարկելով բոլոր տեսնողները. հայկական չորս արձանագրութիւններով գեղակերտ խճանկարներ (mosaïque) երբեմն կը զարդարէին Ս. կարապետի վանքին յատակը։ Այս յիշատակարանները կ'ապացուցանեն թէ՝ որպիսի պայծառութեան մը հասած էր նոյն վանքը։ 1868էն սկսեալ, զանազան գիրքերու և լրագրաց մէջ քանիցս հրատարակուած և լուսանկարուած են նոյն արձանագրութիւնները և խճանկարները։ Անցեալ տարի ալ, Գեր. Տ. Մեսրոպ Ս. Եպս. Նշանեանը Երուսաղէմայ Դամասկոսի դրան մօտի հայկական խճանկարի մէկ մանրանկարը հրատարակելուն առթիւ, Զիթենեաց լերան հայ արձանագրութիւններն ալ ամփոփած էր, (Տե՛ս Տարեցոյց Թիոդիկի, 1927, էջ 399–406)։ Ս. Յովհ. կարապետի վանքին արձանագրութիւնները քաղելով նոյնէն կը դնենք հոս.

1.— «Բարեխաւս ունելով
առ Աստուած զտուրբ և
ապի եւ զհաւնեղի
հարս եւ Վաղան ա
րարի վասն թողու
թեան մեղաց զյի
շատակարանս զայս»։

2.— «Այս դիր երանելոյ Շուշանիկ
մաւրն Աւդաւանայ Հոռի ժը»։

3.— «Վասն աղաւթից եւ ի
կուրեան Թեւայ Ս.
քառաւ եւ Մաւրիան»։
4.— «Ս.յս յիշատակս
ոսն Տն Յակոբայ
որ եղեւ ի ձեռն խնդրելոյ»։

Ս.յս արձանագրութիւններէն զատ, նոյն տեղը գտնուած են 16 գամգարաններ որոնցմէ երեքը անպարտ մնացած են եւ իւրաքանչիւրին վրայ առանձին առանձին կը կարդացուին Զոջիկ, Շուշան, Մարիի անունները։

Կը փափաքինք վերեւ յիշուած մոզայիքներու ծագման մասին պատմական տեղեկութիւն մը տալով՝ նոյն արձանագրութեանց մէջ յիշուած քանի մը անձերու ինքնութիւնը ճշդել, որքան որ կարելի է։ Ս.յս հնութիւններով շատ զբաղած է յայտնի հնաբան Glermont-Ganneau (Archaeological Researches in Palestine, *1873–74. էջ 329–337*), ուր յիշեալը շատ մը ենթագրութիւններէ յետոյ, կը կարծէ թէ թիւ 2 արձանագրութիւնը և մոզայիքը միաժամանակ չեն չինուած, քանի որ նոյն մոզայիքին արձանագրութիւնը առանձին մաս մը կը կազմէ եւ չի յարմարիր մոզայիքի ամբողջութեան չինուածքին և գոյներուն. թիւ 1 և 2 մոզայիքներուն չինութիւնը ժամանակակից կը համարի, դատելով երկուքին ալ կերտուածքին և նկարագրութեան նոյնութիւնէն, իսկ թիւ 3 և 4 մոզայիքները կը նկատէ յետին ատրիներու չինուածք։ Պէտք է գիտնալ թէ Քրիստոնէութենէ շատ յառաջ, մոզայիքի գործածութիւնը տեսակ մը զարդարանքի ձև մըն էր, սակայն անոր գիտութիւնը տակաւին նոր է։ Զարդարանքի այդ եղանակը, ինչպէս կը տեսնուի, մարդիկ աւելի կը նախընտրէին քան օրմնանկարներն և մագաղաթներն որ շատ չէին կրնար տեւել, մինչ մոզայիքը դարերով հողին տակ կրնար մնալ, առանց աւերուելու։ Սև, կարմիր և սպիտակ գոյներով մոզայիքներ երբեմն կը զարդարէին Հռոմայեցւոց պարտէզները. իսկ բազմագունեանները կ'երևնային Պոմպէի և Սփրիկէի հողմերը։ Քրիստոնէական մոզայիքներու վրայ գաղափար մը կազմելու համար պէտք է այցելել Ռավեննա, Հռովմ և Թեսաղոնիկէ։ Քրիստոնեայք փոխ առնելով հեթանոսական մոզայիքները, անոնց տուին խորհրդաւոր մեկնութիւն մը։ Եկեղեցեաց որմերուն, յատակնե-

րուն եւ կոզակներուն մէջ չինուած մոզայիքները քրիստոնէից յատուկ թելադրիչ դասեր կը պարունակէին իրենց նկարէն պատկերներով. անոնք կը նկարէին նաև Փրկչին և Առաքելոց պատկերները։ Մոզայիքի արուեստաւորները՝ Փրկչին վտանգը պանծացնելու տենչով լեցուած՝ կը տեսնուի որ ընդհանրապէս կը խուսափէին նկարել Անոր խոնարհ ծագումը և չարչարանքը, Քրիստոսի մսուրը, ծնունդը, խաչելութիւնը՝ որ վերածնութեան դարուն նկարիչներուն սիրելի նիւթերն էին. առաջին հօթն դարերու մոզայիք չինողները չէին մօտենար անոնց, միևնոյն նպատակաւ. նահատակաց յաղթանակը ի մտի ունէին, քան թէ անոնց մարտիրոսութիւնը. (Ներածութիւն, Les Mosaïques Chrétiennes du IVme au Xme siécle)։

Զիթենեաց լերան Հայոց Ս. Ցովհ. կարապետի վանքի այդ մոզայիքները յայտնի է թէ հեռաւոր թուականէ մը կը հասնին. այդ մոզայիքի վարպետներն ալ միևնոյն ոգւով չարժած են՝ հեթանոսականը խառնելով քրիստոնէականին հետ, ինչպէս ցոյց կու տան անոնց լուսանկարուած մանրանկարները։

Գալով վերոյիշեալ չորս արձանագրութեանց մէջ յիշուած անձերուն ինքնութեան, պէտք է ըսել թէ չատ դժուար է ճշդել այդ պարագան։ Թիւ 3 եւ 4 արձանագրութեանց մէջ յիշուած անձերուն վրայ տեղեկութիւն մը չունինք, բայց թիւ 1 եւ 2 արձանագրութեանց մէջ յիշուածներուն մասին կարելի է հաւանական կարծիք մը յայտնել։ Glermont-Gannau իր վերոյիշեալ գործին մէջ (*էջ 332*) կ'ընդունի թէ թիւ 2 արձանագրութեան Արտաւանը պարսկահայ մըն է, Ցուստինիանոսի օրով, կուսակալ և զօրապետ, համաձայն De Muralt'ի Chronographie Byzantine'ի տեղեկութեան (*Հտր. 1. էջ 190 և 203*)։ Մենք թիւ 1ի վաղանը ուղղագրական սխալ նկատելով՝ հաւանական կը համարինք որ ըլլայ Վահան. և եթէ ընդունինք այդպէս, այն ատեն Պաղեսթինցի Պրոկոպիոս պատմիչին դիմելով՝ կը տեղեկանանք թէ՝ Արտաւան և Վահան Արշակունի երկու եղբայրներ էին, և Պարսկաստանէն փախչելով ապաստանած էին Բիւզանդիոն։ Այս երկու եղբայրները մեծ ծառայութիւն մատուցած էին Բիւզանդացւոց պետութեան։ Արտաւան եղաւ մեծ դուքս և Վահան մեռաւ պատերազմին մէջ։ Ցուստինիանոսի կայսրութեան յառաջդիմութեան և զարգացման սատարներ եղած են այս հայազգի երկու

եղբայրները. մանրամասնութիւնները տեսնել (Զամչ. Բ. էջ 241, 250–55, 517–520)։ Այս պատմական տեղեկութիւնները ի մտի ունենալով հաւանական չէ՞ որ Բիւզանդական այս հայ զօրակատարներուն մայրը Շուշանիկ Երուսաղէմ ուխտի եկած եւ վախճանած ըլլայ հոն, և իբր մայրը երկու երախտաւոր զինուորականներուն, թաղուած է Հայոց Ս. Կարապետի գաւիթը, յատկացուելով անոր գեղակերտ մոզայիքներով տապան մը Սրտաւանի ձեռքով, և յանուն իր եղբօրը վահանին ալ կանգնելով Եգիպտացի անապատականին՝ Եսայիի եւ այլ Հարց համանման չիրիմ մը, հոն ամփոփելով անոնց նշխարները։

Մժավանիք

Անաստաս վրդ. իր Ցուցակին մէջ այս վանքը հետեւեալ կերպով կը ծանօթագրէ. «Մըժայ վանքն, որ յանուն սբ. Բառասնից, զոր այժմ Տաճիկք ունին». իսկ Կաղանկատուացին կ'ըսէ. «Մրուվայ վանք սուրբ Բառասունքն ի նոյն կողմն եւ մերձ ի նա, զոր այժմ տաճիկն ունի (նոյն, անդ)։ Ալիշան եւ Աստուածատուր եպս. կը կարծեն թէ Մժավանքը պիտի ըլլայ Մժէժավանք. վասն զի Մեժ անուն չունինք. բայց մենք աւելի հաւանական կը նկատենք թէ Մժավանքը պիտի ըլլայ Մժժավանիք. Կաղանկատուացիին Մրուվայ վանք ըսածը բոլորովին անհասկանալի է։ Մեր պատմութեան մէջ երկու Մժեժ Գևունի ունինք, մին՝ 518ին, մարզպան Պարսից կողմէն, ի Դուին, 30 տարի մարզպանութիւն ըրած, չինարարութեամբ համբաւեալ և բազում Թրակացի Յուստինիանոս կայսեր (Զամչ. Ա. էջ 237–255), իսկ միւսը՝ նոյնին սերունդէն, Հերակլի օրով. Յունաց բաժնին զօրավար, որ մինչև անգամ կայսր ընարուեցաւ, բայց իսկոյն սպանուեցաւ (անդ, էջ 528)։ Բայց մենք աւելի հաւանական կը նկատենք որ Մժժավանքը չինուած կամ նորոգուած է յանուն առաջնոյն։ Սակայն Պետրոս վրացիին կենսագիրը, զոր նախընթացով չյիշեցինք, կը պատմէ թէ՝ Հռոմայեցի կրասերն Տիկլին Մելանիա (* 439) Զիթենեաց լերան վրայ, Բղրի եկեղեցւոյն մօտիկ, երկու վանքեր կը շինէ, արանց ու կանանց, և հո՛ն կը զետեղէ Հայոց Սեբաստիայէն բերել տուած 40 վկաներու նշխարները, որոնց վրայ կ'աւելցնէ նաև Պետրոս վրացիին բերած պարսիկ երկու վկաներու մասունքներն ալ։ Մասանց նահատակութիւնը կը կատարէ Կիւրեղ Ալեքսանդրացի հայրապետը, որ նոյն ժամանակ Երուսաղէմ կը գտնուէր։ Ահա՛ այս Մելանիայի հառասնից վանքն է, որուն յետոյ կը սիրանայ հայ Մժէժ Գևունի մը կամ մարզպանը, և կամ բիւզանդական զօրավարը. բայց թէ ինչ պարագաներու տակ, պատմականօրէն անծանօթ կը մնայ մեզ։ Մժժավանքը շատ մօտ կը գտնուի վերև նկարագրուած Ս. Յովհ. Կարապետի վանքին, և թէ չատ կանուխէն մասամբ գրաւուած էր արաբացիներէն, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ վերի յիշատակարաններէն։ Աստուածատուր եպս. հետևեալ կերպով կը նկարագրէ Մժժավանքի աւերակը. «Այս վանք է հիւսիսային կողմն Ս. Կարապետի իբրև քարընկէց մի. հիմունք, չրջապատ որմոց միայն երևին այժմ. ի կեդրոնի կանգնեալ են արաբացիք գմբէթ եւ կոչեն ըստ բարբառոյ իւրեանց Գուպպէր հղ արպային շուհատ, գմբէթ 40 մարտիրոսաց՝ ըստ առաջին անուան իւրոյ եւ մի մասն պերեզմանատուն գիւղականաց։ Ատ եւս գոն գերեզմանք նախնեաց մերոց, բայց ծածկեալ են արաբացիք» (Ժամնկարկն. Պատմութիւն Երուսաղէմի, Ա. հար. էջ 89)։

Աւետման վանիք հայոց

Այս վանքը կուսանաց յատուկ էր. գրաւոր ա՛նէ յիշատակարան չունինք։ 1892ին, Զիթենեաց լերան վրայ երեւան ելած յունարէն գրով տապանագրէ մը յայտնի կ'ըլլայ թէ Հայք ունեցած են Աւետման անուամբ վանք մը։ Այդ տապանագրին թարգմանութիւնը կը դնենք հոս. «Այս է տապան արքունից Խառապայի, մայր միանձնուհեաց Աւետման վանացն Հայոց» (R. B. 1892. էջ 571)։ Վանքին հայկական ըլլալուն տարակոյս չկայ. միայն դատելով վանքին մեծաւորուհին անունէն և հայ վանքի մը մէջ յունարէն լեզուի գործածութենէն՝ կը կարծենք թէ այս վանքը գոյութիւն ունէր հայերէն գրոց գիւտէն յառաջ, և թէ նոյն վանքի միանձունք անխտրաբար ամէն ազգէ կ'առնուէին, թէեւ սեպհականութիւնը ըլլար հայկական։ Կը թուի թէ մինչեւ է. դարու սկիզբը կանգուն էր Աւետման վանքը. յորմէհետէ կործանուած էր Պարսիկներուն չարձակմանց հետևանքով։ Հաւանաբար նոյնն էր այս վանքը Հարանց Վարի մէջ յիշուած (Բ. հար. էջ 461) կուսանոցին հետ, որ Զիթենեաց լերան վրայ զըտ-

նուելով՝ Փարախ անունը կը կրէր. հո՛ն կ'ապրէին չորս հարիւրի մօտ կոյսեր: Պարսիկները վանքը կործանեցին, կոյսերը դժնէաբար հոս հոն ցրուեցին: Հարանց Վարքի նոյն էջերուն մէջ կը պատմուի հալածուած կոյսերէն միոյն դիւցազնական առաքինութիւնը:

Զիթենեաց լերան Բլրի եկեղեցիին նկարագրութեան առթիւ, ուեւէ յիշատակութիւն չըրինք նոյնին սեպհականութեան մասին: Ինչպէս կ'երեւի գրաւոր յիշատակարանաց հետքերէն, վաղեմի դարերէ սկսեալ, նոյն եկեղեցիին սեպհականութիւնը կը վերաբերէր Հայ Միաբանութեան: Այս մասին հայ ժամանակագիր մը կը գրէ թէ արաբ պատմագրաց մէջ գրուած է որ Համբարձման եկեղեցին կը վերաբերէր հայոց (Ստորագրութիւն Երուսաղէմի, էջ 308): Սրդէն 1529ին, Յովհաննէս պարք. Ս. Համբարձման եկեղեցւոյն գմբէթը, որ երկրաշարժէն խարխլած էր, դատաւորին վճռով նորոգել կու տայ, եւ 1560ին, Անդրէաս պատրիարքը դարձեալ վաղեմի իրաւանց հիման վրայ եւ դատարանի վճռագրով, կը յաջողի ամբողջութեամբ նորոգել նոյն եկեղեցին. 1617ին ալ, Գրիգոր Պարոնեաէր, պաշտօնական վաւերագրոց ոյժով, կ'արգելու տեղւոյն մէկ դրացիին անտեղի ոտնձգութիւնները: Հայոց Միաբանութիւնը 1836ին, առանց հակառակելու ուրիչ Միաբանութեանց կողմէ նոյն եկեղեցիին մէջ կատարուած պաշտամունքին և արարողութեանց, կարևոր նորոգութիւններ կը կատարէ նոյն եկեղեցւոյն մէջ, և կը կառուցանէ յարակից չէնքեր՝ համաձայն ա՛յն արտօնութեանց, զորս ձեռք բերած էր Հիճրէթի 1022ին, Սուլթան Ա.Հմէտ Ա.ի օրով, որուն զօրութեամբ նաև ստացած էր Հիճ. 1250, 1251 և 1252 թուական հրովարտակները: 1838ին սակայն, Լատինք և Յոյնք կը հակառակին այս նորոգութեանց, կը ջանան բեկանել տալ ստացուած հրամանագրերը, և այլ և այլ աղեցութիւններու միջոցաւ, ի մեծ վիշտ քրիստոնէութեան, 1839ին քանդել կու տան չինութիւնները, և հոն հիմակ աւերակներն են որ կ'իշխեն: Մանրամասնութիւնները տեսնել (Սաւաղանեանց, Բ. հտր. էջ 993–999. Ժամանակագրական Պատմութիւն Երուսաղէմի, հտր. Ա. էջ 251, 271, 290, Բ. 439 եւայլն, «Բովանդակութիւն Ազգ. Սեփ.» էջ 94–95):

ԺԷ

ՄԱՐԻԱՄԱՆՑ ԿԱՄ ԻՒՂԱԲԵՐԻՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԷՋ

1.— Աւետարանի մէջ կը յիշատակուին Իւղաբեր կանայք որ Գալիլիայէն գալով կ'ընկերանային Յիսուսի և կ'ապաստաւորէին Անոր. անոնց գլխաւորն էր Մարիամ Մագդաղենացին. միւս Մարիամը՝ որ կ'ըսուի նաև Մարիամ Յակոբայ, Սողոմիի՝ մայր որդւոցն Զեբեդեայ, ըստ Ղուկասու նաև, Յովհաննա Հերովդէսի հարստութեան գանձապետ Քուզայի կինը՝ և ուրիշ կիներ, որոնց մէջ, դարձեալ Ղուկասու համաձայն, կը գտնուէր Շուշան. ահա ասոնք այն կիներն էին որ Տէրը կը հոգային և կը ծառայէին Անոր: Յիսուսի խաչելութեան ժամանակ հեռուէն կը դիտէին չատ կիներ, որոնց մէջ կային այս յիշուածներէն ոմանք: Յովսէփ Արիմաթացին «սուրբ կտաւներով» պատեց Յիսուսի մարմինը և թաղեց նոր գերեզմանի մը մէջ և այն գերեզմանին դուռը կափարիչ քարով մը փակել էր տուեր մեկնեցաւ. նոյն միջոցին հոն կը գտնուէին Մարիամ Մագդաղենացին և միւս Մարիամն և կը նըստէին գերեզմանին դիմացը (Մատթ. իէ. 55–61): Իսկ Մարկոս (ԺԶ. 1–9) և Ղուկաս (իԳ. 55–56) կը գրեն թէ նոյն կանայք խնկեցին և օծեցին Յիսուսի մարմինը. միւսաբաթի օրը արեւածագին գերեզմանն գնացին, և տեսան որ գերեզմանի մեծ քարը մէկդի առնուած էր. և երբ գերեզման մտան հրեշտակը աւետեց անոնց թէ Յիսուս յարութիւն առած է և թափուր գերեզմանը ցոյց տալով պատուիրեց անոնց որ լուր տան աշակերտներուն: Իւղաբեր կանայք երբ լսեցին այս լուրը վախցան ու փախան գերեզմանէն և մէկու մ'ալ խօսք մը չըրին: Յարուցեալ Յիսուսը առաւօտուն՝ առաջին միաշաբաթին՝ երեւցաւ Մարիամ Մագդաղենացիին և ան գնաց պատմեց անոնց՝ որ իրեն հետ էին, կուլային ու կը սգային (Տե՛ս նաև Յովհ. ի. 1–2, 11–18): Իւղաբեր կանանցմէ ոմանք կը յիշատակուին նաև Յիսուսի խաչին մօտ, երբ անոնք Տիրամօր հետ արտասուաթոր աչքերով կը դի-

տէրն խաչեալ Յիսուսը (Յովհ. ԺԹ. 25–27)։ Յարուցեալ Փրկիչը երեւցաւ նաև Իւղաբեր կանանց ու ըսաւ «ողջ էք. և նոքա մատուցեալ կալան զոտս նորա և երկիրպագին նմա» (Մատթ. ԻԸ. 9–10)։ Աւետարանի պատմութեան մէջ Իւղաբեր կանայք այսչափով միայն կը յիշատակուին, բայց ինչպէս յիշուեցաւ վերեւ, անոնք կատարեալ անձնուիրութեամբ կը վերաբերուէին հանդէպ Յիսուսի թէ՛ անոր քարոզութեան ժամանակ, ի կենդանութեան, և թէ թաղումին՝ երբ անոյշ իւղերու օծումով և խունկով պատեցին Անոր անապական մարմինը։ Իւղաբեր կանանց այս սրբատառուէ գործին զմայլած՝ մեր չարականի բանաստեղծները եւ գանձասացները՝ ինչպէս Նարեկացին, Շնորհալին, Սկեւռացին և Երզնկացին՝ կ'անուանեն զանոնք նաև խնկարեր և խնկազգեաց։ Իսկ Մարխանաիֆ բառը քանիցս գործածուած է Շարականին Ղազարու Յարութեան կանոնին, ինչպէս Տօնամակին մէջ և այլ տեղեր։ Հայ Եկեղեցին երկիցս կը տօնախմբէր Իւղաբեր կանանց տօնը, մին Յովակիմ և Աննայի և միւսն Ղազարու քոյրերուն՝ Մարիամու և Մարթայի հետ, ըստ հին տօնացոյցի, բայց այժմ երկրորդ տօնը զանց առնուած է։

Հոգեկիր Հայրեր՝ Իւղաբեր կանանց հանդէպ Յիսուսի ունեցած պաշտամի ու նուիրման համար ճոխացուցած են եկեղեցւոյ մէջ երգը ու իրենց հոգւոյն քաղցր արտայայտութիւնը։ Նախնի գարուն քրիստոնէական բարեպաշտութիւնը արդիօք յիշատակարանով մը չէ՞ պանծացուցած այն տեղը ուր պատահեցաւ Յիսուս յետ յարութեան և ողջունեց զանոնք ըսելով «ողջ էք. եւ նոքա մատուցեալ կալան զոտս նորա, և երկիրպագին նմա»։ Պատմութիւնը կը լռէ այս մասին, բայց աւանդութիւնը կը խօսի, և ցոյց կու տայ Սիոնի ճանապարհին վրայ Դաւթի բերդին դիմաց, Հայոց Ս. Յակոբի վանքին խիստ մօտ սրբավայր մը՝ ուր հաւատացեալք և ուխտաւորք գարերով գունդ գունդ դիմած են ու յիշատակած են նոյն խնկաբեր կանանց աստուածահաճոյ գործը։ Ինչ որ ունին Ս. Երկրի մեծագոյն սրբավայրերը պատմական տեսակէտով, նոյնը կը պակսի Իւղաբեր կանանց տեղւոյն համար, քայց աւանդութեան մատնացոյց ըրած յիշատակարանը իրականութիւն մը եղած է գարերու ընթացքին մէջ, և որքան որ նոյն սրբավայրը ժամանակի բերումով չատ կանուխէն ձեւափոխութիւն ունեցած է և գադրած է ծառայելէ իր նպատակին,

քայց և այնպէս ճարտարապետական քննութիւնք և քրիստոնէական հնախօսութիւնը, ինչպէս նաև վաղեմի ուխտաւորաց ուղեգրութիւնները չատ ատոյգ կերպով կը հաստատեն թէ մատնանշուած սրբավայրը կամ ուխտատեղին եղած է Մարիամանց տունը և հոն ի հնումն չինուած է եկեղեցի մը, յանուն Ս. Իւղաբեր կանանց։

2.— Մենք մեր ձեռքին տակ ունինք գերմանացի պաղեստինագէտ երկրաչափ ճարտարապետ Herr Baurath von Schick ի անգղիերէն թարգմանուած Տեղեկագիրը՝ որով, ի մէջ այլոց, կը նկարագրուի Իւղաբեր սրբավայրը, տան մը վերածուելով կրած փոփոխութիւնը, ուխտաւոր ուղեգիրներու կողմէն անոր նկատմամբ աւանդուած տեղեկութիւնները և այլ պատմական պարագաներ։ Նոյն չահեկան Տեղեկագիրը բաւական տարիներ յառաջ հրատարակուած է Palestine Exploration Fund պարբերականին մէջ, որմէ քաղելով կարեւոր մասերը կը դնենք հոս. «Տար Տիտը կամ Տիտ ընտանիքին բնակարանը կը գտնուի Դաւթի Աչտարակի հարաւ–արեւելքը։ Երբեմն եկեղեցի էր ան. ո՛չ միայն ժողովուրդին աւանդութեամբը, այլ նաև չէնքին քննութեամբ ալ կը հաստատուի այդ պարագան։ Նոյն չէնքին պատերը թանձր են և կամարուած կրկնան կրկի, դիրքը գեղեցիկ է և վայելուչ։ Ան ճշդօրէն կը նմանի Մուրխպանի(*) Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին։ Այս եկեղեցիին արեւելեան մասը, որ աւերակ դարձած է, տան մը վերածուած է, ուղիղ պատերով և կարեւոր պատուհաններով եւ երկյարկանի, այնպէս որ կարելի եղած է չէնքին տակը և վրան բնակութիւն հաստատել։ Արեւելեան պատին մօտ կը տեսնուին փոքր սենեակներ՝ կողակին մօտ։ Արեւմտեան պատուհանները միայն նախնական են։ Այս յիշատածներէն զատ՝ չէնքը ուրիշ փոփոխութիւններ և նորոգութեան նշաններ չի կրեր։ Քարերը սովրական մեծութեամբ չինուած են։ Շէնքը իր հին երեւոյթէն զատ կարկառուն բան մը չունի. քարերը վայելուչ կերպով չեն տաշուած այլ ընդհակառակն քիչ մ'ալ կոշտ են։ Կրնայ ըլլալ որ նոյն չէնքը ժամանակին սինակոգ մը եղած ըլլայ(?), եթէ այդպէս է, քրիստոնէական նախնի ժամանակներուն անոր վրայ աւելցուած է կողակ մը և դարձեալ կործանուած է ան, իսլամական տիրա-

(*) Երուսաղէմի Ս. Յովհաննու Աստեներու չէնքերը։

պետութեան օրով։ Երբ Փիլիքս Յապրի 1484ին այցելեց հոս, ամբողջութեամբ իսլամական տան մը վերածուած էր ան, բայց միևնոյն ժամանակ կը նկատուէր Իւղաբերից տեղը. Յապրիին խօսքերն են. «Երբ Ս. Յակոբի վանքէն դուրս ելանք, փողոցի երկարութեամբ գնացինք և մեր ճամբուն վրայ գտանք մեծ քար մը։ Հին քրիստոնեաները այդ տեղը ըրած էին այդ քարը, վասն զի այդ տեղւոյն վրայ երեւցած էր Տէրը Իւղաբեր կանանց՝ երբ ա-նոնք եւ կը դառնային գերեզմանէն. Տէրը ըսաւ անոնց «ողջ էք. և նոքա մատուցեալ կալան զոտս նորա և երկիրպագին նմա» (Մատթ. ԻԸ. 9)։ Հոն մենք ալ խոնարհեցանք և համբուրեցինք այն հողը՝ որուն վրայ Տէրը կոխած էր...։ Երբեմն չինուած էր հոն մեծ եկեղեցի մը, զոր Սարակինոսները քանդեցին, ինչպէս նաև ուրիշ եկեղեցիներ։ Այս քարին քովի ճանապարհը կը տանի դէպի Ս. Գերեզման. ուխտաւորք միշտ այս տեղէն կ'անցնին Գերեզման երթալու համար։ Ես ալ գրեթէ օրը վեց անգամ այս ճանապարհէն կ'անցնէի. ամէն անգամ որ կ'անցնէի նոյն քարը կը համբուրէի»։ Յիշատակուած քարը երկար ժամանակ ճանապարհին վրայ չէ մողուած. մինչև 1517 թուականը, քիչ ժամանակ մ'ալ, մնացած է ճանապարհին վրայ։ Հարիւր տարի վերջ իսլամական «տունը» նկատուած է Իւղաբերից եկեղեցին, և նոյն տունը փողոցին վրայ ցցուած անկիւն մ'ունենալով ուխտաւորները կը համբուրէին զայն։ 1697ին Մոնտրէլ կ'ակնարկէ Տար Տիւրին և կը յայտնէ թէ ան ի հնումն Իւղաբեր կանանց եկեղեցին եղած է. և հաւանական է որ ի սկզբան սինագոգ մը եղած ըլլայ։ Նոյն տանը կից կը գտնուի գերեզմանատեղի մը ուր կան մեկ քանի իսլամական տապանաքարեր, որոնց վրայ գիշեր ժամանակ կանթեղներ կը վառուին և կայ նաև փոքր աղօթատեղի մը»։

Տեղեկագրին խօսքերը չատ որոշ են. ճարտարապետական քննութեամբ, և յիշեալ ուղեգրութիւններէն կը հասկցուի թէ ակնարկուած տունը Իւղաբեր կանանց եկեղեցին եղած է արաբական տիրապետութենէն առաջ։ Նոյն տեղւոյն իբր ուխտատեղի գոյութիւնը կը հաստատուի նաև մեր ձեռքը գտնուած ուխտավայրերու երկու ցուցակներէն. մին՝ Ակիւլեմանցի Նիկողայոս եպս.ի, որ Փիլիքս Յապրիէն մեկ տարի առաջ (1483ին) ուխտի եկած է և նոյն տեղը հետևեալ կերպով կը յիշատակէ իր ցուցակին մէջ. եւ երբ երթաս ի Յարութիւնն՝ դուռն

ի կողած կայ ի վերայ ճանապարհին, ուր Տէրն ասաց. ողջ էք, եւ նորա մատուցեալ կալան զոտս նորա եւ լային. միւսն է՝ հաւանաբար Խաչակրաց ժամանակ լատիներէնէ թարգմանուած ցուցակ մը, Մարկոս գրչին ընդօրինակութեամբ և անթուական, որ կը գտնուի մեր մատենադարանին (թ. 1130) մէկ ձեռագրին մէջ. նոյն ցուցակը կը բովանդակէ նաև հետևեալ խօսքերը. «եւ ի սուրբ Սիոնի ճանապարհին է տեղի մի որ Քրիստոս երեւցաւ երեք Մարիամացւոյ»։

3.— Այս բոլոր տուեալներով կը հաստատուի Իւղաբեր կանանց ուխտատեղին. կը մնայ հիմա գիտնալ թէ ո՞ր քրիստոնեայ համայնքին ձեռքը կը գտնուէր այս տեղը և ո՞ր ժամանակ չինուած էր տեղւոյս եկեղեցին։ Այս մասին յիշատակարան կը պակսի և անստոյգ կը մնայ ծագումը, բայց անտարակոյս քրիստոնէական հին դարերու մէջ հաստատուած կը թուի ան։ Որչափ անստոյգ ըլլայ անոր ծագումը, բայց մենք վստահ ունինք թէ ԺԲ. դարուն նոյն եկեղեցիին գործածութիւնը Հայոց ձեռքն էր ու Ս. Յակոբի Միաբանութիւնը պաշտամունք կը կատարէր հոն։ Ս. Երկրի հայ պատմութիւնը և մեր մատենադարանի ձեռագիրները ո՛եւէ յիշատակութիւն չունին այդ մասին. ուխտաւոր եպիսկոպոս մը՝ Յովհաննէս Վըրզպուրկցի, որ հաւանաբար 1160ին կամ 1170ին ուխտի եկած է Երուսաղէմ, ա՛ն է որ կը յիշէ իր Ուղեգրութեան մէջ (Տե՛ս Descriptio terrae sanctae, Migne Patr. Lat. col. 1057), թէ Ս. Յակոբի Հայոց վանքին հարաւը կը գտնուի ուրիշ եկեղեցի մը՝ որ Հայոց ձեռքն է (անդ, էջ 21–22)։ Յիշեալ եպիսկոպոսը հիացումով կը խօսի Ս. Յակոբի Հայոց վանքին վրայ և կը յիշատակէ նաև այն փոքր ու վաղեմի սրբավայրերը որ կանգուն էին տակաւին Սիոնի ճանապարհին վրայ։ Երախտապարտ ենք այս Պաւերիացի Յովհաննէս եպիսկոպոսին որ իր այս հակիրճ տողերով լուսաբանած է Իւղաբեր կանանց եկեղեցին հայկական ծագումը և Հայոց սեպհականութիւնը մինչև Խաչակրաց Թուականը։ Մենք ուրախ ենք որ յիշեալ եկեղեցականը օգնեց մեզի երևան բերելու Հայ–Երուսաղէմի վանականութեան ու հայ բարեպաշտութեան ստեղծագործութիւններէն մին ալ։ Մեր քաղաքացի հայերուն կիրարկած արաբերէն մեկ բառը՝ Տարը Մարիամաթ (Տե՛ս Ուղեցոյց Ս. Տեղեաց, էջ 178), ինչպէս նաև վերև ակնարկուած տան Ս. Յակոբի վանքին կալուածոց խիստ մօտ

յարակցութիւնը անտարակոյս աւելի կը զօրացնեն Իւղաբերից եկեղեցին հայկական ծագման հաստատութիւնը: Այստեղ պէտք կ'ըլլայ աւելցնել թէ Հայք Ս. Յարութեան տաճարին մէջ ևս ունին Իւղաբերից սեղան մը, որ Ուշարախևան տեղէն քանի մը ոտք աջ կողմը, կամարին տակ կը գտնուի: Դարձեալ Հայոց յատուկ է սեղանին կից մեծ սիւնը, որ կայսերական ըսուած կամարին հարաւային ոտքն է. նոյն սիւնին վրայ Հայք ունին Ղազարոս Յարութեան մեծ պատկեր մը:

Ս. Յակոբի հին մենաստաններէն հանգուցեալ Մկրտիչ վրդ. Արծրունեան (✻ 1861) իր Ստորագրութիւն Երուսաղէմի գրքին մէջ (էջ 174) հետևեալ սխալ տեղեկութիւնը կու տայ Իւղաբերից եկեղեցիին տեղւոյն մասին. Յաղագս Իւղաբերից եկեղեցւոյն, որ ասի ոսկևաղաւիթ, զոր Աւրաքացիք կը կոչեն Տէյր ըլ Ասհս, խորագրով մը, որով հասկցնել կ'ուզէ թէ նոյն եկեղեցին կը գտնուէր Թարիքը Սիդդի Մարիամ փողոցին հիւսիսային կողմը քառասուն մէթր հեռու գտնուած տան տեղը, ուր կը գտնուի Ջաղանաց եկեղեցիին դէպ արևելքը տասն և հինգ քայլ հեռի: Նոյն տեղի գտնուած եկեղեցին Իւղաբերից եկեղեցին չէ, այլ Ասորւոց մէկ հնագոյն եկեղեցին է, որ կը կոչուի էլ Ասհսիհի, բայց կ'երևի որ յունարէն Հերածւս բառին աղաւաղութիւնն (*) արաբերէն խօսողներու բերանին մէջ էլ Ասհս բառին փոխուած է. ասհս կը նշանակէ ոսպ, այդ պատճառաւ Արծրունեան վրդ. հետևելով նոյն սխալին՝ տեղւոյն Ասորւոց վանքը Ոսկևաղաւիթ անուանած է. մինչ ըստ յիշատակարանաց, ան Հերովդէս Անտիպասի պալատին տեղը էր, Պիղատոսի տանեանին հիւսիսային արևելքը, ինչպէս յայտնի է վերև յիշուած յունարէն բառէն: Նայելով պատմութեան՝ Երուսաղէմի Ասորիները Խաչակիրներէն յառաջ նոյն տեղւոյն տիրացած են ու եկեղեցի վերածած են զայն: 1902 ին ալ գտնուած են անոր փլատակները որ կ'երևան Ջաղանաց Եկեղեցիին արևելքը (Տե'ս Nouveau guide de terre sainte P. B. Meistermann, էջ 150):

(*) ρ գիրը λ-ի փոխուած է:

Ժ Ը

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԸՄԲՌՆՄԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԳԵԹՍԵՄԱՆԻԻ ՄԷՋ

Աւետարանիչները կը պատմեն թէ (Մատթ. ԻԶ. 36–50, Մարկ. ԺԴ. 32–46, Ղուկ. ԻԲ. 37–50, Յովհ. ԺՐ. 1–3) մեր Տէրը իր վերջին ընթրիքէն յետոյ գնաց Գեթսեմանի պիւղը իր աշակերտներով, որոնց ըսաւ որ հսկեն հոն, մինչև որ ինքն երթայ աւօթքը ընելու, իր հետ առնելով Պետրոսը և Զեբեդեայ երկու որդիները: Յիսուս սկսաւ տրտմիլ և հոգալ, և կ'ըսէ անոնց ալ թէ «տրտում է ոգի իմ մինչև ի մահ»: Ան քիչ մը առաջ կ'երթայ Զիթհնեաց պարտէզ ըսուած տեղը և հոն աղօթելով կ'ըսէ. «Հա՛յր, եթէ կամիս անցո զբաժակս զայս յինէն, բայց ոչ իմ կամք՝ այլ քոյդ լիցի». երեք անգամ Յիսուս կու գայ աշակերտներուն մօտ և զանոնք քնացած կը գտնէ, երեք անգամ ալ կը յորդորէ որ արթուն մնան ու փորձութեան չենթարկուին, ու կը յորդորէ որ արթուն մնան ու փորձութեան չենթարկուին, ու յետոյ կը յարէ «հոգիս յօժար է, բայց մարմինս տկար». երկրորդ և երրորդ անգամ կատարուած աղօթքէն յետոյ կը խօսէ անոնց համանման խօսքեր: Ի վերջոյ, կ'ըսէ աշակերտներուն թէ «ննջեցէք այսուհետև և հանգերուք պի ահա հասեալ է ժամ և որդի մարդոյ մատնի ի ձեռս մեղաւորաց»: Տասներկուքներէն մին՝ Յուդա Իսկարիովտացին Յիսուսը կը մատնէ թշնամիներուն, և անոնք ալ կալանաւորելով զայն կը տանին կայիափայի մօտ դատելու և դատապարտելու համար:

Զիթհնեաց պարտէզի մէջ այդ տապնապի պահուն, ինչպէս կը գրէ Աւետարանիչը, երկինքէն հրեշտակ մը երևցած էր Յիսուսի և քաջալերած էր զայն, երբ «հոսէին ի նմանէ քրտունք սուսի և քաջալերած էր զայն, երբ «հոսէին ի նմանէ քրտունք իբրև զկայլակս արեան, ոլոռն ոլոռն հեղեալ յերկիր»:

Յիսուսի՝ մեր Տիրոջ մահուան տապնապի ու Հօրը ուղղուած սրտառուչ աղօթքներուն՝ հանդիսավայրը եղող այս տեղերը, շատ կանուխէն բարեպաշտ քրիստոնեայք սրբացուցած և հոն ուխտատեղիներ շինած էին: Գեթսեմանիի մէջ քրիստոնէական առաջին դարերէն սկսեալ ցոյց կը տրուին վերջին պիչերը Փըրկ-

չին ընկերացող աշակերտներուն քնացած տեղը, որ Ս. Կուսի տաճարին մօտ, քարայր մըն է. ինչպէս նաև Ցիսուսի ազօթած ու քահանայապետներէն կալանաւորուած տեղը կը կոչուի «Զիթենեաց Պարտիզը», զոր կը յիշէ Աւետարանիչը և որուն մօտ կը գտնուէր Ծուզայի մատնութեան այն քարը, զոր Պօղոսի անանուն ուխտաւոր ուղեգիրը 333 ին կը նկարագրէ իր գիրքին մէջ:

Զիթենեաց պարտէզին այս չրջանակը նուիրական վայր մը դարձած էր ընդհանուր քրիստոնէութեան համար. նոյն պարտէզին հինաւուրց ձիթենիները, որ ժողովրդական լեզուով ողջունի ծառեր կը կոչուէին, հեռի երկիրներէ եկող գունդ գունդ ուխտաւորներու բարեպաշտական զգացմանց առարկայ կը դառնային ու պաշտումի այլ և այլ յիշատակներ անմահացուցած էին այդ քրիստոնէական սուրբ տեղերը. դարերու ընթացքին տեղական աւանդութիւնները այդ Ս. վայրերու պաշտումը ու քրիստոնէական սրտագրաւ վաղեմի դրուագները կը հրապուրէին քրիստոնեայ աշխարհը. բոլոր եկեղեցիներու ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր այդ Զիթենեաց պարտէզին վրայ ու անոնք կ'ուզէին մէկը մէկէ խլել նոյն պարտէզը, մեծագոյն պարծանքի իւրացման զգացումով ուրախանալու համար:

Ցրանչիսկեանք ժէ. դարու կիսուն տիրացան նոյն տեղւոյն և պատով մը չրջապատեցին և ծաղկանոցի վերածեցին զայն: 1892 ին մասնաւոր պեղումներով երևան հանուեցաւ Յակոբեաց օրէն կործանուած եկեղեցիի մը աւերակոյտը. այլ և այլ քանդակեալ մարմարի մնացորդ կտորներէն ու ճարտարապետական կառուցումէն յայտնի եղած է թէ լատին թագաւորութեան հիմնարկութեան ժամանակի եկեղեցիի մը բեկորներն էին երևան եկած հնութիւնները: Ցրանչիսկեանք մտածեր էին նոյն տեղւոյն վրայ չինել եկեղեցի մը. ուստի 1920 ին չարունակեցին մաքրել գտնուած եկեղեցիին գետինը հիմնարկութիւն կատարելու համար և մինչ պեղումները կը խորանային՝ հնագոյն պատի մը մասերը մէջտեղ ելան և երբ աւելի խորացուցին հետախուզութիւնները նոր յատակներ բացուեցան և երևան եկան գեղեցիկ քանդակներով խոյակներ, մարմարեայ սիւներ, բազմապիսի և գունագեղ մոզայիքներ, ինչպէս նաև օրմանկարներու կտորներ որոնք ամենուն զարմանքը գրաւեցին. վասն զի անոնք կը ցոլացնէին վաղեմի ճարտարապետութեան և նկարչութեան մը զարգացեալ

վիճակը. նորագոյն չրջանի եկեղեցի մը կառուցուած էր վաղեմի սրբավայրի մը վրայ. մէջտեղ ելած հնութիւններուն մէջ կը գտնուէին յոյն, լատին և արաբական գիրերով արձանագրութիւններ, բիւզանդական և լատին տիրապետութեան վերաբերեալ գերեզմաններ և դրամներ:

Անակնկալ վիւտ մ'էր երևան ելածը. պեղումներու խորացումը մէջտեղ բերաւ երկու եկեղեցիներու աւերակներու իրարու վրայ կուտակումը. ստորին եկեղեցիին յատակագիծը կը նայէր հարաւային արևմուտքէն հիւսիսային արևելք, երուսաղէմի հին տաճարին կողմը ուղղուած: Բայց վրայի եկեղեցիին ուղղութիւնը կատարելապէս Արևելք կը նայէր, այնպէս որ նախապէս չինուած եկեղեցիին հետ ճշդիւ համադիր չէր: Ցրանչիսկեանք այս պեղումներէն յետոյ նոյն աւերակներու տեղւոյն վրայ չինեցին նոր և չքեղ եկեղեցի մը:

Մենք այս տողերով պիտի չանանք նկարագրել մեր Փրկչին վերջին գիշերը Գեթսեմանիին մէջ ազօթած տեղւոյն վրայ, իր մատնութեան և ոտն ոտն թափած իր արիւն-քրտինքի կայլակներուն ի յիշատակ չինուած եկեղեցիներուն պատմական փոփոխութիւնները այլ և այլ դարերու մէջ, և ապա որոշ ապացոյցով մը պատմել թէ այն Ընդունման կամ Աղօթքի եկեղեցին ո՞ր դարուն Հայոց սեպհականութիւն դարձած է և մինչև ե՞րբ Հայք տիրացած են անոր:

1. Քրիստոսի Ընդունման եկեղեցին սկիզբէն մինչեւ 614.

Այս եկեղեցին օտար եկեղեցական մատենագրութեան մէջ կը կոչուի Օրհնած եկեղեցի, Աղօթքի եկեղեցի, Փրկչի եկեղեցի. իսկ մենք ընտրեցինք Ընդունման եկեղեցի անունը, նկատելով որ մեր Փրկիչը նոյն տեղին վրայ կալանաւորուած ու իբր մահապարտ տարած են դատաւորին, և սա պատճառաւ ալ որ մեր Հաննէ եպիսկոպոսը Քրիստոսի ընդունման տեղւոյն մօտ գտնուած այր մը իր Պատմութեան մէջ կը կոչէ Այր Ընդունման:

Մենք մեր առաջին վկայութիւնը կը բերենք կիւրեղ Երուսաղէմացիէն, որ 347 թուականին իր կոչումն ընծայութեան գիրքին մէջ (Ճառ ժ) աւետարանական ճշմարտութեան վկայ կը բե-

բէ կեդրոնի հովտին մէջ գտնուած ա՛յն արմաւենին, որմէ տըղաքները ճիւղեր քաղած էին Յիսուսի յաղթանակաւ Երուսաղէմ մտած ժամանակ. յետոյ Երուսաղէմացին կը յիշէ Գեթսեմանին՝ ուր ցոյց կու տայ Յուդան ամէն անոնց որ կրնան հասկնալ. նոյն հեղինակը դարձեալ իր գրքէն նոր վկայութիւն մը կը բերէ «Գեթսեմանին՝ ուր կատարուած է մատնութիւնը»։ Այս վերջնոյն վրայ կ'աւելցնէ Աղօթքի տեղւոյն յիշատակութիւնը հետեւեալ կերպով. «առանց խօսելու Զիթենեաց լերան մասին ուր ներկայ աշակերտները գիշերը կ'աղօթէին, կը յիշե՞ս Գեթսեմանիի մէջ Յիսուսի դէմ ուղղուած սուրերը»։ Այս բացատրութեանց անորոշութիւնը և ճշդութեան փոքր թերութիւն մը երուսաղէմացիին յանկարծական պերճախօսութեան կը վերագրուի, եւ չ'արգիլեր այս վերջին հատուածին Գեթսեմանիի մէջ պատմուած յիշատակներու երկուութիւնը։

Եթէ Եւսեբիոս իր Եսայիի մեկնութեան մէջ կը յիշէ մատնութիւնը Գեթսեմանիի վրայ խօսած ժամանակ, իր 330 ին խմբագրած Onomasticonին մէջ, անոր կը յարէ Քրիստոսի աղօթքին յիշատակը։ Իր ծանօթագրութիւնը չատ հետաքրքրական է, վասն զի ան կը հաստատէ աւանդութիւն մը որ իրմէ չատ յառաջ գոյութիւն ունէր. «Գեթսեմանին, կը գրէ, այնպիսի տեղ մ'էր, ուր Քրիստոս իր չարչարանքէն առաջ աղօթեց, ան դէպի Զիթենեաց լեռը ելնելիք ճամբուն վրայ կը գտնուի։ Հոս այժմ հաւատացեալք կուգան աղօթելու»։ Կիւրեղի և Եւսեբիոսի բացատրութիւններէն կ'երեւի որ տակաւին եկեղեցի չկոտուած էր Քրիստոսի աղօթած տեղւոյն վրայ։

Բայց երբ Յերոնիմոս Թարգմանեց (386–391) Եւսեբիոսի տեղագրական ճառը, կը փոխուի խնդիրը։ Իր ճշդրիտ և ամբողջական ծանօթագրութիւնը իր նախորդինն է «Գեթսեմանին, կ'ըսէ, այն տեղն է որ Փրկիչը իր չարչարանքէն առաջ աղօթեց, Զիթենեաց լերան ստորոտը կը գտնուի, այժմ հոն եկեղեցի մը կայ շինուած»։ Լատինը stատոտը բառերը կ'արգիլին մեզ լերան գառ ի վայրին վրայ փնտռելու նոյն սրբավայրը։ Գալով այժմ բառին, չատ յատկանշական է ան։ Թարգմանիչը Եւսեբիոսի բնագիրին դիմացը գտնուելով՝ կը տեսնէ որ կացութիւնը միեւնոյնը չէ, հաւատացեալք այլեւս չեն աղօթեր բացօթեայ դաշտի մը մէջ. բայց այն պահուն որ կը գրէր, քրիստոնէից կողմէն պատուուած այդ

դաշտը եկեղեցիով մը ծածկուած է. ուստի զանց չընել կատարուած փոփոխութիւնը արձանագրելու։ Ուրեմն առ նուազն, այս սրբավայրին կառուցումը կրնանք դնել 330 ին և 390 ին և նոյն իսկ Կիւրեղի լռութեան պատճառաւ 347 ին և 390 ին։

Էթէրիայի Օրագրութիւնը մեծ առաւելութիւն ունի Գեթսեմանիի Ս. Տեղեաց դերը և իւրաքանչիւրին դիրքը հաստատելու սաղիմական արարողութեանց մէջ. ըստ նոյն Օրագրութեան, եկեղեցական թափօրը Զիթենեաց լեռնէն իջնելով՝ կու գայ այն տեղը ուր Փրկիչը աղօթեց և տագնապեցաւ։ Այս տեղ, կը ծանօթագրէ ուխտաւորուհին, թէ գեղեցիկ եկեղեցի մը կար, հոն կը կարդացուէին տեղւոյն յարմար աւետարանը՝ Փրկչին մատնութեան եւ կալանաւորութեան վերաբերութեամբ։ Այս ընթերցուածներու պահուն արտասուողներու հեկեկանքը մինչեւ անգամ քաղաքէն կը լսուէր։

Իր մեծ գիծերուն մէջ այս է սկզբնական աւանդութիւնը ու Ըմբռնման եկեղեցիին հիմնարկութեան մերձաւոր թուականը ու պատմութիւնը մինչեւ 614, որ ժամանակ պարսիկ հրոսակները երուսաղէմ արշաւելով առաջին անգամ աւերեցին քաղաքէն դուրս գտնուող Քրիստոսի Ըմբռնման գեղեցիկ եկեղեցին։

2. Քրիստոսի Ըմբռնման եկեղեցիին աւանդութիւնը. 614–1187

Ըմբռնման եկեղեցին, պարսիկներու արշաւանքին ժամանակ, ահարկու բոցերը լափեցին ու եկեղեցին դարերով մնաց մոխիրի տակ, որուն հետքերը երեւան ելան 1920 ի պեղումներու առթիւ, ինչպէս յիշեցինք։ 614 թուականին եկեղեցին կործանուելէ յետոյ, Խաչակիրներէ չառաջ վերաշինուա՞ծ է Մոզեստոսի ձեռքով, չենք կրնար հաստատել ճշդօրէն և բացարձակ կերպով ալ չենք կրնար հերքել. բայց եթէ ան վերականգնուած իսկ ըլլար թ. դարուն, Հաքէմի հակաքրիստոնէական հարուածներուն տակ և կամ Խաչակիրներուն՝ Ս. Քաղաքի մերձեցման պատուն, ներքին տագնապներուն հետեւանքով ապահովաբար քանդուած կրնայ ըլլալ։ Ըմբռնման եկեղեցիին քանդումէն վերջ անոր մասին քրիստոնէից աւանդական պարագաները պատմականօրէն տեղափոխուած կը տեսնուին։ Զիթենեաց լերան ստորոտը կատարուած

Քրիստոսի Տնօրինական գործերու կատարումը կը դիտուի որ Զիթենեաց լերան վրայ կառուցուած Աշակերտարանի եկեղեցին մէջ տեղի կ'ունենայ: Աւագ հինգշաբթիի գիշերային թափօրին առաքիւ հո՛ն կը կատարուին ու կ'երգուին Յիսուսի մատնութեան և այլ Տնօրինականաց Աւետարանները ու երգերը: Զիթենեաց պարտէզի աւետարանական աւանդութիւնը ժամանակ մը թէև լերան գահիվայրին վրայ փոխադրուած է, բայց գիչ վերջ իր սկզբնական ուղղութեան հետևելով Աւագ հինգշաբթիի գիշերուան նախնական ծոնակարգը սկսած է կատարուիլ Ընդունման եկեղեցիի աւերակներու տեղւոյն վրայ:

Աշակերտաց գալէն մինչև *1112–1120*, այս եկեղեցին տակաւին վերաշինուած չէր, ինչպես կը հասկցուի de Belardo d'Ascoli'ի նոյն ժամանակի Ուղեգրութենէն. ան տեսած էր միայն աւանդական տեղը: Հաւանաբար նոյն թուականէն վերջը վերաշինուած է Ընդունման եկեղեցին Ս. Փրկիչ անուամբ: Անանուն լատին հեղինակ մը հետևեալ կերպով կը նկարագրէ այս պարագան. «Այս եկեղեցիէն զատ, (Ս. Կուսի եկեղեցին) կը գտնուի այն տեղը՝ որ կը կոչուի Գեթսեմանի, և ուր կար քարայր մը, հոն Յուդան կատարեց մատնութիւնը, ալ կողմը, քարընկէց մը հեռաւորութեամբ շինուած էր այլ եկեղեցի՝ ուր Յիսուս աղօթեց իր չարչարանքի ժամանակ, և իր քրտինքը արեան կայլակներու նման գետին կը վազէր» (Տե՛ս Les Eglises de terre sainte, de Voguë, էջ *414*). Նոյնը կը վկայեն Jean de Wurzbourg *1165*ին, *1172*ին Theodoric, *1177*ին յոյն վանական մը Յովհաննէս Փոկաս: Ժդ. դարու յիշատակարան մը "Les Assises de Jérusalem» (Ռ. հար. էջ *531*) խորագրով՝ հետևեալը կը գրէ նոյն վանքի մասին. «Զիթենեաց լերան սոորոտը, վանք մը կար որ ժայռի մը վրայ հաստատուած էր և կը կոչուէր Գեթսեմանի. հոն Յիսուս Քրիստոս աղօթեց, մէկ կողմը ճանապարհ մը կայ ուրկէ կ'ելնեն Զիթենեաց լեռը, հոն կար նաև քար մը, որուն մօտ էր վանքը՝ որ կը կոչուէր Ս. Փրկիչ. հոն էր որ Յիսուս Քրիստոս գիշեր ժամանակ ժաղնապեցաւ ու աղօթեց, և հոն էր որ Յիսուսի մարմինը արձնապեցաւ ու աղօթեց, և հոն էր որ Յիսուսի մարմինը արձնապեցաւ»: Ընդունման եկեղեցին մեծ կարևորութիւն կ'ընծայեր Աշակերտաց ժամանակ և կ'ըլլայ հոգևոր կեդրոն Յովսափատի հիւանդանոցին, որուն անդամները իշխանաւորներ էին և ամէն չաբաթ նոյն եկեղեցիին մէջ պատարագ կ'ըլլար հիւանդանոցի բարերարներու ննջեցելոց հոգւոյն համար, և այս միջնադարեան եկեղեցին գաւիթը կը թաղուէին հիւանդանոցի մեծ բարերարները:

Այս եկեղեցիին հաստաբետ պատերուն կառուցուածքը կը յայտնէ թէ եկեղեցին չինուած էր ա՛յն թուականին որ անհրաժեշտութիւն մը կը տիրէր Ս. Քաղաքին պարիսպներէն դուրս գտնուած չէնքերը ամրացնել, վախնալով արշաւանքներէն այն թշնամիներուն որ ԺԲ. դարուն մօտեցան մինչև Ս. Քաղաքին դուռները: Բայց երբ իսլամները *1187*ին Երուսաղէմը գրաւեցին, Քրիստոսի Ընդունման եկեղեցիին չվնասեցին. յիշատակարան մը՝ որ գրուած է Երուսաղէմի գրաւումէն յետոյ, հետևեալ կերպով կը գրէ այդ մասին. «Զիթենեաց լերան սոորոտը Գեթսեմանի ըսուած տեղը կար եկեղեցի մը, ուր Յիսուս Քրիստոս աղօթեց, եկեղեցիին անունն էր Ս. Փրկիչ. հոն կալանաւորեցին Յիսուսը և հոն էր որ ան արեան կայլակներու նման քրտինք թափեց» (de Voguë, les Eglises de la Terre Sainte, էջ *442*):

3. Քրիստոսի Ընդունման եկեղեցին հայոց սեպհականութիւն.

Վերոգրեալ յիշատակարանը ցոյց կու տայ թէ Գեթսեմանիի Ընդունման եկեղեցին քաղաքին գրաւումէն յետոյ ալ կանգուն էր. մենք հոս ընդհատեցինք նոյն եկեղեցիին պատմութիւնը, վասն զի, *1187*ին, Սալահէտտինի Երուսաղէմի գրաւումովը ու լատիններուն վտարմամբ Ընդունման եկեղեցիին սեպհականութեան վիճակը կը փոխուի. մեծազոյն հաւանականութեամբ հայ միաբանութիւնը կը տիրանայ նոյն եկեղեցիին, յաղթականին հայոց հանդէպ համակրական վերաբերմունքին յայտնի հետևանքովը: Գողգոթայի, Քրիստոսի Գերեզմանին, Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին և Ս. Յակոբի վանքին հայոց կողմէ տիրացումը Սալահէտտինի բարեացակամութեան արդիւնք կրնանք նկատել: Հետևաբար Ընդունման եկեղեցիին հայոց կողմէ սեպհականութիւնը կ'սկսի *1187*էն եւ կը տեւէ մինչեւ անոր վերջնական կործանումը: Այս ենթադրութիւնը անտարակոյս ապացոյց մը չի կրնար ըլլալ ճշմարտութիւնը հաստատելու համար, սակայն մենք կը համարձակինք խոնարհաբար ըսել թէ ունինք այդ մասին պատմական

փաստ մը՝ որ կրնայ զօրացնել մեր վերի ենթադրութիւնը: Դիժբախտաբար եկեղեց. հայ մատենագրութիւնը ու Երուսաղէմի արդի հայ պատմիչներէն ոչ մին տեղեկութիւն մը կու տան այդ մասին. օտար ուխտաւորներու ուղեգրական գրուածք մը ինձ փաստ կը հայթայթէ պնդելու իմ տեսակէտիս վրայ թէ Ըմբռնման եկեղեցին 1322ին հայոց սեպհականութիւնն էր. ուրախ եմ այդ մասին որ գոնէ քրիստոնեայ ուխտաւորներ չիշատակած են այդ պարագան և իրական փաստով մը երևան կու գայ իմ նախնեաց անծանօթ մնացած աշխատանքը ու Ըմբռնման եկեղեցիին հայկական սեպհականութեան պատմականութիւնը: Ահա ապացոյցը. 1322ին Արակոնի Յակոբոս Բ. թագաւորը Ս. Երկիր կը ղրկէ տասներկու Դոմինիկեաններ, որոնք յետոյ կը գրեն իրենց Ուղեգրութիւնը գաթալան լեզուով. ահա այն հատուածը որ կը հաստատէ Ըմբռնման եկեղեցիին նոյն թուականին հայոց սեպհական ըլլալը. «Արևելեան դուռնէն սկսեալ, նեռընկէց մը հեռի, կայ տեղ մը ուր կը դանուի Գեթսեմանիի եկեղեցին, այն տեղը ուր Յուդան մատնեց Յիսուս Քրիստոսը. և կայ հոն ժայռ մը՝ որուն վրայ Յիսուս դրոչմեց իր մատները երբ կալանաւորեցին զինքը: Այս եկեղեցին տեղւոյն վրայ էր որ Յիսուս աղօթեց, հոն էր որ իր փառաւոր մարմինէն արեան կայլակներ ոլոռն ոլոռն թափեցան և ուր երկինքէն հրեշտակ մը գալով քաջալերեց զՅիսուս: Կայ հոն սեղան մը՝ ուր Յիսուս Քրիստոսն ըսաւ երեք Առաքեալներուն՝ «տրտում է ոգի իմ մինչև ի մահ»: Այս երեք աշակերտներն էին Յովհաննէս, Յակոբոս եւ Պետրոս: Այս տեղը կային եւեթ սեղաններ եւ խիստ գեղեցիկ եկեղեցի մը՝ ՈՐՈՒՆ ՏԻՐՈՒՄԱՏ ԷԻՆ ՀԱՅԵՐԸ (Տե՛ս Jérusalem Nouvelle. հտր. Բ., էջ 314–315): Եկեղեցին սակայն, 1323էն վերջ քիչ ժամանակ կանգուն կը մնայ: 1335ին Jaques de Vérone չի յիշատակեր զայն իր Ուղեգրութեան մէջ, ուստի կը կարծենք թէ ԺԴ. դարու կիսուն եկեղեցին քանդուած ու աւերակ եղած էր, ու տեղւոյն աւանդութիւնը փոխադրուած էր Ս. Կուսի Գերեզմանի եկեղեցիի գաւիթի մօտիկ քարայրը, զոր արևմտեայք կը նկատէին Քրիստոսի մատնութեան և աղօթքի տեղը, մինչ արևելեայք՝ Հայք, Ռուսք և Յոյնք Ըմբռնման եկեղեցիի աւերակներուն վրայ կը շարունակէին կատարել իրենց ուխտը ի յիշատակ Քրիստոսի մատնութեան և աղօթից: 1483ին Ականմանցի հայազգի Նիկողայոս եպիսկոպոսը այդ ոգւով է որ Ս. Քաղաքի ուխտատեղիներու իր Ցուցակին մէջ նոյն տեղը հետևեալ կերպով կը յիշատակէ. «Բառայրն ուր առաքեալքն ննջեին: Ծնեալ տեղիքն Քրիստոսի, որ ի քարընկից մի ի քարայրն». ըսել է թէ մինչև ԺԵ. դարու վերջերը Ըմբռնման եկեղեցին աւերակները կը նկատուէին Քրիստոսի մատնութեան վայրը ու վերջին գիշերուան աղօթատեղին:

Ուստի մենք կ'եզրակացնենք թէ Քրիստոսի մատնութեան ու աղօթքի տեղը չորրորդ դարէն յառաջ քրիստոնէից ուխտագնացութեան վայր մ'էր, չորրորդ դարուն չինուեցաւ հոն եկեղեցի մը բիւզանդական կայսրերէն, և ան 614ին կործանուեցաւ պարսիկ արշաւանքէն. Խաչակրաց ժամանակ ալ վերաչինուեցաւ պարսիկ արշաւանքէն. Խաչակրաց ժամանակ ալ վերաչինուեցաւ և հաւանաբար: Սալահէտտին Երուսաղէմը գրաւեց 1187ին, եւ հաւանաբար, ըստ մեր կարծեաց, Ըմբռնման եկեղեցին չնորհեց հայոց, այնպէս որ՝ 1322ին, գաթալանցի ուխտաւոր Դոմինիկեանց պատմական Ուղեգրութեան համաձայն, հայք կը չարունակէին սեպհականել նոյն եկեղեցին որ կը քանդուի ԺԴ. դարու կիսուն, որով հայք նոյն եկեղեցին բացարձակ սեպհականատէրը եղած կ'ըլլան մինչ ու կիս դարէ աւելի:

ԺԹ

ԳԵԹՍԵՄԱՆԻԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Երուսաղէմի մեծ եկեղեցիներէն մին է Գեթսեմանիի հնադարեան եկեղեցին, ուր կայ Ս. Կուսին դամբարանը. նոյն եկեղեցիին սեպհականութիւնը կը վերաբերի Հայոց և Յունաց. բայց Ղպտիները և Ասորիները իբր Հայոց հետևակներ կրնան պաշտամունք կատարել հոն: Այս տողերով պիտի չանանք բացատրել նոյն եկեղեցիին պատմական ծագումը, անոր զարգացումը, կրած փոփոխութիւնները այլևայլ ժամանակներու մէջ, և յետոյ նկարագրել անոր վերաբերեալ հայկական յիշատակները:

1. Ս. Կուսի ննջման աւանդութիւնը.

Ս. Կուսին մահուան ու թաղման պարագաները Աւետարանի մէջ պատմուած չեն. աւանդութիւնն է որ մեզի կը տեղեկացնէ Յիսուսի մօր մահուան ու թաղման առթիւ տեղի ունեցած յիշատակները: Գեթսեմանիի մէջ կը թաղուի Ս. Կոյսը ու անկէ մարմնով կը վերափոխուի երկինք, ինչպէս կ'ընդունի եկեղեցին. այս մասին որքան Աւետարանի պատմութիւնը ժլատ է, նոյնքան առատ են անվաւերական գրուածքներ, որոնք որքան որ նոր ժամանակներու գործ նկատուին, բայց դարձեալ անոնք հին աւանդութեանց արձագանգները կրնան համարուիլ: Ս. Կուսի ննջման և թաղման տեղւոյ մասին աւանդութիւնը կրկին է, մին Եփեսոսի և միւսը Երուսաղէմի. Եփեսոսի աւանդութեան գլխաւոր փաստը առաւելապէս կը ներկայանայ Եփեսոսի ժողովի (431) հայրերուն սինոդական նամակին մէկ պարբերութենէն, որով նոյն հայրերը կը գրեն Կ. Պոլսի կղերին թէ Նեստորիոսը դատապարտուած է Եփեսոսի մէջ, ուր (կայսին) Յովհաննէս Աստուածաբանը և Տիրամայր Ս. Կոյս Մարիամ...: Ասոնցմէ պարբերութիւնը առաջ ձգուած է և ունի դիտումնաւոր զեղչման մը դարձուածքը. այս հատուածը շատ մութ կէտեր կը պարունակէ, և չի կրնար դիմանալ քննութեան: Շատ մը քննիչներուն նայելով՝ Եփեսոսի ժողովի հայրերը մեկնողական ըմբռնումի մը ազդեցութեան տակ հաղորդած են նոյն տեղեկութիւնը Պոլսի եկեղեցիներուն: Եփեսոսի չրջակաները գտնուած վերջին փիւաերը փաստ մը չեն կըրնար ըլլալ Եփեսոսեան կեղակարծ աւանդութեան. հաւանական է որ ան յերիւրուած ըլլայ հակառակ Երուսաղէմի բազմաթիւ և յայտնի աւանդութեանց որ կը պատմուին անվաւերական գրոց մէջ: Եփեսոսի ժողովէն վերջ երկար դարեր լուած է Եփեսոսեան աւանդութիւնը. իսկ Երուսաղէմինը աւելի աճած ու զարգացած է և ճոխ գրականութիւն մը ունեցած է անվաւերականներու հրատարակութիւններով, որոնց եղրակացութիւնը, ինչպէս նաեւ ժամանակագրութիւնը, և Նոր Կտակարանի ինչ ինչ մասերը մեզ կը համոզեն թէ Ս. Կոյսը ծերացեալ տարիքին մէջ Երուսաղէմ մեռած է և թաղուած է Գեթսեմանիի մէջ և վերափոխուած ի իր գերեզմանէն, որուն վրայ չատ կանուխէն չինուած է եկեղեցի մը: Զեռագիրներու մէջ կը գտնուի անվաւեր գրութիւն մը Թուղթ Դիոնեսիոսի Արիսպագացւոյ առաջին եպիսկոպոսին Աթենացւոց հաղորդի, զոր գրեաց նա պատասխանի թղթոյն Տիտոսի եպիսկոպոսին Կրետացւոց, յաղագս ննջման Սրբոյ Աստուածածնին եւ կուսին խոբագրով. այս գրուածքը թանկագին յիշատակարան մ'է, որ կը գտնուի միայն հայ մատենագրութեան մէջ և կատարելապէս կը հաստատէ Երուսաղէմի աւանդութիւնը: Այս յիշատակարանը հիմը եղած է Մովսէս Խորենացիին անուամբ մեզ հասած «Պատմութեան Թղթոյն Սահակայ» անվաւերական գրութեան՝ որ Ս. Կուսի փոխման վաղնջական աւանդութեան վրայ խմբագրողը աւելցուցած է Բարթողիմէոս առաքելոյն չնորհուած Ս. Կուսէ պատկերին պարագան:

2. Ս. Կուսի Գերեզմանին բիւզանդական եկեղեցին Երուսաղէմի մէջ.

Բիւզանդիոյ Եւթիմեան պատմութիւնը(*) չատ զրոյցներ կը պարունակէ այս եկեղեցիին չինութեան մասին, զրոյցներ՝ զոր Ը. դարուն Յովհաննէս Դամասկացին մէջ կը բերէ, և պարիարք Յովնաղի կ'ընծայէ մեծագոյն դեր մը այս եկեղեցւոյ հիմնարկութեան մասին: Յովնաղ չնորհով վաղեմի աւանդութիւններուն՝ կը պատասխանէ Մարկիանոս կայսեր բուռն փափաքին՝ որով կ'ուզէր Երուսաղէմէն Պոլիս փոխադրել Ս. Կուսին մարմինը և թաղել Երուսաղէմէն Պոլիս փոխադրել Ս. Կուսին մարմինը և թաղել իր չինած եկեղեցիին մէջ: Յովնաղի դէմքը ծանօթ է եկեղեցական պատմութեան մէջ. իր ժամանակակիցներէն չատերը հակառակ էին իր դաւանաբանական սկզբունքներուն զոր արտայայտած էր Քաղկեդոնի ժողովին մէջ. նոյն իսկ գահազուրկ ընելուն պինքը և հալածեցին: Յովնաղ չի կրնար հիմնադիրը նկատուիլ Գեթսեմանիի Ս. Կուսի Գերեզմանի եկեղեցիին: Որոշ է թէ մինչև Ե. դարու կիսուն Ս. Կուսի Գերեզմանին վրայ եկեղեցի չէր չինուած և Օգոստոս 15ի ծանին յիշատակութիւնը գոյութիւն չունէր: Վրացերէն սաղմոսական Ծիսարան–Տօնացոյցը որոշ կերպով կը հաստատէ թէ Ս. Կուսի Գերեզմանի եկեղեցին Ե. դարու կիսուն չինուած էր, և Օգոստոս 15ի ծանին յիշատակութիւնը գոյութիւն ունէր: Վրացերէն սաղմոսական Ծիսարան–Տօնացոյցը որոշ կերպով կը հաստատէ թէ Ս. Կուսի Գերեզմանի եկեղեցին Ե. դարու կիսուն չինուած էր, և Օգոստոս 15ի ծանին յիշատակութիւնը գոյութիւն ունէր: Վրացերէն սաղմոսական Ծիսարան–Տօնացոյցը որոշ կերպով

(*) Գործ Ե. դարու, հեղինակն է, քանի մը քննիչներու համաձայն, Նիւբեղ Սկիւթոպոլսեցին (տե՛ս Meistermann, Nouveau Guide de Terre Sainte, էջ 159).

պով հետևեալ ծանօթագրութիւնը կու տայ, Octavus 15, Գեթսեմանիի մէջ, Մարկիանոս կայսեր արքայորը, յիշատակ Ս. Աստուածածնի: Այս տողերէն պարզօրէն կը հասկցուի թէ Գեթսեմանիի Ս. Կուսի եկեղեցին առաջին անգամ հիմնարկած է Մարկիանոս կայսրը. անոր առատաձեռնութեան արդիւնքն է այս սրբավայրը որ ունէր բիւզանդական ճարտարապետութեան ոճը. նոյն եկեղեցին՝ Մարկիանոսէն առաջ գոյութիւն չունենալը բացորոշ կերպով յայտնի է: Դ. դարուն լատին ուխտաւորուհին Էթէրիա երուսաղէմ գտնուելով՝ Ս. Զատկին ներկայ եղած էր Սւագ Հինգշաբթիի կէս գիշերուան թափօրին, իր Ուղեգրութեան մէջ կը գրէ թէ թափօրը Զիթհնեաց լեռնէն իջնելով կանգ առաւ նախ Հայրևարի եւ յետոյ Բրխասոի մատնութեան մատուռներուն մէջ, ուր կարդացուեցան պատշաճ ընթերցումներ Աւետարանին: Էթէրիա բնաւ չի յիշեր Ս. Կուսի Գերեզմանին եկեղեցին: Մարկիանոս մեռած էր 457 ին, հետևաբար աւարտած էր նոյն եկեղեցին շինութիւնը 453 ին. ուստի նոյն շինութենէն չատ վերջն էր որ՝ 481ին Պետրոս վրացին կ'այցելէր Երուսաղէմի եկեղեցիները, բայց իր կենսագիրը չի մանրամասներ անոր այս այցելութեան պարագաները: Ե. Դարու այս երկրորդ կիսուն կը կապուի Պաղեստինի մէջ Ս. Կուսի Վերափոխման տօնին հաստատութեան պարագան. նոյն ժամանակին՝ տարակոյս չի կայ թէ անապատական Թէոդոսի բացատրութեան և վերև յիշուած սաղմոսական ծիսարանին համաձայն, Ս. Աստուածածնի յիշատակին հրապուրուած բազմամբոխ ուխտաւորներ Երուսաղէմ կու գային կատարելու համար այս տօնը: Յայտնի ըլլալով Երուսաղէմի ծանօթ Միաբանին առանձնական և տեղական հանգամանքը, պէտք է խոստովանիլ թէ Օգոստոս 15 ի տօնը սաղմոսական ծագում ունէր և կը վերաբերէր Գեթսեմանիի մէջ Մարկիանոսի չինած եկեղեցիին: Այս թուականը վերջնականապէս ընդունուելով Պոլսի մէջ, Մօրիկ կայսեր (582-601) հրովարտակովը պարտադրուեցաւ ուրիշ եկեղեցիներու, որպէս զի նոյն օրը կատարեն Ս. Կուսին Ննջման տօնը (Dormition). ուրեմն որոշապէս յայտնի կ'ըլլայ թէ Ե. դարուն արդէն հիմնուած էր Գեթսեմանիի Ս. Կուսի եկեղեցին:

Զ. դարու վկայութիւնները որքան այս եկեղեցիին կացութեան, նոյնքան Ս. Կուսին Գերեզմանին գոյութեան մասին չատ յստակ են. այդ վկայութիւնները կը քաղենք Théodosius ի, Breviarius ի, Plaisance ի անանունին Ուղեգրութիւններեն, որոնք, ինչպէս նաև Նիկոմեդի Ս. Կոսմաի անուամբ ծանօթ ասորական թարգմանութիւնները, կը հաստատեն թէ Ս. Կոյսը վախճանած է իր գերեզմանին մէջ. կ'ըսէին նաև թէ գերեզմանը կը բաղկանար երեք այրերէ, առաջինը չատ ընդարձակ, ուրկէ կը մտնէին միջին այրի մը մէջ, որ ունէր չատ փոքր սենեակ մը, որուն աբևելեան կողմը կը գտնուէր կաւէ նստարան մը: Բայց Նիկոմեդի Ս. Կոսմաի հայերէնը չունի այդ մանրամասնութիւնները և որչափս կը գրէ թէ Ս. Կոյսը իր տանը մէջ վախճանեցաւ, և յետոյ կը յիշէ անոր թաղման և վերափոխման պարագաները: Հնագոյն ուղեգիրները կը յայտնեն թէ այն տունը՝ ուր վախճանեցաւ Ս. Կոյսը, Ս. Սիոնն է. ան տեսակ մը կրօնական թանգարանի ձև առած էր: Մոտեստոսի և Սոփրոնիոսի օրով Ս. Կուսի ննջման աւանդութիւնը աւելի ճոխացած է և անով աւելի հաստատուած է Երուսաղէմի աւանդութիւնը: Նոյն թուականներուն Սիոնի մէջ ցոյց կու տային ա՛յն վէմը՝ որուն վրայ տապածուած էր Ս. Կոյսը իր օրհասի պահուն. անոր կարծր խըշտեակն ալ հոն բերուած էր ուրիշ տեղէ, և է. դարուն արդէն Արգուլֆ եպս.ին գծած Սիոնի ընդարձակ եկեղեցիին յատակագիծը ցոյց կու տայ ա՛յն տեղը ուր Ս. Մարիամ վախճանած էր, և թէ նոյն եկեղեցիին իւրաքանչիւր անկիւնը նուիրագործուած էր ո՛ւևէ յիշատակով մը:

Գեթսեմանիի Ս. Կուսի այս եկեղեցին պարսիկները կործանեցին երբ յարձակեցան Պաղեստինի վրայ է. դարու սկիզբը: Կէս դար ետոյ, Արգուլֆ եպս.ի Ուղեգրական պատմութիւնը ցոյց կու տայ մեզ թէ եկեղեցին վերաշինուած է, և թանկագին տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Ս. Կուսի Գերեզմանին և վերնայարկ տաճարին յօրինուածքի մասին: Ասորական հին ժամանակագրութեան մը համաձայն, Մուսավիէհ խալիֆան, երուսաղէմ այցելած ժամանակ, Թողոթայի մէջ ազօթելէ յետոյ ուխտ ըրած է նաև Գեթսեմանիի Ս. Կուսի եկեղեցին: Ապտիւլ Մէլիքը նպաստաւոր չի գտնուեցաւ: Երբ ան 690ին Մէքքէի տիրանալով՝ իր ղօրապետը՝ Էլհաճաճ նորոգել սկսաւ Քեապէի նշանաւոր սրբավայրը, մտածեց անոր ղրկել «Ս. Գեթսեմանիի սիւները», բայց վայրը, մտածեց անոր ղրկել «Ս. Գեթսեմանիի սիւները», բայց Պաղեստինի երեւելի երկու քրիստոնեայ պաշտօնեաներ համոզեցին Ապտիւլ Մէլիքը եւ խոստացան անոր ղրկել Յուստինիանոս

Բ.էն ստացուած սիւները, փոխարէն անոնց՝ որոնց կը փափաքէր խալիֆան։ Թ. դարու սկիզբը այս եկեղեցին տակաւին չէր կործանուած։ 808ի Պաղեստինի մէջ կազմուած Commemoratorium de casis Dei անուամբ չիշատակարանին մէջ կը կարդացուի որ Յովսափատի այս եկեղեցիին մէջ կային, բացի վանականներէ, քսան և վեց կոյսեր։ Նոյն թուականին Եպիփան վանականն ալ կը գրէ թէ Գեթսեմանիի մէջ կը գտնուէին հարիւր կոյսեր, որոնց իր խցիկէն ուղղութիւն կու տար մենակեաց մը՝ իր պատուհանէն դիտելով։ Այս կոյսերուն յատուկ էր Գեթսեմանիի վերնայարկ եկեղեցին՝ ուր կը պահպանէին Տիրամօր Գերեզմանը։

3. Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածին եկեղեցին Խաչակրաց ժամանակ.

Ս. Կուսի Գերեզմանի եկեղեցին ԺԱ. դարուն քանդուած էր, հաւանաբար Խաչակիրներուն կողմէն Երուսաղէմը պաշարուած ժամանակ. վասն զի նոյն դարու ժամանակագիրներէն յայտնի է թէ Խաչակիրները Երուսաղէմ մտնելէ յառաջ քանդուած էին քաղաքին պարսպէն դուրս մնացած սրբավայրերը, որոնցմէ մին էր Ս. Աստուածածնի եկեղեցին, որ թէև կործանուած էր, բայց Ս. Կուսի Գերեզմանը անաղարտ կը մնար։ Լատին գրաւման առաջին տասը տարիներու մէջ նոյն տաճարը աւերակոյտ մ'էր։ 1106ին Դանիէլ վանահայր իր այցելութեան առթիւ կը նկարագրէ թէ «փայտեայ տանիքով մեծ եկեղեցի»ին աւերակներուն դիմացը կը գտնուէր։ Ֆրանկ յաղթականը՝ Godefroy de Bouillon Ս. Քաղաքին գրաւումէն յետոյ մտադրեց վերաշինել կործանեալ տաճարը. անոր հրաւէրին ընդ փոյթ առատաձեռնութեամբ պատասխանեցին իշխանազուններն և կղերականք, և իսկոյն 1112ին գործի սկսան, Ս. Կուսի Գերեզմանի պահպանութիւնը կազմակերպութեան տակ առնուեցաւ, 1130ին ալ տաճարին վերաշինութիւնը աւարտեցաւ։ 1154ին Իտիրիս՝ Գեթսեմանիի մէջ այցելութիւն կու տար Սիրքի Մայրիաձին նուիրուած մեծ և գեղեցիկ եկեղեցիին։ Կեդրոնի խորը մասնակի կերպով այժմ տեսնուած այս եկեղեցիին վերաշինութեան թուականը տարակոյսէ առարկայ չի կրնար ըլլալ։

Այս չիշատակարանին պահպանութիւնը կը դիւրացնէ միջնադարեան նկարագրութիւններուն իմաստը։ Համեմատելով զանոնք այժմու վիճակին հետ, ընթերցողը պիտի տեսնէ թէ Ս. Կուսի դամբարանը չորգելով մէկտեղ, Խաչակիրներէ վերջ տեղի ունեցած քանդումները կատարուած են աւելի տաճարին ներքին զարդարանքներուն և ճակատի մէկ քանի կէտերուն վրայ։ Կը թուի թէ եկեղեցին իր առջևը ունէր դաւիթ մը, ուր՝ Խաչակրաց օրով, թաղուած են մէկ քանի անուանի իշխաններ. գաւիթին գոյութիւնը կը հաստատեն ոչ միայն նոյն ժամանակի կրօնական ճարտարապետութեան անհրաժեշտութիւնները, այլ նաև տաճարին արտաքին դրան արդի ձևը, վասն զի յայտնի կ'երևի որ հոյակապ և մեծդի դուռը այժմ կը տեսնուի և նոր վերհպումներով պզտիկցած ու այլանդակուած է։ Երուսաղէմի հին յարուկ պզտիկցած ու այլանդակուած է։ Երուսաղէմի հին յարտակապիճէն կամ 1178էն սկսեալ Յովսափատի մեծաւոր Յովհաննէսի կնիքէն կը հասկցուի թէ Ս. Կուսի տաճարին գաւիթը ունէր կոնաձև երկու տանիքներ կամ երկու փոքր գմբէթներ։ Այս պարագան կը հասկցուի նաև Theodoric ի Ուղեգրական պատմութենէն։

Միևնոյն ուխտաւորը կը նկարագրէ նաև վերնայարկ եկեղեցին՝ ուր վարէն կ'ելնէին այնքան սանդուխներէ՝ որքան որ կ'իջնէին Ս. Կուսին Գերեզմանը երթալու համար։ Նոյն եկեղեցիին վերև չիշուած մեծաւորին կնիքին ներկայացուցած Ս. Կուսի տաճարին չինուածքը՝ Քրիստոսի Գերեզմանին զանգակատան նման բոլորածիր և ցցուն գմբէթ մը ունէր։ Հոն չինուած էր տեղացի քրիստոնեաներուն յատուկ սեղան մը։ Վերնայարկ եւ ստորնայարկ երկու եկեղեցիներու այս կերպ բաժանումը՝ որ արդէն աւանդութեամբ ալ կը հաստատուի, ինչպէս կը գրէ նաև մեր Երուսաղեմացի Հաննէ պատմագիրը (էջ 272), թոյլ կու տար որ զանազան դաւանութեամբ քրիստոնեաներ իրենց կրօնական պաշտամունքները կատարեն և անմասն չմնան Ս. Կուսի Գերեզմանէն։ Գաւիթին սեպաձև բարձր պատերը և ամրաչէն հզօր աշտարակները կը պաշտպանէին սրբավայրը և վանականաց խուցերը թշնամիներու յարձակմանց դէմ։

Ս. Կուսի Գերեզմանը բնական էր որ ամենէն աւելի կը գրաւէր ուշադրութիւնը ճանապարհորդին որ քառասուն աստիճան ընդարձակ սանդուխէն վար իջնելով կը հիանար այն որմա-

նկարներուն՝ որ կը ծածկէին կամարները և պատերը, մասնաւորապէս Ս. Կուսի Ննջման և յուղարկաւորութեան այն տեսարաններուն՝ որ գծուած էին Նկարչութեան բիւզանդական Ուղեցոյցի կանոններուն համեմատ և ներշնչուած ըլլալով անվաւերական պատմութիւններով, կը ներկայացնէին թէ Յիսուս Տիրամօր հոգին իր բազկացը մէջ առած էր, արտասուաթոր աչքերով առաքեալք չըլլապատած էին դագաղը, Յեփոնիա հրեան (ըստ Յայտնութեան, Սոփոնիա քահանայ) իր երկու ձայրատեալ բազուկները (moignons) դէպ իր մարմինը կը քաշէր, մինչ իր երկու կտրուած ձեռքերը գետնին վրայ կ'երեւնային. հրեշտակն էր որ պատժած էր Յեփոնիայի յանդուգն սրբապղծութիւնը: Երկու դուռներ կը բացուէին վարի սրահներուն ներքնակողմը: Մին՝ արեւելեան կողմը, որ հաղորդակցութիւն ունէր Գեթսեմանիի այրին հետ, միւսը՝ արեւմտեան կողմը, կը ներկայացնէր ա՛յն մուտքը ուրկէ առաքեալք Ս. Կուսին մարմինը փոխադրեցին: Աւելի վարը, երկու փոքր մատուռներ կը պարունակէին իշխանական գերեզմաններ: Այ կողմինը՝ ամենէն նշանաւորն էր, վասն զի հոն թաղուած էր Մելիսանտ թագուհին, դուստր Պաղտին Բ.ի և կինը Foulques'ի՝ Երուսաղէմի երրորդ թագաւորին, մեռած 1161ին: Երկաթէ վանդակապատ մը կը պահպանէր անոր չիրիմը: Բաց աստի, հաւանաբար ձախ կողմի մատրան մէջ թաղուեցաւ Մարիամ՝ Պաղտին Բ.ի կինը, Կոստանս՝ Անտիոքի իշխան Պոէմոնտ Գ.ի մայրը, իր եղբայրը՝ Ռընօ և քոյրը Ֆիլիպպա:

Կուսին Գերեզմանին մօտ կային մաղթողական երկու արձանագրութիւններ և Յերոնիմոսի և Ս. Բարսեղի պատկերները, որ կը կրէին գրապանակներ՝ որոնց առաջնոյն վրայ կը կարդացուէին Յերոնիմոսի նամակներէն մասեր՝ Ս. Կուսի Գերեզմանին վերաբերեալ, իսկ երկրորդին վրայ՝ ոտանաւոր հատուած մը՝ որով Ս. Բարսեղ կը հերքէ Յուլիանոս կայսեր անբարչտութիւնը: Ստորերկրեայ եկեղեցիին դասը որուն կեդրոնը կը գտնուէր Ս. Կուսին Գերեզմանը, ցոյց կու տար վերափոխման տեսարանը Օգոստ. 15ի տօնախմբութենէն առնուած բազմաթիւ համարներով:

Մարմարներ և մոզայիքներ կը զարդարէին Ս. Կուսին Գերեզմանը, որուն ներքին բաժանումը խնամքով նկարագրուած է Ռուսաղէմի Դանիէլ կրօնաւորին կողմէն, հետեւեալ տողերով. «Այս

Գերեզմանը, որ չինուած է հովտի մը մէջ, ժայռին մէջ փորուած փոքր այր մ'է. ունի այնպիսի ցած դուռ մը, ուրկէ մարդ մէջքը ծռելով հազիւ կարող կ'ըլլայ մտնել: Այրին խորը, դրան դէմ, ժայռին մէջ կը տեսնուի փոքր նստարան մը, որուն վրայ դրուած է երանեալ Կուսին և Տիրամօր մարմինը, և ուրկէ վերափոխեցաւ յերկինս: Այս այրը գրեթէ մարգու մը բարձրութիւն ունի, չորս կանգուն լայնութիւն և նոյնքան ալ երկայնութիւն. այրին ներսի կողմը մարմարեայ գեղեցիկ քարերով զարդարուած փոքրիկ մատուռ մը երեւոյթն ունի»: Ճիշդ Քրիստոսի Գերեզմանին նման կամարներով և սիւներով զարդարուած էր Ս. Կուսին Գերեզմանը և պսակուած ոսկիէ և արծաթէ պատուական անօթներով: Ճոխագոյն պսակակալի մը նման՝ Ս. Կուսին Գերեզմանը չըլլապատող վերնախարսխին վրայ կային արձանագրութիւններ: Բայց Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին այս բոլոր նշանաւորութիւնները տեսակ չեղան. 1187ին Սալահէտտինի յաղթութենէն յետոյ, տեղւոյն եկեղեցական բոլոր մասերը, հիւանդանոցը, վերնայարկ եկեղեցին քանդուեցան և անոնց բոլոր նիւթերը գործածուեցան քաղաքին պարիսպներուն խրամատները նորոգելու համար: Ս. Կուսին Գերեզմանը և անոր մուտքը՝ մերկացած ու կապտուած ամրաչէն աշտարակներէն եւ ընդարձակ դաւիթէն, քանդումէն ազատ մնացին, բայց չնչուեցան Գերեզմանի չուրջը և պատերուն վրայ գտնուած զարդերը: Քիչ յետոյ եկեղեցիին բոլոր դուռները քարով հիւսեցին, բացի հարաւի մեծ դուռնէն, որպէս զի ուխտաւորներու մուտքի տուրքը ղեւրուդ

անոր գեղեցիկ զարդերը ու նկարները խսպառ ջնջուեցան, եկեղեցին հոյակապ գաւիթը ու դրան աշտարակները ու ամրութիւնները վար առնուեցան և չէնքը մնաց իր մերկ ու անշուք պատերովը. պատուհանները հողի տակ մնացին և այն լուսաւոր եկեղեցին մնաց մութի մէջ. կեդրոնի Զորին հեղեղները հողի տակ թաղեցին եկեղեցիին ստորին մասը: Ահա՛ Տիրամօր Գերեզմանի եկեղեցիին այժմու վիճակը: Բայց այս եկեղեցիին վրայ գործուած յաջորդական բոլոր քանդումներու ժամանակ անաղարտ մնացած է Ս. Կուսի Գերեզմանը, որ կը մնայ իբր սրբազան խորհրդանշան մը քրիստոնէական եկեղեցւոյ հաստատութեան:

4. Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնի Գերեզմանի եկեղեցւոյ հայկական յիշատակները.

Վերեւ Ս. Աստուածածնի Գերեզմանի եկեղեցիին ծագումը, զարգացումը և այլեւայլ փոփոխութիւնները չանցանինք բացատրել. այժմ կը փափաքինք նկարագրել անոր վերաբերեալ հայկական յիշատակները:

Մեր եկեղեցական մատենագրութիւնը Սուրբ Տեղեաց եկեղեցիներու պատմական մանրամասնութեանց մասին յայտնի է թէ խիստ ժլատ է: Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնի եկեղեցիի վերաբերութեամբ ալ գրեթէ չունի մեզ տալու ճոխ ու լիագոյն յիշատակներ: Գտնուածները հոս պիտի չանանք ամփոփել: Մենք վերեւ յիշեցինք և հաստատեցինք թէ Ս. Կուսի Գերեզմանի եկեղեցին չորրորդ դարուն տակաւին հիմնարկուած չէր, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ Էթէրիայի Ուղեգրութեան բովանդակութենէն: Քրիստոնեայք Աստուածածնի գերեզմանին ուխտագնացութիւնը կ'ընէին, և թերեւս փոքրիկ աղօթարան մըն ալ չինուած ըլլայ հոն, բայց տակաւին չինուած չէր հոյակապ մայր եկեղեցին. ան հինգերորդ դարու չինութիւն մըն էր. այս պարագան յայտնի է մեր Խորենացիին ընծայուած «Պատմութիւն Սրբոց Հռիփսիմեանց» գիրքէն (էջ 299): Գայիանէի առաջնորդութեամբ Հռիփսիմեանք Հռոմէն փախչելով կը հասնին Սղեքսանդրիա, ուրկէ կը ճամբորդեն Երուսաղէմ Ս. Տեղեաց երկրպագութեան համար, «և երթեալք ի յայրն, աղօթս և պաղատանս մատուցանէին առաջի Սրբուհւոյն, օգնել կուսին վտանգելոյ և փախուցելոյ, որ եղեւ նոցա աղախին ի մանկութենէ: Եւ գնացեալ անտի ի Գեթսեմանի ի Գերեզման Աստուածածնին և անդ աղօթելով . . .: Եւ երկըրպագելով Աստուածածնին և բազում արտասուս հեղեալ, մնալով անդ ամսօրեայ ժամանակաւ»: Այս տողերէն կը հասկըցուի որոշապէս թէ Հռիփսիմեանց ուխտագնացութեան ժամանակ տակաւին չէր չինուած Գեթսեմանիի եկեղեցին:

Մեր պատմագիրներէն Մովսէս Կաղանկատուացին (Է. դար) Երուսաղէմի եկեղեցիներու չինութեանց մասին ունի հատուած մը (էջ 420–23) հետեւեալ վերնագրով. «Վասն որ ի Սուրբն Երուսաղեմ եկեղեցւոյ շինուածի թուով եւ հիմնադրելով, եւ ստոյգն գտցես անդանօր»: Այս գրուածքը թանկագին յիշատակարան մըն է չորրորդ դարու Կոստանդինեան արքայավայել եկեղեցական շինութեանց: Աստր հեղինակը հինգերորդ դարու հայ ուխտաւոր մըն է և ժամանակակից լատին կուսան Էթէրիայի և կրտսերն Մելանիայի: Կաղանկատուացին մեծ ծառայութիւն մը մատուցած է Ս. Տեղեաց հոյակապ սրբավայրերու պատմութեան՝ իր գիրքին մէջ պահելով այս պատուական յիշատակարանը, որ նոր լոյս մը կը սփռէ Կոստանդինոս կայսեր չինած եկեղեցիներու հիմնարկութեան մասին, կ'ամբողջացնէ ինչ որ Եւսեբիոս և Էթէրիա մեզ կը պատմեն այդ շինուածքներու, մասնաւորապէս Ս. Յարութեան Տաճարին և Մաւրան կամ Գողգոթայի վերաբերութեամբ. միայն թէ սկզբնական յիշատակարանը կրած է յետոյ երկու ձեռնմխութիւններ, կամ լաւ ևս, երկու յաւելուածներ:

Մենք արդէն յիշեցինք Ս. Կուսի յուղարկաւորութեան ժամանակ հրեայ Ցեփոնիա (կամ Սեփոնիա) քահանային արարքը ու Գեթսեմանիի եկեղեցւոյն որմանկարներուն մէջ տեսնուած նկարչական տեսարանները. այդ մասին վերեւ յիշուած յիշատակարանը կը գրէ հետեւեալը. «Եւ յայնմ տեղւոջ ուր զսուրբ կուսին դագաղան կալաւ հրեայն արտաքոյ բաղաքին կողոպտեալ՝ գնդեր կապեալ՝ ի չորից սեւացն, եւ սեւաց պղնձի խաչ ըզգեցուցեալ, որ են մարեալ՝ ի չորից սեւացն, եւ անտի ցվայր 250 քառակ աստիճանիւ մինչեւ ցսուրբ գերեզման կուսին որ ի ձորն Գեթսեմանի, եւ անտի մինչեւ ի լեառն Զիթենեաց ուստի վերացաւ Քրիստոս 800 աստիճանիւ»: Այս հատուածին մէջ ակնարկուած քառասուն չէնքէն մինչեւ Գեթսեմանիի ձորն չինուած քարէ աստիճանները կը յիշուին, բայց չի յիշատակ-

ուր Ս. Կուսի Գերեզմանի եկեղեցին, փաստ մը որ կ'ապացուցանէ յիշատակարանի հինգերորդ դարու գործ մը ըլլալը ու այն եկեղեցիին չինուելեան հինգերորդ դարու կիսուն կատարուած ըլլալը: Յիշատակարանիս նշանակած այս չէնքը բնականաբար կործանուած է Պարսից յարձակումներու ժամանակ: 723ին Willibald ուխտաւորը կը գրէ թէ «տեսած է մեծ սիւն մը՝ որ իր վրայ կը կրէր խաչ մը և ցոյց կու տար ա՛յն տեղը ուր Հրէայք ուզեցին յափշտակել Ս. Կուսին մարմինը» (Տե՛ս Nouveau Guide de Terre Sainte, էջ 115): Այս սիւնը կը մնար այն ճամբուն վրայ որ կ'երկարէր Ս. Կուսի տունէն մինչև Գեթսեմանիի պարտէզը և յիշատակ մըն էր պատահած դէպքին:

Ս. Աստուածածնի տանը մասին մեր Երուսաղիմացի Յովհաննէս եպս. (Հաննէ, ✻ 1733) իր Պատմ. Երուսաղէմի գործին մէջ (էջ 250) կը գրէ. «Աստի (Գեթսեմանիի) ի վայր դիպ յարեւելս գոյ ատ մի, եւ ի ծայր անկեան ատին գոյր սիւն մի նշանագրեալ յաղագս հրաշից եւ այժմ աւերեալ են ուր հանդիպեցան Հրեայքն». այս տողերն ալ կը հաստատեն վերոգրեալ յիշատակարանը, որ այժմ անյայտ է:

Գեթսեմանիի եկեղեցիին հայկական յիշատակարանաց կարգին կարելի է դասել Ձեռագիր Ցաչաևատուրի մէկ հատուածը (Տաշեան Ցուցակ, էջ 566), ուր կը կարդանք. «Մեծի եւ փառաւորեալ նիշխանի աւետաւորիւեալ սուրբ Կուսիկ Մարիամու Աստուածածնին: Պատ եւ արժան է գիտել զգրեալ զսքանչելիսն՝ որ եղեն ի նիշխանուն աւետաւորուիւդ Աստուածածնի, զոր գրեաց Յովհաննէս առաքեալ եւ աւետարանիչն, եւ հետուածող հետեւիկոսք սղպղեցին»: Այս ձեռագիրը, որ 1591ին ընդօրինակուած է Յովհաննէս գրչին ձեռքով Աստաքել եպս.ին համար և տեղը յայտնի չէ, ունի հետաքրքրական ներածութիւն մը, որուն մէջ կը կարդանք. «Զոր սուրբ Հարք և կաթողիկէ եկեղեցի զնաւարդապետութիւնն (— այլաբանել Ննջումը —) անփոյթ սրարին, և որպէս ճշմարիտ լեալ ընդունէին և ընթեռնուին: Եւ յետ ժամանակաց սրբասնեալ եպիսկոպոսապետան Թեսաղոնիկոյ գնաց յերուսաղէմ, և մըտեալ ի Գեթսեմանի՝ եգիտ ի վաղնջուց ժամանակաց ի գիրս նշանագրով զպատմութիւն նիշխանի ամենասրբուհւոյ Աստուածածնին...»: Նեռածութեան մէջ յիշուած Թեսաղոնիկոյ եպիսկոպոսապետին անունը չի յիշուիր ո՛չ թարգմանչին և ո՛չ ալ ընդօրինակողին կողմէն, և ո՛չ ալ յայտնի է այս Նիշխանի ըսուած ճառին թարգմանութիւն ըլլալը:

M. Jugie կը լուսաբանէ մեզ (Տե՛ս Echos d'Orient, 1922, էջ 293–307, 1923, էջ 385–397) իր ընդարձակ ուսումնասիրութեան մէջ գրելով Յովհաննէս եպս. Թեսաղոնիկեցիին կենսագրութիւնը. կը վերլուծէ նաև անոր Նիշխանի Ս. Կուսի անունով ճառը: Այդ տողերէն կը հասկցուի թէ Յովհաննէս Թեսաղոնիկեցին կ'ապրէր է. դարուն և եպիսկոպոսն էր Թեսաղոնիկէի եկեղեցիին. ան տեսնելով որ իր նախորդները զանց ըրած էին Ս. Աստուածածնի տօնին հաստատութիւնը Թեսաղոնիկէի մէջ, մինչ ուրիշ տեղեր առ հասարակ կը կատարէին նոյն տօնը, կը փափաքի որ Թեսաղոնիկէի մէջ ալ կատարուի տօնը, ուստի նկատի կ'առնու Նիշխանի Ս. Կուսի ճառը զոր Յովհաննէս Աւետարանիչը գրած էր, և կը տեսնէ որ հերետիկոսներ այլայլած են զայն և խարդախած, չայլայլուած կտորները հանելով կը վերահաստատէ աւանդական պատմութիւնը ու կը հաստատէ տօնը: Յովհաննէս եպս.ին յուշարէն ձեռագիրը գտնուած է Ժ. դարուն Պատմոսի մատենադարանին մէջ և վերջին տարիներուն ալ հրատարակուած է. բայց մենք չենք գիտեր թէ ե՞րբ հայերէն թարգմանուած է եւ ո՞վ է թարգմանիչը. բայց ներածութեան հայերէն թարգմանութեան մէջ տեղեկութիւն մը կայ որ կը պակսի յունարէնին մէջ եւ չի յիշուիր թէ Նիշխանի Ս. Կուսին հարազատ ճառը գտնելու համար Թեսաղոնիկեցւոց եպս.ը Երուսաղէմ եկած եւ Գեթսեմանիի մտնելով գտած է հին ժամանակներէ գրուած ՆՆՋՈՒՄՆ Ս. ԿՈՒՍԻ Պատմութիւնը, ինչ որ կ'ապացուցանէ հայ թարգմանչին առաւելագոյն հմտութիւնը այս մասին:

M. Jugieի յիշեալ յօդուածէն կը հասկցուի թէ Յովհաննէս եպս. Թեսաղոնիկեցին ո՛ր աղբիւրներէն կազմած է իր այդ ճառը. մեր նպատակէն դուրս է հոս մանրամասնել այդ պարագան բայց պէտք է յիշենք թէ Թեսաղոնիկեցւոց եպիսկոպոսը իր մատենագրական ճոխ արդիւնքներով ու եկեղեցական գործերով մեծ համբաւ մը չահած է իր դարուն, և այդ պատճառաւ է որ մեր նախնիք, հաւանաբար Ժ. դարէն վերջ, հայերէնի վերածած են իր այդ ճառը, թէև անոր անունը անծանօթ թողուցած են ճառին նեռածութեան մէջ. բայց M. Jugieի ուսումնասիրութեան չնորհիւ այլևս յայտնի կը նկատուի այդ ճառին հեղինակին անունը:

Ինչպէս յիշուեցաւ, Ս. Աստուածածնի եկեղեցին մէջ, թէ՛ բիւզանդական և թէ՛ Խաչակրաց չրջաններուն Երուսաղէմի բոլոր քրիստոնեայ համայքները պաշտամունք կը կատարէին. ապրաբական տիրապետութեան տակ ևս նոյնը կը չարունակուէր. թէև Սալահէտտինի յաղթութենէն յետոյ, 1187ին լատին պատրիարքը իր բոլոր կղերովը ստիպուեցաւ Երուսաղէմէն հեռանալ, բայց ժամանակ վերջը դարձեալ Ս. Տեղեաց մէջ հաստատուելով նոյն սրբավայրին մէջ, ինչպէս կը յիշէ պատմութիւնը, զրկուած չէր կրօնական պաշտամունքներէ: Նոյն տաճարին սեպհականատիրութիւնը մեր ձեռագրաց յիշատակարաններէն յայտնի կ'ըլլայ որ, մանաւանդ Սալահէտտինի յաղթութենէն վերջ, պարզապէս Հայոց ձեռքը մնացած է. թէև այդ մասին ալ վէճեր չեն պակասած. հետևեալ պատմական պարագաները կը հաստատեն գայդ.

1. Կարապետ վրդ. Երուսաղիմացին՝ 1230ին տեսնելով որ Գեթսեմանիի եկեղեցին անձրևները խիճերով, քարերով և հողով լեցուցած են, այնպէս որ մէյայն Ս. Կուսին Դերեզմանը կ'երևէր, մաքրել կու տայ մշակներուն, փակել կու տայ տեղւոյն խորշերը և բաւիղները, զոր ամիկնները դրուիմ դժոխոց կը կոչէին:

2. Մարտիրոս Պատրիարք Եգիպտացի՝ 1421ին կը նորոգէ Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնին եկեղեցին, անոր յատակը ու տանիքը կը յարդարէ սալով. ըստ Հաննէ վրդ.ի պատմութեան (էջ 272), անոր յիշատակարանը գրուած է եկեղեցիին դրսի մեծ դրան աջակողմը, հետևեալ կերպով. «Ի Հայոց թուականին ՃՃՀ (= 1421), ես Տր. Մարտիրոս Արեպիսկոպոս Երուսաղէմի, վասն բազում ջուրցն որ լցուէր յեկեղեցին, սալ կապեցի, գմիջն և զտեղիսն շինեցի: Ցիշման առնիք զիս արժանի, և յիշողացդ տրն. ողորմի»: Բայց այդ արձանագրութիւնը չ'երևիր այժմ, վասն զի տաճարի դրան վտառաւոր կամարը քարերով հիւսուած է և մուտքը նեղացուցած են, ուստի նոյն արձանագրութիւնը կամ չնչուեցաւ և կամ քարերու տակ ծածկուեցաւ: Այս առթիւ պէտք է յիշել թէ Հաննէ (էջ 272) սա տեղեկութիւնն ալ կու տայ. «Այս փառաւոր Ս. Եկեղեցիս՝ յաւուրկ էր ազգիս Հայոց, որպէս ի յորմէն եկեղեցւոյն երևին յիշատակարանք նորոգողացն և թուականք երկաթագիրք, որ յապին չուսարար գչարեցաւ յայսմ պատճառս, և կռանաւ եղծեաց զաղտ յուսիմ զգիրսն»: Մարտիրոս պատրիարքին նախորդը, Պողոս Պատճենցին (յետոյ կաթողիկոս), 1413ին կը գնէ Գեթսեմանիի ձիթենեաց պարտէզը, որ ցայժմ սեպհականութիւնն է Ս. Յակոբայ:

3. Անդրեաս Պատրիարք Մերտինցի՝ 1549ին կը մաքրէ Գեթսեմանիի եկեղեցին ու գատաւորին հրամանովը մարմարիոն քարերով կը նորոգէ Ս. Կուսին Դերեզմանը:

4. Տեղացիք 1584ին արգելք կը յարուցանեն Հայոց Գեթսեմանիի եկեղեցիին մէջ պաշտամունք կատարելու. Խաչատուր և Փիլիպպոս եպիսկոպոսները մայրաքաղաքին մէջ կը գիմեն կայսեր և կ'առանան հրովարտակ՝ ըստ առաջնոյն չարունակելու եկեղեցական պաշտամունքը:

5. 1650ին ալ դարձեալ նոյն եկեղեցին ջրով կը լեցուի, այս անգամ Հայք, Յոյնք և Լատինք կը մաքրեն եկեղեցին, ուր ջուրը մինչև սեղանները բարձրացած էր և գաւթին մէջ դիզուած հողը կը պարպեն:

Վերև յիշուած ցուցումներէն չորսը յայտնի կը վկայեն թէ Ս. Աստուածածնի Դերեզմանի եկեղեցին հայկական սեպհականութիւն մըն էր. հաւանական կը թուի որ Հայոց չնորհուեցաւ նոյն եկեղեցին 1187էն սկսեալ, երբ Սալահէտտին Երուսաղէմը գրաւեց և Լատինք մերժուեցան քաղաքէն ու Ս. Տեղերէն: Քրիստոսի Ս. Դերեզմանին՝ Սալահէտտինի կողմէն Հայոց չնորհուելու պատմական պարագան (Տե՛ս Սիոն 1929, էջ 172) կը քաջալերէ մեզ որ ճչդութիւն մը նկատենք Գեթսեմանիի եկեղեցիին Հայոց սեպհական ըլլալը, մանաւանդ որ նոյնը կը հաստատեն վերև նշանակուած պատմական արձանագրութիւնները, որով սա եզրակացութեան կու գանք թէ Ս. Աստուածածնի տաճարը ԺԲ-ԺԶ դար Հայոց ձեռքը կը գտնուէր:

Քաղաքական ազդեցութիւններու հետևանքով սակայն, յետոյ Յոյներն ու Լատիններն ևս միջամտեցին և Հայոց հետ սեպհականատէր դարձան նոյն տաճարին: 1758ին Յոյները համարձակեցան հրովարտակով տաճարին սեպհականութեան մասնակցութենէն դուրս հանել Հայերը և Լատինները, բայց Հայք մէկ տարի աշխատեցան Յունաց անիրաւութիւնները հերքելու և յաջողեցան ձեռք բերել իրենց կորուսած իրաւունքը. իսկ Լատինք չյաջողեցան: Հիճրէթի 1228 թուականին Սուլթան Մահմուտ չնորհած կրկին հրովարտակներով Հայք և Յոյնք սեպհականատէր եղած են Ս. Կուսի նոյն տաճարին, իսկ Հայոց հետևակ Ղպտիները և Աստրինները հոն կրնան պաշտամունք կատարել, ինչպէս յիշած ենք:

Ս. Աստուածածնի տաճարին մէջ Հայոց սեպհական տեղերն են. 1.— Ս. Յովսեփայ Պետրմանը. 2.— Տեսչի սենեակը. 3.— Եկեղեցիին արեւմտեան թեւը. 4.— Աւազ սեղանը զոր շինել տուած է Հեթում Բ. 1300ին. 5.— Ս. Բարթողիմէոսի եւ Թադէոսի սեղանը. 6.— Ընծայման սեղանը. 7.— Լուսարարի ննջասենեակը:

Ընկերովի սեպհականութիւններն են. 1.— Արտաքին գաւիթը, զոր Հաննէ (էջ 264) կ'անուանէ Գրունի. 2.— Տաճարին արտաքին դուռը. 3.— Ս. Աստուածածնի Պետրմանը. 4.— Զգեստաւորելու տեղը. 5.— Ջրհորը, թէեւ առաջ Հայոց կը պատկաներ: Այս ընկերովի սեպհականութիւններուն մէջ Հայք ունին նաեւ որոշ իրաւունքներ, որ չատ կանուխէն համաձայնութեամբ կանոնադրուած են:

Հոս զանց կ'ընենք նկարագրել այն հայկական իրաւունքները որ կը վերաբերին կանթեղներու, չարաններու և ջահերու, պատարագելու կարգին և հանդէսներու, նաեւ աւելածութեան մասին: Անոնց մանրամասնութիւնները, ինչպէս նաեւ ընկերովի սեպհականութեանց կանոնագրեալ որոշ իրաւունքները տեսնել Բովանդակութիւն Ազգ. Սեփհականութեանց, ընկերովի իրաւանց, ա-րարողութեանց եւ սովորութեանց ի Տիօրինական Ս. Տեղիս» գիրքին մէջ (էջ 73–93):

Ի

ՊԵՏՐՈՍԻ ՎԱՆՔԸ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԷՋ

Դաւթի աշտարակին դիմացը, Սիոն երթալու ճանապարհին վրայ Անկլիքան բողոքականաց եկեղեցւոյն եռակը կը գտնուի Եագուպիեի անունով մղկիթ մը, որ ժամանակին քրիստոնէական եկեղեցի ըլլալով՝ իսլամ աղօթատեղիի փոխարկուած է: Նոյն չէնքը՝ հակառակ որ բանուկ պողոտայի մը վրայ կը գտնուի, աննշմար կը մնայ անցորդներէն, վասն զի ան բոլոր կողմերովը

ծածկուած է նոր չէնքերով և կարելի չ'ըլլար տեսնել զայն մեծ պողոտայէն:

Մենք Եագուպիէի մասին պատմական տեղեկութիւններ տալէ առաջ հոս պիտի նչանակենք ճեռնհաս գիտուններու կողմէն գրի առնուած ճարտարապետական քննութեանց երկու տեղեկագիրները. յետոյ պիտի յիշենք Եագուպիէի նախկին հիմնարկութիւնը իր պարագաներով, նոյն հիմնարկութեան յարակցութիւնները, և պիտի պարզենք թէ Եագուպիէն մին եղած է ա՛յն հայկական վանքերէն՝ որ հին ժամանակները գոյութիւն ունէին Ս. Քաղաքին մէջ, ըստ մեր յիշատակարանաց:

1.— Նոյն չէնքին առաջին ճարտարապետական քննութիւնը գրի առած է Բրօֆ. Herr Baurath von Schick, որուն գրուածքէն կը հասկցուի թէ «Եագուպիէն դուն ուրեք կը գործածուի եւ քիչ անգամ նորոգուած է և թէ լաւ պայմաններու մէջ պահպանուած է. ո՛չ նորոգութեան և ո՛չ ալ փոփոխութեան նշան կը կրէ և կը թուի թէ իրօք իր չինութենէն ի վեր անփոփոխ մնացած է: Կը կարծուի որ Խաչակրաց ժամանակի չինուածք մ'է և վանքի մը նմանութիւնը ունի, թէև իրը բնակարան ալ գործածուած իսկ կրնայ ըլլալ: Ժամանակ մը Դաւթի բերդին մէջ բնակող զինուորներուն աղօթատեղին եղած է ան, բայց յիսուն տարուան ընթացքին՝ չատ քիչ անգամ գործածած են զայն. վասն զի Միջնաբերդին մէջ կար աղօթքի համար ուրիշ տեղ մը: Խրիմի պատերազմին՝ կարճ ժամանակի մը համար գործածուած է իրը տաղաւար: Նոյն չէնքին արեւմուտքը կը գտնուի փոքր գաւիթ մը: Ուղեգիրներէ յիշուած եօթն սինակոկներէն մին չէ Ասիկա, և աւելի նոր է քան մօտը գտնուած կիսաւեր Ս. Թովմայի եկեղեցին: Կողակին մօտ փոքր սենեակներ չունի, բայց ծածկուած է կիսաշրջանակային կամարով մը: Ինչպէս իր անունը ցոյց կուտայ՝ նուիրուած էր ան Ս. Յակոբ Առաքելոյն անուան»:

2.— Եագուպիէի ճարտարապետական երկրորդ քննութիւնը կատարած են Hugues Vincent et F. M. Abel Դոմինիկեան Հայրերը ո-րոնց Jérusalem Nouvelle խորագրով երկասիրութեան մէջ (Բ. Հատոր, էջ 558–561) հետեւեալը կը կարդանք:

«Ժե. դարու վերջերը Մուճիր էտ-տին ժամանակագիրը իր պատմութեան մէջ կը յիշատակէ Եագուպիէն: Այդ ժամանակ նոյն չէնքը կը ճանչցուէր իրը Զավիէ Պաղտատցի Շէյխ Շէմս էտ-

տինի. բայց հմուտ պատմաբանին ծանօթ էր որ սոյն տեղը յիշուած յարգելի անձին բնակարանը ըլլալէ շատ առաջ, այս յիշատակարանը կառուցուած էր ի յիշատակ պարսիկ վկայ Յակովկի որ կը կոչուէր Շէյխ Եագուպ ի–Սահակի, և թէ այս հիմնարկութիւնը Բուլներու ժամանակ տեղի ունեցած է։

Միւճիր էտ–տինի սովորական բառագիտութեան մէջ ռում բառը կը նշանակէ բիւզանդական թուականի յոյները. այսպէս է ընդհանրապէս իր թանկագին ճշդաբանութիւնը որով Clermont-Ganneau՝ համաձայն այս տեղեկութեան՝ կ'եզրակացնէ Եագուպիէի բիւզանդական ծագումը։ Եւ որովհետև Բրօֆ. Schick նոյն շինութեան ամբողջական յատակագիծը հրատարակելով՝ սա կարծիքը կը յայտնէր թէ՝ «ան խիստ հաւանականութեամբ Խաչակրաց թուականին կը պատկանէր». գիտնական վարպետը չէր վարաներ եզրակացնել թէ՝ «այս կարծիքը շատ ընդունելի չէր կրնար ըլալ՝ Միւճիր էտ–տինի վճռական հաստատումին հանդէպ»։ Մ'չ ինքը և ոչ ալ Schick չէին կրցած քննութեան առնել բիւզանդական և միջնադարեան ճարտարապետական նկարագրու մէջ աւելի քան այն խիստ դատաւորը որ 1860ին՝ կը գրէր թէ «Այս փոքր եկեղեցին Խաչակրաց ժամանակին կը վերաբերէր»։ Շէնքը երբ մեր առջևը կը գտնուի՝ դժուարին է այսպէս վճռաբար արժեցնել Միւճիր էտ–տինի հաստատիքը De Vogué ի խիստ գնահատելի ճարտարապետական կարծիքին և Schick ի համակարծիք տպաւորութեան դէմ։ Ի բաց առնելով նախնական հիմնարկութիւնը, Միջին դարու լատին դրոշմը կարելի չէ տարակուսի տակ ձգել։

Յատակագիծը շատ պարզ է. Պաղեստինի մէջ ֆրանկ ժամանակաշրջանին բազմաթիւ եկեղեցիներու յատակագծին կը նմանի. այսինքն երկայնչի փոքրիկ գաւիթ մը ունի, արեւելքի կողմը նեղցուած է և թեթևակի խորացած՝ կիսաշրջանակի ձևով կողակին առջեւ տեսակ մը դասի վերնատուն հաստատելու համար։ Այս կողակը խնամեալ շինուածքի մը մէջ կրկնակոր (cul-de-four) կամար մը ունի։ Բոլորաձեւ անկանոն ցած կամար մը այժմ կը ծածկէ եկեղեցիին մնացորդը, բայց շատ տարակուսական չէ որ ան աւելի կամ նուազ ուշ կերպով յաջորդած է աւելի բարձր, բոլորաձև կամ օրթանաձև կամարի մը։ Այս կարծիքին ապացոյցը պիտի գտնուի ան յարաբերութեան մէջ զոր

ան ունի պատուհաններուն եւ ի մասնաւորի հիւսիսային պատուհանին հետ։ Խիստ հաստ պատի մը մէջ բացուած և գեղեցկօրէն շինուած այս որմածակը ներքնապէս ազատուած է այժմ թագատուած լայն կամարով մը. արդի կամարը անհատապար բարձրութեամբ իր կիսաւեր սիւներովը կը յենու սովորական քարի կտորուանքներով շինուածքի մը (blocage) վրայ և բաւական ձախող կերպով աղեղնաձև փորուած վիճակով մը իբր թէ պահպանելու համար այն ձևը որ ունէր հին պատուհանը։ Նմանօրինակ լեցուածքներ շինուած են ուրիշ որմածակերուն առջև. և եթէ այս մասը ինքն ըստ ինքեան ստուգապէս անկանոն բան մը չունի, կրնայ կազմուած ըլլալ ընտիր շինուածքով, բայց ինչ որ անկանոն է հոս և փոփոխութիւնը կը մատնէ՝ չափապատութեան անյաջողութիւնն է։

Խիստ չափաւոր կտրածով (profil) ընթացիկ պսակ մը (corniche) շինուածքին ամբողջ շրջանը կ'ընէ և այս արձանագրութեան արժանի պարագան, որ է պսակին բոլորակութեան և գեղեցկութեան համեմատութիւնը (modenature), նկատելի միակ մանրամասնութիւնն է՝ և այնպիսի անշուշտ կերպով ալ շինուած է որ՝ իր միջնադարեան որոշ նկարագրին հակառակ, պիտի վրանէինք ընդունիլ զայն իբր հաստատութիւն «Ֆրանկներու» գործին, եթէ իր վկայութիւնը շատ աւելի յստակ նշաններով լծորդուած չըլլար. կողակին և պատուհաններուն գիծերը, մանաւանդ կողակին մէջ գործածուած նիւթերուն շինութիւնը, համարատպորտներու ճարտար կարարուհսը (découpage) բացարձակ կերպով յատկանշական են Խաչակրաց աշխատանքին մէջ։ «... Այսպիսի համեստ շէնքի մը միայն պատերուն հաստատութիւնը նկատի առնելով՝ կրնանք կարծել թէ շէնքը իր վրայ կը կրէր ուրիշ անհետացած մասեր, թերևս պարզ աշտարակիկներ, բայց ոևէ թիֆինիֆ մանրամասնութիւն չի հաստատեր զայս։

Ի մի բան, անուրանալի է որ սոյն շէնքը իր էական մասերովը Խաչակիրներուն գործն է։ Հաւանական է որ բիւզանդական շրջանին հոս կար մատուռ մը զոր չինած էր ուրիշ քրիստոնեայ համայնք մը, յանուն Ս. Յակոբ Ալփեանի, յետոյ պարսիկ Ս. Յակովկի փոխուած. նախանձախնդրութեան Ս. Յակոբ Զեբեդեան առաքելոյն վկայարանին՝ որ տարբեր համայնքի մը կողմէն իր մօտիկը բարձրացած ու պայծառացած էր նոյն թուականին...»

3.— Եագուպիէի այս երկու ճարտարապետական քննութիւններէն կը հասկցուի թէ նոյն վանքը Խաչակրաց չինութեան ըրջմը կը կրէ. թէեւ երկրորդ քննութիւնը գոնէ հարեւանցի կը ծանօթագրէ թէ աւելի հին ժամանակներու մէջ նախնական հին մատուռ մը կար և յետոյ Խաչակիրք նորոգեցին և չէնքին տուին միջնադարեան ոճ մը: Այս երկրորդ բացատրութիւնը պատմականօրէն ճիշդ է, վասն զի Պետրոս եպս. վրացիին անանուն կենսագիրը, ինչպէս ուրիշներ, կը հաստատեն թէ նոյն եպիսկոպոսը դեռ մինակեաց երբ Պոլսէն երուսաղէմ այցելեց 430ին վանականութեան փափաքով, Դաւթի աշտարակին դիմացը, ճըշդօրէն Եագուպիէին տեղը, իր մէկ բարեկամին հետ հաստատեց վանք մը և որ կոչուեցաւ Վրացոց Վանք: Եկեղեցական պատմութենէն ծանօթ է քաղկեդոնական խնդրոյ համար Յովնաղի պայքարը ընդդէմ հակաքաղկեդոնիկներու, որոնց մէջ կը զետնուէր Պետրոս վրացին: Վերջինս Յովնաղի հետապնդումներէն ազատ մնալու համար Երուսաղէմէն մեկնեցաւ, ինչպէս կը հաստատէ իր աշակերտը Յովհաննէս Ռուփինոս իր Նախատեսութիւնք Սրբոց (Plérophories) գրուածքին մէջ:

Պետրոսի մեկնումէն վերջ դարձեալ վանքը պահեց իր դոյութիւնը: Յուստինիանոս յետոյ նորոգեց զայն, ըստ Պրոկոպիոսի: Արեւելեան վկայաբանութիւններէն կը հասկցուի որ 422ին վառամ ե. նահատակած էր քրիստոնեայ պալատական Յակովիկը և ուզած էր ոչնչացնել անոր նշխարները. Յակովիկ իր կրած բազմազան չարչարանքներուն համար, ըստ մեր վկայաբանութեան, կոչուած է քաղվահաս. Սորոց մէկ վկայաբանութիւնը կը ծանօթագրէ թէ Պետրոս վրացին երբ Երուսաղէմ կը հասնի իր հետ կը բերէ երկու պարսիկ վկաներու նշխարները, թէև անոնց անունը յայտնի չէ: Պետրոս երբ «միաբնակութեան» խընդրով կը թողու Երուսաղէմը իր հետ կը տանի այն նշխարները, որուն կ'ակնարկէ նաև «բազմահատ»ին հայերէն վկայաբանութիւնը: Մասունքներու փոխադրութեան պարագան պատմական ըլլալով հանդերձ, թէեւ մանրամասնութեանց մէջ անորոշութիւններ կը դիտուին, բայց Goussenի հրատարակած վրացական ծիսարանը՝ որուն ձեռագրաց երկու օրինակները ան գտած է մին Երուսաղէմի Ս. Խաչ վանքին և միւսը՝ Սադպէրտի մէջ, ունի հետեւեալ ծանօթագրութիւնը. «Պետրոսի վաճիին մէջ Նոյ. 27ին յիշատակութիւն Յակովիկ բազմահաս վկային»: Իսկ մի ուրիշ ասորական ծիսարան ունի հետեւեալը, դարձեալ նոյն վանքին մէջ. «27 Նոյ. Պետրոս վրացի եպս. Մայրապետի (Դազա) եւ Յակովիկ բազմահաս եւ աբբայ Եսայի»: Երրորդ ծիսարան մ'ալ ունի «27 Նոյ.— Պետրոս եպս. Մայրապետի եւ Յակովիկ պարսիկ»: Ահա թէ ինչ պատճառով Պետրոսի վանքը կոչուեր է Եագուպ հ Սճհի, կամ Եագուպիեհ. պարզապէս յայտնի է թէ պարսիկ վկային յիշատակութենէն յառաջ եկած է նոյն անունը, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ նաև Միւճիր էտ-տինի վկայութենէն որմէ կը հասկցուի թէ եկեղեցին չինուած է Րումիներէն (բիւզանդական Յոյներէն): Յուստինիանոսի կողմէն կատարուած նորոգութիւնն ալ կ'արդարացնէ այս ապացոյցը:

4.— Պետրոսի վանքի մասին ճշդումներ և պատմական տեղեկութիւններ տալէ յետոյ պիտի փորձենք պարզել նոյն վանքին՝ եթէ ոչ աւելի յառաջ, գոնէ Ը. դարէն սկսեալ հայոց սեպհականութեան տակ մնալը: Վանքին հիմնադիրը Պետրոս վրացին դաւանական վէճերու հետեւանքով, ինչպէս վերև ակնարկեցինք, երուսաղէմը թողլով զնոյց հաստատուելու Գազայի կողմերը եւ հո'ն ալ չինեց վանք մը: 431էն յետոյ նոյն կողմերը եկած էր նաև Աբբայ Եսայի՝ Եգիպտացի և Իսկիտէի վանականներէն մին: Պետրոսի բնակութիւնը միայն չորս մղոն հեռի էր Եսայիի վանքէն՝ որուն այժմու տեղւոյն անունը կը կոչուի Թէլ Հ–Շուպանա: Եսայի և Պետրոս կապուած էին ոչ միայն «միաբնակ» դաւանակցութեամբ այլ նաև սրտակից բարեկամութեամբ, իրենց դաւանութեան վէճերը կը վարէին միասնաբար և կը պահպանէին անապատի կեանքի կանոնները, զորս կ'ուսուցանէին ընտրեալ աշակերտներու: Աբբայ Եսայի 31 Օգոստոս 488ին վախճանեցաւ և իր մարմինը ամփոփուեցաւ Զիթենեաց լերան Հայոց սեպհականն Ս. Յովհաննէս Մկրտչի վանքին մէջ ուր անոր գերեզմանը զարդարուեցաւ գեղեցիկ մոզայիքներով և հայկական արձանագրութիւններով: Աբբայ Եսայիի Հայոց հետ դաւանակցութեան պարագան էր որ Ս. Երկրի հայ իշխանները այդ յարգանքը ընծայեին Եսայի անապատականին: Պետրոս վրացին ալ ապրեցաւ 80 տարեկան, և վախճանեցաւ նոյն տարին Դեկտ. 1ին, ըստ իր անանուն կենսագրին: Ան իր դաւանակցութեան պատճառաւ Հայոցմէ կը վայելէր յարգանք և պատիւ. ինք է որ կը

գրէ Հայոց (Տե՛ս Միխայէլ Ասորի, էջ 174–5) և երանի կը կարդայ որ Հայք ներկայ չեն գտնուած Քաղկեդոնի ժողովին եւ յայտնապէս կ՛աւելցնէ սա տողերը. «Ի Քաղկեդոն ուրացան զԲրիստոս դուք պինդ կացէք ի հայրենի հաւատդ որ շնորհեցաւ ձեզ ի Տեառնէ եւ աշխարհիդ ձեր, զի որպէս երբեմն սերմն մարդկութեանս այդուհետեւ ընդ աշխարհ, նոյնպէս առ ձեզ պահեցաւ սերմն ուղղափառ հաւատոյ, եւ ի ձենջ տարածելոց է ընդ բազումս: Ողջ լերուք յանապատական վեմն Քրիստոս, որդեակք իմ»: Այս երկու վանականներուն Հայոց հետ այսքան մերձաւոր կապակցութեան նայելով՝ յայտ յանդիմանն իմացողութեամբ (intuition) չէ՞ կարելի մտածել թէ երբ վրացիք իրենց մէկ զաւակին յիշատակը ջնջեցին իրենց եկեղեցւոյն ծիսարանէն, Հայք զաւանակցութեան հետեւանքով կրնային սիրանալ ա՛յն վանքին՝ որուն հիմնադիրը եղաւ Պետրոս վրացին, ինչպէս Ցոյները նոյն նպատակաւ գրաւեցին վանքերը և եկեղեցիները այն վրաց և Սերպերու որոնք այլ եւ այլ պատճառներով լքեցին իրենց սեպհականութիւնները: Թերևս պիտի առարկուի թէ պատմական ճշմարտութեան հաւաստումին ազբիւրը յիշատակարաններն են. բայց մենք որքան որ ի ձեռին չունինք այդ մասին կարկառուն յիշատակարաններ, սակայն ունինք ժամանակի սուրբ ժանրիքներէն ապատուած քանի մը տողերէ բաղկացեալ պատմական փաստ մը: Ը. դարու գրի առնուած ծածօթ Հայ վանօրէից Ցուցակը կը գրէ սա տողերը. «Բատրոյ վանին որ յանուն Սուրբ Աստուածածնի, որ առ աշտարակին Դաւթի է». որ կը համապատասխանէ ճշդիւ Դաւթի աշտարակին դիմացը չինուած Պետրոսի վանքի տեղագրութեան: Հ. Ալիշան նոյն Ցուցակին գաղիերէն թարգմանութեան մէջ կը յարէ թէ Բատրոյ կամ Բատուր անձ գոյութիւն չունի, և կը կարծէ թէ Բակուր պէտք է կարդալ. ո՛չ մին և ո՛չ միւսը, ճշդօրէն պէտք է կարդալ Պետրոսի վանք, ինչպէս ուրիշ արևելեան եկեղեցեաց ծիսարաններն ալ նոյնը կը յայտնեն: Անտատաս վրդ.ի այս համեստ յիշատակարանէն որոշ կը հասկցուի թէ վանքը Ս. Աստուածածնի անուան նուիրուած էր և ոչ թէ Ս. Յակոբ Առաքելոյն. վանքին Եագուպիհի անունէն կը հետևցնեն Ս. Երկրի ուղեցոյց չինողները թէ վանքը նուիրուած էր Ս. Յակոբ Առաքելոյն. Եագուպիհէ անունը, ինչպէս տեսնուեցաւ վերեւ, յառաջ եկած է պարսիկ Յակովիկ վկային նշխարաց փոխադրութենէն այս վանքին մէջ:

Եագուպիհի մասին օտար նոր ուղեգիրներէն տեղեկութիւն մը չունինք. բայց չեմ կրնար անտես ընել Վըրզպըրկի Ցովհաննէս եպիսկոպոսի մէկ ծանօթագրութիւնը (Tobler, էջ 160). յիշեալ եպիսկոպոսը Դաւթի աշտարակին դիմացը Métochion(*) կ՛այցելէ ու կը գրէ 1160ին թէ նոյն հաստատութիւնը Հայոց կը վերաբերի. Մար-Սաբայի վանքի նոյն սեպհականութիւնը որ յուշագ կը վերաբերէր, չատ մօտ էր Եագուպիհի վանքին, չէ՞ կարելի կարծել թէ Եագուպիհի վանքը Հայոց կը վերաբերի ըսելու տեղ պրի վրիպումով մը կամ չիոթմամբ Métochionը կը յիշատակէ իբր հայկական սեպհականութիւն, ինչ որ սխալ մ՛է: Khitrowo ռուսագիրն իր թարգմանած ճանապարհորդութեան մը մէջ կը գրէ թէ (էջ 325) 1558ին Պազիլ Պոռնիաքով անուն ուխտաւոր մը Մար-Սաբայի վանականները պատապարուած կը գտնէ Ս. Միքայէլի Սերպ վանքին մէջ, Ֆրանչիսկեանց վանքին մօտ, այն պատճառաւ որ Métochionը գրաւուած էր նոյն ժամանակ: Այս ծանօթագրութիւններէն կը հասկցուի որ ԺԶ. դարու յունական վանքին հետ գրաւուած էր Եագուպիհէն ալ, ինչպէս կ՛ակնարկէ Միւճիր էտ-տին (✻ 1521) ևս իր Պատմութեան մէջ: Ցուշ նական նոյն վանքին տեղը այժմ անյայտ է, իսկ Եագուպիհէն կը մնայ իբր մզկիթ:

(*) Métochion չինուած էր Մար-Սաբայի վանքին իբր մէկ ճիւղը, վտանգի ժամանակ Մար-Սաբայի վանականները կու գային հոն ապաստանիլ, ան ունէր ուխտաւորաց համար ընդարձակ հիւրանոց մը:

ԻԱ

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՆՔԸ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԷՆ ԴՈՒՐՍ

Այս վանքին պատմական ծագումը գրելէ յառաջ պէտք է որ ծանօթանանք այն պատմիչին՝ որ գրած է անոր մասին, եւ հասկնանք այն չարժառիթները, որոնց համաձայն վանքին հիմնադիրը մեկնեցաւ իր երկրէն ու եկաւ հաստատուիլ Պաղեստին։

1. Աբուսահլ Հայ.

Ս. Սարգիս վանքին ու եկեղեցիին վրայ մեզ տեղեկացնողն է Աբուսահլ Հայ պատմիչը (ابو سهل بن الشيخ الحرتاني). ան ժԲ. դարուն կ'ապրէր Եգիպտոսի մէջ. գրած է արաբերէն լեզուով պատմութիւն մը Եգիպտոսի և շրջակայից վանքերուն ու եկեղեցիներուն վրայ. ինչպէս նաև Նուպիոյ և Եթովպիոյ կողմերը կը յիշատակէ, չմոռնալով հայկական վանքերու և եկեղեցիներու նկարագրութիւնը. նոյն այդ պատմութեան ձեռագիրը զոր Vanslip գնած էր Ժէ, դարուն, կը գտնուի Փարիզի Ազգ. Մատենադարանին մէջ. այդ ձեռագիրը Աբուսահլի մահուանէն երկու հարիւր տարի վերջ ԺԴ. դարուն, ընդօրինակուած է Ղպտիի մը ղեկութիւններ տուած ըլլայ ձեռագրին սկիզբը. բայց դժբախտաբար կը պակսի այդ մասը. հաւանական է որ հակառակորդ մը կտրած հանած է զայն. արդէն Evetts՝ որ 1895ին թէ արտագրած և թէ անգլիերէնի թարգմանած է զայն՝ դիտած է որ ձեռագրին առաջին քսան երկու էջերը կը պակսին։ Ուրիշ իրողութիւն մ'ալ որ պէտք չէ աչքէ վրիպեցնել, այն է թէ վերև յիշուած ձեռագիրը, չի կրնար ըլլալ առաջին ընագրին հարազատ օրինակը, վասն զի նոյն ինքն ընդօրինակողը իր ընդօրինակութեան վերջը կը յայտարարէ թէ ուզած էր գիրքը համառօտել առանց չեղելու ընագրէն. բայց չէ կրցած իր խոստումը պահել։ Ցայտնի ըլլալով որ Ղպտիները զանազան պատճառներով հաչտ աչօք

չէին նայեր Եգիպտոս հաստատուած քրիստոնեաներուն վրայ, հաւանական է որ կամ ընդօրինակողը և կամ ուրիշ մը համարձակած է ջնջել այն մասը՝ որ Հայոց նպաստաւոր էր։

Ապուսահլ Հայ իր դարուն կարևոր մատենագիր մ'էր և գիտնական մը. ան յարաբերութիւն կը մշակէր պետական երևելի մեծ անձնաւորութեանց հետ, ինչպէս կ'երևի իր պատմութեան ընթացքէն։ P. Alexis Mallon *իր մէկ գիրքին մէջ կը վկայէ թէ «մինչև մեր օրերը հասած զպտի բանասիրութեան բոլոր գործերը կը վերաբերին ԺԴ. դարերու շրջանին։ Այս շրջանին Եգիպտոսի քրիստոնեայ մեծ մատենագիրները ասոնք են, Սևերոսէն և Եւտիքիոսէն վերջ, Աբուսահլ Հայ, էլ Մաքուն, Իպն էլ Ասսալ, Իպն Րահէպ, Ասպուլ Պարաքաթ։ Այս թուականը արաբ քրիստոնեայ գրականութեան յետակէտն էր»* (Տե՛ս Une école de Savants Egyptiens au Moyen Age, էջ 110)։

Աբուսահլի պատմածները շատ ճիշդ են, միայն թէ չէ պահուած ժամանակագրական կարգը. անոր գիրքը ունի տեղագրական և պատմական ճոխ մթերք մը. իր աղբիւրներն են՝ Աբուլ-Հասան Շաբուշտի (Ժ–ԺԱ. դար) որ գրած է Վաճorkից անուամբ գիրք մը (Քիթապ էլ–Տիարաթ), Սևերոս եպս., հեղինակը Աղեքսանդրիոյ պատրիարքաց պատմութեան (Թ. դար), Եւտիքիոս, այլ անուամբ Սայիտ Իպն էլ–Պաթրիկ (940) որ ունի Տարեգիրք կոչուած պատմութիւնը։ Աբուսահլ հմուտ կը թուի մահմետական օրինաց պատմութիւնը։ Աբուսահլ հմուտ կը թուի մահմետական օրինաց և պատմութեանց. ան աւելի Ղպտիներուն մէջ մեծցած ու սնած ըլլալուն յարեալ կ'երևի այս ազգին։

Արաբագէտները և բանասէր արևելագէտները, ինչպէս Գադրըմէր և մանաւանդ Րենոտոյ ԺԸ. դարու սկիզբը չաս բանաքաղութիւններ ըրած են այս պատմիչէս. և որոնցմէ օգտուած է Հ. Ղ. Ալիշան իր Ս. Ներսէս Շնորհալի և պարագայ իւր գրքին խմբագրութեան առթիւ։ Հ. Ալիշան Անգլիացի գիտնական Evetts *ի հրատարակութենէն քաղելով թարգմանած է Աբուսահլի պատմութեան հայկական մասերը և փոքր տետրակի մը մէջ ամփոփելով՝ 1895ին հրատարակած է, որմէ, և ուրիշ տեղերէ, մենք ևս օգտուեցանք։*

ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SHNORHALI
LIBRARY
ARMENIAN PRELACY

2. ԺԲ. դարուն Եգիպտոսի քաղաքական վիճակը եւ Հայերը.

Ֆաթիմեանք, Եգիպտոսի կայսրութեան տէրերը յառաջ եկան շիա ըսուած կրօնական չարժումէ մը, եւ կը պատկանէին շիա իսլամութեան. 909ին Ափրիկէի հիւսիս–արեւելքը կազմակերպուեցան եւ 969ին Ֆաթիմեան Մուիզզի զօրապետ Կոհարի առաջնորդութեամբ կը գրաւեն Եգիպտոսը եւ կը հիմնեն նոր մայրաքաղաքը՝ Գահիրէն ուր 973ին կը հաստատուի Մուիզզ (* 975):

Ֆաթիմեան էլ Մուսթանսըր սուլթանին ժամանակէն սկսեալ սուլթանութիւնը կ'սկսի տկարանալ, այնպէս որ անոնց իշխանութեան միջոցը կը սահմանափակուի միայն Եգիպտոսի մէջ. մէկ դարու ժամանակամիջոցի մէջ Եգիպտոս փոյլուն եւ ազդեցիկ դիրք մը կ'ունենայ, չնորհիւ այն հզօր եւ կարող հայ վզրուկներուն՝ որոնք Եգիպտոսի ժողովուրդը կը կառավարէին երկաթի բազուկներով. 1067–1138 չրջանին էր որ Ֆաթիմեան սուլթանները իրենց կառավարութեան զեկը յանձնած էին Պասր ալ Ճեմալի, Ալ Ափցալ Շահնշահի, Շապանի, Ճաֆար Ալ Մուզաֆֆարի, Գորդիֆադի, Եաղխի, Վահրամի, Տհրի եւ այլոց. ասոնք իսլամացած էին, բայց ի վահրամէն որ քրիստոնեայ մնալով հանդերձ չատ կարող կառավարիչ մը եղած է Եգիպտոսի մէջ. ասոնք որքան որ իսլամացած էին, բայց եւ այնպէս նպաստաւոր եղանակաւ մը կը վարուէին հանդէպ Հայոց: Ասոնցմէ առաջին երկուքը մեծ ազդեցութիւն ունէին պետական գործերու մէջ, անձամբ կը վարէին բանակը եւ կը մտնէին պատերազմի մէջ. խաղաղ ժամանակներուն մէջ չէին մոռնար երկրագործութեան ու վաճառականութեան զարգացման գործը. մեր վերեւ թուած հայ պաշտօնատարներէն ոմանք ալ կարճ ժամանակի մը համար պաշտօն վարած են. իսկ Վահրամ ու անոր եղբայրը Վասակ մեծ գովեստներով կը յիշուին արաբ պատմագիրներու կողմէն: Եգիպտական պատմութեան համար յիշատակելի թուական մը պիտի մնայ հայ վզրուկներու իշխանութեան այս ժամանակամիջոցը: Էլ Ստից Ֆաթիմեան վերջին սուլթանը 1160 ին գահ բարձրացած էր. քսան տարիէ աւելի կը պակսէր հայ վզրուկի մը հզօր ձեռքն ու ազդեցութիւնը կառավարելու երկիրը. հետզհետէ կը տկարանար սուլթանին իշխանութիւնը ու սարսած էր իր գահը. պալատին

ու վեզիրներուն մէջ սկսած էր պառակտումը: Շաւէր և Տարխամ կը պայքարէին վեզիրութեան համար. Շաւէր դիմեց Հալէպի Ա–թապէկ Նուրէտտինի որ օգնէ իր յաջողութեան՝ իր տիրապետութիւնը Եգիպտոսի վրայ դիւրացնելու փոխարէն:

ԺԱ. դարուն, առաջաւոր Ասիոյ մէջ ծագում առած էին թուրք իշխանութիւններ՝ որոնց պետերը կը կոչուէին Աթապէկ. ասոնք գերիներ էին, ազատագրուած կամ ոչ, որոնց կը յանձնուէր իշխանազուններու խնամածութիւնը կամ կրթութիւնը: Ա–թապէկ տիտղոսով ասոնք իրենց ծառայութեանց փոխարէն առանձնաչնորհում կ'ստանային չատ անգամ վարել զօրաց հրամանատարութիւնը, գաւառներու կառավարչութիւնը, ու երբեմն ալ անոնց կը յանձնուէր ամենէն փչոտ և փափուկ խնդիրներու կարգադրութիւնը. իրենց կարգին ասոնք ալ իշխանազուններու համակրանաց ու երախտագիտութեան վրայ կռթնելով՝ կը կազմէին անկախ իշխանութիւններ:

Թուրք մը Ագ–Սոնքոր («սպիտակ բազէ») սոյն տիտղոսով այս դարուն, Հալէպի և Սիւրիոյ չատ մը քաղաքներուն կառավարիչ ընտրուած էր և Ասպասեան Խալիֆայէն Քասիմ–ուտ–տօլա (իշխանութեան բաժնեկից) տիտղոսը ստացած էր: Այս տիտղոսը, միեւնոյն ժամանակ իր իշխանութիւնը ժառանգեց իր որդին Ասլու–Սայիտ Զէնկի, որ ստացաւ Էմատ–էտ–տին պատուակալ անունը և ասիկա հայրն էր Ա–թապէկ Նուրէտտին Զէնկիի, որուն բուն անունն էր Մահմուտ, և ան երբեմն ալ կը կոչուէր Իպն–էլ–Քասիմ, համաձայն այն տիտղոսին՝ զոր ստացած էին իր հայրը և մեծ հայրը: Նուրէտտին յաջորդեց իր հօրը 1146ին. ինքը բարեպաշտ իսլամ մ'էր. ան նուիրուեցաւ սուրբ պատերազմի. ֆրանկներէն գրաւեց Մարաշը, Պանիասը և ուրիշ քերդեր. որթոտաքոս իսլամ էր և ուզեց Հալէպէն անհետացնել շիիդ վարդապետութիւնները, զոր Ֆաթիմեանք հոն հաստատած էին: Հիւանդանոցներու և Գուրանի ուսուցիչներուն վագֆներ հիմնարկեց, և հրամաններ արձակեց Պաղեստինցիներուն որ ուխտագնացութեան արգելք չըլլան. չինել տուաւ Մեհմետի պարիսպը. ճաթ

հայրը Նէճմ–էտ–տին Էյուպ՝ այն ատեն Պաալպէքի կառավարիչ, եկաւ դիմելու Շէրքուհի՝ իր հօրեղբօր, որ իր կարգին ներկայացուց զանիկա Նուրէտտինի որ զրկաբաց ընդունեց Սալահէտտինը: Եգիպտոսէն Շավէրի դիմումին վրայ Նուրէտտին՝ իր կողմէն իբր պատուիրակութիւն Եգիպտոս ղրկեց Շէրքուհը և Սալահէտտինը Շավէրը հաստատելու իր պաշտօնին մէջ: Շէրքուհ քուրտերու և թուրքերու բանակով մը Եգիպտոս անցնելով յաջողեցաւ Շավէրը պաշտօնի վրայ դնել. սակայն Շավէր տեսնելով որ Շէրքուհ իր տիրոջ տիրապետութեան համար ձկտումներ ունի, կը բանակցի Խաչակրաց հետ: Շէրքուհ՝ Սալահէտտինի հետ 1169 ին վերջնականապէս յաղթանակ կը տանի անոնց վրայ և Սուլթանը Շավէրի բռնապետութենէն միանգամ ընդ միշտ ազատելու համար պաշտօնանկ կ'ընէ զանիկա և Շէրքուհ՝ Սալահէտտինի ձեռքով կը կալանաւորէ պաշտօնանկ վէզիրը, երբ ան Ասորւոց բանակին մէջ կը գտնուէր արարողութեան մը համար: Խալիֆան այս յաջողութեանց վրայ կը հրամայէ մահուամբ պատժել Շավէրը, և ժողովուրդն ալ կը կողոպտէ անոր պալատը: Մէլիք–էլ–Մանսուր տիտղոսով՝ Շէրքուհ կ'ստանձնէ բանակին հրամանատարութիւնը (Էմիր–էլ–Ճուեուշ), բայց երկու ամիս հինգ օր յետոյ կը հիւանդանայ և կը վախճանի 1169 Մարտ 22ին: Սիւրիացի զօրավարներուն հակառակ, Սուլթանը Շէրքուհին տեղ ընտրեց Սալահէտտինը՝ եղբօրորդին վախճանելոյն, թերևս գանուողներուն ամենէն խելացին ու կարողագոյնը ըլլալուն: Սալահէտտին էլ–Մէլիք-ան-Նասըր տիտղոսը ստանալով ճարտարութեամբ կարողացաւ իր կողմը գրաւել հակառակորդները և արագօրէն Եգիպտոսի բացարձակ տէրը եղաւ իրեն նախորդներուն նման: Եգիպտոսի քաղաքական իրաց վիճակը իմանալով՝ Խաչակիրք տագնապի մատնուեցան և եւրոպական պետութեանց ու Բիւզանդացւոց դիմումներ ըրին վտանգաւոր կացութեան դարման տանելու. դիմումներն անհետևանք մնային. ու Խաչակիրք որքան որ եվլոտոսի ծովեզերեայ սահմաններուն մօտենալով յարձակում գործել ուզեցին, բայց չյաջողեցան ու ետ դարձան: Սալահէտտինը երբ Տամիէտ գնաց՝ Խաչակիրք արդէն թողած էին Եգիպտոսը. հոն կառուցած թշնամիները չգտաւ: Այս յաջողութիւնները լսելով Նուրէտտին հրաման ղրկեց Սալահէտտինի որ Ֆաթիմեան սուլթանին անունը ուրբաթի հրապարակային աղօթքի ատեն դադրեցնել

լով անոր տեղ հաստատէ Աբպասեան խալիֆային անունը. Սալահէտտին չուզեց անմիջապէս այս յանդուգն ձեռնարկը ընել. իր զօրապետներուն խորհուրդին ենթարկեց գայն, և անոնք թեր ու դեմ խօսքերէ յետոյ որոշեցին համակերպիլ Նուրէտտինի հրամանին: 1171ին Աբպասեան սուլթանին անունը յիշատակուեցաւ ուրբաթի աղօթքի ժամանակ. ասիկա յեղափոխութիւն մ'էր. սակայն ժողովուրդը՝ հակառակ մտավախութեանց, կատարեալ անտարբերութեամբ ընդունեցաւ այս որոշումը: Ֆաթիմեան սուլթանը անտեղեակ էր այս իրադարձութեանց. ան հիւանդ, եւ փակուած էր պալատին սենեակներէն միոյն մէջ. ոչ մէկը անոր տեղեկութիւն տուաւ եղած փոփոխութեան և իր գահընկեցութեան մասին. եւ խալիֆան քիչ ժամանակէն մեռաւ: Ֆաթիմեանց հարստութիւնը Եգիպտոսի մէջ տևած էր 207 տարի: 1174ին ալ Նուրէտտին կը վախճանէր Դամասկոսի մէջ և անոր կը յաջորդէր իր որդին Էլ–Մէլիք–էս–Սալիհ Իսմայէլ, և Սալահէտտին զերծ մնալով Նուրէտտինի համար տածած մտավախութիւններէն, պատեհ առիթի մը կ'սպասէր իր նպատակը իրականացնելու: Նուրէտտինի մահուամբ էմիրները խլրտեցան և սկսան ուրոյն ուրոյն տիրապետել. այդ պատճառաւ տկարացաւ Աթապէկին պետական կազմը և Սալահէտտին դիւրութեամբ տիրապետեց Սիւրիոյ և միացուց զանիկա Եգիպտոսի և ինքզինք սուլթան հռչակեց 1175ին (Տե՛ս Huart, Histoire des Arabes, Հատ. Բ. էջ 14–24):

Քաղաքական այս բոլոր իրադարձութեանց ժամանակ շիհտները պարապ չմնացին. առաջին առթիւ, Ֆաթիմեան կուսակիցները գաղտնի ընկերութիւններով կազմակերպուեցան և հանդուցեալ խալիֆային իրր յաջորդ ընտրեցին եէմէնի գիտնական Օմարան. բայց վերջինս զգալով Սալահէտտինի զօրաւոր դիրքը կամովին հրաժարեցաւ առաջարկուած պատիւէն:

Սալահէտտին պայքարելու համար քարոզութեան մը դէմ՝ որ երկու դարէ ի վեր կը պաշտպանէր պետական բոլոր այժերը, որոշեց գործադրել միևնոյն դրութիւնը, որ է Սիւննի վարդապետութիւնները ժողովրդականացնել: Շաֆէական ծէսերու համար Հին–Գահիրէի մէջ իմամ Շաֆէի գերեզմանին մօտ հիմնեց վարժարան մը, և միսթիք տերվիշներ բերել տուաւ, որոնց բնակութեան համար չինեց խանգիահ մը:

Սալահէտտին Սիւնիի իսլամ էր, այսինքն ուղղափառ. Ֆաթիմեանք շիիս իսլամութեան կը վերաբերէին: Շիիտներուն ազանդը ի սկզբան քաղաքական էր. յետոյ անոր խառնուեցան կրօնական սկզբունքներ: Սիւննիներուն համար շիիտները հերետիկոս և հերձուածող էին. անոնք մեծ տարբերութիւններ ունէին ծիսական, վարդապետական և Ղուրանի մեկնաբանական տեսակէտներէ դիտելով. միևնոյն ժամանակ սիւննիները շիիտներուն ամուսնական կանոնի վերաբերեալ ինչ ինչ կէտերը դատապարտելի կը գտնէին: Ֆաթիմեանց երկու դարու տիրապետութիւնը տարածած էր շիական իսլամութիւնը թէ՛ Եգիպտոսի և թէ՛ Սիւրիոյ մէջ. այս երկիրներուն ժողովուրդներուն մէջ շիիա ժեծագոյն մաս մը կար: Սալահէտտին վերջ տալ ուզեց այդ ոչ–ուղղափառ իսլամութեան, և այդ մասին լուրջ ձեռնարկներու դիմեց. ջրուեց Ֆաթիմեանց խառնուրդ նկարագրով բանակը, եւ վերակազմեց զանիկա քուրտ եւ թուրք տարրերէ, որոնց հաւատարմութեան վրայ վստահ էր. պալատը մաքրագործեց, արգելափակեց Ֆաթիմեան իշխանները ու զանոնք դրաւ անգործութեան վիճակի մէջ: Ֆաթիմեանց այս ցրուեալ բանակին մէջ կը գտնուէին նաև հայ զօրապետներ և զինուորներ:

Սալահէտտինի այս քաղաքական ու զինուորական արմատական կարգադրութիւնները հինգ անգամ ոտք հանեցին Ֆաթիմեանները. վերջիններս իրենց կուսակից նիւպիական և պալատական սեւամորթներէն մեծ բանակներ կազմելով դաւադրութիւններ կը սարքէին տապալելու համար Սալահէտտինի իշխանութիւնը: Ֆաթիմեան մեծ ռազմավար մը գլուխը անցած նոյն բանակներուն, կ'ուզէր վերահաստատել Ֆաթիմեան գահը՝ անոր վերայ բազմեցնելով վախճանած Սուլթանին էլ–Համիտ–Պիլլահ որդին. Ֆաթիմեանց այս դաւադրական ապստամբութիւնները չէին յաջողեր. Սալահէտտինի և իրեններուն այժը անընկճելի մնացած է. նոյնիսկ Ֆաթիմեանք Գահիրէի փողոցներուն մէջ չարունակած են իրենց ընդդիմութիւնները, որ քանիցս կրկնուած են. անոնք դիւրաւ տեղի չտուին էյուպեանց: Ինչպէս յիշեցինք վերև, Ֆաթիմեանց միացած էին նուպիական սեւամորթները, որոնցմէ բազմաթիւ անձեր պալատականներ էին արդէն Ֆաթիմեանց ժամանակ. Շաւար և Իպն–ել–Սրիր պատմագիրներուն ըստ՝ նայելով (Տե՛ս Սիռն, 1930, էջ 340–41) Ֆաթիմեանց միացած էին նաեւ Եգիպտահայերը, որոնք Ֆաթիմեան սուլթաններուն երախտաւորեալներն ըլլալով՝ պարտք մը համարեցան նախանձախնդրութեամբ միացած են անոնց ապստամբական չարժումներուն: Շամաթի Նուբէտտինի ուղղեալ տեղեկագրին մէջ պարզօրէն կը յիշատակէ Հայերն ալ իբր մասնակից այդ ընդդիմադիր չարժումներուն:

1168–69էն սկսեալ քուրտերու և թուրքերու կողմէն Հայոց դէմ կատարուած չարդերը, կրօնափոխութիւնները և հալածանքները, զոր կը յիշէ նոյն իսկ Աբուսահլ, արդիւնք պէտք է նկատել Հայոց Ֆաթիմեանց հետ միացման, որու մասին յիշատակութիւն չունի նոյն պատմիչը. թերևս քաղաքական պատճառներու հարկադրանքով, քանի որ ինք ալ ժամանակակից է չատ մը դէպքերու:

Հայոց դէմ սարքուած այդ քաոսնելի արարքներն ու դէպրոդումները չենք կրնար վերագրել ոչ Աթապէկ Նուբէտտինի՝ որ Ռուբինեանց պայազատները՝ Ստեփանէն և Մլեհը իր մօտը պահպանեց, և դիւրացուց Թորոսի իշխանութիւնը և նոյնիսկ օգնեց Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսական ընտրութեան (Վարդան, էջ 129). ոչ ալ Սալահէտտինի՝ Դուքեցի էյուպի որդւոյն՝ (Տե՛ս անդ, էջ 131) որ Հայոց մօտ մեծցած էր եւ ծանօթ էր Հայաստանի. եւ ան իր կատարեալ հայասիրութիւնը յայտնեց, երբ 1187ին Երուսաղէմի գրաւման ժամանակ մեծագոյն մասամբ անաղարտ պահեց հայկական արքավայրերը. ո՛չ ալ Եգիպտացի շիիական իսլամ ժողովրդեան, վասն զի վերջինս Ֆաթիմեան գահուն եւ շիիական վարդապետութեան վերականգնումին աշխատելով՝ կ'ուզէր սիրաշահիլ դրացի հայ ժողովուրդը. հետեւաբար մենք սա եզրակացութեան կը հասնինք թէ՝ սոյն չրջանին Հայոց ենթարկուած այս հարուածները՝ զոր պատճառեցին քուրտք եւ թուրք (թուրք) հաւանաբար յառաջ եկան Հայոց կամայ ակամայ միացումէն ընդդիմադրութեան տեղական հոսանքին հետ:

Եգիպտոսի Հայոց Պատրիարքը Երուսաղէմ կու գայ եւ կը հիմնէ Ս. Սարգսի վանքը.

Աբուսահլ՝ առանց յիշելու պատճառը, մէջ կը բերէ քուրերու և ղուզերու հալածանքը Հայոց դէմ, և այդ առթիւ կը յիշէ թէ Հայոց եկեղեցիներուն չատերը գրաւուեցան և Դպտի-

ներուն տրուեցան. վարուեցաւ Հայոց պատրիարքը իր աթոռանիստ եկեղեցիէն, ու հայ կրօնաւորները ցրուեցան. նոյն հալածանքը ո՛րքան սաստիկ եղած է որ պատրիարքը կը թողու Եգիպտոսը և կը մեկնի Երուսաղէմ:

Պատրիարքին տարագրութեան առթիւ չահեկան է նոյնիսկ Աբուսահլի խօսքերը գնել հոս Հ. Ալիշանի թարգմանութեամբ, զոր կատարած է անդլերէնի վրայէն:

«Երբ ղուզք և քուրտք տիրեցին Եգիպտոսի (1169), գունդ մի քրիստոնեայ Հայոց՝ վրայ հասան այս սևերուն, և չատերը սպաննելով՝ մնացեալները վռնտեցին. և անոնց բնակած թաղն որ մօտ էր Ալ–Համրայի (թաղ) անբնակ մնալով՝ Հատալպա Ղուզի մականուանեալ Գահիրէի վալին գնեց, և մշակութեան երկիր դարձուց տեղը»:

«Հայոց պատրիարքն.— Այս պատրիարքս նախ Եգիպտոս էր Իթֆիհի (որ հիմայ Աթֆիհ إطفيح կոչուի, և փոքր քաղաք մ'է ի հարաւակողմ Գահիրէի, իբր 2800 բնակչօք), յետոյ Ալ–Հաֆիզի խալիֆայութեան ատեն՝ (1130–49) մտածեց պատրիարք ըլլալ, կաշառք տալով: Դաչինք դրաւ ամիրապետին հետ, անոր պատմական գիտութիւններ հաղորդելու. և սա՝ հաճելով՝ թոյլ տալու անոր՝ որ չաբաթն երկու անգամ՝ երկուշաբթի և հինգշաբթի, գայ ի պալատ, էմիրներու և պաշտօնէից հետ. նաև տօնական օրեր, վինքը բարևելու, և նոր գտած տեղեկութիւններ տալու: Այս կերպով երբ պատրիարքն այցելութեան գար ի Զըմբըխտեայ պալատն, կու հաղորդէր ինչ որ գտեր էր ի կենսագրութիւնս և ի պատմութիւնս պատերազմաց, ի ժամանակագրութիւնս և ի տարեգիրս առաջին միրապետաց. և այս կերպով ղբուցակից կ'ըլլար Ալ–Հաֆիզի հետ, ինչուան ասոր մահը, որ հանդիպեցաւ Երկրորդ Ճումատա ամսոյն 544 տարւոյ» (Հիճր. որ է Փրկչին 1149):

«Վերոյիշեալ վանքէն դուրս՝ բայց ոչ հեռի բրտարանէն, (հողէ ամաններու գործարան) զատ փոքր եկեղեցի մի կար, Ալ–Ամիր պի–Ահքամի'լլահ խալիֆային ատեն չինուած (որ է նախորդ Հաֆիզի), ի պէտս Մելքիտաց, փոխանակ Հարա Զաւիլայի մէջ եղած եկեղեցւոյն, որ և աւերուած էր անոր ատեն, և Հաֆըզի ատեն ի մզկիթ փոխուեցաւ...: Կամարներու վրայ չինուած էր եկեղեցին. ներքևն ալ մեռելոց համար դերեզմանատուն մի

կար: Երբ ղուզք և քուրտք Հայոց վրայ հարուած բերին, պատրիարքն Թողուց զԵգիպտոս և եկաւ գնաց Յերուսաղէմ, հետը տանելով 75 Սուրբ Գիրք, որոց մէջ կար և օրինակ մի չորից Աւետարանաց պէսպէս գոյներով և ոսկւով՝ պայծառազարդ պատկերօք հրաշագործութեանց Քրիստոսի, որ փառաւորեալ ըլլայ»:

«Պատրիարքին ճամբորդութիւնն սկսաւ չաբաթ օր Հատուր ամսոյ 15ին (Նոյեմբեր), Մարտիրոսաց 888 թուին (1172 Քրիստոսի), որ համեմատի Հիճր. 569 տարւոյ Ռապի Էվվէլ ամսոյ 23ին: Կ'ըսուի, թէ Երուսաղէմէն դուրս վանք մը չինեց. եկեղեցի մ'այլ յանուն Ս. Սարգսի, سركيس որ է նոյն Ապու Սիրճա ابو سرجه կոչուածն. և այս եկեղեցւոյս փոխադրեց բոլոր սեղաները և ոսկի գահեկանքն. կ'ըսուի այլ թէ 20 միանձունք նոյ սպասքն և ոսկի գահեկանքն. կ'ըսուի այլ թէ 20 միանձունք կային այս վանաց մէջ»:

«Պատրիարքն իրեն փոխանորդ քահանայ մի Թողուց ի Գահիրէ, անոր որդւոյն հետ, որ ժամասացութիւն և պատարագ կատարեն ըստ պատշաճ ժամանակի, Յովհ. Մկրտչի եկեղեցւոյն մէջ, որ ի Հարա Զաւիլա՝ անարատ Տիրամօր մատրան (եկեղեցւոյ) վրայ չինուած է, ինչպէս առաջ ըսինք. այս եկեղեցւոյ մէջ ժողովէին ընկերութիւն մի Հայոց՝ արանց և կանանց: Իսկ ատոնց ունեցած վանքն եկեղեցիներով մէկտեղ՝ ամայի Թողուեցան, և դռներն այլ փակուեցան:— Երբ լուր եղաւ որ պատրիարքն Յերուսաղէմ եկաւ հասաւ անվտանգ, բոլոր քրիստոնեայք ընդ առաջ գնացին իրեն ուրախութեամբ և խնդութեամբ, հանդերձ սաղմոսերգութեամբ, և առջևնէն խաչեր և վառած ջահեր տանելով և բուրվառներով խնկելով:— Ասկէ վերջը պատրիարքն հանգիստ ապրեցաւ քիչ մ'ատեն, և ապա հանգեաւ ի չնորհն Աստուծոյ, որ գովեալ ըլլայ, Տուբի ամսոյ հինգին (որ համեմատի Դեկտ. 27–յունուար. 25). ի նոյն վերոյիշեալ տարին, և Թաղուեցաւ ի վանս Ս. Յակովբայ Զերեգեան յԵրուսաղէմ: — Սա աղնուաբարոյ անձ մի էր, գեղեցիկ տեսքով, վայելուչ հասակաւ. երեսքն մօրուօք մռուզօք պատած, որ ալեւորած էին, և տարւօքն այլ իրեն ուրախունամեայ էր»:

«Կ'ըսուի թէ Յերուսաղէմ նստող հայ եպիսկոպոսն՝ տեսնելով որ ամենքն կ'երթան տեսնուելու այս սուրբ պատրիարքին հետ, իր աղնուական բարուց համար, նախանձելով վրան՝ թոյն խմցուց, եւ մահը պատճառեց: Բայց Աստուած յաջողութիւն

չտուաւ այդ եպիսկոպոսին՝ պատրիարքին մեռնելէն վերջը, և ոչ երջանիկ կեանք. վասն զի քսան օրէն ետև ինքն այլ մեռաւ: Աստուած իր ծածուկ իմաստութեամբ գիտէ թէ որչափ ստոյգ էր այդ եպիսկոպոսին համար ըսուածն: Իսկ պատրիարքն՝ որոյ հաւմար էր խօսքերնիս, դիտուն քահանայ մ'էր, լաւ տեղեակ Ս. Գրոց և զանոնք յայտող բացատրող: Բայց կային նախանձոտք իր բարի համբաւոյն տարածմանն համար, և կ'ըսէին թէ յանցաւոր եղած էր ոչ բարոյական վարքով: Այս զրոյցս հանեցին իրեն անմեղութեան ամենէն աւելի նախանձոտքն: Գրոյս հեղինակն (ինքն Աբուսահլ) վկայէ, թէ հանդիպեցաւ Ասկալոնացի Ապուլ Գասիմ Խալիլ փիլիսոփայ բժշկի, որ կ'ըսէր, թէ տեսեր էր զպատրիարքը՝ Ազ-Զուհրիի վանքում եղած ատեն, իր խըցկան մէջ, և անարատ գտեր է: Այս զրոյցս իր Ասորիս (Եգիպտոսէ յերուսաղէմ) երթալէն և իր մահուանէն վերջը տարածուեցաւ: Մսրայ զատիներուն գլխաւորին (որ էր Ալ-Ազզ Հասան իպն Սալամա՝ Պախիլանի մականուանեալ) տանը մէջ՝ ես այս գրոց խեղճ հեղինակս՝ հանդիպեցայ (վերոյիշեալ) Ապուլ Գասիմի, Շավվալ ամսոյ 27ին, յամին 568» (Հիճր. իսկ Քրիստոսի 1173)»:

Աբուսահլի այս խօսքերու մասին քանի մը դիտողութիւններ ընելէ յետոյ պիտի ծանօթագրենք եգիպտոսի պատրիարքին երուսաղէմէ դուրս հիմնարկած Ս. Սարգսի վանքը, ցոյց տալով նաև անոր հիմնարկուած հաւանական տեղը:

Ըստ Աբուսահլի, պատրիարքը իր աթոռանիստ Ս. Յակոբ եկեղեցիէն 1168–69ին կը վտարուի ու կը հաստատուի Հարա Զաւիլա թաղին Ս. Յովհաննէս Մկրտչի եկեղեցին:

Ուրիշ արաբական պատմական աղբիւրներէ հասկցանք թէ նուպիական սևերը՝ Ֆաթիմեանց կողմը ըլլալով՝ պալատական իրենց ցեղակիցներուն՝ Էյուպեանց դէմ կազմակերպուած ապըստամբութեան առթիւ, մկուցած էին Սալահէտտինի իշխանութիւնը տապալելու դաւադրական չարժումներուն. արդ գիտենք թէ Հայերն ալ Ֆաթիմեանց ի նպաստ կը գործէին, և այդ պատճառաւ քուրտերը և զուզերը կը յարձակէին Հայոց վրայ ու կը վտարէին զանոնք իրենց տեղերէ. ուրեմն լ՞ինչպես կ'ըլլայ որ մի և նոյն նպատակի ծառայող սևերուն դէմ «գունդ մի քրիստոնեայ Հայոց» վրայ կը հասնին. անոնցմէ չատերը կ'սպաննեն և անոնց Ալ-Համրայ թաղը անբնակ մնալով՝ մշակութեան երկիր կը դառ-

նայ, եւայլն: Այս պարագան մեզ համար անհասկնալի կը մնայ:

Պատրիարքը Եգիպտոսէն երուսաղէմ գալուն իր հետը կը բերէ 75 ձեռագիր Սուրբ Գիրք, որոնց մին՝ օրինակ մը չորս Աւետարաններու՝ «պէսպէս գոյներով և ոսկեով՝ պայծառազարդ պատկերօք»: Այս ձեռագիրները, ըստ Հ. Ալիշանի, հաւանական կը թուի թէ Գր. Վկայասէր հետը բերած էր, երբ Եգիպտոս եկաւ. վասն զի յիշուած է մեր պատմիչներէն թէ Վկայասէր հետը ձեռագիրներ բերած ու Եգիպտոս թողած էր:

Աբուսահլի վերև գրուածքէն կ'իմանանք նաև ծանրակշիռ դէպք մը, իբր թէ երուսաղէմ նստող եպիսկոպոսին կողմէն՝ առանձնաձու, եգիպտոսի պատրիարքը թունաւորուած է. այս դէպքին առասպել ու զրպարտութիւն ըլլալը հաստատել աւելորդ է. վասն զի նոյն իսկ Աբուսահլ ինքն է որ՝ կը գրէ «Աստուած իր ծածուկ իմաստութեամբ գիտէ թէ որչափ ստոյգ էր այդ եպիսկոպոսին համար ըսուածը»: Իսկ պատրիարքին վարուց մասին գրուածը լոկ զրպարտութիւն է և Աբուսահլ ինքնին կը հերքէ զայն:

Գալով երուսաղէմէ դուրս պատրիարքին կողմէն Ս. Սարգսի վանքին ու եկեղեցւոյն հիմնարկութեան՝ անոր վրայ կարելի չէ տարակուսիլ. քանի որ Աբուսահլ որոշ կը գրէ թէ «այս եկեղեցւոյս փոխադրեց բոլոր սեղանոյ սպասքն և ոսկի գանձերկանքն». կ'ըսուի նաեւ թէ այս նորահաստատ վանքին մէջ կը բնակէին 20 մլեանձունք: Համեմատաբար նոր, այսինքն 1172 թուականին, հիմնարկուած վանք մը զարմանալի է որ չունի ոևէ յիշատակարան թուղթի վրայ՝ գրով կամ քարի վրայ՝ քանդակուած. և ոչ մի աւանդութիւն մնացած է երուսաղէմէն դուրս Ս. Սարգսի վանքին գոյութեանը: Վանքին հիմնարկութեան պատմականութիւնը գիտնալով՝ անշուշտ պիտի ուզենք գիտնալ նաեւ թէ ո՛ւր չինուած էր ան: Հակառակ մեր պրպտումներուն չկրցինք ո՛եւէ տեղեկութիւն մը ձեռք բերել այդ մասին: Մենք կ'ըմբռնենք թէ «երուսաղէմէն դուրս» բացատրութեամբ պէտք է հասկնանք «երուսաղէմի մօտ», քանի որ հիմնադիր պատրիարքը՝ «երբ կը վախճանի՝ կը թաղուի Ս. Յակոբի մէջ», իբր մերձակայ վանք մը: Ս. Սարգսի վանքին տեղւոյ մասին պիտի յայտնեմ կարծիք մը որ հիմնուած չէ ո՛եւէ ապգ. յիշատակարանի մը վրայ, և է հետևեալը. Երուսաղէմի մօտ, Յունաց Ս-

եղիայի վանքին դիմացը՝ այժմու Թանթուր կոչուած բլուրին վրայ Զ. դարուն կար Ս. Սարգիս անուամբ վանք մը, ուր, ըստ Պրոկոպիոսի, Յուստինիանոս կայսրն ալ ջրհոր մը փորել տուած էր։ Յովհաննէս Մոսքոս ալ կը յիշէ զայն իր «Մարգ Հոգեւոր» կոչուած գիրքին մէջ (Գլ. 182). նոյն վանքին կողմէն, 536ին ալ, Մինաս պատրիարքի օրով, Կ. Պոլսի ժողովին պատուիրակները զրկուած են (Revue de l'Orient Chretien, 1900, էջ 279)։ Commemoratorium de Casis Dei յիշատակարանն ալ Երուսաղէմէն երկու փարսախ հեռի վանքերու մասին խօսած ատեն կը գրէ. «Ս. Կարապետի վանքը (Սյնքեարիմ) կը գտնուին երկու ֆահանայ. Ս. Թէոդոսի մէջ՝ երկու. Ս. Սարգսի ւհջ՝ ւհկ։

1620ին Բուաթէզմիոս լատին պատմագիրը նոյն տեղւոյն վրայ տեսած է եկեղեցի մը և վանքի մը աւերակները (Տե՛ս Meistermann, Nouveau Guide de Terre Sainte էջ 208)։ Տեղւոյն դիրքը, ինչպէս նաև Երուսաղէմի և Բեթղեհէմի մերձաւորութիւնը հաւանական կը դարձնեն հոն տեղ վանքի մը հաստատութիւնը։ Պատմականօրէն ճիշդ է որ, ինչպէս վերի տողերէն տեսանք, հոն Ս. Սարգիս անուամբ վանք մը գոյութիւն ունեցած է. բայց թէ եգիպտոսի պատրիարքին 1172 թուականին հիմնադրած վանքը նոյն Ս. Սարգիս վանքի տեղւո՞յն վրայ էր. չգիտենք. բայց կը կարծենք թէ տեղւոյն յարմարութիւնը և գեղեցկութիւնը, անուան նոյնութիւնը, և թերևս կիսափուլ չէնքերու գոյութիւնը, Երուսաղէմի և չրջակայ վանքերու մերձաւորութիւնը, ազգակները եղած ըլլան եգիպտահայ պատրիարքին հին Ս. Սարգսի վանքին տեղւոյն վրայ հիմնելու նոր Ս. Սարգսի հայկական վանքը. և արդէն վանօրէից պատմութեան մէջ աննախընթաց չէ հին վանքի մը վրայ նոր վանք մը կառուցանելու սովորութիւնը, թէև ըլլայ ան ուրիշի մը կողմէն. ինչպէս է Գաթիզմայի Ս. Աստուածածնի վանքը, նոյնպէս Բեթղեհէմի ճանապարհին վրայ։ Պատրիարքին հիմնարկած Ս. Սարգսի վանքը հաւանաբար 1187ին կործանուած է Սալահէտտինի յարձակմանց ժամանակ։

ԻԲ

ՔՐԻՍՏՈՍԻ Ս. ԾՆՆԴԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՎԱՆՔԸ ԲԵԹՂԵՀԷՄԻ ՄԷՋ

Երկու Աւետարանիչները՝ Մատթէոս (Բ) եւ Ղուկաս (Բ) կը պատմեն Փրկչին Ս. Ծնունդը Բեթղեհէմի մէջ։ Ըստ գրաւոր յիշատակարանաց և աւանդութեան, Քրիստոս ծնաւ այրի մը մէջ, թէև այր բառը Աւետարանիչները որոշապէս չեն յիշեր. բայց Աւետարանին մէջ յիշուած մսուր բառին գոյութենէն յայտնի է թէ Փրկչին ծննդեան տեղը բնակութեան կամ տան վերածուած այրի մը մէջ էր. բայց աստի, չենք կրնար ալ ըսել թէ այրը Աւետարանին մէջ չէ յիշատակուած. քանի՝որ Լազարեան Ճեմարանին ծանօթ հայ ձեռագիր (Թ. դար) Աւետարանը կը յիշատակէ այր բառը. «Եւ նոքա իբրև լուան թագաւորէն՝ գնացին, և ահա աստղն զոր տեսին յարևելս՝ առաջնորդեաց նոցա, մինչև եկեալ եկաց՝ ի վերայ այրին ուր էր մանուկն (Մատթ. Բ. 9)։ Այս տարբերակը առաւելապէս կը հաստատուի մեր Շարակնոցին Աստուածայայտնութեան կանոնով, ուր բազմիցս կը յիշատակուի այրը (*)։

Քրիստոսի ծննդեան աւետարանական մանրամասնութիւնները հոս չենք յիշեր, Աւետարանները կը պատմեն զանոնք։ Մենք միայն պիտի չանանք նկարագրել Քրիստոսի Ս. Ծննդեան այրը, անոր վրայ կառուցուած եկեղեցին ու դարէ դար կրած

(*) Ս. Ներսէս Շնորհալին կ'ըսէ.— «Եւ ո՞ւր արդեօք ուներին տուն. քանզի վասն աշխարհագրին որ ժողովեալ էին բազումք, չէր հնար ուրեք մեք տուն գտանել՝ որպէս պատմէ Ղուկաս թէ ո՛չ գոյր նոցա տեղի յիջևանին։ Եւ ի ծննդեան տեղւոջէ փոխել նոցա յայլ ինն տուն՝ անմարթ էր կարծել, զի մոգքն ի մսուր անդ տեսին զնա։ Բայց քանի թէ զայրն կոչէ տուն, որպէս սովոր են մարդիկ զյարկ օթևանի տո՛ւն ասել»։ (Մեկն. Մտթ.ի էջ 44)։ Շնորհալիի բնագրին մէջ չկայ այր բառը, բայց կա՛յ մեկնութեանը մէջ։

գլխաւոր փոփոխութիւնները և յետոյ պիտի յիշատակենք Ս. Ծննդեան մօտ կառուցուած հայոց վանքը ու անոր վերաբերեալ հայկական յիշատակները։

1. Քրիստոսի Ս. Ծննդեան այրը Կոստանդիանոսէ յառաջ

Յայտնի է որ Ս. Ծննդեան այրը կը գտնուի Բեթղեհէմի ա-րևելքը, քաղաքէն դուրս։ Յուստինոսի եւ Որոգինէսի բացա-տրութեանց նայելով Բեթղեհէմը կ'երեւի թէ բաւական հեռի էր այրէն, և ան հետզհետէ ընդարձակուելով կը մօտենար այրին։ Եկեղեցւոյ այս երկու հայրերու կողմէն այրին նկատմամբ տըր-ուած վկայութիւնները պէտք է ընդունիլ թէ պատմական մեծ ար-ժէք մը կը ներկայացնեն, և համոզում կը գոյացնենք թէ նոյն իսկ առաջին դարերէ սկսեալ տեղացի և եկուոր քրիստոնեայք կը պատուէին Փրկչին ծնած այրը ու ան առարկայ էր արդէն բարեպաշտական սովորութեանց։

Հոս մէջ կը բերենք նոյն երկու հայրերու վկայութիւնները։ Յուստինոս 155 ին իր Տրուախաստութեան մէջ (78. 5) կը գրէ Մատթէոսի Բ. 1, յիշելէ յետոյ, «եւ տղան ծնաւ այն տեղն Բեթղեհէմի մէջ, որովհետև Յովսէփ չէր գիտեր թէ ո՛ւր պիտի բնակէր, Բեթղեհէմի մօտ այրի մը մէջ հաստատուեցաւ. և մինչ հոն կը գտնուէր՝ Մարիամ ծնաւ զՔրիստոս եւ դրաւ զԱնիկա մսուրի մը մէջ. երբ Արաբիոյ մոգերը հասան՝ հոն գտան մա-նուկը»։ Որոգինէս 215 ին արդէն ճամբորդած էր Պաղեստին և անտարակոյս տեսած էր Քրիստոսի Ս. Ծննդեան այրը։ Իսկ 248 ին իրեն հակառակորդ Կելսոսի կը գրէ հետևեալը. «Քրիստոսի Բեթղեհէմի մէջ ծնած ըլլալու մասին, Միքիայի մարգարէու-թենէն, Յիսուսի աշակերտներուն կողմէն պատմուած Աւետա-րանէն յետոյ, եթէ մէկը ուրիշ ապացոյցներ ալ ուզէ, թող գիտ-նայ թէ անոր ծննդեան նկատմամբ Աւետարանի մէջ պատմուա-ծին նման, Բեթղեհէմի մէջ ցոյց պիտի տրուի ա՛յն այրը, որուն մէջ ան ծնած է, և այս այրին մէջ այն մսուրը, ուր խանձար-բապատեցաւ։ Եւ ինչ որ ցոյց կը տրուի ծանօթ է ամէնուն, նոյն իսկ հեթանոսներուն, այսինքն քրիստոնէից կողմէն երկըր-պագեալ և հիացեալ Յիսուսը ծնած է այս այրին մէջ»։ Ջանց

կ'ընենք Ս. Եպիփանի վկայութիւնը, որ համիմաստ կը խօսի Որոգինէսի. ինչպէս նաև Յիսուսի մանկութեան անվաւեր Աւե-տարանին յիշատակութիւնը, որոնցմով կը հաստատի թէ այրին գոյութիւնը ո՛չ միայն աւանդութեամբ, այլ նաև Աւետարանով և Ս. Հարց միաձայն վկայութեամբ կը հաստատուի Բ. դարէն մինչև Դ. դար։

Քրիստոսի ծննդեան այրը սակայն, Բ. դարու առաջին քա-որդին, յայտնի վկայութեամբ մը, փոփոխութիւն մը կրած է առանց ջնջելու Քրիստոսի ծննդեան աւետարանական պատմու-թեան եւ անոր հիասքանչ դէպքերու յիշատակները։ 132 ին Պարքոշիպայի ապստամբութենէն վերջ Ադրիանոս կայսրը իր Յուլիոս Սևերոս մեծ զօրապետին հրամանատարութեամբ միան-գամ ընդ միշտ երուսաղէմի մէջ հրէական ոյժերը ջախջախելով՝ քաղաքին հին դիմագիծը կը փոխէր, վերածելով զայն հռոմէա-կան քաղաքի մը, իր բոլոր հաստատութիւններով։ Սն քարու-քանդ ըրաւ երուսաղէմը, և նոյն իսկ անոր անունը փոխելով կոչեց, Էլիա Գաբիտոլինա. և վերահաստատեց հո՛ն հեթանոսու-թիւնը, ինչպէս Սողոմոնեան Տաճարին մէջ, նոյնպէս Գողգոթայի մէջ և այլուր զետեղեց հռովմէական կուռքեր, և Տնօրինական Ս. Տեղիք վերածուեցան հեթանոսական մեհեաններու։ Բեթ-ղեհէմի Ս. Ծննդեան այրին մէջ ալ Ադրիանոս հաստատեց Ա-դոնիսի կամ Թամմուզի կուռքը, այրին չորս կողմը վերածելով մայրաստանի մը։ Այս մասին կիւրեղ երուսաղէմացին իր Կնճայտութեան գիրքին մէջ (ՃառԺԲ.) Բեթղեհէմի այրին վրայ խօսած ժամանակ, յայտնապէս կը գրէ 347 ին, ըսելով թէ «Չի յառաջ քան զսակաւ մի ամաց, մայրի ունէր զտեղին»։ Նուի-րական այրին չուրջը հաստատուած էր այս անտառը և նուիր-ուած էր Ադոնիսի, որպէս զի եգիպտոսէն և սիւրիական ա-փունքներէն երուսաղէմ և Բեթղեհէմ հաստատուող նորեկները գային նչանաւոր օրերու մէջ վայելելու Ադոնիսի նկատմամբ ի-րենց բուռն յուզումները, զոր ճաշակած էին Ալեքսանդրիոյ, Պիպլոսի և այլ տեղեաց հեթանոսական սրբավայրերու մէջ։

Բայց վերի պարագան աւելի լաւ կը բացատրէ Բեթղեհէմի մեծ մենակեացը Յերոնիմոս Դ. դարուն գրուած իր մէկ նամա-կին մէջ. «Ադրիանոսէն մինչև Կոստանդիանոս, գրեթէ 180 տա-րիներ, Յարութեան տեղւոյն վրայ պաշտուեցաւ Սրամպղիմ

կուռքը, Գիւտ Խաչի ժայռին վրայ Աստղիկի մարմարէ արձանը, զոր հեթանոսները հոն զետեղած էին, կարծելով որ յարութեան և խաչի նկատմամբ մեր ունեցած հաւատքը պիտի կարենային յափշտակել՝ եթէ Ս. Տեղերը կուռքերով աղարտէին: Բեթղեհէմը որ այժմ մեզ կը վերաբերի, եւ աշխարհի ամէնէն օգուտաւէտ տեղն է, եւ որուն համար սաղմոսերգուն կ'երգէ ըսելով՝ ճշմարտութիւն յերկրէ բուսաւ, Թամմուզի, այսինքն Ադոնիսի նուիրական անտառովը հովանաւորուած էր, և այրին մէջ, ուր երբեմն մանուկ Քրիստոս բազմած էր, կ'ողբային Աստղիկի տարփուհին»:

Բայց պէտք է դիտել որ եթէ պատմութեան լուսով պիտի առաջնորդուինք, հարկ կ'ըլլայ ասելցնել թէ Թամմուզի կամ Ադոնիսի հեթանոսական պաշտամունքը քրիստոնէութենէ Ը. դար առաջ մտած էր Պաղեստինի մէջ, ինչպէս յայտնի է Եզեկիէլի (Ը. 14) և Եսայիի (ԺԷ. 10) գիրքերէն: Ադրիանոս կայսրը որքան հրէութեան նայնքան եւ քրիստոնէութեան թշնամի էր, այդ պատճառաւ ուղեց Ս. Տեղերը խափանել կռապաշտութիւն հաստատելով: Ադոնիսի հեթանոսական պաշտամունքը չկարողացաւ խափանել Ս. Ծննդեան այրին մէջ մեր Փրկչին համար կատարուած քրիստոնէից երկրպագութիւնը, Խաչը յաղթեց և Ադոնիսի արձանը վտարուեցաւ Ս. Ծննդեան այրէն:

2. Ս. Ծննդեան եկեղեցին Կոստանդիանոսէն մինչեւ Յուստինիանոս.

Կոստանդիանոսի տիրապետութեամբ քրիստոնէական կրօնի յաղթական պսակը կ'ամբողջանար: Նիկիոյ ժողովին մէջ (325) կայսրը Պաղեստինի եպիսկոպոսներուն հետ կը խորհրդակցէր Ս. Տեղեաց մէջ հինուելիք եկեղեցիներուն ծրագրին վրայ. ժայռին մէջ փորուած գերեզմանը, ուրկէ Փրկիչը յարութիւն առաւ, ա՛յն այրը, ուրկէ համբարձաւ ան, և Ս. Ծննդեան այրը ուր ծնաւ. այս երեք նուիրական այրերը խանդավառած էին իր հոգին՝ անոնց վրայ վաղընդհոյթ բարձրացնելու համար հոյակապ տաճարներ: Մէկ կողմէն կայսրը կը պատրաստուէր այդ նուիրական նպատակին համար, և միւս կողմէն իր մայրը, Հե-

ղինէն, երուսաղէմ կը ղրկէր անձամբ հսկելու համար Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան եկեղեցիին շինութեան: Թէեւ այրին վրայ շինուած եկեղեցիին հսկողն էր Հեղինէ, բայց Եւսեբիոս, իր Նահապետական կոստանդիանոսի գիրքին մէջ, շինութեան գործը ամբողջովին կը վերագրէ Կոստանդիանոսի. սակայն Կոստանդիանոսի կենսագրութեան գրուածքին մէջ, անսալով իր ճշմարիտ պատմագրի կոչումին, չ'ուզեր զանց ընել Հեղինէի մասնակցութիւնը Ս. Ծննդեան եկեղեցիի շինութեան մէջ: Կը թուի թէ թագուհին մասնաւոր բարեպաշտութիւն մը կը սնուցանէր նկատմամբ այրին, ուր Ս. Կոյսը ճաչակած էր աստուածային մայրութեան ուրախութիւնները: Հեղինէի նկատմամբ Եւսեբիոսի խօսքերը կը դնենք հոս. «Հեղինէ անմիջապէս երկու տաճարներ կանգնեց, մին Ս. Ծննդեան այրին վրայ, միւսն Համբարձման լերան վրայ»: Թագուհին պատշաճ զարդարանքներով օժտեց Ծննդեան այրը ու անոր վրայ նորոգ կառուցուած եկեղեցին, որ սկսած էր 326 ին գեռ գործը չէր աւարտած, 329ին, Հեղինէ արդէն վախճանած էր:

Մենք Եթերիա ուխտաւորուհիին խօսքերէն գտնելով կը դիտենք որ Բեթղեհէմի նորոգ շինուած եկեղեցին չունէր կառուցուածքի այն չքեղութիւնը, զոր ունէին միւս սրբավայրերը, ինչպէս որ կը տեսնէ Պորտոյլ անանուն ուխտաւորը. երկուքն ալ սաղմոսական նորակառոյց տաճարներու մասին կը չռայլեն իրենց գովաբանութիւնը. բայց Բեթղեհէմի եկեղեցին կը նկատեն սովորական տաճար մը, եւ կը գովաբանեն միայն անոր ոսկեայ, արծաթի եւ դիպակի տօնական ճոխ զարդերը. սակայն ամենէն ճիշդ գաղափարը կու տայ նոյն եկեղեցիին կառուցուածքի մասին, վերջին տարիներս գտնուած Մատապայի եկեղեցւոյն մոզայիք քարտէսը: Մատապա սուրբգրական քաղաք մ'է Անդրյորդանանոս մէջ, և անոր եկեղեցւոյն մոզայիքը, որ հաւանաբար Ջ. դարու գործ է, կը ներկայացնէ Երուսաղէմի յատակագիծը որ ճշգրտօրէն ցոյց կու տայ Երուսաղէմի պարիսպները, փողոցները և զանազան եկեղեցիները, և կը դիտուի որ Պողոքթայի և այլ հոյակապ եկեղեցիներու հետ բաղդատելով Ս. Ծննդեան եկեղեցին սովորական չէնքով մը պատկերացուած է նոյն մոզայիք-քարտէսին վրայ, որով կը հաստատուի հնագոյն դարերու ուխտաւոր ուղեգիրներու ճանաչութիւնը զոր վերև մէջ բերինք:

Եւսեբիոսի և անոր չարունակողներուն խօսքերէն կը հասկըցուի որ Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան եկեղեցին և Զիթենեաց Լեռան Աչակերտարանը համանմանութիւններ ունին։ Անոնք միևնոյն ներշնչումէն ծնած են, միևնոյն խնամոց առարկայ եղած են և չինուած են միևնոյն ժամանակ։ Մին և միւսն աւետարանական դէպքերով նշանաւոր բնական երկու այրերու փառաւորութեան նպատակը ունեցած են. ուխտաւորները իրենք իսկ ըմբռնած են նոյն երկու չէնքերու զուգութիւնը։ Ասոնք տանք Պորտոյի անանուն ուխտաւորին, որ 330 ին այցելեց Երուսաղէմ, երբ հազիւ աւարտած էին չինութիւնները.— «Դուք կ'ելնէք Զիթենեաց Լեռը, ուր մեր Տէրը աշակերտներուն իր վարդապետութիւնը սորվեցուց չարչարանքէն առաջ։ Հոն եկեղեցի մը չինուած է Կոստանդիանոսի հրամանաւ».— «Անկէց (Հռաքելի գերեզմանը) երկու մղոն դէպ ի ձախ Բեթղեհեմն է. ուր Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ծնաւ։ Հոն չինուեցաւ եկեղեցի մը Կոստանդիանոսի հրամանաւ»։ Լսենք այժմ Էթէրիան.— «Կ'աղօթեն այն եկեղեցիին մէջ որ կը կոչուի Աչակերտարան. հոն կը գտնուի այն այրը, ուր Յիսուս աշակերտաց սորվեցուց իր վարդապետութիւնը».— «Բեթղեհէմի եկեղեցիին մէջ արարողութիւններ կը կատարէին, նոյն եկեղեցիին մէջ է այն այրը ուր Տէրն մեր ծնաւ»։

Եկեղեցիին չափ այրն ու մսուրքն ալ գեղեցկօրէն կը զարդարէին։ Ցերոնիմոս իր նամակներուն մէջ ամենէն սրտառուչ և խանդավառ տողերը նուիրած է թէ՛ այրին և թէ՛ մսուրին փառաւորութեանը համար։ Յիշեցնենք արդէն թէ Որսկիենէսի օրերէն ցոյց կու տային այրը և մսուրը։ Ցերոնիմոս Ծննդեան տօնին Բեթղեհէմի մէջ տուած իր մէկ քարոզին մէջ հետևեալ կերպով կը խօսի մսուրի մասին. «Ա՜հ, երանի թէ տեսնէի ա՛յն մսուրը ուր Տէրն մեր բազմեցաւ։ Մենք Քրիստոսը պատուելու պատճառով հողէ մսուրը վերցուցինք անոր տեղ արծաթէ չինուած մսուր մը դնելու համար։ Վերցուած մսուրը ինձ համար աւելի թանկագին էր։ Ոսկին և արծաթը հեթանոսութեան համար են, բայց քրիստոնէական հաւատքը այս հողէ մսուրին արժանի է։ Անիկա որ ծնաւ հո՛ն, կը գատապարտէ ոսկին և արծաթը։ Ես չեմ գատապարտեր սակայն զանոնք որ բարեպաշտութեամբ այդպէս վարուած են. բայց կը հիանամ Տիրոջը վրայ, որ թէպետև աշխարհի արարիչը, կը ծնի ոչ թէ ոսկիին և արծաթին մէջ, այլ

հողէ մսուրին մէջ»։ Ահա այս տողերով կ'ողբար անուանի մենակեացը զանցառութեանը վրայ ա՛յն պարզութեան՝ որ Բեթղեհէմի հրապոյրն էր։ Արծաթէ մսուրը այն «զարմանալի խորհրդանչաններէն» էր, զոր Ս. Հելինէ Ս. Ծննդեան այրին մէջ զետեղեց կուսական որդեծնութիւնը պատուելու համար։

Շատ կանուխէն Ս. Ծննդեան եկեղեցիին մէջ այլ և այլ քրիստոնեայ ժողովուրդներ ու վանականներ իրենց լեզուով կը կատարէին սաղմոսերգութիւն և պաշտամունք։ Երուսաղէմի կըղերը նոյնպէս տօնակատարութիւններ ունէր Ս. Ծննդեան եկեղեցիին մէջ։ Էթէրիա իր Ուղեգրութեան մէջ կը նկարագրէ թէ՛ Ս. Գերեզմանի և թէ՛ Ս. Ծննդեան եկեղեցիներու մէջ մասնայատուկ տօները և արարողութիւնները. նոյն ուխտաւորուհիին խօսքերէն կը հասկցուի որ Ս. Զատկէն քառասուն օր վերջը հինգշաբթի օրը Երուսաղէմացիք Բեթղեհէմ կ'երթային և հո՛ն կը կատարէին տեղւոյն և օրուան յարմար պաշտամունք և կը յիշատակէին Քրիստոսի Ս. Ծնունդը, և պարզ է դիտել այս յիշատակութենէն որ Դ. դարուն տակաւին հաստատուած չէր Համբարձման տօնը. վասն զի եթէ ան գոյութիւն ունենար՝ փոխանակ Բեթղեհէմի, Համբարձման եկեղեցին հարկ կ'ըլլար երթալ, ինչպէս յետոյ կ'ընէին և այժմ ալ կ'ընենք, Համբարձման եկեղեցին երթալով։ Այս տօնակատարութենէն զատ, Ս. Ծննդեան եկեղեցիին մէջ հանդիսաւորապէս կը կատարուէր Քրիստոսի Ս. Ծննդեան և Աստուածայայտնութեան տօնը Յունուար 6ին, ինչպէս կը յիշատակէ դարձեալ նոյն ուխտաւորուհին։ Նոյն օրը Ս. Ծննդեան եկեղեցիին մէջ կանոնական պաշտամունք կատարելէ յետոյ կղերականք թափօրով կ'երթային Հովուանոցի եկեղեցին և հոն ալ կը կատարէին պատշաճ արարողութիւններ. այս մասին կը վկայէ 690 ին նաև մեր Գրիգոր Արշարունի վարդապետը իր «Ընթերցուածոց Մեկնութեան» գիրքին մէջ։

3. Ս. Ծննդեան եկեղեցին Յուստինիանոսէն մինչեւ Խաչակիրները.

Ժ. դարուն, Աղեքսանդրիոյ պատրիարք Եւտիքիոս թողած է մեզ Տարեգիրք մը, որ բիւզանդական և արաբական չրջաննե-

րու պատմութեան վերաբերմամբ Թանկապին բովք մըն է և ա-
նոր տեղեկութիւնները հնախօսական և մատենագրական յետա-
գոյն գիւտերու մէջ քանիցս ստացած են փայլուն հաստատու-
թիւններ: Ս. Ծննդեան եկեղեցւոյ վիճակի մասին ան կը պատմէ
արտավէպ մը (anectode) Զ. դարու, զոր պէտք չէ զանց ընել,
ցորչափ անով կը հաստատուին նոյն եկեղեցիին ուսումնասիրու-
թեան եղրակացութիւնները: Սամարացիներուն կողմէն երուսա-
ղէմի այրուած եկեղեցիներուն և հիւրանոցներուն վերաշինու-
թեան առթիւ Ազիքսանդրեան Տարեգիրը կը շարունակէ.— «Թա-
գաւորը պատուիրեց պատուիրակին քանդել Բեթղեհէմի եկեղե-
ցին, վասն զի ան փոքր էր, և չինել զայն աւելի հոյակապ, ըն-
դարձակ և փառաւոր, այնպէս որ երուսաղէմի մէջ անոր նմանը
չգտնուի: Պատուիրակը երուսաղէմ հասնելով՝ ուխտաւորաց հա-
մար չինեց հիւրանոց մը, նորոգեց այն եկեղեցիները զոր այրած
էին Սամարացիները. բազմաթիւ վանքեր վերականգնեց, վեր-
ջապէս Բեթղեհէմի եկեղեցին փլցուց և վերաշինեց, ինչ որ այ-
սօր կը տեսնուի: Երբ ամէն բան վերջացաւ, ան եկաւ թագա-
ւորին մօտ, որ ըսաւ անոր. «Նկարագրէ ինձ թէ ի՛նչպէս չինե-
ցիր Բեթղեհէմի եկեղեցին»: Երբ ան նկարագրեց զայն, թագա-
ւորը անոր նկարագրութիւնը վայելուչ չգտաւ և չհաւնեցաւ ա-
նոր նկարագրած ձևին: Այն ատեն բարկացաւ անոր և ըսաւ.
«Ցափշտակեցիր դրամները և զողցար: Դուն չինեցիր չէնք մը որ
շատ փոքր է և մթին: Իմ ուզածիս պէս չինած չես եկեղեցին և
ինձ խորհուրդ չես հարցուցած»: Այս խօսակցութենէն յետոյ թա-
գաւորը զանիկա գլխատել տուաւ:

Մէկ կողմ դնելով զարդարանքի մասերը, այս պատմութեան
հիմը կարևոր կը գտնենք՝ Ս. Ծննդեան եկեղեցին յուստինիա-
նոսեան վերանորոգութեան առթիւ:

Նախ ճշդենք Յուստինիանոսի մտադրութիւնը և իր նպա-
տակին գործադրութիւնը: Յուստինիանոսի նման մեծ չինարար
կայսր մը ծրագիր մը ունեցած է Բեթղեհէմի կոստանդիննեան ե-
կեղեցիին տեղ չինել աւելի բարձր, աւելի հոյակապ, իր ժամա-
նակին յարմար չքեղ չէնք մը, կասկած չկայ ասոր: Կայսրը սի-
րահար չքեղ և մեծակառոյց չէնքերու, իր յիշատակը յաւերժա-
ցընելու համար կայսրութիւնը կործանելու աստիճան իր անձնա-
կան փառքէն խանդավառուած՝ առիթ չէր փախցնէր կոստան-

դինեան եկեղեցիներուն պարզութիւնն ու միաձևութիւնը փո-
խանակել չքեղութիւններով և նոր ոճի յանդուգն համեմատու-
թիւններով: Բիւզանդիոնի մէջ այլ և այլ առիթներով փլցուած
ու վերաշինուած եկեղեցիներուն մէջ կայսեր հրամանով կը հաս-
տատէին նոր ոճեր՝ որ երբեք նմանութիւն չունէին փլցուած
կամ կործանուած հին եկեղեցիներուն: Բեթղեհէմի եկեղեցին ալ,
529 ին Սամարացւոց ապստամբութեան առթիւ, վնասուած էր:
Այս մասին ո՛ևէ բացայայտ տեղեկութիւն չունինք: Միայն զայ-
կարելի է հետևցնել այն յիշատակութենէն, զոր Եւտիքիոս իր
պատմութեան հետ կը խառնէ Սամարացիներուն կողմէն հրդեհ-
ուած սրբավայրերու վերաշինութիւնը և Բեթղեհէմի պարիսպ-
ներուն նորոգութիւնը, զոր Պրոկոպիոս ցոյց կու տայ Յուստի-
նիանոսի գործերուն մէջ: Նոյն իսկ անկարելի է աւելի հաւաս-
տեաւ հաստատել թէ Ս. Ծննդեան եկեղեցին, որ այն ատեն եր-
կու հարիւր տարուան հնութիւն ունէր, այն աստիճան փլփլած
ըլլայ որ կարևոր նորոգութիւններու պէտք ունենայ, թեպետև
այս կարծիքը ըստ ինքեան հաւանական, ընդունելի ըլլայ օրի-
նակովը Ս. Առաքելոց եկեղեցւոյն, որ Բեթղեհէմի կոստանդին-
եան եկեղեցիին ժամանակակից էր, և սակայն Զ. դարուն աւե-
րակ դարձած էր լոկ իր հնութեամբը, ըստ Պրոկոպիոսի:

Սոյպ է որ Զ. դարուն, խորհրդանշանական և ծիսական
պատճառով մը նախընթաց դարերուն հիմնարկուած քրիստոնէա-
կան եկեղեցիները փոփոխութիւններու ենթարկուեցան: Նախնի
դարերու մէջ քիչ գործածուած խաչաձև յատակագիծը կը ձկտէր
նոր ծաւալ մը ստանալ, քրիստոնէական գաղափարին յարմարա-
գոյն: Բայ աստի, նոյն ձևը կը համապատասխանէր ծիսական
նորութեան մը, որ էր Խորհրդանոց (Prothèse) ունենալ և Մեծ
Մուտք (Grande Entrée) կատարել (*): Ս. Հազորդութեան ընծա-
ներուն պատրաստութիւնը այս ժամանակէն վերջ սեղանէն դուրս

(*) Հոգելոյս Տ. Եղիշէ Դուրեան Սրբազան դիտել տուաւ մեզ թէ
մեր խորհրդատետրին մէջ Ս. Պատարագի թափօրէն յետոյ, ձաշու շարա-
կանին ժամանակ, ծածուկ կարդացուած «Ցէր Աստուած մեր» աղօթքին
մէջ «Աւա՛ այժմ ընդ **մուտս** մեր մտանել...» նախադասութեան **մուտք** բա-
ռով՝ կը հասկցուի, ըստ Ոսկեբերանի պատարագամատոյցին, պատարա-
գի խնկարկութեան թափօրը կամ Փոքր Մուտքը, որու մասն է Աւետարանի
վերաբերումը. իսկ Մեծ Մուտքը կը կատարուի սկիհին վերաբերումով:

կատարուելով՝ տեղի կ'ունենար երկրորդական կողակի մը մէջ. այն տեղէն է որ այս ընծաները հանդիսաւորութեամբ կը փոխադրուէին գլխաւոր կողակին մէջ հաստատուած սեղանը: Խորհրդանոցին հակառակ կողմէն բացուած երրորդ կողակ մը կը կոչուէր սարկաւագատուն՝ մեծ աւանդատան հետ ունեցած մերձաւորութեան պատճառաւ: Յոյներէն ոմանք կը կարծեն թէ Յուստինիանոս հրեշտակներուն պատուէրին համաձայն որոշած էր Ս. Սոփիայի մէջ երրեակ կոնք մը սեղծել: Պէտք կ'ըլլայ ըսել թէ Կ. Պոլսի և նոյն իսկ կայսրութեան մէջ այդպիսի մասնայատկութիւն մը այդ թուականէն յառաջ չատ քիչ տարածուած էր: Այդ ձեռնարկին մէջ կը տեսնուէր Ս. Երրորդութեան խորհրդանշանը, ինչպէս նաև խաչին պատկերը: Սակայն պէտք է գիտնալ որ «խաչաձև» բառը ի հարկէ չ'ենթադրեր խաչի բազուկներուն հաւասարութիւնը. ան կը յարմարի նմանապէս եկեղեցիի մը, որուն երկար կոնքերը (nefs) կը յենուն սրբավայրի մը՝ օժտուած երեք կողակներով որ բացուած են միևնոյն գիծին վրայ, բայց անոնց երկուքը, հիւսիսայինը և հարաւայինը, իրարու երես կը նային արևելեան կողակին հետ կազմելով տեսակ մը առանցք, ինչպէս են օրինակի համար Շնուտիի եգիպտական վանքերու եկեղեցիները: Անոնց, որ եղջերաւաքաղ կը նկատեն գոյութիւն ունեցող եկեղեցիներուն ծիսական և ճարտարապետական նոր պահանջներուն յարմարումը, թանձրացեալ օրինակ մը յառաջ կը բերենք, այն է Կ. Պոլսի Վլաչէրնի Ս. Աստուածածին եկեղեցին: Այս տաճարը որ 450էն յետոյ Մարկիանոսէն և Պուլքերիայէն չինուած էր, մինչև Յուստինոս Բ. (565–578) պահեց միակ կողակ մը, զոր ունէր իր հիմնարկութեան ժամանակ: Բայց այս կայսրը, յարգելով իր նախորդներուն դեռ հաստատուն մնացած գործը, պարտք կը համարի այս եկեղեցիին խաչի մը ձևը տալ՝ աւելցնել տալով կողակ մը հիւսիսային կողմը և կողակ մըն ալ հարաւային կողմը: Արդեօք նմանապէս չե՞ն օգտուած Երուսաղէմի մէջ Ս. Յարութեան Կոստանդինեան բոլորշի եկեղեցին օժտելու նոյն եղանակով, 614ի պարսկական արշաւանքին առիթով:

Քրիստոնէական չէնքերու նոր բաժանման ուրիշ մէկ տարր մը, այսինքն գաւիթ (narthex) չինելը Զ. դարուն խիստ տարածուն սովորութիւն մը եղած է: Յիշատակարաններէն դատելով, Երուսաղէմի մէջ գաւիթ ունեցող առաջին եկեղեցին էր Ս. Աստուածածինը, որ չինուած էր 543ին Յուստինիանոսի առատաձեռնութիւններով: Գաւիթը գրաւեց անդաստակը (atrium) սրահին տեղը, որ նախապէս կը տարածուէր եկեղեցիին ճակատը: Բայց այս սրահը միշտ չէր չնչուներ: Երբեմն զայն գաւիթին առջև բերելով գոհ կ'ըլլային, և չորս սիւներով անդաստակին հետ միաժամանակ ան գոյութիւն կ'ունենար:

Այսպէս Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան եկեղեցին վերաչինելու ծրագիրը, ինչպէս որ յղացաւ Յուստինիանոս, կրնար ծնունդը ըլլալ, ինչպէս ծիսական կարգի, նոյնպէս արուեստական դիտումներու հետևանքով: Եկեղեցիներու չինութեան մէջ կղերի մասնակցութիւնը կը վկայէ թէ ծիսական պահանջներու հոգը երբեք մէկ կողմ թողուած չէր: Եթէ Ս. Գերեզմանի աշխատանքներու ձեռնարկը Կոստանդիանոսի կողմէն Բիւզանդացի քահանայի մը՝ Եւստաթիոսի յանձնուեցաւ, Պարագոս եպիսկոպոսին հսկողութեան տակ, Յուստինիանոսի ճարտարապետ Թէոտորի պաշտօն տրուեցաւ երուսաղէմի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ չինութիւնը: Կայսրը երկու եպիսկոպոսներու՝ Սակաղոնցի Անտոնի և Բելլացի Զաքարիայի յանձնարարեց Սամարիացիներէ հրդեհուած եկեղեցիները քննել և անոնց վերաչինութեան ծախքերը ճշդել: Պետական գանձը կամ Սամարացիներուն հարստութիւնները պիտի հոգային այս ծախքերը: Այս վերջիններուն աւերները կը տարածուին, ինչպէս առաջին Պաղեստին, որուն կը վերաբերէր Բեթղեհէմը, նոյնպէս երկրորդ Պաղեստինը որ կը բովանդակէր Սկիւթոպոլիսը և Դեկապոլիսը:

Որո՞նք են Յուստինիանոսի մեծ ծրագիրը և Ս. Ծննդեան եկեղեցւոյ վիճակը երբ սկսուեցան փոփոխութիւնները որ կը պարզուին յիշատակարանին պարզ քննութեամբ մը, որմէ անտարակոյս կը հանգցուի թէ ծիսական զարգացմամբ ստեղծուած պահանջին գոհացում տրուած է: Բազմաթիւ եկեղեցիներու վերաբերութեամբ Բիւզանդիոնի մէջ կատարուածին նման, կայսերական ճարտարապետական փառասիրութիւններու համապատասխան նոր սրբավայր մը ստեղծելու համար Բեթղեհէմի եկեղեցին ամբողջ չէնքը չէ քանդուած, հակառակ Եւթիքիոսի պատմութեան: Բայց և այնպէս անձիւղ պիտի ըլլայ կարծել թէ նախնական չէնքը բացարձակ կերպով անվթար մնացած ըլլայ, վասն զի ամէն վերյարդարում ուղ կանխահաս քանդում կրնայ ունենալ: Յուստինի-

անոսի ճարտարապետին կողմէն Բեթղեհէմի մէջ կատարուած աշխատանքը կը նմանի Յուստինոս Բ.ի Վլաչերնի եկեղեցիին և Մոտեստոսի Ս. Յարութեան մէջ կատարած աշխատանքներուն: Եւտիքիոսի պատմութեան համաձայն, Յուստինիանոս իր ճարտարապետը կը յանդիմանէ երկու կէտերու մասին, առաջինը սա է՝ թէ ան Բեթղեհէմի եկեղեցիին սիւնազարդ և հոյակապ անդաստակը քանդած է և եկեղեցին ձեղցուցած է և անոր տեղ չինած է սովորական և փակ գաւիթ մը. երկրորդը սա է՝ թէ նախնական ներդաշնակաւոր եկեղեցիին պատերուն մէջ կոչտ ծակեր բացած է հոն կողակներ դնելու համար:

Ճարտարապետը կը թուի թէ փոխանակ իր ծրագիրները կայսեր հաւանութեան ենթարկելու, փութացած է գոհացում տալու կղերին տեսութիւններուն: Սակէց զատ, կը կարծուի այս նպատակին տրամադրուելիք դրամները անբաւական էին կայսեր մեծ փափաքին համապատասխան նպատակին հասնելու համար:

Այս վերյարդարութիւններէն հազիւ մէկ դար վերջ, Ս. Ծննդեան եկեղեցին նոր վերանորոգութիւն մը պիտի պահանջէր, եթէ 614ի Երուսաղէմի սրբավայրերուն դժբախտ ճակատագիրներուն վիճակակից ըլլար: Բայց ան պարսից արշաւանքներէն զերծ մնաց: Նոյն եկեղեցին իր պահպանութիւնը կը պարտի մանաւանդ պարագայի մը, որ իր տարօրինակութեան հակառակ, խիստ հաւանական է: Եկեղեցիին ճակատը կամ անդաստակին վերին սրահը զարդարող մոզայիք մը կը ներկայացնէր Մոգերուն երկրպագութիւնը, այնպիսի ձեւի մը տակ որ խիստ տարածուած էր քրիստոնէական թուականի առաջին դարերուն և որմէ խիստ յստակ օրինակներ պահած են Գետնափամբաններու նշխարաց սրահներու նկարչութիւնները եւ բիւզանդական պատկերագրութիւնը: Մինչ կոյսը՝ գոնու մը վրայ նստած և Յիսուս Մանուկը գրկած է, աստղը կը փայլի իր գլխուն վրայ, մոգերը բազկատարած կը մօտենան, պարսիկ տարազ հագած, փռիւգական գդակը գլուխնին, ուռուցիկ պատմուճանը սեղմող գօտին և վրայէն ալ կարճ վերարկու մը ձախ ուսին վրայ ճարմանդուած և որուն ծալքերը յետ կոյս կը ծածանէին: Պարսիկ արշաւողները այս տարազը դիւրութեամբ ճանչցան: Այս արտաքինով չէ՞ որ իրենց Միթրա աստուածը ամէն տեղ կը ներկայանար: Փռիւգական գդակը անոնց աչքին մխիթիք նշանակութիւն

մը չունի՞: Այն ճառագայթները որոնցմով կը շրջանակուէին գդակին (pileus) պատկերը, կը վկայէին իրենց յարգանքը աստուածային խորհրդանշանին հանդէպ: Մոգերը որ սովորաբար կը գրգռէին Մոսրովի հրօսակները քրիստոնեայ տաճարները քանդելու, պարտք զգացին հանդարտիլ իտես այս անձնաւորութիւններու, որ հագած էին իրենց և իրենց աստուածոյն զգեստը: Սրբավայր մը զոր կը պաշտպանեն պատկառելի խորհրդանշաններ եւ իրենց նախորդներուն պատկերը, սրբապղծութիւն մը պիտի ըլլար կրակի տալը:

Այս հետաքրքրական արտավէպը հասած է մեզ պատկերամարտութեան վերաբերեալ Թ. դարու սինոդական նամակի մը մէջ, որուն բնագիրը բղխած է Երուսաղէմի 836ի ժողովին մէջ և առաջին անգամ տպագրուած է 1874ին:

634ին Արաբներու արշաւանքին պատճառաւ Երուսաղէմի քրիստոնեաները արգիլուեցան Բեթղեհէմ երթալ Ս. Ծնունդը տօնելու համար: Նոյն ժամանակը Սոփրոնիոս պատրիարքը իր ծննդեան քարոզին մէջ կ'ակնարկէ ըսելով թէ Բեթղեհէմը պաշարուած է և այժմ անմերձենալի է, անկարելի է տեսնել նուիրական Մսուրը և Այրը: Նոր արշաւողները եկեղեցիին և այրին զարդերը և կարասիները աւերեցին, բայց եկեղեցին անաղարտ թողուցին: 638էն սկսեալ Ս. Երկիրը արաբական իշխանութեան տակ մը մնար, ինչպէս նաև Բեթղեհէմը:

Օմար ամիրապետին Երուսաղէմի գրաւած ժամանակ, Ս. Ծննդեան եկեղեցիին քանդումէ զերծ մնալուն պարագան խալամ պատմագիր Եագուբ (ԺԹ. դար) հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ, (Տե՛ս Palestine under the Moslems, էջ 300) «Բեթղեհէմն է այն տեղը ուր Յիսուս ծնաւ. ան մօտ է Երուսաղէմի: Հոն կան չատ գեղեցիկ շուկաներ: Հոն կը գտնուէր այն արմաւենիի ծառը՝ զոր կը յիշատակէ Գուրանը: Այս տեղերը արմաւ չի հասուննար. բայց այս մէկ ծառը բացառութիւն է: Ան յիշուած է Գուրանին մէջ, և Մարիամին կը տրուի նոյն արմաւէն եգիպտոս փախած ժամանակ. ասիկա եղաւ հրաշք մը պաշտպանելու համար զանիկա. զրոյցը այսպէս կ'ըսէ. եկեղեցի մը, որուն նմանը չկայ քրիստոնեաներուն մէջ գտնուիր: Երբ Օմար ամիրապետը Երուսաղէմ եկաւ, Բեթղեհէմցի վանական մը անոր մօտեցաւ և ըսաւ. քեզմէ չնորհք մը պիտի խնդրեմ Բեթղեհէմի համար. Օմարը ըսաւ. այդ տեղը չեմ

գիտեր, բայց կը սիրեմ տեսնել զայն: Երբ Օմար հոն գնաց, ըսաւ ժողովուրդին, դուք չնորհք պիտի գտնէք եւ ապաշխարութիւն, բայց մեզ համար անհրաժեշտ է որ այն տունն տեղեր ուր քրիստոնեաները կը գտնուին, մզկիթ մը կառուցանենք: Վանականը պատասխանեց, Բեթղեհէմի մէջ կը գտնուի կամարակապ չէնք մը՝ այնպէս մը չինուած է, որով կարելի կ'ըլլայ գառնալ դէպի ձեր Քիպլէն, ա՛ռ զայն և չինէ՛ իսլամներուն համար մզկիթ մը, և եկեղեցին մի՛ քանդեր: Օմար այս կերպով կը խնայէ տաճարին և իր աղօթքը կը կատարէ կամարակապ չէնքին մէջ, եւ կը վերածէ զայն մզկիթի, քրիստոնեաները պարտադրելով կանթեղներով լուսաւորել զայն և անոր մաքրութեան ու նորոգութեան հսկել: Իսլամները սերունդէ սերունդ բնաւ չեն գադրած այցելելէ Բեթղեհէմ և իրենց աղօթքները կատարելէ այս կամարակապ չէնքին մէջ, որ Օմարի չէնքն է: Մինչև հիմակ ալ նոյն չէնքը ծանօթ է այս անունով. վասն զի ֆրանկները (Խաչակիրները) բան մը չփոխեցին՝ երբ անոնք երկրին տիրեցին: Կ'ըսեն թէ հոն կը գտնուին Դաւթի և Սողոմոնի գերեզմանները»:

Յուստինիանոսի աշխատանքներէն անմիջապէս յետոյ Բեթղեհէմի եկեղեցին և այրին ձևին և դիրքին վերաբերմամբ տեղեկութիւնները աւելի ճոխ են: Այցելու մը որ առաջին անգամ տաճար կը մտնէ առաջին նայուածքով կը տեսնէ աջէն ու ձախէն կրկնակ սիւնաշարք մը, որ եկեղեցին կը բաժնէ երեք կոնքերու (nefs) և երբեակ կողակներու որ անոր կու տան խաչի ձև մը: Սիւներու թուոյն նկատմամբ յիշատակարանները կը տարբերին, բայց Ժ. դարուն անոնց թիւը կը համրուի չիսուն: Այս եկեղեցին ունէր առանձնայատկութիւն մը, որուն չիշատակութիւնը ի զուր կը փնտռենք Յուստինիանոսէ յառաջ. այսինքն եռադասեան ձևը (trichorale) և խաչաձև յատակագիծը, զոր կը ձևացնէր Ս. Ծննդեան եկեղեցին: Եկեղեցին աւելի պայծառացած էր խոյակներու ոսկեզօծումով, քովէթարներու (architrades) քանդակներով և որմերու մոզայիքներով: Այս հրաշալիքներու մտածումը միայն զմայլանքի կը մղէ Սոփրոնիոս բանաստեղծը. «Ի տես ոսկեճաճանչ սիւներու և գեղակերտ մոզայիքներու, իմ վիշտերուս ամպը կը ցրուէր: Աստղերու նման փայլող պըշակները կը նչմարէի, չնորհիւ արուեստաւորին ճարտարութեան, հո՛ն է որ երկինքի փառքը կը պարզուի»:

Ըստ Արգիւլֆի, Է. դարուն Բեթղեհէմի եկեղեցին կը կոչուէր Ս. Աստուածածին: 870ին Բեռնարդոս վանականին համաձայն, այրին մուտքը կը բացուէր հարաւային կողմը, մինչ ելքը կը գտնուէր արևելք: Լատինական տիրապետութեան սկիզբը, այս արևելեան դուռը նչանակուած կը գտնենք Դանիէլ կրօնաւորի Ուղեգրութեան մէջ. «Արևելեան դռնէն Ս. Այրը մտնելով հողին վրայ ձախին կ'ուենանք այն տեղը ուր ծնաւ մեր Տէրը, վրան կը գտնուի սեղան մը, ուր պատարագ կ'ըլլայ»: Այցելու մը այսօր հիւսիսային սանդուխէն պիտի իջնէ, այլապէս պիտի չը կարենայ արտայայտուիլ: Շատերը կը պնդեն սակայն, արևելեան կողմի մուտքն է որ կսրծել կու տայ մեզ թէ՝ Ժ. դարուն, Այրը իջնելիք սանդուղին ուղղութիւնը քանի մը փոփոխութիւններ կրած է:

Այս երկրորդ չրջանին ուխտաւորները համաձայն են Մսուրէն զանազանել Քրիստոսի ծննդեան տեղը: Ծննդեան տեղը Այրին արևելեան կողմն է, առաջին տեղն է այն՝ որուն կը հանդիպի ուխտաւորը, երբ ներս մտած է: Անոր վրայ չինուած է սեղան մը հանդիսաւոր պատարագներու համար: Դուրսը կը դրուի չարժուն սեղան մը, մանաւորներու արարողութիւններու յատուկ: Անատոյգ կը մնայ թէ արդեօք փոքր կողակի մէջ հաստատուած սեղան կա՞ր, ինչպէս այսօր կայ: Կը կարծենք թէ այս չրջանին գոյութիւն ունէր չորս սիւներով սեղան մը, ինչպէս կ'երևի Ժ. դարուն: Պատմիչներուն և ուղևորներուն ըսածներն նայելով Այրը ունէր ոսկեզօծումներ և լաւ պահպանուած նկարներ:

Այս չրջանին յիշատակարանները նուազ բացայայտ են Մսուրքի մասին. որոշ բան մը չէ կարելի ըսել թէ Ս. Հեղինէի արծաթ Մսուրքը ի՛նչ եղած է Պարսից և Արաբաց ալչաւանքին ժամանակ: Հաւանական է որ ան ուրիչ սրբութիւններու հետ Պոլիս փոխադրուած ըլլայ, պատերազմներու հետևանքով: 1157 ին Պոլսի եկեղեցիներէն միոյն գանձատան մէջ էր «ա՛յն Մսուրը որուն մէջ բազմեցաւ Փրկիչը»: Յուստինիանոսի կատարած վերանորոգութեան ժամանակ Ս. Այրին բաշխումին մէջ ունէ փոփոխութիւն կատարուեցա՞ւ: կարելի է և նոյն իսկ հաւանական, ա՛յն փոփոխութիւններու հետեւանքով զոր կրեց վերնայարկի սրբավայրը: Օրինակի համար, այս երկրորդ չրջանին, կը հաս-

տատանք թէ Ա.յրին սեղանը Մասուրին մօտ չէր գտնուեր, ինչպէս Ցերոնիմոսի օրով, այլ այն տեղը որ Փրկչին Ծննդեան տեղը կը համարուէր: Ա.յրին հիւսիսային կողմն ալ ցոյց կու տային ջրոր մը՝ ուր ինկած էր մոգերուն աստղը, ըստ Եպիփանի:

Ցիշատակարան մը Commemoratorium de Casis Dei խորագրով կը գրէ թէ Բեթղեհէմի եկեղեցին Թ. դարուն ունէր տասն և հինգ կղերներ՝ քահանայ եւ վանական, ինչպէս նաեւ երկու մենաստեցներ: Բայց Երուսաղէմի կղերը կը չարունակէր Բեթղեհէմի մէջ կատարել Ս. Ծննդեան տօնը և նոյն եկեղեցին յատուկ տօները, ինչպէս կը հասկցուի Սոփրոնիոսի վերոյիշեալ խօսքերէն: Հաքէմ Խալիֆայի (1009) քանդումէն զերծ մնաց նաև Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան եկեղեցին բարեբախտ պատճառներու հետևանքով, այնպէս որ 1029ին և 1047ին ուղեկից ուխտաւորները հիացումով կը յիշեն ուխտական մեծ տօները և հանդիսութիւնները, զոր կը կատարէին քրիստոնեայք Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան եկեղեցիին մէջ:

4. Ս. Ծննդեան եկեղեցին Խաչակիրներէն մինչեւ Սալահէտտին.

Խաչակիրներուն գալէն յառաջ Պաղեստինի գրեթէ բոլոր եկեղեցիները Արաբներուն ձեռքով կործանուեցան, միայն Բեթղեհէմի Ս. Կուսի եկեղեցին ազատ մնաց կործանումէ: Բեթղեհէմցիները Ս. Ծննդեան տաճարին պահպանումին համար, երբ լսեցին թէ Խաչակիրները Էմմաուս հասած են ու պիտի յարձակին Երուսաղէմի վրայ, խաչակիր բանակին ընդառաջելով դիմեցին դուքս Կոտֆրուայի որ փութայ օգնութիւն ղրկել. նկատի առնուեցաւ Բեթղեհէմցիներու խնդրանքը և Դուքսը՝ Թանկրէտի և Պուրկի Պաղտինի առաջնորդութեամբ Բեթղեհէմ փութացուց հարիւր ընտիր ասպետներու գունդ մը, որ առաւօտուն կանուխ Բեթղեհէմ հասնելով ցնծութեան աղաղակներով ընդունուեցաւ և առաջնորդուեցաւ դէպի Ս. Ծննդեան եկեղեցին: Տեղացի կղերը մասնակցեցաւ այս խանդավառ թափօրին, որուն երաժշտական երգերուն խառնուեցան ուրախութեան արցունքները: Գոհաբանութեան երգերէն ու Ս. Ա.յրին այցելութենէն յետոյ, Թանկրէտ ի նշան յաղթութեան դրօշակ մը բարձրացուց Ս. Ծննդեան

եկեղեցիին վրայ, յետոյ գնաց ասպետներու գունդը՝ միանալու բանակին՝ մասնակցելու համար Երուսաղէմի գրաւման:

Ս. Տեղերու յաղթութեան հետևանքով Կոտֆրուայի կողմէն հիմնուած լատին թագաւորութիւնը յանձնուեցաւ անոր եղբօրը՝ Պաղտինի, որ փառասէր մրցակիցներու դէմ իր վեհապետական իրաւունքները ապահովելու համար պարտք համարեց թագաւոր պսակուիլ: Յայտնի է ա՛յն կրօնական զգացումը՝ որ ստիպած էր Կոտֆրուայի դուքսը հրաժարելու թագաւորական տիտղոսէն: Պաղտին նոյնանման մտածումով մը առաջնորդուեցաւ թագադրութեան համար նախամեծար համարիլ Բեթղեհէմը Երուսաղէմէն: Պատմիչ մը կ'ըսէ թէ «ան յատկնութիւն չունեցաւ թագ դնելու, ոսկիով և պատուական քարերով զարդարուելու և թագաւոր հռչակուելու Երուսաղէմի մէջ, ուր մեր Փըրկիչը, թագաւորաց թագաւորը մինչև ի մահ խոնարհած է աշխարհի փրկութեան համար կրելով փշեղէն պսակը»: Այս ընտրութեան պատճառներուն մէջ պէտք է նկատել նաև Դաւթի օծման յիշատակն ի Բեթղեհէմ, որ անոր հայրենական վիւղն էր: Պաղտին Ա.ի թագադրութիւնը հանդիսաւորապէս տեղի ունեցաւ 1101 Ծննդեան տօնին օրը: Քսան տարի վերջը դարձեալ Ս. Ծննդեան եկեղեցիին մէջ Պաղտին Բ. և իր կինը ընդունեցին թագաւորական օծումը: Այդպիսի առանձնաշնորհում մը պիտի բարձրացնէր Բեթղեհէմի եկեղեցիին գերընտրութիւնը և իր վրայ պիտի հրաւիրէր իշխաններու նպաստը: Բեթղեհէմի եկեղեցին 1101ին ժողովրդապետութիւն էր, 1101–1110ին վանահայրութիւն. այս վերջին թուականին, Պաղտին Ա.ի խնդրանքին վրայ՝ եպիսկոպոսութեան բարձրացաւ: Ասկաղոն, որուն ի վնաս հաստատուեցաւ եպիսկոպոսական նոր աթոռը, իրր ժողովրդապետութիւն հպատակեցաւ Բեթղեհէմի: Այսպէս էր նաև Նազարէթը, որ ի վնաս Սկիւթուպոլսի, եպիսկոպոսութեան բարձրացաւ: Իրր մայրաքաղաք՝ չատ հին աւանդութիւններուն և մերձաւորութեանը պատճառաւ Երուսաղէմի կատարած ոտնձգութիւններէն Բեթղեհէմի եկեղեցին պաշտպանելու համար, վեհապետները մեծամեծ նպաստներ հաստատեցին հոգալու համար ո՛չ միայն կղերին ապրուստը, այլ նաև, գոնէ մասամբ, այն նորոգութիւնները զոր կը պահանջէր հնամենի եկեղեցին: Աշնուականներն ալ առատօրէն մասնակցեցան թագաւորներուն հետ:

Ստոյգ է որ ԺԲ. դարուն սկիզբը Ս. Ծննդեան եկեղեցին իր նախնական գեղեցկութիւնը կորսնցուցած էր: Կոստանդիանոսէն ի վեր անցնող ութ դարերը Ս. Սյրը բերած էին միլիոնաւոր ուխտաւորներ, և չատ անգամ ալ բարբարոս հրոսակներ: Ամենէն հաստատուն և լաւագոյն կերպով չինուած սալայատակ մը կրնա՞ր այնքան երկար ժամանակամիջոցի մը մէջ անվնաս մնալ ուխտաւորներու խոշոր ու կոշտ կօշիկներուն անդադրում չփումներէն: Պէտք է նաեւ նկատի առնել հեռուէն եկող այնքան հաւատացեալներուն այն բարեպաշտիկ վանտալականութիւնը՝ որով կ'ուզէին իրենց մօտ ունենալ ո՛նէէ Ս. Տեղի մը մասունքը, ժայռի մը կամ մոզայիքի մը բեկորը, մարմարի կամ ծեփի կտոր մը, այն ալ ընդհանրապէս չատ գէշ կերպով ձեռք բերուած: Մոմերու և խունկերու ծուխը, ինչպէս նաեւ գարաւոր փոշիներու համաբարդութիւնը աղօտացուցած էին մոզայիքներու պայծառութիւնը: Եթէ ԺԲ. դարու մոզայիքները սկսած կ'երեւնային 1461ին ուխտաւորի մը, ի՞նչ վիճակի մէջ կրնային գտնուիլ 1100ին, Դ. կամ Զ. դարու մոզայիքները: Այդ պատճառաւ է որ Խաչակիրները չանացին հաստատել եկեղեցիին վաղեմի բարեզարդութիւնը: Իրենց աշխատանքները մէկ օրէն միւսը չաւարտեցան, ամենէն կարեւորներէն սկսան, այսինքն՝ չէնքին, տանիքին կամ յատակին վերաբերեալ մասերէն սկսելով աւարտեցին պատերուն զարդարանքովը:

Խաչակրաց տիրապետութենէն յետոյ Ս. Ծննդեան եկեղեցիին այլ և այլ փոփոխութեանց ծանօթութեամբ կարող կ'ըլլանք ըմբռնել թէ Խաչակիրք ի՛նչպիսի բազմաթիւ անհրաժեշտութիւններով յարդարեցին եկեղեցին, չորս դարու արաբական գրաւումէն յետոյ:

Ուշեգիր ուխտաւորները այս չրջանին մէջ բաւական ծանօթութիւններ տուած են այս եկեղեցւոյ մասին. անոնց նկարագրութիւններէն կը քաղենք ինչ որ պիտի գրենք: Մանաւանդ գետնները իրաւամբ կը նմանեցնեն այս եկեղեցին հռովմէական պազիլիքաներուն և կը սահմանեն գաւիթը իբր կամարակապ սրահ մը՝ որ իր առջեւը ունի չէնքին դուռները: Այս դուռները, որ երեք են, կը բացուին ընդարձակ և երկար միջավայրի մը մէջ, ուր կան իւրաքանչիւր տասնըմէկ սիւներով չորս կարգեր, «սիւներ չատ գեղեցիկ, չորս ձողաչափ բարձր, միակտուր եւ հաստ, տեսնելու արժանի»: Ձերմակով երակաւոր այս կարմիր միապաղաղ սիւնաբուները իւղով այնքան չփուած եւ յղկուած են որ մարդ հայելին նայածի պէս կրնայ իր դէմքը տեսնել անոնց մէջ: Պատերուն ստորին կողմերը ծածկուած են ճերմակ մարմարի տախտակներով, որ կը ցոլացնեն ինչ որ կը գտնուի և կ'անցնի եկեղեցիին մէջ: Սրբավայրին խաչաձև յատակագիծը և երեք կողակներու մասնայատկութիւնը չատ ուղեւորներ նօթագրած են. տեղեկութիւններ տուած են նաև դասին, սիւներուն և յատակի ու տանիքի մասին: Տանիքը անփուտ փայտէ չինուած էր և կը տեսնուէր ներսէն, և ծածկուած էր կապարով: Եկեղեցիին կատարին վրայ երկաթէ ձողով մը հաստատուած էր ոսկեզօծ պղնձէ աստղ մը ի յիշատակ Մոգերու առաջնորդող աստղին:

Ս. Ծննդեան եկեղեցիին ճոխ զարդարանքի նկարագրութիւնը աւելի չահագրգռական է, վասն զի նոյն զարդարանքներու տակ կը չողային մեծ գաւթին պատերը: Ներկայիս գրեթէ անհետացած այս արուեստին նկարագրութիւնը իր յատուկ տեղը ունի մինագրութեան մը մէջ, որուն նպատակն է ո՛չ թէ միայն անցելոյն մէջ գտնել ի՛նչ որ այսօր կայ, այլ նաև ընթերցողին ներկայացնել այն վեհութիւնը զոր կը պարզէր Ս. Ծննդեան եկեղեցին իր փառքի հին օրերուն: Եթէ եկեղեցւոյ զարդարանքին ու մոզայիքներուն նկարագրութիւնը աւելի հին եւ կամ միջին դարու ուղեւորներու յիշատակարանաց վրայ յենլով պիտի գրենք, չատ քիչ բանով մը միայն կարելի է գոհանալ. վասն զի նոյն ծանօթագրութիւնները չատ կցկտուր են և չատ համառօտ, նոյն իսկ հակասական և անճիշդ. նոյն զարդարանքներուն ամբողջական նկարագրութիւն մը ընելու համար պէտք կ'ըլլայ իջնել մինչև 1626 թուականը, ուր Գուարէզմիոս ֆրանչիսկեան մեծաւոր գիտնականը, իբր ականատես վկայ և տեսականագէտ, կրնայ տալ մեզ այն տեղեկութիւնները որոնք կարևոր են մեզ, թէև անկատար ա՛յն մեծ ընդհատներուն (lacunes) համար, զոր կրծող ժամանակը և արշաւողները պատճառած են: Գուարէզմիոսի տուած տեղեկութիւններուն կցելով Մարքիզ Տը Վոկէի դասական գործած մեկնութիւնները, պիտի կրնանք ակնարկ մը նետել Ս. Ծննդեան եկեղեցիին կեդրոնական գաւիթին և դասին այսօրուան ճերմկցած

պատերուն վրայ, պատմութեան աչքերով դիտելու համար այն հրաշալիքները որ անյայտացած են: Այժմ գոյութիւն ունեցող եկեղեցիներուն հասնելով պիտի կրնանք հաստատել հնախօսնեբրու կողմէն տրուած տեղեկութիւններուն ճշդութիւնը:

Ս. Ծննդեան եկեղեցիին ներքին զարդարանքները ճոխագոյն եղանակով մը կատարուած են Յաչակրաց ժամանակ: Այդ զարդարանքները երկու տեսակ են, մոզայիք եւ նկար, որ չքեղագոյն փայլ մը կու տային եկեղեցւոյն: Մոզայիքներէն ամենէն խորհրդաւորն էր արեւմտեան կողմը ճակատի ներքին դրան վրայ Ճեսսէի ծառը, քնացող Ճեսսէի կողերէն երեք չառաւիղներ կը բուսնէին և կը բաժնուէին ճիւղերու, որոնց իւրաքանչիւրը կը կրէր Քրիստոսի նախնիքներէն մին: Նոյն ծառին վրայ Ժ. դարուն տակաւին կ'երևնային Յովել, Սեմա, Միքիա, Եզեկիէլ, Եսայի և Բաղաամ՝ Մեսիայի նկատմամբ իրենց մարգարէական լատիներէն գրուածքներով: Տաճարին արևելքը կը գտնուէին հետևեալ մոզայիքները, որոնց համառօտութիւնը կու տանք հոս. 1. Նիկիոյ Ժողովը (325), նոյն մոզայիքին մէկ կտորը տակաւին գոյութիւն ունի, 2. Կոստանդնուպոլսի Ա. Ժողովը (381), որ մինչ ցայժմ ամբողջութեամբ կը գտնուի, 3. Եփեսոսի Ժողովը (431), որուն երկրորդ մասը միայն կայ այժմ, բնագրին առաջին մասին բովանդակութիւնը պահած է Դուարէզմիոս, 4. Քաղկեդոնի Ժողովը (451) որ, բացի կամարաչէն և գրակալներու ստորին մասէն, գոյութիւն ունի այժմ, 5. Բ. Ժողով Կ. Պոլսի (553), ամբողջովին ջնջուած, 6. Գ. Ժողով Կ. Պոլսի (680), որմէ կը մնայ միայն կրկնակ աղեղնակամարը եւ արձանագրութեան վերի մասը, գրեթէ եօթ տող, չորսը մէկ կողմը և երեքը միւս կողմը, 7. Բ. Ժողով Նիկիոյ (787), ամբողջապէս ջնջուած: Մինչ միւս ժողովներուն բովանդակութիւնները յստնարէն արձանագրուած էին, այս ժողովին արձանագրութիւնը լատիներէն է. Դուարէզմիոս ընդհատներով ընդօրինակած է և Տը Վոկէի կողմէն գիտնօրէն վերահաստատուած: Ժողովներու շարքին գլուխը պահող ծոփորները (frises), ինչպէս նաև պատուհաններուն անջրպետը բռնող հրեշտակները ամբողջովին քանդուած են:

Տաճարին հիւսիսային պատին վրայ Ժ. դարուն կը տեսնուէին հետևեալ ժողովները իրենց բովանդակութեամբ. 1. Անկիւրիոյ Ժողովը (314), այժմ բոլորովին ջնջուած, 2. Անտիոքի Ժողովը (272), այժմ գոյութիւն ունի, բացի վարի մասէն ուր քանի մը վիրեր ջնջուած են, 3. Սարդիկեի Ժողովը (347), տակաւին այժմ տեսանելի, բացի վարի կողմէն լինկած քանի մը վիրերէն, 4. Փանգրայ Ժողովը (Դ. դար), բոլորովին ջնջուած, բովանդակութիւնը պահած է Դուարէզմիոս, 5. Լաոդիկեի Ժողովը (Դ. դար), բոլորովին ջնջուած, 6. Կարթագինեի Ժողովը (254), բոլորովին անյայտ: Իւրաքանչիւր տիեզերական և մասնաւոր ժողովներուն համառօտութիւնը նշանակուած էր մոզայիքներուն մէջ:

Այցելուն որչափ կը մօտենայ Ս. Աչքին՝ կրօնական ծանօթութեանց չրջանակը կը կատարելագործուի: Հարաւային կողակին մէջ այցելուն կը տեսնէր Փրկչին ծնունդեան մոզայիքը որ չինուած էր բիւզանդական ոճով: Դուարէզմիոս դեռ իր օրով կը տեսնէր այս պատկերին մէկ կտորը, որուն վրայ չինուած էր նորածինը լուացող մանկաբարձին պատկերը ու անոր ամբողջ արձանագրութիւնը: Նոյնին մէկ կողմը կը գտնուէին Մոգերու երկրպագութիւնը և Մոգերուն վերադարձը հրեշտակին առաջնորդութեամբ: Հարաւային կողմը կային նաև Յիսուսի Զարչարանաց, Յարութեան և Համբարձման մոզայիք պատկերները: Դասին կեդրոնական մասին հարաւը կար Ընծայումն ի Տաճար, հիւսիսը՝ Պենտեկոստեի և Ս. Կուսին թաղումը, արևելեան կողակին մէջ Աւետումը, Մարիամը ձախին և հրեշտակապետը աջին՝ Ս. Գաբրիէլ անունով: Մեծ կամարին կեդրոնը կը գտնուէր Տիրամօր մէկ պատկերը, և անկիւնակալներուն մէջ՝ Աբրահամու և Դաւիթ Մարգարէին պատկերները: Մինչև տեղւոյն մէջ պատմական այս մոզայիքներուն տակը կան մին լատիներէն և միւսը յունարէն երկու արձանագրութիւններ, որոնք կը հաստատեն թէ այս մոզայիքներ եւ նկարներ ե՞րբ չինուած են եւ որո՞նք չինած են: Հոս կը դնենք անոնց թարգմանութիւնը:

«Ամօրի Թագաւոր, պահապան առաքինութեան, բարեկամ առատաձեռն, ընկեր համեստութեան եւ թշնամի ամբարշտութեան, սիրող արդարութեան և բարեպաշտութեան, վրէժխնդիր մեղաց, կ'իշխեր իբրև հինգերորդ Թագաւոր. Էմմանուէլ՝ վեհանձն նուիրատու և կայսր բարեպաշտ, հրամանատար Յունաց. հոս կ'ապրէր եւ եկեղեցին կը կառավարէր բարեպաշտն

Ռաուլ՝ արժանաւոր եպիսկոպոս, երբ Եփրեմի ձեռքը կը չինէր այս գեղեցիկ (նկարը)...»:

Յունական արձանագրութիւնը, որ մեծ մասով տակաւին կը տեսնուի, ամբողջութեամբ կարելի է վերահաստատել շնորհիւ Ժ. դարու յոյն ուխտաւորի մը եւ Տը Վոկէի կողմէն ամբողջացած և ուղղուած Գուարէզմիոսի օրինակներուն: Տարբեր բառերով այս արձանագրութիւնը կը հաստատուի լատիներէն տեղեկութիւններով, որ է հետեւեալը. «Ներկայ գործը աւարտած է նկարիչ և մոզայիք չինող վանական Եփրեմին ձեռքով, Մանուէլ Կոմնենոս մեծ կայսեր եւ Երուսաղէմի մեծ թագաւոր Ամորիի եւ Բեթղեհէմի եպիսկոպոս Ռաուլի օրով, 6677 տարւոյն, Ընդիկտիոն Բ. կամ աւելի շատ 6673, Ընդիկտիոն Ժ.»: Առաջին թուականը ըստ Պոլսի տումարահաշուին, որ ժամանակ Մարմնաւորութեան առաջին տարին կ'իյնայ աշխարհի ստեղծագործութեան 5509ին և կը համապատասխանէ 1169 քրիստոնէական թուականին: Այս ժամանակ կը թագաւորէր Մանուէլ Կոմնենոս Բիւզանդիոնի մէջ (1143 - 1180), Երուսաղէմի մէջ Ամորի (18 Փետր. 1162 — 11 Յուլիս 1173), և Ռաուլ եպս. Բեթղեհէմի եպիսկոպոսական աթոռը կը գրաւէր: Երկրորդ թուականը Ժ. դարու յոյն անանունէ մը ընդունուած՝ կը համապատասխանէ 1165 փրկչական թուականին:

Այժմ ներկայացնենք մեծ գաւիթին հիւսիսային սիւնաշարքի սրբոց նկարները. 1. Ս. Մակար, որ կը բռնէ խաչ մը և հագած է արմաւենիէ հիւսուած վերարկու. 2. Ս. Անտոն, դէմքին վարի մասը կը մնայ, հագած է կնգղաւոր երկայն վերարկու մը. 3. Ս. Եւթիմիոս, հագած է յունական չուրջառ մը, աջ ձեռքովը կ'օրհնէ և ձախովը բռնած է գրուածք մը. 4. Ս. Գիորգ, աջը կը գտնուի գեղարդ մը եւ առջեւը սուր մը՝ որուն կոթը խաչաձև է: Այ կողմն է վահանը. 5. Ս. Լիոնարդոս, հագած է սեւ վերարկու մը եւ կոթնած է գաւազանի մը վրայ. 6. Ս. Կոզմա, հագած է կարմիր վերարկու. 7. Ս. Դամիանոս, կարմիր վերարկու հագած է. 8. Ս. Կարպոսոս, հաւանաբար իւրյանաց, Երուսաղէմ այցելած է. 9. Ս. Յովհաննիկոս Աւետարանիչ, սուրբը իր ձեռաց մէջ ունի իր Աւետարանը:

Մեծ գաւիթին հարաւային սիւնաշարքին վրայ 1. Ս. Թեոդոսիոս, հագած է ճերմակ վերարկու մը. 2. Ս. Սաբա, հագած

է դեղին վերարկու մը և բռնած է գրուածք մը. 3. Ս. Ստեփաննոս, կը կրէ լատին լայն չուրջառ մը, ձախ բազուկին վրայ կապուած է բազպանը, միւս ձեռքովը բռնած է աւետարան մը. 4. Ս. Կանուտ՝ թագաւոր Տանիմարքայի (✠ 1086), թագը գլխին նկարուած է, աջ բազուկը յեցած է գեղարդի մը վրայ եւ ձախովը բռնած է խաչով զարդարուած վահան մը. 5. Ս. Օլաֆ, (1015–1030) թագաւոր Նորվեկիոյ որ կը կրէ կապոյտ վահան մը ոսկեզօծ խաչով, իր մասին չատ մը զրոյցներ չրջան կ'ընեն. 6. Ս. Վենսան, մարտիրոս, լատին սարկաւագի զգեստ հագած է. 7. Ս. Յովհաննիկոս Մկրտիչ, հագած է իր աւանդական կաշիէ զգեստը, որուն տակ կը տեսնուի արեւէն սեւցած սրունքները, ձեռքն ունի գրուածք մը. 8. Ս. Եղիա, որ մտախոհ դիրքով մը նստած է, Միքէլ-Անժէլ Մովսէսին նման ձեռքը մօրուքին երկարած է: Սուրբին վրայ թռչող երկու ագռաւներ անոր հաց կը բերեն. 9. Ս. Ոնոփրիոս, կը կրէ երկար սրածայր մօրուք մը եւ սպիտակնեղէն մը:

Միւս սիւնաշարքերուն վրայ ցանցառ կերպով կը գտնուին առաքելոց և այլ սրբոց նկարներ: Ս. Ծննդեան եկեղեցիին այս բազմաթիւ մոզայիքներուն և նկարներուն չինութիւնը արդիւնք կը նկատուի Բիւզանդիոնի և լատին թագաւորութեանց խնամիական կապակցութեանց եւ մասնաւորապէս Ժ. դարուն յոյն եւ լատին եկեղեցեաց միութեան գաղափարի ձգտումներուն: Այդ ըմբռնման հետեւանքով է որ այս համազգային քրիստոնէական մեծ եկեղեցիին մէջ այլ եւ այլ ազգաց սուրբերը նկարուած են ու արձանագրութիւններ ունին յոյն և լատին եկեղեցեաց և ժողովուրդներու ներկայացուցիչները:

1187ին Սալահէտտին, գրաւելով Պաղեստինը, պահպանեց Ս. Ծննդեան եկեղեցին և յաջորդներն ալ այդ մտօք չարժեցան: Ժե. դարուն եկեղեցւոյ մոզայիքները եւ մարմարները կամաց կամաց սկսան քանդել ու տանիքը մեծապէս վնասուած էր. նոյն ինք տեղացի քրիստոնեաները իրենց աղքատութիւնը դարմանելու մտքով տաճարին մարմարները հանել տանելու սրբապղծութիւնը գործած են և եղած են մարդեր որ Ս. Այրին մէջ գանձ փնտռելու դիտումով յատակին մարմարները տեղէն հանած ու կոտրած են: Ժ. դարուն տաճարին բոլոր գեղեցկութիւնները այլ եւս խոխոտուած էին, ու մինչև մեր օրերը չէ կատարուած

ռեւէ աչքառու նորոգութիւն մը։ Դժբախտութիւն է որ այսօր Ս. Ծննդեան եկեղեցին կապուած է իր անձման զարդերէն, և տեսնելով զայն, չի կրնար համեմատել Կոստանդինեան, Յուստինիանոսեան եւ Բիւզանդական շրջաններու այն պեղակերտ զարդարանքներուն հետ որ պճնած էին Բեթղեհէմի եկեղեցին։

Օգտուած ենք հետեւեալ կիրքէն. Bethléem, le sanctuaire de la Nativité. P. P. H. Vincent et P. M. Abel. 1904։

5. Քրիստոսի Ս. Ծննդեան եկեղեցիին հայկական յիշատակները եւ Հայոց Վանքը Բեթղեհէմի մէջ.

1.— Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան եկեղեցին կը յիշատակուի Մովսէս Կաղանկատուացիին (Է. դար) Պատմութիւն Աղուանից խորագրով գրքին մէջ (էջ 422). Իսկ Բեթղեհէմ հետագոյն է ի Յարութենէն 220 հրաւասխ յարեւմտից կողմանց։ Զոր մեծութեան եկեղեցւոյն 200 կանգուն յերկայնութիւնն եւ 100 ի լայն սեամբ մարմարիոնով, խառնայ կամարակապ եւ ի ներս է կրկին այրն զոր Աբրահամ գնեաց ի կաղանդս շիրմացն։ Եւ ի ներոյ բեմին սուրբ այրն եւ մսուրն, ուր սեղան է եւ պատարագ մատչի։ Եւ յայսմ եկեղեցւոյն մատուռն, յորում մանկանցն սպանեղոցն ի Հերովդիէ ննջարան պահին։

Կաղանկատուացիին մէջբերած այս յիշատակարանը համաձայն Դ. կամ Ե. դարու ուխտաւորի մը Օրագրութիւնն է, գրուածքին հիմը թէեւ չատ հին, բայց կը թուի որ ընդօրինակողը ինչ ինչ ձեռնմխութիւններ կամ յաւելումներ ըրած է. եւ ի ներս է կրկին այրն զոր Աբրահամ գնեաց ի կաղանդս շիրմացն խօսքը կ'ակնարկէ Մակփելայի (*) այրին (Ծննդ. ԻԳ. 9) որ հին յիշատակարաններու մէջ Բեթղեհէմի այրին յիշատակութենէն յետոյ կը դասակարգուի։ Յիշատակարանիս նկարագրութիւնը ժամանակագրական տեսակէտով կը վերաբերի Ս. Ծննդեան եկեղեցւոյն Կոստանդինեան շինութեան։

Մեր մատենագրութեան մէջ այս վկայութենէն զատ ուրիշ վկայութիւն մը չունինք նոյն եկեղեցւոյ նկատմամբ, ունինք միայն, 1500–1524ին եղնուիա ընդօրինակուած Ոսկեհորիկ-Հա-

(*) Մակփելա Եբրայեցերէն կը նշանակէ կրկին։

ւսմածոյի մը յիշատակարանը, (Տե՛ս Տաշեան Յուցակ, էջ 485) որուն համաձայն գրիչը կը յիշատակէ թէ Բեթղեհէմի տաճարին մէջ կը գտնուի «Ս. սիւն մարմարեայ եւ մի սիւն խաչ նկարեալ ձեռամբ Լուսաւորչին Գրիգորի, զոր Լուսաւորչի սիւն կոչեն»։ Ուստի բուն իսկ եկեղեցւոյ մէջ պէտք է մտնենք հայերի յիշատակութիւններ գտնելու համար։ Սիւնազարդ գաւիթը երթալու համար կը մտնենք գաւթի փայտեայ ատազ դուռնէն, որ արաբական ոճով և գեղարուեստական մեծ արժէքով ունի խաչազարդ և քանդակազարդ ու գեղակերտ երկու փեղկեր որոնց մին կը կրէ հայերէն արձանագրութիւն մը հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Թվ. ՈՀՋ. կազմեցաւ դուռս Ս. Աստուածածնի ձեռամբ Տէր Աբրահամի եւ Տէր Առաքելի ի թագաւորութեանս Հայոց Հեթումոյ որդւոյ Կոստանդնի, Քրիստոս Աստուած ողորմի աշխատաւորաց»։ Իսկ մեծ փեղկը կը կրէ հետեւեալ արաբերէն արձանագրութիւնը.

كل هذا الباب بعون الله تعالى فى ايام مولانا السلطان الملك المعظم فى تاريخ الهجرة سنه اربعة وعشرين وستماية

Թարգմանութիւնն է հետեւեալը.

«Կատարեցաւ դուռս օգնականութեամբ բարձրելոյն Աստուծոյ յաւուրս տէրութեան մեծափառ արքային մերոյ ի թուին Տաճկաց 624»։ Հայերէն արձանագրութեան մէջ յիշատակուած եկեղեցականները եպիսկոպոսներ են և 1227ին կը վարէին Ս. Աթոռոյ վարչական գործերը, անոնց մասին մանրամասնութիւն չունինք՝ բայց մեր Ս. Աթոռոյ պատմիչներէն ոմանք անոնց անուններն կը դնեն պատրիարքաց գաւազանագիրքին մէջ։ Հերովդոյ որդւոյ Կոստանդնի խօսքով պէտք է հասկնալ Հայոց Հեթում Ա. թագաւորը (1224–1269)։

Գալով արաբերէն արձանագրութեան թարգմանութեան՝ Բովանդակութիւն Ազգային Սեփականութեանց գրքուկին հեղինակը հս սուլթան հրմհիմ հ Մուազզամ խօսքը կը թարգմանէ Տէրութեան մեծափառ արքային մերոյ, մինչդեռ հ Մուազզամը Դամասկոսի սուլթանին անունն է որ կը կոչուէր հ մհիմ հ Մուազզամ Շարֆ-ըս-տին Իսա (615–1218—624–1227). նոյն միջոցներուն երբ սաղէմի կ'իշխէին Դամասկոսի սուլթանները և զրան չինութեան տարին (1227) կը մեռնի մէլիք էլ-Մուազզամը։

Դրան հայկական արձանագրութիւնները սակայն, պիտի կըրնաՆ մեզ համոզել թէ ԺԳ. դարուն Ս. Ծննդեան եկեղեցին Հայոց սեպհականութիւնն էր. մենք տեղեկացանք թէ նոյն եկե-

ղեցւոյ առաջին չինութենէն սկսեալ մինչև Խաչակրաց դարը համազգային էր նոյն եկեղեցին եւ է այսօր ալ. հզօր մրցակիցները պիտի ներէին որ հայերը իրենց սեպհականութիւն դարձնէին զայն: Երուսաղէմի պատմիչ հանգուցեալ Աստուածատուր եպիսկոպոս Տէր Ցովհաննէսեան իր գրքին ծանօթագրութեան մէջ (էջ 182, Ա. Հար.) կը գրէ. Երբ յոյները Ծննդեան եկեղեցիին արձանագրութիւնները չատրիճի կամ չծածկիճի, ակներեւ պիտի տեսնուիր Հերոմէ թագաւորին գործը, վասն զի խաչակիրներուն հետաքրքրողը Ս. Տեղիքը մնացին հայ կրօնաւորներու ձեռքը, նկարակերտ դրան հետ շինուեցաւ նաեւ Հերոմէ թագաւորին ծախիով տաճարին պայտակերտ առաստաղը, որուն պայտերը Տարոնի մէջ տաշել տուած է եւ որուն կը վկայեն ոչ միայն ազգային աւանդութիւնը, այլ նաեւ գերաւոյց ձեւը, եւ անիկա պայտի աստղներու շինուածքը կը հաստատեն թէ անոնք Տարոնի ճարտարներուն գործերն են: Հանգուցեալ պատմիչ Սրբազանին այս խօսքերը կրնան հաւանական ըլլալ, բայց գրաւոր յիշատակարանի մը պակասութեան պատճառաւ բացարձակ կերպով համոզական չեն կրնար ըլլալ նոյն խօսքերը. և Խաչակրաց մեկնումէն յետոյ Ս. Ծննդեան եկեղեցին ազգային սեպհականութիւն նկատել միմիայն քանդակազարդ դրան վերայիչեալ արձանագրութեամբ հնարաւոր չէ, քանի որ դրան սեպհականութիւնը եկեղեցիին սեպհականութիւն չ'ենթադրեր, թէեւ միևնոյն ատեն Աստուածատուր Սրբազան կը յաւելու (Տե՛ս անդ Բ. Հար. էջ 516) թէ սիւնազարդ գաւիթին մէջ կային հայերէն արձանագրութիւններ և խաչքարեր որ ուրիշներու կողմէն 1842ին ծածկուած են կամ ջնջուած:

Նոյն դրան չինութիւնը կը հանդիպի 1227ին, որ ատեն Գերմանիոյ Ֆրէտէրիկ Բ. կայսրն ամուսնանալով Երուսաղէմի Ցովհաննէս թագաւորին աղջկան Եօլանտի հետ, ժառանգ կը դառնար Երուսաղէմի լատին թագաւորութեան գահուն: Հակառակ պապին բանադրուած ըլլալուն՝ Ֆրէտէրիկ բանակով մը կը գրաւէ Երուսաղէմը, կղերն ու ասպետները թէև ցուրտ ընդունելութիւն մը կ'ընեն կայսեր, բայց ան Ս. Գերեզմանի եկեղեցւոյն մէջ Երուսաղէմի թագաւոր–կայսր կը պսակուի ու Եգիպտոսի էլ–Քամիլ սուլթանին հետ բանակցութեան մտնելով տասն տարուան դաշնագրութիւն մը կը յաջողի կնքել, օգտուելով սուլթանին և Դամասկոսի իշխողներու անհաշտութենէն:

Ֆրէտէրիկի եւրոպական բանակին չարժման տարին՝ երբ տակաւ առ տակաւ խաղաղութիւն կը հաստատուի Երուսաղէմի մէջ, Աբրահամ և Առաքել եպիսկոպոսները ազատութեամբ կը տիրանան այն իրաւունքին զոր ունէին վաղուց հետէ և կը չինեն նկարակերտ դուռը, որ մչտական յիշատակարան մ'է Ս. Ծննդեան եկեղեցիին մէջ հայկական իրաւունքներուն եւ Հայոց վանքի ճանապարհի ապահովութեան:

Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան ամբողջ եկեղեցիին Հայոց ընկերովի իրաւունքը հրովարտակներով հաստատուած է. սիւնազարդ գաւիթին կից հիւսիսային դասը կը պատկանի Հայոց որ հոն կը կատարեն սովորական ժամերգութիւնները: Հայոց սեպհական այս մասը ունի երկու խորան, սնտուկ և պահարաններ: Ս. Ծննդեան այրը Ցունաց աւագ խորանին տակը կը գտնուի, ունի երկու պղնձէ դռներ՝ մին Ցունաց հարաւային դասին մէջ և անոնց յատուկ, ուրկէ 13 աստիճանով վար կ'իջնուի. միւսն՝ Հայոց հիւսիսային կողմը 16 աստիճանով՝ զոր կը գործածեն Հայք և Ցոյնք, իսկ Լատինք որ այժմ նոյն դրան ընկեր են. յայտնի չէ թէ ո՛ր թուականին այդ իրաւանց տիրացած են: Բրիստոսի ճիշդ ծննդեան տեղւոյն վրայ կը գտնուի պատարագամատոյց սեղան մը, որուն վրայ Հայք և Ցոյնք կը պատարագեն, սեղանին մարմարեայ յատակը կիսաբոլորակ ձևով է և մէջտեղը փոսիկ մը կայ արծաթեայ ճաճանչ մը ագուցուած եւ բոլորտիքը հետեւեալ լատիներէն արձանագրութեամբ. Hus ծնաւ Ցիսուս Բրիստոս ի Մարեհայ կուսեն: Այս սեղանէն երեք մէթր դէպի հարաւային արեւմտեան կողմը երեք աստիճանով վար կ'իջնուի Մսուրը, ուր Լատինք կը պատարագեն, ինչպէս նաև անոր արեւելեան կողմի երից մոգուց կոչուած սեղանին վրայ, ուր ըստ աւանդութեան մոգերը կանգնած էին իրենց ընծաները Մանուկ Թագաւորին մատուցած ժամանակ: Այս վերջին սեղանին համար՝ կ'ըսուի թէ՝ Հայոց սեպհական էր, որուն կանթեղին մշտաւառ տակաւին կը տեսնուի (Տե՛ս Հանիճ, Պատմ. Երուսաղէմի. էջ 288): Այրին արեւմտեան դուռը Լատինաց կը պատկանի, ուրկէ իրենց եկեղեցին կ'երթան, ստորերկրեայ գերեզմաններէն անցնելով: Ս. Ծննդեան եկեղեցւոյն մէջ կատարուած ժամերգութեան, Ս. Պատարագի, հանդէսներու եւ այլ սովորութեանց, ինչպէս նաև կանթեղներու և պատկերներու մասին տեղեկանալու և

աստնց վերաբերմամբ տեղի ունեցած դատերու մանրամասնութեանց համար տեսնել Ամատուածատուր եպս. Տէր Յովհաննէսեանի Պատմ. Երուսաղէմի երկհատոր գիրքը, և Ս. Աթոռոյ տպարանէն հրատարակուած Բովանդակութիւն ազգային ւեփականութեանց խորագրով տետրակը։

2.— Յովհաննէս արհեպս. Տուեցի կամ Տայեցի Բեթղեհէմի մէջ.— Ս. Ծննդեան եկեղեցիին նկարագրութիւնը աւարտելով պարտք կը զգամ յիշատակել Գարգմանի արքեպս. Տայեցիին Բեթղեհէմի եկեղեցւոյն այցելութիւնը, քաղելով Վարդան վրդ. Բարձրբերդցիին Տիեզերական Պատմութեան գրքէն (էջ 201–204). սոյն արքեպիսկոպոսը՝ ճգնաւոր եկեղեցական մը՝ (✻ 1263) բոկոտն ուխտի կու գայ Երուսաղէմ, և Ս. Յարութեան տաճարին մէջ երեք յիւնականներ կը մնայ անհաց և անջուր, յոտին կեցած և լուռ. իր վարքովը կը զարմացնէ ֆռանկները և կը տարածուի անոր համբաւը իբր հրաշագործ։ Ս. Յարութեան տաճարին մէջ Գարգմանի արքեպիսկոպոսին Ս. Գերեզմանին վրայ կատարած հրաշալի լուսավառութեան առթիւ Բարձրբերդցիին պատմուածքը զանց ընելով՝ բառ առ բառ աշխարհաբարի կը վերածեմ միայն նոյն եպիսկոպոսին Բեթղեհէմի ուխտաւորութեան ժամանակ տեղի ունեցած պատմական մէկ դրուագը զոր կը յիշատակէ դարձեալ Բարձրբերդցին։ . . . . . «Երբ Ս. Բեթղեհէմ գացի եւ տեսայ որ Սուրբ Առաքելոց պատկերները հոն՝ եկեղեցիին պարիսպին վրայ նկարուած էին, եւ բշնամիները անարգութեան պատճառով անոնց աչքերը փորած էին, շատ տրտմեցայ, եւ աղօթեցի Ս. Առաքելոց եւ աղաչեցի որ ինձ յայտնեն թէ իրենց համա՞ր է ասոնց տեղ իրենց պատկերը նկարել։ Եւ երբ Երուսաղէմ դարձայ, նոյն գիշերը տեսիլի մը մէջ տեսայ երկու փառաւոր մարդիկ՝ որ ինծի կու գային եւ ես անոնց աջերը երնեկով ըսի թէ՝ ո՞վ էք դուք, Աստուծոյ սուրբեր, եւ անոնք կ'ըսեն. Պետրոս եւ Յովհաննէս, դու էիր որ մեզի աղաչեցիր՝ որպէս զի իրաւունքներուն՝ մեզի ձեւակերպելու կամ նկարելու մասին մեր կարծիքը յայտնենք. այդ բանը բնաւ մեզի համար չէ. ձանձրացած ենք եւ տեղ տեղ ալ կը յայտնենք, բայց մտիկ չեն ըներ մեզի։

1169 թուականին էր որ, ինչպէս տեսանք վերև, Յոյնք և Լատինք համաձայնելով Ս. Ծննդեան եկեղեցիին պատերը և պարիսպները զարդարելին նկարներու և մոզայիքներու անօրինակ ճոխութեամբ մը, ինչպէս պարզեցինք, թէ ուխտաւորք

հիացմամբ և զմայլանքով կը խօսին այդ նկարակերտ գեւրթներուն և կամարներուն վրայ։ Ս. Երկրէն նոր մեկնած էին Լատինք և անոնց թագաւորութիւնը այլևս վերջացած էր Երուսաղէմէն։ Կ'իշխէին Արաբները, որոնք յայտնի է թէ չպիտի ախորժէին Ս. Կուսի տաճարին ճոխ պատկերագրութենէն, և անպատկաս պիտի ըլլային քանդող ձեռքեր, ինչպէս կ'երևի Գարգմանի արքեպիսկոպոսին նկարագրութենէն։ Անոր այցելութենէն յառաջ 30 տարիներ անցած էին երբ նոյն նկարները ու մոզայիքները չկնաւած էին արդէն, և Տայեցին պատեհութիւն կ'ունենար իր այցելութեան՝ դիտելու այդ չափազանցօրէն ցուցադրուած պատկերներու ճոխութիւնը։ Նոյն նկարներու տպաւորութեան տակ իր առջև պարզուած տեսիլը կը ցոլացնէ թէ Տայեցիին միտքը այնքան հաչտ չէր նկարուած այլազան պատկերներու առատութենէն։ Անոր պատահած տեսիլը մեզ կը պարզէ իր հայրենիքին՝ Գարգմանի (Գանձակ) մէջ է. գարուն տեղի ունեցած պատկերամարտութեան հետևեալ դէպքը (Տե՛ս Մ. Կաղանկատուացի, Պատմ. Աղուանից, էջ 401–5)։ Եղիվարդեցի Մովսէս կաթողիկոսի օրով՝ երբ Ազատ գետին անդիի կողմը յունահայ կեդրոններու մէջ ծագում առած էին բիւզանդական պատկերամարտ չարժումներ՝ նոյն ոգիով վարակուած երեք հայ կրօնաւորներ Յեսու Հահևևայ, Թադիոս և Գրիգոր Գարգման ապաստանելով պատկերամարտութիւն կը քարոզեն եւ կ'ուզեն ջնջել պատկերները։ Եղիվարդեցի կաթողիկոս կ'իմանայ անոնց արարքը և Գարգմանի իշխանին միջոցաւ բռնի կերպով անոնք կը զրկուին Հայոց կաթողիկոսին։ Այս տողերը առնուած են այն պատասխանագրէն զոր Յովհան Մայրագոմեցի հռչակաւոր վարդապետը գրած է նոյն կողմերու Դաւիթ եպիսկոպոսի խնդրանքովը։ Մայրագոմեցիէն մինչեւ Գարգմանի արքեպիսկոպոսը հինգ ու կէս դարեր անցած էին, բայց պատկերամարտ հայ կրօնաւորներու ցոնած սերմերը գուցէ Գարգմանի երկրին մէջ զաղտնօրէն բողբոջած ու անոնք հետևողներ ունեցած են. և կրնայ հաւանական նկատուիլ որ Գարգմանի ուխտաւոր արքեպիսկոպոսը, թէեւ խստակրօն ճգնաւոր մը, բայց ներքնապէս տհամ էր Բեթղեհէմի եկեղեցիին մէջ նկարուած պատկերներու առատութեան, և այդ պատճառաւ կ'ունենայ յիշատակ տեսիլը։

3.— Քանի մը խօսք ալ Բեթղեհէմի Հայոց վանքին վրայ։

Մեր պատմութեան մէջ կը յիշատակուին այլ եւ այլ դարերու ընթացքին թէ՛ եկեղեցական և թէ՛ աշխարհական ուխտաւորներ, շատ անգամ բազմութեամբ կը լեցուէին անոնք։ Վանքերը Ս. Երկրին մէջ կեդրոններ էին ոչ միայն աղօթքի և բարեպաշտական գործերու, այլ նաեւ կը ծառայէին ուխտաւորներու իրը իջևան։ Բեթղեհէմի մէջ Ս. Ծննդեան եկեղեցին կից ունեցած ենք վանք մը, ուր կարելի էր մանել տաճարի Հայոց դռնէն՝ որուն վրայ վերագոյն գրեցինք, և արտաքին փոքր երկաթեայ դռնէն՝ որուն բանալին շատ հին ժամանակ Հայոց քով կը մնար, եւ յետոյ ուրիշներ սեպհականեցին զայն։ Որքան հին էր Հայոց ուխտաւորութիւնը՝ այնքան հին էր Բեթղեհէմի վանքը։ Առաջին վկայութիւնը կը հասկցուի լատին եկեղեցւոյ Հայրերէն Ս. Ցերոնիմոսի (331–420) խօսքերէն զոր կը յիշատակէ իր նամակներէն միոյն մէջ։ Ցերոնիմոս Հռովմէն եկած ու իբր մնայակեաց հաստատուած էր Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան այրին մօտ. իր խօսքերն ասոնք են. «Ի՞նչ ըսել Հայոց, Պարսից, Հնդիկասանի եւ Երուսաղէմի եւ նոյն իսկ Եգիպտոսի, Պոնտոսի, Կապադովկիոյ եւ Միջագետքի եւ արեւելեան երկիրներու ժողովրդոց, որոնց վանականներու բազմութիւններն առհասարակ ոչ մեր մօտ կը հասնին։ Հայը թողած է իր կապարճը. Հոնիմ Սաղմոսարանը կ'ուսանին, իրենց հատուածի չափութեամբ տարցնելով սկիզբնական եղանակը կամ ձիւնը»։ Հայոց վանականները քանի որ Դ. դարուն գունդագունդ կը հասնէին Բեթղեհէմի մէջ ուխտի համար, կը նշանակէ թէ Ցերոնիմոսի օրերէն արդէն հիմնարկուած և հաստատուած էր Հայոց վանքը ու ժամանակի ընթացքին ընդարձակուած էր։ Նայելով այժմու կառուցուածքին կը դիտուի որ ի սկզբան ան չատ փոքր էր, բայց 1621ին Դրիգոր Պարոնեէր պարիսպը ընդարձակած է զայն գնելով մերձակայ խանը եւ չէնքերն ու կցելով զանոնք վանքին։ Ան հաստատած է ուխտաւորաց յատուկ իջեւանները, հացի փուռ և սեղանատունն, պարիսպի խուց մը, պարտէզներ և ջրհորներ. ասոնցմէ զատ չինած է Ս. Աստուածածնին անուամբ գեղեցիկ եկեղեցի մը, որուն ճակատը զետեղուած է հետեւեալ յիշատակարանը. «Ես Դրիգոր Եպս. որ եմ առաջնորդ Ս. Երուսաղեմայ. նորոգեցի ի Սբ. Ծնունդն զվիճակ ազգիս մերոյ ՌՀ. թվիս (= 1621). յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ ծնողացս, ի վայելումն եւ ի պարծանս Հայոց. որ տեսանիք զի արդի ասացիք Աստուած ողորմի,

եւ Տէր ձեզ ողորմեսցի, ամէն»։ Այս եկեղեցին ու վանքը Շղթայակիր պարիսպովքն ալ կարեւոր նորոգութիւններ ունեցած են, ու վերջին երկրաշարժին ալ նորոգուեցան դարձեալ թէ՛ եկեղեցին և թէ՛ վանքը։

Ձանց կ'ընենք յիշատակել վանքին այլ և այլ մասնակի նորոգութիւնները և յարդարութիւնները։ Վանքը ունի միաբանութիւն մը և ժամարարներ, տեսուչ վարդապետ մը որ կը հսկէ եկեղեցական արարողութեանց ու վանքին մատակարարութեան. կաթնուխէն եպիսկոպոսի մը կը յանձնուէր նոյն պաշտօնը, Ցունաց նման։ 1860է սկսեալ մինչեւ մեր օրերը տեսուչներու ցուցակը կազմուած է. իսկ նախորդները կանոնաւոր ցուցակ մը դժբախտաբար չեն ունեցած։ Վերեւ յիշեցինք լատին նշանաւոր գիտնական և մեկնիչ Ցերոնիմոսը, որ Ս. Ծննդեան այրին մօտ վանք հաստատած էր, ինչպէս նաեւ ունէր դպրատուն մը կամ հանապարան մը, չինուած մարմարեայ սիւներու վրայ։ Լատին մատենագիրները ու մեր միաբանայ աւանդութիւնը կը վկայեն թէ նոյն համալսարանը կը գտնուէր մեր վանքի սեղանատան ներքեւը։ Ցերոնիմոսի այդ համալսարանը 1706 թուականէն յառաջ եկեղեցիի վերածուած է և Ս. Երորդութեան նուիրուած. Ռեմլէի Ս. Գէորգ եկեղեցիին մկրտութեան աւազանին մէջ երեք միատեսակ խաչքարեր կը գտնուին իրարու նման արձանագրութեամբ, որոնց մէկուն օրինակը կը դնենք հոս. «Կանգնեցաւ սուրբ խաչս քարեխօս առ Աստուած վասն հոգւոյ բազմաշխատ ծառային Աստուծոյ կեսարացի մհի. Ղուկասի եւ ծնողացն, եղաւ ի սուրբ ծնունդն, Սուրբ Երորդութիւնն, թվ. ՌՃՕԵ. (= 1706)»։ Վանուց 1733ին տպուած Ցայսմաւուրքի մէկ յիշատակագրութենէն կը հասկցուի թէ աւազանին նորոգութեան ժամանակ Զէյթունցի Աթանաս վրդ. այս երեք խաչքարերը հանելով Բեթղեհէմի Սուրբ Երրորդութեան եկեղեցիէն (այժմ սեղանատուն) փոխադրած է Ռեմլէ։ Արծաթեպատ աւետարանի մը վրայ կը գտնուի նաեւ հետեւեալ յիշատակարանը. «Ցիշատակ է սբ. աւետարանիս մհի. Աստուածատուրին եւ կողակցոյն Դոմարհի եւ հանգուցեալ որդւոյն իւրոյ Աբրահամի եւ ամ. զաւիցն նորա ի սբ. յեղեմ. ի սբ. ծնեդ. սբ. Երորդութիւն տաճարին ի թվ. ՌՃՁԴ (= 1735)»։ Նոյն եկեղեցին յետոյ խափանուած ու հողով լեցուած էր։ Երկու երեք տարի յառաջ հոգելոյս Դուբեան Ս. Պատրիարքի հրամանաւ լեցուած

հողերը պարպուեցան ու քանդակազարդ մարմարեայ սիւները մէջտեղ հանուեցան։

Մեծապէս բաղձալի էր որ Բեթղեհէմցի հայերը յիշէին Յեռոնիմոսի պանծալի համալսարանը ու ջանադիր ըլլային իրենց վոքրիկ դպրոցը հոգալ ու իրենց տղոցը սորվեցնել կրօնք եւ ուսում, որպէս զի կարողանային հոգեւոր ծառայութիւն մը մատուցանել Քրիստոսի Ս. Ծննդեան եկեղեցիին։

ԻԳ

Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՎԱՆՔՆ ՈՒ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԷՋ

Երուսաղէմի հարաւակողմը գտնուող Սիոնի քաղաքամասին մէջ չինուած է Ս. Յակոբեանց վանքը։ Այդ քաղաքամասին Հայոց թաղ անունը կը տրուի, որ իր ամբողջութեամբը Ս. Յակոբեանց ստացութիւնն է. և անոր մէջ են քաղաքացի Հայոց բնակութեան տուները, որոնք թէև վանքապատկան կալուածներ են, այլ տեղացի Հայերը ձրիաբար կը բնակին։ Թաղին բոլոր շինութիւնները և գեաինները, հիւսիսէն հարաւ, այսինքն Ս. Փրկչի գերեզմանատան եւեւ դուռէն մինչև Աստրուց վանքը իրր 450 մէթր երկայնութիւն և արևելքէն արևմուտք, այսինքն պարտէզներու եւեւ պարապէն մինչև արևելակողման տուներուն ծայրը, իրր 300 մէթր լայնութիւն ունեցող, անկանոն քառանկիւն մը կը կազմեն, մերձաւորապէս 150,000 քառակուսի մէթր տարածութեամբ, որուն մէկ մասը բուն վանական չէնքերն են, մաս մըն ալ քաղաքացւոց բնակարաններ և մաս մ'ալ պարտէզներ։ Հայոց քաղաքամասը, և մանաւանդ մայրավանքին դիրքը, եզակի ըսուելու չափ նշանաւոր է, և հարևան ազգու-

թեանց նախանձելի գարձած է, ոչ միայն Սիոնի պատմական և նուիրական նշանակութեամբը, այլ և բաց հորիզոնովը, մաքուր օդովը և հովասուն դիրքովը, զի թէպէտ բնակութեանց մօտ, բայց խճողուածներէ և քաղաքամիջի խտացած մթնոլորտէն ազատ է։ Ս. Յակոբեանց Աթոռին գրաւած տարածութիւնը միապաղաղ ստացութիւն մը կը կազմէ։

Թէ Մխիթարեան և թէ ուխտաւորական բնակարանները և թէ քաղաքացւոց բնակութեան մասերը հետզհետէ ստացուած կամ չինուած կտորներ են, ինչպէս պատմական յիշատակներ ալ կը հաւաստին։ Շինութեան ոճը ընդհանրապէս հինն է, հաստ պատերով, ցած դուռներով, պզտիկ պատուհաններով և կամարակապ առաստաղներով։ Շինուածանիւթն է քարը որ առատ է Երուսաղէմի ամեն կողմերը։

Վանականաց և ուխտաւորաց սահմանեալ միւս բոլոր շինութիւնք կեդրոնական մասը կը գրաւեն, և իրր 175 մէթր երկայն և 100 մէթր լայն, այսինքն իրր 18,000 մէթր քառակուսի տարածութիւն ունին, եւ այս մասին մէջ են Ս. Յակոբեանց Մայր տաճարը և Ս. Թէոդորոս եկեղեցին. ինքնուրոյն մասեր կը կազմեն Ջամ թաղը, ժառանգաւորաց Վարժարանին յատկացեալ, գմբեթայարկ ճեմարանը՝ որ վարժարանին մաս կը կազմէ, Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցին ու վանքը, կեդրոնական շինուածը մէջէմէջ բաւիղանման անցքերով միացած է, եւ չատ մը թաղերու կը բաժնուի։ Վանքին մեծ դուռը կը բացուի առջևի հրապարակի վրայ։ Դրան վրայ երևցող ճակատի մասը հին աբեղաթաղն է, էջս կամար անցքին վրայ բարձրացող չէնքը սեղանատունն է, իսկ միւս կողմի մեծ կամարին վրայ կը բարձրանայ Պատրիարքարանը։ Ս. Յակոբեանց վանքին, եկեղեցւոյն եւ այլ շինուածոց տարածութեան մասին գաղափար մը տալէ վերջ կ'անցնինք մեր բուն նիւթին. նախ գրել թէ որո՛նց յիշատակին կառուցուած է հայկական այս վանքն ու եկեղեցին, ապա եկեղեցիին ու անոր սրբավայրերուն պատմական ծագումը յիշել ու նկարագրել, մէջբերելով ամենէն հին յիշատակարանները. պատմել ու յիշատակել վանքին այն ամեն գլխաւոր ու կարևոր չէնքերը որ պատմականօրէն բազմադիմի օգուտներ ընծայած են Ս. Յակոբեանց վանքին։

1.— Ս. Յակոբեանց վանքը ու եկեղեցին կառուցուած են Յակոբոս Զեբեդեան և Յակոբոս Տեառնեղբայր առաքելոց յիշատակին, այդ պատճառաւ վանքն ու եկեղեցին կը կոչուին յանուն Ս. Յակոբեանց:

Յակոբոս Զեբեդեան.— Որդի Զեբեդիայի, եղբայր Յովհաննու և տասներկու առաքեալներէն մին: Ան ձկնորսութիւնը թողլով հետևեցաւ Յիսուսի, եւ իր եղբօրը հետ կոչուեցաւ քաւերեգիս, կամ որդիքն որոտման (Մարկ. Ա. 19. Գ. 17): Յովհաննէսի նման, ան կ'ուզէր երկինքէն կրակ իջեցնել Սամարիոյ գիւղերէն մէոյն վրայ (Ղուկ. Թ. 54) և պատուոյ տեղ մը ընդունիլ երկնից արքայութեան մէջ (Մարկ. Ժ. 35–41): Պետրոսի և Յովհաննէսի հետ Յիսուսի հետ մտերմանալով անոր Աչլակերպութեան եւ այլ տնօրինական գործերու վկան հանդիսացաւ. ինչպէս նաեւ Յայրոսի աղջկան յարութեան (Մատթ. ԺԱ. 1–9, Մարկ. Ե. 37, ԺԴ. 33): Հերովդէս Ագրիպպասէն նահատակուեցաւ 44ին (Գործ Առաքելոց. ԺԲ. 2) և ան եղաւ առաքելոց առաջին նահատակը: Ըստ աւանդութեան, Յակոբոս երուսաղէմէն դուրս նահատակուած ըլլալով հրեշտակի միջոցաւ անոր գլուխը բերուեցաւ Ս. Աստուածածնի՝ որ Յովհաննու Աւետարանչի եւ Տեառնեղբայր Յակոբ արդար առաքելոյն հետ նստած կը սգար անոր մահը. դարձեալ, ըստ աւանդութեան, Ս. Յակոբայ տաճարին մէջ՝ սկակողմը առաջին սիւնին տակ ցոյց կը տրուի Ս. Աստուածածնի նստած տեղը, ուրկէ Տիրամայրը հրամայեց որ Յակոբոսի գլուխը թաղուի տաճարին մէջ այն տեղը որ մինչեւ հիմայ կը կոչուի Ս. Գլխադիր:

Յակոբոս Տեառնեղբայր Առաքեալ.— Ազգական էր Յիսուսի մօրը եւ հօրը կողմանէ. Տեառնեղբար Յակոբոսը կը կոչուի նաեւ Փոքր, որոշելու համար երկոտասանից երկու Յակոբոսներէն. կը կոչուէր նաեւ արդար: Ասոր եղբայրներն էին Յովսէ, Սիմոն եւ Յուդա՝ որ առհասարակ կը կոչուէին եղբարք Յիսուսի:

Տեառնեղբայր Յակոբոս Քրիստոսի Համբարձումէն վերջ կարգուեցաւ եպիսկոպոսապետ Երուսաղէմի, և Գործք Առաքելոցէն յայտնի է թէ Յակոբոս մին էր գլխաւոր առաքեալներէն որ սիւն կոչուեցան Պօղոսէն. ան էր որ նախագահեց Երուսաղէմի ժողովին: Անոր կ'ընծայուի Յակոբոս անունով Ս. Գրոց

կանոնին կաթուղիկեայց թուղթը: Նահատակուած է 60ին, իր եպիսկոպոսութեան երեսներորդ տարին: Անոր նահատակութեան մանրամասն պարագաները կը հաղորդեն մեզ Եւսեբիոս՝ Հեգեսիպպոսէն առնելով և Կղեմես Աղեքսանդրացին:

Ըստ աւանդութեան, Ս. Յակոբեանց տաճարը կը նկատուի տան տեղը Տեառնեղբօր Յակոբոս, որուն մարմինը նախապէս թաղուած է Ս. Սիոնի տակ եւ յետոյ փոխադրուած է աւագ սեղանին ներքև:

2. Ս. Յակոբայ տաճարն եւ անոր սրբավայրերը.

Ս. Յակոբայ տաճարին պատմութեան եւ նկարագրութեան չկասած՝ յայտնենք թէ վանքին ու տաճարին հիմնարկութեան մասին ոեւէ յիշատակարան չունինք եւ չենք գիտեր թէ ո՛ր թուականին ան հիմնարկուած է. աւանդութիւնը կը տանի մինչեւ Տրդատ և Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ու անոնց կ'ընծայէ վանքին և տաճարին հիմնարկութիւնը. այս աւանդական պարագայէն զատ ամէն ինչ մթութեան մէջ է. թերեւս օր մը յիշատակարան մը անակնկալօրէն լուսաբանէ հաստատութեանս հիմնարկութիւնը. բայց մինչ Ս. Յակոբայ տաճարին սրբավայրերու նկարագրութեան ժամանակ առիթ պիտի ունենանք պարզելու թէ Ս. Յակոբայ տաճարին մասնաւոր մէկ սրբավայրը հաստատուած է ե. դարուն. պատմութիւնը եւ չէնքին ճարտարապետական ձեւը կը հաստատեն այդ վարկածը: Մենք սա համոզումը ունինք թէ տաճարի սրբավայրերը միաժամանակ չենն շինուած. գլխաւոր սրբավայրերը Ս. Գլխադիր եւ Ս. Միհրապ մատուռներն գոնէ ե. դարէն սկսեալ գոյութիւն ունէին. ատոնց և ուրիշ մատուռներուն, իբր լրացուցիչ, շինուած կը թուի Ս. Յակոբեանց գեղեցիկ և հոյակապ տաճարը. բայց ատոր, որոշ է նաեւ, եւ պատմականօրէն կը հաստատուի թէ Ս. Յակոբեանց վանքը ու եկեղեցին Խաչակիրներէն չատ յառաջ արդէն շինուած էր. վանքին արեւմտեան պարսպին ճակատը խաչքար մը կայ հին ու կիսամաշ, որուն թեւերուն անկիւնները չորս ուրիչ խաչեր քանդակուած են, շրջանակին վերեւի երկու խորշերուն մէջ երկաթագիր՝ ՏՐ. ԱՄ. և խաչի պատուանդանին տակ՝ թվ. Նե.

(= 956) թուերը կան. այս խաչքարը մերձաւորապէս Աչա-
կիրներէն 150 տարիէ աւելի յառաջ գոյութիւն ունենալով ա-
գուցուած է վանքի արտաքին պարսպին ճակատը: Երկու խաչ-
քարեր կան նաեւ Վերնատան արեւմտեան արտաքին պատին
վրայ «ի թուին Հայոց Ո» (= 1151), ինչպէս նաեւ հնագոյն խաչ-
քար մը Վերնատան հիւսիսային արտաքին պատին վրայ ագու-
ցուած «ՈՒ» (= 1153) թուականաւ, այս խաչքարերը, երեւան
եկած են չինութեանց առթիւ հին պատերու քանդուած ժամա-
նակ. երեւցած յիշատակարաններու մէջ ամենէն հինները ասոնք
են: Ս. Յակոբայ տաճարը իր ճարտարապետական ձեւովը ցոյց կու
տայ թէ հայկական է. եկեղեցիին ճիշդ մէջ տեղը կը դտնուին
քառակուսի չորս լայնանիստ ոտքեր կամ սիւներ որ կը կրեն
գմբէթը մը. այս իսկ է գլխաւոր ապացոյցը չէնքին հայկականու-
թեան. ան ճիշդ նմանն է հնագոյն հայ եկեղեցիներուն եւ կա-
ռուցուած է Մայր Մաշտոցի հրահանգաց համաձայն, և կատար-
եալ նման ձեւեր ունի, ինչպէս էջմիածնի, Բագրեւանդայ, Գլա-
կայ եւ ուրիշ հին մայր տաճարներու: Տաճարը թէ արեւելքէն
արեւմուտք և թէ հարաւէն հիւսիս երեք մասերու կը բաժնուի:
Ամբողջ տաճարին երկայնութիւնը 22 մէթր է, աւազ դուռնէն
մինչեւ աւազ սեղանին եւեի կիսաբոլորակը, իսկ լայնութիւնը
հարաւէն հիւսիս միջին հաշուով 16 մէթր, որ կու տայ իբր 350
քառակուսի մէթր տարածութիւն: Տաճարի արեւելեան կողմի
սեղանները դէպի ետ քաշուած են չատ կանուխ թուականներու
մէջ, Կիլիկեցի հայ թագաւորաց օրով, պարզապէս բեմը և դասը
լայնցնելու համար. այս մասին յիշատակութիւն մը չունինք,
բայց արտաքին կողմէն արեւելեան երկու կողման պատերուն
վերջաւորութիւնը ճարտարապետական կառուցուածքէն դիտելով
կը տեղեկանամք թէ արեւելքի վերջացող մասերը հին պատերուն
նոր ագուցուածի ձեւը առած են. իսկ արեւմտեան կողմի մասը
նորոգուած կը թուի 1835–36ին, երբ կանանց վերնատունը չին-
ուած է:

Տաճարին սրբավայրերը նկարագրելէ յառաջ եկեղեցւոյ զար-
դերը պէտք է նկատի առնենք. եկեղեցւոյ, դասի, աւազ սեղանի
պատերը մէկ մարգաչափ բարձրութեամբ հաստիական ընտիր
յիներով զարդարուած են Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքի
օրով. դասին մէջը ու բեմին վրան երփներանգ մարմարներով

գորգանման գործուած են, եւ սրբազան պաշտամանց պահանջ-
ներուն համեմատ տեղեր ալ զատուած են: Այդ գեղեցիկ ձեռա-
կերտը, որուն նման ուրիշ տեղ տեսնուած չէ, արդիւնք է Փի-
լիպպոս Աղթակեցի կաթուղիկոսին նախաձեռնութեան, երբ 1652
թուին երուսաղէմ կը գտնուէր կիլիկիոյ գործերով: Յատկապէս
կը յիշուի բեմին բարձրացումն ալ Փիլիպպոսի կարգադրութեամբ:
Իսկ բեմին ճակատը քանդակուած ու ներկուած մարմարէ, պարս-
կական ճաշակով գործուած եւ Սեդրոս ամիրայի առատաձեռ-
նութեամբ չինուած է 1730 թուականին:

Տաճարին եկեղեցական զարդերուն մէջ ամենէն նշանաւորն
է աւազ սեղանին խաչվաղը, բայց պարզ խաչկալ մը չէ: Զի սե-
ղանին բուն խաչկալը ետեւը կը մնայ և սեղանին քովերը ու
վրան ամբողջ ճակատը մը կը կազմեն, մինչեւ մեծ կամարին բե-
րանը, համակ գեղեցկաքանդակ և ոսկեզօծուած փայտէ, տեղ
տեղ պատկերներով, որոնք կը գտնուին մինչեւ իսկ ներքին խաչ-
կալին աստիճաններուն երեսները: Կրիգոր Շղթայակիր և Յով-
հաննես Կոլոտ պատրիարքներու անունով չինուած է խաչկալը
1723 թուին, ի յիշատակ իրենց պարագայից եւ միաբանից եւ
նուիրատուաց: Ամբողջ ճակատը փառայեղ յաղթական կամարի
մը կերպարանը ունի, մէկ մեծ ու երկու փոքրագոյն կամարա-
ձեւ բացուածքներով, իսկ վերեւը կը զարդարեն երեք փոքր
գմբէթներ կամ կաթուղիկէներ: Ոսկեզօծը նորոգուած է կիրա-
կոս Երուսաղեմցի պատրիարքին օրով 1847 թուին:

Նշանաւոր է նաեւ Տեառնեղբօր Աթոռը, վրան բարձր գմբէթով,
համակ ընտիր փայտէ չինուած, և սատափեայ ագուցիկ կտոր-
ներով արհեստակերտ զարդարուած: Սովորական գործածելի
աթոռ մը չէ. պատրիարքը տարին մէկ անգամ միայն, Տեառն-
եղբօր տօնին օրը, այդ աթոռը կը բարձրանայ, մէյ մըն ալ
պատրիարքները իրենց առաջին գահակալութիւնը այդ աթոռին
վրայ կը կատարեն: Պատրիարքներու սովորական աթոռը, Տեառն
եղբօր աթոռին քովն է դրուած, դէպի դասին դուռը: Հաստա-
տուն աթոռ մ'ալ կը մնայ Գլխաղիրի տեսանին անկիւնը, որ
Ս. Մակարի գերեզմանին և մատուռին մօտ ըլլալուն Մակարի ա-
թոռ է կոչուած: Տեառնեղբօր նուիրական աթոռը արձանագրու-
թեան մէջ եպիսկոպոսարան է ըսուած և չինուած ու զարդար-
ուած է 1680 թուին Եղիազար Սչնթապցի պատրիարքին ձեռ-

քով և Տարսխախցի Մելիտոն ամիրայի ծախքով, և նորոգուած է 1812 թուին Թէոդորոս Վանեցի պատրիարքին օրով։

Սկսինք այժմ սրբավայրերու նկարագրութեան. եկեղեցւոյն ձախակողմը, հարաւային պատին մէջտեղը, Գլխադիրի մատուռին դէմ, ընդարձակ և զարդարուն դուռ մը կայ։ Ասկէ կը մըտցուի Ս. Էջմիածին եկեղեցին, որ կը տարածուի մայր տաճարի երկայնութեամբ. մեծ դուռը աւելի զարդարուն է դէպի մայր տաճար մտնելուն կողմը, իբր զի այս է եղեր նախապէս Գլխադիրի աւագ դուռը, ասկէց ուխտաւորք եւ ժողովուրդք տաճար կը մտնեն եղեր։ Ինչ որ այժմ Ս. Էջմիածին եկեղեցի է, առաջ ժամանակներ երեսը բաց գաւիթ է եղեր, որուն կամարները հիւսելով եւ ներքն ալ յարդարելով եկեղեցի ձեւակերպուած է Եղիազար Այնթապցի պատրիարքէն. երբ ան կ'ուզէր հակաթոռ կաթուղիկոսութիւն մը ստեղծել Երուսաղէմի մէջ, օգտուելով պարագաներէն։ Ս. Էջմիածին եկեղեցիին զարդերը աւելի յառաջ տարուած են Շղթայակրին օրով, երկու եկեղեցիներու միջեւ եղող դրան փեղկերը կեսարացի Դանտիլ վարպետին եւ իր աշակերտին Տ. Յովակիմեան Սարգիս վարպետին յիշատակներն են, նուիրուած 1711ին։ Հաննէ կը վկայէ թէ Շղթայակիրը վիզէն անուրը հանելուն ի յիշատակ 1726ին կազմեց Ս. Սինայի սեղանը Էջմիածնի եկեղեցւոյն հարաւային պատին ներքեւ. այն երեք մեծ քարերուն վրայ, որոնք յիշատակ բերուած էին Սինա և Թաբոր լեռներէն և Յորդանանի գետէն. և ուխտաւորներուն համար այդ հեռաւոր սրբավայրերուն կարօտը կը յագեցնեն։ Այդ քարերը այժմ ալ կը տեսնուին երկաթեայ թելէ հիւսկէներով պատած։ Սինայի սեղանը չատ փոքր է եւ մի սեսիւն. եւ այդ միակ սիւնին խոյակին ներքեւ տեսնուած երկաթեայ մեծ օղակը Շղթայակիրին անուրն է անշուշտ, բայց մենք տարբեր ազբիւրէ մը կը ծանօթանանք թէ, ըստ Սարգիս վրդ.ի Երուսաղեմայ *Նորագիւտ պատմութեան (1683, ձեռ. Ց. Քիւրտեանի)* Շղթայակիրէն յառաջ նոյն տեղը գոյութիւն ունէր Ս. Սինայի սեղանը ի յիշատակ այն սրբազան երեք քարերուն զոր հրեշտակը բերած էր Ս. Աստուածածնի մօտ, ի գոհացումն նոյն վայրերու կարօտին։ Շղթայակիրը 1733ին նոյն տաճարին գեղակերտ խաչկալը, և 1742ին ալ մարմարեայ բեմը չինել տուաւ, երկուքն ալ Սեդբոս ամիրային ծախքով։ Ս. Էջմիածնի տաճարին պատերն եւս

զարդարուած են կաւտինայի թանկարժէք չինիներով 1794ին, Եւդոկիացի նորապսակ Պետրոս պատրիարքի գահակալութեան ժամանակ և կեսարացի Պաշպազիրկանեան Յովհաննէս ամիրային ծախքով։

Ս. Էջմիածին եկեղեցիին մեծ դրան աջակողմը պատկերներու կարգին դուռ մը կայ վեց ոտք չարժական սանդուխով։ Արտաքին սատափազարդ դուռնէն ներս, երկրորդ դուռ մ'ալ կայ, գեղեցիկ քանդակներով զարդարուած, որ հին արհեստի հազուագիւտ նմոյշ մը կը նկատուի, նոյն դրան երկու փեղկերուն վրայ հետեւեալ արձանագրութիւնները կը կարդացուին.

Ա. փեղկ.

«կազմ. դուռն սուրբ տաճարի,
որ է յանուն Սուրբ Պաւղոսի,
Առաքելոց մեծաց գնդի».

Բ. փեղկ.

«սա յիշատակ անջնջելի
հեզահոգոյն Յովհաննիսի,
եւ որում... թվ. ՊԻ» (= 1371)։

Տաճարին մայր պատին մէջէն բացուած 25 ոտք նեղ սանդուխով մը բարձր, ճիշդ ներքեւի Ս. Աստուածածնի խորանին վրայ չինուած է Ս. Պողոսի վաստուղը, որուն տարածութիւնն է մերձաւորապար 4 ական մէթր երկայն ու լայն։ Մատուռն ամբողջ յախճապակիով զարդարուած է, մինչեւ իսկ կոզակին վրայի կլոր մասերը։ Սարգիս վրդ. իր «Երուսաղէմի պատմութեան» մէջ 25 ոտք սանդուխին մէջտեղը կը յիշատակէ Ս. Սիոնի վերնատան անուամբ սեղան մը, որ այսօր գոյութիւն չունի։ Մատուռին միւս կողմէն 12 ոտք սանդուխով բարձրութեամբ աւագ սեղանին եւեէն դարձեալ 12 ոտք իջնելով՝ ներքեւի Ս. Կարապետի խորանին վրայ կը գտնուի Ս. Պետրոսի վաստուղը, միւս մատուռին կատարեալապէս չար և նման։ Պողոս Պետրոսի տօնին այս երկու սեղաններուն վրայ ալ միեւնոյն ժամուն պատարագ կը մատուցուէր. հայ ուխտաւոր քահանայ մը՝ Զուար Ճիլէրճի Օղլու անուամբ, իր Ուղեգրութեան մէջ (*Տե'ս Բազմավէպ, 1867, էջ 207*) հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ երկու ժամարարներու պատարագելու կերպը. «գամ ի տանի սոցա ժամարարն երկու. սպասաւորն որը չորան մի կողմն, եւ չորան մի կողմն. մին Պողոս

ասուն, եւ մեկ Պետրոս ասուն. մեկ մեկ խորան կու կանգնեն, որ աւետարան համբուրելու համար. դպիրք վառն կու կանգնին. երկու ժամադարն ձայնատորն ճօպերով կ'ասեն. մինն ձայնով ասէ եւ միւսն խորհրդաբար, նոյնպէս միւսն. եւ դպիրք երկուսին այդ դպրութիւն կ'ասեն»։ Նոյն ճամբով կ'իջնուի տաճար ուղիղ հանդիպակաց կողմի Ս. Ստեփանոսի մատուռը նկարագրելու համար։

Ս. Ստեփանոսի մատուռը տաճարին աւանդատունն է. Հաննէ վրդ.՝ իր Պատմութեան մէջ (էջ 88) այս մասին համար կը գրէ. «ի կարգի արքոյ Գլխադրի հետեւի եկեղեցին արքոյն Ստեփանոսի, շինեալ ի վերոց թագաւորաց Կիլիկեցւոց ի վերայ հիւսիսային մեծ դրան արքոյ եկեղեցւոյն, որ կու դուռն սատափազարդ է եւ ամենագեղեցիկ յօրինուած։ Այս մատուռը մեկ ու կէս մէթր երկայնք ունի, երկու մէկ քառորդ լայնքի վրայ. արեւելակողմը սեղան մը կայ, որուն ներքեւ քանդ է կիսաբոլորակ ձեւով, և մէթր ու կէս տրամագիծով։ Մէջտեղը բոլորակ գունաւոր մարմարիոն մը, յատակէն աւելի ցած, Առաքելոյն գլխոյն թաղուած տեղը կը մատնանշէ, որուն չուրջը և սեղանին ներքեւ վեց մչտավառ կանթեղներ կախուած են։ Ամբողջը քանդակագործ ճերմակ մարմարէ, իսկ մատուռին պատերը նոյնպէս քանդակագործ մարմարներ են. բայց երփնեբանդ գունաւորուած, իսկ վերեւի մասը չինիով պատած է։ Մատուռին վրայ զարդարուն գմբէթ մը կը բարձրանայ, եւ դրան վրայ գեղաքանդակ և ոսկեզօծուած կէս մէթրի չափ դուրս ցցուած բարաւոր մը։ 1731ին չինուած է Ս. Գլխադիրի սատափեայ դուռը Յակոբ անուն վարպետէ մը, ի յիշատակ կամարակապի Նազարի որդւոյ. Շղթայակիրի օրով։

Սարգիս վրդ.՝ գրիչ Երուսաղեմայ նորագիւտ պատմութեան, 1683ին հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ Ս. Գլխադիրի մատուռը. «... վասն որոյ զգեղեկցութենէ, և պայծառ զարմանակերտութենէ դամբարանի սուրբ գլխոյ առաքելոյն ոչ ոք լեզու կարէ պատմել և ճառել, զի միջի եղեալ սեղանն, արդարև՝ ձեւով և տեսլեամբ է յար և նման եօթնասեղեան խորանին։ Նմանապէս և դամբարան սրբազան գլխոյն, որ ի ներքոյ սեղանոյն՝ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ չնորհազեղ և կենսաբուխ վտակ մի, լցեալ անմահական փառօք, զոր ճաճանչեամբ մարմարոնեայ փորուածովք և մանրաչար բազմագոյն քարամբ զարդարեալ. ունելով դ. կանթեղս մչտավառ չուրջանակի, եւ բ. դրունս, մինն դէպ յարեւմուտս, երկայնութիւն յարեւելից յարեւմուտս թ. թզաչափ, և լայնութիւն հիւսիսոյ հարաւ է. թզաչափ»։

Քանի որ Գլխադիրի նկարագրութիւնը կատարեցինք պէտք է հոս յիշել որ ըստ յիշատակարանաց, կ'աւանդուի թէ Ս. Գլխադիրի առջև և տաճարին սիւներն ներքև թաղուած են Լևոն Զ.ի կինը Մարիուն և աղջիկը Փեննա՝ որ Լևոնի ազատութենէն յետոյ 1382ին, Եգիպտոսէն Երուսաղէմ կ'ուղևորին, և ժամանակ մը բարեպաշտութեամբ կ'ապրին Ս. Յակոբեանց վանքին մէջ և երբ կը վախճանին, անոնք կը թաղուին տաճարին յիշեալ տեղւոյն մէջ. այս պարագան ձեռագիր յիշատակարանները մասնաւորապէս Ս. Աթոռոյ պատրիարք Մարտիրոս Ղրիմցին՝ կը վկայեն, նաեւ Միաբանական աւանդութիւն մը եղած է եւ տե-

ած է մինչեւ ցայսօր. միայն յիշեալներուն թաղուած տեղի մասին անստուգութիւն կը տիրէր: Սաւալանեանցի Երուսաղիմի Պատմութեան թարգմանիչը Գեր. Տ. Մեսրոպ Եպս. Նշանեան կը ծանօթագրէ թէ «1897 տարւոյ Նոյեմբեր ամսուն երբ Ս. Գլխադիրի մատուռին առջեւը նոր քարերով կը սալարկուէր՝ գետինը փորուած ատեն մատուռին դրան եւ դիմացի սիւներն մէջտեղը քով քովի երկու ամբողջական կմախքներ երեւան ելան՝ մէկը մեծ և միւս քիչ մը փոքր: Անոնցմէ հաւանականութեամբ ասոնք ըլլալու են Մարիամ թագուհիին եւ իր փեսայ աղջկան նշխարները»:

Ըստ մեր հետազօտութեան, այս ծանօթութեան վրայ, կ'ա-ւելցնենք թէ Լեւոն Զ.ի կինն էր Մարգարիտ որ, Տարտելի համաձայն, Լեւոնի հետ ամուսնացած ու յետոյ գերի տարուած է Եգիպտոս, և հաւանաբար հոն մեռած. իսկ Մարիուն որ կոստանդին Դ.ի այրին էր ու անոր աղգականուհին Փեննա, նմանապէս գերի տարուած էին. այս վերջին երկուքը, հաւանաբար Լեւոնն ալ, Երուսաղէմ կու գան ուխտի, Լեւոն կ'ուզեւորի Եւրոպա, իսկ Մարիուն եւ Փեննա երբ կը վախճանին, Ս. Գլխադրի առջեւ, սիւնին ներքեւ կը թաղուին. եւ այս բացատրութիւնը հակառակ չէ յիշատակարանաց, վասն զի Մարիուն ալ հայոց թագուհի մ'էր, բայց ոչ Լեւոն Զ.ի, ինչպէս չատերը կը կարծեն:

Ս. Գլխադիրը դուռ մը եւս ունի արեւմտեան կողմը, որուն առջեւը կայ փոքր գաւիթ մը, որ է նաեւ մուտքը Ս. Միհրանի մատուռին. հիւսիսի կողմէն դուռ մը կը տանի Ս. Մինասի մատուռը, ուր կան երկու սեղաններ, մին՝ Ս. Միհրան Աղեքսանդրացիին, եւ միւսն՝ Ս. Սարգիս զօրավարի անուններուն նուիրուած: Զորս մէթր թեւերով քառակուսի մ'է ամբողջը, պատերը չիւիազարդ, մատրանս պատերէն չարուած են վարդապետական և եպիսկոպոսական գաւազաններ, հետաքրքրական գլուխներով: Մատուռը հասարակութեան կը բացուի նոյն երկու սրբոց տօներուն և բացառիկ պարագաներուն: Այս մատուռին յարակից է մայր տաճարին գանձարանը, կամ աւանդատունը զանազան բաժանմունքներով, պարունակութեանց տեսակին ու արժէքին համաձայն: Ս. Յակոբայ գանձատունը նշանաւոր է իր մեծահարուստ և բազմաթիւ զարդերով ու սպասներով: Աստնց չատը Պարոնտէր և Շղթայակիր պատրիարքներու ժամանակներէն պա-

տրաստուած կամ հետզհետէ բարեպաշտներէն նուիրուած են: Գանձատան մուտքը միշտ վերապահեալ եղած է, և այնպէս ալ կը չարունակուի ցարդ: Ս. Մինասի արտաքին դրան վրայ Ս. Տեառնեղբօր արծաթի չրջանակի մէջ առնուած մէկ պատկերը կայ, որուն վարի անկիւնը ծունկի եկած է «Հաննա աբեղան» եւ ձօնն ալ գրուած է «Յովհան Հաննայի» կողմէն, 1714: Այս պատկերը Յովհ. Հաննէ եպս.ին կենդանագիրն է Շղթայակիրին գործակից և երուսաղեմացի:

Ս. Մինասի երկաթեայ դուռը 1733ին յիշատակ տուած է մհտ. Սարգիս խալֆան. իսկ նոյն մատրան սատափեայ դուռը յիշատակած է 1737ին Տարսխախցի մհտ. Մելիտոն և կողակիցը հաճի Նազլու:

Յաջորդ սրբավայրին նկարագրութիւնը ընելէ յառաջ պէտք է յիշել Ս. Մինասի մատրան ծագումը և գիտնոց պատմական տեղեկութիւնը: Ե. դարուն Կիւրեղ Սկիւթուպոլսեցին իր Երիւհոսի Վարքին մէջ կը յիշէ այս սրբավայրը, որ հիմնարկուած է Եւդոկսիա թագուհիին մէկ մերձաւորին կողմէն: Եւդոկսիա և իրենները այն ատեն ունէին միաբնակ հաւատքը: Սկիւթուպոլսեցին կը յիշէ նաև թէ Ս. Մինասի մատրան քով հաստատուած էր կուսանոց մը հովանաւորութեան տակ Թէոդոս պատրիարքին՝ որ հակառակ Քաղկեդոնիկ Յովնաղի գահակալած էր Երուսաղէմի Աթոռին. նոյն դարուն այս սրբավայրին, անտարակոյս Ս. Գլխադրին ալ, վանահայր կարգուած էր հայազգի Մելիտենցի Անդրեաս, որ եղբայրն էր այն երկու եպիսկոպոսներուն՝ որ կ'ապրէին Եւթիմիոսի վանքին մէջ, և որ ապա կոչուեցան բարձր աթոռներու (Génier, Vie de Saint Euthyme le Grand, էջ 284), և որոնց վրայ պիտի գրենք գիրքիս յետագայ մասերուն մէջ: Եթէ ուշի ուշով քննենք Ս. Մինասի մատրան կառուցուածքը ու անոր վերնայարկ Ս. Առաքելոց մատրան արեւելեան ճակատը՝ պիտի համոզուինք թէ արդարև նոյն մատուռն չատ հին դարերէն մեզ կը հասնի, և մատրան կառուցուածքին մէջ Սինայի եկեղեցիին հետ մեծ նմանութիւն կը տեսնուի, արեւելեան ճարտարապետութեան տեսակէտով:

Ս. Մինասի անուամբ այս մատուռը իբր կրօնական հին չէնք երուսաղէմի մէջ միակն է եւ հիւսիսի կողմէն կցուած է Ս. Յակոբայ եկեղեցւոյն: Մեր համոզումով թէ այս մատուռն և

անտարակոյս Ս. Գլխադիրը Ե. դարուն կը պայծառանան եւ Հայոց համար կ'ըլլան սկիզբը Ս. Յակոբեանց վանական բոլոր հաստատութեանց այն թաղին մէջ, ուր ապա հաստատուեցաւ հայկական գաղութ մը, որուն սկզբնական բարգաւաճանքը առաջին Աչակիրներէն յառաջ եղած է, Գրիգոր Վկայասէրի ժամանակ: Այս գաղութը մեր գրիչներէն զատ կը յիշեն նաեւ արեւմտեանք. եւ Ասիզիի Երուսաղէմի, որ ցոյց կու տան թէ Հայք հոն բազմաթիւ էին. եւ Ժ-Բ. դարու կիսուն հիւրանոցներ ունէին եւ իրենց անունով ամբողջ թաղ մը, Ruga Armenorum, որ 1222ին կը յիշուի դիւանական գրուածոց մէջ (Տե'ս Միտուան, էջ 482):

Ս. Մինասի մատրան կիսը կը գտնուի Ս. Մակարի մատուռը, որուն արեւելակողմն է սեղանը, եւ հիւսիսակողմը Ս. Մակարի գերեզմանը: Յատակը երկու մէթր երկայն ու լայն է. գերեզմանաքարը սպիտակ մարմար է, չինուած 1751ին եաղուպ Ամիրային ծախքով: Մակարի գերեզմանին վրայ կը գտնուի նոյն հայրապետի մահուան հնօրեայ պատկեր մը 1731 թուականաւ: Այս մատուռը Մակարէ զատ Ս. Լուսաւորչի պատուոյն ալ յատկացուած կը նկատուի իբր թէ նախապէս այստեղ կը պահուի եղեր Լուսաւորչի նշանաւոր մասունքը: Այս մատրան դուրսն է Գլխադիրի տեսիլը: Մատուռին պատերն ու կամարաձեւ առաստաղը չինիով պատած է: Ս. Մակարի սատափեայ դուռը չինած է Տէր Մինաս:

Գլխադիրի դասին անկիւնը դրուած պատրիարքական աթոռին քովէն նեղ դուռէ մը, իբր 30 ոտք նեղ ու վայտեայ սանդուխ մը կը տանի տաճարին հարաւակողմին վերի մատուռները, որոնց կ'երթացուի վերնատունէն ալ կամրջակերպ անցքով մը: Առաջին մատուռը կը կոչուի Ս. Նշան, իբր թէ այստեղ կը պահուէր երբեմն Աչափայտի մեծ մասունքը, որ արուեստակերտ պատուանդանով մատնատուփ մը ունի: Իսկ Աչափայտի մասունքը ստացուեր է հին ժամանակներէ յոյն պատրիարքէ մը որ իսլամութեան յարեր է եւ մասունքը վաճառեր է Հայոց պատրիարքին: Այս պատմութեան մէկ տարբերակը կը պատմէ Զուար Ճիյէրճի Օղլու քահանան եւ իր Ուղեգրութեան մէջ եւ կը գրէ թէ (անդ, 1867, 203–204) Կիբիսի առման ժամանակ յոյն լուսարարը կենաց Փայտը հետը կ'առնու ու կը բերէ Երուսաղէմ. կը դնէ Ցուցնաց՝ բայց վերջիններս կը հակառակին անոր. լուսարարը կը դնէ Ս. Յարութեան մօտ բնակող Շէյխ Մէֆա անուն մէկուն՝ որուն մօտ դռնապան կ'ըլլայ, և կտակ կ'ընէ որ երբ մեռնի Շէյխ Մէֆան իր մօտ գտնուած կենաց Փայտի մասունքը յանձնէ Հայոց վանքին. կը վախճանի յիշեալը և Շէյխ Մէֆա նոյն մասունքը կը բերէ կը յանձնէ եղիազար պատրիարքին: Մատուռը իբր մէկ մէթր լայնք, ու մէկուքառորդ մէթր երկայնք ունի, չուրջանակի չիլիով պատած. յատակը աւազ խորանի բեմին պէս երփնեղանգ մարմարներով արուեստագործուած: Մատուռին երեսը քաց է մայր տաճարին վրայ, և այնտեղ կայ արուեստագործ և ոսկեզօծ պատչգամ մը:

Ս. Նշանի մատուռէն դուրս բացօթեայ պզտիկ բակ մը կայ որուն վրայ կը բացուի Ս. Առաքելոց մատուռը, կոկիկ փոքր եկեղեցի մը 25 քառակուսի մէթր տարածութեամբ, ուր կը պահուին Շղթայակիրի և Կոլոտի ուսուցիչ Բաղիշեցի Վարդան վարդապետի պատկերները և ուրիշներ: Այս եկեղեցիի մասին Հաննէ վրդ. իր Պատմութեան մէջ (էջ 91) հետեւեալ տողերը կը գրէ. «... եւ է հնագոյն եւ սագաչին. որպես եւ լուեալ եմ թէ ընդ մեծի եկեղեցւոյն շինեցաւ յատուկ աղօթարան թագաւորաց, զի դուռն ի տաճարաց է, եւ այժմ է գրաստուն: Նորոգեալ ի մեծ Վարդապետին ի ՌՃՀԳ (= 1734) թուին»: Ս. Առաքելոց բակին քովը և քիչ մը բարձր երկրորդ փոքրիկ բակ մըն ալ կայ, որուն վրայ կը բացուի Համբարձման մատուռը, երկայնքը մէկ ու քառորդ, իսկ լայնքը երեքուկէս մէթր սեղանով մը:

Ս. Յակոբայ տաճարին աւազ դրան երկու կողմերը մանր խորշերու մէջ երկու սեղաններ կան Ս. Գեորգայ զօրավարին եւ Ս. Նիկողայոսի հայրապետին, պղնձէ վանդակներով փակուած: Կը թուի որ Ս. Նիկողայոսինը աւելի ուշ չինուած է քանի որ չէ յիշուիր հիներէն: Աւանդութիւն է թէ երբ Սալահէտտին 1187–1194 եօթը տարիներու մէջ կնիքի ներքեւ պահեց Ս. Յակոբի տաճարին մուտքը, Միաբանութիւնը արտաքին գաւիթին մէջ և այս սեղաններուն առջև կատարած է արբազան պաշտամունքը: Հաննէ վրդ.՝ իր Պատմութեան մէջ (էջ 80–87) Սալահէտտինի կողմէն Ս. Յակոբայ տաճարին գրաւման և վերստին Հայոց չնորհման մասին կը պատմէ յատկանշական զրոյց մը, իսկ Թագէոս Միհրդատեանց իր Դասաւանդութիւն Դասաւանդութեանց գիրքին մէջ

(էջ 48–49) Յակոբ քհյ. Ամասիացին ձեռագիր պատմութենէն (այժմ կորսուած) առնելով կը յիշէ Սալահէտտինի կողմէն Ս. Յակոբայ եկեղեցիին գրաւման, և վերստին չնորհման պարագաները զոր մէջ կը բերենք հեղինակին գրչութեան ոճովը. «Արդ՝ երբ ժամանակ որ Սալահէտտին Սուլթանը երուսաղէմ կը մտնեայ, դեռ քաղաք չի մտած հեռուէն մեր Սուրբ Յակոբայ տաճարին փառաւոր գմբէթը եւ անոր հսկայաչինութիւնը տեսնելով՝ կը կարծէ թէ Էմմէրին մզկիթն է, և իսկոյն երկրպագութիւն մատուցանելով փառք կու տայ Աւրարչին՝ որ իր ձեռօքը յաղթութիւն տուաւ և արժանացաւ Սուրբ Երկրին տիրապետելու եւ Սէյրէթուլլահը տեսնելու։ (Ըստ որում մինչեւ ցայսօր քաղաքը չի մտած ի հեռուած կ'երեւի մեր հսկայաչէն վանքը. քանզի ոչ միայն մերձ է դրան Եաֆայի եւ աշտարակին Դաւթի, այլ չի կայ քաղաքին մէջ անոր պէս մեծակառոյց եւ մեծագիրք չէնք մը. նա մանաւանդ գետնի բարձր դիրքովն ալ երեւելի ձեւացուցած է տաճարը, որովհետեւ Սիոն լերան վրայ կառուցուած է)։ Բայց երբ ժամանակ որ քաղաքէն ներս կը մտնէ՝ կը տեսնէ որ խարուած է՝ և իր կարծիքը պարապ. ուստի անոր երկիրպագութիւն մատուցանելով աղօթելուն (նամազի կայնելուն) համար, զայրանալով կը հրամայէ նոյն ժամանակի Հայոց հայրապետին՝ (որ Երուսաղէմի Աբրահամ պատրիարքն էր) որ կամ վանքը ձգեն ու դուրս ելնեն որ մզկիթ դարձնէ Մահմեդականաց, և կամ եթէ յանձնառու չըլլան՝ հինայատակ պիտի ընէ մանասթիրը։ Յայնժամ երանելի հայրապետը իր բոլոր միաբանութեամբը ու ժողովրդովը ճիչ կը բառնան և աղիողորմ արտասուօք Սուլթանին ոտքը կը փարին գոչելով և պաղատելով՝ որ ողորմի եւ խնայէ վանքը ու իրենց պարգեւէ։ Նոյնժամայն բարկութենէն փոքրով զիջանելով՝ վերստին կը հրամայէ որ գոնէ հրամանը տեղը գտնելու համար տաճարին գմբէթը լլեցնեն ի խոնարհ, իսկոյն զիջանելով այս որոշմանը՝ կը քակեն կաթողիկէն (կամ նոյն է գագաթն կամ սկաւառակն Ս. Յակոբայ տաճարին), որով և կը հանդարտի փոքր ինչ յաղթողին սիրտը։ Եւ կը պատուիրէ որ մէյ մ'ալ գմբէթը չի բարձրացնեն. ըստ որում կ'ըսէ ինձմէ ետքը եկողները, կամ եղելութիւնը իմանալով, կամ տաճարին փառքը տեսնելով՝ յայնժամ կամ ձեռնոյնպէս կը յափշտակեն եւ կամ հինայատակ կ'ընեն. այս ըսելով

Ս. Յակոբայ վանքը կը թողու ու կ'երթայ հայրապետին հետ մեկտեղ քաղաքը շրջիլ ու Սէյրէթուլլահը (Էմմէրին մզկիթը) տեսնել»։ Կ'երեւի որ Ս. Յակոբայ գմբէթին վար առնուած գագաթը կամ սկաւառակը բաց էր մինչեւ 1610, վասն զի Levaillant գաղղիացի ճանապարհորդը "le Pélérin Veritable», Paris, 1613, էջ 508, 509 դիրքին մէջ կը գրէ թէ այս գմբէթը կոր ծակ մը ունէր, ուրկէ անձրեւը կը թափանցէր, ինչպէս Ս. Յարութեան եկեղեցիին գմբէթը։ Այս ծակէն սակայն թռչունները չէն կրնար անցնիլ, վասն զի անոր վրայ չինուած էր երկաթէ ցանցկէն մը, որուն արուեստական աշխատանքը հիացուցած էր ուխտաւորը։ (Տե՛ս Camille Enlart, les Monument des Croisés dans le Royaume de Jérusalem. էջ 238)։ Զուար ձիյէրճի Օղլու քահանան ալ իր Ուղեգրութեան մէջ (Տե՛ս անդ, էջ 202–203), կը պատմէ զրոյց մը իբր թէ Սալահէտտին երբ եկեղեցւոյ իր կնքած դուռը կը բանար՝ հրեք անձեր չապիկ հագած և մոմ ի ձեռին կը ներկայանան եկեղեցւոյ դրան առջեւը կեցած. նոյն անձերն են Յակոբոս Տեառնեղբայր, Յակոբոս Զեբեդեան և Մակար հայրապետ, որոնց պատկերները ցոյց կը տրուին Սալահէտտինի, որ կը յարէ թէ այդ անձերն էին որ երեւցած են իրեն չապիկ հագած ու մոմ ի ձեռին, և այլն։

Հանդէս Սալահէտտինի կողմէն Ս. Յակոբայ գրաւման և չընորհման զրուցային իր պատմուածքէն յետոյ կը յարէ (էջ 81) «. . . եւ վերստին չնորհեաց զվանքն բոլորովիմբ. եւ գրեաց ի վերայ դրան վանից արապերէն անէծք ըստ օրինաց իւրեանց, թէ մի ոք առցէ զսա ի ձեռաց հայոց. և կայ մինչեւ ցայսօր»։ Նոյն իմաստ է նաև Զուար ձիյէրճի Օղլու քահանային գրածը. բայց վանքին դրան վրայ քանդակուած արաբերէն արձանագրութիւնը Սալահէտտինի կողմէ չէ, այլ եգիպտոսի սուլթան Մէլէք Զահըր Զախմախ է (1438–1453) որ եգիպտացի Մարտիրոս պատրիարքին հինգերեքի 954 (= 1450)ին կը չնորհէ հրովարտակ մը որուն մէկ օրինակը կը քանդակուի վանքի արտաքին դրան կամարին տակ, միւս օրինակն ալ դնելէն ներս գիմացի պատին մէջ զետեղուած չըլի Զեպիլին վրայ։ Արձանագրութեան իմաստը հետեւեալն է՝ թէ ոչ ոք բռնութեամբ վանք մտնելով անիրաւ տուրքեր պահանջէ վանականներէն. ու կը յարէ թէ անոնք որ հակառակը կը գործեն ու կ'անհնազանդին այս հրամանին

անիծեալ ըլլան: Արձանագրութեան օրինակը հետևեալն է.

برز مرسوم مولانا السلطان الملك الظاهر ابو سعيد محمد چقمق عز نصره بابطال ما احدثه ابو الخير ابن النحاس من ضمان مار يعقوب دير الارمن بالقدس الشريف عاما رده سيف الدين المقر الشرفى الانصارى وسأل فى ابطال ذلك ليسطر فى الصحايف الشريفه بتاريخ اربع وخمسين وثمانماية من الهجرة الشريفه ملعون ابن ملعون وعليه لعنة الله تعالى كل من احدث ضمانا او جدد مظلمة

Սոյն արձանագրութիւնը կը մնայ մինչև ցայսօր:

Ս. Թեոդորոս եկեղեցին մայր տաճարէն բոլորովին անջատ է. ունոր հիւսիս արևելեան կողմը և ուխտաւորաց թաղերուն մօտ: Ըստ տեղական աւանդութեան նոյն եկեղեցին չինուած կ'ըլլայ Հեթում Ա. թագաւորին կողմէն յիշատակ իր որդւոյն Թորոսի, որ սպաննուեցաւ Մառիի ճակատամարտին մէջ 1266ին, Եգիպտացւոց դէմ պատերազմելով: Ըստ պատմութեան, Հեթում Ա.ին մահը տեղի ունեցաւ 1270ին, միջանկեալ չորս տարիներու մէջ Հեթում Ա.ի երուսաղէմ այցելութիւնը չի յիշատակուիր: Մինչև ցայսօր Ս. Թէոդորոսի եկեղեցւոյն մօտերը սենեակ մը ցոյց կը տրուի իբր Հեթում Ա.ի բնակարան. բայց քանի որ պատմութենէ ծանօթ է թէ Հեթում Բ. երուսաղէմ եկած ու մնացած է եւ յիշատակներ ալ ունի, հաւանական կը դանենք որ Հեթում անուամբ ցոյց արուած սենեակը բնակարանը եղած է Հեթում Բ.ի:

Ս. Թէոդորոսի եկեղեցիին չինութեան մասին կը գրեն Հաննէ (էջ 98) և Սարգիս վրդ. իրենց պատմութիւններուն մէջ, ըստ Հաննէի «շինեցեալ ի Լեւոն թագաւորեն մերմէ ի պէս պուխի Հայոց: Յորժամ Թորոս որդին իւր մեռաւ՝ աս թաղելով զնա եւ յիշատակ որդւոյն իւրոյ շինեաց զեկեղեցիս զայս. եւ գերեզման յանկիւնս հիւսիսոյ կողմի»: Բայց պէտք է որդին ուղղել և եղբայր ըսել. զի Թորոս Հեթումի որդին էր, և Թուականն ալ ուրիշ տեղ գրուածին համեմատ Էձլէ=Զկե 1286 կարդալ (էջ 82), ինչպէս որ Ս. Յակոբի ձախակողմեան եռակի սիւնին վրայ ալ կը կարդացուի: Բայց այս պարագային Ս. Թէոդորոսի եկեղեցիին չինութիւնը անպատճառ կատարուած կ'ըլլայ, Լեւոնի թագաւորութեան վերջին տարիները, որ 1270ին թագաւորեց եւ 1289ին վախճանեցաւ:

Իսկ Սարգիս վրդ. հետևեալ կերպով կ'արտայայտուի եկեղեցւոյս հիմնարկութեան համար. «վասն զի թիսկոս հիմնարկութիւն ի Հերում թագաւորէ Հայոց արկեցեալ է յառաջագոյն, զի յորժամ եկն ի խաղաղ Երուսաղէմ. պատերազմի պատճառաւ ընդ ազգին Թաթարաց որդին իւր Թէոդորոս անուն աստ վախճանեցաւ. վասն որոյ թագաւորն վասն առաւել սիրոյ որդւոյն իւրոյ հրամայեաց ի մէջ վանիցս թաղել զնարմին որդւոյն, եւ շինեաց ի յիշատակ հոգւոյն զայս եկեղեցիս. քայց փորագոյն»: Սարգիս վրդ.ի յիշած Հեթում Բ.ը՝ որ Երուսաղէմ եկաւ և Թաթարաց հետ պատերազմեցաւ՝ ամուրի էր և զաւակ չունէր, ուստի իր պատմուածքը անհիմն է. ամենէն հաւանականն է, ինչպէս վերև տեսանք, Լեւոն Գ. կամ Եգիպտոսէն ուխտի եկած ժամանակ, իբր զահաժառանգ, ինչպէս կը յիշէ Վահրամ Բաբունին, և կամ Կիլիկիա վերադարձէն յետոյ իբր թագաւոր, իր եղբօրը Թորոսի յիշատակին չինել տուած է այս եկեղեցին, և Թորոսի գերեզմանը նոյն եկեղեցիին «յանկիւնս հիւսիսոյ երևի» խօսքը հաւանական չենք գտներ, քանի որ անոր մարմինը Մառիի պատերազմի դաշտէն Երուսաղէմ փոխադրել դժուարութիւններ ունէր:

Ս. Թորոս եկեղեցին 9 մէթր լայնութեան վրայ 18 մէթր երկայնութիւն ունի. այժմու չէնքը Լեւոնի չինել տուածը չի կրնար ըլլալ. վասն զի յետոյ Շղթայակիր Նորագած ու ամեն կրնար ըլլալ. վասն զի յետոյ Շղթայակիր Նորագած ու ամեն կողմն չինիներով զարդարել տուած է: Մատրութեան արժանի է աւագ սեղանին Տիրամօր պատկերը, որ ընտիր արուեստի արտադրութիւն մըն է: Խոյկալը քանդակագործ և ոսկեզօծ է: Եկեղեցին ունի հետևեալ մատուռները՝ Ս. Կարապետի՝ որ եկեղեցիին աւանդատունն է, իսկ ձախակողմը՝ բեմին վրայ՝ Ս. Մերկերիոսի կերիոսինը. Ս. Թէոդորոսի, Ս. Կարապետի եւ Ս. Մերկերիոսի սեղաններէն զատ չորրորդ մ'ալ կայ, եկեղեցիին դուռնէն դուրս, 4 քառակուսի մէթր տարածութեամբ բակին վրայ Ս. Թադեոսի և Ս. Սանդխտոյ նուիրուած սեղանը: Ս. Յակոբեանց չէլափակին մէջ 40ի չափ պատարագամատոյց սեղաններ կան, և անոնցմէ մին է Հոգւոյն Սրբոյ նուիրեալ մատուռը, տանիքին վրայ, Ս. Թէոդորոսի մօտ, և ներքին պատուհանով մը անոր մէջը նայող, 12 քառակուսի մէթր տարածութեամբ, սովորական չինուածքով եւ սեղանով:

Ս. Թորոս եկեղեցին սուաջները ուրոյն տեսչութիւն ունէր. այժմ ոչ. վեհապետեան Ցարութիւն պատրիարքի կարգադրու-

թեամբ, 1897ին, և իր անձնական ծախքով չինուած 16 գրադարաններու մէջ նոյն եկեղեցիին մէջ ամփոփուած են վանքին դրեթէ բոլոր ձեռագիրները՝ ցեցակերութենէ և խոնաւութենէ աղատ պահելու դանոնք: Տիգրան Սաւալանեանց 1865–67 ցուցակագրած է 1742 ձեռագիր, բայց վանքին ունեցած ձեռագիրներուն թիւը այժմ 3000է աւելի է, որով Ս. Յակոբեանց Աթոռին պատկանող գրչագրաց թիւը՝ Մայր Աթոռի մատենադարանէն ետքը առաջին տեղը կը գրաւէ: Ս. Յակոբայ վանքին գրչագրաց գիտական և լիակատար ցուցակագրութիւն մը այլևս անհրաժեշտ պէտք մ'է գրականութեան և պատմութեան ծառայութեան համար. ուստի յուսալի է որ Ս. Աթոռոյ վարչութիւնը պատեհ ժամու ի մի կ'ունենայ կատարելու զայն յօգուտ բանասիրութեան, ի մասնաւորի Ս. Աթոռի պատմութեան:

3. Ս. Յակոբեանց վանքին գլխաւոր հաստատութիւնները.

Ս. Յակոբեանց վանքին բոլոր հաստատութիւններն ու շէնքերը նկարագրել Ս. Յակոբայ վանքին մենագրութիւնը պիտի ըլլար. ինչ որ մեր նպատակէն դուրս է. վասն զի մենք կէտ նպատակի ունինք սրբավայրերը նկարագրել, ինչ որ կատարեցինք. ուստի զանոնք կ'ընենք նկարագրել միաբանական և ուխտաւորական թաղերը, երկրորդական շէնքերը, ինչպէս նաեւ վանքին մէջ գտնուած պարտէզներն ու հրապարակները, այլ միայն կը նկարագրենք գլխաւոր հաստատութիւնները, որոնք են 1. Պատրիարքարան, 2. Տպարան, 3. Մատենադարան, 4. Ժառ. Վարժարան կամ Ճեմարան, 5. Նորաչէն Ս. Թարգմանչաց Նախակրթարան, ինչ ինչ տեղագրական մասերուն համար օգտուելով հոգելոյս Տ. Մաղաքիա Արքեպս. Սրմանեանի Տեղագիր Հայ–Երուսաղէմի ձեռագրէն:

Ա. Պատրիարքարան

Մայր Տաճարէն յետոյ իրը հոյակապ շէնք կը ներկայանայ Պատրիարքարանը, զոր 1853ին կառուցած է Զմիւռնիացի Յովհաննէս պատրիարքը, որուն ճաշակին և մեծագործութեան արդիւնքն է այս հսկայ ու հոյակապ շինուածքը, որ իրաւամբ կըրնայ մրցիլ նմաններու հետ: Շէնքը բոլորովին քարուկիր է եւ

գմբէթաւոր. իր ճարտարապետական ձևը հիացում կ'առթէ բոլոր այցելուաց, մանաւանդ իր դահլիճը՝ որ այժմ ելեքտրականութեամբ ալ կը լուսաւորուի, շէնքին ամենէն չքնաղ ու աչաց հաճոյ մասը կը կազմէ, և արժանի է կոչել զայն Վեհարան: Անոր երկայնութիւնը 21 մէթր է և լայնութիւնը 7,5 մէթր. 158 քառակուսի մէթր տարածութիւնը ունի. բարձր կամարակապ և գմբէթայարկ է, յատակը մարմարեայ սալարկուած, պատերը վայելուչ գծագրուած: Յովհաննէս պատրիարք այս Պատրիարքարանին չինութեամբ ենթարկուած է մեծ ծախսերու և մեծ ճիգերու: Դահլիճին երկու կողմերը կը գտնուին պատրիարքին բնակութեան յատկացեալ սենեակները. հարաւային կողմը, զատ դուռով կը մտցուի յարկաբաժին մը, որուն մէջ կը գըտնուի ճաշասենեակը իր մասերով. գետնայարկին մէջ են բաղնիքը, խոհանոցը և սենեակներ: Դահլիճը զարդարուած է գորգերով և կը գործածուի պաշտօնական անձանց իբր ընդունելութեան սրահ, և միանգամայն իբր միաբանական ժողովներու և ընդհանուր համախմբութիւններու պաշտօնատեղի: Դահլիճին մէջ կը գտնուի նաև երեք ապակեփեղկ դարաններ՝ որ կը պարունակեն յախճապակեայ արուեստակերտ և հնօրեայ նմոյշներ: Պատերը զարդարուած են կենդանագիրերով և նկարներով, որոնք մեծաւ մասամբ յիշատակի նուէրներ են, որոնց գլխաւորները կը յիշենք, ինչպէս Աւստրիոյ Ֆրանց Ժոզէֆ կայսեր և կայսրուհւոյն պատկերները անձամբ այցելութենէն տարի մը յառաջ ղրկուած: Գերմանիոյ Վիլհելմ Ա. կայսեր և կայսրուհւոյն կենդանագիրը, արքայազուններու այցելութեան առթիւ նուիրուած. վերջնոյս ժառանգներուն՝ Ֆրէդերիք և Վիլհելմ կայսրներու պատկերներն ալ իրենց ստորագրութեամբ յիշատակ թողուած են: Ռուսիոյ Աղեքսանդր Գ. կայսեր և կայսրուհւոյն պատկերները նմանապէս արքայազուններու այցելութեան առթիւ տրուած են:

Ս. Աթոռոյս Պատրիարքարանի դահլիճին մէջ, ի չարս թագաւոր և թագուհիներու պատկերներուն, կը գտնուին Մեծն–Բրիտանիոյ Վիքթորիա Թագուհիին, Բրէնս Ալպէրթին և այն ատենուան գահաժառանգ Եդուարդ է. Թագաւորին լինքնատիպ թագիր պատկերները: Ասոնք, 1869ին Վիքթորիա Թագուհիին կողմէ նուիրուած են Տ. Եսայի Ս. Պատրիարքին հետևեալ պարագաներու տակ:

1867ին անգլիացիները խնդիր ունենալով Հապէշիստանի Թէոդորոս Բասին հետ, վերջինս բանտարկել տուած էր Հապէշիստան գտնուող անգլիացիները, և ասոնց կարգին՝ տեղւոյն անգլիական հիւպատոսը: Անգլիոյ կառավարութիւնը վախնալով որ ասոնք սպաննուին, նախ քան տեղւոյն վրայ պինուորական մէջոցներ ձեռք առնելը՝ դիմած էր Տ. Եսայի պատրիարքին, որպէս զի առաքելութիւն մը ղրկելով Հապէշիստան՝ ամէն ջանք ի գործ դրուի այդ անգլիացիներուն ազատ արձակումը ձեռք բերուելու և կամ գոնէ կեանքերնին խնայուելու համար:

Սոյն առաքելութիւնը, որ կազմուած էր Տ. Սահակ արքեպիսկոպոսէ, Տ. Տիմոթէոս վարդապետէ և Եզեկիէլ անուն միւսքանէ, մեկնեցաւ Երուսաղէմէն 13 Ապրիլ 1867ին: Առաքելութիւնը երկու տարի մնաց Հապէշիստանի մէջ և ենթարկուեցաւ ամենամեծ դժուարութիւններու և տառապանաց՝ պատերազմի մէջ գտնուող այս երկրին մէջ: Եզեկիէլ միաբանը չը կարենալով առկալ այդ տառապանքներուն՝ վախճանեցաւ: Իսկ Սահակ արքեպս. և Տիմոթէոս վրդ., անգլիական բանակի Հապէշիստան մտնելովը յաջողեցան ազատիլ ադկից և վերադառնալ Երուսաղէմ: Բանտարկուած անգլիացիներուն կեանքը փըրկուած էր:

Իբրև չնորհակալութիւն մատուցուած սոյն ծառայութեան, Անգլիոյ թագուհին 1869 Դեկտեմբերին Եսայի պատրիարքին ղրկած էր վերոյիշեալ պատկերները, որոնք այդ թուականէն ցայսօր կը զարդարեն Պատրիարքարանիս դահլիճը:

Անգլիոյ վեհ. ճօրճ թագաւորին գուստրը Մարի Իշխանուհին երբ անցեալ 1929 Յունկին Ս. Բաղաքս կը գտնուէր, Պատրիարքարանս այցելած և ներկայ գտնուած էր Աւագ-Հինգշաբթի Ոտնլուայի արարողութեան: Օգտուելով Նորին Բարձրապատուութեան Պատրիարքարանիս հանդէպ ցոյց տուած համակրական զգացումներէն, յայտնուեցաւ իրեն, իր Վեհափառ Հօր Մեծ-Մօր և Մեծ-Հօրը, ինչպէս նաև իր Մեծ-Հօրը պատկերները չնորհուած ըլլալու պարագանները, և խնդրուեցաւ որ հաճի բարեխօսել իր Վեհափառ Հօր մօտ, որպէս զի Ն. Վ. ճօրճ Ե. թագաւորին և Ն. Վ. Մէրի թագուհիին պատկերներն ալ չնորհուին Պատրիարքարանիս:

Վեհափառ թագաւորը ընդունելով սոյն խնդրանքը, բարեհաճեցաւ 1930ին ղրկել իր և թագուհիին ինքնատիպ պատկերները, փառաւոր չրջանակներու մէջ զետեղուած:

Դահլիճին մէջ կը գտնուի նաև Գէորգ Ե. կաթողիկոսի պատկերը: Իսկ Ս. Աթոռոյ գահակալներէն պատկեր ունին Յովհաննէս, Եսայի, Յարութիւն և Դուրեան եղիչէ պատրիարքները: Կան նաև մի քանի եկեղեցականաց և երևելի ազգայնոց կենդանագիրները:

Դիւանատունը իր բոլոր ճիւղերով կը գտնուի Պատրիարքարանի մօտ:

Բ. Տպարան.— Վանքին Տպարանը սկսած է 1833ին Զաքարիա Կոփեցիի նախաձեռնութեամբ, Պօղոս Ադրիանուպոլսեցիի հովանաւորութեամբ և Կիրակոս Երուսաղէմացիի տեսչութեամբ: Առաջին Տպարանը գետեղուած էր վանքին հիւսիս-արևելեան կողմը քանի մը սենեակներու մէջ, որ այժմ ուխտաւորաց յատկացուած են Հին Տպարանի թաղ անուանով: Այդ սենեակներուն յարմարութիւնը նուազ էր և գործիքներն ալ հին ոճով էին. այսու հանդերձ բաւական թուով և կարևոր նիւթով հրատարակութիւններ ելած են անկէ: Թէև Տպարանի նոր չէնք մը չինելու գաղափարը կար, բայց Եսայի պատրիարք 1865ին մտադրութիւն կը դարձնէ ընդարձակ գետնի մը վրայ, որ կը գտնուի մեծ բակին հարաւակողմը, Էջմիածնի տաճարին հարաւային պատին դէմ, և որուն վերևը կը գտնուի ուխտաւորաց Թօքաթ և Պէքեար թաղերը: Այս ընդարձակ գետինը իր վերնայարկ թաղերուն հետ կառուցուած է 1675ին Ամենափրկի եղիազար պատրիարքէն, իբր ախոռ ուխտաւորաց գրաստներուն: Այս գետնայարկը 34 մէթր երկայնութիւն և 22 մէթր լայնութիւն ունի, որ կու տայ 750 քառակուսի մէթր տարածութիւն: Նոյն տեղը կամարակապ է հաստակառոյց: Եսայի Տպարանը փոխադրած է այս տեղւոյն վրայ, մէկ մասը միայն գործածելով, իսկ միւս մասը քանի մը տարի յետոյ կցած է նորաշէն Տպարանին: Տպարանական չինութեանց ծախուց մասնակցած է կեսարացի Յակոբ Ամիրձեան, ինչպէս կը հասկցուի յիշատակարանէ մը: Տպարանին հանդերձանքը հետզհետէ կատարելագործուած է, և կարող է տպագրել և հրատարակել կարևոր աշխատասիրութիւններ. ունի լաւ արագատիպ մը, թէև բազուկի ոյժով կը շարժի. ձեռքի մա-

մուլները, վիմագրական մամուլներ. նաև ջրաչարժական մը, գըլանաձև մամուլ, կարիչ գործիքներ, կազմարարութեան և ձուլարանի գործիքները, և հայերէն տառերու և հայկական խազերու 29 տնասկ մայրեր, զանազան մեծութեամբ տառեր, ոչ միայն հայերէն, այլ և եւրոպական աթուոթայով զարդագիրեր, չրջանակի և անկիւնի զարդեր: Ըստ այսմ Ս. Յակոբեանց Տպարանը սովորական տպարան մը ըլլալէ աւելի, ձուլարանով և կազմատունով ու վաճառանոցով լրացած՝ հրատարակչական հաստատութիւն մը կը դառնայ:

Միւսական գիրքերու ճիւղը կրնայ այդ Տպարանին իբր յատկանշական նկատուիլ. ոչ միայն ղի հեղինակաւոր հրատարակութեան կնիքը կը կրէ, այլ և այնպիսի ճիւղ մ'է որ սովորական հրատարակիչներու առևտրական ուղղութեան չհամապատասխաներ: Տպագրուած են գրեթէ բոլոր ծիսական գիրքերը, և անոնցմէ չատեր քանիցս տպագրուած են: Բացի ծիսական գիրքերէն, որ վանքին կողմէն կը հրատարակուին զոհողութեամբ, հրատարակուած են նաև մեծահատոր կարևոր գիրքեր, դասագիրքեր և վէպեր, ՍԻՈՆ ամսագիրը և նախնեաց գործերէն ոմանք: Ս. Յակոբեանց Տպարանը հարիւր տարուայ ընթացքին հրատարակած է չորս հարիւրէ աւելի գիրքեր երկու հարիւր տեսակներով: Աւելի մանրամասնութեանց համար դիմել Գեր. Տ. Մեսրոպ վրդ. Նշանեանի (այժմ եպս.) 1914ի Երուսաղէմայ Օրացոյցին մէջ իբր յաւելուած հրատարակած «Ակնարկ մը Երուսաղէմի սրբոց Յակոբեանց Տպարանին վրայ» խորագրով, հայկական տպագրութեան 400ամեակին առթիւ գրած յօդուածին:

Գ. Նորաշէն Մատենադարան.— Ս. Յակոբի վանքին հնօրեայ տպագրութեան աւելորդ օրինակները քանի մը տասնեակներով կը պահուին տանիքին վրայ Մայր տաճարին Ս. Համբարձման սեղանին մօտ կոկիկ և փոքրիկ չէնքի մը մէջ, որուն դրան վրայ դրուած արձանագրութենէն կը տեսնուի որ 1727ին Շղթայակիրը չինած է զայն Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքի բնակութեան համար. որ սակայն չէ կրցած գալ իր մահուան պատճառաւ: Այս մատենադարանը կրնանք իբր պահեստի չտեսնել: Տպագիրներ ու միւս մատենադարանը զետեղուած է Ս. Թէոդորոսի մօտերը, Տէլիրմէն և Տէմիր Թաղերու մէջտեղը,

Հեթում Թագաւորի անուամբ ծանօթ սենեակներուն մէջ, որ երկուք են եղեր, և միացուելով մէկի վերածուած են. և $8\frac{1}{2}$ ու $5\frac{1}{4}$ թևերով բաւական սրահ մը կը կազմեն, 44 քառակուսի մէթր տարածութեամբ: Այս մատենադարան սովորաբար ընթերցարան անուանով ճանճցուած է, և բացուած է 1901ին: Գիրքերը յատուկ գրադարաններու և դարակներու և դարաններու մէջ զետեղուած են. հոն կը գտնուին նաև լրագրաց հաւաքածոներ: Կազմուած մանրահատոր եւ բազմահատոր գիրքերը հաչուելով 2000 թիւը կ'անցնի, չատ գիրքեր ալ կը մնան մատենադարանին սեղանին եւ այլ տեղերու մէջ, այնպէս որ մատենադարանի նոր չէնք մը ունենալու անհրաժեշտութիւնը զգալի էր:

1929 Հոկտ. 25–28ին մեծ չքեղութեամբ տօնուեցաւ Ս. Աթոռոյ հոգելոյս գահակալ Սմեն. Տ. Եղիշէ Դուրեան Ս. Պատրիարքին Ցիսնամեայ Քահանայութեան Յոբելեանը. այս նպատակաւ կազմուած Յոբելինական կեդր. Յանձնաժողովը որոշեց որ վաստակաւոր Յոբելեարին յիշատակը Ս. Աթոռոյ մէջ յաւերժացնելու համար ընդհանուր հանգանակութեամբ մը վանքին մէջ Մատենադարան մը չինուի. եւ այս մտօք յայտարարութիւններ կատարուեցան, և ամեն կողմ հանգանակութեան մասնակցութիւնը կը չարունակուէր, փարիզէն Վսեմ. Գալուստ պէյ Կիւլպէնկեան 7000 ոսկւոյ յանձնառութեամբ սիրայօժար ատանձնեց վանքին մէջ նոր Մատենադարանի մը չինութեան կաթողիկոսական Պատուիրակ Գեր. Տ. Թորգոմ Սրբազանի միջոցաւ ի յիշատակ իր ծնողաց, և ի յարգանս Յոբելեար Սրբազանին: Այս իշխանական նուիրատուութիւնը սիրով ընդունուեցաւ Յոբելեար Սրբազանէն և կեդր. Յանձնաժողովոյ կողմէն, և միւս կողմէն որոշուեցաւ որ ժողովրդական հանգանակութեան արդիւնքով, Յոբելեարին փափաքին համաձայն կազմուի հիմնադրամ մը՝ որուն տակոսով պիտի հրատարակուին հայերէն կարևոր գիրքեր, թէ՛ նախնեաց գործերէն և թէ՛ նորերէն, Դուրեան Մատենադարան տիտղոսին տակ: Յոբելեար Սրբազանը յետոյ սակայն, ի կենդանութեան փափաք յայտնած էր և կեդր. Յանձնաժողովն ալ յարմար գտած էր որ հանգանակուած գումարը՝ 3554 անգղ. ոսկի և մէկ շիլին փոխանակ ոևէ դրամատան մէջ թողլով տոկոսն ստանալու, հասութաբեր կալուած մը չինել ու անոր վարձքովը հրատարակել Դուրեան Մատենադարանի գիրքեր: Ս. Յա-

կոթեանց Միաբանութիւնը Ս. Աթոռոյ Գահակալին Ցոթևեանին իր մասնակցութիւնը բերելու համար որոշմամբ Տնօրէն Մեծ-Արտի գետնէն բանուկ պողոտայի մը վրայ տրամադրեց գետին մը հանգանակուած վերոյիշեալ գումարով շինելու կալուած մը՝ արդիւնքը իր նպատակին յատկացուելու պայմանաւ։ Շինութեան հոգը ու հսկողութիւնը Յանձնաժողովի մը յանձնուած է և այժմ սկսուած է չէնքը Դուրեանաշէն անունով։

Գալով Մատենադարանի շինութեան՝ անոր հիմնաքարը տեղի ունեցաւ 1929 Հոկտ. 26ին, չաբաթ օրը, Թարգմանչաց տօնին, Ցոթևեան Սրբազանին նախագահութեամբ. ներկայութեամբ եպիսկոպոսաց, Միաբանութեան և ժողովրդեան։ Հիմնարկէքի օրհնութիւնն չէր աս, այլ չորս անկիւններէն փորուած հիմերուն վրայ օրհնութիւն մը, Մատենադարանի շինութեան ծրագրին գործադրութեան իբր սկսուած։ Բուն հիմնարկութիւնը կատարուած է 28 Օգոստոս 1930 հինգշաբթի, Ցոթևեան Սրբազանին մահուանէն վերջ։ Պատրիարքական Տեղապահ Գեր. Տ. Մեսրոպ սրբազան կատարած է աւարտած հիմերու վրայ դրուելիք առաջին անկիւնաքարի օրհնութիւնը։ Պատշաճ կրօնական արարողութենէ մը վերջ Սրբազանը իր իսկ ձեռքով զետեղած է առաջին անկիւնաքարը, որուն մէջ յետ ընթերցման դրուեցաւ բիւրեղեայ ընդունարանով մագաղաթէ յիշատակարան մը։ Նորաշէն Մատենադարանը այժմ գրեթէ աւարտած է. ան չինուած է Տպարանին ու ժառ. Վարժարանի մէջտեղի պարտէզին մէջ. երկյարկանի հոյակապ չէնք մ'է. դուռը կը բացուի ժառ. Վարժարանէ ու Ս. Հրեշտակապետ երթալիք ճանապարհին վրայ. իր մօտը կը գտնուի միաբանաց Պաղչէ թաղը և նորաշէն Նախակրթարանը։ Ունի 18 մէթր ճակատ։ Շէնքին խորութիւնն է 25 մէթր։ Զեղչելով չէնքին ետևի երկու կողմերուն ներս քաշուած մասերը՝ ընդհանուր տարածութիւնն է 418 և կէս մէթր։

Շէնքը ունի երկու յարկեր և վերը թէռաս մը։

Գետնայարկին վրայ մուտքէն վերջ կը գտնուի մեծ ընթերցասրահը 100 քառակուսի մէթր տարածութեամբ։

Ըլլայ գետնայարկը, ըլլայ վերի յարկը՝ երկու կողմերը կ'երկարին գրադարաններու քօրիտօրները, իւրաքանչիւրը 48 քառ. մէթր տարածութեամբ։

Երկրորդ յարկը յաւելուածաբար ունի Մատենադարանի ճա-

կատի մաս մը 40 մէթր տարածութեամբ։ Մատենադարանը ունի նաև 50ական մէթրնոց երկու մեծ սենեակներ։ Իր փառաւոր մուտքէն զատ, սոյն մուտքին երկու կողմերը կան երկու սենեակներ։ Միւզէի մասը ունի, չէնքին գետնայարկին մէջ 70 քառ. մէթր տարածութեամբ սենեակ մը, և վերնայարկը ունի թէ նման տարածութեամբ սենեակ մը՝ 70 քառ. մէթր տարածութեամբ և թէ անոր կից յաւելուածական սենեակ մը՝ 24 քառ. մէթր տարածութեամբ։ Մատենադարանը ունի տանիքին վրայ տեփօյի սենեակ մը։ Երկրորդ յարկին մէջտեղի մասը բաց է, որպէս զի գետնայարկի ընթերցասրահի ձեղունը մինչև տանիք բարձրանայ։ Այս տանիքը ունի ապակեայ լուսամուտներ։

Մատենադարանի չէնքին բարձրութիւնն է, երկու յարկերուն համար 9 մէթր։ Եթէ այս բարձրութիւն հաշուուի տանիքի վրայի սենեակէն՝ կ'ըլլայ 13 մէթր։

Նպատակի յարմար հոյակապ և հանգստաւէտ չէնք մը եղած է նորաշէն Մատենադարանը, որուն ճակատը՝ դրսի կողմէն՝ զետեղուած է հետևեալ յիշատակարանը.

«Գաղտւս Կիլղպհիկեան կառոյց զՄատենադարան Առաքելական Սրբոյ Աթոռոյս, վասն անմոռաց յիշատակի հօր իւրոյ եւ մօր Սարգսի եւ Տիրուհւոյ Կիլղպհիկեան. ի մեծարանս Ցոթևլինի Ցիսնամեայ Թահանայութեան Տեառն Եղիշեայ Ս. Արքեպիսկոպոսի Դուրեան, Պատրիարքին Հայոց Սրբոյ Երուսաղէմի. ՌՑՀԹ=1929»։

Ի մօտոյ այս նորաշէն Մատենադարանը պիտի փոխադրուին Պատրիարքարանի մէջ մթերուած այն 5000ի մօտ այլ և այլ ձիւղերու վերաբերեալ հայերէն, ֆրանսերէն, անգլիերէն և գերմաներէն արժէքաւոր գիրքերը որոնց մէկ մասը հոգելոյս պատրիարքը իւր իր անձնական գիրքերը Պոլսէն Երուսաղէմ Ս. Ցաթոռը փոխադրած էր, և միւս մասն ալ իր միջոցաւն ու խնամքովը իր պատրիարքութեան շրջանին մօտը հաւաքած էր։

Դ. Ժառ. Վարժարան. — Նորահաս աշակերտներու պատրաստութիւնը երբեք պակաս չէ կրցած ըլլալ Ս. Աթոռին մէջ, թէպէտև վարժարանի յատկացեալ մասնաւոր շինութեան մը հին յիշատակը չէնք գտներ աւանդութեանց մէջ։ Այդ պակասը կը վերագրենք հին ատեններ սովորական եղող ձևին, երբ կըրթութիւնը ոչ թէ դասարանական համախումբ ձևի ներքեւ կը

տրուէր, այլ ընծայեալներ և ընծայացուներ առ nsu այս կամ այն վարդապետի մը կը մնային փոքրաւորի դերին մէջ, նկեղեցական սպասարկութեանց կը վարժուէին, և կարևորագոյն սեպուած ուսմունքներու կը հետեւէին: Վերջին ԺԹ. դարու առաջին քառորդին մէջ կ'սկսին Ժառ. Վարժարան կազմելու կամ հիմնելու մտադրութիւնները. եւ իբր նախաձեռնարկներ պիտի յիշուին Պօղոս Ադրիանուպոլսեցի կառավարիչը եւ Զաքարիա Կոփեցի ու Կիրակոս Երուսաղեմացի պատրիարքները: Զաքարիա առնչէն աւելի գործին հետամուտ եղած է, Կ. Պոլիս եւ վենետիկ տեսածներուն ազդեցութեամբ. ուստի իր պատրիարքութեան երկրորդ տարւոյն մէջ 1843ին առաջին վարժարանը բացած է Ռէմլէի վանքին մէջ, զոր տարիուկէս նաքը, 1845ին փոխադրած է Երուսաղէմի մէջ մասնաւոր տուն մը: Կիրակոս որ 1847ին յաջորդեց, վարժարանին աւելի զարկ տալու համար փոխադրած է վանքին մէջ, նոյն այն սրահը զոր Շղթայակիր չինած էր Կոլոտին համար: Այս տեղը բաւարար չէր կրնար ըսուիլ, ուստի Կիրակոս ուզեց յատուկ շէնք մը կառուցանել, բայց չյաջողեցաւ: Յովհաննէս պատրիարք, պատրիարքարանի շէնքը աւարտելէ յետոյ, չինեց նաեւ Զամ Թաղը (այդ անունը կ'առնու մօտի մայրի ծառերէն) զոր հիմնած էր Կիրակոս, իբրև ուխտաւորաց թաղ: Յովհաննէս չուտով ձեռնարկեց վարժարան մ'ալ չինել, որ է այժմեան Ճեմարանը. և որ լրացաւ 1857ին, սակայն զանազան պարագաներ և իր վերահաս մահը 1860ին եւ Սիոնոյ պարապութիւնը մինչեւ 1865, չներեցին վարժարանի գործը կարգադրել և նոյն պատրիարքի մնաց հին նպատակը գլուխ հանել: Վարժարանը բացաւ Ճեմարանին մէջ, Զամ Թաղն ալ անոր յարակցելով, գիշերօթիկ վարժարանի մը պէտք եղած բաժինները լրացնելով:

Ժառ. Վարժարանը կը գտնուի նորաշէն Մատենադարանին աջ կողմը, պարտէզներով շրջապատուած, օդասուն և գեղեցիկ վայր մը: Վարժարանի շէնքը կանոնաւոր քառանկիւն մը կը կազմէ. 51 մէթր երկայն և 29 լայն թեւերով, որ կու տայ 1480 քառակուսի մէթր տարածութիւն: Շէնքը երկյարկանի է և մէջտեղը բաց: Գետնայարկին վրայ դէմ դիմաց իննական չափաւոր սենեակներ կան, արևելեան և արևմտեան թեւերուն վրայ. այդ սենեակները այժմ յատկացուած են Ընծայարանի աշակերտ-

սարկաւագներուն: Վարժարանը ունի հանդերձատուն, խոհանոց և լուացարան. վերի յարկը կը գտնուի տեսչարանը, աշակերտաց ննջարանները եւ մէկ երկու ուսուցչաց սենեակները, կրկին գրադարանները նայլն: Ճեմարան ըսուած չէնքը արտաքնապէս ունի գեղեցիկ ճարտարապետութիւն մը, ընդարձակ սրահը սերտարանի վերածուած է, չորս սենեակներէն երեքը՝ դասարանի, իսկ մէկը՝ բնագիտական գործիքներու պահարանի: Շէնքը դուրսէն 21 մէթր թեւերով և 240 քառակուսի մէթր տարածութեամբ կանոնաւոր քառակուսի մ'է, վայելուչ ճակատ մը ունի: Ներքինը խաչաձև է, կեդրոնը գմբէթայարկ է, վայելուչ և բարձր, որուն գագաթը գոնէ 15 մէթր բարձր ըլլալու է յատակէն վեր: Պատերուն ներսերը դարաններ գործուած են, 8 հատ մեծ հիւսիսէ հարաւ թեւերուն մէջ. և 4 փոքր միայն միւս թեւերուն վրայ: Բոլոր դարանները լեցուած են հնագիտական, պատմական, ազգաբանական եւայլն եւայլն և ուրիշ հետաքրքրական առարկաներով, որոնք ապագային պիտի կրնան կազմել Ս. Յակոբեանց վանքին թանգարանին կորիզը: Ճեմարանի չինուածքին ներքնայարկը երբեմն ծառայած է քաղաքացի մանչերու իբր վարժարան Մեսրոպեան անուամբ, երբեմն ալ, իբր գծագրութեան դասարան:

Ժառ. Վարժարանը կը պահէ առ առաւելն 30 աշակերտներով երեք դասարան՝ որ կ'սանան կրօնական ուսումն, գիտութիւն, կը սորվին կարևոր լեզուները, և որոշ ծրագրով մը կը պատրաստուին Ընծայարան մտնել: Ժառ. Վարժարանի և Ընծայարանի երկու դասարանները կը կոչուին Մելիոնեան Դասարան, Սզգ. բարերար Մելքոնեան բարեպաշտ հարազատներուն՝ յանուն Ժառ. Վարժարանի վերհանձնօրէն յատկացուցած նպաստին պատճառաւ: Ընծայարանի դասարանները կը հետեւին յատկապէս պատրաստուած ծրագրի մը, ստանալով կրօնական բարձր ուսում, եւ չարունակելով ուսումը այն կարևոր լեզուներու զոր կ'ուսանէին Ժառ. Վարժարանին մէջ: Ընծայարանի ընթացքը բոլորելէ յետոյ ընծայացուք կը կոչուին կուսակրօն եկեղեցականութեան և ի ծառայութիւն Ս. Սիոնոյ: Ընծայարանը ունէր նաև դասարան մը ուր սարկաւագներով՝ որ կը կոչուէին Կիւզպիկեան սաներ, որոնք անցեալ տարի իրենց չրջանը

դասարանին հինգ տարուան ծախքը՝ 5000 ոսկի, վեհանձն ու սիրայօժար նուիրատուութեամբ հոգաց ողբացեալ Տիար Պատրիկ Կիւլպէնկեան, Ազգ. բարերարը, որուն Հայ Եկեղեցիին ու ազգին հանդէպ ունեցած սէրն ու հայրենանուէրը զգացումներն ամենուն յայտնի են։

Ե. Նորաշէն Նախակրթարան.— Նախակրթարանի ու Մանկապարտէզի սաներն են քաղաքացւոց և Ս. Ցակոբեանց վանքին մէջ բնակողներուն պզտիկներն. առաջիններն անոնք են որ հինէն ի վեր ձրիաբար կը բնակին այն տուներուն մէջ որ իրենց յատկացուած են, իսկ վերջինները տարագրութեան առթիւ երուսաղէմ մնալով կը պատսպարուին Ս. Ցակոբեանց մօտի ուխտաւորական թաղերը։ Վանքը կու տայ ձրի կրթութիւն, ինքը կը հոգայ վարժարանի բոլոր ծախքերը և որոշ ծրագրով մը այժ կու տայ կրօնի ուսման, հայերէն լեզուի, անգլիերէնի, գծագրութեան, ձեռագործի եւայլն։ Շնորհիւ վանքին կողմէն տրուած նախակրթութեան աշակերտները կը պահեն հայերէն լեզուն և հայերէն կրնան խօսիլ իրենց տուներուն մէջ, վասն զի քաղաքը արաբախօս ըլլալով՝ նոյնպէս քաղաքացի հայ ընտանիքներն ալ սովորաբար արաբերէն կը խօսին, բայց պէտք է գիտնալ թէ շնորհիւ նախակրթարանի հայերէնն ալ սորված են ու կրնան խօսիլ։

Մանչերու Մեսրոպեան հին դպրոցի մասին վերև ծանօթութիւն մը տուինք. կը մնայ այժմ նկարագրել աղջիկներու հին նախակրթարանը որ կը կոչուէր Գայիանեան, եւ յարակից ունէր մանկապարտէզ մը։ Գայիանեան դպրոցը Ս. Հրեշտակապետ տանող ճանապարհին վրայ, պաղչէ թաղին մօտ ինքնուրոյն շինուածք մ'էր որ կառուցուած էր 1862ին Նոր Նախիջեւանցի Շուլտովեանց կարապետի ծախքով։

1927ի Պաղեստինի ահռելի երկրաշարժը մեծ վնասներ պատճառեց, ինչպէս քաղաքին և շրջակայից, նոյնպէս մեր Ս. Ցակոբեանց, Բեթղեհէմի, Ռէմլէի վանքերուն, կալուածներուն եւ այլ հաստատութեանց. այդ վնասուած շէնքերէն մին էր աղջկանց նախակրթարանը իր մանկապարտէզով, որ վտանգաւոր կերպով խարխլած էր եւ կարելի չէր աշակերտուհիներուն ու մանկապարտէզի փոքրիկներուն յաճախել, եւ անոնց համար

յատկացուեցաւ առժամանակեայ շէնք մը, ժառ. Վարժարանի մէկ քանի սենեակներուն մէջ։

Տնօրէն Ժողովը նախագահութեամբ Ս. Պատրիարքին, նկատի առնելով արդէն անբաւական ու վտանգաւոր կերպով խարխլած աղջկանց վարժարանին վիճակը, անոր փոխարէն երկսեռ նախակրթարանի մը և մանկապարտէզի մը պէտքը չեշտելով որոշեց նոյն տեղւոյն վրայ և վանքին սեպհական յարակից սենեակներն ալ միացնելով նոր նախակրթարան մը կառուցանել արդիական պայմաններով։ Ըստ այսմ կառավարութեան նոր օրէնքին համաձայն ճարտարապետին կողմէն յատակագիծ մը պատրաստուելով Պատրիարքարանի կողմէն մատուցուեցաւ կառավարութեան՝ կրթական և Առողջապահական վարչութեանց և Քաղաքապետութեան կողմէն վաւերացուելու համար։ Նախակրթարանը պիտի չինուէր 37 մէթր երկար և 9 մէթր լայն գետնի մը վրայ, պիտի ըլլար եռայարկ և պիտի պարունակէր 250–300 աշակերտներ։ Շինութեան հրամանը տրուեցաւ պատկան իշխանութեան կողմէն և հիմերը սկսան փորուիլ. ժայռը և կոյս հողը գտնելու համար արտաքոյ կարգի աշխատանքի և ծախքի դուռ բացուեցաւ և չատ ժամանակ վատնուեցաւ, որովհետեւ հարկ եղաւ սպասել որ ներքին հիմերը դրուէին և բարձրանային հողէն դուրս, պաշտօնական հիմնարկէք կատարելու համար։ Հիմերը բաղձացուած բարձրութեան հասած ըլլալով 1928 Ապրիլ 26, ԵՇ. երեկոյ ժամ 5ին կատարուեցաւ Աղջային Երկսեռ Նախակրթարանի եւ Մանկապարտէզի հիմնարկէքի արարողութիւնը նախագահութեամբ Ս. Պատրիարքին։ Հիմքին արեւելեան հիւսիսային անկիւնը կատարուեցաւ հինաւորհնէքը. և փորուած անկիւնաքարին մէջ դրուեցաւ յիշատակարան մը, զոր չաղախով լեցուցին Ս. Պատրիարքը և եպիսկոպոսները։ Երկու տարիէն լրացաւ շէնքը. թէեւ բազմածախս՝ բայց ան եղաւ շէնք մը բարձրադիր, հոյակապ, օդասուն, առողջապահիկ և պետական օրինաց եւ դիտութեան պահանջներուն համաձայն։ Շէնքին հիմերը և պատերը չինուած են պեթոնով և երկաթի կապերով հաստատուած են. ամբողջ ճակատը յղկուած քարերով հիւսուած է։ Նախակրթարանին մուտքը բացուած է Ս. Հրեշտակապետ տանող ճանապարհին վրայ կողմնակի երկու քարէ սանդուխներով։ Նախակրթարանը ունի երեք յարկ, ամենէն վերինը յատկացուած է ձեռագործի համար։ Նախակրթա-

բանի և Մանկապարտէզի բոլոր բաժանումներն ունին իրենց սրահներն ու դասարանները. ատորին յարկին մէջ կը գտնուին խաղավայրը և ճաշարանը։ Նախակրթարան ու Մանկապարտէզ այժմ կը յաճախեն իբր 400 աշակերտներ։

Ի Դ

ԳՈՂԳՈԹԱՅԻ ՄԵԾ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԿԱՄ ՄԱՏՈՒՌԸ

Երկու հնագոյն տպբիւրներու, 1192 ի Մաշկևոր վանքին մէջ ընդօրինակուած Ճաշոցի մը և Դ. դարու ուղեգիրը օտար Ուխտաւորուհիի մը Օրագրութեան վրայ յենլով, ասկից յառաջ ներկայացուցած ենք Երուսաղէմի Համբարձման լերան Աշակերտաranի և Բիրի եկեղեցիներուն մէջ կատարուած կրօնական պաշտամունքի ժողովները, և յետոյ նկարագրած ենք այդ երկու եկեղեցիներուն պատմական ծագումը և զանազան փոփոխութիւնները։ Այս անգամ ալ կը փափաքինք մեր ընթերցողներուն ծանօթացնել, գարձեալ նոյն երկու յիշատակարանաց վրայ յենլով, Գողգոթայի մեծ եկեղեցին մէջ կատարուած տարեկան պաշտամունքի ժողովները և յետոյ բացատրել այդ մեծ եկեղեցին կամ մատուռին հիմնարկութիւնը և ժամանակի ընթացքին անոր կրած պատմական փոփոխութիւնները։

Նոյն եկեղեցին կամ մատրան մէջ կատարուած երկու աղբիւրներու յիշած պաշտամունքի ժողովներու յիշատակութեան դուռցակը հոս կը դնենք, զանց ընելով օրուան ընթերցումներուն մանրամասնութիւնները.

(Ըստ Ճաշոցի).— Հինգշաբթի առաւօտ (Ծննդեան) ժողովին է առաջ Գողգոթա և այս կանոն կատարել . . . ։

— Երկուշաբթի առ է Զատիկն պահոցի ժողովին է առաջ մատրանն է տալատի և պատարագ ժամու և այս կանոն կատարել . . . ։

— Չորեքշաբթի առ է պատարագ ժամու ժողովին է առաջ մատրանն է տալատի և այս կանոն կատարել . . . ։

— Ի Հինգշաբթի առ է հին Զատիկն վասն որոյ ասաց Յիսուս ցաշակերտս իւր ցանկութեամբ ցանկացայ զԶատիկս զայս ուտել ընդ ձեզ և ժողովին յերկրորդ ժամն է առաջ մատրանն է տալատի և այս կանոն կատարել . . . ։

— Ի Ներքինաւորթեան նորին. արդիւնքն երեխայն և չեք արդիւնքան երեխայեցն և այս կանոն կատարել . . . ։ — Եւ ապա պատարագ մատչի է առաջ մատրանն և առաջի Սրբոյ Խաչին և նոյն ժամայն երթան է առաջն Սիոն և այս կանոն կատարել . . . ։

— Այգուն Ուրբաթուն գնի պատուական փայտ խաչին առաջի սրբոյ Գողգոթային և ժողովեալսն երկրպագեն, գնալ է վեց ժամ կատարել երկրպագութիւնն և ի վեցերորդ ժամն ժողովին է առաջն Գողգոթա և ասեն . . . ։

— Իսկոյն մտանեն է առաջ մատուռն է պատարագ ժամու և այս կանոն կատարել . . . ։

— Եւ գնալոյս Օրհնութիւնն ասի ընդ քնէքերատա, մտանեն քաղմութիւն նորակնէացն և այս կանոն կատարել . . . ։ — Եւ անկնէն պատարագ ընծան նորակնէացն և այս կանոն կատարել . . . ։ Եւ անկնէն պատարագ մատուցանեն և չեք անուր արդիւնքայ է նոյն ժամու քնէքերայն է առաջ Յորդանանն, առաջի սրբոյ Գողգոթային և իսկոյն ընթերնուն . . . ։

— Առաւօտու է առաջ կերակուր Զատիկն ժողովին է նորին սրբոյ մատրան և այս կանոն կատարել . . . ։

— Երկշաբթի առ ժողովին է նոյն է առաջ մատրան և այս կանոն կատարել . . . ։

— Ուրբաթի առ ժողովին առաջի սրբոյ Գողգոթային և այս կանոն կատարել . . . ։

— Կիրակի առ ժողովին է առաջ մատրան և այս կանոն կատարել . . . ։

— Ընդերցուած+ խորհրդածութեան է սբ Զատիկս է առաջ Յարութեան, չեք ժողովրդեան է մատրան, չերկրորդ առաւն է նոյն շաբաթու . . . ։

— Մայիս ամսոյ որ առ է, ժողովին առաջի սրբոյ Գողգոթային շատ երեկոյ սրբոյ խաչին չերկինք և այս կանոն կատարել . . . ։

— Մայիս ամսոյ որ առ իբ չերկարակ Կատարդեանոյ ընթացարի. ժողովին է առաջ մատրանն է տալատի և այս կանոն կատարել . . . ։

— Ի ժողովրդեան է առաջ վերջանալոյն Քի. չառոյց տասանն Զատիկն և այս կանոն կատարել . . . ։

— Յառաջ սրբոյ Պենտեկոստէի կերակուր առ ժողովին է առաջ մատրանն և այս կանոն կատարել . . . ։

— Յերէկտրտօճ առաջ *(Նաւակատիք Ս. Տեղեաց, Սնպտ. 14)* ժողովէն է առաջ մարդան և դայն կանուն կապարէ . . . :

(Ըստ Օրագրութեան Էթէրիա ուխտաւորուհիին).

— Ս. Յարութեան պատճարէն կ'երթան դէպ ի Golgotha որ կը կոչուի Մատուռ. որ և կը գտնուի Գողգոթայի վրայ և խաչին դիմ կողմը. և հոն ըստ աւանդութեան ամէն կիրակի կը կատարուի պաշտամունք:

— Աւաթ շաբթուան երբ ըստ աւանդութեան պաշտամունք պիտի կ'ունենան հայ հաւատացեալն գինվէ առաւօտ, ժողովուրդը կը խռնուի Ս. Յարութեան դիմ և Ս. Խաչին առջև. այս կիրակի առաւօտուան ըստ կանոնի կ'երթան դէպ ի Golgotha որ կը կոչուի մատուռ. այսպէս կը կոչուի այն պատճառաւ որ մատուռը Golgotha վրայ կը գտնուի և խաչին դիմ կողմը, ուր վրայ Տէրը չարչարուեցաւ:

— Ժամը իննին կը հաւաքուին դէպ ի Golgotha որ է մատուռը, ուր շարունակաբար կ'երգեն սաղմոսներ և երգեր, գինվէ գիշերուան ժամը հինգին, կը կարդան օրուան ընթերցուածտները ապրիտներու ընդմիջումներով: Երբ ժամանակը կը մօտենայ կը կարդան Օրհնութեան ծրագրոցը. արշալոյսի ժամանակ բուերով գիշեր կ'ըլլայ, երբ ժողովուրդը մատուռին կը հինգի և եպիսկոպոսն ալ կ'երթայ Ս. Յարութեան հանդիսով:

— Աւաթ երկուշաբթի և Աւաթ երեքշաբթի օրերն ալ կ'երթան մատուռը ու կ'աղօթեն:

— Աւաթ հինգշաբթի օրը ժամը ութին ժողովուրդը Ս. Յարութեան ժամերգութենէն յետոյ ըստ աւանդութեան կը հաւաքուի մատուռը, աւանդութեան առնլի կանուխ. վասն զի արշալոյսը առնլի կանուխ պիտի կ'ունենայ. այդ օրը պատարագ կը մատուցանէն մատրան դիմ, ժամը տասնին ժողովուրդը կ'արշալուսի: Մատուռին արշալուսնելին յետոյ կուգան խաչին առջև և ուր եպիսկոպոսը կը պատարագէ և ամէնուն ալ կը հաղորդուին: Տարուան դիմ խաչին առջև երբեք չեն պատարագեր, բայց դիտուն այս օրը: Արշալոյսին յետոյ Ս. Յարութեան կ'երթան և կ'աղօթեն, ըստ աւանդութեան երախաները և հաւատացեալները կ'օրհնուին և յետոյ կ'արշալուսին:

— Աւաթ ուրբաթ երեկոյին՝ խաչին երկրպագութենէն յետոյ ամէնուն ալ կ'երթան դէպ եկեղեցին ուր է մատուռը. ուր, ըստ կանոնի, այս շաբթուան ինչն վերջը կը ծան ու կ'աղօթեն: Արշալոյսին յետոյ Ս. Յարութեան կ'երթան ու կը կարդան ա՛յն աւետարանը ուրուն դիմ Յովհէփ Պիղատոսին կը խնդրէ Տէրոջը մարմինը՝ ինչպէս համար: Այս ընթերցուածն յետոյ Երախաները կ'օրհնուին և կ'արշալուսին:

— Ինչպէս Ապրաածայայտնութեան տնի ուրբաթին, նոյնպէս Զատկի ուրբաթին կը հաւաքուին դէպ եկեղեցին ուր է մատուռը, Ս. Յարութեան, խաչին առջև. Համբարձման, Բնդունդեան և Պաղարկեան, վասնզի ուրբաթը պատկան օրեր են. առաջին կիրակին կը հաւաքուին դէպ եկեղեցին՝ ուր է մատուռը:

— Զատկին Պենտեկոստէի կիրակի օրերը Ս. Յարութեան երգեալ առաջ ժամը վեցին ըստ կանոնի ընթերցուածը կը կարդացուին դէպ եկեղեցին, այսինքն մատրան դիմ, և յետոյ է ուր երգելով կ'երթան Ս. Յարութեան եկեղեցին:

— Հոգեգալստեան առաւօտուան ըստ կանոնի կը հաւաքուին մատուռը. կը փարոցին փահանանները, և յետոյ եպսը. երբ ամէն ինչ պարզապէս է, պարզապէս կը մատուցանէ. և երբորդ ժամին առաջ արշալոյսը պիտի կ'ունենայ:

— Պենտեկոստէին գիշերը ժողովուրդը եպիսկոպոսին և կղերին հետ Զիթենեաց լերան կ'երթան ջահերով և կանթեղներով և հոն կ'աղօթեն. յետոյ հետ գիշերին ընթերցուածտ կարդան Երուսաղէմ, տալատին պատուհանը կը բացուին և աղղակի կ'երգեն մատուռը եպիսկոպոսին հետ. հոն կ'երգեն ու կ'աղօթեն, երախաները և հաւատացեալները կ'օրհնուին և յետոյ կ'երթան Ս. Յարութեան դիմ և կանթեղներով:

— Երբ Քառասնորդական պահէն կ'սկսի, փահանանները մերթ պատարագողներուն անունները կ'արշալուսին հետևեալ կերպով. Քառասնորդաց Երկուսր կիրակի օրուան մօտ, երբ ուրբաթ շաբաթները կ'սկսին դէպ եկեղեցին՝ մատուռին՝ ծիլը դիմացը կը պրսի եպիսկոպոսին համար և փահանանները ալ անոր երկու կողքերը կը նստին առջև վրայ. և կղերկիսը ները կը ծան ոտի վրայ: Երախաները յառաջ կուգան դի առ դի, ար և ները կը ծան ոտի վրայ: Երախաները պատարագողը կանայ կարգաս կը ներկայանան ու եպիսկոպոսը մերթ պատարագողները իր ձեռով կ'արշալուսին:

— Քառասնորդաց օրերուն՝ երախայից մերթ պատարագ կանոնը հետևեալն է. կղերականները երախայից վրայ կը կատարեն երդմնեցուցումն աբարոն. Ս. Յարութեան պատճարէն արշալոյսին յետոյ, անմիջապես եպիսկոպոսին՝ մատուռին՝ դիմացը. և ամէնն կոպոսին առջև կը դրուի դէպ եկեղեցին՝ մատուռին՝ դիմացը. և եպիսկոպոսին ետև կողմը կը նստին մերթ պատարագողները վրայ. և նախ. ը կ'սկսի տասնորդ. ժողովուրդն ալ կուգայ մերկի ընթացք: Սոյն մատրան դիմ, Մեծ պատուհ

— Եկեղեցեաց նահապետէն ծնունդ առի ես հանդիսաւորութեամբ կը կատարեմ այս ծառայութիւնը։

Մեր ձաշոցին վերոգրեալ տողերէն, ինչպէս նաև Դ. դարու Էթէրիա կոյսի ուղեգրական այս մանրամասն ծանօթութիւններէն որոշ կը հասկցուի թէ Գողգոթայէն տարբեր և զատ հիմնարկութիւն մըն էր այս Դեր Եկեղեցին կամ Մատուռը, ուր տեղի կ'ունենային տարւոյն որոշ օրերուն մէջ վերոյիշեալ պաշտամունքներն ու արարողութիւնները։

Մեր Ջեռագիր Ճաշոցներուն մէջ յիշատակուած Մատուռ բառը Ուխտաւորուհին յատկապէս կ'անուանէ Դեր Եկեղեցի։ Տեղագրական այս նիւթերով հետաքրքրուողները չատ անգամ չեն կրնար ըմբռնել թէ ո՛ւր կը գտնուի այս Մատուռ ըսուածը և ի՛նչ յիշատակներու յատկացուած է։ Պիտի ջանանք մեր այս տողերով բացատրել այս պարագան և յետոյ նկարագրել նոյն եկեղեցիին պատմականը։ Մեր բացատրութիւնները տալէ յառաջ կարևոր կը համարինք տեղագրական ճշդում մը ընել։

Մեր Ճաշոցի վերի տողերուն մէջ Յոյովէն է սուրբ Մարդան է Հաղթ բառերը, թէև քիչ մը տարտամօրէն պարզուած, կը նշանակեն թէ տարւոյն որոշ օրերուն մէջ հաւատացեալք կը հաւաքուին Երուսաղէմացի ժողովրդեան յատուկ Դեր Եկեղեցին, այսինքն Մարդան մէջ. այդ եկեղեցին էր քաղաքացւոց մատուռը, ուր կիրակի օրերը մանաւոր պաշտամունք կը կատարուէր, քարոզ կը խօսուէր և Ս. Պատարագ կը մատուցուէր. ի մի բան, կը կատարուէին այն ամէն արարողութիւնները, զորս Ս. Կիւրեղ Երուսաղէմացին իր ԻԱ. Նախապատրաստական դասերուն մէջ կը պարզէ։ Աւագ Շաբաթի գիշերային բոլոր հանդիսները հո՛ն կը կատարուէին։ Այս իրողութիւնները ըստ բաւականի ցոյց կու տան թէ Մարդան ըսուածը սաղիմական ժողովրդապետութեան կրօնական կեանքի կեդրոնն էր։ Ահա այս է պատճառը որ Ջեռագիր Ճաշոցը կ'ըսէ Սուրբ Մարդան է Հաղթ։

Այս մեծ եկեղեցին կամ մատուռը Գողգոթային ճիշդ Եաէի կողմը (post crucem) կը գտնուէր. և Էթէրիայի համաձայն, մեծ կը կոչուէր այն պատճառաւ որ մերձակայ չէնքերէն աւելի մեծ էր։ Բուն Գողգոթան ժայռի կտոր մըն էր, որուն վրայ Յիսուս խաչուեցաւ. այդ ժայռին վրայ հաստատուած էր պատուական քա-

րերով զարդարուած արգաղիր խոշոր խաչ մը, որ միշտ կը մնար հոն. հաւատացեալները և ուխտաւորները հոն կը կատարէին իրենց ուխտը. և երբեմն Խաչին առջև (ante crucem) տեղի կ'ունենային հանդիսաւոր արարողութիւնները, որոշ օրերու մէջ, ինչպէս որ տեսանք վերև։ Գողգոթան տանիք չունէր. բացօթեայ էր. երկու կողմը միայն կային կամարակապ սրահներ, և ժողովուրդը պաշտամունքի ժամանակ կը կենար այն տեղը և վերջնոյս անբաւականութեան պարագային՝ քովի հրապարակը կը տեղաւորուէր։ Ինչպէս մեր Ճաշոցը, նոյնպէս Ուխտաւորուհին՝ մատուռ անունը կու տան Գողգոթայի եռակը չինուած եկեղեցիին։ Այս մատուռը ունէր երկու դուռներ, որ թոյլ կու տային ժողովուրդին արարողութեան ժամանակ անարգել կատարելու իր երթևեկը. տեղի անձկութեան պատճառաւ հաւատացեալները կը խռնուէին հարաւի կողմէն մատրան կից կողմնակի սրահներուն մէջ. մինչ կղերը կրնար մնալ մատրան մէջ։ Մատրան մասնակի երկու արարողութիւններն էին Աւագ հինգշաբթի երեկոյեան պատարագը և Աւագ ուրբաթ առաւօտեան խաչի երկրպագութիւնը։ Խաչէն զատ հաւատացեալներու յարգանքին համար ի տես կը դրուէին խաչի արձանագրութեան տախտակը, Իսրայէլի թագաւորաց օծման եղջիւրը և Սողոմոնի կնիքը, ինչպէս կը կարդանք Էթէրիայի Օրագրութեան մէջ։

Սակայն Եւսեբիոս Մատուռ անունը կը գործածէ Քրիստոսի Գերեզմանին վրայ կառուցուած բուն իսկ Ս. Յարութեան տաճարին համար, յենլով ա՛յն պատճառին թէ գերեզմանի մը վրայ հիմնուած նուիրական չէնքը պէտք է կոչել մատուռ կամ վկայարան։ Բայց այս մասին Եւսեբիոսի հատուածը չատ վճիտ չէ. միևնոյնը կը հասկցնեն Աթանաս եւ Յերոնիմոս, ինչպէս նաեւ Կիւրեղ Երուսաղէմացին՝ յենլով Սոփոնիայի մարգարէութեան վրայ (Գ. 8)։ Բայց Էթէրիայի հետ կը միանայ Սոզոմենոս և կը յարէ թէ «մեծ մատուռն է այն տաճարը, որ չինուած է Երուսաղէմի մէջ, Գողգոթայի վրայ»։

Զորրորդ դարու վախճանին սակայն, ամէն ինչ յստակ է։ Կ'որոշուին երկու տաճարները, «Ս. Եկեղեցին, որ Գողգոթայի վրայ չինուած է և զոր կը կոչեն մատուռ», և «այն Ս. Եկեղեցին՝ որ է Անաստասիս», այսինքն «ա՛յն տեղը ուր մեր Տէրը իր յարութեան՝ որ է Անաստասիս», այսինքն «ա՛յն տեղը ուր մեր Տէրը իր չարչարանքներէն յետոյ յարեաւ ի մեռելոց». ասոնք այն երկու

եկեղեցիներն են որ մինչեւոյն օրը սրբագործուած են, ըստ ուղեգիր Ուխտաւորուհիին:

Գողգոթայի բլուրը իբր եկեղեցի չէր նկատուած. վասն զի ան գրուած էր մեծ անդաստակին մէկ անկիւնը, գուցէ Ներքող Կոստանդիանոսի անուն գրուածքին մէջ երեւնայ յիշատակարանաներու երկուութիւն մը, անո՛ր համար որ Եւսեբիոս կը խօսի Փրկչին մատրան նուիրուած աղօթքի «աղօթքի տան», այսինքն «անկորնչելի յիշատակարանով մը զեղուն գերեզմանին», և Փրկչին Նշանին նուիրուած տաճարին, նոյն իսկ մահուան վրայ Փրկչին տարած յաղթանշանի (trophée) մասին: Ընդհանուր գրուածքին մէջ Նշան և Քրիստոսի յաղթանշան բառերը կը նշանակեն խաչը և հաւանաբար չարչարանաց ուրիշ գործիքներն, ինչպէս բեւեռները, որ կը յիշատակուին Ամբրոսիոսի օրհրէն: Ուրեմն ներելի է եզրակացնել թէ սկիզբէն խիստ բնական բաժանում մը կատարուած էր կոստանդիանոսեան շինուածքներուն մէջ, այնպէս որ կարելի կ'ըլլար զատ զատ հաստատութիւնները նկատել Քրիստոսի Յարութեան և Անոր Չարչարանաց սրբավայրերը: Չորրորդ դարու վախճանին՝ Մակոմ ըսելով կը հասկցուէր չարչարանաց եւ մարտիրոսութեան նշանակութիւնը. վասն զի այս անունը կը տրուէր Գողգոթայի եկեղեցիին. մինչ Ս. Գերեզմանին բոլորաշէնը (rotonde) կը պահէր միայն Anastasisի տիտղոսը: Ուխտաւորուհին իր Օրագրութեան մէջ մատրան յիշատակութեան առթիւ ըստ կարմ, կ'աւելցնէ հետեւեալ բացատրութիւնը, որ շինուեցաւ Կոստանդիանոս կայսրէն: Ջ. դարէն վերջ հիմնադրին այս յիշատակը այնպէս մը կ'ամրանայ որ մատուռին տիտղոսը կ'անկայսրանայ Մայր Եկեղեցի Կոստանդիանոսի, Ս. Կոստանդիանոս Եկեղեցի անուններուն պատճառաւ: Ան կը կոչուի միեւնոյն ժամանակ Գլուխ խաչի եկեղեցի: Ժամանակակից ուղեգիր ուխտաւոր մը կը գրէ. «Դուք կը մտնէք մ'յն եկեղեցին, ուր գտնուեցան երեք խաչերը որ հոն թաղուած էին»:

Հեղինակներ և ուղեգիրներ կ'ըսեն թէ մատրան մէջ զետեղուած էին խաչը, ինչպէս նաև Չարչարանաց միւս գործիքները՝ որ Ե. եւ Ջ. դարերուն աւելցան միակ նուիրական մասունքին քով: Հաւանական չի թուիր որ ճշմարիտ խաչին մասունքը խաչն եռէ գահլիճին (exèdre) մէջ սովորական եղանակաւ մը պահուած ըլլայ: Այս եկեղեցիին մէջ Աւագ ուրբաթ օրը

կատարուած խաչի երկրպագութեան առթիւ կը բերուէր մասնաւոփը (reliquaire), ուր կը գտնուէր կեանց փայտը: Ուրեմն ան ուրիշ տեղ մը կը պահուէր, ինչպէս նաեւ խաչին արձանագրութեան տախտակը: Իսկապէս ան կը պահուէր կոստանդինեան մայր եկեղեցիին, այսինքն մատրան անդաստակին աւանդատան մէջ: Հին յուշագրութիւն մը (Տե՛ս Brévarius) կ'ըսէ թէ «այս եկեղեցիին դրան ձախ կողմը կը գտնուէր ա՛յն աւանդատունը, ուր պահուած էր մեր Փրկչին խաչը»: Կ'երեւի թէ աւանդատունը պահուած էր մեր Փրկչին խաչը»: Կ'երեւի թէ աւանդատունը մատրան դաւթին: Սողոմոնի կնիքը, Դաւթի օձանը մօտ էր մատրան դաւթին: Սողոմոնի կնիքը, Դաւթի օձանման եղջիւրը, սկուտեղը, որուն վրայ դրուեցաւ Յովհաննէս Մկրտչի գլուխը՝ կը տեսնուէին Գողգոթայի մէջ, հաւանաբար խաչին ետեւը (post crucem): Բայց մատրան մի ուրիշ աւանդատան մէջ էր որ ուխտաւորները կը յարդէին եղեգը, սպունգը, եղնգնաքար բաժակը, զոր Յիսուս զործածեց վերջին ընթրեաց ժամանակ, եւ շատ մը ուրիշ մասունքներ: Ի մխիթարութիւն ուխտաւորաց կը խմցնէին պահուած սպունգէն քամուած ջուրը: Ս. Գերեզմանին երկրորդ ժամանակաշրջանին ճչգրիտ տեղեկութիւնները կը թոյլատրեն մեզ այս աւանդատունը դնել նոյն Բաթիհնները կը թոյլատրեն մեզ այս աւանդատունը դնել նոյն Բասիլիքայի վերնայարկը: Մատրան մինչև հարաւային արեւելեան անկիւնը նուիրուած էր Յիսուս Քրիստոսի մասունքներուն. հիւսիսային արեւելքը ընծայուած էր Ս. Կուսին: Հոն կը պահուէին իրեն վերաբերեալ զօտին և վարսակալը: Վերնայարկին մէջ Չարչարանաց գործիքները աւանդատան մէջ կախուած ժամանակ Ս. Աստուածածնի մեծ նկարը կը ցուցադրուէր հոն ա՛յնպիսի կերպով մը որ արեւելեան անդաստակը մտնող հաւատացեալները կարենային վարէն տեսնելու զայն: Մարիամ Եգիպտացիին պատմութեան մէջ այս նկարը ստացած է տիեզերական համբաւ մը: Յայտնի է այն դերը, զոր ան կատարեց մեղաւորուհիին դղջումին մէջ: Այս պատկերը ըստ մեզ կը կոչուի Երաշխաւոր Ս. Աստուածածին:

Ս. Գերեզմանի չէնքերուն բուն կոստանդիանոսեան չրջանը կը փակուի 4 Մայիս 614ին, այն օրը երբ Պարսիկները Ս. Քաղաքը արշաւեցին, սրբավայրերը հրդեհեցին և սրէ անցուցին այն անձերը որոնք հոն ապաստանած էին: Երբ պարսիկ բանակին զօրապետը հրամայեց կոտորածը և հրդեհը դադրեցնել, Ս. Յովհաննէս Ողորմած Պատրիարքը 212 դիակները, 83 բոլորութեան եկեղեցիին մէջ գտնուեցան

բաշխնի կանանց կողմը, 80 Գողգոթայի անդաստակի մէջ։ Տաբուեցան չատ գերիներ, որոնց գլուխը կը գտնուէր Զաքարիա պատրիարքը։ Միևնոյն ժամանակ արշաւողները իբր յաղթանշան հետերնին տարին աւանդատան մէջ պահուած Խաչը և եկեղեցիներու հարուստ կարասիները։ Այս բոլորը կատարուեցան քանի մը օրուան մէջ։ Պարսկական այս անգթելի քանդումները և աւերածները երևակայել կու տան թէ Ս. Յարութեան տաճարը, Գողգոթան և Մատուռը որչափ խղճալի վիճակ մը կը ներկայացնէին կիրի վերածուած իրենց պատերով, փլփլած տանիքներով և քանդուած զարդարանքներով։ Ո՞վ պիտի տար այս աւերակոյտին իր երբեմնի պայծառութիւնը։ Այլ ևս հեռի էր Կոստանդիանոսի ճոխութեան թուականը։ Կայսերական գանձը հազիւ կը բաւէր հողային պաշտպանութեան անհրաժեշտութիւններուն։ Բայց չէ՞ն կրնար արդեօք փորձ մը ընել՝ վերականգնելու համար քրիստոնէութեան այս ամենապատուական սրբավայրերը։ Առանց յաւակնութիւն ունենալու նախկին շինուածքին մեծվայելչութեան, կրնային ընդ հոյթ յարդարել կամ կանոնաւորել գանոնք։ Շէնքերուն մեծագոյն մասերը, այսինքն պատերը, սիւնաշարքը, գրանց բարաւորները և փեղկերը, առանց խօսելու ժայռուտ մասերուն վրայ, ինչպէս Քրիստոսի Գերեզմանը և Գողգոթան, հրդեհէն վերջը կը պահէին իրենց գոյութիւնը. անդամ մը փլածներուն աւերակոյտը մաքրելէ յետոյ, կը մնար չատ տեղեր վերանորոգել, ինչպէս պատերուն չիրիչակը (revêtement), ճլաստած սալայատակները, վերաչինել տանիքները և բոցերէն լափուած չէնքերը։ Ս. Թէոդոսի վանքի մեծաւոր Մոտեստոսը ձեռք զարկաւ այս գործին։ Նոր Զորաբաբելը նոր սրբավայրը այն կերպով մը սկսաւ վերաչինել որ կարելի եղաւ պահել Կոստանդիանոսեան շինուածքին էական մեծ գիծերը։

Մոտեստոսի վերանորոգած սրբավայրերուն մէջ կը գտնուէր նաև Կոստանդիանոսեան մեծ եկեղեցին կամ Մատուռը։ Մատուռ անունը վերանորոգութենէն վերջ ընդ հոյթ անհետացաւ. բայց Է. դարու ուխտաւորները կը յիշեն նոյն անունը։ Այնպիսի համոզում մը կար թէ բոլոր այս յիշատակարանները կը պահէին իրենց նախնական յատակագիծը և իրենց նախնի ժամանակներուն վիճակը, թէ անոնք կը պահէին ոչ միայն իրենց անունը՝ այլ նաև վերանորոգչին գործը բոլորովին մնացած է

յուութեան մէջ։ Մինչ Սրգուլֆ եպս. կը յիշէ Մատուռը իբր Կոստանդիանոսի մէկ աշխատութիւնը. Փոտիոս մը Գերեզմանի իր նկարագրութեան մէջ միտքը սեւեռած է միայն Ս. Հեղինէի։ Արդէն յիշեցինք թէ Գողգոթայի մեծ եկեղեցիին նշանակութեան մասին Զ. դարէն մրցում մը կար Կոստանդիանոսի անուան և Մատուռ յորջորջումին մէջ։ Թ. դարէն սկսեալ հիմնադիրին անուանակոչութիւնը կը զօրանայ։ Երբ կը կարդացուի Ս. Կոստանդիանոս, պէտք է հասկնալ Մատուռը։ Երկու տիտղոսներն ալ՝ որ անցելոյն կը նկատուին իրր միութեան գիծ մը, կը նշանակեն կաթողիկէ, որ համազօր է Էթերիայի մեծ եկեղեցիին, և կը յիշեցնէ Կոստանդիանոսէ առ Մակար գրուած նամակին բառացիտութիւնը։ Ինչ անունով ալ մկրտենք, Մատուռը ամէնուն համար Գիւտ Խաչի սրբավայրն է։ Գեղեցիկ սանդուխէ մը կ'իջնէր Սոփրոնիոս պատրիարք այն տեղը «ուր պատկառելի Հեղինէ թագուհին գտաւ կենաց փայտը», ինչպէս կը գրէր ան իր Անակրէոնեան տաղերուն մէջ։ Եպիփան վանականը Յովհաննէս Արիմաթացիի տան տեղւոյն տակը ցոյց կու տայ քառասիւն յիշատակարան մը, ուր թագուհին աղջկան մը վրայ կատարեց երեք խաչ։ Նոյն վանականին այս հատուածը պէտք է նչէրուն փորձը։ կատել Ս. Հեղինէի ստորերկրեայ մատրան (crypte) ճարտարապետական ձևին հնագոյն յիշատակութիւնը. ձև մը որ հետագայ վերանորոգութիւններու ժամանակ խղճմտօրէն յարգուած է։ Մեծ եկեղեցիին կամ Մատրան մէկ դեռնափոր տեղւոյն մէջ է ուր կը թաղուէին Երուսաղէմի պատրիարքները։ Խաչի գիւտին ժողովրդային պատմութիւնները Գողգոթայի տեղւոյն նախնական իմաստը ընդարձակած՝ այս անունը կու տային նաև Գիւտի տեղւոյն համար։ Այս պատճառաւ է որ երբեմն Մատուռը տեղականացած է Գողգոթայի մէջ, ինչպէս Դ. դարուն։

Ս. Կոստանդիանոսի եկեղեցին միշտ այն ընդարձակ պատկառելի էր որուն մեծավայելչութիւնը նախնի հեղինակները կը փաղաբանէին 614էն յառաջ։ Մոտեստոսի աշխատութիւններուն աւարտումէն քիչ յետոյ, 630ին, Սոփրոնիոս զոր յիշեցինք վերևարտումէն քիչ յետոյ, 630ին, Սոփրոնիոս զոր յիշեցինք վերևրեւ, չատ կը հիանայ անոր նոր պայծառութեանը համար։ Անոնէր 65 կամ 75 սիւներ՝ վարի և վերի չարքերուն բաժնուած։ Բնակելի սենեակները կը բացուէին վարի սրահներու վրայ, որ Մոտեստոսի ժամանակ կը կոչուէին վերի դասատեղիներ։ Շէնքին

բաժանումը կատարուած էր տեղական ծէսերու համաձայն, ինչպէս նոյն ժամանակի միւս եկեղեցիները. կոզակը կը պարունակէր եպիսկոպոսին աթոռը և քահանայից նստարանը, կիսաշրջանակային պատին դէմ յարմարցուած. սեղանը յարդարուած էր այն մեծ կամարին տակ որ կը բանար կոզակի կոնքը (conque), արևելեան կողմը բարձրը չինուած էր ամպիոնը, դասին մէջ կային երգեցիկներու նստարանները, վերջապէս ատհանը (naos) ուր կը հաւաքուէին պարզ հաւատացեալները: Ինչպէս ամէն տեղ, հոս ալ գլխաւոր դուռը կը կոչուէր Թագաւորական Դուռն. այս դրան երկու կողմը, դահլիճին մէջ կը պահուէին մասունքները: Հարաւային տաղաւարը, ինչպէս նախընթաց չրջանին, յատկացուած էր փրկչին յիշատակներուն և հիւսիսայինը՝ Ս. Կուսին:

21 Մարտ 628ին Հերակլ յաղթականօրէն երուսաղէմ կը բերէր Խաչին նշանաւոր մասունքը զոր Պարսիկները 614ին յափշտակած էին: Փղշտացւոց մօտ պաշտպանուած տապանակին նման մասունքը կը վերադարձնէն տակաւին կնքուած մնացած մնտուկովը. և բանաստեղծն Սոփրոնիոս որ իր քերթուածներուն մէջ անոր փառաշուք վերադարձը ներբողած էր, խանդավառութեամբ կը փութայ երթալու Մատուռը, մեծարելու համար զայն: Ս. Քաղաքը խոկոյն կը զրկուի այս գանձէն, եթէ պէտք է հաւատալ ժամանակագիր Թէոփանէսի, 633ին, կը գրէ ան. Հերակլ արաբական արշաւանքներու ենթարկուելով՝ կեանց փայտը Պոլիս փոխադրեց, վերջնականապէս լքելով Սիւրիան: Այս տեղեկութիւնը կը թուի հաստատել Երուսաղէմի մէջ Խաչին ներկայութեան վրայ Արգուլֆ եպս.ին լուսաբանութիւնը և Բիւզանդիոնի մէջ ճշմարիտ Խաչին երեք մասունքներուն յիշատակութիւնը: Մինչ հոն կը պտնուէր Կոստանդիանոսի օրերէն, երկրորդը 374ին Ամբրոսիոսէն ստացուած, երրորդն էր Երուսաղէմինը: Այս թուականէն յետոյ Ս. Քաղաքը կ'օժտուի դարձեալ նշանաւոր մասունքով մը. և այս ըստ բաւականի կ'ապացուցուի Վերացման Խաչին արարողութեամբ, իններորդ դարուն Խաչի պահպանիմը գոյութեամբ, Աւագ ուրբաթ օրը, թանկագին Խաչին պաշտամունքով: Հերակլի մեկնումէն յետոյ, կը թուի թէ Խաչին մասունքը չէր ցուցադրուէր հաւատացեալոց մասնաւոր երկրպագութեան: Մատուռին վերի յարկին մէջ կը պահուէին եղէգը, Ս. Գեղարդը, յետոյ աւելի ուշ, քացախին և լեղւոյն բաժակը,

ոտնլուայի կոնքը, սպունգը, փշեայ պսակը և վարչամակը որ ցոյց կը տրուէին ուխտաւորներուն: Ս. Հեղինէին գիւտը յաւերժացնելու համար երեք խաչեր հաստատած էին Մատուռին ճակատին դիմաց, անդաստակին դռնաքիւին (auvent) տակ: Է. դարուն այս խաչերէն միոյն վրայ հաստատուեցաւ Ս. Գեղարդը:

Ժ. Դարուն, արաբական յաճախակի արշաւանքներուն հետևանքով, Մատուռին արևելեան անդաստակը ծանր փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ: 935ին կոստանդիանոսեան պազիլիքային դահլիճին կէսը մզկիթի փոխարկուած էր, այն պատրուակով որ 638ին Երուսաղէմը գրաւուած ժամանակ, Օմար Խալիֆան ազօթած էր «այն սանդուխին վրայ որ կը դտնուէր Ս. Կոստանդիանոսի եկեղեցիին դրան մօտ, արևելեան կողմէն»: Անդաստակին մնացեալ կէսը որ իսլամներէն ազատ ձգուած էր, 966ին եղաւ տխուր և ահաբեկիչ տեսարանի մը թատրը՝ որ գուշակել կու տար 1009ին պատահելիք մեծ աղէտքը: Եկեղեցիին Թշնամիները հաւաքուեցան Ս. Կոստանդիանոսի դռներուն առջև և հրդեհային զանոնք և պազիլիքային տանիքը և Բոլորաշէնի գմբէթը այրեցան: Ցովհաննէս պատրիարքը, որ Ս. Յարութեան տաճարին իւղի նկուղին մէջ ապաստանած էր, բռնեցաւ և այրեցին Ս. Կոստանդիանոսի դաւիթին մէջ: Այս յարձակումը Մայրուսի չէնքի մասին ա՛յնքան չհաղորդուեցաւ կ'ընծայեն որքան պատմական տեղեկութիւնները: Անոնք թոյլ կու տան մեզ հաստատել թէ մեծ եկեղեցիին մէջ ոչինչ փոխուած է, ինչպէս Մատուռին անդաստակը, արևելեան մեծ դռները, փողոցը առջևորդող սանդուխները, և առաջին չինութեան բոլոր տարրերը վերստին կ'երևին հոն:

Թ. դարու երկրաշարժը, Ժ. դարու հրդեհները և աւարառութիւնները Մոտեստոսի կողմէն վերանորոգուած կոստանդիանոսեան հնագոյն վերաշինութեանց ոչ է դժբախտութիւն մը չէին խնայած: Ցաւալին այն է որ դարուն տիրող հալածանքներուն պատճառով ջնջուած չէնքերուն կատարեալ նորոգութեան համար դրամ կը պակսէր: 966ի յարձակումներու ընթացքին քանդուած տեղերու վերաշինութեան համար Երուսաղէմի եկեղեցին երկար սպասեց: Ս. Յարութեան տաճարը եթէ տասը տարի վերջը կարողացաւ իր նոր գմբէթը կառուցանել, Մատուռին կամ Ս. Կոստանդիանոսի եկեղեցին քան տարիէն աւելի

ապահեց նոր տանիք մը ունենալու համար, «վասն զի, կ'ըսէ Եահեա ժամանակագիրը, չատ ընդարձակ էր»: Բայց և այնպէս, այս դժուարին կացութիւնը ո՛եւէ խոչընդոտ չը բերաւ ա՛յն ուխտաւորութիւններուն որ ընդհակառակը չատցած էին այն հուրի եւ սուրի դարերու մէջ: Քրիստոնէութեան թշնամիները, պատմիչներուն ըսածին նայելով՝ չահագործեցին ուխտաւորական այս չարժումները և գրգռեցին Հաքէմ խալիֆային երևակայական կասկածոտութիւնը, և սուլթանին միտքը նախապաշարեցին ըսելով թէ «եթէ ինքը չփութայ կործանելու քրիստոնէից վհատոյն տաճարը, անոնք չպիտի յապաղէին յարձակելու իր իշխանութեան վրայ և կապտելու զայն իր բոլոր պատիւներէն»: Կեդրենոս աւելի ճշմարտանման է անոտի պատճառներու վերապրելով քրիստոնէից դէմ ուղղուած հալածանքը իշխանի մը՝ որուն անգութ արարքները առասպելի ձև ստացած են արաբ հեղինակներու մօտ: Հաքէմ սկսաւ իր հալածանքներու չարքը 1008ին հրատարակած այն հրամանով որ կ'արգիլէր Յաղկոբազարդի թափօրը Երուսաղէմի և իր բոլոր խալիֆայութեան մէջ: Անոր բռնապետական գործերուն լրումը եղաւ երբ հրամայեց քանդել Ս. Գերեզմանը: Այս յանդգնութեան պատրուակը եղաւ, ըստ իսլամ պատմագիր Մուճիր էտ–տինի որ կը ջանայ արդարացնել, «Սուլթանին տրուած տեղեկագիր մը ի մասին այն սովորութեան զոր ունէին քրիստոնեայք Զատիկի օրը խարէութեամբ լոյս հանելով, այնպէս որ պարզամիտները կ'երևակայեն թէ երկինքէն լոյս կ'իջնէր», բայց խալիֆան այնքան նախանձաւոր մէկը չէր որ վերաւորուէր այդպիսի արարողութենէ մը: Ուստի այս վերջին տեղեկութիւնը վստահելի չէր կրնար ըլլալ: Ինչ որ ալ ըլլայ, Հաքէմը՝ Եգիպտոսի Ֆաթիմեան երրորդ խալիֆան՝ Փրկչին Գերեզմանը քանդելու խորհուրդը յղացաւ, գրեց իր փոխանորդին Պարուքի որ Ռեմլէ կը գտնուէր նոյն օրերը, քանդել Ս. Յարութեան տաճարը, մինչև անգամ անհետացնել հետքերը, հիմնայատակ կործանելով զայն: Պարուք զրկեց իր մարդերը որ եկան յարձակեցան եկեղեցիին եւ յարակից չէնքերուն վրայ եւ ամբողջութեամբ կործանեցին, բացի անոնցմէ՝ որոնց քանդումը դժուար էր: Կործանեցին Գողգոթան եւ Ս. Կոստանդիանոսը իրենց բովանդակութիւններով և նոյն իսկ նուիրական հիմերը անհետացուցին: Իսկ Ապի Տահէրը՝ յարձակող-

նելէն մին՝ կործանեց Ս. Գերեզմանը (Մագպարհ հ–Մագդաստասահ) եւ ջնջից հետքը: Քանդումը սկսաւ երեքշաբթի, 400ին Սէֆէր ամսուն վախճանէն հինգ օր յառաջ. գրաւեցին բոլոր միւղերը եւ վագխները, վերցուցին տարին կարասինները ոսկեզէն եւ արծաթեղէն անօթներով:

Այս քանի մը տողերով է որ Եահեա Իպն Սայիտ կը պատմէ անհետացումը կոստանդիանոսեան կառուցուածքներուն՝ որ հակառակ բազմաթիւ փոփոխութիւններուն, տակաւին հպարտօրէն կանգուն կը մնային ԺՍ. դարու աշխատասիրին: Պատմիչին այս կարևոր հատուածին տարերքը արժանի են որ մի առ մի կշռադատուին: Եթէ այս վանտալական արարքը համեմատութեան դնենք 614ին Պարսից կողմէն իրագործ դրուած հրդեհումին, պէտք կ'ըլլայ խոստովանիլ թէ վերջին քանդումը աւելի արմատական էր: Այս վերջինը չէր նմաններ կրակի մը՝ որ այրեց ինչ որ փայտ էր և կերպաս, առանց խորտակելու չինուածքները. այլ քանդումի ձեռնարկ մըն էր ան պաղարիւնութեամբ հաշուուած եւ կանոնաւորութեամբ գործադրուած: Սակայն պէտք է մտածել թէ քանդիչներուն գործը դիւրագիւկ բերդի մը հետ չէր, այլ հռովմէական հզօր չինուածքի մը՝ որ ընծայից դիմադրութիւնը մը, որու մասին գուցէ չէին անդրադարձած: Տանիքները փլցուցին, պատերը թաղատեցին իրենց վերի վիմաշարքերէն: Բայց երբ պատերուն աւելի վարը իջան, գործը այնքան դժուարացաւ, որ լքեցին զայն: Հրաժարեցան քակելէ Բողոքաշէնի ժայռին չեցած խոշոր քարերը, ինչպէս նաև ուրիշ չէնքերու վարի մասերը: Ժամանակագիրին ըսածին նայելով ամէն ինչ քանդեցին մինչեւ հիմերը, բացի այն մասին՝ որուն համար դժուարին էր: Մուճիր էտ–տին յետոյ միւնոյնը պիտի ըսէ արքավայրին հետագայ վերաշինութեան առթիւ. «կ'երևի թէ, կ'ազբակացնէ, քանդումը ամբողջական չէր, սակայն մեծագոյն մասը կործանուած էր. Աստուած գիտէ ճշմարտութիւնը»:

Գիտնալով որ Քրիստոսի Գերեզմանն էր որ պատճառ կ'ըլլար այս գեղեցիկ չէնքերուն կառուցման եւ թէ քրիստոնէից բարեպաշտութիւնը արուեստին բոլոր գեղեցկութիւններէն վեր կը դասէր զայն. քանդողները մասնաւոր մասնագիտութեամբ յարձակեցան: Անոնք երկաթէ գործիքներով խորտակեցին անոր ժայռուտ պատերը: Արաբ ժամանակագիրը այս գործողութիւնը

կը բացատրէ նախ համար բայով, որ կը համապատասխանէ քարահատի աշխատանքին: Իսկ Եահեա պատմագիրը ապահովաբար աւելի ճշմարիտ կ'երևնայ երբ կ'ըսէ թէ Գերեզմանին քարերուն մեծագոյն մասը խորտակեցին և կտորներն ալ վերցուցին: Այս խօսքը կը նշանակէ թէ Գերեզմանէն ուրիշ բան չմնաց, բայց միայն անոր պատերուն ստորին մասը և Գերեզմանին տեղը, ինչպէս կը տեղեկացուի յետոյ վկայութիւններէն:

Հաքէմի այս ընդհանուր քանդումներուն մէջ կործանեցան Ս. Յարութեան տաճարը, Գողգոթան եւ Մայտուբը. վերջինը այլեւս չվերաշինուեցաւ, եւ բոլոր ուղեկիրները կը հաստատեն այս պարագան: Ս. Յարութեան վերանորոգութենէն վերջ երուսաղէմի ժողովրդապետական եկեղեցին նկատուեցաւ ան. որպէս իշխանութեան օրով երուսաղէմի մէջ նուաղած էր քրիստոնէից թիւը և պէտք ալ չէր մնար կառուցանելու նոյն ժողովրդապետական եկեղեցին որ հազիւ կը բաւէր քրիստոնէական դարերու հաւատացեալներու բազմութեան, և եթէ կառուցանելու պէտք ալ զգացուէր, դարձեալ կարելի չէր, քանի որ Ս. Կոստանդիանոսի անդաստակին մէջ ժ. դարուն կառուցուած էր մկիթ մը, որուն ճակատին վրայ քանդակուած էր նշանակալից ազդարարութիւն մը:

Գրուածքիս խմբագրութեան առթիւ առաւելապէս օգտուած ենք հետեւեալներէն. 1.— JÉRUSALEM NOUVELE, par les P. P. Hugues Vincent et F. M. Abel. T. Second. 2.— THE PILGRIMAGE OF ETHERIA.

Գողգոթայի եկեղեցիին հայկական յիշատակները.

Հաքէմի քանդած սրբավայրերը երկար տարի մնացին նոյն վիճակի մէջ, մինչև որ Կոստանդին Մոնամախոս գահ բարձրացաւ և ան 1042ին պատեհութիւն գտաւ վերականգնելու զանոնք: Որքան որ երուսաղէմի քրիստոնեաները մեծ ուրախութիւն ունեցան այս վերանորոգութեանց համար, բայց դարձեալ տիրող կացութեան հետեւանքով կը մնային երկիւղի և սարսափի մէջ: Ինչ մնաց որ 1070ին վերստին քանդուեր Քրիստոսի Գերեզմանը. բարեբախտաբար Սրեմուտք զգուց վտանգը և Մոնամախոսի կառուցած չէնքերը 15 Յուլիս 1099ին յաղթական Խաչակիրներու ուրախութեան արցունքները և յաղթանակի երգերը ընդունեցին:

Քրիստոսի Զարչարանաց և Յարութեան սրբավայրերը տրամաբանօրէն երկու դասակարգ չէնքերու կը բաժնուէին. Ս. Գերեզմանը և անոր յարամասերը, Գողգոթան և յարակից մասերը:

Մենք՝ ըստ մեր նիւթին, նախ պիտի բացատրենք այս թուականին վերանորոգուած Գողգոթայի եկեղեցին և յետոյ պիտի նկարագրենք հայկական յիշատակները նոյն եկեղեցիի վերաբերութեամբ: Գողգոթան միշտ ցոյց կը տրուի Ս. Յարութեան եկեղեցիին արեւելքը, համաձայն միևնոյն մերձաւոր հաստատութեան՝ որ սրբավայրերու պատմութեան նախընթաց շրջաններուն մէջ յիշատակուած է: Ան Ս. Գերեզմանի մեծ եկեղեցիէն դուրս առանձին փոքրիկ չէնք մըն էր: Վերնայարկ աղօթարանը, որ կը ծածկէր Խաչելութեան ժայռը, զարդարուած էր գեղեցիկ մոզայիքներով որ կը ներկայացնէին Խաչեալ Քրիստոսը իր ձախը ու աննաւոլով իր մայրը և աջը՝ Ս. Յովհաննէսը: Մէկ կողմէն հռիւրապետը իր գեղարդովը կը ծակէ Յիսուսի կողը, մինչ ուրիշ կողմէն զինուոր մը եղէգի մը ծայրը անցուցած և քացախով լեցուած սպունգը կը ներկայացնէ: Ժայռին գագաթը բաց թողուած էր, որպէս զի հրաշալի պատուաստածքները երեւնային: Ստորնայարկ մատուռը մասամբ մը փորուած էր լերան ժայռին մէջ և Արեւմուտքը մասամբ մը ծածկուած էր լերան ժայռին մէջ և Արեւմուտք

միչին այս խօսքերէն կը հասկցուի թէ ԺՍ. դարուն Լատինները Բոլորաշէնը գեղեցկացուցին, առանց էական փոփոխութեան. ապրելքէն անոր կցեցին ճոխապէս զարդարուն հռոմէական եկեղեցի մը, Գողգոթան, Պատանատեղին, Գիւտխաչի մուտքը եւ Ս. Պարտէզին արեւելքը գտնուող նոյն իսկ փոքր արդուդիր աղօթարանները մէկ յարկի տակ առին, կանգնեցին զանգակատուն մը. Խաչակրաց գործը մեծագոյն մասամբ այս կերպով կատարուեցաւ, այնպէս որ մինչեւ հիմակ նոյնը մնացած է, թէև քիչ մը կերպարանափոխուած: Խաչակրաց ժամանակ այլևս Գողգոթան ուրոյն չէնք մը չէր, այլ միացած էր իր յարակից մասերով Ս. Յարութեան տաճարին. ուղեգիրներու նկարագրութենէն կը հասկցուի թէ Գողգոթայի մատուռը ունէր չորս կամարներ լայնչի սիւներու վրայ հաստատուած. կեդրոնի սիւնը՝ առանցքը բոլոր կառուցուածքին, չէնքը կը բաժնէր երկու որոշ մասերու: Գողգոթայի սիւներուն, պատերուն և կամարներուն զարդարանքները միշտ աչքի կը զարնէին, ինչպէս առաստաղին, նոյնպէս յատակին վրայ գեղեցիկ նկարներ ուխտաւորաց ուշադրութեան առարկայ եղած են:

1187 ին երբ Խաչակիրները տիրապետեցան Թողուլ Երուսաղէմը և Սալահէտտինի յաղթական բանակները գրաւեցին Ս. Երկիրը, Գողգոթայի եկեղեցին էր այն ինչ որ մենք կը տեսնենք այսօր, քիչ փոփոխութեամբ: Որպէս զի կարենանք մէջ բերել Գողգոթայի եկեղեցիին հայկական յիշատակները, հարկ կ'ըլլայ ճչդել նոյն եկեղեցիին սեպհականութիւնը: Յայտնի կ'երևի թէ ուելի կանուխէն, ինչպէս արաբական տիրապետութեան, նոյնպէս Խաչակրաց ժամանակ տէրունական սրբավայրերը ընդհանուր քրիստոնէութեան պատկանող վայրեր էին. պաշտամունք և արարողութիւնք ամէն քրիստոնեայ ազգեր ընկերակցաբար կամ առանձնաբար կը կատարէին որոշ ժամանակներու մէջ, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ հին դարերէ ժառանգուած սաղմոսական տօնացոյցներէ և ծիսարաններէ: Բայց պատմական ապացոյցներ մեզ կը վստահեն Դբունեցի իսկամ յաղթականին տիրապետութեան օրերէն Տնօրինական ինչ ինչ սրբավայրեր մասնաւոր ազգերու սեպհականութիւն կը դառնան, որպիսին է Գողգոթան՝ որ հայ ազգին օրինական և դարաւոր մէկ հաստատութիւնն էր, ինչպէս ստորև պիտի կարողանանք պարզել: Նախկին դարերու մեր մատենագիրներէն Ասողիկ, Մովսէս Կաղանկատուացի, Սմբատ սպասալարի դարձուածիչը, ինչպէս նաև Դաշտեցի Թուղթի հեղինակը Գողգոթայի մասին ակնարկութիւններ ունին, բայց անոնց տողերը չեն կրնար բացարձակօրէն պատմական արժէք ներկայացնել, յայտնի ըլլալով անոնց կարգ մը տեղեկութիւններուն տարտամ և ժամանակավրէպ բնութիւնը, սակայն և այնպէս յիշեալ պատմիչներուն նոյն տողերը կարելի է նկատել վաղնջական աւանդութեան մը նուաղկոտ արձագանգները:

Ինչ որ ալ ըլլան ԺԲ. և ԺԵ. դարերու Գողգոթայի սեպհականութեան մասին տիրող պետութեան ապօրէն և անիրաւ ոչնչումները, Գողգոթայի եկեղեցիին սեպհականութիւնը պատմականօրէն հիմնաւոր է. ուստի մենք նախ այս հիմնաւորութիւնը պիտի հաստատենք և յետոյ պիտի ներկայացնենք նոյն դէպքերն ու անցքերը որ հայ ազգը զրկեցին իր նոյն դարաւոր եկեղեցիէն. և ի վերջոյ պիտի նկարագրենք Երկրորդ Գողգոթայի հաստատութիւնը, իսկական Գողգոթայի դիմացը:

Առաջին ապացոյցը զոր մեզ կը հայթայթէ 1867ին, օտար բական մըն է, Ս. Երկրին ֆրանսական նամակատան մէկ պաշտօնեան՝ Գարլօ Կիւրմանի, որ իր Question sur la propriété du couvent de St Jacques à Jérusalem տետրակին վերջին տողերուն մէջ կը յիշէ թէ Հայերը Սալահէտտինէն գնեցին Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը, համաձայն այն անկողմնակալ վկայութեան, զոր կը հայթայթէ մեզ Անչէնի աբբայարանի տարեգիրքը: Անչէնի բենեդիկտեան աբբայարանը հիմնուած է ԺՍ. դարուն Սքարբէի (Ֆրանսա) կղզիներէն միոյն մէջ. նոյն լատիններէն յիշատակարանը կը դնենք հոս նոյնութեամբ. "Armeni christieni, magno dato censi pretio. Sepulchrum dominicum sua ecclesia et domini templum a Salahadino redemerunt»: Այս թանկագին յիշատակարանը կը յիշեն նաև մեր Երուսաղէմի պատմիչներէն Սաւասյան և Աստուածատուր եպս. առանց յիշատակելու աղբիւրը: Նոյն յիշատակարանին ճչգութիւնը մեր խնդրանաց վրայ կատարած է Դոմինիկեան գիտնական հայրերէն մին և յայտարարած է թէ այդ թանկագին յիշատակարանը իսկապէս մինչև այսօր գոյութիւն ունի Անչէնի աբբայարանին մէջ: Մենք վերև գրեցինք թէ Խաչակիրները Ս. Յարութեան բոլոր սրբավայրերը մէկ յարկի տակ ամփոփեցին, այնպէս որ Տնօրինական տեղերու յարակից մասերը ամբողջու-

թիւն մը կը կազմէին, կեդրոնը ըլլալով Քրիստոսի Ս. Դերեզմանը: Կասկած չկայ թէ Հայք Սալահէտտինէն ստանալով Քրիստոսի Ս. Դերեզմանը, սեպհականատէր կ'ըլլային տեղւոյն կառուցուածքներուն. բայց կ'երևի որ Հայերը քրիստոնէական եղբայրասիրութեամբ առլցուն՝ Ս. Յարութեան տաճարին ամբողջութեան չուզեցին տիրանալ, այլ միայն նախընտրեցին Գողգոթան իրենց պահել, թոյլ տալով միևնոյն ժամանակ միւս քրիստոնէից իրենց ուխտը եւ արարողութիւնները կատարելու: Հայեր որոշապէս սեպհականատէր դարձած են Գողգոթայի եկեղեցին. և երեք հարիւր տարիներ յետոյ նոյն արքավայրը անիրաւաբար կը յափշտակուի Վրացիներէն: Երկար կ'ըլլայ հոս մէջ բերել յիշատակարանները այն գրչագրողներուն որ Գողգոթայի հայ եկեղեցին մէջ ընդօրինակութիւններ կատարած են. միայն հետաքրքրութեան համար ձեռագրաց յիշատակարաններէ քաղելով կը դնենք ցանկը անոնց որ այդ կերպ աշխատանք ունեցած են հոն.

1.— Վարդան վրդ. Բարերդցի. 12 տարի կը մնայ Երուսաղէմ և Գողգոթայի համար կ'ընդօրինակէ ճաշու գիրք մը. 1365ին յիշեալը յետոյ կը դառնայ Կիլիկիա և եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Կոստանդին կաթողիկոսէն:

2.— Յովհաննէս Կրօնաւոր՝ 1416ին Ս. Գողգոթայի եկեղեցիին մէջ Աւետարան մը կ'ընդօրինակէ Քաջբերունեաց Խառաբաստի վանահայր Կարապետ վրդ.ի համար, որ ուխտի եկած էր նոյն միջոցին:

3.— Մկրտիչ արեղայ՝ լուսաբար Ս. Յարութեան և Գողգոթայի, 1427ին ստացողը կ'ըլլայ Կարողիկեայց քղոց վանկուրեան մէկ ձեռագրին:

4.— Ներսես Երէց՝ Երուսաղէմի Մեսրոպ և Սբրահամ պատրիարքներու օրով (1445–1461) Երուսաղէմի մէջ կ'ընդօրինակէ Գանձարան մը (անթուական) և իր յիշատակարանին մէջ կը յիշատակէ Գողգոթայի եկեղեցին:

Այս և ուրիշ յիշատակարաններէն, ինչպէս նաև հրովարտակներէն կը հասկցուի թէ Գողգոթայի եկեղեցին մինչև ԺԵ. դարու կիսուն, թերևս քիչ մըն ալ աւելի, կը մնար Հայոց Միաբանութեան սեպհականութիւնը:

Վրացիք քրիստոնեայ ըլլալէ գրեթէ չիսուն տարի վերջ քազ-

մութեամբ կու գային հաստատուիլ Ս. Երկրին մէջ. անոնցմէ մին՝ Պետրոս վրացին, եպիսկոպոսանալէ յառաջ, երուսաղէմ եկած էր ու հաստատած էր վանքը, որոնցմէ մին Երուսաղէմի մէջ և միւսները Յորդանանու ափերուն վրայ կը գտնուէին: Պրոկոպիոսի համաձայն, Յուստինիանոս ալ վրացիները չհնելու համար Երուսաղէմի մէջ կառուցած է Խաչավանքը, որ բերդատնման հաստատութիւն մըն է: Ժամանակի ընթացքին Ս. Քաղաքին մէջ ունեցան նաև ուրիշ վանքեր ալ և տեղական քրիստոնէից մէջ գրաւեցին ազդեցիկ դիրք մը: Արաբական իշխանութեան և Խաչակրաց ժամանակ թէև նուազեցաւ անոնց թիւը, բայց Մէմլուքներու իշխանութեան օրով Երուսաղէմի վրացիները սկսած էին վարուիլ տիրաբար. յայտնի ըլլալով նոյն կովկասցի իշխանաւորներուն դրացնական սերտ կապակցութիւնը վրացի ժողովրդեան հետ ու անոնց չահու և այլ նիւթական յարաբերութեանց վիճակը, ինչպէս նաև վրացական թագաւորութեան դաշնակցութիւնը Եգիպտոսի Մէմլուք սուլթանութեան հետ: Վրացիք Ժ.Դ. և Ժ.Դ. դարերուն Ս. Երկրին մէջ ստացան առանձնաշնորհեալ կացութիւն մը և անոնք չափազանցօրէն բազմացան, վանական հաստատութիւնները աւելի ճոխացան, անոնց ուխտաւորները երուսաղէմ կը մտնէին մեծահանդէս և դրօշակ պարզած, որք և կանայք զինեալ վիճակով, եւ չէին վճարեր այն հողատուրքը զոր կը վճարէին ուրիշ ազգաց ուխտաւորները: 1240ին ժամ. որ վիթխարի գրած տողերը խիստ նշանակալից են. Վրացիք տակաւ առ տակաւ Յունաց դիրքը կը գրաւեն Ս. Քաղաքին մէջ, վասն զի Մէմլուքները՝ ինչպէս Յոյները, նմանապէս միւս քրիստոնեաները հանգիստ չէին թողուր: Իշխանութեամբ և դիրքով զօրացած Վրացիք՝ նախանձու ոգւով լցուած՝ կ'ուզէին յափշտակել Գողգոթայի հայկական եկեղեցին պարզապէս չհաւատալով մէմլուք իշխանութեան իրենց նկատմամբ ունեցած եւ վերեւ պարզուած կապակցութիւնները: Մեր պատրիարքարանի արաբերէն վաւերագիրներու պարունակութենէն յայտնի կ'ըլլայ որ Վրացիք 1316ին խլրտեցան յափշտակելու Գողգոթան. նոյնը կրկնեցին 1395ին. երկրէս կատարուած այս ապօրէն ձեռնարկները անհետևանք մնացին Հայոց Միաբանութեան՝ Մէմլուք իշխանութեան մօտ կատարած ազդու դիմումներուն հետևանքով. քայց Մէմլուքներու այդ չփացած դաշնակիցները առիթ կը փընտ-

տէրին իւրացնելու թէ՛ Ս. Յակոբի վանքը և թէ՛ Գողգոթայի Հայոց եկեղեցին. առաջնի մասին բոլորովին մերժուեցան. իսկ երկրորդի համար թէև անիրաւ, բայց ամէն ապօրէն միջոցները գործադրեցին։ Երուսաղէմացի Յովհաննէս եպս., այլ անուամբ Հանիճ, իր Երուսաղէմի Պատմութեան մէջ ամիսի կերպով կը պատմէ այս դէպքը առնելով ձեռագիր Յայտաւուրհի մը յիշատակարանէն և Ս. Յարութեան Վերնատան եկեղեցիին պատին վրայ գրուած արձանագրութենէն, որ իր ժամանակ գոյութիւն ունէր, բայց այժմ ոչ։ Հանիճի պատմութեան համաձայն՝ հետևեալ կերպով տեղի ունեցած է այս դէպքը. 1439ին Եգիպտացի Մարտիրոս պատրիարքին օրով, Եգիպտացի մեծ վաճառական մը Ղայիպի անուն՝ վաճառականութեան համար Վրաստան կ'երթայ. ան չատ բարեկամ էր Եգիպտոսի սուլթանին. այս պարագան իմանալով Վրաց թագաւորը, ամէն ապօրէն միջոցներով կը սիրաշահի զանիկա և միջնորդ կը բռնէ սուլթանին մօտ, որպէս զի Գողգոթան Հայերէն առնու և տայ Վրացիներուն. Ղայիպի վրացի ծառաներ և աղախիններ իբր ընծայ կը բերէ սուլթանին, հանդերձ բազմագանձ հարստութեամբ, որ մեծապէս կը դիւրացնեն յափըշտակութեան գործը. ու այս կերպով միայն Վրացիք կը տիրանան Գողգոթայի։ Մարտիրոս Եգիպտացի պատրիարքը կը դիմէ սուլթանին որպէս զի ան ետ առնու այդ հրամանը ու Գողգոթան վերադարձնէ Հայ Միաբանութեան. իր ջանքերը կը յաջողին եւ կրկին հրովարտակ կ'ստանայ, բայց դարձեալ վրացի ոսկիներով կուրացած Ղայիպին կը թեքէ սուլթանին միտքը և կրկին Վրացիք Գողգոթան կը յափշտակեն. ըստ պատմութեան, ծերունի պատրիարքը հինգ անգամ Եգիպտոս կը ճամբորդէ արդարութիւն գտնելու համար, բայց ոսկիներուն փայլը և ընչաքաղցութիւնը պաշտօնական անձերը կը հեռացնէին արդարութենէ։ Եւ Գողգոթան կը յափշտակուի։ Այս խնդրոյն նկատմամբ գոյութիւն ունեցող սուլթանական հրովարտակները ստուգապատում վկայնեն և ճշդագոյն պատկերացումը կու տան նոյն ժամանակի վարչական և հանրային կեանքին։

Անուղիղ ճանապարհով ստացուած յաղթանակները տևական չեն կրնար ըլլալ։ Վրացիներուն կողմէն Գողգոթայի յափշտակութեան համար ձեռք բերուած վճռագիրը Ս. Երկրին մէջ անոնց համար կը բանայ անկումի և բարոյական խեղճութեան թուական մը։

1516ին Սելիմի բանակները չուտով յաղթահարեցին Մէմլուքները և Վրացիք ալ Երուսաղէմի մէջ քաղաքականապէս կորուսին իրենց ազդեցութիւնը։ Վրացի կղերին և ժողովրդեան անկեալ վիճակը ազդեց անոնց պատկանեալ հարստութիւններուն վրայ։ Վրաստան դադրեցուց իր նպաստները, ուխտաւորները պակսեցան և վանքերը մնացին մեծամեծ պարտքերու տակ, և չկրցին մատակարարել իրենց եկեղեցիները. 1642ին վրացի վանականները Գողգոթայէն քաշուեցան ու յանձնելով զայն կրօնակից Յոյներուն, ժամանակ մը մնացին Աչավանքին մէջ. հոն ալ չկրցին տեղաւորուիլ և 1685ին բոլորովին լքեցին Երուսաղէմը, իրենց բերդանման հաստատութիւնները կամ ծախելով և կամ Յոյներուն յանձնելով. և ահա անոնք Սերպերու և Թրակացիներու նման չկարողացան պաշտպանել իրենց կրօնական հաստատութիւնները. ազգային յոխորտանքին վախճանն էր այս։ Մարտիրոս պատրիարք երբ հակառակ իր ջանքերուն և տաժանակիր ճամբորդութեանց՝ չկրցաւ տիրանալ Գողգոթային, Եգիպտոսի սուլթանէն ծախու կ'առնու Ս. Յարութեան տաճարին մէջ գըտնուած Թագաւորաց Աղօթատեղի ըսուած վերնատունը որ սանդուխով մը կապուած էր վարի յարկերուն հետ. և եկեղեցիի վերածելով զայն կ'անուանէ Երկրորդ Գողգոթա։ Նոյն Վերնատունը ունէր երեք կամար և երկու մեծ լուսամուտներ, որ կը նային Ս. Յարութեան դրան վրայ. Գողգոթայի փոխարէն Վերնատան եկեղեցութեան դրան վրայ. Գողգոթայի փոխարէն Վերնատան եկեղեցին արքունի հրամանաւ և պետական որոշումով և վաւերացին Թուղթերով սեպհականութիւն եղաւ Հայոց Միաբանութեան, որ մինչև այսօր իր յատուկ առօրեայ պաշտամունքներուն և հանգիսական արարողութեանց համար կը գործածէ զայն։ Նոյն Վերնատան եկեղեցիին մէջ նորոգութիւն ըրած է նախ Գրիգոր Պարոնտէր պատրիարքը, որ լատիններէն երեք կամար ևս առած և փոխարէն տուած է Պարսկ ըսուած տեղւոյն վրայի կանթեղն ու այն խուցը որ կը գտնուէր լատիններուն երգեհոնին մօտ. և Պարոնտէր այս կերպով կ'ընդարձակէ նոյն եկեղեցին։ Սակայ Յովհաննէս վրդ. Երուսաղէմացին (յետոյ եպս.) օգնութեամբ Կոստանդիանոս Բ. Շղթայակիրին, որ տակաւին Պոլիս կը գտնուէր, նոյն տեղւոյն մէջ աւագ սեղանին դիմացը գտնուած և առաստաղէն կը գոցէր սեղանը, մեծ աշխատութիւններով մէջտեղէն վերցնել

կու տայ, կամարներով կ'ամրացնէ պատերը և աւելի ևս կ'ընդարձակէ եկեղեցին, միաբաններու և ժամաւորներու համար ալ յատուկ սենեակներ աւելցնելով (Տե՛ս Հանիճ, Պատմ. Երուսաղէմի, էջ 170–171)։

Ի Ե

Ս. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ ՎԱՆՔԸ ՅՈՊՊԷԻ ՄԷՋ

Յոպպէն՝ որուն եբրայեցերէնն է Եաֆօ, Պաղեստինի ծովային մէկ քաղաքն է, որ կրնայ նկատուիլ Երուսաղէմի սովորական նաւահանգիստը։ Յոպպէն հիմակ կը կոչուի Եաֆա։

Այս անունը Քարնաքի մեհեանի նախադրան աշխարհագրական ցանկերուն մէջ կը կարդացուի Իաբու կամ Իօբու։ Ասորեստանեայց արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի Իա–ափ–բի–իւ, համազօր Իաբբիւյի։ Այս անուան հաւանական նշանակութիւնն է գեղեցկատիւն, որ կը ծագի եաֆահ արմատէն, եւ կը նշանակէ գեղեցիկ ըղյաղ։ Յոպպէն չինուած է ժայռոտ բլուրի մը վրայ, որ կը բարձրանայ գրեթէ երեսուն մէթր այն դաշտէն՝ որ կը տարածուի դէպի արեւելք. և յիսուն մէթր բարձր Միջերկրականէն՝ որ կը թրջէ իր ստորոտը և ազնիւ ձկան տարածուի հարաւէն հիւսիսային արեւելք։ Քաղաքին տուները բլուրին բոլոր զառիվայրերը ծածկելով՝ չատերը այժմ, ինչպէս երբեմն, տափարակ տանիքներ ունին (Դոռօֆ Առաք. Ժ. 9)։ Կարմիր կղմինտրով տանիքները սակայն, հետզհետէ արդիական տեսք մը կու տան։ Այն պարիսպներէն՝ որով անցեալին մէջ ան միշտ շրջապատուած էր, ծովեզրին երկայնքին վրայ և հարաւային կողմը կը մնան աւերակ պատերու մասեր և մարտկոցներ, որոնց ստորոտը կը մնան անգործածելի հրանօթներ։ Բլուրին գագաթը քիչ տարիներ յառաջ կը տեսնուէր ամրացեալ դղեակ մը աշտարակով, շինուած բեկորներովն այն հին միջնաբերդերուն՝ որոնք կառուցուած էին նոյն տեղերը։

Յոպպէի հռչակաւոր նաւահանգիստը բնական կանթ մ'է դէպի հիւսիս բացուած, երեք հարիւր մէթր երկայնութեամբ և հարիւր մէթր լայնութեամբ։ Կանթը կազմուած է ժայռերու շերտով մը՝ հազիւ մին մէտէն հինգ մէթր հեռի՝ երկու յառաջակարկառ ժայռերու մէջ սեղմուած արեւմտեան կողմի անցքով միայն, ուր ալիքներ «ելանեն լեռնանան և իջանեն դաշտանան» Սաղմոսերգուին ըսածին նման (Սղմ. ՃԳ. 8)։ Այս այն մուտքն է՝ ուրկէ սովորաբար կ'անցնին, ոչ անվտանգ, բայերը կեցող նաւերէ ուխտաւորներ բերող նաւակները. քիչ մը աւելի մեծ տարողութեամբ նաւերը մուտք կը գործեն հիւսիսէն։ Այս պատճառը անտարակոյս բաւական ընդարձակ և խոր էր պահպանելու համար հին տաճնուան փոքր նաւերը. բայց մեծաքան նաւերը և արդի չոգենաւերը հեռուն պարտաւոր էն խարխափել. այսօր ան կիսով մը աւազով լեցուած է, հոն կ'ապաստանին միայն սովորական նաւակները և քիչ տարողութեամբ առագաստանաւերը։

Յոպպէն՝ Հրէաստանի և Սամարիոյ հեռաւոր լեռներու մանիշակագոյն կապոյտի վրայ իր ճերմակ տուներով պաղեստինեան քաղաքներուն մէջ կը կարգացուի Իաբու կամ Իօբու։ Ասորեստանեայց արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի Իա–ափ–բի–իւ, համազօր Իաբբիւյի։ Այս անուան հաւանական նշանակութիւնն է գեղեցկատիւն, որ կը ծագի եաֆահ արմատէն, եւ կը նշանակէ գեղեցիկ ըղյաղ։ Յոպպէն չինուած է ժայռոտ բլուրի մը վրայ, որ կը բարձրանայ գրեթէ երեսուն մէթր այն դաշտէն՝ որ կը տարածուի դէպի արեւելք. և յիսուն մէթր բարձր Միջերկրականէն՝ որ կը թրջէ իր ստորոտը և ազնիւ ձկան տարածուի հարաւէն հիւսիսային արեւելք։ Քաղաքին տուները բլուրին բոլոր զառիվայրերը ծածկելով՝ չատերը այժմ, ինչպէս երբեմն, տափարակ տանիքներ ունին (Դոռօֆ Առաք. Ժ. 9)։ Կարմիր կղմինտրով տանիքները սակայն, հետզհետէ արդիական տեսք մը կու տան։ Այն պարիսպներէն՝ որով անցեալին մէջ ան միշտ շրջապատուած էր, ծովեզրին երկայնքին վրայ և հարաւային կողմը կը մնան աւերակ պատերու մասեր և մարտկոցներ, որոնց ստորոտը կը մնան անգործածելի հրանօթներ։ Բլուրին գագաթը քիչ տարիներ յառաջ կը տեսնուէր ամրացեալ դղեակ մը աշտարակով, շինուած բեկորներովն այն հին միջնաբերդերուն՝ որոնք կառուցուած էին նոյն տեղերը։

Յոպպէի հռչակաւոր նաւահանգիստը բնական կանթ մ'է դէպի հիւսիս բացուած, երեք հարիւր մէթր երկայնութեամբ և հարիւր մէթր լայնութեամբ։ Կանթը կազմուած է ժայռերու շերտով մը՝ հազիւ մին մէտէն հինգ մէթր հեռի՝ երկու յառաջակարկառ ժայռերու մէջ սեղմուած արեւմտեան կողմի անցքով միայն, ուր ալիքներ «ելանեն լեռնանան և իջանեն դաշտանան» Սաղմոսերգուին ըսածին նման (Սղմ. ՃԳ. 8)։ Այս այն մուտքն է՝ ուրկէ սովորաբար կ'անցնին, ոչ անվտանգ, բայերը կեցող նաւերէ ուխտաւորներ բերող նաւակները. քիչ մը աւելի մեծ տարողութեամբ նաւերը մուտք կը գործեն հիւսիսէն։ Այս պատճառը անտարակոյս բաւական ընդարձակ և խոր էր պահպանելու համար հին տաճնուան փոքր նաւերը. բայց մեծաքան նաւերը և արդի չոգենաւերը հեռուն պարտաւոր էն խարխափել. այսօր ան կիսով մը աւազով լեցուած է, հոն կ'ապաստանին միայն սովորական նաւակները և քիչ տարողութեամբ առագաստանաւերը։

Յոպպէն՝ Հրէաստանի և Սամարիոյ հեռաւոր լեռներու մանիշակագոյն կապոյտի վրայ իր ճերմակ տուներով պաղեստինեան քաղաքներուն մէջ կը կարգացուի Իաբու կամ Իօբու։ Ասորեստանեայց արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի Իա–ափ–բի–իւ, համազօր Իաբբիւյի։ Այս անուան հաւանական նշանակութիւնն է գեղեցկատիւն, որ կը ծագի եաֆահ արմատէն, եւ կը նշանակէ գեղեցիկ ըղյաղ։ Յոպպէն չինուած է ժայռոտ բլուրի մը վրայ, որ կը բարձրանայ գրեթէ երեսուն մէթր այն դաշտէն՝ որ կը տարածուի դէպի արեւելք. և յիսուն մէթր բարձր Միջերկրականէն՝ որ կը թրջէ իր ստորոտը և ազնիւ ձկան տարածուի հարաւէն հիւսիսային արեւելք։ Քաղաքին տուները բլուրին բոլոր զառիվայրերը ծածկելով՝ չատերը այժմ, ինչպէս երբեմն, տափարակ տանիքներ ունին (Դոռօֆ Առաք. Ժ. 9)։ Կարմիր կղմինտրով տանիքները սակայն, հետզհետէ արդիական տեսք մը կու տան։ Այն պարիսպներէն՝ որով անցեալին մէջ ան միշտ շրջապատուած էր, ծովեզրին երկայնքին վրայ և հարաւային կողմը կը մնան անգործածելի հրանօթներ։ Բլուրին գագաթը քիչ տարիներ յառաջ կը տեսնուէր ամրացեալ դղեակ մը աշտարակով, շինուած բեկորներովն այն հին միջնաբերդերուն՝ որոնք կառուցուած էին նոյն տեղերը։

տակ, փայլուն ծաղիկներով նռնենիներու, լայն տերևներով պա-
նաններու, որոնց վրայ բարձրացող արմաւենին կը չարժէ իր
գարգմանական գլուխը: Այս թանձրախիտ կանաչութենէն հոս
եւ հոն կը վերացայտեն սիրուն հովոցներ, որոնց մօտ անգադ-
րում անձրևներու ջուրերը ամէն կողմ տարածուելով կը պահ-
պանեն հողին արգասաւորութիւնը և կ'ոռոգեն ծառերուն մէջ
պահուըտած ամէն տեսակ բանջարեղէնները:

Յոպպէի այս համառօտ նկարագրութենէն վերջ պիտի գրենք
անոր քրիստոնէական կեանքը, Խաչակրաց ժամանակը և իր ե-
կեղեցիները, Սիմոն Խտպահարդի և Տաբիթայի առները, ինչպէս
նաև Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն գլուխը. յետ այնու պիտի գրենք
մեր Ս. Նիկողայոս վանքին ծագումը, կատարուած չինարարու-
թիւնները և այն դէպքերը՝ որ տեղի ունեցան նոյն վանքին մէջ:
Մեր ծրագրէն դուրս կը մնայ ծանօթագրել այն դէպքերը որ
տեղի ունեցած են Յոպպէի մէջ Իսրայէլացիներէն առաջ կամ
անոնց ժամանակ. գերութենէ առաջ կամ վերջը:

1. Քրիստոնէական կեանքը Յոպպէի մէջ.

*Առաքելական դարուն սկիզբը Ս. Պետրոս կը քարոզէր Պա-
ղեստինի ծովեզերայ կողմերը. Գործք Առաքելոցին մէջ կը կար-
դանք (Թ. 36–43) որ Առաքեալը Լիւդդայէն Յոպպէ կը հրաւիր-
ուի նորադարձ քրիստոնեաներու կողմէն, վասն զի բարեպաշտ
կին մը Տաբիթա անուն, այլ անուամբ Սյծեմնիկ, որ հիւանդա-
նալով վախճանած էր. կին մ'էր ան «գործովք բարեօք և ողոր-
մութեամբք զոր առնէր»: Պետրոսի աղօթքով Սյծեմնիկ կ'ոդ-
ջանայ. անոր կենդանութեամբը այրինները կը մխիթարուին եւ
Յոպպէի մէջ շատերը քրիստոնեայ կը դառնան: Պետրոս շատ
ժամանակ կը մնայ Յոպպէի մէջ, Սիմոն անուն խաղախօրդի մը
տունը: Յոպպէի մէջ Պետրոս ունեցաւ տեսիլ մը կամ, ըստ Գործք
Առաքելոցի, զարմացում մը (Թ. 10), նոյն միջոցին ան կը տես-
նէ երկինքը բացուած «եւ ղէորեցուն ստնոց կախեալ անօթ
ինչ իբրեւ կտաւոյ մեծի լծեալ նստեալ ի վերայ երկրի, յորում
էր ամենայն չորքոտանիք եւ սողունք երկրի եւ թռչունք երկ-
նից եւայլն» (Թ. 11–3): Այս տեսիլը երկնային նշան մ'էր հրա-*

*ւիրելու հեթանոսները որ ընդունին քրիստոնէական կրօնը, եւ
առաօնութիւն մը առաքելոց՝ քարոզելու Աւետարանը հեթանո-
սաց մէջ ալ: Վեսպասիանոսի և Տիտոսի արշաւանքները տարած-
ուեցան նաև Յոպպէի վրայ. քաղաքը հիմնայատակ կործանուե-
ցաւ, քրիստոնէից հետ հրեայք ալ ցրուեցան, և երկու դար հոն
կ'իշխէր միայն աւերակաց կոյտ մը: Յոպպէ յետոյ վերաշինուե-
ցաւ և բնակչութիւնը վերանորոգուեցաւ և քրիստոնէութիւնը
հոն վերստին ծաղկեցաւ. կանուխէն հաստատուած էր հոն եպիս-
կոպոսական աթոռ մը: Ե. դարէն մինչեւ Ի. դար ժողովներու
շատ մը ստորագրութեանց մէջ կը տեսնուին Յոպպէի արքեպիս-
կոպոսներուն անունները: Ուխտաւորները Յոպպէի սուրբգրա-
կան յիշատակներէն հրապուրուած՝ շատ անգամ կեսարիայէն
Երուսաղէմ ուղղակի ճանապարհէն չեղելով Յոպպէ այցելու-
թեան կու գային. Հռովմայեցի Բաւլա և իր աղջիկը Եւստոքիա
ընկերակցութեամբ Ցերոնիմոսի փափաքեցան տեսնել այն նա-
հանգիստը՝ ուրկէ Յովնան նաւ նստած է: 500ին Վիրգիլիոս
քահանան, և 530ին Թէոտոսիոս Ս. Պետրոսի յիշատակին և Տա-
բիթայի յարութեան համար կ'այցելեն Յոպպէ: 570ին Բլեզանսի
Անտոնինոս Յոպպէի մէջ կը փնտռէր նոյն կնոջ գերեզմանը: 637
ին Սարակինները Յոպպէն այս թուականէն սկսեալ ու հասարակ
կը կոչեն Եաֆահ, որ Ս. Երկրին գլխաւոր նաւահանգիստը կ'ըլ-
լայ: Վիլլիպալտ (723–6) հոն այցելեց եւ տեսաւ «այն Ս. Պետ-
րոս առաքեալի եկեղեցին՝ ուր յարութիւն առաւ այրի Սյծեմնիկը,
Պետրոսի աղօթքով»: Թէեւ այն ատեն քաղաքը չատ փոքր էր,
սակայն ան եղաւ Պաղեստինի եւ Ռեմլէի մայրաքաղաքին մեծ
մասին, ինչպէս կը նկարագրեն Եադուպի (891) և Էլ-Մուգատ-
տասի (985):*

2. Յոպպէն Խաչակրաց ժամանակ եւ անոր եկեղեցիները.

*Խաչակիրները Յոպպէն գրաւեցին առանց կռուելու. բայց
քաղաքը քանդուած էր. 1100էն սկսեալ Կոտըֆրայ Տը Պույեան՝
Բիւզայի ծովային զինուորներուն օգնութեամբ վերաշինեց Յոպ-
պէի պարիսպները: Յոպպէն դարձաւ եպիսկոպոսական քաղաք*

մը եւ կոմսութեան մը մայրաքաղաքը. եւ անոր նախ մէկ քառորդը, և յետոյ ամբողջութեամբ յանձնացուեցաւ Ս. Գերեզմանի: Կոտրփրայ արշաւանքի մը ժամանակ հիւանդանալով՝ փոխադրուեցաւ Յոպպէ և բնակեցաւ ուխտաւորներու հիւրանոցին մէջ, բայց այս բնակարանին մէջ հանգիստ չէր, նաւահանգիստի ծովային զինուորները այնքան աղմուկ կը հանէին որ՝ կոտրփրայ անհանգիստ մնալով՝ սոխակուեցաւ փոխադրուիլ երուսաղէմ, ուր իսկոյն մեռաւ:

1102ին Պաղտին Ա.ի կինը պաշարուեցաւ Յոպպէի մէջ, 1103ին, 1106ին, 1108ին նոր պաշարումներ տեղի ունեցան, բայց անոնք վերցան ծովէն եկած օգնութիւններուն շնորհիւ:

Յոպպէն՝ 1187ին Սարակինոսներէն գրաւուած եւ քանդուած ըլլալով՝ 1192ին քրիստոնէից յանձնուեցաւ Սալահէտտինէ եւ Ռիչարդ Թագաւորին միջեւ կնքուած զինադադարին գօրութեամբ:

1197ին Հենրիկոս Շանբանեցի ողբերգական վախճանին շնորհիւ Իսլամները դարձեալ գրաւեցին զայն. 1228ին Քրիստոնեաները վերստացան քաղաքը և հոն կառուցին զօրաւոր ամրոց մը:

1251ին Ս. Լուդովիկոս հոն բնակեցաւ Թագուհիին հետ, որ հոն ծնաւ Պլանշ Տը Ֆրանսը, մինչ Թագաւորը կ'զբաղէր 24 աշտարակներով նոր պարիսպներ շինելով:

Այս պարիսպներ չկրցին ազատել քաղաքը. 1268ին Պիպարս յարձակեցաւ անոր վրայ. կոտորեց բնակիչները, քանդեց չէնքերը, բայց անվնաս թողուց փայտակերտները և մարմարները Քահիրէի Հասանլէհ թաղին Տահէրի մզկիթին զարդարանքին համար:

Յոպպէի ամենագեղեցիկ յիշատակարանաց մէջ նշանաւոր էր Ս. Պետրոսի հին պազիլիքան զոր Պաղտին Թագաւոր և Էվրամար պատրիարքը Ս. Գերեզմանին ընծայեցին: 1268ին իր կարգին Ամորի Թագաւորը Ս. Նիկողայոսի եկեղեցին ընծայեց Ս. Գերեզմանին: Վաւերագիրները կը յիշեն նաև Ս. Աստուածածնի և Ս. Յովհաննի եկեղեցիները: Ս. Լուդովիկոս իր ծախքովը գեղեցիկ եկեղեցի մը շինել տուաւ Լատինաց համար:

1600ին հին քաղաքէն միայն երկու աշտարակ մնացած էին ծովեղերքի բարձրութեանց վրայ:

Ժ.Ր. դարուն Յոպպէի աւերակները Եաֆայի արդի քաղաքին շինութեան գործածուած են:

Ալտըրսըն 1843ին չինեց անոր յատակագիծը: Clermont-Ganneau Եաֆայի մէջ գտած է բազմաթիւ կարեւոր արձանագրութիւններ: Այս վերջիններէն մին է եպիսկոպոսի քանդակազարդ ճերմակ մարմարէ տապանաքարը. որմէ կը մնայ գլուխը և գաւազանը առուոյտի ձեռով աղեղի մը մէջ ագուցուած կեռճանաւոր (à crochets) խոյակներու վրայ դրուած: Խիստ գեղեցիկ հրեշտակ մը կը խնկարկէ հանգուցեալը. և տապանաքարին մնացորդը 1258 թուականը պահած է, բայց ոչ, դժբախտաբար, եպիսկոպոսին անունը:

Ուրիշ կոտրած յիշատակարան մը. ըստ երևոյթին, կը յիշէ Ֆրէտէրիկ Բ. կայսրը որ Եաֆայի մէջ բնակած է:

Այս քաղաքին մէջ, մինչև ԺԹ. դար ցոյց կը տրուէր աւերակները Ս. Պետրոս եկեղեցիին զոր կը յիշեն ուխտաւորները որ կը թուէր թէ, կիսաթոլոր պատուհաններով բոմանական շինուածք մ'էր, տեսանելի ԺՍ. դարու վիմապրութեան մը վրայ:

Ստոյգ սխալ մը հետևանքով է որ Clermont-Ganneau իբր Եաֆայի մէջ ուրուագծուած հրաւառական է ուս մը (console) որ՝ իրականին մէջ, Երուսաղէմի Ս. Յարութեան տաճարին ճակատի կողմէն Գողգոթայի գաւիթին զարդարանքներուն մասը կը կազմէ (Տե՛ս Camille Enlart. Les Monuments des Croisés dans le Royaume de Jérusalem, Հար. Բ. էջ 134–6):

3. Սիմոն խաղախորդի տունը, Ս. Պետրոսի եկեղեցիին աւերակները գիւղը եւ Տաբիդայի տունը.

Այն քրիստոնեաները որ պատեհութիւն կ'ունենան այցելելու այս քաղաքը, ցոյց կը տրուի անոնց՝ հարաւային պարսպին մնացորդէն և փարոսէն ոչ հեռի փոքր մզկիթ մը՝ որուն համար կ'ըսուի թէ Սիմոն խաղախորդին տան տեղն է: Մէջին դարու յիշատակարանները ցոյց կու տան թէ Ս. Պետրոսի եկեղեցին կը պտնուէր քաղաքին հարաւային կողմը եւ հարաւ-արեւմուտքի անկիւնը: Վերջին ժամանակներս փոքր մզկիթին չարակից չէնքի մը պատը, հարաւի կողմէն, փլչելով՝ երևցան եկեղեցիի մը երկու կողակները և քանի մը պատերու մասեր, մէջին դարու շինուածքով. այս պիտոյք կը հաստատէ թէ սոյն եկեղեցին ա-

ձանդուխթիւնը չարունակութիւնն է ԺԲ. դարու աւանդութեան։ Այլ Ա.յծեմնիկին տան տեղը, եթէ երբեք ծանօթ էր, այժմ մոռցուած կը թուի։ Սակայն 3–4 դար յառաջ, քաղաքէն մէկ ու կէս քիլոմէթր հեռի, պարտէզներուն մէջ, դէպի արեւելք, Ա.պու Նապպուտ ըսուած ազբիւրէն կէս քիլոմէթր հեռի, ցոյց կը տրուէր այն գերեզմանական այրը՝ուր թաղուած էր այս բարեպաշտ կինը։ Ա.յս այրը հողաքարի մէջ փորուած սենեակ մ'է, ուր կարելի է իջնել վեց կամ եօթը աստիճան սանդուխով մը։ Ան զարդարուած է մոզայիքով և երեք կողմերէն գերեզմանատեղիներ բացուած են։ Ա.յս գերեզմանին սեպհականատէր Ռուսերը մատուռի վերածած են զայն փոքրիկ գմբէթով մը։ Նոյն գերեզմաններուն իսկութիւնը երաշխաւորելու և անոնց վաւերականութեան վստահելու համար տեղապրական ստոյգ տուիքները շատ տկար են և վաւերագիրները շատ հազուագիւտ։ Ա.յծեմնիկին նուիրուած եկեղեցի մը կառուցուած է անոր գերեզմանէն ոչ հեռի։ Ոմանք կը կարծեն, բայց առանց ապացոյցի, թէ այս կնոջ բնակարանը կը գտնուէր միևնոյն տեղը։ (Տե՛ս Vigouroux, Dict. de la Bible, բառն Joppé, էջ *1640*)։

4. Ս. Նիկողայոս վանքի ծագումը.

Քրիստոնեայ հաւատացեալները՝ շատ հին դարերէ սկսեալ բարեպաշտ սովորութիւն մը ունեցած են, և մինչև հիմակ ալ ունին, ուխտաւորութեամբ Երուսաղէմ այցելել Տնօրինական Ս. Տեղեաց երկրպագելու և պատուելու Փրկչին յիշատակները։ Ուխտաւորները յաճախ շատ հեռի տեղերէ կու գային՝ արհամարհելով ծովու և ցամաքի վտանգները. հին ժամանակները, մանաւանդ պատերազմի միջոցին, ծովահէնները կը յարձակէին ուխտաւորական նաւերու վրայ, կը կողոպտէին զանոնք, շատ անգամ կռուի բռնուելով՝ անոնց մէջ մահեր ալ կը պատահէին. այս վտանգներէն զատ երթևեկի ալեկոծութիւններու պատճառաւ ծովամոյն եղողներ ալ կը գտնուէին. այդ երկու վտանգներուն մասին մեր ձեռագրաց մէջ յիշատակութիւններ չեն պակսիր, նոյն իսկ քարի վրայ քանդակուած յիշատակարաններ մինչև ցայսօր պահուած կը մնան Ս. Յակոբեանց վանքին մէջ. լինչպէս Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքին ձեռքով պատրաստուածը։ Նոյն ցաւալի դէպքերուն առանց մանրամասնութիւնները յիշելու, միայն դաղափար մը տալու համար, մէջ կը բերենք ԺԲ. դարուն Անկլո–Սաքսոն վաճառականի մը՝ Saewulfի Ուղեգրութենէն հակիրճ հատուած մը՝ որ կը նկարագրէ ուխտաւորներու Եաֆայի առջև պատահած սոսկալի մէկ ալեկոծութիւնը և նոյն քաղաքէն Երուսաղէմ երթևեկող ուխտաւորներուն կրած տառապանքները։ . . . . Saewulf Պրէնտիզիէն 13 չարաթի մէջ կը հասնի Եաֆա. այն պիչերը՝ որ ցամաք ելնել կը պատրաստուէր, Եաֆայի առջև սոսկալի ալեկոծութեան մը կը բռնուի. աննկարագրելի էր փոթորիկին սաստկութիւնը. ալիքները լեռան պէս կը բարձրանան և կը տարածուին ամէն կողմ, 30 նաւերէն 27 նաւերը սաստիկ հովէն իրար զարնուելով կը փշրուին և կը խորտակուին. 1000 է աւելի անձեր ծովամոյն կ'ըլլան, և միւս օրը ալիքները ծովամոյն տրանց և կանանց դիակները ցամաք կը նետեն. Saewulf շատ դժուարութեամբ մահուանէ կ'ազատի և երբ ցամաք կ'ելնէ գոհութիւն կը մատուցանէ Աստուծոյ։ Ան հետևեալ օրը ուխտաւորական խումբի մը հետ միացած Եաֆայէն ճամբայ կ'ելլէ դէպի Երուսաղէմ, վտանգաւոր և ժայռոտ լեռներէ կ'անցնի. Ա.կաղոն տակաւին եգիպտացւոց ձեռքն էր. Saewulf կ'իմանայ թէև կ'իշխէին Երուսաղէմի և շրջակայից, բայց լատին իշխանութիւնները չէին կրցած ուխտաւորաց ճանապարհները ապահովել և փրկել զանոնք կողոպուտէ և սպանութիւններէ. լեռնոտ ճանապարհներուն եղերքները աւազակները գիշեր ցերեկ դարանակալ կ'սպասէին պահուըտելով քարայրներու մէջ. այնպէս որ յայտնի չէր ըլլար անոնց ներկայութիւնը. կողոպտածնին կ'սպաննէին. այնպէս որ ճամբու եղերքներուն վրայ դիակները ցիրուցան անթաղ կը մնային. կային որ ծարաւէ եւ տանջաւոր ճանապարհէն և ողջամբ կը հասնի Երուսաղէմ։ Saewulfի վերաբերեալ այս խօսքերը ճշմարիտ պատկերն են ուխտաւորներուն պարբերաբար պատահած ծովու և ցամաքի վտանգներուն։ և այս վիճակը տևած է ԺԲ. դարէն շատ աւելի կանուխ ժամանակներէ սկսեալ մինչև ԺԹ. դարու վերջերը, երբ կ'սպահովուին ցամաքի ճանապարհները Եաֆայէն–Երուսաղէմ երկաթուղային գիծերու շինութեամբ (1892). ծովահէններու արշաւանքներ ալ չեն պատահիր։

գելքով և չոգենաւներու կատարելագործութեամբ. պատմութեան նայելով՝ ուխտաւորական կեանքը շատ անգամ տաժանք մ'էր և լուրջ վտանգ մը: Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը բան կարելւոյն ուխտաւորաց նեղութիւնները մեղմացնելու համար ճանապարհորդութեան դիւրութիւններ առած է, յետոյ ցամաքի ճանապարհին վրայ, ինչպէս նաև Պաղեստինի ծովեզերեայ քաղաքներու մէջ ուր ուխտաւորք ցամաք կ'ելնէին, Հոգեառն անունով կայաններ հաստատած է հանգստաւէտ սենեակներով ու կարասիներով: Այդ կարգի կայաններ կային Հալէպ, Դամասկոս, Դազա, Ռեմլէ և ուրիշ տեղեր: Եաֆայի Հոգեառնը կարևոր կայաններէն էր. ան՝ կը թուի ուխտաւորական նախնի թուականներէն սկսեալ հաստատուած պէտք է ըլլայ, քանի որ ուխտաւորաց մեծագոյն մասը ծովի ճանապարհով կը հասնէր Երուսաղէմ:

Ս. Նիկողայոս վանքին հիմնարկութեան թուականը մութի մէջ է. յայտնի է թէ ան հին է, բայց պատմութիւնը կը լռէ անոր ծագման մասին: Ս. Աթոռոյ միաբան Բառնաբաս վրդ. Դանձակեցի իր «Յաջորդութիւն Պատրիարգաց Երուսաղեմի» գիրքին մէջ (էջ 32) Աբրահամ Ս. Պատրիարքի համար հետևեալ հատուածը ունի. «զսա յիշէ ևս այլ պատմիչ արաբացի Շէյխ իւլ Համպալի ասացեալ, որ ի ճանապարհորդութեան Շէյխի ուրուն Մէքքէցւոյ գրէ այսպէս. «Եկեալ Շէյխին ի Յոպպէ, և իջևանեալ ի վանս Հայոց յաւուրս պատրիարքի նոցա Աբրահամու. զի վանքն Յոպպէու ընդ իշխանութեամբ նորին Աբրահամու էր»: Այս Աբրահամ Ս. այն պատրիարքն է որ Իօմէր և Ալի ամիրապետներէն հրովարտակ ստացած էր և կ'ապրէր 637ին Իօմէրի Երուսաղէմը գրաւման ժամանակ. Բառնաբաս վրդ. ի վերև նշանակուած Շէյխ Համպալի հատուածին մէջ կը յիշատակուի Աբրահամ առաջինը. ո՞վ էր Համպալի պատմիչը որուն նոյն հատուածին իմաստէն կը հասկցուի Յոպպէի վանքին հնութիւնը որ կը բարձրանայ մինչև Ի. դար: Համպալի անունն է այն իսլամ աւանդապաշտ գրողին զոր հիմնած էր Ահմեհs Իպն Հանպալ (* 855) և որուն հետևողները կը կոչուէին Հանպալի. պատմիչին անունն է Միւճիր էտ-տին էլ Համպալի (* 1521), որ ունի իլ իւնս ֆի ճեհիլ անուամբ, Երուսաղէմի և Քեփրոնի վրայ պատմական գիրք մը. ահա նոյն հղինակն է որ Ի. դարուն Մէքքէցի Շէյխի մը ճամբորդութեան վրայ գրած ժամանակ կը յիշէ նոյն Շէյխին

Յոպպէի վանքին մէջ հիւրընկալուիլը և նոյն վանքին Աբրահամու իշխանութեան տակ ըլլալը: Բառնաբաս վրդ. նոյն հատուածին աղբիւրը յ. յիշատակարան կոչած է այն գրուածքը որ կը պարունակէ Երուսաղէմացի ազգայինի մը ձեռքով հաւաքուած արաբական յիշատակարանները և պատմութիւնները զոր օգտագործած է իր գիրքին մէջ. նոյն յիշատակարանը այժմ մէջտեղ չէ. կը կարծուի որ Միւճիր էտ-տին էլ Համպալիի գրած Մէքքէցի Շէյխին ճանապարհորդութեան վերաբերեալ հատուածը առնուած է նոյն յիշատակարանէն: Շատ աւելի վերջ, 1694ին, ուրիշ վկայութիւն մը Յոպպէի վանքի նկարագրութեան համար: Սրբացի պատմիչ և բանաստեղծ մը Ասʏs իւլ Ղանի Նապլուսի կ'ուղևորի Դամասկոս, Եգիպտոս և Արաբիա և ապա 1694ին կը հասնի Յոպպէ և կ'իջևանի Հայոց վանքը, ուր ինքը և իր ընկերները մեծ ընդունելութիւն կը գտնեն Հայոց միաբանութենէն. ան մեծ գովութեամբ կը նկարագրէ Յոպպէի վանքը իր պատմութեան մէջ. կը յիշէ յետոյ վանքին հաստատուն չինուածքը, կը յարէ թէ ան ամուր բերդի մը նման պարիսպներով ամրացած է և ունի աշտարակներ ևս. Յոպպէի մէջ ամենէն ամրացեալ տեղը Հայոց վանքն է: Իրեն և ընկերաց համար արուած հիւրընկալութիւնը ու պատիւը մեծ ուրախութիւն պատճառած է: Ան յետոյ կը գրէ ոտանաւոր քերթուած մը Յոպպէ քաղաքին վրայ. (Տե՛ս Ա. եպս. Պատմ. Երուսլ. Ս. Հոր. էջ 414): Ըստ Huartի, (Histoire des Arabs, Բ. Հատ. էջ 343) Ասʏ իւլ Ղանի էլ Նապլուսի բանաստեղծ պատմիչը «գիտասիրտ հոգեպաց մ'է որ սուրբի մը համբաւը ունի»: Ճիշտ է թէ Հայոց գեղջից մ'է որ սուրբի մը համբաւը ունի: Ճիշտ է թէ Հայոց Յոպպէի վանքը մաքսատան դէմ չինուած ծովահայեաց և բարձրադիր քարուկիր չէնք մ'է, հաստակառոյց պատերով և առուն կառուցուածքով. այժմ չէնքը երկյարկանի է. ստորին յարկը կը բովանդակէ Տեսչարանը տեսչին ննջարանով, միւս յարկը կը բովանդակէ Տեսչարանը տեսչին ննջարանով, միաբանց սենեակները, սեղանատունը եւ խոհանոցը ու ջրհոր մը. իսկ վերի յարկն ունի ընդարձակ եւ կահաւորեալ սրահ մը՝ Պատրիարքարան անուամբ, յարակից ճաշարանով և ննջարանով: վանքը ունի փոքր եւ վայելուչ եկեղեցի մը յանուն Ս. Նիկողայոսի. կան 20է աւելի ուխտաւորաց սենեակներ, եւ փոքրիկ դպրոց մը:

5. Ս. Նիկողայոս վանքի ջիւարարութիւնները.

Այս վանքին մէջ աւելի կանուխ կատարուած չինարարութիւնները մեզ անծանօթ կը մնան: Եղիազար պատրիարք 1663ին Ծոպպէի մէջ ուրիշ տուներու եւ տեղերու հետ կը գնէ Դազայի կառավարիչին չորս մթերանոցները, որ մօտ էին այն տեղւոյն, ուր Ս. Պետրոս առաքեալ չորս ծայրերէն կախուած կտաւին տեսլիը ունեցաւ. այս տեղ կը գտնուէր նաեւ Սիմոն խազախոդին տան մէկ մասը, որ ի հնումն եկեղեցիի վերածուած էր. այս մթերանոցներուն տեղը կանուխէն հայոց գերեզմանատուն էր; ինչպէս ցոյց կու տան հնձանները. եկեղեցիին մէկ մասը մզկիթ եղած է: Այս չինութեան մասին աւելի որոշ կը գրէ Հաննէ (Պատմ. Երուսաղէմի, էջ 66) «Աստ գոյ վանք մի ազգիս Հայոց, գեղեցիկ իջևան ուխտաւորաց, եւ ունի հոգեւոր մի պայծառ լուսամատ, և է մեծ մխիթարութիւն մեզ: Ի միջի սորա չինեալ էին փայտաչէն կամարք ցածք յեղիազար Հոգեւոր տիրէն հեղինակէ այսմ վանից, և էին յոյժ հնացեալք»:

1717ին Գրիգոր Շղթայակիր և Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքները ազգայիններէ հաւաքուած գումարով Ծոպպէի մէջ կը գնեն երեք մթերանոցներ և անոնց վրայի սենեակները զոր կը կցեն վանքին. կը գնեն նաեւ ծովեզերքը, վանքին դիմաց գտնուած հացի փուռն զոր յետոյ ուրիշներ կը յափշտակեն:

1727ին ժամանակին երևելիներէն Սեղբեստրոս կամ Սեղբոս ամիրա Երևանեցի, Ակնցի (1754 փետր. 5) ուխտի կու գայ Երուսաղէմ և չատ մը կարևոր յիշատակներ կը թողու Ս. Յակոբեանց վանքին մէջ եւ Սուրբ Տեղերուն. ամիրան Ծոպպէի մէջ ծախու կ'առնէ նաեւ պարտէզ մը հայոց գերեզմանատան մօտիկ. քաղաքին մէջ ալ իջևան մը կը շինէ, ու անոր տարեկան վարձքը վանքին պէտքերուն կը յատկացնէ, ինչպէս կը ցուցնէ նոյն իջևանի բարաւորին վրայի հետևեալ արձանագրութիւնը (Տե'ս Սաւալանեանց, Ք. Հար. էջ 710). «Յիշատակ է խաւսիոգի Իմիւեհ որդի մահտեսի Սեղբեստրոսին, որ յիւր արդեանցն արար զսուսա յիշատակ Ս. Յակոբայ, Ս. Յարութեան, Ս. Ծննդեան, Ս. Աստուածածնի, Ս. Փրկչի, Ս. Հրեշտակապետաց վանքերուն, այսու պայմանաւ որ զիւր հին եւ նոր ննջեցեալս ամեն օր անուան արդի*

պատարագին յիշատակեն, եւ եկած վարձեն ա. ա. փարա ժամուց ժամատարներուն, ա. ա. փարա եւս իղոպին վանքերուն, իսկ զաւետորդն՝ խանին եւ սպահանային մհրամերի խարճին եւ Ս. Յակոբայ միաբանից հացագին տան: Ով որ զայս իմ կտակաւոր յիշատակս ջրեն՝ Աստուած զինքն ի կենաց գրոց ջնջե: Ռճ (= 1651)». այս թուականը սխալ գրուած է, պէտք է ըլլայ 1727: Յիշեալ պարտէզը ու իջևանը մինչև այսօր մնացած են անեղծ ու անոնց եկամուտները յատկացուած են իրենց նպատակին:

Հաննէ (անդ, էջ 66) Գրիգոր Շղթայակիրի 1727ի մէկ չինարարութիւնը կը յիշատակէ «... հարաւային կողմն վանից որ է ի ներքոյ բերդին՝ ի փուլ եկեալ կործանեցաւ (1725) եւ փլոյց զփայտեայ փտեալ կամարսն եւ եղեւ մեծ նեղութիւն ազգիս մերոյ: Որ եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ ի նոյն թուին երջանիկ պատրիարքն սրբոյ քաղաքիս Երուսաղէմի Գրիգոր Աստուածաբան վարդապետն՝ մեծ աշխատանօք հրաման առեալ ի քաղաքապետէ եւ ի դատաւորաց եւ ի մեծամեծաց քաղաքիս, նոր ի հիմանէ չինեաց զուրթ կամարս սրբատաշ քարիւ բարձր, լայն եւ պայծառ: Որ եւ ի վերայ տանեաց այսոց կամարաց կառոյց փայտեայ կամարս ըստ առաջին հին շինուածոյն եւ ա՛յլ գեղեցիկ: Կանգնեաց եւս սեղան յանուն սրբոյն Նիկողայոսի: Ի ՌճՀԶ թուին գնալով ինքեան անդ՝ հրաւիրեալ ի միւս ազգաց ի պատիւ իւրոյ սրբութեան: Ուստի եւ նուաստս ընդ նմա գոլով հանդերձ միաբան եղբարբք, ականատես եղէ օրհնութեան նորահաստատ եկեղեցւոյն եւ օծման սուրբ սեղանոյն»: Հաննէի այս վերջին տողերը հարկ կ'ըլլայ լուսաբանել թէ Ս. Նիկողայոս եկեղեցին արդէն գոյութիւն ունէր նախ քան Շղթայակիր, հետեւաբար կատարուածը լոկ նորոգութիւն մ'էր, որուն օրհնութիւնը և օծումն ալ անհրաժեշտ էր. 1683ի Մարգիս վրդ. ի Երուսաղէմի ձեռագիր պատմութիւնը ոչ միայն կը յիշատակէ Ս. Նիկողայոսի եկեղեցւոյն գոյութիւնը, այլ նաև աւագ սեղանէն զատ կը ծանօթագրէ անոր երկու կողմի փոքր սեղանները՝ Ս. Պետրոս և Ս. Յակոբ անուամբ:

1765ին Գանձակեցի կարապետ պատրիարք Ծոպպէի մէջ 5000 դահեկանով կը գնէ Սեղբեստրոս ամիրային սեպհական կալուածները՝ երկու տուն, երեք վաճառանոց և երկու հրապարակ, որոնց վարձքերը կ'ստանար Սեղբեստրոսի Մերկեր որդին-

քայց որովհետեւ այս պատճառաւ խնդիրներ եւ վէճեր պակաս չէին ըլլար իր և Ս. Աթոռին մէջև, ուստի Կ. Պոլսի պատրիարքին (Գրիգոր վրդ. Պասմաճեանի) միջնորդութեամբ յետոյ Մերկերչն ծախու կ'առնուին յիշեալ կալուածները (Տե'ս անդ, Բ. Հար. էջ 783)։

1824ին Զմիւռնիացի Մուրատ Աղա և կինը Հեղինէ յիշատակներ կը հաստատեն Ս. Աթոռոյ մէջ. թէեւ Սաւալանեանց իր Պատմութեան մէջ (էջ 948) հակառակը կ'արձանագրէ յիշելով թէ՝ Մուրատ վանասակար եղած է Ս. Աթոռոյ, բայց անոր գործին պատուական թարգմանիչը արդարութեան պարտք մը հատուցանելու համար ծանօթութեամբ մը մէջ կը բերէ անոր յիշատակները, որոնց մէջ Յոպպէի վանքին ի նպաստ յիշեալը նուիրած է 1⁰. Մեծ պարտէզ մը Յոպպէէն դուրս, մէջի պեղեցիկ տուներով, ջրհորներով, ծառատունկերով և ընդարձակ գետինով մը. (այս պարտէզը յետոյ Զմիւռնիացի Յովհաննէս պատրիարք իսթիսյաղի օրէնքով փոխանակած է ուրիշ տուներու եւ կրպակներու հետ Երուսաղէմի մէջ). 2⁰. Հայոց Յոպպէի գերեզմանատունը յարակից ընդարձակ պարտէզով ու ծառատունկերով. 3⁰. Տուն մը նաև Յոպպէի մէջ, որ կը կոչուէր Ֆրանկի տուն (անդ, էջ 958-9)։

1838ին Յոպպէի և շրջակայից մէջ կը ճարակի ժանտախտի հիւանդութիւնը. սուլթան Մահմուտ հիւանդութեան առաջքը առնելու համար իր տէրութեան բոլոր սահմաններուն մէջ արգելանոցներ հաստատել կը հրամայէ, ըստ այսմ արգելանոց մ'ալ կը պատրաստուի Յոպպէի մէջ քրիստոնեաներու հին գերեզմանատան տեղին վրայ, սակայն ուխտաւորներն ու ճամբորդները կը դժկամակին մտնել հոն. ասոր վրայ առողջապահական տեսուչը կ'առաջարկէ երեք աղգերուն՝ որ ամէն մէկը իր գերեզմանատան մէջ մէյ մէկ արգելանոց չինէ և իր ծախքով կառավարէ զայն։ Այն ժամանակ Յոպպէի մեր վանքին տեսուչն էր Մեսրոպ վրդ. Տիգրանակերտցի որ նորոգել կու տայ արդէն չինուած արգելանոցը (3 օգոստ. 1838) և այնուհետև ուխտաւորները փոխանակ Պէյրութի, Յոպպէի ազգային արգելանոցին մէջ կ'անցընեն զգուշութեան քառասուն օրերը։ Երբ իսպառ կը դադրի մահացու ախտը, Օսմանեան տէրութիւնը պատրուակով մը կը գրաւէ Հայոց Յոպպէի արգելանոցը։ Թէև տէրութիւնը կը հաւանի արգելանոցը ազգին դարձնել, սակայն հակառակ դիմումներու Յովհաննէս պատրիարքի կողմէն ու վաւերագիրներու եւ հրովարտակներու, պետական պաշտօնեաներէն ոմանց յարուցած արգելքներուն պատճառաւ անկատար կը մնայ խնդիրը (անդ, էջ 1006)։ 1840ին Մեսրոպ վրդ. նորոգած է նաև Յոպպէի վանքը և չինած է տեսչարանի վրայի յարկը՝ որ այժմ կը կոչուի պատրիարքարան. այս մասին կը գտնուի հետեւեալ յիշատակարանը սանդուխներու վերի աստիճանի կամարին վրայ. «Ի պատրիարքութեան Տ. Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսին, ի վայելումն և յիշատակ ազգիս Հայոց. Յոպպէի Ս. Նիկողայոսի վանքն նորոգեցաւ ի դրանէ մինչեւ ցվեր պեղեցիկ սենեկօք. ձեռամբ եւ աշխատութեամբ Տիգրանակերտցի Մեսրոբ վրդ. ըէխիվին, յամի Տեառն 1840»։

Յոպպէի վանքին գլխաւոր չինարարութիւնները յիշելէ յետոյ պարտք կ'ըզգամ յիշատակել հոս ամբողջ Յոպպէ քաղաքին նաև րինչի պարտէզներուն օգտակար մէկ գործը, զոր կատարած է անուն անյայտ Ս. Յակոբեանց միաբան մը, որ Ժէ. դարու ըսկիզբը Հնդկաստանի և Չինաստանի Ս. Աթոռոյ նուիրակ կարգուած ըլլալով՝ վերադարձին իրեն հետ բերած է «Շամմուքի» կոչուած խոշոր նարինջի պատուաստը։ Հայ նուիրակին այդ պատուաստին շնորհիւ է որ աղնուացած եւ հիւթեղցած է Յոպպէի նարինջը։ Անոր պարտէզները կ'արտադրեն խոշոր և համեղ այն պտուղը՝ որմէ ամէն տարի հազարաւոր անուշկերով կ'արտադրուի արտասահման եւ երկրին ամէն կողմերը։ Այս ծանօթութիւնը ինձ հաղորդած է Յոպպէաբնակ գիտնական Տիար Ֆրէթիւնը։

տէրիք Մուրատ՝ որ իր հանգուցեալ հօրեղբօրմէ լսած է այս տեղեկութիւնը, զոր հաւանաբար ան քաղած է արաբերէն տետրակէ մը։

6. Դէպքեր՝ որ տեղի ունեցած են Ս. Նիկողայոս վանքին մէջ.

1772ի ժամանակ Օսմ. պետութիւնը պատերազմ ունէր Ռուսաց դէմ. նոյն ժամանակ Եգիպտոսի Մէմլուքներէն մին՝ Ալի Պէկ կ'ապստամբի ու կը տիրէ Եգիպտոսի, Ասորւքի և Արաբիոյ և կ'ապստամբի ու կը տիրէ Եգիպտոսի, Ասորւքի և Արաբիոյ և յետոյ միանալով Աքքայի Շեյխ Դահիր Օմարի հետ կը յարձա-

կի Պաղեստինի վրայ. կը գրաւէ Գազան, Ռեմլէն և Լիւդը (1772). կը պաշարէ Ժոպպէն եօթն ամիս և վեց օրը մինչև որ յուսահատելով անձնատուր կ'ըլլան բնակիչները: Սկի Պէկ ուզեց երուսաղէմի ալ տիրել, բայց չյաջողեցաւ. անոր բանակը կը խորտակուի իր քեռայրին՝ Մէհմէտ Պէկ Ապու Տահապի դաւադրութեամբ. ինք ալ կը վիրաւորուի ու կը մեռնի, և Եգիպտոսի իշխանութիւնը կ'անցնի Մէհմէտ Պէկին: Վերջինս իր կարգին 1775ին կը յարձակի Ժոպպէի վրայ ու կարճ պաշարումէ մը յետոյ կը գրաւէ քաղաքը ու բնակիչներէն չատերը կը կոտորէ և կը կողոպտէ վանքերը: Ս. Նիկողայոսի վանքն ալ զերծ չի մնար անոր ու Մղրըպի զինուորաց խժդժութենէն, և կը պարտաւորուի երկու հարիւր քսակէն աւելի տուգանք վճարել: Իսկ տեղացի հայ ժողովուրդն ու միաբանները և ուխտաւորները նչաւակ կ'ըլլան Մղրըպի զօրքերուն անգթութեան: Անգամ մը քաղաքէն դուրս տասնը հինգ, կամ, ըստ Երուսաղէմայի տիրացու Սիրաքի, տասն և ինը հայեր կ'սպաննուին, որոնց մէջ յանուանէ կը յիշատակուին Ս. Աթոռի թարգմանները մհտ. Մկրտիչ և մհտ. Աւադ, Վարդան, Սահակ և Գէորգ վարդապետներ. և Ս. Յակոբի միաբաններէն մհտ. Գէորգ և մհտ. Նիկողայոս, և քանի մը ուխտաւորներ: Ժոպպէցի հայ մանուկներ գերի ինկած ըլլալով՝ զանոնք պատրիարքը դրամով կ'ազատէ (Սաւալան, Բ. Հտր. 791–95): Կ. Պոլսեցի Գալուստ սարկաւագ նոյն ժամանակ ուխտի եկած ու Ապու Տահապի արարքներուն ականատես եղած էր. ձեռագիր յիշատակարաններուն մէջ ան հետևեալը կը հաղորդէ. «Ապու Տահապ 1775ին գրաւելով Ժոպպէն կը յարձակի ժողովուրդին և վանքերուն վրայ. կը կոտորէ բնակիչներն ու կրօնաւորները, և կը թալանէ վանքերը: Ժոպպէի ծերունիները աւանդաբար կը պատմեն թէ նոյն դէպքերու միջոցին Մինասվրդ. պատարագած ժամանակ սեղանին առջև կը գլխատեն եւ սեղանը կը կործանեն. վանքին տեսուչը թէև ջրհորին մէջ պահուըտած է, բայց մահուանէ զերծ չէ մնացած, վասն զի հոն սպաննեցին զանիկա: Կ'աւանդուի նաև թէ այս դէպքէն տասն օր յետոյ Ապու Տահապ կը մեռնի Ժոպպէի մէջ»: Ջեռագիրները կը գրեն նաև թէ եգիպտացւոց զինուորները Ժոպպէն աւերակ դարձուցին, և քաղաքէն դուրս վեց միաբան և վեց ուխտաւոր նահատակեցին (Ա. եպս. Ծոլհաննիսեան, Բ. Հտր. էջ 106–7):

Պատմութենէն յայտնի է Նաբոլէոն Պոնապարտի արշաւանքը դէպի Եգիպտոս, որուն գրաւումէն յետոյ ան յարձակեցաւ Սիւրիոյ կողմերը. էլ–Արիշ և Գազայի տիրելէ վերջ պաշարեց Եաֆան և յարձակմամբ առաւ քաղաքը. երեսուն ժամ կողոպուտի մատնեց զայն, և վեց հազար թուրք բանտարկեալներ կոտորել տուաւ, և քաղաքի մթերանոցներուն մէջ գտնուած պաշարով պարենաւորեց իր բանակը՝ որ ժանտախտով վարակուեցաւ: Նաբոլէոն քալեց Ակքեայի վրայ, ուր կ'իշխէր հին Մէմլուք մը՝ ճէզար Փաշա, անգթութեամբը անուանի կառավարիչ մը. ան ներքուստ և արտաքուստ զօրացուց քաղաքը. և Նաբոլէոնի բուռն և բազմիցս յարձակումները չկրցին տկարացնել պաշարեալներու ընդդիմութիւնը. ծովէն կը պաշտպանուէր անգղիացիներէն և թուրքերէն. ցամաքի կողմէն ալ Թրքական նոր ոյժեր հասնելով ճէզար սաստկացուց իր ընդդիմութիւնը. Նաբոլէոն սպիպուեցաւ եգիպտոս քաշուիլ ու քարուքանդ ըրաւ Ակքեան. ան կորնչուց իր զօրաց կարևոր մէկ մասը պատերազմի մէջ և ժանտախտին վարակումով: Ակքեայէ վերադարձին կործանեց Ժոպպէի պարիսպը, բնակիչները ենթարկեց զանազան նեղութիւններու և հարիւր քսակ արծաթ Հայոց վանքէն տուգանք պահանջեց. մոխիրի վերածեց բոլոր երեսելի չէնքերը, որոնց մէջ կը գտնուէին Հայոց վանքին տուները և մթերանոցները: Նաբոլէոն Ժոպպէ գտնուած ժամանակ իր ժանտախտաւոր զինուորներուն համար վանքերը գործածեց իբր հիւանդանոց, ինչպէս նաև Հայոց վանքը: Աւանդութեամբ մինչև ցայսօր կը ցուցուի այն տեղը՝ ուր Նաբոլէոն կը հանգչէր երբ կ'այցելէր իր ժանտախտաւոր զինուորներուն: Գաղղիացի ուղևորք միշտ կ'այցելեն այդ տեղւոյն:

Գաղղիական բանակին մեկնումէն յետոյ, մեծ վեզիր Քէօր Եուսուֆ Փաշա հետապնդած է մեկնող բանակը, բայց ընդհարման ժամանակ պարտուած՝ ան վերադարձած է Ժոպպէ:

1800ին Պետրոս պատրիարք Ժոպպէ գնաց վանքին և ժողովրդեան թչուառութեան դարման գտնելու համար մեծ վեզիրէն՝ որուն սեղանաւորն էր և բանակին կ'ընկերանար Ակնցի Զոփենց մհտ. Անտոն ամիրան, որուն միջամտութեան կը դիմէր պատրիարքը նպատակին հասնելու համար: Պատրիարքը այդ յուսով Ժոպպէ կ'սպասէր, բայց հիւանդանալով վախճանեցաւ և

մարմինը ամփոփուեցաւ հասարակաց գերեզմանատան մէջ. 1837 ին ալ անոր ոսկերոտին Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյն գաւիթը փոխադրուած է և տապանաքարին վրայ գրուած է հետեւեալը.

«Եւղոկիացի Սրբազան Պետրոս Պատրիարքն Երուսաղէմի ի ժամանակս պատերազմի Ֆրանսըզաց, յորժամ բանակն օսմանեան էր ի Յոպպէ. յառաւել նեղութենէն եկն առ հպարքոսն գըտանել այցելութիւն. որոյ հասեալ անդէն վախճանն հանգեաւ ի Տէր. որոյ զհոգին Տէր լուսաւորեսցէ. ի թուին ՌՄԽԹ (= 1800) Յունիսի ԻԱ»:

Նոյն ժամանակները Յոպպէի և չրջակայից կառավարիչն էր Ապու Մահրագ կոչուած անձը, որուն բռնութեանց և անիրաւութեանց նկատմամբ միշտ գանգատներ կ'ըլլային, ան չարունակ վանքերէն դրամ կը պահանջէր և 1800ին էր որ Հայոց վանքէն քառասուն քսակ արծաթ պահանջեց և ստացաւ. միւս կողմէն մեծ վէզիրը իր Պոլիս մեկնելուն առթիւ Հայոց վանքէն դրամ կը պահանջէր Անտոն Ամիրային միջոցաւ. վերջինս՝ որ կը հաստատէր վանքին չքաւոր ու կարօտ վիճակը. բայց ան կը պնդէր 50,000 դահեկանի վճարումը. վանքի վարիչները հազիւ կարողացան ծանր ստիպում վճարել պահանջուած գումարը:

Ապու Մէրագի անիրաւ պահանջներուն չափը այլևս անցած էր. ամբաստանութիւնները եղան թէ՛ կայսեր և թէ ձէզար փաշային՝ որ յԱքքա. Ապու Մէրագ որջացած էր ի Յոպպէ, ձէզարի կողմէն Իսմայիլ փաշա Յոպպէն պաշարեց և երկուատեք հրանօթի կռիւներով կը դղրդէին Սարոնի դաշտը: Այդ միջոցին էր որ Ապու Մէրագ վանքի տեսուչները իր մօտ կանչելով դրամ կը պահանջէր, մերժողները կը գանակոծէր ձեռքը գտնուած կացինով և մուրճով, այս կերպով Յոպպէի տեսուչ Ղազար վարդապետէն 120 քսակ արծաթ ստացաւ. այս բռնութիւնները աւելի սաստիկ էին քան Դաղղիացւոց բանակին տուած բռնութիւնները:

Յոպպէի այս պաշարման ժամանակ սաստկացաւ սովը. այնպէս որ քաղաքին բնակիչները ստիպուած էին ուտել գրաստի և անասուրբ կենդանիներու միսը. իսկ Ապու Մէրագ փոքր նաւակով մը իջեւններով Բերիա հասաւ և անկէ ալ Տիբերիական: Այս կերպով պաշարումը վերցաւ և ժողովուրդն ու վանքերն ալ ազատուեցան: Ապու Մէրագ Հայոց վանքէն 300 քսակէն աւելի արծաթ ստացած էր բռնութեամբ:

1804ին Ապու Մէրագ կը վերադառնայ Յոպպէ և ամէն ոք սարսափահար կը մնայ. ան դարձեալ կ'սկսի իր անիրաւ պահանջները. 200 քսակի փոխանակագիր մը կ'ստանայ Ղազար վրդ. էն Պոլսի փոխանորդին անուան. այս գումարը անբաւական համարելով՝ 100 քսակ ևս կ'աւելցնէ, ընդ ամէնն 300 քսակ. պատրիարքին ծանրագին ընծաներէն ու պարգևներէն զատ, 150 քսակ պատրաստ դրամ կ'ստանայ. և սպառնալիքով կ'ազդարարէ՝ որոնց որ պէտք է, չուտով Պոլիս գրել՝ վերոյիշեալ գումարը վաղընդվաղ վճարելու համար. հակառակ պարագային կը յոխորտայ քանդել վանքերը ու նեղել ժողովուրդը. միևնոյն խստութեամբ կը կողոպտէ ուխտաւորները: Բայց 1805ին, երբ Ապու Մէրագի փոխանակագիրները Պոլսէն անվճար ետ կը դառնան՝ այդքան դրամներու վճարումը անկարելի ըլլալուն համար, կ'սկսի չարչարել Յոպպէի վանականները ու դրամ կը պահանջէ անոնցմէ, միևնոյն կերպով կը վարուի նաև ուխտաւորներուն հետ: Վանքերու բոլոր տեսուչները փախան. միայն Յոպպէի տեսուչ Ղազար վարդապետ փախուստի հնարք չգտնելով՝ մատնուեցաւ բռնաւորին ձեռքը. ան գանակոծելէ ու խոչտանգելէ յետոյ 25,000 դահեկանի ծախեց զանիկա Տէրի կոչուած զինուորներուն. Թէոդորոս պատրիարք այս ցաւալի լուրը առնելով փրկանաւորեց զանիկա. Ղազար վրդ. ալ պահապան զինուորներուն կաշառք տալով հազիւ կարողացաւ Երուսաղէմ փախչիլ: Ապու Մէրագ ժամանակ մը ևս իր բռնութիւնները չարունակած է և փախած է Դամասկոսի կողմերը: Նամակագիր մը կ'ըսէ այս ղազրելի Ապու Մէրագի համար. «զի ոչ եթող տեղիս զոր ոչ աւերեաց՝ և ոչ զոք՝ զոր ոչ մատնեաց ի տուգանս, մինչև զկանայս և զմայրն իւր իսկ գլխովին»:

Հայ–Երուսաղէմի պատմիչներուն կողմէն Յոպպէի Ս. Նիկողայոս վանքին մէջ 1772–1805 պատահած վերոգրեալ քաոսիկներէն համառօտելով՝ կը դիտենք որ՝ մասնաւորապէս 33 տարիներու այս չրջանին՝ նոյն վանքին տեսուչներն ու վանականները կատարեալ մարտիրոսութեան մը ենթարկուած՝ արիաբար կուրծք տուած են փրկել վանքն ու եկեղեցին տիրող բռնակուրծք տուած են փրկել վանքն ու եկեղեցին տիրող բռնակալներու բզքտող ճիրաններէն՝ անտարակոյս աջակցութեամբ պատ. Միաբանութեան:

ԻԶ

Ս. ԳԷՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ ՌԵՄԼԷԻ ՄԷՋ

1. Ռեմլէն Արիմաթիան չէ.

Գիտենք թէ Յովսէփ Արիմաթացին կը յիշուի Աւետարանին մէջ, Մարկ. ԺԵ. 43. Ղուկ. ԻԳ. 51, և աշակերտ էր Յիսուսի, Յովհ. ԺԹ. 38, և ան էր որ մեր Տէրը թաղեց իրեն յատուկ գերեզմանին մէջ։ Աւանդութիւնը և Յաչակիրներէն սկսեալ ուխտաւորներն և ճամբորդները կ'ըսեն թէ՝ Ռեմլէն՝ Յովսէփ Արիմաթացիին ծննդեան տեղն է։ Արիմաթեան, ըստ Ղուկասու, կոչուած է քաղաք Հրեից. Ռամահ կամ Ռամադան երբայեցերէնին յունարէնն է Արիմաթեան։ Եօթանասնից սովորաբար կը թարգմանէ զայն Ռամաթայիմ։ Արիմաթեան չատ գիտուններ կը նոյնացնեն Ռեմլէի հետ, որ Լիւդի հարաւային կողմը երեք քիլոմէթր է։

Ռեմլէն Յոպպէէն դէպի Երուսաղէմ և Եգիպտոսէն դէպի Դամասկոս տանող ճամբուն վրայ չինուած է և փոքր գիւղ մ'է։ Ինչպէս ակնարկեցինք վերև, կ'ըսուի թէ Ռեմլէն չինուած է հին Արիմաթեայ քաղաքին տեղը, և Յովսէփ Արիմաթացիին անունով ալ հաստատուած են սրբավայրեր և մատուռներ. բայց եթէ հաւատանք տրաբ մատենագիրներուն, մանաւորապէս Ասպուլ Ջէտայի, ան հիմնուած է 716 ին Ասպետ էլ–Մէլէքի որդի Սիւլէյմանի կողմէն, ինչպէս ստորև ալ պիտի գրենք. և այս տեղեկութիւնը կը հաստատեն Տիւրացի Կիյեօմ և Մարինոս Սանուդոս։ Գիտուն մը՝ Ռոպինսըն կը հերքէ Ռեմլէի նոյնացումը Արիմաթայի հետ. անոր ըսածին նայելով հին յիշատակարանները ցոյց կու տան տեղ մը աւելի Լիւդի հիւսիսային–արեւելքը կամ արեւելքը քան թէ հարաւը։ Բաց աստի, կ'ըսէ ան. 1.— Ռեմլէի Արիմաթեայ աւանդութիւնը Թ. դարու ծագում ունի, աւելի հին ուխտաւորները, առանց անոր վրայ խօսելու, կը յիշեն չորս քաղաքները։ 2.— Ռեմլէն, ինչպէս վերև ըսինք, հին քաղաքի մը չէ յաջորդած, այլ ըստ արաբ աչխարհագիրներուն Ր. դարուն հիմնուած է Ասպետ էլ–Մէլէքի որդւոյն Սիւլէյմանէն։ 3.— Ռամահ և Ռեմլէհ բառերը ստուգաբանօրէն խօսելով՝ բոլորովին տարբեր են. Ռեմլէհ կը նշանակէ աւազ, և Ռամահ բարձրութիւն։ Այս առարկութիւնը ոմանք կը մերժեն։

*Երուսաղէմի Աստուածաշնչական Դպրոցի ուսուցչապետ L. Heydet Արիմաթիան կը նոյնացնէ Rentis ին հետ, որ Լիւդի հիւսիսային արեւելքը կը գտնուի. այս մասին գրած է իր մէկ անտիպ գործին մէջ, որուն համառօտութիւնը հետեւեալն է։ Եւսեբիոս Արիմաթիան կը նոյնացնէ Ռամաթայի կամ Ռամաթայիմ–Սոֆիմի, Սամուէլի հայրենիքը, Լիւդի մօտ։ Յերոնիմոս կ'աւելցնէ թէ՝ ան Թոմնա գաւառին մէջ էր։ Այս երկու հեղինակները մեզ կը վստահացնեն թէ Արիմաթիան իրենց ժամանակ կը կոչուէր Remphis (Եւսեբիոս) կամ Remphtis (Յերոնիմոս)։ Ո՞ւր կառուցուած էր Ռեմփթիս–Արիմաթիան։ Այս Ռեմլէն չի կրնար ըլլալ, այն պատճառներուն համար զոր մէջ բերաւ Րոպինսըն։ L. Heydet կը յարէ թէ անկարելի է չճանչնալ այս անունը (Արիմաթիա) Rentis ի արդի տեղւոյն մէջ. ph քաղցրաձայնութեան համար է. ուրեմն ճիչտ բառն է Remtis. Եւսեբիոսի բնագրին մէջ t գիրին չընջումը ընդօրինակողներուն գործը կրնայ ըլլալ, եթէ քաղցրաձայնութեան համար չէ ընջուած։ M գիրին n ի փոփոխութիւնը սովորական է արաբներուն մօտ։ Rentis գիւղ մ'է ուր կը գտնուին բազմաթիւ աւերակներ, ջրհորներ և հին գերեզմաններ։ Մասնաւորապէս կը նչմարուին միևնոյն գիւղին մէջ եկեղեցիի մը բեկորները և գիւղէն դուրս, քիչ հեռի, բնակիչները ցոյց կու տան մեծ և գեղեցիկ մոզայիքի մը մնացորդները, և կ'ըսեն թէ՝ ուրիչ եկեղեցիի մը մնացորդներն են։ Գիւղը բարձրութեան մը վրայ է և Միջերկրականէն 220 մեթր բարձր է, և կը նայի չորս կողմերուն։ Rentis Լիւդի հիւսիսա–արեւելքը երեք մղոն է։ Ռամադայիմի յատուկ բոլոր նկատի առնուելիքները կը պատշաճին։ Ս. Երկրի Յաչակիրներուն համար պաշտօնական յիշատակարան մը կը վկայէ թէ Rentis Արիմաթիան էր, Յովսէփի հայրենիքը. Assises de Jérusalem ի մէկ գլխուն մէջ կը կարդացուի «Լիւդի Ս. Գէորգի քորեպիսկոպոսները որո՞նք են. — . . . Արիմաթայի Ս. Յովսէփի աբբան, որ հիմակ Rentis կը կոչուի . . .»։ Այս չորեքի ուրիչ յիշատակարաններ ալ կը յիշեն Արիմաթիան, ինչպէս Ֆրէտեգար, Ֆրանսացի Ժամանակագիր մը, որ Ժ. դարուն կը գրէ թէ Ռիչարդ Առիւծասիրտ Ասկաղոնէն դարձին Արիմաթիան տեսաւ։ Ասոր հետ կը համաձայնի Ռիչարդ Ֆիցնիգել, Անգլիացի Եպիսկոպոս մը, որ Ժ. դարուն կը գրէ թէ Ռիչարդ

բաններ հազուագիւտ են։ 1130ի անանուն ուխտաւոր մը՝ Արիմաթիան Լիւդէն չորս մղոն կը հաշուէ։ 1160ի երկու հրովարտակներ կը յիշեն Ս. Յովսէփի Հերպերդ աբբան։ Տիւրայի կիւեօմ կը յիշէ Ամալրիք անուամբ ուրիշ աբբա մը Ս. Յովսէփ Արիմաթացի եկեղեցիին (Պաւմ., ժէ. 26)։ Անտարակոյս այս վկայութիւնները Rentis ի համար պէտք է ընդունիլ։ Rentis ի դիրքը ուխտաւորներու ճանապարհէն հեռի ըլլալով կը բացատրուի անոնց, ինչպէս նաև առաջին խաչակրաց լռութիւնը Արիմաթիայի մասին։ Տարակուսելի չէ որ ոչ միայն Խաչակիրները կը բացատրեն աւանդութիւն մը զոր երկրին քրիստոնեաներուն մօտ գըտած են, և թէ այդ աւանդութիւնը կը բարձրանայ մինչեւ Դարդար։ Rentis ուրիմն, բնիկ տեղեկութիւններէն դուրս, ունի նաև սեբիոսի և Յերոնիմոսի, իրենց ժամանակին, ինչպէս նաև Երուսաղէմի լատին թագաւորութեան վկայութիւնները։ Այս է հին և վաւերական աւանդութիւնը (Տե՛ս Dict. de la Bible, բառն Arimathie)։

2. Ռեմլէի հիմնարկութիւնը եւ նկարագրութիւնը ըստ արաբ պատմագիրներու.

Հոս մէջ կը բերենք արաբ մէկ քանի պատմագիրներու նկարագրութիւնները Ռեմլէի հիմնարկութեան ու նկարագրութեան մասին։

874ին Եագուպի կը գրէ թէ «Պաղեստին գաւառին մայրաքաղաքն է Ռեմլէ. ան հիմնարկուած է Սիւլէյման խալիֆային։ Լիւդը առաջին մայրաքաղաքն էր, որուն բնակիչները պաղեցուին անկէ. և Լիւդը ամայացաւ։ Ան ունէր փոքր գետակ մը, ուրկէ կը խմէր ժողովուրդը. Ապու Ֆուգրուս գետակը 12 մղոն հեռի էր։ Ռեմլէի ժողովուրդը իր խմելիք ջուրը կը հայթայթէր թէ՛ ջրհորներէն և թէ՛ ջրամբարներէն, ուր կը հաւաքուէին անձրեւի ջրերը։ Ռեմլէի ժողովուրդը կը բաղկանար արաբներէ, յոյներէ և սամարացիներէ»։

869ին Պիլաձուրի կը գրէ. «Էլ-Վալիտ խալիֆան իր Սիւլէյման եղբայրը կառավարիչ կը կարգէ Պաղեստինի գաւառին, որ իր բնակարանը կ'ընտրէ Լիւդի մէջ։ Յետոյ Սիւլէյման հիմնեց Ռեմլէ քաղաքը և հոն փոխադրեց իր մայրաքաղաքը։ Ան չինեց առաջին անգամ իր պալատը որ կոչուեցաւ Տար էս Սապպաղ (նկարչաց տուն)։ Ասկէ վերջ Սիւլէյման չինեց խորունկ ջրհոր մը ջուր հաւաքելու համար։ Սիւլէյման մզկիթի մը յատակագիծը պատրաստեց և սկսաւ չինել զայն, սակայն ամբողջանալէն առաջ՝ բարձրացաւ խալիֆայութեան։

Ուրիշ խալիֆաներ անկէ վերջ չարունակեցին չինութիւնը։ Խալիֆ Օմար Իպն Ապտ էլ Ազիզ աւարտեց զայն, բայց միայն սկզբնական յատակագիծը փոփոխելէ յետոյ, և ըսաւ. «Ռեմլէի ժողովուրդը դոհ պիտի մնայ այս փոքրացած տարածութեամբ։ Երբ Սիւլէյման՝ իր սեպհական պալատները չինեց լմնցուց՝ թոյլ տուաւ ժողովուրդին չինելու իրենց բնակարանները։ Ռեմլէի ժողովրդեան համար փորել տուաւ Պարաւահ կոչուած ջրանցքները. փորել տուաւ նաև անուշ ջուրի հորեր։

Սիւլէյման իր քարտուղարին պաշտօն տուաւ Ռեմլէի իր չինութեանց վրայ հսկելու, ինչպէս նաև Պաարիք Իպն էն Նաքահ (կամ էլ Պաքահ) կոչուած Լիւդացի քրիստոնեայի մը մզկիթին չինութեան հսկողի պաշտօնը յանձնեց։ Սիւլէյմանէն առաջ Ռեմլէն գոյութիւն չունէր. և տեղը բոլորովին աւազ էր (ինչպէս որ էր–Ռեմլէ անունը ցոյց կու տայ)։ Տար էս Սապպաղը յետոյ ժառանգութեամբ կը վիճակուէր Ապպասեան Սալիհ Իպն Ալի Ապտուլլահ Իպն էլ Ապպասի, այդ պատճառաւ ուրիշ ստացուածքներու հետ Պէնի Օմիահէն ստացաւ զայն։ Պէնի Օմիահ՝ Սիւլէյմաններ

քաղաքներու մէջտեղը. մօտ է սուրբ տեղերուն և հաճելի աւանները: Վաճառականութիւնը հոն ծաղկած է, և չուկաները առաջնակարգ են: Գեղակերտ մզկիթներ չկան հոն, բացի մէկէն: Հայը լաւ է և ճերմակ. ուրիշ տեղերու նայելով՝ տեղւոյն հողը չատ արգաւանդ է, և պտուղներն ալ հիւթեղ: Այս մայրաքաղաքը կը գտնուի պաղաւէտ դաշտերու, պարսպապատ քաղաքներու մէջտեղը: Ան ունի հոյակապ հիւրանոցներ և հաճելի բաղնիքներ, ընտիր սննդեղէններ եւ զանազան չաքարեղէններ, ընդարձակ տուներ, գեղեցիկ մզկիթներ և լայնարձակ պողոտաներ: Իրը մայրաքաղաք՝ ան ունի չատ մը դառաւելութիւններ: Շինուած է դաշտի մը վրայ և մօտ է թէ՛ լեռներուն և թէ՛ ծովուն: Հոն կ'ածին թէ՛ թզենիներ և թէ՛ արմաւենիներ. իր դաշտերը ոռոգումի պէտք չունին, և ի բնէ պաղաւէտ են և հարուստ: Այս առաւելութիւններուն հակառակ Ռեմլէն ձմեռը ցեխոտ է և ամառն ալ աւազի փոչիով լեցուն. հոն վազուն ջուր չկայ, ոչ ալ կանաչութիւն. հողը խոնաւութիւն չունի, և ոչ ալ ձիւն կու գայ: Ջրհորները խոր են և աղի. անձրեւի ջուրը կը հաւաքուի փակ ջրամբարներուն մէջ, — այնպէս որ աղքատը ծարաւ կը մնայ և օտարականները ի զուր ջուր կը փնտռեն: Քաղաքը մէկ քառակուսի մղոն տեղ զբաւած է: Տուները չինուած են յղկուած գեղեցիկ քարերով: Իր դուռներն են Ջինուորաց Ջրհորին դուռը (Տարպը Պիր էլ Ասքար), Սննապահ մզկիթին դուռը, Երուսաղէմի դուռը, Պլլահի դուռը, Լիւդի դուռը (Տարպը Լիւդ), Եաֆայի դուռը (Տարպը Եաֆա), Եգիպտոսի դուռը (Տարպը Մըսըր) և Տաճուն դուռը. Ռեմլէի մօտ է Տաճուն քաղաքը իր մզկիթով: Հոն կը բնակին առաւելապէս Սամարացիները:

Ռեմլէի գլխաւոր մզկիթը չուկային մէջ է. և աւելի գեղեցիկ է և սիրուն քան Դամասկոսինը: Ան կը կոչուի էլ Ասիյաս (Սպիտակ Մզկիթ), և հոն կը գտնուի գեղեցիկ միհրապ մը եւ անոր բեմը գեղատեսիլ է Երուսաղէմինէն յետոյ. մինարէն չինած է Խալիֆա Հիւշամ Իպն Ապտ էլ Մէլէք: Հօրեղբօրմէն լսած եմ թէ երբ այս Խալիֆան մինարէն կը չինէր, տեղեկութիւն առաւ թէ քրիստոնեաները այս ժամանակ մարմարէ սիւներ ուննենալով՝ թաղած էին զանոնք աւազի տակ և պատրաստած էին Պալիահի եկեղեցիին համար: Նոյն առեն Հիւշամ խալիֆան կ'ազդարարէ քրիստոնէից թէ՝ եթէ ցոյց չտան պահուած սիւները, պիտի կործանէ Լիւդի եկեղեցին և սիւները պիտի գործածէ մզկիթի չինութեան: Քրիստոնեաները դուրս կը հանեն պահուած սիւները: Անոնք չատ նուրբ, բարձրադիր և գեղեցիկ էին:

Մզկիթին յատակը սալարկուած է մարմարով և բակը՝ աւազիչ քարով: Դուռները չինուած են կիպարիս փայտէ և մայրիէ. քանդակազարդ էին և ըստ երեւութին՝ չատ գեղեցիկ (Տե՛ս Palestine under the Moslems, էջ 303–305)»:

Այս անուանի երեք պատմիչներուն Ռեմլէի նկարագրութիւնները, զոր կը հաւաստեն Տիւրացի Կիյեօմ և Մարինոս Սանուդոս՝ կը հաստատեն թէ Ռեմլէի հիմնարկութիւնը արաբական է, եւ թէ հինէն ո՛ւէ քաղաքի հետք չկար: Ուստի Ռեմլէն ոչ Արիմաթիան կրնար ըլլալ, և ոչ ալ Յովսէփ Արիմաթիացիին հայրենիքը. և այսպէս Արիմաթիացիին անուամբ, Ռեմլէի մէջ ո՛ւէ սրբավայրի կառուցումը պատմականօրէն ճշդութենէ զուրկ կ'ըլլար. այս պատճառով կրնանք ըսել թէ Լատինք վաւերական աղբիւրի մը վրայ չհենլով չէ որ Ս. Յովսէփ Արիմաթիացիի անունով եկեղեցի կառուցած են Ռեմլէի մէջ և աւանդավէպ յօրինած Արիմաթիացիին և Նիկոդիմոսի չուրջ:

3. Խաչակրաց եկեղեցիները Ռեմլէի մէջ.

Խաչակիրները 28 Մայիս 1099ին Ռեմլէ և Լիւդ հասան. բոլոր մերձաւոր գրացիները և տեղւոյն բնակիչները փախուստ տուին. վասն զի անոնք չէին կրնար պաշտպանուիլ: Լիւդի մէջ (Լիւդդա, Դիոսպոլիս) Յուստինիանոս հոյակապ եկեղեցի մը չինել տուած էր Ս. Գէորգի գերեզմանին վրայ. թշնամին քանդած նել տուած էր Ս. Գէորգի գերեզմանին վրայ. թշնամին քանդած էր զայն այրելով տանիքին մեծ գերանները. նոյն եկեղեցիին չինութեան աշխատած էին ընտիր քարահատներ: Անապատացեալ երկու քաղաքները գրաւուեցան. նախ կողոպտեցին զանոնք, յետոյ հոն հաստատեցին Ռուէնի բնիկ Րոպէրտ լատին եպիսկոպոսը: Ռամլէն, կ'ըսեն Gestes des Ciprois, մեծ և հարուստ եպիսկոպոսութիւն մ'էր. անոր ժողովուրդը Երուսաղէմէն աւելի բարգաւաճ վիճակ մը ստացած էր մշակութեան և հիւսուածեղէնի պատրաստելով: Ի փոխարէն ռազմական դիրքը չատ վտանգաւոր էր, և Պաղտին Բ. 1102ին անոր փորձը առաւ. եթէ իսլամ էմիրներ

ըէն միոյն օգնութիւնը չըլլար՝ քիչ մնաց հոն պիտի պարտուէր։ Քաղաքը այն ատեն յարձակումով գրաւուեցաւ և աւարի տրուեցաւ։ Ի լրումն դժբախտութեանց, Ռեմլէն 1177ին հրդեհի մը պատճառաւ աւերակ դարձաւ(*)։ 1187ին Սալահէտտին գրաւեց զայն։ 1204ին ան քրիստոնէից ձեռքը անցաւ և անոնք հոն իշխեցին կէս դարու չափ։ 1214ին Ռաուլ եպս.ը գերի ինկաւ։ 1266ին Պիպարսը գրաւեց թէ Ռեմլէն և թէ Լիւդը։

Լիւդի մայր եկեղեցին աւերեցաւ, իսկ Ռեմլէինը՝ մզկիթի վերածեցին։ Հիւսիսային դրան վրայ գետեղուած արաբերէն արձանագրութիւն մը կ'ըսէ թէ ան չինուած է Փրկչական 1298ին։ Այս բացատրութիւնը չափազանցուած է։ Կատարուածը վերաշինութիւն չէր, այլ նորոգութիւն և իսլամական պաշտամունքի յարմարեցում։ Շէնքին այս բաժանումէն ծանր փոփոխութիւններ յառաջ եկան, բայց ոչ արմատական։

1613ին Levaillant, Փիլիպպոս Գեղեցիկէն (1285–1314) չինուած փոքր հիւրանոցը յիշելէ յետոյ, Le Pélerin Véritable ի մէջ կը նկարագրէ «երկու գեղեցիկ եկեղեցիներ խիստ ամբողջական, բայց մզկիթի վերածուած են, մին դուրսը, միւսը քաղաքին մէջ. մին նուիրուած էր Ս. Յովհաննէս Մկրտչի, միւսը՝ Քառասուն Վկաներու, որոնց մասունքը Հայաստանի Սեբաստիայէն փոխադրուելով՝ ծանօթ է թէ ստուգիւ գետեղուած են այս եկեղեցիին սեղանին ներքև»։

Քառասուն Վկաներու մզկիթը աւերակ է։ Գալով Ս. Յովհաննու հին մայր եկեղեցիին՝ իր մուտքը երկար ատեն արգիլուած էր քրիստոնէից և տակաւին դժուար է ներս մտնելը։ Սպետ Arvieux մեզ կը պատմէ թէ 1659ին դրան սեմէն կրցաւ ներսը նայուածք մը նետել և հոն տեսաւ «չորս կարգ սիւներ, իւրաքանչիւրը տասներկու սիւն, որ կը բռնեն կամարները»։ Ան կ'աւելցնէ «այնքան կարողացայ տեսնել, ա՛յն ալ չատ նեղութեամբ»։

(*) 1047ին (Հիճ. 425) Եգիպտոսի և Սիւրիոյ մէջ սոսկալի երկրաշարժներ պատահելով բազմաթիւ տուներ քանդուեցան և չատ մարդիկ մեռան փլատակներու տակ։ Ռեմլէի մէկ երրորդը փճացաւ. տեղւոյն մզկիթը ջարդ ու փշուր եղաւ։ Երուսաղէմի պարիսպներուն մէկ մասը կործանեցաւ. Դաւթի բերդէն ինկաւ խոշոր կտոր մը. Էլ-Խալիլի մզկիթը ծանրապէս վնասուեցաւ (Տե՛ս Միւհիր-էտ-տին, թարգմ. Sauvaire ի, հրտ. 1876, էջ 69)։

Ուրիշ ուղեւորներ մզկիթը միայն տեսան։ Մարքիզ De Vogüé պարտաւորուեցաւ հեռու կենալ։ Max Van Berchem դրսի կողմէն կրցաւ տեսնել և լուսանկարել։ Clermont Ganneau երկրորդական ծանօթութիւններ միայն կրցաւ առնել։ Սակայն 1885ին Conder կարողացաւ Survey of Western Palestine աշխատասիրութեան մէջ Ռեմլէի մայր եկեղեցիին մասին հրատարակել երկու նկարագրութիւններ, յատակագիծ մը և ստուերագիրներ աւելի միջակ մանրամասնութիւնով։ 1922ին Camille Enlart կը յաջողի յատակագիծը հանել և լուսանկարել (Տե՛ս Les Monuments des Croisés dans le Royaume de Jérusalem, Հատ. Բ. 329–331)։

Քառասուն Վկաներու աչտարակ ըսուածը և Տաճարականաց հին վանքը Ռեմլէի արեւմուտքը կը գտնուին։ Աչտարակը լաւ պահպանուած է և ճարտարապետական գեղեցիկ ոճ մը ունի հարիւր քսան աստիճաններով։ Անոր պատին վրայ գետեղուած արձանագրութիւն մը կ'ըսէ թէ՝ ան չինուած է 1318ին Սպուլ Ֆէտա–Մուհամմէտ սուլթանէն. այս արձանագրութիւնը վերջէն պրուած է, քանի մը նորոգութիւններու առթիւ։ Աչտարակին մէկ կողմը Տաճարականաց վանքին խիստ տարածուն աւերակները կան. հոն կ'երեւնան եկեղեցիի մը հիմերը, և երեսուն աստիճաններէ իջնելով՝ երկու նաւով ստորերկրեայ եկեղեցի մը կը գտնենք։ Տաճարականները վանքին յարակից չէնքերը ընդարձակած և յատկացուցած են ի պաշտպանութիւն Երուսաղէմ գացող ուխտաւորներուն (Տե՛ս Mislin, Les Saints Lieux, Հատ. Բ. էջ 163)։ Բայց, ըստ արաբերէն արձանագրութեան, աչտարակին կամ մինարէին նորոգիչն է Քալաւուն էս–Սալիհ սուլթանը, ոչ թէ Սպուլ Ֆէտա–Մուհամմէտ սուլթանը, ինչպէս կը գրէ Mislin։ Իսկ մզկիթին նորոգիչն է Սուլթան Պիպարս պին Սպտիւլլահ Գասիմ, համաձայն նոյն մզկիթին արաբերէն արձանագրութեան։ Աչտարակը չինուած է, թերևս վանքն ալ, Խաչակրութեան։ Աչտարակը կրաց ժամանակ, և այս պարագան յայտնի կերպով կը հաստատուի վերջին տարիներս Երուսաղէմի մօտ Լեռնակողման լատին վանքին ժողովրդապետին կողմէն գտնուած և նոյն աչտարակին պատին չաղախին մէջ ագուցուած Խաչակրաց ժամանակի մէկ դրամովը։ Աչտարակին վրայ գետեղուած արաբերէն արձանագրութիւնէն կը հասկցուի թէ ան չինուած է 1318ին Քալաւուն էս–Սալիհի կողմէն (Տե՛ս Guide-Indicateur, Ս. Մաս. էջ 144)։

կամ մինարէին ու մզկիթին պատին մէջ զետեղուած երկու արաբերէն արձանագրութիւններուն ընդօրինակութիւնը տեսնել Ս. հպ. Տ. Յովհաննէսեանի (Պատմ. Երուսաղէմի, Ս. Հատ. էջ 199)։

4. Հայոց Ս. Գէորգի վանքը.

Անծանօթ կը մնայ մեզ Ռեմլէի վանքին ծագումը. բայց կ'երեւի որ չատ հին չէ. յայտնի ըլլալով քաղաքին արաբական հիմնարկութիւն մը ըլլալը և Խաչակրաց տիրապետութեան ժամանակ տեղացի քրիստոնէից հանդէպ անոնց ունեցած ատելութիւնը. բայց չատ ալ հաւանական չենք գտներ կարծիքն այն պատմագիրներուն՝ որ կը գրեն իբր թէ եղիազար պատրիարք ըլլայ հիմնադիրը նոյն վանքին. բայց ինձ կը թուի թէ Յոպպէէն Երուսաղէմ և փոխադարձաբար մեկնող ուխտաւորներուն համար կայան մը անհրաժեշտ էր նոյն ճանապարհին վրայ, և հետեւաբար եղիազարէն չատ կանուխ պէտք էր հիմնարկուած ըլլար Ռեմլէի վանքը, թէև այդ մասին ի ձեռին յիշատակարան չունինք։ Եղիազար Ռեմլէի մէջ քանի մը տուներ կը գնէ և զանոնք միացնելով ուխտաւորաց իջևանատեղի մը կը շինէ. կը կառուցանէ եկեղեցի մը, յանուն Ս. Գէորգայ, որուն նուիրուած եկեղեցիներ հինէն կան Ռեմլէի մօտ, Լիւդի մէջ. եկեղեցին լայնքն է 9 մ. 15, երկայնքը՝ 12 մ. 55. ան միասիւն է. Յոպպէէի ճանապարհին վրայ ալ կը յատկացնէ գերեզմանատուն մը։ Վանքին չինութեան պատճառաւ որպէս զի տեղւոյն իսլամները չզայրանան՝ անոնց սիրտը չինելու համար տեղւոյն մզկիթը՝ զոր վերև յիշեցինք արդէն, թէ ան կանուխէն եկեղեցի էր, նորոգեց և սահմանեց տարուէ տարի 17 դահեկան իւղագին տալ Ս. Գէորգի կալուածներէն, ինչպէս մինչև հիմակ ալ կը տրուի։

Հաննէ (էջ 69) կը գրէ. «գոյ աստ վանք մի ազգիս մերոյ յանուն սրբոյն Գէորգայ զօրավարին, և երանեալ մեծ մարտիրոսին, զփոքրիկ և զգեղեցիկ ունելով զեկեղեցի՝ հանդերձ բարձրաբերձ դարպասօք և խցերովք։ Եւ ունի տնտեսատուն, փուռ, սեղանատուն, գինետուն և պարտէզ իլիմոն ծառօք։ Բնակին աստ միաբանք, և աստ իջևանին տէրունական ուխտաւորքն, զի յայն և ընդարձակ ունի տեղան. որոց չինողաց և պատճառ

լինողաց՝ մանաւանդ եղիազար կաթուղիկոսին՝ և այժմ չէն պահողաց, Տէր Քրիստոս ողորմեսցի. ամէն»։

Յետագայ տողերէն պիտի տեսնուի որ Ս. Աթոռոյ գահակալները մասնաւոր հոգածութիւն ունեցած են Ռեմլէի Ս. Գէորգ վանքին նկատմամբ. հոն կը մնար տեսուչ մը, իբր պաշտօնեայ ուխտաւորաց հոգևոր մխիթարութեան և հսկող վանքապատկան կալուածոց։ Եղիազարէն յետոյ Շղթայակիր ևս 1728ին տուն մը գնած է իբր վանքին կալուած։ 1764ին կարապետ պատրիարք Գանձակեցին նորոգած է նոյն վանքը, ինչպէս կը հասկցուի հետեւեալ յիշատակարանէն՝ որ կը գտնուի եկեղեցիին միակ սիւնին վրայ. «Ա՛վ. վանքս Սրբոյն Գէորգայ որ ի Ռեմլէ բազում ծախիւք և նեղութեամբ նորոգեցաւ նորակերտ մեծ դրամբն, ի պատրիարքութեան Սրբոյն Երուսաղէմի Տեառն կարապետի, աչխատութեամբ Գաբրիէլ և Գէորգ վարդապետաց և բոլոր միաբանից. ի ՌՄԺԴ (=1764) թվին, որ հանդիպիք տուք զողորմիս»։

1806 ին վանեցի Թէոդորոս պատրիարք կը յիշատակէ Ս. Գէորգի խաչկալը եւ անոր պատկերը ի յիշատակ իր հոգևոր եւ մարմնաւոր ծնողաց. ինչպէս կը հասկցուի աւանդատան սեղանի պատկերին յիշատակարանէն։

1814 ին Թէոդորոս պատրիարքին և տեսուչ Մանալըճցի Յակոբ վարդապետի օրով Էվգարացի Թուղլաճի մէկ. Մարտիրոս և Համասփիւռ կողակիցը կը յիշատակեն Ս. Գէորգ եկեղեցիի Ս. Կարապետ խորանի խաչկալը հանդերձ եալտըզով, ինչպէս կը տեղեկանանք աւանդատան յիշատակարանէն։

1833 ին Աժտէրխանի եւ Հնդկաց նուիրակ կարապետ արքեպիսկոպոս Եւդոկիացի (※ 1849 դեկտ. 16) Ռեմլէի Ս. Գէորգ վանքին կը նուիրէ վանքէն դուրս մեծագոյն պարտէզ մը և ձիթաստան մը (Տե՛ս Ստուգաբերութիւն Երուսաղէմի, էջ 33)։ 1867 ին եսայի պատրիարք Աթանաս վրդ. ի ձեռամբ գնած է ուրիշ մաս մը և կցած է այս պարտէզին. 1880–1882 ին Ռեմլէի տեսուչ Բարթուղիմէոս վրդ. Սատաղեան գնած է երկու մասեր ևս և ըստ առաջնոյն կցուած է վերնոյն. այժմ պարտէզին Պայարաս։

1843 յուլիս 25 ին Զաքարիա պատրիարք կոփեցի Ռեմլէի

վանքին մէջ առաջին անգամ կը բանայ ժառ. վարժարանը և հայերէն լեզուի ուսուցիչ կը կարգէ Խաչատուր քահանայ Տաբռնեցին և հոգաբարձու՝ Ստեփան վարդապետ Տիգրանակերտցին: Եւ որպէս զի բարեկարգ ընթանայ վարժարանը՝ իր յանձնարարութեամբ փոխանորդ կիրակոս եպս. և քանի մը առաջաւոր վարդապետներ տասը յօդուածներէ բաղկացեալ կանոնագիր մը կը պատրաստեն՝ ուսմանց աստիճաններու եւ ուսուցիչներու և ուսանողներու պարտականութեանց վերաբերեալ: Իբր մէկ ուկէս տարի յետոյ Զաքարիա պատրիարք վարժարանը կը փոխադրէ Երուսաղէմ առանձին տան մը մէջ, և ուսուցիչ կը կարգէ Արմաշի վանքին Մուրատ վարժապետը (✲ 1848), որ հմուտ եւ եռանդուն աշխարհական մըն էր ու այն տարին ուխտի եկած էր Երուսաղէմ:

1876–1907 թուականին Ռեմլէի Ս. Դէորգ վանքին տեսուչն էր Մալաթիայի Բարթուղիմէոս վրդ. Սատաղեան՝ որ նոյն վանքին կտակած է տուն մը, խանութներ եւ պարտէզ մը հազար ոսկւոյ արժողութեամբ: Բրնազգեաց միաբան մը Սարգիս Պաղտասարեան Տիգրանակերտցի (✲ 1930) բայի իր միւս յիշատակներէն, Ռեմլէի մէջ յիշատակ թողած է վեց մթերանոցներ:

Մինչև վերջին տարիներս Ռեմլէի Ս. Դէորգ վանքը իր յարկաբաժիններով կանգուն էր, Հաննէ պատմագիրին վերեւ նկարագրուածին համաձայն. բայց 1927 յուլիս 11ին տեղի ունեցած առկալի երկրաշարժին հետեւանքով, ինչպէս Երուսաղէմի և չըրջակայից, նոյնպէս Ռեմլէի մէջ բազմաթիւ տուներ եւ չէնքեր կործանեցան, ու շատ մարդեր վիատակներու տակ մնացին. Ռեմլէի Ս. Դէորգ վանքն ալ ղերծ չմնաց երկրաշարժէն, բայի եկեղեցիէն որ անվնաս մնաց, ամբողջովին քանդուեցան տեսչարանը իր մասերով, ուխտաւորաց սենեակները և քանի մը վանքապատկան կալուածներ: Սա այժմ վիատակները մաքրելով առ ժամանակեայ նորոգութիւն մը կատարուած է, ապագային վերապահելով վանքին ամբողջական նորոգութիւնը, որ անհրաժեշտ է:

ԻԷ

ՄԵԼԻՏԻՆԷՑԻ ՀԱՅԵՐ ԵՒՔԻՄԻՈՍԻ ՎԱՆՔԻՆ ՄԷՋ

1. Ո՞վ էր Եւթիմիոս.

Մեր նախընթաց տողերու մէջ հարեւանցի կերպով գրած էինք Մելիտինեցի Եւթիմիոսի մասին. այս անգամ կը փափաքինք պատմական տեղեկութիւններ տալ այն հայերու մասին որ կ'ապրէին Երուսաղէմի մօտ գտնուած Եւթիմիոսի վանքին մէջ: Բայց նախ քան զայս պէտք է գիտնալ Եւթիմիոսի ինքնութիւնը ու անոր հիմնարկած վանքին պատմութիւնը: Մանրամասնութիւնները զանց պիտի ընենք, կիւրեղ Սկիւթուպոլսեցին արդէն զրի առած է զանոնք:

Մեծն Եւթիմիոս՝ այդ հայազգի և ազնուական անապատականը 377 ին ծնած է Մելիտինէի մէջ. հայազգի և ազնուական ըսինք, վասնզի անոր հայրը Պօղոս և մայրը Դեւնիա Մելիտինէի ամենէն նշանաւոր և ազնուական չառաւիղներէն ըլլալով՝ բիւզանդական կայսրութեան մէջ կը վայելէին բարձրագոյն դիրք մը. Մելիտինէի հայ ազնուականութիւնը ծագմամբ չատ հին էր, և կը նկատուէր հայ նախարարութիւններէն մին, Մելիտենեաց կամ Մելիտինեանց անուամբ, որոնք կը յիշուին Հայաստանի բեւեռագիր արձանագրութեանց մէջ, ինչպէս նկարագրեցինք, երբ Մելիտինեցի Պողիկտոս Հայկազն վկային վրայ գրեցինք (էջ 132): Մելիտինէի ազնուականութիւնը գաղթած էր Հայաստանէն. Եւթիմիոսի ընտանիքը կը վերաբերէր մեծ հարանականութեամբ նոյն հայ ազնուականութեան. մենք թէև չունինք ի ձեռին որոշ յիշատակարան մը այս պարագան հաստատող, բայց նկատի առնելով անոր կենսագիրին տողերը, որով չարունակ կը չեշտէ անոր և ծնողացը մեծ ազնուականութիւնը: Դարձեալ նոյն ազնուականութիւնը Թեկլէն կը սերէին հայազգի Սիդոնիոս՝ Եւթիմիոսի ուսուցիչը, և անոր երեք եղբօրորդիները՝ որոնք յետոյ պիտի գային Երուսաղէմ, Եւթիմիոսի իրենց ազգակցին մօտ, և պիտի գրաւէին նշանաւոր

դիրք մը, ինչպէս պիտի գրենք ստորև: Բաց աստի, նշանակութենէ զուրկ չէ որ՝ չորս հարիւր հայ ուխտաւորները չեն մոռնար իրենց ազգակիցը՝ որ ի Սահել, և կարօտի ու հիացման ըզգացումներով կը փութան անոր մօտ, և կ'արժանանան անոր խանդավառ սիրոյն ու հայրական խնամոց, ինչպէս պիտի պատմենք: Ահա այս պատճառներով էր որ ըսինք թէ հայազգի եւ ազնուական էր, եւ ան պարգեւն էր Հայկազն Պողիկտոսի վկայարանին մէջ տեղի ունեցած սրտառուչ ուխտաւորութեան մը, որուն համաձայն, մանուկը փոքր հասակին յանձնուեցաւ Մելիտինէի եպիսկոպոս Օարէի, որ խնամեց եւ պաշտպանեց զանիկա, մինչև որ աւարտեց իր ուսումը: Պատանին Եւթիմիոս ընդունուեցաւ եպիսկոպոսարանին կից ընծայարանին մէջ. նոյն դարու սովորութեան համաձայն, ամէն գաւառի եպիսկոպոս իր մօտ կը պահէր ընծայարան մը աչակերտելոց ուսման եւ կրթութեան համար: Օարէ մէկն էր ա՛յն եպիսկոպոսներէն, որ գիտէին յարգ ընծայել ուսման եւ կրօնական կրթութեան. իր ընծայարանը ունէր լաւագոյն եւ օգտակար ծրագիր մը: Ինչպէս յայտնի է պատմութենէն, Մելիտինէն վաղուց քրիստոնէացած էր ու քրիստոնէական քաղաքակրթութեամբ կը պայծառանար, հայաչատ կեդրոն մըն էր. այնպէս որ եպիսկոպոսական ընծայարանին մէջ, կ'ուսուցանէին յունարէն լեզուն, քերականութենէ մինչև ճարտասանութիւն, հո՛ն կ'աւանդէին Աստուածարանութիւն և պարտաւորիչ էին արտաքին գիտութիւններն: Եւթիմիոս հասակաւ եւ լմաստութեամբ կը զարգանար ու իր աչակերտակիցներուն մէջ ան առարկայ կ'ըլլար հիացման: Նոյն ժամանակի նշանաւոր Մելիտինեցի երկու ուսուցիչներ, Ակակիոս և Սիտոնիոս, մասնաւոր խնամքով մը կը հսկէին Աստուծոյ նուիրեալ պատանիին դաստիարակութեան վրայ. անոնց չունչը կ'ուժաւորէր ուսանողին ամբողջ էութիւնը: Դարուն այդ մեծ հոգիները, որ յետոյ ճարտարութեամբ վարեցին Մելիտինէի եպիսկոպոսութեան գործերը, ռահվիրաններն եղան այն պատրաստութեան, որով Եւթիմիոս կը կոչուէր հզօր դեր մը կատարելու եկեղեցիին կեանքին մէջ: Տասնեւինն տարեկան հասակին ան աւարտեց դպրոցը և արժանացաւ քահանայական կարգին՝ Օարէ եպիսկոպոսին յաջորդէն: Իր կենսագիրը կը յարէ թէ Եւթիմիոս ի ծննդենէ վանական մըն

էր, և իր այս կեանքին սկզբնաւորութիւնը կը բանար իր առջևը վաթսունհօթը տարիներու անապատական կեանքին արդիւնաւորութիւնը: Հաւատքը, զոր կը կրէր ան, բղխումն էր Ս. Պողիկտոսի հայկազն վկային դամբարանէն. իր ծնողաց ուխտը և յիշատակը՝ նոյն սուրբին մատրան մէջ կը մղէին նուիրեալը յաճախակի երթալ հսկելու Պողիկտոսի դամբարանին մօտ, տարիներով ծառայեց հայկազն վկային, զանց չընելով նաև ա՛յն վանքերը, որ կը գտնուէին Մելիտինէի դուրսը: Բայց տեղական այս պաշտօնները ու նուիրումները կարծես արգելք կ'ըլլային Եւթիմիոսի բարձրագոյն առաքինութեանց նկրտումին եւ մարմնոյ ճնշողական միջոցներու գործադրութեանց. ուստի երիտասարդական իր ոյժեղ և կայտառ վիճակովը թողուց իր սիրելի Մելիտինէն ու եկաւ հաստատուելու Երուսաղէմի անապատին մէջ. ան նոր թևակոխած էր քսան և ինն տարեկան հասակը 405ին:

2. Եւթիմիոսի վաճը.

Եւթիմիոս Ս. Տեղերու մէջ իր ուխտը կատարելէ յետոյ, մեկնեցաւ Երուսաղէմի մօտերը գտնուած անապատականներուն քով: Ամէնէն հին անապատները կը նկատուէին Փառան, Տուքա և Սուքա. ժամանակ մը Փառան մնաց և ուսանելով նոյն կեանքի պահանջները ու տեղական սովորութիւնները՝ հպատակեցաւ ճնշողական կենցաղի բոլոր կանոններուն, իր հոգևոր կենցաղավարութիւնը, որ իր հայրենիքին մէջ զմայլում յառաջ բերած էր, իր զենիթին կը բարձրանայ և իր համբաւը կը տարածուի Պաղեստինի ամէն կողմը. նոյն իսկ իրեն կը դիմեն իրաքի խոբերէն եկող արաբներ, որոնց կը քարոզէ Աւետարանը, կ'աչխատի մեղմացնել անոնց բարքերը, կը խրատէ, կը յորդորէ և քրիստոնեայ հաւատացեալներ դարձնելով՝ կը մկրտէ զանոնք: Անոր լեզուն քաղցր էր և խնամքները հայրական. անոր անունին համբաւը մանաւանդ կը տարածուէր Երուսաղէմի սահմաններէն մինչև Մեռեալ Ծով, աւելի հեռու, մինչև Արաբիոյ խորերը: Սկիւթուպոլսեցին բացայայտօրէն կը գրէ թէ Աքարեան կամ Իսմայիլեան արաբ ցեղի մը քրիստոնէացումը կատարուած է Եւթիմիոսի ձեռքով: Նորակնիք արաբները միշտ կը փափաքէին

մնալ իրենց հոգևոր հօրը մօտ. այնպէս որ անոնց բազմաթիւնը խճողուած կառաջ կը բերէր այն վանքին մէջ ուր ինքը այն ատեն կը բնակէր, ուստի որոշեց Վրանաքաղաք մը հաստատել (Parembole) իր եկեղեցիով և անակներով. հիմնարկեց եպիսկոպոսական աթոռ մը Վրանաքաղաքին համար և եպիսկոպոս ձեռնադրել տուաւ նորակնիքներուն գլխաւորը, որ կոչուեցաւ Պետրոս եպս., որ յետոյ մասնակցեցաւ Եփեսոսի տիեզերական ժողովին: Վրանաքաղաքը, մինչև 502 թուականը, ունեցաւ քրիստոնէական կեանք մը՝ ընդունելով հոգևոր խնամքը Եւթիմիոսի ու անոր յաջորդներուն. սակայն յետոյ հարաւէն արշաւող բանակներուն յարձակումները քանդեցին Վրանաքաղաքը և ցրուեցին նոյն արաբ քրիստոնեաները այն սահմաններէն:

Եւթիմիոս վերջնականապէս հաստատուեցաւ Սահէլ. ա՛ն չուզեց վանք շինել. կը գոհանար պարզ աղօթարանով մը, ուր կարենար աղօթել և մտածականներ ունենալ. բայց երբ տեսաւ որ աշակերտներով կը լեցուի իր բնակարանը, ան ստիպուեցաւ խըրճիթներ շինել տալ. մինչդոյն ժամանակ ունենալ եկեղեցի մը, որուն նաւակատիքը կատարեց Երուսաղէմի եպիսկոպոսը: Չէ կարելի այս հակիրճ տողերուն մէջ պատկերացնել այս մեծ անապատականին արդիւնաւոր կեանքը, ինչպէս նաև գործունէութիւնը անոր հասցուցած բազմաթիւ աշակերտներուն, որ պաղեստինեան քրիստոնէութեան առաջնորդող ոյժերը հանդիսացան. այդ մասին Սկիւթուպոլսեցին կը մնայ միշտ կենդանի նկարիչը Երուսաղէմի Անապատին, մասնաւորապէս Եւթիմիոսի հիմնարկած հաստատութեան: Մեծ Անապատականը ալևորեալ տարիներու պտղալից արդիւնքով 473 ին կը վախճանի՝ չրջապատուած իր աշակերտներէն և կը թաղուի վանքին մէջ. իր գերեզմանը կը դառնայ մշտական ուխտատեղի մը, առ հասարակ բոլոր ազգաց:

Եւթիմիոսի մահուանէն հօթը տարի վերջը, 480 ին, վանքի սարկաւագներէն, Փիտոս, խորհրդաւոր տեսիլքի մը ազդեցութեամբ, մեծամեծ կառուցուածքներով կը չէնցնէ վանքը Սահէլի մէջ, որ այժմ կը կոչուի Խան էլ–Ահմար. սարկաւագին կ'աջակցի Երուսաղէմի օրուան պատրիարքը: Խան էլ–Ահմար Երուսաղէմէն տասներկու մղոն հեռի կը գտնուէր, Ս. Քաղաքէն դէպի Երիքով տանող արդի ճանապարհին հարաւը և Նէպի Մուսայի ուխտաւորական ճանապարհին մօտ: Սարկաւագը տեղւոյն հին

և նոր բոլոր չէնքերը բարձր պարսպով մը կը չրջապատէ. այնպէս որ վանքին չէնքերը հեռուէն կ'երևնային ձուաձև (éllipse) դիրքով, ինչպէս կը նկարագրէ Սկիւթուպոլսեցին: Այս վիճակին մէջ տեսած էր նաև ռուսաղգի Դանիէլ կրօնաւորը ԺԲ. դարուն (1106), ահա իր խօսքերը. «Մար–Սաբայի վանքին արեւելքը, լերան մը ետևը, տասն մղոն հեռի կը գտնուի Ս. Եւթիմիոսի վանքը...: Ան չինուած է հովիտի մը մէջ. բաւական հեռուէն չրջապատուած կը տեսնուի քարէ լեռներէ եւ եկեղեցին չինուած էր բարձր տեղի մը վրայ»:

Ջուաձևի առանցքին հիւսիսային ծայրը Փիտոս սարկաւագը չինել տուաւ աշտարակ մը, իբր միջնաբերդ եւ ամրութիւն բոլոր անապատին. նոյն աշտարակին տակը կը գտնուէր վանքին դուռը. հասարակաց գերեզմանատունն ալ վանքին և աշտարակին մէջ տեղն էր:

Շէնքերու ամբողջութիւնը կ'երեւնար բերդի մը տեսքով. հետագայ դարերը արդարացուցին պաշտպանողական այս միջոցները, երբ Թալապիտները յարձակեցան վանքին այս միջնաբերդին վրայ: Վանքին ու եկեղեցիին այս չինութիւնները երեք տարիէն աւարտեցան. Երուսաղէմի Մարտիրոս պատրիարքը հանդիսաւոր կերպով կատարեց նաւակատիքը և Փիտոսն ալ կոչուեցաւ Տօրայի (ծովեզերեայ քաղաք Պաղեստինի) եպիսկոպոսուեան: Նոր վանքը բլուրի մը վրայ չինուած՝ կը ժպտէր սպիտակ քարերու չքնաղ զարդարանքովը. դրան աշտարակը հպարտօրէն՝ իբր տիրապետող դաշտին, ամէն կողմէն կ'երևնար. Սկիւթուպոլսեցին, որ շատ տարիներ Սահէլի այս վանքին մէջ ապրած էր, շատ դեղեցիկ կերպով կը նկարագրէ եւ կը նկատէ զայն միայնութեան ժպիտը: Փիտոսի այս վերաչինութիւնը կը մնայ մինչև Ժ. դար, իսկ ըստ Փոկասի և վանական Եպիփանի՝ մինչև ԺԲ. դար. յետոյ կ'սկսի քանդումը. հարաւէն եկող ոյժերը տակաւ առ տակաւ աւերակոյտի մը կը վերածեն այս բերդանման հաստատութիւնը և դարերէ ի վեր Խան էլ–Ահմարի աւերակները միայն կ'երևային:

Քանի մը տարիէ ի վեր պեղումներով կը հետազօտուին Եւթիմիոսի վանքին վիճակարի աւերակները Երուսաղէմի Բրիտանական հնախօսական վարժարանին հաշուոյն. պեղումները յառաջ տարուած են և երեւան եկած են վանքին եկեղեցին ու այլ

տեղերը: Գիտուն մը A. Barrois անցեալ տարի հոն այցելած ու քննած է պեղումներու արդիւնքը, մասնաւորապէս Եւթիմիոսի և իր վանականաց մեհելամատուռը և նկարագրութիւնը հրատարակած է (Տե՛ս Revue Biblique, 1er Avril 1930, N°. 2). Նոյնին թարգմանութիւնը կու տանք ստորև:

3. Եւթիմիոսի վանքին նորագիւս մեհելամատունը.

«Երկու տարիէ ի վեր Պ. Շիլթի Խան էլ-Ահմարի Եւթիմիոսի վանքին աւերակները երեան հանելու ձեռնարկած է. նոյն վանքը, ինչպէս յայտնի է, կը գտնուի Հրէաստանի անապատին մէջ, Երուսաղէմի և Նէպի Մուսայի միջև, կէս ճանապարհին: Այժմ հոն ինքնաշարժով կարելի է երթալ առանց մեծ դժուարութեան, բռնելով հին ճանապարհը Նէպի Մուսայի որ կը բաժնուի Երիքովի մեծ պողոտայէն 13 քիլոմէդրէն քիչ յետոյ: Պ. Շիլթի՝ աւերակաց հարաւը գտնուող երեք նաւով եկեղեցին իր գեղազարդ մոզայիք յատակներով և յարակից ստորերկրեայ սեղանովը երեան հանելէ յետոյ սկսած է զբաղիլ աւերակներուն գլխաւոր մասովը, որ կը տարածուի հարաւի մեծ եկեղեցիէն մինչեւ այն հոյակապ պարիսպը որ հիւսիսէն կը փակէ վանքը և կու տայ ա-նոր բերդի մը տեսքը: Գրեթէ աւերակաց դաշտին կեդրոնը գըտած է ստորերկրեայ փոքրիկ մատուռ մը խոշոր որմաքարերով շինուած և ծածկուած է կամարով մը՝ որ ստուգապէս վանքին գլխաւորներուն իբր մեհելամատուռի դեր կատարած է: Պեղումներուն տեսչին հաճելի հրաւիրանաց վրայ երկու օր հոն մնալով առիթ ունեցայ գծելու երեան հանուած տեղերուն յատակագիծը: Մատուռը 4մ. 75 (արեւելք–արեւմուտք) × 5մ. 90 (հիւսիս–հարաւ) եռանկիւնի մը ձեւը ունի: Մատուռը կ'երթուի 12 աստիճան սանդուխով մը որ մատրան հիւսիսային պատին կցուած է: Սանդուխին քառակուսի նախամուտքէն մինչեւ սանդուխին ըստորոտը դուռ մը կը բացուի մատրան հիւսիս–արեւելեան անկիւնը: Հիւսիս–արեւմտեան անկեան մօտ, հիւսիսային պատը ունի ուղղանկիւն բացուածք մը որ կը նայի սանդուխին և լեցուած է որմաքարերու կտորուանքներով: Մատուռը իր լոյսը կ'առնու քարէր լուսամուտէ մը՝ հարաւային պատին մէջ տեղէն ծակուած

ու բացուած վանքին ներքին մէկ բակին վրայ: Ներս խոշոր քարերու կոյտեր կ'իջնեն հիւսիսային պատին երկայնքին, երկու բացուածքներու միջև, և գրեթէ հարաւային պատին ամբողջութեան վրայ: Արեւելքի և արեւմուտքի պատերը, հաստատուն՝ բայց մաշածոյ կառուցուածքով մը, ուղղահայեացօրէն կը բարձրանան մինչեւ 1մ., 58: 2մ. 372 չառաւիղով կիսաբոլոր կամար մը, հիւսիսէն-հարաւ երկարաձիգ առանցքով կը ծակէ ծածկելու համար մատուռին մակերեսոյթը, և կեդրոնէն մինչեւ վեր կ'ուննայ 3.; 95 բարձրութիւն: Կամարին մէջ չինուած կարգ մը ուղղանկիւն բացուածքներ կ'ապահովեն ստորերկրեայ սեղանին օդաւորումը: Այժմ անոնք փակուած են և պեղումները տակաւին թոյլ չեն տար մեզ ստուգապէս գիտնալ թէ ինչ տեսակ չէնքեր երբեմն կը բարձրանային մեհելամատարան վրայ, որոնցմէ այսօր միայն կոչտ փլատակներ գոյութիւն ունին: Արեւելեան պատին կեդրոնը և անոր չնած կը տեսնուի որմախարիսխը փոքր սեղանի մը: Սեղանին երկու կողմերը պատին մէջ չինուած են երկու որմախորշեր որբանաձեւ կամարին սկսուածքին վրայ, անոնց ծահմանումը տարակուսական չէ. ասոնք մեհելամատարան խորհրդանոցն և սարկաւագատունն են: Այս վերջնոյն եռաւը անյաջող կերպով չարուած կոչտ քարերը ցոյց կու տային խոռոչ մը՝ որուն հնամազօտութեամբը գտնուեցաւ պատով հիւսուած մանաւորի մը գերեզմանը: Նման բան մը կարելի էր ենթադրել նաեւ խորհրդանոցին եռաւը, եւ իրաւ ալ գուշակութիւնը լրականացաւ, կրկնակ գերեզմանի դիմաց կը տեսնուէր նեղ նրբանցք մը: Ուրիշ գերեզմաններ գտնուորուած էին նոյն նեղ նրբանցք մը: Նեղ և երկայն փոս մ'էր ան, հասկ ստորերկրեայ հողին մէջ. նեղ և երկայն փոս մ'էր ան, համաձայն մատրան առանցքին: Նոյն գերեզմանը թափուր էր՝ երբ գտնուեցաւ: Հողերը մեծ սալաքարերով պաշտպանուած էին, բացի արեւելքէն, ուր ցեխի չաղախով չինուած քարէ միջնորմ մը այս փոսը կը բաժնէր աւելի լայն և աւելի խոր ուղղանկիւնի մը որ կը տարածուէր սեղանին առջև մինչեւ դէպի հարաւ: Այս խոռոչը կը պարունակէր ամեն տեսակ նիւթեր, չորաւ: Այս խոռոչը կը պարունակէր ամեն տեսակ նիւթեր, չորացած ոսկորներ և թրծուն փոքր կանթեղներ: Հիւսիսային պատին անսովոր հնչականութիւնը կասկածել կու տար մերձակայ քանի մը գերեզմաններու գոյութեան. դէպքը հաստատեց այս ենթադրութիւնը, եւ բարակ միջնորմը փլցնելէ յետոյ երեան

ելաւ երկայն և նեղ երրորդ փոս մը, միւսներէն սա տարբերութեամբ որ բռնաբարուած չէր: Հինգ չափահասներու մարմինները հոն կուտակուած էին: Դերեզմաններու այս ամբողջութիւնը ծածկուած էր սալաքարերով որ ասոնք իսկ ծածկուած էին կէս մէթր միջակ թանձրութեամբ փլածքներով:

Այս գլուխին նշանակութիւնը ոչ ոքի մտքէն պիտի վրիպի: վանքին ննջեցեալոց գերեզմանին վերապահուած մեռելամատրան ներկայութեան առջեւ կը գտնուինք անտարակոյս. եւ Պ. Շիթթի այս մատուռը կը նկատէ 473 ին փիտոս սարկաւագին կողմէ շինուածը որ պիտի ընդունէր վանքին հիմնադիրին ոսկերոտիքը: Իրապէս կիւրեղ Սկիւթուպոլսեցիին նկարագրութեան քանի մը մանրամասնութիւնները ըստ բաւականի կը համապատասխանեն պեզուիներու արդիւնքին, մասնաւորապէս մատուռին մէջտեղի փոսին, ինչպէս նաև սեղանին առջեւ առանձնաշնորհեալ դիրքը: Երկայնաձև մեծ գերեզմանը կրնայ ըլլալ վանքին վանահայրերուն և քահանաներուն վերապահուած մին այն գերեզմաններէն որոնց համար պատմագիրը մեզ կ'ըսէ թէ բաժնուած են սուրբին (Եւթիմիոսի) չիրմին երկու կողմերը: Սակայն հաւաւի կողմը գերեզմանի բացակայութիւնը քիչ մը մեզ կը չփոթեցնէ, ինչպէս նաև սեղանին առջեւ մեծ խոռոչին ներկայութիւնը ու մատրան արեւելեան պատով ծածկուած երկու չիրմները: Միւս կողմէն կատարելապէս չենք բաժներ մատենագիրին խանդավառութիւնը չինուածքի մը համար զոր ան կ'որակէ խիստ գեղեցիկ և խիստ մեծ: Նոյնպէս ո՛եւէ հետք մնացած չէ այն տապանաքարէն՝ որ կը ծածկէր գերեզմանը, ոչ ալ արձաթեայ սափորէն և այն վանդակապատէն զոր Երուսաղէմի պատրիարքը նուէր տուած էր սուրբին մարմնոյն յուղարկաւորութեան առիթով: Բայց այն ծայրայեղ աւերեալ վիճակը՝ որուն մէջ գըտնուած է մատուռը Ը. դարու երկրորդ կիսուն, հետեւանքովը վանքին կործանումին և հետագայ աւարառութեանց՝ որ ըստ բաւականի լաւ կը բացատրեն աւերակներու կողոպտիչներէն յափշտակուած թանկագին առարկաներու աներեւութացումը: Դուցէ և նախատեսութիւն տապնապներու, վանականները բացած են գերեզմանը և ապահով տեղ մը պահած են իրենց հօր նըշխարները: Վերջապէս, անտարակոյս պէտք է նկատել կիւրեղ Սկիւթուպոլսեցիին Պատմութեան մէջ չափազանցութեան բա-

ժինը. անոր ճոռոմ նկարագրութիւնը մասամբ մը մեղի համաձակութիւն կու տայ: Ասկէց զատ, ինչ որ ալ ըլլան մեր դիժուարութիւնները, լաւ պիտի չհասկցուի թէ ի՛նչ կրնայ ըլլալ Պ. Շիթթիի կողմէն փութաջան խնամքներով քիչ յառաջ յարդարուած մատուռը, եթէ ան Եւթիմիոսի վանքին մեռելամատուռը չէ: Մաղթենք որ աւելի կատարեալ հետազօտութիւն մը՝ հասկնալի դարձնելով մեղի ընդհանուր կարգը վանքին՝ որ տակաւին քաոսական է՝ ասկէ յետոյ լոյս սփռէ դեռ մութ մնացած կէտերու վրայ»:

4. Հայերը Եւթիմիոսի վանքին մէջ.

Եւթիմիոսի համբաւը հետզհետէ տարածուեցաւ Երուսաղէմի Անապատին մէջ և շրջակաները, ինչպէս գրեցինք. անոր անունը համայք մը եղաւ եւ բազմաթիւ աշակերտներ սկսան դիմել դէպի Սահէլ. մասնաւորապէս բարձր դասակարգէ երիտասարդներ՝ հոգեւոր կեանքի եւ կրօնական ուսման փափաքողներ կը դիմէին անոր. Կապադովկիայէն և Արաբիոյ խորերէն եկող աշակերտները Մեծ Անապատականին լուրջ կրթութեան չնորհիւ տիրացան բարձր դիրքերու, ոմանք բազմեցան Երուսաղէմի ու Անտիոքի պատրիարքական աթոռները, այլք Պաղեստինի եպիսկոպոսութիւններուն զարդերը եղան. Ս. Երկրի քրիստոնէութիւնը ա՛լ աւելի ծաղկեցաւ չնորհիւ Եւթիմիոսի աշակերտաց եռանդագին ջանքերուն:

Նոյն աշակերտներուն մէջ մեծ տեղ մը կը գրաւէին Հայերը: Եւթիմիոսի անունը սիրելի էր Մելիտինեցի հայերուն. անոր հոգեւոր գործունէութեան արդիւնքները առաջին անգամ տեսնուեցան հայկազն Ս. Պողիկտոսի գամբարանին չուրջը. ան հո՛ն ըստացած հայկազն Ս. Պողիկտոսի գամբարանին չուրջը. ան հո՛ն ըստացած էր Աստուծոյ հոգիին ներշնչումը. հայ նահատակին գերեզմանէն արձագանգող ձայնը ծնունդ տուած էր այդ մեծ Անապատականին, որուն անունը երկար ժամանակ պաշտումի տեղ մը ունէր բոլոր Մելիտինեցիներուն սրտին մէջ: Անոր ուսուցիչներէն մին Սիդոնիոս հայ մ'էր, ուսեալ եւ բարձր լմաստասիրական տէր, որ կարողացաւ երկար տարիներ վարել Մելիտինէի ընծայարանը եւ եպիսկոպոսութիւնը: Ուսուցչին եւ

աշակերտին մէջ կանուխէն զոյացած սէրը ներշնչած էր ուսուցչին զալ անապատին խորը ու տեսնել փառքը իր աշակերտին, որ այլ եւս կը նկատուէր երփներանգ եւ հոտաւէտ ծաղիկ մը՝ Անապատի հոգեւոր բուրաստանին մէջ։

430ին Սիդոնիոս Մելիտինէէն այցելութեան կու գար Սահէլ, Եւթիմիոսի մօտ. ան կը տեսնէր Անապատականին մեծ յաջողութիւնները, թէեւ վերջինս կը ջանար ծածկել զայնս իր համեստութեան պատմուճանին տակ։ Ինչ ժամանակ յետոյ, Մելիտինէէն ժամանեցին Սիդոնիոսի եղբօրորդիները, երեք համարիւն եղբայրներ, Ստեփանոս, Անդրեաս եւ Դայիանոս, որոնք անտարակոյս իրենց հօրեղբօր աշակերտած էին Մելիտինէի ընծայարանին մէջ եւ ուսած էին այն ուսումները, զոր արդէն Եւթիմիոս ստացած էր նոյն դպրոցին մէջ։ Հայրենակցութեան կը միանար համանման ուսման մը եղբայրակցութիւնը. այդ պատճառաւ Մեծ Անապատականին սէրն ու գորովը աւելի օգտակար պիտի ըլլային հայազգի նորակ Մելիտինեցիներուն նկատմամբ։ Այս երեք եղբայրներուն անդրանիկը Յաճինիայի (Ծովեզերեայ քաղաք Յոպպէի եւ Գազայի մէջ տեղ) եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի, երկու տարի սարկաւագ մնալէ յետոյ. կրտսերը՝ Դայիանոս կը գրաւէ Սեբաբիոյ մէջ, Մատապայի եպիսկոպոսական աթոռը. իսկ երկրորդ եղբայրը՝ Անդրէաս՝ վանահայր կը նշանակուի Երուսաղէմի Ս. Մինաս վկային մատրան. ինչպէս կը հաւաստէ Սկիւթոպոլսեցին. երեք եղբայրներուն պաշտօնն ու դիրքը չատ կարեւոր էին. մանաւանդ հայազգի Անդրէաս կրօնաւորին Ս. Մինասի մատրան վանահայրութիւնը ե. դարու կիսուն, կ'ապացուցանէ Հայոց Ս. Մինաս մատրան գոյութիւնը Ս. Յակոբի եկեղեցւոյն մէջ, ուր կը մնայ ան մինչեւ ցայսօր, իր ճարտարապետական հնամենի կառուցուածքովն. ուրեմն արժանի է դիտել թէ որ Թուականէն կ'սկսի Ս. Յակոբի ուխտին յարակից Ս. Գլխադրին եւ Ս. Մինասի դամբարանաց յիշատակը։ Եւթիմիոսի վանքին մէջ հայ ուսուցչի մը եւ երեք հայազգի եղբայրներուն ներկայութիւնը չէ միայն որ մեզ խանդավառութիւն կը պատճառէ. հոն տեղի ունեցած է նաեւ ոչ նուազ պատմական իրողութիւն մը, որ կրնայ նկատուիլ ազգային փառք մը կամ պարծանք մը։ Հինգերորդ դարու կիսուն Մելիտինեցի չորս հարիւր ուխտաւոր Հայեր կ'այցելեն Երուսաղէմի Ս. Տեղերը, կը յիշեն Մելիտինեցի

իրենց հայրենակիցը ու կ'իջնեն Յորդանան. այս ճամբորդները երիքովի ճամբուն վրայ Յան էլ–Ահմարէն կը տեսնուին 8–10 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ. անոնք ուղիղ կ'երթային Սահէլ՝ տեսնելու իրենց հայրենակիցը. Եւթիմիոս հեռուէն կը տեսնէր հայ ուխտաւորները ու կ'ըսէր վանուց մատակարարին որպէս զի եկողներուն համար ուտելիք պատրաստէ, մատակարարը կը պատասխանէ. հա՛յր, հազիւ տասն անձերու ուտելիք ունիմ, ի՞նչպէս կրնամ այսքան բազմութեան հաց պատրաստել. Եւթիմիոս մարգարէական ոգւով մը լեցուած կ'ըսէ անոր. գնա՛, ինչպէս քեզ հրամայեցի, վասն զի Ս. Հոգին ըսած է, կարիլ ամենեւին եւ յագեցան. մատակարարը գնաց այն փոքր մառանը, ուր քանի մը հացեր կային, և ան չկրցաւ դուռը բանալ. աստուածային օրհնութիւնը հացով լեցուցած էր մառանը, քանի մը վանականներու օգնութեամբ մատակարարը դուռը բացաւ և հացերը դուրս թափեցան մառանէն։ Մեհենյն օրհնութիւնը տարածուած էր գիւղին եւ իւղին վրայ։ Ուխտաւոր հայերը կերան եւ կշտացան, եւ երեք ամիս անկարելի եղաւ մառանին դուռը գոցել։ Մատակարարը Եւթիմիոսի ոտքը լնկաւ եւ ներողութիւն խնդրեց. Սուրբը ըսաւ անոր. «Զաւակս, այն որ օրհնութեանց մէջ կը հնձէ»։ Մելիտինէէն կը ցանէ, նմանապէս օրհնութեանց մէջ կը հնձէ։ Մելիտինեցի հայոց այս ուխտաւորութիւնը անտարակոյս այս առաջին անգամը չէր, եւ ոչ ալ վերջինը։ Ս. Քաղաքին մէջ հիմնուած Ս. Պողիկտոսի գեղաշուք դամբարանը ու դարձեալ Մելիտինեցի Մեծ Անապատականին վանքը հայ քրիստոնէութեան նախնական դարերուն հայ ուխտաւորութեան համար մխիթարութեան եւ հոգեւոր զուարթութեան կեդրոններ էին. մանաւանդ որ առաջինը հայկական հաստատութիւն մըն էր, և երկրորդը քրիստոնէական սրբավայր մը և կը պարունակէր իր մէջ սուրբ հաւատքին ու կրօնաւորութեան ծառայող բարձր իմացականութեամբ օժտուած հայ եկեղեցականներ։

Այս տողերուն խմբագրութեան աղբիւր օգտուած ենք Fr. Raymond Génierի Vie de Saint Euthyme le Grand 377–473 գիրքէն։

Ի Ը

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

---

1. Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ Երուսաղէմ, ըստ աւանդութեան.

Ս. Լուսաւորչի ուխտաւորութեամբ Երուսաղէմի այցելութիւն տուած ըլլալու մասին 1439 թուականաւ ձեռագիր Բայսնաւորք մը հետեւեալ կերպով կը գրէ «... բնակեցաւ ի լեառն Սկոպոն, որ եւ այժմ կոչի սուրբ Գրիգորի, ուսի եւ սակն կանեցաւ գնալ ի վերայ ծնգաց յԵրուսաղէմ. եւ այնպես իջեալ ի լեռնին եւ անցեալ ի ձորակ մի, առաջի տիրն Հորա Բրիսոս Բ. Սերովբէս... եւ ի տեղւոջն խաչս կանգնեաց եւ Սերովբէս անուանեաց եւ այժմ գեղակ է տեղին որ խաչին կան հրաշագործ, եւ անուն գեղջն կոչի Սերովբէ»: «... Սակն դարձեալ բէ երկու ինքնակալին... եկին ի Հռոմիայ յԵրուսաղէմ, եւ վիճակաւ բաժանեցին զՏնտարինական տեղիս, եւ Հայոց անկաւ Սնարին՝ Ս. Գողգոթան եւ Ս. Կարապետն եւ Ս. Յակոբ՝ եւ Ս. Գրիգոր կանքեղ կախեաց, ի Սնարան, եւ խնդրեաց զիջումն յուսոյն յԱստուծոյ... եւ յաղագս այնորիկ Լուսաւորիչ կոչեցաւ» (Տաշեան Յուցակ, էջ 47): Կիրակոս պատմիչն ալ կը կրկնէ վերի խօսքերը, «եւ սակն կախեաց կանքեղ մի սուրբ Գրիգոր ի վերայ գերեզմանին Բրիսոսի, եւ խնդրեաց յԱստուծոյ աղօթիւ, առանց զգալի յուսոյ յուցանել ի Սուրբ Պասեքի տօնին, որ չինի մինչեւ ցայսօր նշանն»: Գրիգոր վարդապետ Տաթեացին հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի. «... ի սբ. խաղաղի Երուսաղէմ յաւուր շաբաթու մեծ ի խնդրոյ նորա վառեցաւ լոյսն 'ի սբ. Յարութիւնն» (Ձևրան Հասոր, էջ 444). գարձեալ նոյնը կը գրէ «Զորորդ վկայ՝ լոյսն զգալի որ չինի ժամու ծագի ի գերեզմանին ակնհարտ առնելոյն մարդկան զոր ոչ կարեն զայս ուրանալ ազգն ժխտողաց, զի տես աչացն հաստատ իմն

գլուխ չնչեացն, եւ այս ի խնդրոյ սբ. Լուսաւորչին մերոյ՝ ի պատիւ ազգիս Հայոց» (Անդ, էջ 605): Իսկ Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմցի իր Պատմութեան մէջ (էջ 181–2) Ս. Լուսաւորչի մասին հետեւեալը կը գրէ. «Լուսաւորիչն մեր սքնի. Գրիգոր սիրէ զգնիր ի Սկոպոն լեառն՝ կառնեցաւ գալ յերկրպագութիւն առնելոյ գերեզմանին Քրիստոսի, բայց ոչ հետոտս, այլ երեսաւոր եւ ի վերայ ծնգաց: Զոր երեւեալ Սերովբէին ոչ թոյլ եւ նմա հրամանաւն Աստուծոյ այնպիսի տաժանելի կերպիւ գալ, այլ ոտնաթաղ ընթացմամբ հրաւիրեր զնա գնալ: Եւ այսպես երանելի հայրս մեր եկն ի սբ. քաղաքն Երուսաղէմ, եւ անարժան համարեր զինքն մտանել ի սբ. գերեզմանն ածընկալ.: Վասն որոյ ասի թէ ի Խաչգիւտն զգնեալ սիրելեաւ գնաց, վասն այնորիկ կոչեցին զնկեղեցին յանուն նորին սբ. Լուսաւորիչ: Եւ ապա յաւուր մեծի շաբաթի հրազարուցին ի մտանելն ի սբ. գերեզմանն, ի պատիւ արժանաւորութեան երանելոյն վառեցան առնելոյն կանքեղին որ կայրի ի սբ. գերեզմանն: Եւ ասաց. Լոյս զուարթ...»: Այս աւանդութիւններէն կը բղխի անտարակոյս Ս. Գերեզմանի արտաքին դրան Հայոց պատկերին քով Ս. Լուսաւորիչ անուամբ կախուած կանթեղին աւանդութիւնն ալ:

2. Ս. Լուսաւորչի եկեղեցին.

Ս. Յարութեան տաճարին մէջ Ս. Ղունկիանոսի սեղանէն երկու մէթր հեռաւորութեամբ կը գտնուի Հանդերձից բաժանուան սեղանը՝ որ հայոց սեպհական է. նոյն ուղղութեամբ քիչ մը յառաջ երթալով դէպ ի արեւմուտք անփեղկ դուռ մը կը տեսնուի, ուրկէ 29 աստիճանաւ կ'իջնուի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին: Հաննէ (էջ 191–93) հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ նոյն եկեղեցին «... ունեցող չորս մարմարեայ սիւնս ազնիւս, որոց վերայ կառուցեալ կաթողիկէ մի փառաւոր. վեց պայծառ լուսամօտ, եւ յարեւելս աւագ խորանն հրաշալի սեղանիւ եւ դասիւ. եւ յաջակողմն եւս գոյ սեղան մի ազնիւ: Այդ այս սուրբ եկեղեցիս է շինեալ 'ի Հեղինէի յանուն կենսունակ արքոյ Խաչին: Զմեծ աւագ սեղանն եւ զաջակողմեան միւս սեղանն՝ նուիրեաց յանուն քարի աւազակին Դեմասայ: Իսկ յորժամ Լուսաւորիչն մեր եկեալ առս ձգնեցաւ է առ. որ ուներ ընդ ինքն զնամ զնամ ինչ 'ի նշխարաց արքոյ կարապետին Քրիստոսի որ առ ինքն

կրհր. վերակոչեցաւ սբ. եկեղեցիս յանուն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին եւ միւս խորանին յանուն սրբոյն Յովհաննու Կարապետին միևյեւ ցայսօր ժամանակի: Իսկ միւս ազգին անգիտացեալ կոչեն զեկեղեցիս յանուն Հեղինէ թագուհոյն, որ եւ է յոյժ անպատշաճ, զի Հեղինեի ինքն է շինող եկեղեցւոյս, եւ զիա՞րդ կոչեացէ յանուն իւր ի կենդանութեան զեկեղեցիս. որ յամենայնի խոնարհակաց եւ աստուածասէր էր. զի խաղաղ եւ կամ գիւղ իցէր՝ աւազակի էր կոչիլ յանուն շինողին. իսկ զեկեղեցին որ տուն է Աստուծոյ գիարդ ժարեի ոք յիւր անուանն մականգրել: Ուրեմն չէ յանուն Հեղինեի. այլ յանուն սրբոյ խաչին սկիզբն անուանակոչեալ, եւ ապա ի վենջ յանուն լուսաւորչին մերոյ նուիրեցաւ սուրբ եկեղեցիս եւ է ի ձեռս մեր: Որ եւ ի ՌՃԿԸ (= 1719) թուին՝ մերձ ասպետանին զերկու կամարն որ ղեակք հին հողով եւ քարացեալ էր աղբիւրն յառաստաղ կամարացն մինչեւ ցյատակն՝ Աստուծով յատակեալ ի դուրս հանաք զհողն զանենայն: Եւ յամի շինութեան սրբոյ Յարութեան՝ զտեղին զայն նորոգեալ կատարեմիս (երկու փայտաչէն սենեակներ?) շինեցին յերկուց կողմանց, եւ կաթուղիկէի զվեց լուսամուտն որ բնաւին փակեալ էին քարիւ եւ ծեփով՝ նոր բացաք, եւ երկաթիւ ամրացուցաք ի փառս սրբոյ խաչին Քրիստոսի: Եկեղեցւոյս երկայնութիւնն ՃԵ nsf է, եւ չայնութիւն ՃՄ. nsf է:

Դոյ մերձ խորանին պատուհան մի որ հայի ի յայր Խաչգիւտին, ուր ասի թէ՝ աս նստեր դժխոյն Հեղինէ եւ տայր պեղել զհողն որ էր ի վերայ խաչափայտին Քրիստոսի: Յանկեակ եկեղեցւոյ սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ՝ գոյ աստիճան մի ԺՄ. nsf եւ է բառնիոր կուածեալ. եւ իջեալ այնու տո տեղի իւր կայր կենդանատու խաչն Քրիստոսի, ընդ երկուց խաչեարացն աւազակաց: . . . Ուստի ի վերին խնամոցն՝ դժխոյն Հեղինէ գտաւ զխաչն ածրնկալ. ձեռամբ Յուդայի Կիւրղի»:

Հանդէպ այս տողերը կը ցոլացնեն գլխաւոր երկու տեսակ աւանդութիւններ, Փիլտհայի և Ս. Լուսաւորչի. աւանդութեան համաձայն Հեղինէի գտած խաչին տեղը Ս. Լուսաւորչի եկեղեցիին ներքև է, ուր կ'երթուի սանդուխով մը և կ'երևի որ եկեղեցին ի սկզբան, ինչպես կը գրէ Հաննէ, Ս. Խաչի անուան նուիրուած էր և յետոյ է որ Ս. Լուսաւորչին նոյն տեղւոյն մէջ հոթը տարի ճգնողութեան համար Հայք վերակոչած են զայն Ս. Լուսաւորիչ: Այս եկեղեցին կը վերաբերի Հայոց. ան կը յիշատակուի Սալահէտտինի Հայոց պատրիարքին տուած հրովար-

տակին մէջ: Օտարները սակայն՝ մանաւանդ եւրոպացիները Ս. Հեղինէին անունով կը ճանչնան զայն, անտարակոյս վերև պարզուած պատճառով. վերջապէս աւանդութիւնը Ս. Լուսաւորչի եկեղեցին ու Գիւտխաչի այրը իրարու կապած է փրկչական խաչի յիշատակներով:

Եկեղեցին այժմ թէև հինցած ու անշուք, բայց յայտնի է թէ ունեցած էր և ունի ճարտարապետական գեղեցկութիւն. անոր չորս սիւներու խոյակները կը կրեն բիւզանդական քանդակադործութեան հետքեր. չէնքին հայկականութիւնը կը չեշտուի եկեղեցիին ճիշտ մէջ տեղը չորս սիւներու վրայ սիրուն կաթողիկէի մը կառուցումով. եկեղեցիին արևմտեան կողմի յատակը աւելի բարձր է և յանկարծ կը ցածնայ և կը հաւասարի ատենին. երկու կողմի մեծ պատերը շեղակի կը միանան արևմուտք գտնուած միջին դարու երկու փոքր կողակներու հիման: Կ'երևի որ խաչակիրները անխափան պահած են այս եկեղեցիին հին կառուցուածքը, միայն մեծ յարգանքով մը նորոգութիւններ կատարած են անոր մէջ: Շատ զարմանալի երեւոյթներ կը ներկայացնէ այս եկեղեցին, գեղաքանդակ խոյակներով սիւները՝ կը տեսնուի որ՝ հաստատուած են պարզ քարերով հիւսուած պատուանդանի վրայ. ճարտարապետութեան եւ գեղարուեստի տեսակէտով չէնքը իր ամէն կողմերովը համեմատական չէ:

Ուղեգիրները կը յանիշատակեն թէ (Տե՛ս Hanauer՝ "Walks in and Around Jerusalem", էջ 101–3), ըստ ժողովրդային զրոյցներու, այս եկեղեցիին հիւսիսային պատին վրայ, աջակողմեան սեղանին մօտ, նախապէս կար բացուածք մը ուրկէ յատակ կերպով լսել թէ դժոխքէն կը լսուէին պատիժի ենթարկուած տապով լքր թէ դժոխքէն կը լսուէին պատիժի ենթարկուած տապով լքր թէ դժոխքէն կը լսուէին պատիժի ենթարկուած տապով լքր ռապող հոգիներու հառաչանաց և աղաղակներու ձայները, բայց յետոյ այդ բացուածքը գոցուած է: Այս զրոյցին մէկ տարբերակն կը թուի Գեթսեմանիի Ս.ռաքելոց այրէն մինչեւ լեռը երկարող ստորերկրեայ ուղիէն լսուած դժոխոց ձայնը զոր տեղացիք պատմած են Արզուլֆ եպիսկոպոսին եւ զոր համիմաստ տողերով կը յիշատակէ Գրիգոր վրդ. Տաթեացին իր «Հարցմանց» գիրքին մէջ (էջ 504):

3. Քրիսոսի Խաչին գիւտը.

Նկատի առնելով Ս. Յարութեան Հայոց Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին նախնական անունը որ կ'ըսուի Ս. Խաչ, ինչպէս նաև նոյն եկեղեցիին ու Գիւտ Խաչի այրին տեղագրութիւնը ու թէ եկեղեցիին ու նոյն այրին սերտ յարակցութիւնը՝ մեր գրուածքին ամբողջութեան համար՝ պէտք կը տեսնենք հակիրճ տողերով ծանօթագրել խաչի գիւտին վկայութիւնները ու անոնց եզրակացութիւնը գիտական արդի քննութեանց համաձայն:

Գիւտ խաչի նկատմամբ ճոխ է աւանդութիւնը և եկեղեցական մատենագրութիւնը: Մենք այս տողերով պիտի չանանք համառօտել գիւտ խաչի նկատմամբ գրուած հին հեղինակութիւններու ստուգութիւնը, քաղելով Dictionary of Christian Biography and Litterature *գիրքին մէջ* M. F. A. *ի յօդուածէն (էջ 439–441):*

(1) 333ին Պորտոյի Անանուն ուխտաւորը որ գիւտ խաչի թուականէն հօթը տարի յետոյ Երուսաղէմ կ'այցելէ: Ճիչեալը կը նկարագրէ քաղաքը և կը յիշատակէ աւանդական Ս. Տեղերը: Նոյն նկարագրութեան մէջ կը գտնուին Կայիափայի տունը եւ Զաղանաց սիւնը որուն կապեցին մեր Տէրը, Պիղատոսի պալատը, Գողգոթայի բլուրը, Ս. Յարութեան այրը, որուն վրայ Կոստանդիանոս չինեց գեղեցիկ եկեղեցի մը, ինչպէս երկու եկեղեցիներ՝ մին Ձիթենեաց լերան, և միւսը՝ Համբարձման լերան վրայ: Սակայն խաչին ակնարկութիւն չկայ և ոչ իսկ կը յիշուի Հեղինէի անունը:

(2) Եւսեբիոս Վարիր Կոստանդիանոսի գիրքը գրած է հաւանաբար 338ին, Պորտոյի ուխտաւորէն հինգ տարի վերջ: Ան կը պատմէ Հեղինէի Երուսաղէմ այցելութիւնը, բայց անոր անունը չի կապեր Խաչելութեան և Ս. Գերեզմանի տեղերուն հետ: Ան կը յարէ թէ Կոստանդիանոս եկեղեցի մը չինեց Յարութեան տեղւոյն վրայ, գեղեցկացնելով Ս. Ծննդեան և Ս. Համբարձման այրերը, և իր մօրը յիշատակին երկու եկեղեցիներ՝ մին Բեթղեհէմի մէջ, միւսը Ձիթենեաց լերան վրայ. Եւսեբիոս՝ Հեղինէին և Ս. Յարութեան այրին հետ կապակցութիւն մը չի դներ, այլ միայն միւս երկուքին: Ան կը գրէ թէ կայսեր մօր ճամբորդութեան շարժառիթը ժողովրդեան վիճակին վրայ տեղեկութիւն մը քաղել էր, և Հեղինէի ձեռօք խաչի գիւտի մասին ակնարկութիւն մը չունի:

(3) Կիւրեղ Երուսաղէմացին՝ որ գրած է երախայական ընթերցուածքներ, կը յիշէ այն տեղը ուր մեր Տէրը խաչուած էր. և յիշուած գիւտէն վերջ ոչ աւելի քան քսան տարի, Խաչափայտի մասին ունի երեք ակնարկութիւններ (Դ. 10, ժ. 19, ԺԳ. 4): Ամէնէն որոշը գրուած է ժ. 19, ուր ան կը նկարագրէ թէ «խաչը մինչև հիմակ կը տեսնուի մեր մէջ»(*):

Կիւրեղ խաչի երևման առթիւ իր կոստանդ կայսեր գրած նամակին մէջ որոշապէս կը գրէ թէ խաչը գտնուած էր իր հօրը՝ Կոստանդիանոսի օրով(**):

Կիւրեղ իր առաջին վկայութեան մէջ կ'ապացուցանէ որ իր օրը կը հաւատային թէ Տիրոջը իրական խաչափայտը գտնուած էր. բայց հաւատքի հողը կը պակսէր: Ան երբ խաչին վրայ կը խօսի, չի յիշեր Հեղինէն: Այս երեք հին հեղինակութիւնները ցոյց չեն տար Հեղինէն իբր գտնողը խաչին:

Սիւլբիկոս Սեւերոս (395), Ամբրոսիոս (395), Ռուֆինոս (400), Կիւրեղ Աղեքսանդրացի (420), Սոկրատ (430), Սոզոմենոս (430), Թէոդորէտ (448), Տուրացի Գրիգոր (595). ասոնք են հիներէն գլխաւոր հեղինակները որ բաւական մանրամասն կը պատմեն խաչի գիւտը Հեղինէի ձեռքով, ասոնցմէ ոմանք կը յիշեն թէ խաչին հետ գտնուած են նաև խաչին բևեռները եւ Պիղատոսի տախտակը: Կիւրեղ Աղեքսանդրացին սակայն, յատկանշական պարագայ մը կը հաղորդէ մեզ Ջաֆարիա վարգարիին վեհկուրեան մէջ, ըսելով թէ խաչափայտը տարբեր ժամանակներու մէջ գտնուած է խաչին վրայ գամուած բևեռներով(***):

(*) Հայերէն թարգմանութիւն կը գրէ.

«Վկայէ եւ փայտ խաչին մինչեւ ցայսօր առ մեզ երեւեալ, եւ ի բազում հաւատացեալք սփռեալ ասի ընդ ամենայն տիեզերս (ժ. Գիրք)։ «Եւ փայտիւն խաչ չի արդ ամենայն տիեզերք լցեալ իսկ են»։

(**) «Քանզի առ աստուածասիրաւն և առ երջանիկն յիշատակաւոր Կոստանդեաւ հարքըն քով՝ փրկական փայտ խաչին՝ յերուսաղէմ եղեւ գտեալ յաստուածայնոցն չնորհաց. այնմ՝ որ զգեղեցիկն խնդրեաց զբարեպաշտութիւն, զծածկելոցն առըր Տեղիքս մատուցին զգիւտ»։ (Տե՛ս, ճառագ.)

(***) Կիւրեղ Աղեքսանդրացին այս բացատրութեան վերաբերմամբ Դաւիթ Անյաղթի Բառարացուցեաց խաչի ճառին մեկնիչը կը յիշատակէ

Թէոդորէտ ալ խաչը գտնուած տեղւոյ մասին տարբերակ մը ունի և կ'ըսէ թէ «խաչը գտնուած է տիրոջ գերեզմանին մօտ։ Իսկ Գրիգոր Տուրացին խաչի գիւտի մասին կը գրէ այնպիսի մանրամասնութիւններ՝ զոր չունին ուրիշները։

Օգոստոսի Ս. Ստեփանոս գպրոցի նախորդ մեծաւոր Argles՝ որուն յօդուածէն քաղեցինք մեր վերոգրեալ համառօտ տողերը, մէկ խօսքով, կանխագոյն հեղինակներու վկայութեանց վրայ յենլով հաւանական չի գտներ որ Հեղինէ մասն ունեցած ըլլայ խաչի գիւտին մէջ։

Ստոյգ է թէ Հեղինէի երուսաղէմ այցելութեան առթիւ չափազանցուած պատմութիւններ չինուած են և անոր նկատմամբ ստեղծուած զրոյցները գարէ գար զարգացում գտած են, և նոյն իսկ պատմիչ մը՝ Նիկոփորոս իր Եկեղեցական Պատմութեան մէջ (Գիրք Է, 30) Հեղինէի կ'ընծայէ բազմաթիւ եկեղեցիներու հիմնարկութիւնը, թէ՛ Երուսաղէմի և թէ՛ Գալիլիոյ մէջ, ինչ որ պատմականօրէն ստոյգ չէ, վասն զի Հեղինէ ութսունամեայ կին մը չատ քիչ ժամանակ է Երուսաղէմի մէջ և իր վերադարձէն քիչ յետոյ վախճանած է։ Կիւրեղ Երուսաղէմացին իր Կոչումն Ընծայութեան կիրքին մէջ թէև կը յիշատակէ խաչին ներկայութիւնը ու անոր մասանց աշխարհի ամէն կողմն ցրուումը, բայց չի-տակ է թէ չի յիշատակեր Հեղինէի միջոցաւ խաչին գիւտը, նոյնպէս Եւսեբիոս Վարք Կոստանդիանոսի գիրքին մէջ Հեղինէին ե-րուսաղէմ այցելութիւնը կը յիշատակէ, բայց ան ալ կը լռէ խաչի գիւտին վրայ. սակայն պէտք է նկատի առնել որ Կիւրեղ Երուսաղէմացին որքան որ իր վերև յիշուած գիրքին մէջ չի յիշեր խաչին գիւտը, բայց ան շատ բացայայտ կը յիշատակէ խաչի երեւման առթիւ Կոստանդ կայսեր զրած նամակին մէջ, — այդ նամակին վաւերականութիւնը անհերքելի է — թէ խաչը գտնուած է իր հօրը՝ Կոստանդիանոսի օրով, ինչպէս յիշեցինք. իսկ դալով Եւսեբիոսի՝ ան ալ խաչի գիւտը կը յիշէ իր Բոնիկոն գիրքին մէջ։ Այս պատմիչները Հեղինէի ժամանակակից ըլլալով՝ կը տարուինք մտածել թէ խաչի գիւտին մէջ Հեղինէն հեռուէն կամ մօտէն դեր մը ունեցած պէտք է ըլլայ, մանաւանդ որ Դ. դարէն սկսեալ խիստ տարածուած է աւանդութիւնը քրիստոնեայ ժողովուրդներու մէջ, եւ մատենագրութիւնը ու եկեղեցական երգերը աւելի կը չեշտեն այս գաղափարը, որուն մեծապէս կը սատարէ Գիւտ խաչի տեղին վրայ կառուցուած Հայոց Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին աւագ սեղանին մօտ, պատուհանաձեւ այն բացուածքը՝ որուն համար աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ ան Հեղինէ թագուհիին նստած տեղն էր, եւ ուրկէ խաչին ծածկուած տեղին մէջ աշխատողներուն ան առատօրէն դրամ կը հասցնէր՝ աւելի արագ յառաջ տանելու պեղումները։ Աւանդութիւնը երբեմն կը փոխուի կամ չափազանցութեան կ'ենթարկուի, բայց խորքը կը մնայ անայլայլ։ Հայաստանեայց Եկեղեցին այդ մասին ալ կը հետեւի քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցւոյ ճամբուն, Ս. Յարութեան մէջ ունեցած իր եկեղեցիովը, տօնակարգովը եւ իր խաչի հին ներբողներովն ու երգերովը։ Այս տողերուն իբր կնիք կը դնենք մեր Խորենացիին հետեւեալ խօսքերը (Բ. Գիրք, էջ 173) «... Ցեւս այնորիկ առաքեաց զՀեղինէ իւր յերուսաղէմ ի խնդիր պատուական խաչին, զոր եւ եգիտ իսկ զիրևական փայտն, հանդերձ հինգ քեւեոֆն»։

դէպք մը որ կապակցութիւն ունի Գիւտ խաչին հետ, «Յայսոսիկ աւուրս հաւատաց Պատրոնիկէ կինն կղօդեայ՝ բանիւ սուրբ առաքելոյն Պետրոսի, և մեծաւ յուսով գնաց ի Հռոմէ յերուսաղէմ, ուստերօք և դստերօք։ Եւ խնդրէ մասն ինչ յառաքելոցն ի կեցուցիչ խաչէն, եւ առեալ գնաց ի Հռոմ, եւ ըստ պայազատութեան քրիստոնէութեանն ժառանգեն Հռիփսիմէ եւ Գայիանէ, որք էին յաղգէ Պատրոնիկեայ երկոքինն»։ Խորենացին Հռիփսիմեանց նահապարհորդութեան նաւին մէջ կը վկայէ այսպէս. «... խաչ ս. Յակոբայ՝ զմածեալն տէրունական արեամբն, ի կենաց փայտէն հատեալ վասն խնդրոյն Պատրոնիկեայ տիկնոջ»։ Այս աւանդութեան իբր հնագոյն վկայութիւն Ս. Սահակի անուամբ հին տօնացոյցին մէջ կը գրուի «(ժ. Մարերի, 17 Մայիսի) Գիւտ խաչին, յԱբգարու թուղթն զՊատրոնիկէն գիտ և ընթերցիր»։ Ձեռագիր ճառընտիրներու մէջ առանձին գրուած է Պատրոնիկէի խաչին գիւտը հետեւեալ խորագրով. «Սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի պատմութիւն յաղագս առաջին գիւտի սուրբ խաչին, որ յաւուրս Յակովբոս առաքելոյն, ի ձեռն թագուհւոյն Պատրոնիկեայ, որ էր կին կղաւդեայ կայսեր Հռոմայ»։
(տե՛ս Լաբուբնեայ, էջ 11-12)

Ի Թ

ՀԱՅ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ԾԱԳՈՒՄԸ ՄԱՐ-ՍԱԲԱՅԻ ՎԱՆՔԻՆ ՄԷՋ

---

1. Մար-Սաբայի վանքին տեղագրութիւնը.

Մեր պատմագրական աշխատանքներուն առիթով ծանօթացած էինք որ, ի հնումն, Մար-Սաբայի վանքին մէջ գոյութիւն ունեցած է Հայ Միաբանութիւն մը: Այս մասին մեր պատմական տեղեկութիւններն ու յիշատակարանները հաղորդելէ յառաջ, փափաքեցանք գաղափար մը կազմել այդ վանքին մասին, տեղագրական և պատմական տեսակէտով. ուստի, այս նպատակաւ օգոստ. 23ին, Բեթղեհէմի մեր տեսուչ Տ. Աշոտ վրդ.ի (այժմ հանգուցեալ) և տեղւոյն ուսուցիչ Պ. Յակոբի հետ, դէպ ի Մար-Սաբա ճամբորդութիւն մը ուղեցինք կատարել: Բեթղեհէմէն երկուքուկէս ժամ պէտք էր ձիով ճամբորդել դժուարին ճանապարհէ մը, որուն անընդհատ ելեւէջները մինչեւ Մար-Սաբա, ճամբորդի մը համար բաւական յոգնեցուցիչ էին: Մար-Սաբա, Բեթղեհէմէն դէպ ի արեւելք, 2.30 ժամ հեռաւորութեան ունի, Մեռեալ Ծովէն ալ, դէպ ի արեւմուտք 1.30 ժամ: Որոշեալ ժամուն հասանք Մար-Սաբա, որուն համառօտ տեղագրականը ընելէ յառաջ, պէտք է որ անոր հիմնադրին նկատմամբ քանի մը պատմական տեղեկութիւններ տանք: Մար-Սաբա կապադովկիացի էր, ծնած է 439ին, եւ Երուսաղէմ եկած է 456ին, երիտասարդութեան սկիզբը. քիչ ժամանակ ետքը կը ներկայանայ համբաւաւոր անապատական Եւթիմիոսի եւ անոր յանձնարարութեամբ կը մտնէ Թէոկտիստոսի մերձակայ վանքը եւ կը հաստատուի հոն: Մար-Սաբայի կենսագրութիւնը 556ին գրած է իր աշակերտը, Սկիւթուպոլսեցի Կիւրեղ կրօնաւոր: Սկիւթուպոլսեցին ստուգապատում պատմիչն է Երուսաղէմի Մեծ-Անապատին այն հոյակապ վանականաց, որ Դ. եւ Ե. դարերուն

կարեւոր դեր մը կատարեցին Երուսաղէմի եւ շրջակայից կրօնական եւ եկեղեցական կեանքին մէջ. ան ո՛չ միայն Եւթիմիոսի եւ Մար-Սաբայի նման մեծ դէմքերու կեանքը ուրուագծած է, այլ նաեւ պատկերացուցած է իր ապրած գարուն դաւանաբանական վէճերը եւ վանական յարաբերութիւնները, չահեկան տեսութիւններով. այդ պատճառաւ ձեռնհասներ Սկիւթուպոլսեցին նմանցուցած են Պլուտարքոսին: Այս սիւնակները չեն ներեր կիւրեղի գրած կենսագրութեան բոլոր մասերը ծանօթացնելու, որուն յուշարէն բնագրէն զատ կը գտնուի նաեւ լատիներէն թարգմանութիւնը, հին տպագրութեամբ: Սկիւթուպոլսեցին համաձայն, Մար-Սաբա վերջապէս իր դաստիարակութիւնը կ'ընդունի Եւթիմիոսի վանքին մէջ, և մեծ համբաւ կ'ըստանայ իր սրբակեաց վարքին, բնական ուշիմութեան եւ անխոնջ գործունէութեան պատճառաւ. տարիքին կատարելութեամբ՝ ան կ'ըլլայ մեծ կազմակերպիչ մը Երուսաղէմի Անապատին և ղեկավար մը հազարաւոր անապատականաց: Ս. Քաղաքի պատրիարքները մանաւանդ համակրանք մը կը տածեն անոր հանդէպ և կը յանձնեն անոր զանազան առաքելութիւններ: Բայց ի իր մանաւանդ վանքէն, զոր չինած է 483ին, քառասուն եւ հինգ տարեկանին, կը հիմնէ նաեւ ուրիշ եկեղեցիներ, այլ եւ այլ առիթներով, ինչպէս կը վկայեն մեր Յայսմաւուրքը և պատմանաւանդ նպաստները կը յատկացնէր միմիայն աղքատաց և եկեղեցիներու չինութեան. անոր հրաշակերտ մեծ վանքը, որ մինչև այժմ գոյութիւն ունի, կը մնայ իբր հոյակապ կոթող մը՝ հիմնադրին եկեղեցանուէր կեանքին և անխոնջ գործունէութեան, ինչպէս նաև անոր արտակարգ ազդեցութեան, որ կը տարածուէր մինչև բիւզանդական արքունիքը:

Բախտն ունեցանք նոյն անապատասուն ձորունկին հինաւուրց վանքին այցելութիւն մը տալու. հիացումով դիտեցինք և քննեցինք նոյն փառաւոր հաստատութեան ամէն կողմերը. վանքը՝ հոյակապօրէն՝ և լայնանիստ բերդի մը նման նստած է մեծ ծաղանգուած ժայռի մը գագաթը, լայնչի մասերով իբր աշտարակ կը բարձրանայ կեդրոնի Ձորին վրայ: Վանքին երկաթեայ դուռը չմտած հանդիպակաց կողմը կը տեսնուի Կանանց Աշտարակ ըսուած բերդանման չէնքը, ուր կը հիւրընկալուին կին ուխտաւորները, որոնց համար ներքին կողմերը արգիլուած է մտնել:

տաւորները, վասն զի Մար–Սաբայի վանքը հինէն ի վեր արգիլուած է ընդունիլ կին ուխտաւորները: Երկաթեայ գրան քովը ի վեր չինուած է Եղոկսիայ Աշջարակը, ի յիշատակ Եւդոկսիա թագուհին՝ Եւթիմիոսի տուած այցելութեան. ունի եկեղեցի մը յանուն Ս. Սիմէոն Սիւնակեացին և կը ծառայէ իբր դիտանոց մը վանքի դռնապանին համար: Երկաթեայ դռնէն՝ կրկնակի աստիճաններով կը հասնին գաւիթ մը, ուր կայ ուղթանկիւնի գմբեթաւոր փոքրիկ չէնք մը: Այս չէնքին ներքին մասը գեղեցիկ զարդարանքներ ունի եւ նորակերտ պատկերներ. հո՛ս է Մար–Սաբայի գերեզմանը եւ տապանը, որուն վրայ քանդակուած է յիշատակարան մը. այժմ սրբոյն մարմինը հոն չի գտնուիր, վասն զի փոխադրուած է Վենետիկ, ինչպէս կը վկայէ Պարոնիոս իր Յայսմաւուրքին մէջ: Մար–Սաբայի գերեզմանին հիւսիսային արեւելեան կողմն է Ս. Նիկողայոսի մատուռը, ժայռի մը մէջ փորուած եւ յատակը մոզայիք. երկաթաթել վանդակի մը ետեւը, ինչպէս նաեւ մասնաւոր երկու փայտէ անտուկներու մէջ, հոս ցուցադրուած էին կոստակուած գանկերն ա՛յն վանական քառասուն վկաներուն, որ նահատակուած են Լ. դարուն, Պարսից արշաւանքին ժամանակ: Նոյն մատրան աջ կողմը կայ չափահասներու յատուկ մարմարեայ մեծ աւազան մը: Մեզ առաջնորդող փոխ տեսչին բացատրութեան համաձայն, Մար–Սաբան այս մատուռը յատկացուցած էր Հայ միաբաններուն՝ ժամերգութեան եւ պատարագի համար: Պաւլինի արեւելեան կողմը կը բարձրանայ վանքին խաչակռնի եկեղեցին, որուն գմբէթը հաստատուած է մեծազանգուած կամարներու վրայ. գմբէթը սիւներ չունի. միայն հարաւային եւ հիւսիսային պատերուն մէջ չինուած են կամարներուն իբր յենարան՝ հնգական սիւներ, որ եկեղեցւոյ արտաքին կողմէն ալ կ'երեւան լայնանիստ չինուածքներով: Այս գեղատեսիլ եկեղեցին, որուն երկարութիւնն է 24 մէթր և լայնութիւնը 9 մէթր, ծածկուած է որմանկարներով, որոնցմէ ոմանք շատ հին, ոմանք ալ չինուած 1865ին: Դասը կոնքէն (nef) բաժնող մասը ունի ոսկեզօծ փայտէ ճարտար քանդակագործութիւններ. եկեղեցւոյն ճարտարապետական կառուցուածքը արժանի է գնահատութեան: Այս եկեղեցիին հիւսիսային դռնէն դուրս ելնելով աստիճանէ մը վեր ելլանք դէպ ի տանիք, որ 150 մէթրէ աւելի բարձրութիւն ունեցող կիրճի մը չորցած հեղեղատին վրայ

կը ծռի: Ջորին միւս կողմը քարաժայռին մէջ կը տեսնուին Ե. և Զ. դարուց ճգնաւորներու բնական բալմաթիւ այրերուն բացուածքները: Այցելեցինք նաև Յովհաննէս Դամասկացի նշանաւոր վարդապետին գմբէթազարդ և յատակը մոզայիք մատուռը, նախապէս քարայր մը, ուր ան ապրած էր Ը. դարուն, և հոն ցոյց տուին մեզ անոր գերեզմանը: Ոմանց ըսածին նայելով՝ Դամասկացիին մարմինը փոխադրուած է Մոսկուա: Յետոյ երկու հարիւր աստիճաններէ վար իջանք, դէպ ի հեղեղատը, ուր Մար–Սաբա սուրբորակ ջուր մը բղխեցուցած է. ջուրի ահագին ապառաժէ մը կաթկթելով այլ եւ այլ տեղերէն՝ կը լեցնէ երկու փոքր աւազաններն և աւելորդը դուրս կը հոսի ճամբորդներուն համար: Ձախէն կը տեսնուի ա՛յն հնամենի արմաւենին զոր Մար–Սաբան իր ձեռքով տնկած է ժայռի մը պատռուածքին մէջ, անկորիզ են անոր արմաւները. աւանդաբար կը պատմուի թէ երբ ծառը կը չորնար ուրիշ մը կը ձլէր անոր արմատէն: Փաքեցանք այցելել Մար–Սաբայի բուն իսկ ճգնարանը. կեդրոնական գաւիթէն աստիճանով մը իջանք փոքրիկ պարտէզ մը, ուրկէ բարձրանալով տանիք՝ հասանք Մար–Սաբայի մատուռը, ամբողջութեամբ փորուած ժայռի մը մէջ: Դուռ մը որ կը բացուի մատրան անջրպետին մէջ, հաղորդակցութիւն ունի այն քարայրին հետ, ուր Մար–Սաբան կէս դարու միջոց անցուցած է իր ժամանակը աղօթքով և մեծ խստակրօնութեամբ: Այս քարայրին հետ կապակցութիւն ունի սիրուն աւանդավէպը ա՛յն առիւծին, որ երկար տարիներ բնակակից եղած է Մար–Սաբայի, որուն մէկ մեծադիր նկարը՝ առիւծին հետ միասին, ճգնարանին դրան վրայ պետեղուած է: Ճգնարանին իր առաստաղ կը ծառայեն իրարու վրայ դրուած վիթխարի քարեր, յատակն ալ ամբողջութեամբ մոզայիք: Աւարտելով մեր այցելութիւնը, չնորհակալութիւն յայտնեցինք մեզ առաջնորդող տեսչին և ասպնջականներուն, և երեք ժամ միայն մնալով, Տէր Յովհ վանքն ալ հանդիպելէ յետոյ, վերադարձանք Բեթղեհէմ: Մեր առած տեղեկութեան նայելով Մար–Սաբայի միաբանութիւնը պատերազմէն առաջ կը բաղկանար 70 վանականներէ, ներկայիս անոնց թիւն է 30: Իրենց տարեկան ծախքն է 500 ոսկի, որ կը հայթայթուի վանքին ձեռնատուներէն եւ այլներէն: Իրենք սակաւապէտ են և աշխատասէր. բնաւ միս չեն ուտեր,

կը գոհանան ձկնեղէնով եւ բանջարեղէնով. հացը իրենք կը պատրաստեն ղուտ ցորենէ: Վանքին 700 հատորի չափ ձեռագրերը փոխադրուած են Ցունաց Երուսաղէմի պատրիարքարանի մատենադարանը:

2. Նշանաւոր դէմքեր Մար–Սաբայի.

Գրական և հոգևոր կեանքով այս վանքին մէջ նշանաւոր հանդիսացած է, Յովհաննէս Լուսաց որ ծնած է Հայաստան 454ին. եպիսկոպոս Նիկոպոլսի (Սեբաստիա) 481ին, 28 տարի՝ կան. 491ին փախչելով Մար–Սաբա եկած է եւ մէկու մը չէ յայտնած իր եպիսկոպոս ըլլալը, մինչև 498 ծառայական աշխատութիւն ունեցած է վանքին մէջ: Մար–Սաբա երբ եղիա պատրիարքին տարաւ զայն եպիսկոպոս ձեռնադրել տալու, Յովհաննէս յայտնեց զաղտնիքը ու պատրիարքը պատճառով մը ետ թողուց ձեռնադրութիւնը, ժամանակ մը ևս ծառայեց վանքին և վախճանեցաւ 13 մայիս 558ին: Յովհաննէս Նեռաւնձն (Hésychaste), կիւրեղ Սկիւրուպոլսեցի, Յովհաննէս Մոսկոս (Mosch), Յովհաննէս Դամասկացի (* 4 դեկտ. 748), Սաբացի Ստեփանոս (եղբօրորդի Յովհաննէս Դամասկացիին) նոյն վանքին մէջ զարգացում ունեցան և պաշտօններ վարեցին դուրսը, ինչպէս նաև Կոզմա Երգեցող (Le Mélode), Անդրեաս Կրետացի, Թովմա Բժիշկ, յետոյ պատրիարք 811ին. Ղեւոնդ՝ կենսագիր Սաբացի Ստեփանոսի, Թեոդոր Եղեսացի, այս անձը (Թ. դար) կ'ըսուի Ասպիսուրա, որ Հայոց Աչոտ Մսակերին քովը գնաց դաւանական վիճաբանութեան համար ընդդէմ Նանա ասորի սարկաւագին, որմէ պարտուելով վտարուեցաւ իշխանին պալատէն: Եղեսացին կատարած է նաև Մուսալիէ խալիֆային կողմէն պատուիրակութիւն մը Միքայէլ Գ. Արքային կայսեր և անոր մօրը մօտ: Թէոդոր մնացած է Մար–Սաբայի վանքին մէջ: Եղեսացին ունի գրական գործեր:

Անուանի եղաւ Անտիոքոս՝ մեծաւորը Մար–Սաբայի վանքին, որ հեղինակն է երկու գրուածքներու, Նաւակի մը՝ զոր գրած է Անկիւրիոյ Ագգալին վանքի վանականներէն Եւստաթիոսի, և Պարսից կողմէն Երուսաղէմի արշաւանքի Պատմութեան:

Թ. դարուն նոյն վանքը ունեցած է Միքայէլ անուամբ նահատակ մը, որուն վկայաբանութիւնը գրուած է անոր ազգականն և ուսուցիչը Եղեսացի Թէոդորի վարքին մէջ:

3. Մար–Սաբայի վանքին պատմութիւնը.

Ըստ Մարինոսի, կիւրեղ Սկիւթուպոլսեցիին նայելով՝ Մար–Սաբա այս վանքը չինած է Թէոստինիանոս կայսեր նիւթական օժանդակութեամբը, ինչպէս որ կը հասկցուի նոյն կայսեր գրած մէկ նամակէն՝ ուղղեալ առ եպիսկոպոսն գաւառին. չըլլակայ թէ նամիներէն վերծ մնալու համար, վանքը չինուած է բերդի մը նման, ըստ յանձնարարութեան կայսեր: Նոյն իսկ Մար-Սաբայի օրով այս վանքին մէջ կ'ապրէին բազմաթիւ անապատականներ, որոնց գլխաւոր բնակարաններն էին մերձակայ ձորակին փապարները. երկաթի մը ծայրով չատ դիւրին էր փխրել ժայռը և չինել բնակարաններ, որ մինչև ցայսօր կը մնան, ինչպէս ըսինք: Կ'ըսուի թէ այստեղ բնակած են մինչև 10,000 վանականներ, որ կ'ապրէին իրենց ձեռական աշխատութեամբ: Դարձեալ, ըստ Մարինոսի, այս վանքին մէջ ընձիւղած են Սարպցիի, կիւրեղացիի, Եւսեբեանի և Դամասկացիի, նոյն իսկ Ոսկեբերան, որ իբր թէ իր մէկ պիրքին մէջ նշանակած է այս պարագան: Սաբայի վանքը՝ իսկզբանէ ենթակայ էր զրացիներուն յարձակմանց: Ի. դարու սկիզբն ալ Պարսիկները հիմնայատակ կործանեցին զայն: Ցիշատակութիւն մը չունինք թէ Խաչակիրք ժամանակ ունեցան վերականգնելու այս վանքը: Մեր Երուսաղէմացի Յովհաննէս եպիսկոպոսը (Հաննէ) իր Պատմութեան մէջ (էջ 282) կը գրէ թէ կիւ Մանուէլ Թագաւորը վերանորոգած է զայն պարիսպներով, աշտարակներով և խուցերով, և ան կը թուէ ութը եկեղեցիները նոյն վանքին մէջ: Պատմութենէ յայտնի է թէ կիւ Մանուէլ (1143–1180) քաղաքական նկատումներով սերտ յարաբերութեան մէջ էր Երուսաղէմի լատին Թագաւորին և կղերին հետ, և թէ անոնց կ'ընծայէր նիւթական եւ բարոյական օժանդակութիւն: Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան եկեղեցւոյն վերանորոգութեան առթիւ, ինչպէս կը վկայէ նոյն եկեղեցւոյն մէջ գտնուած լատիներէն չատակարան մը. այս պատճառով, հաւանական է որ նոյն կայսրը վերաշինած ըլլայ Մար–Սաբայի վանքը: Դարձեալ, ըստ Մարինոսի, Ասորեստանի Թագաւորը՝ Սենեքերիմ, Երուսաղէմ գալու ատեն, Մար–Սաբայի վանքին մէջ կը հանգչի:

րինոսի, կը հասկցուի թէ ժամանակ մը Մար–Սաբա վանքը սեպհականութիւնը եղած է յունադաւան վրացւոց, որոնք ԺԲ. դարուն վերջերը, դրացիներուն յարձակումներէն ձանձրանալով՝ ծախեցին զայն Սերպերուն, և վերջիններս ալ աւերեալ տեղերը նորոգեցին և կը պահպանէին վանքը, բայց Սերպ տէրութեան անկման հետևանքով չկրցին մշտապէս դիմադրել դրացիներու թշնամութեանց։ Սուլթան Սէլիմի գրաւումէն յետոյ, ինչպէս կը գրեն պատմիչք, 1570ին նոր կուսակալ մը կը հասնի Երուսաղէմ, Մար–Սաբայի հազարի չափ կրօնաւորները՝ ընծաներով հնորհաւորութեան կուգան կուսակալին և կը խնդրեն անոր պաշտպանութիւնը. կուսակալը կ'ընդունի ընծաները, բայց այդ բազմաթիւ կրօնաւորներուն՝ Մար–Սաբայի բերդանման վանքին մէջ բնակութիւնը տերութեան չահուց իբր թէ հակառակ գտնելով՝ կը հրամայէ եէնիչէրիներուն որ անոնց միայն երեսունը վերադարձնեն և մնացեալները մահացնեն։ Մինչև 1639 Սերպք որոշ իրաւունքներ ունէին Ս. Տեղեաց մէջ, և տակաւին իրենց ձեռք կը մնար Մար–Սաբայի վանքը։ Նոյն թուականէն քանի մը տարի առաջ անոնք չատ աշխատեցան ի հոգևորս անկախ ըլլալ յոյն պատրիարքարանէն. 1634ին, թէև ձեռք բերին կրօնական անկախութիւն, բայց իրենց վանքերը 54,000 դահեկանի պարտքի տակ ինկած և գրաւի դրուած էին. և Մար–Սաբան ալ աւերեալ վիճակ մը ունէր։ Սերպերը ճարահատեալ ուզեցին ծախել իրենց գրաւի դրուած վանքերը և պարտքերնին հատուցանել։ Քրիստոնեայ ազգերը իմանալով Սերպերուն նպատակը՝ ուզեցին ծախու առնուլ անոնց վանքերը։ Յունաց պատրիարքարանը սակայն, ինչպէս որ կը պատմէ Աստուածատուր եպիսկոպոս՝ արաբացի պատմիչէ առնելով, ամէն գնով աշխատեցաւ Սերպերուն վանքերը սեպհականել՝ վճարելով պարտուց ամբողջ գումարը պետական անվճար տրոց հետ միասին։ Այս գումարին հայթայթումը ձեռք բերուած է գլխաւորապէս ի Ռումանիա և յեգիպտոս, եւ ահա այս կերպով յոյն պատրիարքարանը տէր եղած է Մար–Սաբայի վանքին (Տե՛ս Ժամանակագրական Պատմութիւն Երուսաղէմի, Հար. Ա. էջ 322–4)։

4. Հայ Միաբանութեան ծագումը.

Ա. Սկիւթուպոլսեցիին խօսքերը այդ մասին.

Հայ Միաբանութեան ծագման պատմութիւնը գրելու համար մեր ձեռքը չունինք հին օրերէն մնացած հայերէն յիշատակարան մը. այդ մասին դարձեալ մեզ իրազեկ ընողն է Սկիւթուպոլսեցին, այն անզուգական պատմիչը՝ որ ստոյգ գիծերով կը ներկայացնէ Դ. և Ե. դարուց Երուսաղէմի Անապատին մ'ըն Հայերը՝ որ եկած էին Հայաստանէն և յարած անապատի զանազան վանքերու եղբայրութեանց, պահելով իրենց լեզուն և կրօնական ինքնուրոյն կեանքը. Ղուզիպայի, Եւթիմիոսի, Թէոդոսի (Տէյր Տօղի) և Մար–Սաբայի գլխաւոր վանքերուն եղբայրութիւննեն, ըստ Սկիւթուպոլսեցւոյն, միևնոյն ազգութիւններէ կազմուած չէին։ Այս վանքերու եղբայրութիւնները Ասու Տիզի, Ղազարիոնի և Փարանի կամ պաղեստինեան ոեւէ գիւղի տեղացիներէն չէին կազմուեր։ Պէտք է խոստովանիլ թէ այդ վանուց եղբայրներն եկած էին Յունաստանէն, Փոքր–Ասիայէն և Հայաստանէն. անոնցմէ ոմանք Յոյն էին, ոմանք Կապադովկիացի եւ այլք Հայաստանցի. և այս նորեկներ ընդհանրապէս բարձր իմացականութեան տէր անձեր էին (Տե՛ս Raymond Génierի Vie de St. Euthyme le Grand, էջ 49)։

Կը փափաքինք առ այժմ միայն գրել Մար–Սաբայի հայ վանականութեան ծագումը։ Ինչպէս կը հասկցուի Սկիւթուպոլսեցիին խօսքերէն, նոյն իսկ Մար–Սաբայի օրով ծագում առած է նոյն վանքին Հայ Միաբանութիւնը։ Մար–Սաբայի յունարէն կենսագրութեան քանի մը հատուածները, զոր մեր խնդրանքով, բարեհաճեցաւ թարգմանել մեր հոգելոյս Դուրեան Ս. Պատրիարք Հայրը, Սաբայի վանքին հայ միաբանութեան պատմական ծագման տեսակէտով թանկարժէք տողեր են. ա'չ մի Հայ պատմիչ երբեք յիշատակութիւն չըրաւ Երուսաղէմի Անապատին վանականութեան եղբայրութեանց մէջ ապրող վաղնջական հայ միաբանութեանց վերաբերմամբ. Սկիւթուպոլսեցին կ'աւանդէ մեզ հին գարուս հայկական վանական կեանքէն նորութիւններ, որոնց համար Հայ Եկեղեցական Մատենագրութիւնը չնորհակալեօք կ'արձանագրէ անոր այս պատմական չքնաղ տողերը։

Ահա նոյն հատուածներուն թարգմանութիւնը.

«Անաստասի դահակալութեան և Զենոնի մահուան տարին՝ հոգևոր չնորհներով պայծառացած աստուածարեալ մարդ մը երեմիա անուն ազգաւ Հայ՝ այցելեց մենաստանը, հետն էին իր երկու աշակերտները՝ Պետրոս և Պօղոս, այսպէս կոչուած՝ իբրև ստոյգ պատկերն ու դրոշմը անոր կեանքին: Ասոնցմէ Պօղոսը երկար ժամանակ ապրեցաւ մենաստանին մէջ, եւ սքանչելւոյն Սաբայի ուղղութեանց կատարեալ փորձն առաւ. ատեպ խօսելով անոր չուրջիններուն հետ, որոնցմէ չատերն ապահովաբար հետևող էին մարդուն ներկայ վարքին հաւասարապէս (Հած. 68):

«Արդ՝ երբ անոնք յարեցան մենաստանին, երանելին Սաբա չատ ուրախացաւ. եւ անոնց յատկացուց այրին հիւսիսակողմի փոքրիկ խուցը՝ ուր իր ճգնութիւններն անցուցած էր առաջին օրէն, և ուր ջուրի հոսանք մը կար, և անոնց տուաւ փոքրիկ աղօթարանը, որպէս զի կիրակի և չաբաթ օրերը՝ իրենց լեզուով կատարեն սովորական փառաբանութիւնները. այդ օրէն էր որ Հայերը ընդունուեցան մենաստանին մէջ (Հած. 70):

«Եւ որովհետեւ առաջին աստուածաչէն տաճարը նեղ եկաւ եղբայրներու ժողովման եւ աղօթարանին մեծութիւնն ալ չէր բաւեց Հայոց բազմութեան. աստուածարեալն Սաբա անոնց հիմերուն վրայ ուրիշ չէնք մը կանգնեց՝ առաւելագոյն վայելչութեամբ եւ մեծութեամբ, ու զայն նուիրեց Աստուածածնի, եւ նաւակատիքը կատարեց ըստ սովորութեան, եւ յանձնեց զայն եղբայրներուն, որպէս զի յետ այնորիկ հոն ժողովուին, և Հայոց բազմութիւնն ալ նոյն սուրբ տաճարը փոխադրեց, որպէս զի քրիստոնէական փառաբանութիւնները եւ Աւետարանը իրենց լեզուով կարդան ունկնդիրներուն, աստուածային խորհուրդներուն հաղորդուելով ուրիշներու հետ, եւ հասարակաց ըլլայ ամէնուն մասնակցութիւնը (Հած. 92):

«. . . Տեսնելով որ Հայերը սրբազան երգերու կարգերը ուղղութեամբ կը պահեն, թոյլատրեց անոնց իրենց բնիկ լեզուով երգել, բայց ի երեքսրբեանէն՝ զոր յունարէն երգել կանոնադրեց. յանձնարարելով նաեւ որ չաբաթ օրերը այրին մատան եւ կիրակի օրերը՝ Աստուածածնի մէջ ժողովուին, եւ իրաքանչիւրին մէջ կիրակի՝ երեւելի և տէրունական ծօներու առթիւ՝ երեկոյէ մինչև առաւօտ երկարաձգուի հակումը» (Հած. 93):

Այս տողերէն կը հասկցուի ուրեմն որ նոյն իսկ Մար-Սաբայի կենդանութեան կազմուած էր տեղւոյն Հայ Միաբանութիւնը, շինուած էր յատուկ մատուռ մը՝ ուր բազմաթիւ միաբանք իրենց լեզուաւ պաշտամունք կը կատարէին եւ կը հետեւէին վանական կեանքի:

Բ. Հայազգի Երեմիայի վանքը.

«Շնորհներով պայծառացած աստուածարեալ մարդը» Հայազգի Երեմիան, Մար-Սաբայի վերջին տարիներուն՝ կը մեկնի վանքէն, ուրիշ վանք մը հաստատելու կեդրոնի Զորին հիւսիսային եղերքը, Սբէլիոն կոչուած (Քարայրի վանք) վանքին մօտ, դէպ ի հիւսիս, լինն հարիւր մէթր հեռաւորութեամբ: Մար-Սաբա լսելով իր պատուական սարկաւագին մեկնումը և դիտաւորութիւնը՝ կը հետևի անոր՝ ատաղձ, գործաւոր և դրամ առնելով իր հետը. կը չինէ մատուռ մը և վանք մը Երեմիայի և հետևողաց համար, կը կանոնադրէ գործադրելու իր սեփական վանքին կանոնները եւ ընդհանուր վերակացու կը նշանակէ Երեմիան: 532 ին էր որ կը հաստատուէր այս վանքը և կը կոչուէր Երեմիայի վանք, և ընտիր սարկաւագը հակառակ իր ակնկալութեան, ունեցաւ իր բաժինը տարափէն ա՛յն ոսկիներուն՝ որ այնքան տխրեցուցած էին զինքը. այս ակնարկութիւն մըն է Մար-Սաբայի կողմէն՝ Յուստինիանոս կայսրէն առնուած և վանքերուն ծախսուած մեծ գումարներուն մասին: Երեմիայի ձեռնարկը վանականաց համար բացառիկ իրողութիւն մը չէր. կային ուրիշներ ալ նոյնիսկ Մար-Սաբայի հակառակորդներ՝ որ թողուվ վանքը՝ կ'երթային այլուր և կը հիմնէին մենաստաններ և ինքը՝ Մար-Սաբան ալ կ'օժանդակէր: Երեմիայի ուրոյն վանք ունենալուն այս պատմական պարագան Սկիւթուպոլսեցին չէ յիչատակած իր վերոյիշեալ գրքին մէջ. տարբեր տղբիւրէ մէջ կը քերէ Raymond Génier (Տե՛ս վերը, էջ 30–31): Վերև կարդացինք Սկիւթուպոլսեցիին փառաւոր վկայութիւնը Հայազգի Երեմիայի նկատմամբ. տարբեր անձ մը չենք կրնար նկատել ա՛յն Երեմիա աարկաւագը՝ որ իր անուամբ վանք մը կառոյց կեդրոնի Զորին հիւսիսային եղերքը, օժանդակութեամբ Մար-Սաբայի: Ըստ մեր

կարծեաց, մեծ հաւանականութեամբ երկու անձերը նոյն են, քանի որ մանաւանդ՝ վաղեմի յիշատակութիւն մ'ալ ունինք թէ Սաբայի Զորին մէջ հայկական վանք մը գոյութիւն ունեցած է: Հայոց Անաստաս վրդ.ի վանօրէից ցուցակին մէջ կը կարդանք. «Այլ վանք Սիւնեաց ի Զորն Սաբայի». այս վանքը անտարակոյս Մար-Սաբայի վանքէն տարբեր էր և հայկական. հետքը կորսուած ուրիշ վանօրէից նման, այս փոքրիկ վանքն ալ, իբ կործանումէն յետոյ, անյիշատակ մնացած է մեր կարծեօք: Սաբայի Զորին հայկական այս վանքը՝ հայազգի Երեմիայի կողմէն կառուցուած վանքը պէտք է ըլլայ: Սիւնեաց անուամբ կը յիշուի այն պատճառաւ որ է. կամ Ը. դարուն, Սիւնիք նորոգած են զայն և կոչուած է իրենց անուամբ: Ս. Տեղեաց մէջ Սիւնեաց նախարարութիւնը ունէր ուրիշ չորս վանքեր եւս, ըստ Անաստաս վարդապետի Ցուցակին:

Գ. Մար-Սաբայի Հայ Միաբանութիւնը Ջեռագիր Ցիշատակարանի մը համաձայն.

Մար-Սաբայի Հայ Միաբանութեան նախնական կազմութենէն մինչև ԺԵ. դարու կէսը նոյն Միաբանութեան պատմական կեանքի մասին ոևէ տեղեկութեան չենք հանդիպած. այլ և այլ ժամանակ նոյն վանքին վրայ տեղի ունեցող յարձակումներուն հետևանքով, Միաբանութիւնը անտարակոյս ունեցած է իր ընդհատները և վանքին վերանորոգման՝ դարձեալ վերսկսած է իր կանոնաւոր կեանքը: Այս պարագան ցոյց կու տայ մեզ հայերէն ձեռագրական յիշատակարան մը, ԺԵ. դարուն, ընդօրինակուած Մար-Սաբայի վանքին մէջ. որմէ կը հասկցուի թէ Հայ Միաբանական կեանքը տեւած է մինչեւ ԺԵ. դարուն կէսը, եւ հաւանաբար վերջ գտած 1639ին, Սերպերուն նոյն վանքէն քաշուելէն յետոյ: Այդ ձեռագրական յիշատակարանը ընդօրինակուած է Հալէպի Ս. Քառասունք եկեղեցւոյն սեպհական Աւետարանէն (թ. 23). նոյնութեամբ զայն կը դնենք հոս.

«. . . . . Յամի ընկնելոյ ընդ ընդրդի Ռուականիս հայկազանց տումարի (904 = 1455), ապրուածնալ եղև ատուածախաս և կենատու տուր Աւետարան Քրիստոսի Ատուածոյն մերոյ: . . . . . Զոր ի ձեռս

զպարտ և ատուտ անուն Սարկաւագի Թարեհոսի ցանկացող եղէք այսմ ատուածախաս մատենի և ատացայ զսա ինձ գանձ անկորստելի և ժրկոնս ժերուցեալ հոգւոյ ինձ. . . . : Բայց արդ ժրեցաս սա յերամբ յոգնանդիր և ատուտ նուն և ժցուն և անարհեստ ժրէրի Թարեհոս ատուտնուն Սարկաւագի: Ի լսե և յընդրէ սարկնակի, ի սահման Սուրբ Քաղաքիս Երուսաղէմի և հուսկատուր Աստուած ի վանս սրբոյն Սաբայի, ընդ հովանեաս սրբոց որ անդ են հանգչեալ:

Դարձեալ ապաղեմ զձեղ զի յիշեսջիք զհոգեւոր եղբայրն ի ջՅովհաննէս որ ընդունելն կոչեաց եւ ընծայեաց զերամբիսն զոր ընդ Փրկչին:

Դարձեալ ձանրատ ա՛վ ատուրբ եղբարք որ ատատ յիշատակ հոգւոյ ժերոյ ընդ ատուրբ Աւետարանս հոգեւոր որդւոյ ժերոյ և ապաւէրդին ինձ տէր Աբրահամ քահանայ տէհանայնի Մելբցոյ. Ատատած ատրճնէ զինէն և ընէ զորդիսն, զի քաղցր անգամ աչխատիցաս հետ ի ժեզ ի մարճատուր պիտոյիցս ձառայութեան անելով:

Ծանրատ ա՛վ ատուրբ եղբարք վկայութեամբ Աբրահամ վարդապետին և տէր Տաճանկանին և տէր Սարգսնին և տէր Հայրապետին որ ատատ զատուրբ աւետարանս յիշատակ հոգւոյ ժերոյ տէր Աբրահամին. երբ ատ կատեցի ի դմանէ դա հանելով կամ գողանալով. զնան Ցատագի ատուկ և ընտանեաց: Թվիդ[ենեն]? Հայոց ՋԻ (= 1471):

Այս յիշատակարանէն որոշապէս կը հասկցուի որ Թադէոս սարկաւագ, իբր հայ միաբան, 1455ին, Սաբայի վանքին մէջ կ'ընդօրինակէ Աւետարան մը, իր անձին համար, աշխատակցութեամբ Ս. Փրկչի միաբան Թուղթ կոկող Ցովհաննէսի՝ իր հոգևոր եղբօրը եւ Մարկոս միայնակեացին, եւ 16 տարի ետքը նոյն Աւետարանը կը նուիրէ իրեն աշակերտին Մսրցի Տէր Աբրահամ քահանային:

Դ. Հայ Միաբանութեան եկեղեցին Մար-Սաբայի մէջ.

Ըստ Սկիւթուպոլսեցւոյն բացատրութեան, ինչպէս տեսանք վերև, Մար-Սաբա Հայոց միաբաններուն բազմութեանը պատճառաւ իր յատկացուցած մատուռը նեղ գալուն համար, յանուն Ս. Աստուածածնի նոր եկեղեցի մը կը չինէ «առաւելագոյն վայելչութեամբ և մեծութեամբ»: 501ին կը կատարուի այս չինուածքին

թիւնը, ոչ թէ միայն անհրաժեշտ պէտքի մը համար, այլ իբր բողոք ընդդէմ Նեստորի։ Այս նորաչէն եկեղեցւոյն նաւակատիքը կը կատարէ Երուսաղէմի Եղիա պատրիարքը, որ աշակերտակից էր և մտերիմը Մար–Սաբայի (Տե՛ս Raymond Génierի Conferances de Saint Etienne, *1910*, էջ 295)։ Պատահած դէպքերուն պատճառաւ կը թուի թէ Հայ Միաբանութեան յատկացուած եկեղեցին փոփոխութեան ենթարկուած է։ Երուսաղէմի Նօթր–Տամի բրօֆէսորներէն 1922ին հրատարակած "La Palestine Guide» խորագրով գրքին մէջ (էջ 323) կ'ըսուի թէ՝ «Աւետման եկեղեցին Սաբայի հայ վանականաց կողմէն չհնուեցաւ. բայց ան չունի այժմ ոևէ յիշատակարան»։ Չգիտենք թէ նոյն հեղինակները ո՞րկէ քաղած են այս տեղեկութիւնը։ Վերջին դարու մեր պատմիչներէն Հանտէ, զոր յիշեցինք, իր Պատմութեան մէջ (էջ 282) Մար–Սաբայի վանքին թուած եկեղեցիներու կարգին կը յիշատակէ Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին և կը յարէ. «Ն– պէտ ոչ ոևէն է ամ ման պ վէ– ճակ»։ Իսկ Խորէն վրդ. Մխիթարեան՝ (յետոյ եպս.) իր Համառօտ Պատմութիւն Երուսաղէմի գործին մէջ (էջ 158), Հանդէսի յիշած եկեղեցիներուն անուններուն մէջ բերելէ յետոյ, կ'աւելցնէ սա՛ խօսքերը. «Ո–ՐՆԵՐՈՒԸ՝ Սբ Ջ–ՈՅ Ա–ՀԱ–ԼԵՑՅ ՈՐ ՀԱՅՈՑ ՆԱԽԱՐԱՆԵՑԻՆ ՀԻՆ– ՈՒԱԾ Է. ԲԱՅՑ ԱՅԺՄ ԲՈԼՈՐՎԻՆ ՓԱՆՔՈՒԱԾ Է»։ Խորէն վրդ.ի այս վերջին ծանօթութեան աղբիւրը մեզ անծանօթ կը մնայ. նոյնիմաստ կրկնութիւն մը ունի նաև Մկրտիչ վրդ. Սրծրունեան իր Ստորագրութիւն Երուսաղէմի գրքին մէջ (էջ 274)։ Տիգրան Սաւալան՝ իր Երուսաղէմի Պատմութեան մէջ, ոեւէ նշանակելի տեղեկութիւն մը չի տար դժբախտաբար. միայն կը գրէ (էջ 298) սա հակիրճ տողերը. «Ի վերայ գմբէթի եկեղեցւոյն որ ի վանս Հ. Սաբայի՝ գտանին երկաթագրեալ անուանիք Հայ վարդապետաց ոմանց. . . եւ գտանին անդ հայերեն հին ձեռագիրք»։ Մեր այցելութեան առթիւ, հակառակ մեր հետաքննութեանց, չը կրցինք տեսնել Սաւալանի յիշած երկաթագիր այդ արձանագրութիւնը. իսկ հայերէն ձեռագրաց գոյութեան ապացոյց է անտարակոյս Հալէպի Ս. Քառասունք եկեղեցւոյն Աւետարանը՝ որուն յիշատակարանը գրինք վերը. իսկ այն Ամերիկացին որ Երուսաղէմի յունաց պատրիարքարանին յուշարէն ձեռագիրները ցուցակագրած է, իր ծուցակին մէջ ցոյց կու տայ թէ կը գտնուին հայերէն 16 ձեռագիրներ՝ որ Մար–Սաբայի մէջ ընդօրինակուած և անկէ փոխադրուած են։

Լ

ԹԷՈԴՈՍԻ ՎԱՆՔԸ, ԱՆՈՐ ՀԱՅԱԶԳԻ ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ, ԵՒ ԻՐԱԿԵՐՏ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

1. Թէոդոսի վանքին տեղագրութիւնը.

Ինչպէս ակնարկած ենք մեր նախընթաց տողերուն մէջ, Մար–Սաբայի մեր ուղեւորութեան առթիւ, հանդիպեցանք նաեւ Աբբա Թէոդոսի վանքը, Մար–Սաբայէն դէպ արեւմուտք վեց քիլօմէթր, իսկ Բեթղեհէմէն նոյն չափ հեռի կը գտնուի դէպ ի արեւելք։ Մար–Սաբայի զառիվերէն 10–20 վայրկեան յետոյ, ուղեւորը կարող կ'ըլլայ տեսնել Թէոդոսի վանքը, չինուած արդաբեւ սարահարթի մը վրայ, հիանալի դիրքով մը և ակնապարար տեսարաններով։ Վանքին սարահարթէն՝ աչաց առջև, գեղեցկորէն կը պարզուի Մեռեալ Ծովը։ Եթէ Մար–Սաբան հաստահիմն չէնքերու խոր վիրապի մը դիրքն ունի, ընդհակառակն Թէոդոսի վանքը գեղազարդ ծաղկաքուրի մը հմայքը կ'ընծայէ։ Վանքին չուրջը գտնուած ընդարձակ բացատները եւ այլ տեղագրական գեղեցկութիւնները ճշդօրէն կ'արդարացնեն բոցակիզեալ խորհրդաւոր խնկամանի մը սիրուն զրոյցը, որուն համաձայն, Սբբա Թէոդոս ընտրած է իր չինելիք վանքին տեղը, իրաւի խունկով տաւտած ուղեւորին համար, ան յարմարագոյն վանքն է, ուր կրնայ գտնել հանգիստ և կազդոյր։ Վանքին այժմու չէնքերը արժէք մը չեն ներկայացներ, թէեւ յայտնի է որ բազմաթիւ ուխտաւորներ եւ վանականներ պարունակող չէնքերու հիմեր դեռ կ'երեւան։ Վանքին արտաքին գոնէն դուրս, դէպ ի Բեթղեհէմ տանող ճանապարհի մուտքը ունի գեղեցիկ ծառուղի մը, և սակաւաթիւ պարտէզներ զարդարանքն են այս վանքին. պատերազմէն յառաջ նորոգութիւն մը ակսուած է, բայց մնացած, և այժմ

ալ աւելի մեծ նորոգութեան մը պէտքը զգալի է, մանաւանդ սա պատճառաւ որ պատերազմի ընթացքին այս վանքը պատնէշ եղած է Պաղեստինը դրաւող անգղիական յաղթապանծ բանակին՝ որուն մէկ ջոկատը հո՛ս ապաստանած՝ կռիւ մղած է ընդդէմ Թրքական զինուորներուն, որ իրենց ռմբաձգութիւններով աւերներ պատճառած են վանքին: Արդէն ոչինչ մնացած է վանքին վաղնջական չէնքերէն, բացի Մոգերու Քարայրեն և Մայր Եկեղեցիեն, որուն գմբէթը դարեր յառաջ քանդուած էր, բայց հնօրեայ պատերը կը մնան, իբր նմոյշ գեղեցիկ ճարտարապետութեան մը: Ինչպէս տեսանք, միայն 3–4 վանականներ կային, և կը զբաղէին վանքին անկարևոր նորոգութիւններով. վերջնոցս ծախքը կը հոգացուէր վանքին պարտէզներուն և արտերուն արդիւնքովը, պակսածը կ'ստանային Երուսաղէմի Ցունաց պատրիարքարանէն: Այս վանքին կրճատեալ արաբերէն անունն է Տէյր Տօզի, կը կոչուի նաև՝ Տէյր Իսկի Սպիյս:

2. Թէոդոսի վաճին պատմութիւնը.

Այս վանքը հիմնած է Աբբայ Թէոդոս կապադովկիացին, Մար–Սաբայի հայրենակիցը. ա՛ն ծնած է 423ին: Բեթլեհէմի եպիսկոպոս Թէոդոր, անոր աշակերտը, իր ուսուցչին Նեստորին մէջ, կը յիշատակէ թէ Թէոդոս ծնած է կապադովկիոյ Մոգարիոս գիւղին մէջ, որ անծանօթ գիւղ մը ըլլալով՝ Թէոդոսի չնորհիւ հանրածանօթ եղած է: Ան 451ին եկած է Երուսաղէմ. ժամանակ մը վերջ ընդհանուր վարիչ կարգուած է Գաթիզմայի վանքին, (Տե՛ս «Հայոց Ս. Աստուածածնի վանքը Բեթղեհէմի ճանապարհին վրայ», էջ 6–12). 460ին եկած հաստատուած է Մոգերու Այր կոչուած տեղը, և հո՛ն 476ին հիմնած է վանք մը ընդարձակ հաստատութիւններով. այնպէս որ մինչև 400 վանականներ ապաստան գտած են հո՛ն. նոյն իսկ Թէոդոսի ժամանակ, վանքը աւելի ընդարձակ չէնքերով եւ ճոխութիւններով պայծառացած էր. հիմնադիրը աւելցուցած էր զանազան արհեստանոցներ՝ ուր վանականք կ'զբաղէին իրենց արհեստներով, և աղքատանոցներ ուր կը կերակրուէին չքաւորք և պանդուխտք: Թէոդոսի օրով, վանքը քաղաքի մը երևոյթն առած էր. ան բո-

լոր հաստատութեանց հոգին դարձած էր, և որ նշանաւոր հանդիսացաւ նաև իր առաքինական առատաձեռնութեամբն: 513–518 ի պաղեստինեան սովին, Թէոդոս «հասարակաց գանձանակն» եղած էր, ինչպէս կը գրէ Մետափրաստ, իր կենսագիրը. ան ժողովրդական դէմք մը եղած էր իր դարուն, լաւագոյն յարաբերութիւններ կը մշակէր Մար–Սաբայի, և այլոց հետ. 529 Յունուար 11ին վախճանեցաւ, գրեթէ հարիւր տարեկան, ժողովրդական բացառիկ յուղարկաւորութեամբ իր մարմինը ամփոփուեցաւ Մոգերու Քարայրին մէջ: Իր հիմնարկութեան տարեդարձի յիշատակը սովորութիւն դարձաւ տօնել Մայիս 6ին և Դեկտ. 2ին, համաձայն Երուսաղէմի ծիսարանին:

Արևելցի դէմք մըն էր Թէոդոս, և ան իր վանքին մէջ մասնաւոր սէր ցոյց կու տար Արևելքէն եկող բոլոր իր հայրենակիցներուն: Իր ժամանակակից կենսագիրը՝ Սկիւթուպոլսեցին կը յիշէ թէ Թէոդոս իր վանքին մէջ հիմնած էր արևելեան վանականաց համար ուրոյն եկեղեցիներ՝ ուր իրենց լեզուաւ կը կատարէին սաղմոսերգութիւն և պատարագ: Այս վանականաց մէջ մեծ թիւ մը կը կազմէին Հայերը, որ ունէին իրենց յատուկ եկեղեցին: Բայց այս առթիւ պէտք է յիշել թէ Ս. Տեղեաց մէջ արևելեան վանականաց յատուկ այդ կանոնական սովորութիւնը կը յիշատակուի նոյն իսկ Ցերոնիմոսի (331–420) օրով. վերջնոյս Ծէ. նամակին մէջ, կը կարդանք հետևեալը. «Ի՞նչ պիտի ըսենք Հայաստանի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Եթովպիոյ, Պոնտոսի և Կապադովկիոյ վանականներով ճոխացեալ երկիրներու մասին. ասոնք կը հաւատարին Եգիպտոսի, Խորին Ասորւոց, Միջագետքի բոլոր այն միայնակեաց խումբերուն որ Արևելքէն ղրկուած են, և ասոնք են որ մեզ կ'ընծայեն ամէն առաքինութեանց տեսակներ. լեզուն տարբեր է, բայց բարեպաշտութիւնը նոյնն է. որքան ազգեր կան աշխարհի մէջ, գրեթէ նոյնքան խումբեր՝ որ կը սաղմոսեն յերուսաղէմ: Այս քաղաքին մէջ այնքան աղօթքի տեղեր կան որ մէկ օր չի բաւեր անոնց այցելութիւն տալու համար. (Տե՛ս F. Lagrange, Lettres choisies de S. Jérome, էջ 160): Ցերոնիմոսի այս չքնաղ տողերը կարելի է կարևոր յիշատակարան մը նկատել հայկական ծիսարանի կազմութեան և Ս. Գրոց, գոնէ Սաղմոսաց, հայ թարգմանութեան նախնականութեան, ե. դարէն յառաջ. մի և նոյն ժամանակ անհերքելի ապացոյց մը թէ

Թէոդոսի վանքին և Ս. Տեղեաց մէջ հայ լեզուաւ սաղմոսերգութեան և պաշտամունքի թոյլտուութիւնը չարունակութիւնն էր նախընթաց տարիներու կանոնական սովորութեանց:

Մինչդեռ այս կէտը փակելով՝ չարունակենք Թէոդոսի վանքին պատմական մասը: Նոյն վանքը 614ին, Պարսից արշաւանաց ժամանակ, չենք կարծեր որ վերջ մնացած ըլլայ աւերումներէ. նոյն ատեն վանքին վանահայրն էր Մոտեստոս, որ Երուսաղէմի աթոռին տեղապահ կարգուելեալ և անոր վիճակուելեալ կործանուած եկեղեցիները վերաշինել: Բնական էր որ Մոտեստոս ամենէն աւելի պիտի անդրադառնար իր վանքին վերանորոգութեան: 808ին Commemoratorium de Casis Dei խորագրով գրուած յիշատակարան մը կը վկայէ թէ այս թուականին, Թէոդոսի վանքին մէջ կ'ապրէին 70 վանականներ. կը նկարագրէ Սարակինոսաց գործած աւերները. իսկ 809 և 813ին, Թէոփանէս պատմիչին համաձայն, նոյն վանքը ամբողջովին աւերակ դարձած էր, կրօնաւորներէն ոմանք փախած են Կիպրոս, այլք Կ. Պոլիս, ուր Միքայէլ կայսրը լաւ ընդունելութիւն ըրած է անոնց: Այս թուականէն յետոյ մասամբ մը կը նորոգուի վանքը և կը սկսի կրօնաւորական կեանքը. այնպէս որ մինչև ԺԲ–ԺԴ դար այցելող յոյն և լատին ուղեգիրներ կանգուն կը գտնեն վանքը. և ԺԵ.ին ան դարձեալ աւերակ վիճակ մը ունեցած է (Տե՛ս Revue de l'Orient Chrétien. 1900, էջ 286–289): Այս կործանումներու մէջ անվնաս կը մնայ միայն Մոգերու Բարայրը, որ եկեղեցիի վերածուած է, յատակը մոզայիք, պատերուն մէջ ագուցուած են Աբբայ Թէոդոսի և ուրիշներու տապանաքարերը, առանց արձանագրութեան, ինչպէս մենք ալ տեսանք. հոն թաղուած են նաև ուրիշ բարեպաշտ կանանց հետ Թէոդոսի մայրը և Մար–Սաբայի մայրը:

Թէոդոսի վանքին մէջ ապրող նշանաւոր վանականները կը ներկայացնենք հոս, Յովհաննէս Մոսքոսի Մարգ հոգևոր գիրքէն քաղելով և իւրաքանչիւրին քով նշանակելով գիրքին ա՛յն գլուխները՝ ուր կը կարդացուին անոնց անուանները.

Ղեւոնդիոս Աբբա (C)
Կոնովն Կիլիկեցի (IV)
Թեոտուղոս, ծեր ղօրական մը՝ որ մենակեաց կ'ըլլայ (XXIII)
Գեորգ Վանական, առաջնորդ Թէոդոսի վանքին (XCII)

Գեորգ Կապադովկիացի (XCII)
Յուլիանոս Աբբայ, եպս. Բոստրայի (XCIV)
Պատրիկիոս, յառաջացեալ ի ծերութեան Հայաստանի Սեբաստիա քաղաքէն: Սա առաջնորդ էր Աբգարեան վանքին (XCV)
Յուլիանոս Ծերև Ասրաթցի (XCVI)
Ստեփանոս Մոկաթացի (XCVII)
Յովհաննիս Անապատական (XCVII)
Հովիւ Եղիա (XIX)
Պետրոս Մեսեմակաց Պոնտացի (C)
Պօղոս Աբբայ Հռոմմայեցի (CI)
Սոփրոնիոս Աբբա Սոփեսեցի (CII)
Աբբայ Սոզոմատիկոս (CII)
Կիւրիլոս կամ Կիրակոս Աբբայ (CII)
Ստեփանիոս Աբբայ, առաջ. Թէոդոսի վանքին (CIII)
Թեոտոսիոս եպս. Կաթիսուղիասոսի (CIV)
Նոնոս Աբբայ (CIV)
Գրիգորիոս Աբբա, առաջ. Թէոդոսի վանքին (CIX)

3. Թէոդոսի վանքին վանահայր հայազգի Սոփրոնիոս.

Մոգերու Բարայրին մեր այցելութեան առթիւ վանականք ցոյց տուին մեզ Թէոդոսի յաջորդ վանահայրը Հայազգի Սոփրոնիոսի գերեզմանը, որուն տապանաքարը, Թէոդոսի գերեզմանին մօտ, ագուցուած էր քարայրին հարաւային պատին: Մեր ուխտը կատարեցինք Սոփրոնիոսի տապանին, որուն վրայ դժբախտաբար չգտանք ոևէ արձանագրութիւն: Բայց հետաքրքրուեցանք գիտնալու ինքնութիւնը այս վաստակաւոր հայ վանականին, որուն կենսագրութիւնը Գերմանացի Hoffmann Usener յաջաբանով մը հրատարակած է 1890ին, Լայբցիկ, Թէոդորի և Սկիւթուպոլսեցւոյն յունարէն բնագրերով: Ահա նոյն կենսագրութեան կարևոր մասը կը գտնենք հոս, թարգմանութեամբ հոգելոյս Տ. Դուրեան Սրբազան Պաարիսէ Հօր. «Աբբայ Թէոդոսի վանքին իրրև առաջնորդ յաջորդեց Սոփրոնիոս, որ վանական բարեկարգութեանց մէջ յայտնի հռչակ ունէր. Սոփրոնիոս հայ էր ազգաւ, Սեբաստիոյ մետրապօլտութեան ենթարկուած Զովէր ազգաւ, Սեբաստիոյ մետրապօլտութեան ենթարկուած Զովմերի կոչուած գիւղէն: Դեռ երիտասարդ՝ թողլով իր հայրենի-

քը՝ երուսաղէմ եկաւ, և բազմաթիւ հայրերու հանդիպելով, և իւրաքանչիւրին վանքն ուսումնասիրելով և այդ տպաւորութիւնը կրելով իր անձին վրայ՝ եկաւ և երանելի Թէոդոսի վանքը մտնելով՝ վանական սքեմն հագաւ, և վանականօրէն կրթուելով և վանական առաքինութիւններէ չըլսպատուած՝ իր վարքին հիմը ըրաւ խոնարհութիւնը և հեզութիւնը: Առաքինասէր ճգնութեան բոլոր փորձերէն անցնելով՝ չա՛տ ու զանազան սպասարկութիւններ կատարեց այդ վանքին մէջ, և յայտնապէս հըրահանգուած ըլլալով՝ վանքին մէջ երկրորդ եղաւ 15 տարիներ, և ըստ այսմ հաւանութեամբ մեծ աբբային Թէոդոսի՝ անոր վախճանումէն յետոյ ստանձնեց վանքին առաջնորդութիւնը: Երանելին Սոփրոնիոս հօրեղբօրորդի մը ունէր Մամաս անունով: Ս.յս Մամասը երիտասարդութեան մէջ՝ արկածի մը հետեւանքով, ներքինացուած էր բժիշկներու ձեռամբ: Բիւզանդիոն երթալով՝ Անաստաս թագաւորին ան ևկապան եղաւ, և հետզհետէ յառաջդիմելով հրամանատարի պաշտօնին ալ բարձրացաւ: Ասիկա չատ ճոխ ու առատ նուէրներ ըրաւ վանքին: Ս.յդ նուէրներուն չընորհիւ՝ սուրբն Սոփրոնիոս քառապատիկ ընդարձակութեամբ լայնցուց վանքը, երանելի Թէոդոսի ննջումէն վերջը: Ի հիմանէ չինեց նոյն վանքին մէջ եկեղեցի մը յանուն Ս.մէնօրհնեալ Սուրբ Աստուածածնի և միշտ կուսին Մարիամու: Բայց ի՛նչ հարկ որ ամէն ինչ թուեմ մի առ մի: Սոփրոնիոսի աշխատանքներն ու բարեկարգութիւնները մեծապէս փայլեցան երանելի աբբայ Թէոդոսի վանքին մէջ. վասն զի ոչ միայն տարուէ տարի աւելցուած չէնքերով և եկամուտներով հարստացուց զայն, այլ և անոր մէջ եռապատիկ բազմացուց վանականներու թիւը. և համառօտ խօսելով՝ 14 տարի և 2 ամիս բարեօք կառավարելէ յետոյ այդ վանքը, ուրախ սրտով մեռաւ 543ին, մարտ ամսու 21ին:

Երբ մօտ էր վախճանելու՝ ըսաւ իր մօտ կեցող ու լացող աշակերտին. «մի՛ ցաւիր որդեակս, եթէ երբեք համարձակութիւն գտնեմ, եօթներորդ օրը կ'առնեմ քեզ, որպէսզի ինծի հետ ըլլաս հանգստեան տեղւոյն մէջ», ինչ որ պատահեցաւ. վասն զի եօթներորդ օրը մեռաւ աշակերտը, ու ամէնքը վերահասու եղան Սոփրոնիոսի համարձակութեանը Աստուծոյ մօտ» (Տե՛ս քնապիրը 111–3): Ս.յս տողերը ինքնին պերճախօս են ճանչցնելու համար հայազգի Սոփրոնիոսի իր սրբակեաց կեանքին, գործունէութեան և Թէոդոսի վանքին վերաբերութեամբ կատարուած չինարար աշխատանքին մէջ:

4. Հայազգի Սոփրոնիոսի իւրակերս մայր եկեղեցին.

Մենք տեսանք արդէն թէ ժե. դարուն կործանուած էին Թէոդոսի վանքին եկեղեցիները եւ ուրիշ հաստատութիւնները. աւերակի կոյտ մը դարձած էր ան եւ վերջին ժամանակները միայն սրտցաւ միաբաններ ձեռնարկած են կործանումէ ազատ մնացած Ս. Աստուածածնի մայր եկեղեցւոյ չորս պատերն և եկեղեցին իր ամբողջութեամբ կառուցուածքի հին ոճովը վերաշինել, բայց գործը երեսի վրայ մնացած է նիւթական պատճառներով:

Ս.յս կիսականգուն եկեղեցին անտարակոյս հայազգի Սոփրոնիոսի չինել տուածն է, զոր կը յիշատակէ իր կենսագիրը: Սոյն եկեղեցիին ճարտարապետական յօրինուածքէն յայտնի է թէ հայու ձեռքով չինուած է, ճարտարապետը հայ մըն է, ի՞նչպէս. — արդէն վերի թարգմանուած հատուածէն տեսանք, պատմականօրէն յայտնի է հայազգի Սոփրոնիոսի յաջորդութիւնը՝ Թէոդոսի վանքին վանահայրութեան, եւ անոր առատաձեռնութեամբ նոյն մայր եկեղեցւոյն շինութիւնը. Սոփրոնիոսի նման Հայաստանցի մը պիտի փափաքէր որ իր ձեռակերտը ըլլար հայկեցի, հայաչէն. ուստի այն ճարտարապետական ոճը՝ զոր տեսած էր իր հայրենիքին՝ Սեբաստիոյ մէջ, պիտի մշտնջենաւորէր իր վանքին մէջ ալ: Անշուշտ այս բացատրութիւնը չատ համոզիչ պիտի չը թուէր, եթէ աւելի գօրաւորագոյն փաստ մը կամ գիտական ապացոյց մը ի ձեռին չունենայինք. այդ փաստը կը հայթայթէ մեզ Աւստրիացի գիտնական մը՝ J. Strzygowski: Ան 1901 ին երուսաղէմ եկած, այցելած է մեր վանքը. տեսակցած է հանգուցեալ Վահագետեան Ցարութիւն պատրիարքին հետ. տեսած է Ս. Յակոբեանց վանքին ձեռագրաց մատենադարանը եւ հետաքրքրուած է վանքին և անոր հնութեանց մասին. յիշատակագիրը, զոր զետեղուած կը տեսնենք «Հայկական Ճարտարապետութեան» վերաբերեալ իր մէկ գերմաներէն հոյակապ ուսումնասիրութեան մէջ (էջ 502), զոր հրատարակած է 1918ին,

ծանօթ հայ ճարտարապետ Թորոս Թորամանեանի գործակցութեամբ։ J. Strzygowski իր նոյն գրքին մէջ (էջ 502–4) մեզ կը լուսաբանէ թէ Թէոդոսի կիսակործան եկեղեցին հայ ճարտարապետի ձեռքով չինուած է, և ունի հայկական մասնաւոր ոճ մը։ Հետեւեալն է անոր լուսաբանութեանց իմաստը. Եգիպտական, Ասորական, Միջագետաց եւ Արեւմտեան ճարտարապետութեան մէջ եկեղեցիին գմբէթը կը զետեղեն չէնքին ո՛չ թէ «մէջ տեղը» այլ կամ արեւելեան կողմը, կոզակին և գասին մօտերը, և կամ արեւմտեան կողմը՝ չէնքին անդաստակին վրայ. իսկ հայ ճարտարապետը՝ եկեղեցւոյ հիմնարկութեան չսկսած, լրջօրէն կը մտածէ գմբէթին չինութեան վրայ. այդ պարագան, անոր համար օրէնք մը, էական սկզբունք մըն է, որպէս զի «գմբէթը չէնքին մէջ տեղը» ըլլայ (Der kuppel du Mitte). դարձեալ, հայ վարպետին համար, գմբէթը չէնքին ջիղն է. Թէոդոսի վանքին Ս. կուսի մայր եկեղեցւոյն գմբէթը ճիշտ «մէջ տեղն» է, նման Հայաստանի եկեղեցիներուն, ուստի նոյն եկեղեցիին չինել տուողին հայազգի ըլլալը, եւ հայ ճարտարապետութեան օրէնքին համաձայն, եկեղեցւոյ գմբէթը ճշդօրէն «մէջ տեղը» ըլլալը նկատի առնելով՝ J. Strzygowski կը հարցնէ թէ չե՞նք հակիր ընդունել թէ նոյն եկեղեցին չինողները Հայեր էին. եկեղեցին հայաչէն էր։ Ցիշեալ գիտուընին յատակագիծը բաղդատելով մեր Մայր Մաշտոցին եկեղեցեաց «հիմնարկութեան» յատակագծին հետ, ըստ ամենայնի իրաւունք կու տանք յարգելի գիտնականին լուսաբանութեանց եւ գիտական ճշդումներուն, մեր ականատեսի վկայութեամբ ևս հաստատելով թէ Թէոդոսի վանքին եկեղեցին չինող ճարտարապետը հայ մըն է և ճշդօրէն հայաչէն։

Մենք գրեցինք այս տողերը, որքան քրիստոնէական այս հին հաստատութիւնը ծանօթացնելու տենչով, նոյնքան և աւելի հայ պատմագրութեան սեպհական ծիրանին հագցնելու մեծին Սեբեոսիոյ զաւակներէն մէկուն՝ հայազգի Սոփրոնիոսի՝ որ իր կազմակերպիչ ոգւոյն և հանճարովը յաջողած է ոչ միայն մեծ ծառայութիւն մատուցանել պատկանած վանքին և Երուսաղէմի Ս.նապատին, այլ նաեւ իր հայրենի երկրին հոգեւոր կեանքը եւ գեղարուեստի գեղեցկութիւնները չքեղօրէն պայծառացնել մինչեւ Պաղեստինի խորը, ի պանծացումն այն ցեղին որմէ սերած է ինքը։

Լ Ա

ՔՈԶԻԲԱՅԻ ՎԱՆՔԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՀԱՅ ՄԻԱԲԱՆՆԵՐԸ

1. Ո՞ւր կը գտնուի Քոզիբայի (Coziva) վանքը.

Ռուսաղէմի Դանիէլ կրօնաւորին Ուղեգրութեան համաձայն, Երուսաղէմէն մինչեւ Յորդանան քսան և վեց վերստ է. իսկ մինչեւ Քոզիբա՝ տասն և հինգ վերստ. ան կը գտնուի խորունկ հեղեղատի մը մօտ, ճանապարհին ձախ կողմը։ Քոզիբայէն մինչեւ Երիքով հինգ վերստ է, և Երիքովէն մինչեւ Յորդանան՝ վեց վերստ։ Հեղեղատը կը թաւալի սեպացեալ ժայռերէ կազմուած մթաստուեր ձորի մը մէջ։ Այդ ժայռերու մէջ քարայրներ կան, ուր երբեմն կը բնակէին անապատականներ, որոնք հաստատած են հոն վանք մը, զոր Յոյներ կ՚անուանեն Քոզիբա։ Այս վանքը անդունդի մը վրայ գոգցես ծիծեռնակի բոյնի մը նման կառչած է լերան կողքին։

2. Ի՞նչ անունով կառուցուած է Քոզիբայի վանքը եւ ի՞նչ է ծագումը.

Քոզիբայի վանքը սխալ սովորութեամբ մը՝ իններորդ դարուն Ս. Սաուաածածնի, և յետին ժամանակներու մէջ, Ս. Գէորգի անունով կ՚անուանակոչեն. վանքին արաբական անունն է Տէյր էլ Քէղդ։ Վանքին մէջ, հին դարերէն սկսեալ, պատերուն վրայ գոյութիւն ունեցող Ս. կուսի հօր Ս. Յովակիմայ պատկերները կը վկայեն թէ վանքը կառուցուած է անոր անունով։ Յոյները կը վկայեն թէ վանքը կառուցուած է անոր անունով։ Յունական կոթոս Սաաքեոյն անվաւերական համարուած աւետարանին մէջ կը կարդանք թէ Ս. կուսի հօր՝ Յովակիմայ անպտուղութեան և մօր՝ Աննայի ամլութեան պատճառաւ սրտաբեկութիւն մը կար Ս. կուսի ծնողաց տան մէջ։ Յովակիմ, երբ զոհ մատուցանելու

համար տաճար կը դիմէ, հակառակ իր բարեպաշտութեան, կը մերժուի. ան տխրութեամբ համակուած՝ կ'ուզէր անապատ քաշուիլ և առանձնանալ: Ինքը Երուսաղէմացի էր և Ցուդայի ցեղէն. հարուստ էր և ունէր բազմաթիւ հօտեր: Հրեչտակը անապատին մէջ աւետեց Յովակիմայ Ս. Կուսին ծնունդը. մինոյն ներշնչմամբ լեցուած՝ Աննան ալ անոր կ'սպասէր տաճարին դրան առջև. ամլութեան և անզաւակութեան նախատինքը այլևս վերցուած էր անոնցմէ:

Երուսաղէմի և չրջակայից մէջ գտնուած վանքեր ու եկեղեցիներ ընդհանրապէս կառուցուած են Քրիստոսի Տնօրինական Ս. Տեղերու և կամ մարտիրոսներու դամբարաններուն ու սրբոց փոխադրուած նչխարներուն ամփոփուած տեղերուն վրայ: Յակոբու նախաւետարանը, թէև եկեղեցին վաւերական չէ նկատած ու մերժած է զայն, բայց ինչպէս կ'երևի քրիստոնէական հնախօսութեան պատմութենէն, նախնի քրիստոնեայք օգտուած են այդ անվաւերականին ինչ ինչ հատուածներէն, որոնց պատմուածքները ունեցած են իրենց չինիչ կողմերը, ու անոնք անվարան օգտուած են անոնցմէ ու համաձայն անոնց իմաստներուն եկեղեցիներ ու վանքեր ալ հաստատած են. այս պարագան անժըխտելի է պատմականօրէն: Մենք ասկէ յառաջ գրած ենք այս մասին ու հաստատած ենք «Հայոց Ս. Աստուածածնի վանքը, Բեթղեհէմի մանուկներուն վրայ» հատուածին մէջ (տեսնել աշխատութեանս էջ 6–12), ինչպէս նաև Տաթևի մեր յօդուածը, Ս. Գրոց անվաւերական գրեանք անունով, 1928, էջ 111–20, և պարզած ենք թէ նոյն անվաւեր գրուածքներն ալ նկատի առնուած են նախնի քրիստոնեաներէն կառուցանելու վանքեր և եկեղեցիներ: Բողիբայի վանքը այդ կարգի վանքերէն մին է և չատ հին ժամանակներու մէջ կառուցուած: Երիքովի ճանապարհին վրայ՝ Ս. Կուսի հօր Ս. Յովակիմայ առանձնացած անապատն էր Բողիբան: Յովակիմ քանի որ Երուսաղէմացի էր, անկասկած ան մինչև Երիքովի ուղղութեամբ: Ը. դարու եպիսկոպոս մը, Յովհաննէս Եւթիայ, իր մէկ քարոզին մէջ այս պարագան կը յիչէ ու կը խօսի Աւետումն Յովակիմայ կոչուած տօնին վրայ, որ բիւզանդացւոց օրերուն հաստատուած տօնախմբութիւն մըն էր, ու ան չի կրկներ Յովակիմայ առանձնացած տեղւոյն նկատմամբ յիչուած անապատ բառը, այլ կը տայ անոր նաև ղեռ բառը. վասն զի Բողիբայի դիրքին համար

խիստ լաւ կը յարմարին անապատ և ղեռ բառերը: Միևնոյն ժամանակ պէտք է ընդունիլ թէ Բողիբայի վանքը չատ հին է ու անոր ծագումը՝ անյայտ: Եւագր եկեղեցական պատմիչը (դ. 7) կը յիչէ Բողիբացին, Ջ. դարուն սկիզբը, որ առաջ անապատական էր նոյն վանքին մէջ (յետոյ եպս. Պաղեստինի Կեսարիոյ): Եւագրի խօսքերը սակայն, չեն բացատրեր Բողիբայի ծագումը, և նոյն իսկ Յովհաննէս Բողիբացիին օրով տակաւին եկեղեցի չէր հաստատուած հոն, այլ միայն միայնակեացներու բնակավայր մըն էր ան (laure). բայ աստի, Բողիբան աւելի հին էր Եւթիմիոսի, Թէոդոսի և Սաբայի վանքերէն: Է. դարուն համաքաղաքացի երկու կրօնաւորներ, Սոփրոնիոս և Յովհաննէս Մոսքոս, բարեպաշտական ուխտաւորութեամբ մը կ'այցելեն Պաղեստինի և Եգիպտոսի վանքերը, մասնաւորապէս կ'այցելեն Բողիբայի վանքը, որ նոյն դարուն այլևս իր նպատակին գոյութիւնը ունեցած՝ վանական հաստատութիւն մըն էր եկեղեցիով, գերեզմանատունով և վանականաց բնակարաններով. ուրեմն պէտք կ'ըլլայ ընդունիլ թէ Բողիբան, թէև անապատականներու իբր ճգնարան հնագոյն ժամանակաց մթութեան մէջ մնացած է, բայց իբր մենաստան սկզբնաւորուած է Է. դարուն: Ս. Յովակիմայ անունը կ'երևնայ վանական եպիսկոպոսի հետ: Ս. Երկրի վերաբերեալ իր նկարագրութիւնը գրեթէ կ'սկսի ԺԲ. դարէն. ինքը երուսաղէմացի էր, հետևաբար եկեղեցին աւանդութիւններուն վրայ ճչգրիտ տեղեկութիւններ կրնար տալ: Եպիփան՝ երկրաւոր դրախտը կը դնէր Բողիբայի դիմացը. «Բեթանիոյ արևելեան կողմը, տասներկու մղոն հեռի, կար եկեղեցի մը. այն տեղին վրայ՝ ուր Սգամ եկած էր նասիլ, ողբալու համար երկրաւոր դրախտը կորնցուցած ըլլալուն հետևանքով»: Ան չետոյ կ'աւելցնէ թէ «այս եկեղեցիին մօտ էր Յովակիմայ տունը, որ է վանքը: Վանքին արևելեան կողմը չորս մղոն հեռաւորութեամբ կը գտնուէր Երիքովը». այս նկարագրութեան ճիչդ տեղը կը գտնուէր Բողիբան, և այս աւանդութիւնն ալ չատ հին է:

3. Բողիբայի գերեզմանատունը.

Բողիբայի գերեզմանատունը գտնուած է վերջին դարու կիսուն, բայց դժբախտաբար պէտք եղած ուչադրութիւնը չէր ընծ

ծայուած անոր: Երուսաղէմի Յունաց Պատրիարքարանի մատենադարանապետ և աւագ սարկաւագ Կղէոպա Քօյիքիլիտէս (յետոյ եպս. Նազարէթի, բայց այժմ վախճանեալ) միայն 1901 ին ուսումնասիրութիւն մը գրած է անոր նկատմամբ: Այս գերեզմանատունը ստորերկրեայ բնակարան և ընդարձակ քարայր մըն է, ուր փորուած են գերեզմաններ: Գրեթէ 150 մեռելներու անուններ գրոչմուած են նոյն գերեզմաններու առաստաղին ու պատերուն վրայ, հոյակապ մեռելամատեան մը՝ ուր մէջ գրեթէ իւրաքանչիւր անունի քով նշանակուած է մեռելին տիւղոսը, ազգատոհմը, տարիքը և մահուան թուականը, յիշատակելով ամիսը և ընդիկտիոնը (indiction), բայց ոչ երբեք տարին: Այդ անուններուն մէջ կը գտնուին եպիսկոպոսներ, պարզ վանականներ, նոյն իսկ երեք սարկաւագուհիներ: Յիշատակարանին թուականը գտնելու համար Կղէոպա աւագ սարկաւագը կը դիմէ հնագրութեան (paléographie) և միևնոյն ժամանակ մէջ կը բերէ զանազան պատմական փաստեր, որոնցմէ այս եզրակացութեան կը հասնի թէ նոյն գերեզմանատունը ե. դարու վախճանէն սկսեալ վանքին յատկացուած էր մինչև ժԲ. դարու սկիզբը:

Կղէոպայի հրատարակած մենագրութիւնը ունի Ներածութիւն մը՝ ուր կը համառօտէ Բոզիբայի լեցական և վանական վիճակներու պատմութիւնը, յետոյ կը գրէ կենսագրութիւնները Բոզիբացի Յովհաննէսին և Գէորգ Կիպրացիին, որոնք վանական այս մեծ կեդրոնին երկու գլխաւոր փառքերը եղած են, և նոյն վանքի վերաբերութեամբ հատուածներ մէջ կը բերէ Յովհաննիկա Մոսխոսկի, Կիւրեղ Սկիւրուպղսկիի ու Եւագրիոս: Գերեզմանատունէն զատ, Կղէոպա կը խօսի Ուասի Բիդիէն Բոզիբա բերուած ջրի ճանապարհի մասին: Ան կը մատնանշէ այլ եւ այլ լեզուով արձանագրութիւններ, որոնց մէկ քանին աստիճանէ են և չատ հին կը թուին: Նոյն հեղինակը քանի մը տարի առաջ ալ հրատարակեց Բոզիբայի մէջ գտնուած մոզայիք մը, որ կը կրկնէ յունարէն արձանագրութիւն մը:

Յարգելի հեղինակին այս ուսումնասիրութիւններէն կը հասկցուի որ Բոզիբայի գերեզմանատան մէջ թաղուած են զանազան ազգութիւններէն այլ և այլ ննջեցեալներ, որ մահուամբ եղբայրացած ու հոն ամփոփուած են. այսպէս, Հայեր, Իտալացիներ, Կիլիկեցիներ, Միջագետացիներ, Արաբներ, Հռովմայեցիներ,

Դալմացիներ, Ասկալոնացիներ, Մայումցիներ, Տիւրացիներ, Սիտիոֆացիներ, Դամասկացիներ, Եգիպտացիներ, Կապադովկիացիներ, Եղդադացիներ, ինչպէս նաև մէկ Թեսաղոնիկեցի, մէկ Հնդիկ, մէկ Սարակինոս եւ մէկ Արեթուսացի:

4. Բոզիբայի վանքին հայ միաբանները.

Վերև գրեցինք որ Բոզիբայի վանքը Բոզիբացի Յովհաննէսի օրով (* 532) տակաւին խուցերէ բաղկացեալ հաստատութիւն մըն էր, է. դարուն էր որ հոն կը չինուի վանք ու եկեղեցի, կը ծաղկին նշանաւոր վանականներ՝ Բոզիբացին Գէորգ (* 625) և Անաոն, որ գրած է առաջնոյն վարքը: Բոզիբան՝ է. դարուն իր պայծառութեան գէնիթին վրայ կը գտնուէր, յետոյ տակաւ առ տակաւ անչքացաւ ու մինչև ԺԲ. դար թէև գոյութիւն ունէր, սակայն նոյն ժամանակէն սկսեալ քայքայուեցաւ և վերջին տարիներուն միայն նորոգուեցաւ: Վանքին պատմական գերեզմանատան մէջ ամփոփուած ննջեցեալոց արձանագրուած անուններէն կը հետևցնենք վանքին զարգացման թուականը, որ ժամանակ հաւաքուած էին բազմաթիւ երկիրներէ ու ազգութիւններէ վանականներ, որոնք թէև ապաստանած օտար հաստատութեան մը հովանիին տակ, բայց կը պահէին իրենց կրօնական դաւանութիւնը: Վերոյիշեալ հեղինակին այն կարծիքը թէ անոնք յունադաւանութիւնը ընդունած էին ու այդ հանգամանքով միայն կը մնային Բոզիբայի մէջ, ուշիղ չենք գտներ ա՛յն փաստերով որ իրեն ալ անտարակոյս անծանօթ չեն: Սիոնի մէջ և այլուր մեր հրատարակած յօդուածներով ըստ բաւականի պատմականօրէն հասկցուցինք թէ Հայոց եկեղեցին Երուսաղէմի և չրջակայից օտար վանքերու մէջ՝ ի հնուէն ունեցած է հայ միաբաններ, որոնք իրենց դաւանութեամբն ապրած են, իրենց լեզուովը աղօթած ու սաղմոսած են ուրոյն եկեղեցիի մը մէջ, թոյլտուութեամբ օտար վանքերու առաջնորդներուն: Այս մասին ամենէն հին վկայութիւնը կու տայ Յերոնիմոս: Ընթերցողը երբ կը կարդայ Սիոնի անցեալ տարուան էջերուն մէջ մեր յօդուածներով պարզուած և գրքիս մէջ ամփոփուած պատմական փաստերը, պիտի տեսնէ որ Գաթիզմայի (Սիոն, 1927, էջ 109–

112), Սաբայի (անդ. 1927, էջ 366–372, 1928, էջ 16–19). Թեոդոսի (անդ. 1928, էջ 42–46), Եւթիմիոսի (անդ. 1928, էջ 364–367), Սինայի (Տարեւ, 1926, Թ. 2338–39) վանքերու մէջ յանուանէ յիշելով հայ միաբաններ՝ նկարագրած ենք անոնց պատմական կեցցաղը ու դաւանական վիճակը: Երուսաղէմի օտար վանքերու մէջ հայ վանականութեան այս որոշ հանգամանքը՝ հայ եկեղեցական մատենագրութեան համար յիշատակելի պարագայ մըն է և պատմական նորատաց տեղեկութիւն մը, որ անտարակոյս ուշադիր պրպտումներով և աշխատանքներով պիտի ճոխանայ ի պատիւ հայ քրիստոնէութեան:

Քոզիբայի գերեզմանատան ննջեցելոց արձանագրութիւններէն հասկցուած է թէ հոն ուրիշներու հետ խառնուած և թաղուած են հայազգի երկու միաբաններ ևս, հայ իսիանայ մը և Յովհաննէս անուն հայ սարկաւագ մը: Հաւանական է որ հոն ուրիշ հայ միաբաններ ալ թաղուած ըլլան, բայց արձանագրութիւն չունին: Այս երկու հայ միաբաններու մասին կղէոպա սարկաւագ հետեւեալ կարծիքը կը յայտնէ, ըսելով թէ նոյն գերեզմանատան մէջ թաղուած հայ միաբանները ո՛չ թէ Քազկեդոնի ժողովէն առաջ, այլ յետոյ թաղուած են, երբ դեռ իրենց հերձուածը(?) ոչ ընդհանրացած և ոչ ալ դրութեան մը վերածուած էր իրենց մէջ: Ցիշեալը անոնց մասին կը մտածէ երկու բան, անոնք կամ ա՛յն հայերէն են որոնք հաւատարիմ մնացեր են օրթոտոքս եկեղեցիին ծոցին մէջ, երբ միաբնակութեան դէմ հալածանքը սկսաւ Պաղեստինի մէջ և հերձուածը դադրեցաւ մեծ վանահայրերուն՝ Եւթիմիոսի, Թէոդոսի, Սաբայի և ուրիշներու չնորհիւ, և կա՛մ անոնցմէ էին, որոնք բիւզանդական պետութեան սահմաններուն բնակիչներ ըլլալով՝ Հերակլի օրերուն մըտան կաթողիկէ եկեղեցին, երբ կայսրը յաղթանակաւ դարձաւ Պարսկաստանէն և կարնոյ մէջ 628ին դումարեց ա՛յն ժողովը որ կարճ ժամանակի մը համար միայն երկու կողմերը միացուց:

Այս բացատրութիւնները մեր կարծեօք բնաւ հիմնաւոր չեն, վասն զի Քոզիբայի հայ վանականներուն և նոյն իսկ անխտիր բոլոր վանականներուն համար այն ատեններ անծանօթ էին վարդապետական իմաստներու տարբերութիւնները, անոնք ամենքն ալ եղբայրացած էին մէկ յարկի տակ: Եւ յետոյ վերև մեր թուած գրուածքներուն մէջ պատմականօրէն պարզած ենք թէ

հայ վանականներ Պաղեստինի օրթոտոքս վանքերուն մէջ բնակելով՝ խառնուած են տարբեր ազգութեանց վանականներուն հետ, բայց անոնք իրենց սեպհական եկեղեցիներուն մէջ իրենց լեզուովը կը կատարէին պաշտամունք, կ'աղօթէին, կը սաղմոսէին, կը հետեւէին ձեռական աշխատանքի և գրչութեան արհեստին, և ասոր կը վկայեն ա՛յն բազմաթիւ գրչագիրները, որ կը մնային Երուսաղէմի, Մար–Սաբայի, Սինայի և վերին Եգիպտոսի անապատներուն մէջ, լինչպէս այլուր գրած ենք (Տարեւ, 1929, էջ 39–50). ամուր կերպով կը պահէին Հայ եկեղեցիին դաւանութիւնը, առանց զատուելու ընդհանուր եղբայրակցութենէն. անոնք հայ կը մնային միեւնոյն նուիրական յարկին տակ. և այս պարագան տարօրինակ երեւոյթ մը չէր կրնար ըլլալ, քանի որ հին օրերէ սկսեալ այլեւայլ ազգերու վանականները թէ՛ Երուսաղէմի և թէ՛ չորս կաթոլիկական Տնօրինական Ս. Տեղերու մէջ կը պահէին միեւնոյն քրիստոնէական եղբայրակցութիւնը, անխտրօրէն մասնակցելով օրուան պաշտամունքներուն և արարողութեանց:

Այս եղանակաւ էր որ ի հնումն Քոզիբայի վանքին նաւակատիքի տօնադարձը, ըստ Երուսաղէմի ծիսարանին, հանդիսաւորապէս կը կատարուէր Յունուար 18ին (R. B. 1914, էջ 461): Ի զուր Abbé Martigny իր Dictionnaire des Antiquités chrétiennes գիրքին մէջ (էջ 318) կը պնդէ թէ Ս. Յովակիմայ տօնը Թ. դարուն միայն հաստատուած է, և թէ Ս. Կուսի ծնողաց անունը չ. դարէն առաջ միայն աւանդավէպ մը կը նկատէ. բայց յիշեալ հեղինակը եթէ տեղեակ ըլլար Արեւելեան եկեղեցիին դաւանաբանական և Քոզիբայի վանքին պատերուն վրայ նկարուած Ս. Յովակիմայ պատկերներուն և անոր անուան կառուցուած հնադարեան վանքին և եկեղեցիին, ապահովաբար պիտի չհամարձակէր գրել այդ տողերը:

ԼԲ

Ս. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՄԿՐՏՉԻ ՎԱՆՔԸ ՆԱՊԼՈՒՍԻ ՄԷՋ

Նապլուս քաղաքը կը գտնուի Կեդրոնական Պաղեստինի մէջ. անոր հարաւն է Քարիզիմ եւ հիւսիսը՝ Գերազ լեռը: Հին Սիւքէմէն՝ դէպ ի արեւելք մէկ քիլոմէթր է. կ'ոռոգեն զայն բազմաթիւ ընտիր աղբերակներ՝ որոնց գլխաւորը Քարիզիմի ստորոտէն բղխելով՝ կը կոչուի Բաս էլ-Այն: Նապլուսը պարիսպով մը չրջապատուած է եւ ունի բազմաթիւ դռներ, որոնց գլխաւորներէն մին՝ կը բացուի արեւելք եւ միւսը՝ արեւմուտք: Նապլուսի բնակչութիւնը կը բաղկանայ Իսլամներէ, Ցոյներէ, Հրեաներէ, Սամարացիներէ եւ Լատիններէ:

Նապլուսի վրայ տեղեկութիւններ կու տան արաբ աշխարհագիրներն ալ, ի մէջ այլոց, Եագուբ (1225) եւ Տիւմաֆի (1300). Եագուբ հետեւեալ կերպով կը գրէ. «Նապլուս նշանաւոր քաղաք մ'է Պաղեստինի մէջ. ան չինուած է երկու լեռներու մէջ, չայնութիւն չունի, նեղուածք է, բայց երկայնութիւն ունի. Նապլուս չրառատ է, վասն զի կոթնած է լերան. որուն հողը քարուտ է: Նապլուսէն Երուսաղէմ 10 մղոն է: Քաղաքը ընդարձակ հողեր ունի և գեղեցիկ չրջակայք մը, ամէնքն ալ չինուած Ս. Լեռան մօտ: Նապլուսի եռւի կողմը կը գտնուի լեռ մը, ուր Ադամ, ինչպէս կը պատմեն, երկիրպագելով աղօթեց, և հոն կայ լեռ մը՝ ուր ըստ հրէական հաւատալեաց, Աբրահամ զոհ ըրաւ հոն և զոհն էր Իսահակը: Հրէայք մեծ յարգանք ունին հանդէպ այս լեռան, և զայն Քարիզիմ կը կոչեն: Նապլուսի մէջ կը բնակին Սամարացիներ և որոնք միչտ հոն կը մնան, և դուրս կ'ելլեն միայն վաճառականութեան և չահու նպատակաւ: Սամարացիները Հրէից մէկ աղանդը կը կազմեն: Անոնք Նապլուսի մէջ ունին ընդարձակ մզկիթ մը (1225), անոր համար քաղաքը կը կոչուի Էլ-Գուսս. անոնք Երուսաղէմը կը նզովեն և երբ անոնցմէ մին ուխտուի հոն երթալ, քար մը կ'առնէ և զայն

կը նետէ Երուսաղէմի դէմ: Քարիզիմը կը յիշատակուի Հընգամատեանին մէջ. Սամարացիները դէպ ի անոր կեցած կ'աղօթեն: Հոն կայ աղբիւր մը՝ որուն այրը կը պատուեն եւ կ'այցելեն անոր ներսը, և այդ պատճառաւ է որ Նապլուսի մէջ չատ Սամարացիներ կը գտնուին»:

Տիմասքիին խօսքերն են. «Նապլուսը Սամարիոյ գաւառին մէջ կը գտնուի: Շատ բարեբեր եւ հաճելի քաղաք մ'է երկու լեռներու միջև ընդարձակօրէն չինուած: Ան ունի առատ վազուն ջուր և ընտիր բաղնիքներ. նաեւ գեղեցիկ մզկիթ մը՝ ուր չաբունակ գիչեր և ցերեկ Դուրան կը կարդացուի չատուկ մարդերու միջոցաւ: Քաղաքը կը նմանի պարտէզներով պալատի մը: Անոր ձիթենիներէն հանուած իւղը կը տարուի Եգիպտոս, Սիւրիա, Հիճազ և Արաբիոյ անապատը: Նոյն իւղէն տարին հազար գանթարի չափ կը տարուի նաև Դամասկոս՝ Օմիատեան մզկիթին գործածութեան համար: Նոյն իւղէն կը չինեն նաև առաջնակարգ օչարակ, որ կ'արտածուի ուրիչ տեղեր և Միջերկրական կղզիները: Նապլուսի մէջ կ'ապի գեղնորակ սեխ մը՝ քաղցր քան ուրիչ տեղերունը: Հոն կան երկու լեռներ՝ որ կը կոչուին Ճէպէլը Զէյթա՝ որուն Սամարացիները ուխտի կ'երթան. հոն գոհ կը մատուցանեն, գառնուկներ կը մորթեն և կ'այրեն անոնց միսը: Հոն կան չատ Սամարացիներ ուրիչ տեղերէ ասելի: Կ'ըսուի թէ՝ երբ Իսլամ մը, Հրեայ մը, Սամարացի մը եւ Քրիստոնեայ մը ճանապարհի վրայ կը հանդիպին, Սամարացին նախամեծար կը համարի ընկերանալ Իսլամին հետ»: Իպն Պաթութահ արաբ աչխարհագիրը այցելած է հոն 1355ին (Տե՛ս "Palestine under the Moslems». էջ 512–14): Միւճիր էտ-տին կը գրէ թէ Նապլուսի գիտուններէն մին էր Ապո՛ւլ Ֆէդհ Նասր իպն Իպրահիմ իպն Նասր էլ Մուգատտեսի էն Նապլուսի, Շաֆիիդ, և հեղինակ բազմաթիւ գործերու. ան երկար ատեն Երուսաղէմ բնակած է. իր երկասիրութիւններն ասոնք են. Թահտիպ, Քիթապ էլ թագրիպ, Քիթապ էլ Ֆօզուլ, Քիթապ էլ Քաֆի: Ան ունի նաև մեկնաբանական գրուածքներ: 1097ին մեռած է Դամասկոսի մէջ եւ թաղուած է Պապ-էս-Սաղիր (Տե՛ս թրգմ. Sauvaireի, էջ 64–5):

1. Նապլուսը Սիւքարը չէ. Քրիստոնէական քարոզութիւնը նոյն քաղաքին մէջ.

Յովհաննու Աւետարանին (Դ. 5) մէջ կը յիշատակուի Սամարացւոց քաղաք մը՝ Սիւքար անուն, մերձ այն կալուածին՝ զոր Յակոբ Նահապետ ընծայեց իր Յովսէփ որդւոյն, եւ հոն էր Յակոբի աղբիւրը եւ Յիսուս ճանապարհէն յոգնած՝ կը նստէր նոյն աղբիւրին վրայ, և ուր քիչ յետոյ Սամարացի կին մը գալով՝ երբ ջուր պիտի քաշէր, Յիսուս անոր հետ խօսեցաւ (անդ, 6–7)։

Շատերը Նապլուսը կը նոյնացնեն Սիւքարի հետ, բայց Եւսեբիոս և Ցերոնիմոս Սիւքարը կը զատեն Նապլուսէն։ Պորտոյի Անանուն ուխտաւորը Սիւքէմէն հազար քայլ հեռի Քարիզիմի ստորոտը գտնուած Նապլուսէն դուրս կը դնէ մասնաւոր Սհար գիւղ մը ուրկէ եկաւ Սամարացի կինը Յակոբի ջրհորը։ Անունը այս տեղւոյն՝ որ կը թուի թէ կը գտնուի ջրհորին անմիջական չրջակայքը, մեզ կը յիշեցնէ այժմու մէկ գիւղին՝ Ասհարի անունը, համանուն աղբիւրովը, բայց այս անուն գիւղը մէկ քիլոմէթր հեռի կը գտնուի Գեբաղ լեռան ստորոտը գտնուած Յակոբի ջրհորէն։ Ասիկա կը համաձայնի Askarothի՝ որ կը գտնուի Եփրեմի երկրին «բարձունք»ը և En Sokhar աղբիւրին հետ, այն դաշտին մէջ՝ որ իր կանխահաս ցորենովը նշանաւոր հանդիսացած է. Սաքարի դաշտ կը նշանակէ աս, որ Քարիզիմի և Գեբաղի առջևէն կը տարածուի արևելք։ Յակոբի ջրհորին քով կառուցուած եկեղեցին ձախ կողմը՝ Մատապայի քարտէսը բաժնուած կը ներկայացնէ Նապլուսը վերոյիշեալ տեղերէն. ահա կը հասկցուի ուրեմն որ հինները զատ զատ տեղեր կը նկատէին Նապլուսը եւ Սիւքարը։ Ըստ Պոնիփակիոսի, Յակոբի ջրհորի եկեղեցիին մօտ չինուած էր վանք մը՝ ուր կային հարիւր կիներ. բայց իր օրով վանքը ու եկեղեցին քանդուած էին. Յակոբի ջրհորի մօտ կանգնուած վանքը չինուած էր յիշատակին այն Սամարացի կնոջ՝ որ հաւատաց Յիսուսի և որուն գաւակները նահատակուեցան և ինքն ալ բանտին մէջ մեռաւ։ Լատին եկեղեցին անոր տօնը կը կատարէ մարտ 20ին (Mislin, Հոր. Գ. էջ 427)։

Աւետարանէն սորվեցանք թէ Սամարացիք նոյն իսկ Փրկչին բերանէն լսեցին կենաց բանին քարոզութիւնը և շատերը հաւատացին։ Ս. Փիլիպպոս յաջողութեամբ քարոզեց Աւետարանը Սամարիոյ չրջակայքը. Ս. Պետրոս և Ս. Յովհաննէս իրենց կողմէն Սամարիոյ այցելութիւն տալէ վերջ, «եւ ի բազում գեօղս Սամարացւոցն աւետարանէին» (Գործ Առաք. Ը. 25)։ Միևնոյն թուականին քրիստոնէութիւնը մուտք գտաւ Նապլուսի մէջ, որ ծնունդ տուաւ Յուստինոսի՝ երկրորդ դարու քրիստոնէութեան մեծ չատագովին։ Դ. դարուն հոն հաստատուեցաւ եպիսկոպոսութեան մը աթոռը։

636ին Նապլուսը մտաւ Իսլամաց լուծին տակ. եւ 1100ին Խաչակիրք տիրեցին անոր. 1120ին հոն սինոդ մը գումարուեցաւ։ 1184ին Սալահէտտին աւարառութեան տուաւ քաղաքը և 1187ին տիրացաւ անոր։ 1202ին Նապլուս երկրաշարժէ մը քանդուեցաւ և միայն Սամարացիներուն թաղը ազատ մնաց։

Արդի ժամանակաց պատմութիւնը միշտ ըմբոստ կը ներկայացնէ Նապլուսի բնակչութիւնը Դամասկոսի և Ակքէայի կառավարիչներուն դէմ։ 1834ին անոնք զարձեալ ըմբոստացան Իպրահիմ փաշայի դէմ։ Վերջինս յանկարծ յարձակեցաւ Նապլուսի վրայ, թալանեց զայն և իր շէյխը՝ Հասան Ասմէտը չղթայելով տարաւ Դամասկոս՝ ուր ան մահուան դատապարտուեցաւ իր չորս զաւակներուն հետ։

2. Խաչակրաց եկեղեցիները Նապլուսի մէջ.

Սալահէտտին երբ Նապլուսը գրաւեց, եկեղեցիներուն տիրացաւ և զանոնք վերածեց մզկիթի. նոյն գրաւուած եկեղեցիներն են.

Ս. Ձամի էն–Նասըր

Այս եկեղեցին Ձամի էն–Նասըր անունը տրուած է. և Clermont-Ganneau հրատարակեց անոր նկարագրութիւնը յատակագիծովը։ Բիւզանդական եկեղեցի մ'է ան, յատակագիծը կը պարունակէ ուղղանկիւն գերանամիջով յառաջացած կոզակ մը, ուղղանկիւն թաղեր պատերու մէջ հիւսուած երկու կոզակիկներ, և նաւի հինգ գերանամէջեր խաչաթևերով, ամբողջ ցցանկիւներով կամարակապ։

Երկու կողման աղեղները եւ փոքր պատուհանները կամարաձեւ են: Նաւին ամենամեծ պատուհաններն ալ նմանապէս կամարաձեւ են: Կամարները կը հանգչին ուսերու (consoles) վրայ, արեւելքի և արեւմուտքի վերջին սիւները քառակուսի են, միւսները գլանաձեւ:

Բ. Էլ-Քատրա

Արեւմտեան ճարտարապետութեամբ չինուած միւս մզկիթին նկարագրութիւնը չէ հրատարակուած, և պէտք է յատակագիծը հանել: Այս մզկիթը կը կոչուի Էլ-Քատրա, Երկինքի մզկիթը: Ըստ աւանդութեան, այս մզկիթը այն տեղն է, ուր Յակոբ լացաւ Յովսէփին վրայ, երբ անոր մահը սուտութեամբ իրեն հաղորդուեցաւ: Իսլամները նոյն տեղւոյն մէջ կը յարգեն սոյն յիշատակը: Գոթական յիշատակարան մ'է աս, և Իսլամ ալիրապետութեան տակ չինուած է, հաւանաբար 1242ին: Ոմանք տակաւսնալի կը գտնեն այս մզկիթին եկեղեցի մը ըլլալը:

Էլ-Քատրայի մզկիթը կը գտնուի քաղաքին ամենէն ծայրը, Քարիզիմ լեռան գառիվայրին վրայ, ոչ շատ հեռի Սամարացիներուն տաճարէն: Ան ծածկուած է պարսէղներու խորքին մէջ, դէպ ի հարաւային արեւելք: Երկք գերանամէջերու պարզ ուղղանկիւն մ'է, բաժնուած որմայեցերով, որոնց մէջ կը բացուին հիւսիս-արեւելք ճակատին վրայ կամարաձեւ դռներ:

Դռները կամարաքիւ ունին հորիզոնական լարով մը կապուած. իրենց լայն չեղեզը զարդարուած է թերահարթ սիրուն սաղարդանկարներով. բայց այս քանդակագործութիւնը արաբական է:

Այս կամարները, ընդհակառակն, գաղղիական սրակամարներ են չեղեզային բարաւորներով կիսասիւներու վրայ ինկող աղեղներով. որմայեցերն ալ գոթական են: Մէկ խօսքով, այս չէնքը երեք դռներով գոթական մզկիթ մ'է:

Գ. Ս. Յարութեան եկեղեցին *(Մեծ Մզկիթը)*

Մեծ Մզկիթը յաջորդած է Ս. Յարութեան եկեղեցին որ աւերուած է 1169ին: Ան չինուած է այն գետնին վրայ զոր ընծայած է Ամորի թագաւորը: Vogüé, որ իր "Les Eglises de la Terre Sainte" գործին մէջ կը յիշէ զայն, չէ կարողացած տեսնել զայն և ոչ ալ յատակագիծը հանել: Հազիւ Թոյլ տրուեցաւ իրեն դուռը տեսնել. յետոյ է որ Bonfils լուսանկարեց: 1881ին գնդապետ Conder կարողացաւ տեսնել զայն և անոր նկարագրութիւնը հրատարակել. Camille Enlart յաջողեցաւ ստանալ քանի մը նօթեր, գծագրութիւններ և լուսանկարներ, բայց ներքին մասին վերաբերեալ մանրամասնութիւնները կը պակսին:

Մեծ Մզկիթը տեսակ մը պազիլիքա է արեւելքէն արեւմուտք երկարած, ան գրաւած է այն տեղը հանդիպումովը հարաւի կողմէն մեծ պողոտային և հիւսիսի կողմէն պազարի փողոցին:

Շէնքը կամարաձեւ չէ: Շատ մը հատածներու (profils) բաւորներով պսակուած ուղղանկիւն սիւներու վրայ կամարաձեւ աղեղներու երկու կարգեր ունի, որ կը թուի թէ յարմարած են հին եկեղեցիին թուականին և ոճին հետ: Իր նա®ն է արդեօք: Ինդիրը լուծելու համար պէտք է հանդարտօրէն եւ ուշադրութեամբ ուսումնասիրել այս սրբավայրը որ վերին աստիճան փոփոխուած է և ծեփերով ծածկուած:

1881ին գնդապետ Գոնտէր արեւմտեան երկք դերանամէջերուն մէջ կարծեց թէ գտած էր հին պազիլիքայէն մնացորդ մը, տեսաւ հոն սիւներ՝ որոնց խոյակները չատ կը նմանէին Բեթզէթի եկեղեցիին խոյակներուն, բայց ի մէկէն, որ բաղկացած էր նեղ լուտասի (lotus) երկայն տերեւներէն: Ան իրապէս գոթական կեռճանաւոր խոյակ մ'էր 1242ին կարճ գրաւման թուականին:

Արեւելեան կողմը գտաւ խաչակիրներէն չինուած մաս մը, հին սիւնազլուխներու խմբաւորումէն կազմուած երկուորեակ սիւներու հետ, այս խումբերէն մին կը կրէր միակ գոթական խոյակ մը: Եկեղեցիին գասը կրնար ըլլալ աս, միւնոյն թուականին նորոգուած:

Ան նկատեց նաև որմնապիրներու երկու նշաններ մին A եւ միւսն B տաչուած քարերուն վրայ գծագրուած:

Մզկիթը ունի դէպ ի հիւսիս, կողմնակի երկու դուռներ, պազարին փողոցին վրայ, հին սիւներ և աղբիւրներ ունեցող բակերուն առջեւը: Հիւսիս-արեւելքի մուտքը ունի բիւզանդական դուռ մը. Պէրուէթի Ս. Յովհաննէսի ղրան նման:

Գլխաւոր մուտքը արեւմտեան կողմն է, տրապիզաձեւ բակի մը

մէջ, ուր կայ աղբիւր մը: Տրապիզին փոքր մասը դուռը գրաւած է մզկիթի վերածման ժամանակ մեծ այլանդակութիւններու և փոփոխութիւններու ենթարկուած է: Այսպիսի փոփոխութիւններ Աչակերներու գործին ուրիշ շատ մը գեղեցիկ կոթողներուն ողբալի պատմութիւնը կը յիշեցնեն:

Ս. Յարութեան եկեղեցիին խոյակները բիւզանդական կեռասի նման խիստ գեղեցիկ խոյակներ են, ինչպես որ Ֆրանսայի մէջ ԺԲ. դարու բազմաթիւ դուռներու վրայ կը գտնուին, մասնաւորապէս Mantesի դուռներուն վրայ, որ մեծ նմանութիւններ ունին այս եկեղեցիին խոյակներուն հետ: Անոնցմէ մին ունի տեսակ մը փոքր տերեւներով զօտի մը, որուն նմանները կը տեսնուին Mantesի եւ Charliauի մէջ: Ուրիշ մը ունի փոքր ծաղկերով կիտանիչ կողմով տերեւներ. մանրամասնութիւն մը՝ որ կը գտնուի Saint-Lomer de Blois ի մէջ:

Այս խոյակները կողովաձեւ մասին մօտ ունին հազիւ նըշմարելի ուռոյց մը: Կոճերը (astragales) սիւնագլխի մասերը կը կազմեն:

Թակաղակները ունին ցցուածակիր վերին եղերք մը և նեղ չեղեզր մը քանդակազործեալ, բայց շատ ատորին խոյակներու քանդակներէն: Հոն կը տեսնուին սաղարթանկարներ և խոյօդներ. հիւսիսի կողմը՝ պտուղ մը, կեռասենի խոյօդ մը, ուրիշ խոյօդ մը, մարդկային գլուխ մը, կարիճ մը: Հարաւի կողմը՝ կը գտնուին պատկերներ բոլորովին նման անոնց՝ որ կը զարդարեն Chatillon-Sur-Cherի թակազակներու խորոիկը: Կարատուած գլուխ մը, թռչուն մը եւ գառնուկ մը կը յիշեցնեն գլուխները այն խոյերուն որ կը զարդարեն Կ. Պոլսի, Վենետիկի Ս. Մարկոսի թանգարաններուն բիւզանդական շատ մը խոյակներու անկիւնները:

Բայց տեսնուած այս գառնուկը հոս ունի խորհրդանշական իմաստ մը, վասն զի թակազակին երեսներուն վրայ, ճախին կեցած յուշկապարիկ մը իր ժպիտովը կը ջանայ մոլորեցնել զայն, մինչ առջևն առիւծ մը կը ջանայ վախցնել զայն իր մռնչիւններով. այսպէս սպառնալիք և մոլորանք կը ճգնին քրիստոնեան ուղիղ ճանապարհէն մոլորեցնել: Այս գառնուկը՝ քիչ մը կոչտ չինուածքով, կը թուի օժտուած ըլլալ աւելի շատ նուազ ոգիով քան թէ առաքինութեամբ:

Այս նիւթը իր նմանը ունի. Chadenac (Deux-Sèvres) եկեղեցիին ճակատին վրայ բարձրահասակ երեք անասուններու քանդակները երևան եկած են. գառնուկ մը՝ որուն կ'սպառնան երկու առիւծներ, և Գորսիքայի մէջ Մարիանայի հին մայր եկեղեցիին դրան կամարին վրայ ցոյց կը տրուի սպառնացող կատաղի անասուններէն չրջապատուած գառնուկ մը, թերևս այլաբանութիւն մը աւետարանական խօսքին համաձայն, «իբրեւ գոչիաւս ի մէջ գայլոց»:

Սիւներու միջև դրանդիներուն ցցանկիւնները քանդուած են և իրենց չեղեզրները խորոիկներով (congé) նուազած են:

Ղողովակաձև պատուանդանները տափունջ խմբարդով պսակուած են և բարձրացուած ատորեզրի մը վրայ: Որմախարիսխներուն այս կարևորութիւնը և ակօսաձև փորուածքները իրենց նմանութիւնները ունին Mantesի, Chalonsի, Etampesի և Chartres դուռներուն վրայ. խոյակներն ալ կը յիշեցնեն Ֆրանսայի արքունական կալուածներու չէնքերուն ոճը. բայց թակազակները քիչ մը կը չեզին այս ոճէն, և կամարները ունին մի ուրիշ նըկարագիր. կարելի է աւելի մօտեցնել զանոնք իտալական ոճին քան թէ ֆրանսական տիպարներուն և անոնց փոքր գծաքանդակումները կը թուին ըլլալ բաժինը արաբ ձեռքի մը որ կարծեր է գեղեցկացնել արևմտեան յօրինուածը և դրած է միայն անպէտ բան մը: Ամբողջութիւնը սակայն, կը պահէ ամրութիւնը, ողջմտութիւնը, յստակութիւնը և գեղեցկութիւնը որոնք ոգմտութիւնը, յստակութիւնը և գեղեցկութիւնը որոնք այս թուականին նշանաւոր կ'ընեն ֆրանսական գործերը (Տե՛ս Camille Enlart, Les Monuments des Croisés de Jérusalem. էջ 284–289):

3. Նապլուսի Ս. Յովհաննէս Մկրտչի եկեղեցին.

Շատ կանուխէն ցամաքէն եկող հայ ուխտաւորաց համար Նապլուսի մէջ հաստատուած էր Ս. Մկրտչի անուամբ վանք մը. այդ վանքին անունին կը ծանօթանանք միայն հին յիշատակարանէ մը զոր կը գտնենք Սաւապաճանցի Երուսաղէմի Պատմութեան մէջ (էջ 261) ուր, սակայն, միայն կը յիշատակուի Ս. Յովհաննէս Աւետարանչի անունով, որ կրնայ չփոթուիլ Յովհաննէս Մկրտչի հետ,

ուան հետ, եթէ իր մօտը չգտնուէր Սեբաստիա գիւղը, ուր էր Յովհաննէս Մկրտչի բանտը և ուր ան գլխատուեցաւ և հոն էր որ չինուեցաւ յոյնուն Ս. Կարապետի հոյակապ եկեղեցի մը, որ այժմ աւերակ է: Ս. Յովհաննու Մկրտչի գերեզմանին ու եկեղեցին մերձաւորութենէն օգտուելով Նապլուսի Հայոց վանքը Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ կոչուած է և յիշատակարանը Ս. Յովհաննու ըսելով կ'ուզէ հասկցնել Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ: Հակառակ որ չատ հնագոյն վանք մը եղած է Նապլուսի Ս. Յովհաննու Մկրտչի վանքը, բայց ան դժբախտաբար պատմութիւն չունի, կամ մենք չհանդիպեցանք անոր մեր պրպտումներուն հակառակ: Նոյն վանքը կը յիշատակուի Սալահէտտինի կողմէն Աբրահամ պատրիարքի տրուած հրովարտակին մէջ (Սաւասան, էջ 410), ինչպէս նաեւ Սուլթան Սէլիմ Ա.ի արաբ. 923 թուին Սարգիս պատրիարքի տրուած (անդ, էջ 881) եւ օսմանեան կայսրերէն Ս. Աթոռոյ գահակալներուն տրուած բոլոր պերաթներուն մէջ յիշատակուած է Նապլուսի եկեղեցին, իբր Հայոց սեպհականութիւն. բայց կ'երեւի որ տեղացիները ԺԶ. դարուն վերջերը գրաւած են եկեղեցին ու վանքը ու մզկիթի վերածած են, արգիլելով ո՛եւէ քրիստոնեայ ուղեւորի հոն մտնել: Մենք կը հանդիպինք ծանօթագրութեան մը (անդ, էջ 625) ուրկէ կ'իմացուի թէ Աստուածատուր պատրիարք Տարոնեցիի (1645–1664) խընդրանքով հիճրէթի 1058 (= 1648) թուականին տրուած հրամանագիր մը կը պատուիրէ Նապլուսի գիւղացիներուն՝ չվնասել Ս. Յակոբի վանքին սեպհական ձիթենիներուն ու ծառատունկերուն:

Այս հրամանագիրին մէջ խօսք կ'ըլլայ միայն Նապլուսէ Հայոց ձիթենիներուն և ծառատունկերուն. վանքի կամ եկեղեցիին խօսք չկայ. կամ այն է որ 1648ին վանքը արդէն գրաւուած ու մզկիթի փոխուած էր, և կամ այս թուականէն յետոյ, ինչպէս ձիթենիները ու պարտէզները գրաւուեցան, նոյնպէս եկեղեցին մզկիթի վերածուեցաւ. այսպիսի դարաւոր հաստատութեան մը մասին, որպիսին էր Նապլուսի վանքը, պատմական ծանօթութիւն կը պակսի թէ քաղաքին ո՞ր կողմը չինուած էր եւ ի՞նչ էր նկարագրութիւնը. Ս. Աթոռոյ դիւաններուն մէջ ո՛եւէ մեծ կամ փոքր յիշատակարանի մը հետքը չգտանք: Քրիստոնէական այսպիսի սրբավայրի մը գրաւումը անտարակոյս յունկարծական կերպով կատարուած չի կրնար ըլլալ, տեղացիներուն

սկզբնական ոտնձգութիւնները անշուշտ ընդդիմութեան բաղխած են, ինչպէս կը տեսնուի նման հաստատութեանց գրաւման պարագաներուն առթիւ. անշուշտ վանքը ունէր տեսուչ մը եւ միաբաններ՝ որոնք իրենց բողոքն ու գանգատը լսելի պիտի ընէին ուր որ պէտք էր. բայց այս ամենուն հակառակ ո՛եւէ յիշատակարան չերեւիր. ըսե՞նք թէ ժամանակը անհետացուցած է զայն, եթէ կար: Նապլուսի վանքին պատմութիւն չունենալն կը հետեցնենք թէ ան երկար դարեր յառաջ վերածուած է մզկիթի, և անգամ մը ևս կարելի չէ եղած յիշել կամ յիշատակել զայն այցելութեան մը և կամ ուրիշ ոեւէ պարագայի մը առթիւ, քանի որ տեղացիք բացարձակ կ'արգիլէին ո՛եւէ քրիստոնէի մուտքը այն հաստատութեանց մէջ, որոնք փոխուած էին մզկիթի, ինչպէս վերև ալ յիշուեցաւ:

Բայց մենք պիտի կեդրոնացնենք մեր ուշադրութիւնը Նապլուսի մէջ գտնուած մզկիթի մը յօրինուածքին վրայ զոր տեսած է Camille Enlart և կը յիշէ իր գիրքին մէջ (էջ 289). հոս կը դնենք իր խօսքերը. «Մեծ մզկիթին արեւմտեան կողմը, գլխաւոր պողոտային վրայ, տեսայ խալամ սրբավայր մը, որ բիւզանդական հին եկեղեցի մ'է. չորս գեղեցիկ սիւներ կը կրեն կեդրոնական գմբէթ մը եւ ութը ցցանկիւն կամարներ: Արգիլուեցայ մտնել մզկիթին մէջ»:

Նկատի առնելով թէ նկարագրած եկեղեցին ունի չորս սիւներու վրայ կեդրոնական գմբէթ մը կամարներով, և այս կերպ եկեղեցիները բիւզանդական ըլլալէ աւելի՝ հայկական են, ինչպէս նկատած ենք այլուր, չատ հաւանական կը գտնենք թէ Նապլուսի գլխաւոր պողոտային վրայ գտնուած սրբավայրն էր Հայոց վանքը ու եկեղեցին, ուր այժմ կը գտնուի Շէյխ Պատրանի դամբարանը:

Երուսաղէմի երկու հայ պատմիչները՝ Հաննէ և Մկրտիչ վրդ. Սրծրունեան հակիրճ տողերով միայն կը յիշատակեն Նապլուսի եկեղեցին. առաջինը կը գրէ (էջ 299) «իսկ քաղաքն Սամարիա որ է Նէյուպոլիս, եւ այժմ ասի Նապլուս՝ սա քաղաք էր թաղաւորացն Իսրայելի, եւ է ըրաւէտ: Աստ գոյր եկեղեցի մի ազգիս մերոյ, այժմ ի ձեռս այլազգեաց է: Եւ Սամարացի Հրէայք գտանէին 'ի քաղաքս որք են աղանդաւորք»: Իսկ երկրորդը կու տայ (էջ 278) վերնոյն մի և նոյն տեղեկութիւնը:

Իսկ Թադէոս Միհրդատեանց իր մէկ գիրքին մէջ (ՏՒ ս Նկարագիր աղեւից Երուսաղէմի, (էջ 60) կը գրէ՝ թէ «նոյնպէս եւ Նապլուսի եկեղեցինիս ալ՝ որ չատ ժամանակէ ի վեր քայքայուած ու ամայի մնացած է, եւ որուն հրովարտակներն ալ (ինչպէս կը լսեմք) երեսի վրայ կեցած են, ու ժողովուրդը ցրուած եւ կամ յունադաւան եղած է»։

ԼԳ

ԹԱԲՈՐ ԼԵՐԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Քրիստոսի Այլակերպութիւնը կը պատմեն Մատթեոսի (Ժէ. 1–3), Մարկոսի (Թ. 1–12) եւ Ղուկասու (Թ. 29–36) աւետարանները։ Անոնք չեն յիշեր անունը լերան՝ ուր այլակերպեցաւ մեր Տէրը։ Աւանդութիւնը եւ առաքելական դարու մօտ ապրող եկեղեցական մատենագիրները կը հաստատեն թէ Փրկչին այլակերպած լեռը Թաբոր էր։ Առաջին դարու վերջերը կամ Բ. դարու սկիզբը խմբագրուած Եբրայեցւոց կոչուած անվաւեր աւետարանին մէկ հատուածը կը պատմէ թէ՝ Յիսուս Ս. Հոգիէն առաջնորդուեցաւ «Թաբոր լերան վրայ». սոյնին յաջորդ համարը կը պակսի. բայց, ըստ քննադատներու, պիտի պատմուէր թէ Յիսուս պիտի այլակերպէր հոն Մովսէսի և Եղիայի ներկայութեան։ Որոգինէս (185–254) կ'ըսէ. «Թաբորը Գալիլիոյ այն լեռն է՝ որուն վրայ Քրիստոս այլակերպեցաւ» (Մեկն. ԶՐ. Սաղմոսի, 13)։ Գ. էն Դ. դար խմբագրուած «Նկոյտան Ս. Կուսին» գրուածը երկրցս կը պատմէ թէ Փրկչին Այլակերպութիւնը տեղի ունեցած է Թաբոր լերան վրայ։ Կիւրեղ Երուսաղէմացի «Կոչումն Ընծայութեան» գիրքին ԺԲ. ճառին մէջ կ'ըսէ. «ԵՒորհի իսկ հին (Մովսէս և Եղիա), որ ի ժառանգակիս յայրակերպան լինելոյ եկին կացին ի լեռին Թաբոր...»։ Պրոկղ՝ Պատրիարք Կ. Պոլսի (* 447), Անդրէաս Երուսաղէմացի, Յովհաննէս Դամասկացի և այլք իրենց Այլակերպութեան ճառերով կը վկայեն, ինչպէս Դ. Ե. և Զ. դարերու ուխտաւորներն ալ կը հաստատեն, թէ Թաբոր լեռը եղաւ Փրկչին Այլակերպութեան լեռը։

Կ. Պոլսի Ե. Ժողովը 553 ին Թաբորի վրայ հաստատեց եպիսկոպոսութիւն մը։ Դ. դարէն սկսեալ ան եղաւ նշանաւոր ուխտատեղի մը։ Դ. դարու լատին Ուխտաւորուհին և այլք ուխտի գացած են Թաբոր լեռը։

Մեր այս գրուածքը պիտի ունենայ երեք մաս.— Ա. Թաբորի եկեղեցիներուն պատմութիւնը, Բ. Անոնց նկարագրութիւնը, և Գ. Թաբորի մասին մեր ազգային յիշատակարանները։

Ա.— Քրիստոնէութեան չատ կանուխ թուականներուն Թաբորի վրայ կառուցուած էր ընդարձակ եկեղեցի մը, յարակից երկու եկեղեցիներով։ Ե–ի դար Թաբորի եկեղեցիներուն ամենէն պայծառ ժամանակն էր և ամէն ազգէ կրօնաւորութիւն մը հասած էր իր զարգացեալ վիճակին։ Նոյն ժամանակին կ'այցելեն Բլէզանահի (Իտալիա) Անտոնինոս, և Արգուլֆ եպիսկոպոս։ Նոյն եկեղեցիները, ինչպէս նաև տեղւոյն վանքերը և հիւրանոցները կը քանդուին և խաչակիրք կը նորոգեն զանոնք։

Թանկրէտ երբ 1099 ին տիրացաւ Գալիլիոյ՝ գրաւել տուաւ Թաբորի ամրութիւնները։ 1101 ին իր զինուորները պարպեցին զայն, թշնամւոյն սպառնալիքին տակ մնացած Յոպպէի պարիսպներուն քով ուրիչ զինուորներու հետ կատարելու համար իրենց կեդրոնացումը։ Թանկրէտ Գալիլիոյ իշխանապետութեան խաղաղ ատացողը եղածին պէս, Թաբորի վրայ հիմնեց վանք մը և օժտեց զայն առատաձեռն նպաստներով. այս վանքը իր առատաձեռնութեանը և ռազմական կարևորութեանը պատճառաւ բերդի մը վերածուեցաւ։ 1101 ին աբբայ Ժէրար կը վարէր զայն և վանական մը հոն կ'ընդօրինակէր Կիկերոնի յօրինած Սկիպիոնի երազը խորագրով ձեռագիրը, որ պահուած է Կանդիմատենադարանին մէջ։ Միևնոյն տարին Պաղտին Ս. հաստատեց Թանկրէտի կողմէն Ս. Փրկիչ եկեղեցիին տրուած պարգևները։ 1102 ին Ժէրար եպիսկոպոսական տիտղոսով ներկայ կ'ըլլայ Երուսաղէմի ժողովին (Mansi, Ժողովք Ի.)։ 1103 ին Փասգալ Բ. կոնդակով մը կ'ընծայէ անոր Գալիլիոյ արքեպիսկոպոսութեան տիտղոս և պաղիում։ Պահուած է այն կապարեայ կնիքը՝

որով կը կնքէր իր գրութիւնները։ 1107 ին Պաղտին Թաբորի եկեղեցւոյն ընծայեց նոր պարգև մը։ Լատին վանքը ունէր երկու եկեղեցիներ — Ս. Փրկչի եւ Մովսէսի։ Շատ հեռի չըլլալով՝ հին եկեղեցիին մօտը յունական վանք մը կար յանուն Ս. Եղիայի։ Ի յիշատակութիւն Ս.յլակերպութեան կառուցուած այս երեք եկեղեցիներն են՝ որոնց այցելեցին Sæwulf 1103 ին, և 1113 ին՝ Դանիէլ ռուս վանականը։

1113 ին Խորասանէն եկած արկածախնդիր աւազակներ, հակառակ զինուորական պաշտպանութեանց, աւերեցին Դալիլիան, Թաբորը կողոպտեցին, և սպաննեցին կրօնաւորները։ Երբեմն Ara Coeli վանքին մէջ (ի Հռովմ) պահուած ԺԵ. դարու ձեռագիր մը կ'ապահովէ — չի գիտցուիր ո՛ր աղբիւրներու համաձայն — թէ այս կրօնաւորները գերմանացիներ էին, և թէ զոհերուն թիւն էր 72։ Յովհաննէս Փոկաս 1185 ին այցելեց եկեղեցիները և նշանակեց պղնձէ այն վանդակները (chancels) որ չրջապատած էին գաղը, կեդրոնը, սեղանին առջև։ Խաչով մը նշանակուած սպիտակ մարմարէ բոլորակ քարայատակ մը ցոյց կու տար ճիշդ այն տեղը՝ ուր Քրիստոս այլակերպած էր։

1187 ին Սալահէտտինի բանակը կործանեց եկեղեցիները եւ վանական հաստատութիւնները։ Կրօնաւորները ցրուեցան Անտիոք, Աքքա և այլուր։ 1228 ին Ֆրէտէրիկ Բ. Թաբորի վրայ եկեղեցի մը նորոգեց, բայց ան չկրցաւ գտնել իր նախկին պայծառութիւնը։ 1263 ին Պիպարս վերջնականապէս քանդել տուաւ վերաչինուած հաստատութիւնները։ Նոյն թուականէն մինչեւ 1745 Թաբոր աւերակոյտ մ'էր. այցելող ամէն ազգի ուխտաւորները տխուր չեչտերով և սրտի բեկումով կ'արձանագրեն Ս. Լեռան վրայ տիրող ամայութիւնը և այրեցաւեր վիճակը։ ԺՍ. դարու վերջն էր որ Ֆրանչիսկեանք չինեցին իրենց նոր եկեղեցին հին սրբավայրին տեղւոյն վրայ (Camille Enlart ի, Les Monuments des Croisés. Բ. Հար. էջ 380–385)։

Բ.— Թաբոր լերան կրօնական յիշատակարաններու գլխաւոր աւերակները կեդրոնացած են սարահարթին արևելքը, քառակուսի չրջափակի մը մէջ։ Հոն մտած ժամանակ, ձախին կը գտնուին մնացորդները փոքր եկեղեցիի մը որուն պատերը տակաւին կանգուն են մէկէն մինչև երկու մէթր բարձրութեամբ։ Սյս առաջին եկեղեցին է, որ քառասուն տարի առաջ սարահարթին աւերակները մաքրուած ժամանակ երևան ելած է, և de Vogüé կարողացած է ուսումնասիրել. «Թաբորի վրայ դիզուած աւերակներուն մէջ, կը գրէ ան, երկու եկեղեցիներուն աւերակները կ'որոշուին. անոնցմէ մին չատ հին է և միւսն Խաչակրաց ժամանակ չինուած։ Առաջինը ունի մոզայիքներով յատակ մը, եւ կը կրէ Դ. և Ե. դարերու եկեղեցիներու նկարագիրը. ըստ իմ կարծեաց, չեմ վարանիր ըսելու՝ թէ ան Ս. Երկրի եկեղեցիներուն հնագոյններէն մին է»։ Այս եկեղեցիին արևմտեան դիմացը կը գտնուի փոքր վանք մը՝ որուն աւերակները Խաչակիրներէն առաջի հին են։ Այս վանքին գուռը կը բացուէր եկեղեցիին մէջ, հարաւային կողմէն։ Ինչպէս յայտնի կ'երևի, սոյն գուռը նորոգուած է Խաչակրաց ժամանակ։ Այս եկեղեցիէն դուրս, ըստ Նիկոփոր Կալիքսդի, Հեղինէ թագուհին ի պատիւ Ս.յլակերպութեան չինած է հոյակապ եկեղեցի մը, ինչպէս նաև Թաբոր լեռը երևնելու համար չորս հազար երեք հարիւր քառասուն երեք աստիճաններով սանդուղ մը։ Դէպի արևելք, քիչ մը հեռի, գտնուած են աւերակները երեք նաւով (nef) եկեղեցիի մը՝ որուն երկու կողմերը կան մէյմէկ մատուռներ։ Բացայայտ ապացոյցներ կան թէ սոյն աւերակներու քանի մը մասերը աւելի առաջ են քան լատին յիշատակարանները, և ստուգիւ Զ. դարու հնութիւն ունին։ Այս եկեղեցին ի հարկէ պէտք էր ունենար իր նախագաւիթը, որ Զ. դարուն հաւանաբար գաւիթի վերածուած է. ի հարկէ այժմ ոևէ հետք մը չի տեսնուիր, բայց ապացոյց մը մնացած է։ Եկեղեցիին հարաւային կողմը, գաւթին համապատասխանող տեղէն դուրս, կը գտնուին մնացորդները քառակուսի մկրտարանի մը՝ որ ներսի կողմէն չորս մէթր է։ Ցատակը կազմուած է երկչրջանակեայ գեղեցիկ մոզայիքով մը, և ունի կոր գիծերով մէկտեղ սպիտակ, կարմիր և սեւ խորանարդներ։ Կեդրոնը կը գտնուի մէկ մէթր տրամագիծով առանց մոզայիքի չրջանակ մը, որ մկրտարանին տաշտին տեղն է։ Արդ, հնախօսութիւնը մեզ կը սորվեցնէ՝ թէ եկեղեցիին առաջին վեց դարերուն, մայր եկեղեցիներուն մկրտարանի մատուռը միշտ կը գտնուէր հարաւի կողմը, մերձավայրքի մը մէջ, նախագաւիթէն դուրս և գաւիթէն դուրս։ Մասնաւոր խնամքով մը պահուած է այս աւազանը, նոյնպէս Մովսէսի և Եղիայի եկեղեցիները, ինչպէս կը

գրեն է. Ր. դարերու մատենագիրները: Գլխաւոր եկեղեցին առջևը կը տեսնուի աւերակները երկու փոքր եկեղեցիներուն, որոնց մին աջ կողմը՝ նուիրուած է Մովսէսի, միւսը ձախին՝ Եղիայի: Այս երկու մատուռները չինուած են միևնոյն ժամանակ և գլխաւոր եկեղեցին յատակագիծով: Գլխաւոր եկեղեցին աւերակներուն մէջ գտնուած են սպիտակ մարմարէ խոյակներ, ամէնքն ալ միևնոյն ճարտար ձեռքով քանդակուած: Այս խոյակներէն մին չատ լաւ պահպանուած է, և կորնթական է, թէպետև յետին ժամանակի գործ, և Բեթզեհէմի եկեղեցիին խոյակներուն նման: Հնախօսները կարծիք կը յայտնեն թէ Մեծն Կոստանդիանոսի ժամանակի հնութիւն կրնայ ըլլալ:

Սաբահաբթին արևմտեան կողմը Յոյները մատուռի վերածած են այլ մը՝ որ Ժ. դարուն նշանաւոր եղած է: Թէ' Դանիէլ վանականին եւ թէ յոյն կրօնաւոր Փոկասի եւ ուրիշ ուխտաւորներու Յոյնք ցոյց տուած են զայն՝ իբր բնակարան Մելքիսեդեկ Թագաւորին: Ոմանք կը կարծեն թէ Մելքիսեդեկ Աբրահամու հանդիպեցաւ Թաբորի ստորոտը, կամ այն լեռնէն երկու մղոն հեռի, դէպ ի Հերմոն: Բայց անոր բնակութեան մասին պատմուածք մը չկայ: Թաբորի վրայ գտնուած են յունական և արաբական արձանագրութիւններ(*). վերջիններս կը խօսին տեղւոյն ամրութեանց չինութեան մասին:

P. Barnabé իր le Mont Thabor, Notices historiques et descriptives խորագրով մենագրութեան մէջ, ինչպէս Թաբորի սրբավայրերուն աւերակաց, նոյնպէս տեղւոյն բերդին, աղօրիքին, գերեզմանատան այրերու, Թաբորի վրայ գտնուած արձանագրութիւններու, հողէ ամանէ չինուած արաբական ձեռակերտ ռումբերու և այլ հնութեանց վրայ կու տայ մանրամասն տեղեկութիւններ, որոնցմէ մենք ալ օգտուած ենք:

Գ.— Հայաստանեայց եկեղեցին չատ կանուխէն ըմբռնած է թէ Թաբորն է Քրիստոսի Այլակերպութեան լեռը. այդ պատճառով իր չարականներուն, տաղերուն եւ երգերուն մէջ պանծացուցած է նոյն լեռը: Այլակերպութեան կամ Վարդավառի

(*) Արաբական արձանագրութիւնները ու ընդօրինակութիւնները լուսանկարներով և բացատրութիւններով տեսնել P. Henri Lammens ի 1909ին հրատարակած Inscriptions Arabs du Mont Thabor տետրակին մէջ:

մասին ճառեր և աղօթքներ ունին Յուստոս եպս. Երուսաղէմի, Բարսեղ Կեսարացի՝ որուն աղօթքը կը կարդացուի Վարդավառի երեկոյին, Յովհ. Ոսկեբերան իր Մատթէի մեկնութեան մէջ, Մովսէս Խորենացի, Ջամարիա կաթողիկոս և այլք, որոնք կը փառաբանեն Թաբորը: Մեր մատենագրութեան մէջ վերև յիշուածներէն դուրս՝ կը գտնուի նաև ուրիշ ճառ մը՝ «Սրբասիրի Տեառն Եղիշէի էահանայի եւ ձգնաւոր կրօնաւորի եւ միայնակեցի ի Թաբոր լերին յայտնութիւն Տեառն առ Պետրոսեանց եւ ի մեծի աւուր վարդավառի» մակագրութեամբ: Եղիշէ քահանան հաւանաբար Վարդանանց պատերազմին պատմիչը ըլլայ, վասն զի Արծրունի Թովմայ վարդապետն ալ իր Պատմութեան մէջ (էջ 27) նոյն անունով կը յիշէ զանի: Եղիշէ քահանայ նշանաւոր մենակեաց մ'էր, որ պիտի փափաքէր ուխտի գալ Քրիստոսի Տնօրինական Ս. Տեղերը, և ինչպէս կը գրէ ճառին մէջ, ուրիշ համակրօն եղբայրներու հետ հետիոտն Թաբոր լեռը ելած ու աննման գրիչով մը նկարագրած է՝ ինչ որ տեսած է նոյն լերան վրայ: Ճառին վերջին հատուածին մէջ կարճ տեղագրական մաս մը կը խօսի լերան սրբավայրերու, կրօնաւորներուն կենցաղին և պաշտամունքի մասին. կը յիշէ որ իր ընկերակիցներէն ոմանք փափաքած են հոն մնալ և հետևիլ անապատականութեան: Եղիշէ քահանային այցելութիւնը կը պատահի Թուականի մը՝ երբ լերան կրօնաւորական կեանքը և եկեղեցիներուն պայծառութիւնը հասած էր իր գագաթնակէտին: Իր տողերէն կը հասկցուի թէ եկեղեցիները, զոր կը գտնէ, յիշէ յանուանէ, կը պատկանէին ընդհանուր քրիստոնէութեան, և իւրաքանչիւր համայնք ունէր իր ուրոյն վանքը և հիւրանոցը: Ընդհանուր եկեղեցիներէն զատ կային նաև մասնաւոր եկեղեցիներ: Եղիշէ քահանային ճառին վերջին հատուածը թանկարժէք յիշատակարան մ'է, որուն մէջ՝ եթէ ո՛չ յանուանէ, բայց պարզօրէն կը հասկցուի գոյութիւնը հայ վանքերու և եկեղեցիներու: Նոյն հատուածին խիստ կարևոր մասերը աչխարհաբարի վերածելով կը դնեմ հոս, իրենց չահեկանութեան համար:

« . . . Մենք անձամբ գալով մեր աչքովը տեսանք, ոչ թէ առանձին՝ այլ շատ ընկերակիցներով, որոնցմէ ոմանք փափաքեցան հոն մնալ ի սէր Քրիստոսի, վասն զի հոն կար բազմութիւն մը աքանչելի եղբայրներու, որոնք աւելի հոգիով կ'ապրին քան թէ մարմնով: . . . Թաբորը Գալիլիոյ ընդարձակ դաշտին մէջ

բարձրացած է. ան չատ բարձր է և բոլորանիստ, և իր չուրջը կը գտնուին ջրհորներ և ծառաստաններ, որ կը բերեն քաղցրահամ պտուղներ. կային այգիներ, որոնցմէ կը չինեն թագաւորական դինի, ձիթենիներ եւ եղջիւրենիներ: Լերան գագաթէն բոլոր դաշտը առհասարակ յայտնի կ'երեւի. արեւելքի կողմէն՝ Ցորդանան, արեւմուտքէն՝ Միջերկրական ծովը, հիւսիսէն՝ Տիբերիոյ ծովը, հարաւէն՝ Նաբովթի այգին. բոլոր երեւցած տեղերուն մէջ կը գտնուէին գիւղեր, ագարակներ եւ քաղաքներ: . . . Լերան արեւելեան կողմը՝ ուր Քրիստոս այլակերպեցաւ, Պետրոսի խօսքին համաձայն, իրարմէ հեռի երեք եկեղեցիներ չինուած են, և անոնք ունին չատ պաշտօնեաներ. առաքինիներ են՝ որոնք մարմնոյ կարօտութեան համար չէ որ կ'աշխատին, վասն զի անոնք մէկէ մը չեն ստացած ոսկի կամ արծաթ կամ հանգերձ: . . . Անոնցմէ իւրաքանչիւրը երկմտանի փայտատով մը հողը կը խարխարէ և անոր մէջ կը սերմանէ ցորեն, գարի և ուրիշ սերմեր մարդոց ապրուստին համար. հասկերը երբ հասունանան, ոտքերով կը չփեն, և չեղջերուն արդիւնքը հոսելով՝ հովին կու տան եւ ապա կը չտեմարանեն. իրենք՝ որ ցորենը երկանով կ'աղան, եւ մեծ տաժանքով կը պատրաստեն ամէն օրուան կերակրիկը, լոկ հաց եւ ջուրը աղով կը համեմեն և աւտար խորտիկ անուշը կու տան: Ձմեռ ատեն լերան ներսը (բանջար մը) կը քաղեն եւ ազով, ջրով եւ զոպայով կը թթուեցնեն և, ինչպէս իրենք կ'ըսեն, տաք օրերուն չատ օգտակար ըմպելի մ'է: . . . Իւղը կերակուրի համար չեն գործածեր, այլ երեք եկեղեցիներուն մէջ մշտապէս վառուող կանթեղներուն համար: Իրենց սափորին գինին միայն տէրունական բաժակին կը գործածեն: . . . Հանապազ չեն ճաշակեր, այլ ի բնէ աւելորդութիւն ունին՝ ամառ ատեն հանգչիլ և երեկոները միայն ճաշել, իսկ ձմեռները չաբթուան կէսօրերուն: Իսկ անոնք որ աւելի տկուն են՝ ամբողջ չաբթուան մէջ չեն ճաշակեր: Եթէ հեռի տեղերէ մէկը նոյն եղբայրներուն մօտ երթայ՝ անոնք սովորականը զանց կ'ընեն: Հոգևոր կերակուրին համար չատ ըզգոյշ են, և չեն ուզեր դադրիլ ճաշակելէ. թէպէտև ամէն ատեն անյագութեամբ կ'ուտեն, բայց աւելի կ'անօթենան և ծարաւ կ'ըզգան: Ոչ միայն հարիւր յիսուն սաղմոսները ձայնով կը կարզան, այլ նաև եկեղեցւոյ բովանդակ սուրբ կտակարանները, և

փառաւոր և բարձր ձայներով լերան սուրբ եկեղեցիները կը չքեղացնեն: Աբեղաները երեք եկեղեցիներու կը բաժնուին և անդադար փոխ ի փոխ կը կատարեն ցերեկուան և գիչերուան պաշտաման կարգը. իսկ երեկոյեան և առաւօտեան ժամերգութիւնը կը կատարեն միաբանութեամբ: Երեք եկեղեցիներէն մին մեծ է միւս երկուքէն, և Տէրունեան կը կոչուի. երկու փոքր եկեղեցիներուն մէջ պահուած են նչխարները ա՛յն առաքելոց՝ որ հիմնարկեցին այն օրը՝ երբ խօսեցան երեք տաղաւարներու մասին, և զանոնք կ'անուանեն սուրբ վկայարաններ և կը յիչատակեն Մովսէսի և Եղիայի: Կիւրակէ օրուան աղօթքը կը կատարեն մեծ եկեղեցիին մէջ և փառաբանութեան համար կը յաճախեն նաև միւս երկու եկեղեցիները: Ամէնքն ալ մաչկազգեաց են, ձեռնակերտիկ արուեստ ալ գիտեն. մէկը կը չինէ սփիւրիդ (կողով), ուրիչներ՝ սապատ, և ինչ որ պէտք է: Իրենց չինածն ու չահածը մչտավառ կանթեղներու լուսավառութեան համար կը գործածեն, ինչպէս նաև իրենց հագած ոչխարի կաշիէ չինուած հանդերձներուն համար. նոյնպէս իրենց վաստակովը կը հայթայթեն հողաբիր գործիքները: Շատ սիրով կ'օգնեն իրարու և կը հոգան զանոնք մանաւանդ՝ որ իրը պանդուխտ կը մնան հոն: Բարոյապէս տկարներուն մօտ չուտով կը հասնին, և կը խրատեն, և կը փարատեն անոնց վիչտը ու կը հասկցնեն թէ որտեղ, և կը փարատեն անոնց վիչտը ու կը հասկցնեն թէ որ վայրի պարարումը բազմագլուխ գազան մ'է, որմէ պէտք է ըզգուչանալ, որպէս զի նոյն լերան վրայ երկրաւոր բարձրութենէն դէպի երկնաւոր բարձրութիւն, այսինքն Տիրոջը մօտ կարենան հասնիլ, ինչպէս Մովսէսը և Եղիան նոյն լերան վրայ Տիրոջը առջև փառօք երեցան. . .»:

Այս տողերը կատարեալ պատկերացումն են Թաբորի վանականներուն կեանքին, որ առաւելապէս զարգացած էր Ե. և Զ. դարերուն, լատինական կամ խաչակրաց դարերէն չատ յառաջ:

Անաստաս վրդ. ի վանօրէից Ցուցակին ներածական մասին մէջ կը գտնենք հետևեալ տողերը. «Արդ, բազումք յեգիպտոս և յԱղեքսանդրիա և Թեպայիտ և ի լեառն Սինեական կային մենաստանք Հայոց, նաեւ ի սուրբ չեառն Թաբոր, և ի յեզր ծովուն Տիբերիա և յայլ սահմանս Պաղեստինոյ, զոր յորում իմովիւն իսկ աչօք տեսեալ. զանս բազումս կայի՝ ընդ չայրեովք յաչխարհին յայնմիկ և ամենայն

աստուածաչունչ և հոգեպատում պատուիրանք անպակաս գոյր ի հայկեան լեզուս յառնելայն մեծասաւանս Երուսաղեմի եւ որ նուիրապետութեան զԵրուսաղէմիսաւ»: Ցիշեալը իր նոյն ներածութեան մէջ կ'աւելցնէ նաև թէ քաղկեդոնական խնդրոց պատճառաւ երբ հայ վանականք ցրուեցան ու Հայոց վանքերէն շատերը գրաւուեցան, մաս մը վանականներ գացին Զիթենեաց լեռը, Բեթղեհէմ, Յորդանանի եզերքը, Փորձութեան լեռը, Փրկչի անապատը, Թաբորական լեռը և Հերմոն՝ որ կը գտնուէր հանդէպ Թաբորի, ևայլն: Պարզ է թէ սոյն դարուն վերոյիշեալ տեղերուն մէջ արդէն հաստատուած էին հայկական վանքեր և երուսաղէմէն մեկնողները գնացին հոն ապաստանելու:

Տ. Հ. Թ. Սաւալանեանց իր Պատմ. Երուսաղեմի գիրքին մէջ (Ա. Հատ. էջ 247) կը գրէ թէ Զ. դարէն սկսեալ Պաղեստինի և շրջակայից մէջ Հայոց վանքերը անչքացած կամ գրաւուած էին, բայց մինչև տասն և հինգերորդ դար հայկական մենաստաններ կը գտնուէին Եգիպտոսի, Սինայի և Թաբոր լեռներու վրայ եւ այլուր: Ասոնց մասին մեր վարդապետներէն մին իր յիշատակարանին մէջ կը գրէ որ 1520 թուականին՝ այցելած էր այդ վանքերուն: Սաւալանեանց ո՛չ յիշատակարանը կը յիշէ և ոչ ալ այցելու վարդապետին անունը կուտայ. հաւանական է որ ինքը տեսած ըլլայ այդպիսի յիշատակարան մը. բայց տասնեւհինգերորդ դարուն արդէն Թաբորի վանքերը աւերակոց կոյտ մը դարձած էին, ինչպէս նաև իր յիշած միւս վանքերը: 1520ին այցելու վարդապետը աւերակները միայն տեսած կրնայ ըլլալ և հին վանքերուն ու եկեղեցիներուն տեղերը:

Հարիւր տարի վերջ, Գրիգոր վրդ. Դարանաղցի իր Ժամանակագրութեան մէջ (էջ 536–540) կը գրէ թէ 1626 ին Ս. Յակոբեայ մենակեացներէն մին (իր բառով ապցաղ) Գրիգոր պատրիարք Պարոնտէրին կողմէ նուիրակութեան կը ղրկուի Հալէպ ու այդ առթիւ մենակեացը, ինչպէս սովորութիւն ունէր, ուխտի կ'երթայ Թաբոր լեռը, ուր կը տեսնէ միայն տաճկահատ և սեաղէմ պարսիկ մը՝ որ տարիէ մը ի վեր հոն կը մնար: Կը թուի թէ մենակեացը գիրքի տէր մէկն էր, ու կը խօսէր տաճիկ, ֆրանք, քանանացի լեզուներն, ինչպէս նաև պարսկերէն: Մենակեացը տեսակցութենէ յետոյ իր յորդորներով քրիստոնեայ դարձուց պարսիկը ու Քրիստոսի Աչլակերպութեան խորհուրդը անոր բա-

ցատրած ժամանակ ցոյց տուաւ Քրիստոսի, Մովսէսի, Եղիայի և Առաքելոց կեցած տեղերը, «որ են հրաշազան եկեղեցիք եւ եկեղեցգեկիք»: Մենակեացի մեկնելէն վերջ, նորահաւատ պարսիկը չրջակայ գիւղերու մէջ քրիստոնէական քարոզութիւն ըրած ժամանակ կը նահատակուի: Մենակեացին բացատրութեան նայելով՝ Թաբոր լերան վրայ տակաւին չատ անխախտ տուներ կային, թերևս քանի մը եկեղեցիներ ալ. բայց Դարանաղցին իր չինած եկեղեցգեկիք բառով կը հասկցնէ թէ տեղւոյն եկեղեցիներուն չատերը կործանուած էին:

Վերագոյն բոլոր տողերուն մէջ տեսանք արդիւնքը հաւատքին այն քաջահաւատ անձերուն որ Քրիստոսի Աչլակերպութեան փառքին համար Թաբորի վրայ բարձրացուցին ամենէն հոյակապ յիշատակարանները՝ զոր քանդեց թշնամիին ձեռքը. և հոն դարերէ ի վեր սրբավայրերու աւերակները չեղջակուտուած են և ամայութիւն կը տիրէ: Բայց մենք առանց Թաբոր բարձրանալու և աւերակները տեսնելու կրնանք զմայլիլ դարեր յառաջ հոն ապրող կրօնաւորներուն կեանքին, և անոնց նման կրկնել սրբազան քերթողին սա սրտառուչ երգը.

«Համբարձեա զաչս, Տէր, առաւել քան զգագի զԹաբորական զլեառն, յերկնաբերձ եւ յիսանագի խորանաւդ»:

ԼԴ

Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔԸ ԵՐԻՔՈՎԻ ՄԷՋ

(Կրտի վանքը)

1.— Վերնագրիս կրտի բառը սեռականն է կուրս բառին՝ զոր կը գործածեն Ոսկեբերանի Եսայեայ մեկնութեան հայ Թարգմանիչը, Մխիթար գօշ՝ իր Դատաստանագիրքին մէջ, Ոսկեփորիկ, Վարդան Պատմիչ, Ուռհայեցի և Սանահնեցի: Կուրտ կը նշանակէ ներքինի. թէ ինչու համար երիքովի այդ վանքը կրտի կը կոչուի, ստորև պիտի բացատրենք:

Կրաի վանքին ծագումը բացատրող երկու աղբիւրներ ունինք։

Ա.— Կիւրեղ Սկիւրուպողսեցիին Եւթիմիոսի և Մար-Սաբայի կենսագրութիւնը, որուն մէջ յիշեալը հետևեալ կերպով կը գրէ Կրաի վանքին ծագման պատմութիւնը։ Երուսաղէմի Մարտիրոս պատրիարքին ընկերն ու յաջորդն էր եղիա՝ որ առանձնացաւ Ցորդանանի դաշտը, Երիքովի առջև։ Ան չինեց հոն խցիկներ՝ ուր իսկոյն հաւաքուեցան աշակերտներ։ Վերջնոցս համար եղիա չինեց կրկին վանքեր՝ վանահօր մը հսկողութեան տակ։ Եղիա՝ իր կենդանութեան՝ երբեք չներից որ իր հաստատած կրկնակ վանքը բաժնուի։ Ան իր մահուան ժամանակ նոյն իսկ կտակեց որ չբաժնեն զայն. բայց չյարգուեցաւ անոր կտակը։ Եղիայի վանքերուն առեղակները կը ճանչցուին Րուամ ի Լվկաքիր անունով որ կը գտնուին Երիքովի հարաւային արևելքը։ Նոյն աւերակները կը պարունակեն ճոխ չինուածանիւթեր՝ որ գործածուած են Երիքովի արդի չինութեանց, ու անոնց ամենէն գեղեցիկ քարերը մտած են Երիքովի ռուսական նորակերտ հիւրանոցին մէջ։

Կարելի չէ հաւատալ թէ Եւթիմիոսի աշակերտը՝ Եղիա պատրիարք՝ նախանձախնդիր կրօնական աղքատութեան՝ այնքան ճոխութիւններ տուած ըլլայ իւրակերտ վանքին. հաւանական է որ կրկնակ վանքերուն վանահայրերէն առաւելապէս իր կամքը չյարգող վանահայրն եղած պիտի ըլլայ վանքը նորոգող ճոխութիւններով օժտողը։ Այժմ գանք Մար-Սաբայի կենսագիր Սկիւթոպոլսեցի պատմագրին խօսքերուն. «Ցուլիանիա պատրիկին մահուանէն յետոյ իր ներքինիները Երուսաղէմ եկան։ Եւ որովհետև անոնք Պոլսի մէջ տեսակցած էին Մար-Սաբայի հետ, գըտնացին գտան զինքը իր վանքին մէջ։ Անոնք չատ դրամ ունէին, ազաչեցին Սաբայի ընդունիլ զիրենք իր վանքին մէջ։ Ծերունին մերժեց ընդունիլ զանոնք ինչ ինչ զգուշութիւններու համար, բայց որովհետև ծանօթ էր անոնց՝ քաղցր խօսքերով ղըրկեց զանոնք առ որ անկ է։ Ներքինիները ըստ բաւականին ծանօթ ըլլալով վանական կեանքի՝ դիմեցին Երուսաղէմի պատրիարք Պետրոս արքեպիսկոպոսին (524–544) խնդրելով անորմէ որպէս զի իրենց յարմար տեղ մը փութայ յատկացնել։ Արքեպիսկոպոսը յանձնարարեց Երիքովի մօտ գտնուած եղիայի վանքերուն վանահօր Աղեքսանդր անուն մէկու մը՝ յաջորդն Նէոդապոսի և Զաքարիայի՝ որպէս զի մէկ քանի օրուան համար այս ներքի-

նիները ընդունի իր վանքին մէջ։ Աղեքսանդր տեղի տալով ապտահութեան կամ սին փառքերու՝ հակառակ եղիա արքեպիսկոպոսին հրամանին՝ բաժնեց վանքերը։ Այն ատենէն սկսեալ բաժնուած վանքը կրտի վանք կոչուեցաւ» (Տե՛ս Raymond Génier ի Vie de Saint Euthyme le Grand, էջ 35–36)։ Հաւանաբար այս վանքին անունը եղիա պատրիարքին օրէն սկսեալ Ս. Ստեփանոս կը կոչուէր։ Լատին յիշատակարանը՝ Commemoratorium de Casis Dei անուամբ, թերևս այս վանքն է որ կը յիշատակէ ըսելով՝ «Ս. Ստեփանոսի վանքը երիքովի մօտ (Եղիայէն?) չինուած» (Տե՛ս Itinera A. Descriptiones. Հտր. Ս. էջ 303. Revue de l'Orient Chrétien, 1899, էջ 530)։

Բ.— Ցովհաննէս Մոսխոսի (Mosch) Մարգ Հոգևոր (Pré Spirituel) գիրքը։ Կ'արժէ հոս տեղեկութիւն մը տալ հեղինակին և անոր գիրքին մասին։ Ցովհաննէս Մոսքոս ծնած է Դամասկոս, Ջ. դարու կիսուն. ան Ս. Թէոդոսի վանքին վանականներէն էր, բայց յետոյ մեկնեցաւ Փառան, Երուսաղէմի մօտ, ուր մնաց տասը տարի, 567–578։ Մոսքոս ձեռնարկեց մեծ ճամբորդութեան մը, դէպի Եգիպտոս, Թեպայիտի և Սինայի վանքերը, և վերջնոյս մէջ մնաց տասը տարի Ցովհաննէս պատրիարքի օրով (575–593)։ Ցիչեալը դարձեալ ճամբորդեց Պաղեստինի բոլոր վանքերը և ուսումնասիրութիւններ կատարեց։ Մօրիկի սպանութեան և Պարսից արշաւանքին հաւանականութեան պատճառաւ 603ին վերջնական նապէս թողուց Ս. Երկիրը, այցելեց Անտիոքը և Կիլիկիան ու մեկնեցաւ Եգիպտոս։ 615ին երբ պարսիկները Ս. Երկիրը արշաւելէ յետոյ, Եգիպտոսի վրայ պիտի յարձակէին՝ Հռոմի մեկնեցաւ և հոն լրացուց իր գիրքը՝ Մարգ Հոգևոր կոչուած՝ զոր իր մահէն առաջ յանձնեց իր աշակերտին և բարեկամին Սոփրոնիոսի։ Վախճանեցաւ կամ 619ին և կամ 634ին, և Սոփրոնիոս իր ուսուցչին ոսկերոտիքը փոխադրեց Երուսաղէմի մօտ Ս. Թէոդոսի վանքի գերեզմանատունը։

Մոսքոսի գիրքը Migne ի Հայրախօսութեան մէջ հրատարակուած է յունարէն և լատիներէն, Pratum Spirituale խորագրով, զոր հայերէն անուանեցինք Մարգ Հոգևոր։ Ունի 219 գլուխներ, որոնց մէջ կը յիշուին իր անձնական յիշատակները և իր երիտասարդութեան յուշերը։ Ոճը յանկուցիչ է և յստակ, պատմուածքները ժողովրդականացնելու գաղտնիքը ունի. չատ ծըշ-

գրտօրէն կը պատկերացնէ իր ժամանակի վանական կեանքը. պարսկական և արաբական արշաւանքներէն յառաջ Պաղեստինի բազմաթիւ վանքերուն պատկերը կու տայ մեզի տեղեկագրական մանրամասն պարագաներով. յայտնի է թէ քանիցս այցելած է այդ վանքերը: Կրտի վանքի մասին տեղեկութիւններ կու տայ իր Մարգ Հոգևոր գիրքին ԺԹ. ճԼԵ. ճԼՋ. ճԼՐ. ճԿԵ. գլուխներուն մէջ(*). կը գրէ թէ Կրտի վանքը կը գտնուի Երիքովի մէջ, Յորդանանի մօտիկ. կը յիշատակէ նոյն վանքին վանահայրերէն Եղիա՝ որ իբր թէ Երուսաղէմի Մակար արքեպիսկոպոսին հետ յարաբերութիւն չընելու համար քաշուած է այս վանքը. Նիկողայոսը՝ որ երբեմն ալ Կլիմկիոյ կուսանոցներէն միոյն մնծաւորն եղած է. Յովհաննիսը՝ որուն առակաւոր պատմութիւնները և կեանքին հետաքրքրական դրուագները կու տայ: Կ'երևի որ թէ՛ Կրտի վանքի և թէ ուրիշ վանքերու մասին իր գրածները զանազան ժամանակի իր այցելութեանց յանձնարարութիւններն են. այդ պատճառաւ իր գիրքին մէջ չէ պահուած դէպքերու և գէմքերու ժամանակագրական կարգը. բայց պէտք է խոստովանիլ թէ իր դարու վանքերու տեղագրութեան համար կարևոր գիտելեաց ծաղկաստան մ'է, ըստ իր յորջորջման:

2.— Կրտի վանքին ծագման պատմական ճշդումները պարզելէ յետոյ հարկ է անոր հայեցի հանգամանքն ալ ճշդել. և որպէս զի մեր ձեռքը գտնուած համառօտ յիշատակարանին ոյժը և ճշգրտութիւնը կարենանք արժեցնել, պէտք է որ Կրտի վանքին գնման և վաճառման դարուն Երուսաղէմի եկեղեցիին դաւանական վիճակը և չեղումները փութանք պարզել:

Ծանօթ է եկեղեցական պատմութենէն թէ Քաղկեդոնի ժողովը չեղելով երեք Տիեզերական ժողովներու դաւանական ըսկզբունքներէն՝ պատճառ դարձաւ կարգ մը հերձուածներու և եկեղեցւոյ պառակտումին: Երկաբնակութեան խլրտումներէն Աբրևելքի քրիստոնեաները դժգոհ մնացին: Մարկիանոսի զինու զօրութեամբ Երուսաղէմի եկեղեցիին հանդէպ կատարած ոչ-կանոնական ձեռնարկները վտանգ մը նկատուեցան: Եգիպտոս, Սիւրիա, Միջագետք և Հայաստան չարունակեցին իրենց կիւրեղեան բանաձևի համաձայն միաբնակ դաւանանքի վաղնջական սկզբունքներուն մէջ. սակայն բիւզանդական պետութեան յարատևութեան համար վտանգ մը կը նկատուէր նոյն երկիրներէն դաւանական տեսակէտով անջատ մնալը: Ուստի բիւզանդական ինքնակալներէն մասնաւորապէս Զենոն (474–491) և Անաստաս (491–518) կայսրերը պետութեան բարոյական միութիւնը և ոյժը պահպանելու համար հրովարտակներով հաստատեցին Տիեզերական ժողովներու հաւատքը և միաբնակ դաւանութիւնը: Առաջնոյն Հենետիկոնը (482) և երկրորդին անոր հետևողութեամբ հրատարակած հրովարտակը սիրով ընդունեցան Արևելքի եկեղեցիները, մասնաւորապէս Հայ եկեղեցին: Հենետիկոնը և Անաստաս կայսեր դաւանական պաչտօնագիրը չատ կանուխէն հայերէնի թարգմանուած են, և կը գտնուին մասամբ «Գիրք Թղթոց»ին և ամբողջութեամբ «Կնիք հաւատոյ» կոչուած հաւաքածոներու մէջ:

Երուսաղէմի եկեղեցին ալ մինչև Քաղկեդոնի ժողովը Հայ եկեղեցւոյ նման դաւանանք մ'ուներ. ուղղափառ միաբնակ էր: Յոբնաղ նենգութեամբ անցաւ հակառակ կողմը, և Մարկիանոսի քաղաքական դիտաւորութիւններուն ծառայելով՝ ուղղափառութեան հակառակ չարժեցաւ, ոտնակոխ ընելով Տիեզերական ժողովներու դաւանական սկզբունքները և Երուսաղէմի մէջ պատճառ դարձաւ ծանր արիւնահեղութիւններու և անկարգութեանց: Երուսաղէմի կղերն ու վանականութիւնը մեծ մասամբ միաբնակ էին: Յոբնաղի յաջորդները, սակայն, չմնացին քաղկեդոնականութեան մէջ: Թեոդորոս, Անաստաս, Մարտիրոս, Սալուստիոս, Եղիա, Յովհաննիս և Պետրոս մինչև 518, Երուսաղէմի եկեղեցիին պատրիարքական Աթոռը կը գրաւէին: Ի ձեռին ունինք 1899ին հրատարակուած ասորերէն անանուն ժամանակագրութեան մը անգլ. թարգմանութիւնը՝ The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene խորագրով, քաղկեդոնական վէճերու ժամանակ գրի առնուած և անոնց վերաբերեալ կարևոր թուղթերու բովանդակութեամբ: Նոյն գիրքը գլխաւորապէս կը ցոլացնէ Երուսաղէմի եկեղեցւոյն հաւատքը և Յոբնաղի յաջորդէն մինչև 518 գահակալող եպիսկոպոսներուն դաւանութիւնը: Առհասարակ անոնք, բացի Եղիայէն՝ որ աքսորուած է, և Յովհաննէսէն՝ որ

(*) Մեր «Վարք Հարանց»ի հայ թարգմանիչը քանի մը կտորներ առած և թարգմանած է Մոսքոսի գիրքէն. ասոնք յիշուած երկոք վանահայրերէն առաջինի երկուքը կը յիշատակէ Ներիլեաց վանքին հետ (Վարք Հարանց, Հատ. Ա. էջ 610, Բ. 391):

ուխտադրուժ մը եղած է, ամէնքն ալ դաւանութեամբ զուտ միաբնակներ են: Նոյն իսկ ըստ նոյն ժամանակագրութեան, Մարտիրոս պատրիարք միաբնակութիւնը ջատագովող յայտարարութիւն մը ունի, ինչպէս նաև թուղթ մը՝ Աղեքսանդրիոյ Պետրոս պատրիարքին: Երուսաղէմի մէջ միաբնակութեան դէմ հալածանքը կը սկսի Յուստինոս կայսեր օրով (518–521), որուն գործադրողը կ'ըլլայ կայսեր օգնականը Յուստինիանոս, Յովհաննէս պատրիարքի ձեռքով: Այդ ժամանակին էր որ մեծ տագնապ յառաջ եկաւ Երուսաղէմի հայ վանականներուն մէջ, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ մանաւանդ նոյն Յովհաննէս պատրիարքին Աղուանից Աբաս կաթողիկոսին գրած նամակէն, որուն հայերէն թարգմանութիւնը հրատարակուած է 1896ին Վաղարշապատի մէջ: Յուստինոսի յաջորդը՝ Յուստինիանոս իր արևմտեան քաղաքականութեանը համար ա'լ աւելի յառաջ տարաւ հալածանքը Երուսաղէմի մէջ և չարունակուեցաւ ան մինչև Սրաբաց արշաւանքը:

Գրեցինք այս տողերը հասկցնելու համար թէ ներքինիները Երուսաղէմ այցելեցին Անաստաս կայսեր օրով: Անոնք Զենոնէն սկսեալ միաբնակ դաւանանք ունէին, և կը դիմէին Երուսաղէմի եկեղեցիին որ նոյն ժամանակ գլխովին միաբնակ էր, ինչպէս ցոյց կու տայ ասորի ժամանակագրութիւնը: Ուրեմն պարզապէս կը հասկցուի թէ Եղիայի երկու վանքերէն մին գնող բիւզանդական արքունիքէն եկած ներքինիները միաբնակ էին և թէ անոնք քաջալերութիւն և պաշտպանութիւն կը սպասէին Երուսաղէմի եկեղեցիէն, որ տակաւին չէր արձակած մոլեռանդութեան և դրժումի չանթերը ընդդէմ Հայ Եկեղեցւոյ և այլ միաբնակ ազգեւելեան եկեղեցիներուն:

3.— Վերև յիշատակուած ասորերէն ժամանակագրութենէն կը հասկնանք նաև որ Պետրոս վրացիին վանքին հիմնադրութեան օգնողը ներքինի մ'էր, Յովհաննէս անուն, որ միևնոյն ժամանակ անոր կնքահայրն էր: Նոյնպէս Զաքարիա հռետորի մեկենասը՝ Եւպրաքսիոս ներքինի մ'էր և կայսեր սենեկապան: այս երկուքն ալ դաւանութեամբ միաբնակ էին: Հանգիստութեան կանոնով կը տարուինք մտածել թէ «բարեպաշտ և ուղղափառ թագաւորաց» որով բիւզանդական պալատին այն ներքինիները, որոնք Երուսաղէմ եկան և Զ. դարու սկիզբները Եղիայի վանքերէն միոյն տիրացան, հաւատքով միաբնակ էին և դաւանակից Հայոց: Elousaի մօտ միայնակեաց (555–558) վանական Պօղոս Հելլատիկոսի (Paul Helladique) նամակին մէկ հատուածը ցոյց կու տայ այս ներքինիներուն պետը որ կը կոչուէր Եւտրոպէ (Eutrope): Այս անձն էր որ գնեց Եղիա պատրիարքին երկրորդ վանքը և հոն հաստատուեցաւ իր ընկերներով և երիքովի չուրջը գտնուող իրեն յատկապէս մարդերով (Տե'ս Société Russe de Palestine, 1891, էջ 25, Revue de l'Orient Chrétien, 1899, էջ 533): Կրտի վանքը ուրեմն իր ծագումով միաբնակներու կը վերաբերէր. այնպէս որ սեպհականատէր ներքինիներու մահէն յետոյ կը ժառանգէին զայն մեռնողներուն դաւանակիցները, այսինքն Հայերը: Հայ Երուսաղէմի վանքերուն ցուցակը կազմող Անաստաս վարդապետ Երիքովի Կրտի վանքը Հայոց սեպհականութիւն կը ճանչնայ, և այդ պատճառաւ իր ցուցակին մէջ կը գրէ հետևեալ յիշատակութիւնը. «Կրտի վանք, Ջորոդ Հայոց, յարեւելից կուսէ կայ»: Կրտի վանքի մասին ասկէ զատ ուրիշ յիշատակութիւն մը չունինք դժբախտաբար: «Յարևելից կուսէ կայ» խօսքը պէտք է հասկնալ Երուսաղէմի արևելեան կողմը, որ է Երիքովը, վասնզի նոյն վանքը չինուած էր բիւզանդական Երիքովի մօտ: Դ. դարէն մինչև Զ. դար Երիքովի մէջ ծաղկած էր քրիստոնէութիւնը: Այցելած են հոն Պորտոյլ Անանուն ուղևորը (333ին), Արգուլֆ եպս.ը Է. դարու սկիզբը, և կը նկարագրեն անոր դրախտանմման վիճակը: Կային հոն չատ մը եկեղեցիներ և ուխտաւորաց բնակարաններ: Հետևեալ կ'երևնար Եղիսէի աղբիւրին վրայ կառուցուած եկեղեցին իր բարձրադիր յիշատակարանովը: Մատապայի մոզայիք քարտէսէն կը հասկցուի թէ Երիքովը արմաւենիներէ չրջապատուած գեղեցիկ քաղաք մ'էր: 637–1099 թուականները Երիքովի մէջ քրիստոնէական կեանքը բոլորովին չէր անհետացած, այնպէս որ տեղւոյն եպիսկոպոսներուն ոմանց անուննները կը յիշատակուին ժողովական արձանագրութեանց մէջ: Կրտի վանքը հաւանաբար մինչև Թ. կամ Ժ. դար գոյութիւն ունեցած է, և յետոյ քանդուած է արաբական արշաւանքներէն, և անոր աւերակոյտի ճոխ չինուածանիւթէն կարելի է դատել թէ ան կարեւոր հաստատութիւն մը եղած է Երիքովի սահմաններուն մէջ և կը վկայէ սեպհականատէրերուն բարձր դիրքին և նոյն վանքին վարչութիւնը ստանձնողներուն գործունէութեան ոգւոյն մասին:

Գանք Անաստաս վրդ. ի յիշատակութեան, Զորրորդ Հայոց խօսքին՝ որով կը հասկցուի թէ կրտի վանքը կը վերաբերէր Զորրորդ Հայոց: Նոյն գաւառի հայերը տիրացած էին անոր և կը մատակարարէին զայն իրենց նուէրներով կամ տուրքերով տեղացի պաշտօնէից ձեռքով: Զորրորդ Հայ ըսելով Հայաստանի ո՛ր կողմի ժողովուրդը պէտք է հասկնալ:

Հռովմայեցիք, յետոյ Բիւզանդացիք Հայաստանը գաւառներու բաժնած են, Հայք բառին քով դնելով թիւ մը: Անոնցմէ վերջ Արաբները ալ բաժանումի միևնոյն դրութիւնը ընդունած են: Հայերն ալ գործածած են իրենց տիրապետողներուն դրութիւնը: Լատին, յոյն, արաբ և հայ գրուածքներուն մէջ, անխտիր կը պատահինք Ա, Բ, Գ, Դ Հայք բաժանումներուն:

536ին, Ցուստինիանոսի օրով, Զորրորդ Հայք ըսելով կը հասկցուէր Մելիտինէի դիմացի երկիրը մինչև Տիգրիս և մինչև «Մարտիրոսաց քաղաքը» (= Նիփկերտ = Մֆարղին), այս գետէն անդին:

591ին Մօրիկ կայսրը Հայաստանը Պարսից հետ բաժնելէ յետոյ երկրին տուաւ վարչական նոր բաժանում մը: Այս կերպով Ցուստինիանոսի օրով կատարուած Զորրորդ Հայքը պահուեցաւ և կոչուեցաւ Միջագետք. բայց անոր վրայ աւելցաւ երկրորդ Զորրորդ Հայք մը կամ Զորրորդ Ցուստինիանա մը, Դադեմի, Արշամոսատի և Բիթարիզոնի հետ: Այս վերջին Զորրորդ Հայքն է որ երկար ժամանակ այս իմաստով կը հասկնային Բիւզանդացիք և Հայք (Տե՛ս L'Arménie entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête Arabe jusqu'en 886, J. Laurent ի. էջ 303): Իսկ մեր Վարդան վրդ. ը իր աշխարհագրութեան մէջ Դ. Հայք ըսելով կը հասկնայ «Մոկս՝ Հիզանով մինչև ի Ցաւիղ»:

Ուրեմն, ըստ այս բացատրութեան, Երիքովի կրտի վանքը կը հոգային իրենց տուրքերով և ուխտաւորութեամբ Զորրորդ Հայքի սոյն քաղաքները, որք են Եփրատէն անդին Խարբերդ, Արշամոսատ (*), Նիփկերտ, Ամիդ, Տիգրիսէն անդին Արզանիկ (**), Թեղեա նաև Տարոն և Սասուն:

(*) Ըստ Մատթէոս Ուռհայեցիի (ձԺ.) կը կոչուի Աշմուշատ. Խարբերդի և Բալուի մէջտեղ:

(**) Arzanène Հայոց Աղձնիքն է, Տիգրիսի ձախ ափին վրայ:

ԼԵ

Ս. ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏԱՑ ՎԱՆՔԸ ԳԱԶԱՅԻ ՄԷՋ

1. Քրիստոնէութիւնը Գազայի մէջ.

Գազայի բնակիչները չատ տրամադիր չէին քրիստոնէութիւնը ընդունելու, վասն զի այս քաղաքը հեղինական հեթանոսութեան կեդրոն մ'էր և իր գլխաւոր մեհեանը Marnéion անուամբ կը մրցէր Sérapeion ի հետ: Ընդհակառակն Մաւմայի բնակիչները չէին ընդդիմանար քրիստոնէութեան. այդ պատճառաւ էր որ Կոստանդիանոս հրամայեց Մաւման բաժնել Գազային: Մաւման դարձաւ անկախ քաղաք մը Կոստանդիա անուամբ, մինչ եպիսկոպոսութիւն Ցուլիանոս Ուրացողի, որ դարձեալ զայն միացուց Գազայի: Դ. դարու վախճանին հեթանոսութիւնը վերջ գտաւ Գազայէն Իլարիոնի հրաշքներով, Ս. Պորփիւրի ջանքերով և վինու զօրութեամբ: Գազայի գաւառը ունէր երեք եպիսկոպոսներ, մին՝ ի Գազա, միւսն՝ ի Մաւմա, և երրորդն յԱնթէդոն. Գազա և Անթէդոն այժմ ալ ունին անուանակիր եպիսկոպոսներ: Գազայի քրիստոնէական դպրոցը ե. և Զ. դարերուն նշանաւոր եղած է Զոզիմի, Պրոկոպոսի, Կորիքիոսի, Իլդոտորի, Ենայի, Տիմոթէոսի և Ցովհաննէսի չնորհիւ: Նոյն ժամանակները Գազայի մէջ կային առնուազն հինգ եկեղեցիներ, որոնցմէ մին էր EUDOXIANA՝ Marnéionի տեղ. հաւանաբար այժմու մեծ մզկիթը: Տօները կը կատարուէին մեծ հանդիսաւորութեամբ: Քաղաքը պալատներով լեցուն էր այն աստեն, երբ Արաբները կ'իշխէին հոն Գազայի մօտ, Թատունի պատերազմէն վերջ (635):

2. Գազան ըստ արաբ պատմագիրներու.

Արաբ պատմագիրները Գազայի վրայ կու տան չահեկան տեղեկութիւններ. Եագուպի 874ին կը գրէ. «Գազան Պաղեստինի

ծովեզերեայ քաղաքներէն մին է. ան կառուցուած է կլիմայական երկրորդ գօտիին սահմանին վրայ: Հոն կը գտնուի Հաչիմ Իպն Մանաֆի դամբարանը: Իսթախրի 951ին, և Իպն Հօթալ 978ին կը գրեն. «Գազան վերջին քաղաքն Պաղեստինի տարածութեան դէպի Եգիպտոս, ճիշդ երկրին մէջ: Հաչիմ Իպն Ապտ Մանաֆի դամբարանը հոն է. և ծննդավայրն է Մուհամմէտ Իպն Իտրիս էշ-Շաֆիի (Օրինաց մեծ ուսուցչին). ան թաղուած է Ֆոսդայի մէջ (հին Գահիրէ): Հոն գտնուած է նաև Օմար Իպն էլ-Խատտապ խալիֆան. չատ կանուխ ժամանակները Գազան մեծապէս հարստացած է. հոն կայ Հիճազի ժողովրդեան համար մեծ չուկայ մը»: 985ին Մուգասսեհի կը գրէ. «Եգիպտոսի պողոտային վրայ ընդարձակ քաղաք մ'է, անապատի եզերքը: Քաղաքը ծովեզրէն չատ հեռի չինուած չէ: Հոն կայ դեղեցիկ մզկիթ մը, և կը տեսնուի նաև Օմար խալիֆային յիշատակարանը. հոն է նաև ծննդավայրը մեծ աւանդապաշտին Էշ-Շաֆիին և հոն դամբարան ունի Հաչիմ Իպն Ապտ Մանաֆ (Մարգարէին մեծ հայրը)»: 1154ին Իտրիսի կը գրէ. «Գազան այժմ չատ բազմամարդ է, և կը գտնուի Ցոյներուն (Խաչակրաց) ձեռքը: Գազայի նահանգիստը կը կոչուի Թիտա (կամ Թէտա)»: Ապուլ Ֆետա (ԺԴ. դար) Իսթախրին յիշելէ յետոյ կը գրէ. «Գազան միջակ տարածութեամբ քաղաք մ'է. ծովեզերքը պարտէզներ ունի: Արմաւենիները հոն քիչ են. պաղաւէտ այգիները բազմաթիւ են: Գազայի և ծովին միջև կան աւազակոյտեր, որոնց մէկ կողմը կը գտնուին պարտէզները: Գազայի վերև չինուած է փոքր միջնաբերդ մը»:

1355ին Գազա այցելած է Իպն Պաթութահ: Ան իր Օրագրութեան մէջ անոր մասին կը խօսի իբր Սիւրիոյ առաջին քաղաքը Եգիպտոսէն յետոյ. «ան բազմամարդ է և ընդարձակ. ունի չատ մզկիթներ: Բայց ան իր չուրջը պարիսպ չունի: Հոն կայ հնադոյն գեղեցիկ մզկիթ մը. ներկայիս կայ ուրիշ մ'ալ իմիր Ճալվալիէն չինուած. հոյակապ չինուածք մ'է աս, և ունի սպիտակ մարմարէ բեմ մը» (Palestine under the Moslems, էջ 441–442):

3. Խաչակրաց եկեղեցիները Գազայի մէջ.

Ա. Պատմութիւնը.

Գազան՝ լատին յաղթանակի ատեն աւերուած և լքուած ըլլալով՝ Խաչակիրները նորոգեցին զայն: 1149ին Պաղտին Բ. ամբացուց Գազան. 1170ին Սալահէտտին աւերակի վերածեց զայն. բայց դղեակը դիմադրեց. 1187ին ան գրաւուեցաւ: 1192ին Ռիչարտ վերագրաւեց զայն. դաշնադրութեան պայմաններուն համաձայն ամրութիւնները քանդուեցան. 1244ին Խարիզմեանց արշաւանքներուն պատճառաւ Գազան դարձեալ աւերեցաւ, և այլևս իր հին կարևորութիւնը չկրցաւ ստանալ:

Գազան քրիստոնէական հին քաղաք մ'էր: 406ին Պորփիւրիոս եպիսկոպոս հոն չինած էր երկու թևերով պազիլիքա մը: Պորփիւրիոսի գերեզմանը ցայժմ կը տեսնուի Ցունաց եկեղեցիին մէջ. չէնք մը որ իր ամբողջութեամբը չինուած է Խաչակիրներուն կողմէն և թև չունի: Հին պազիլիքայէն գտնուածները ուրիշ բաներ չեն, բայց եթէ գործածուած հին սիւներ և թևերէս յղկուած քարեր:

Բ. Մայր եկեղեցին.

Ս. Յովհաննէս Մկրտչի նուիրուած լատին մայր եկեղեցին ուրիշ թաղի մը մէջ կը գտնուի, և ան կը կոչուի Մեծ Մզկիթ: Այժմ ան աւերակ է, վասն զի 1916ին անգլիական հրետանին անկէ օգը հանած է ռազմանիւթերու մթերք մը:

Vogüé պարզապէս միայն կը յիշատակէ: The Survey of Western Palestine նկարագրած է նոյն եկեղեցին և յատակագիծն ալ չինած: Գազայի Մայր եկեղեցին և Ս. Պորփիւրը ընտիր և կատարեալ ուսումնասիրութեան նիւթ եղած են Clermont-Ganneauի կողմէն ընկերակցութեամբ ոչ նուազ գեղեցիկ յատակագիծերով Lecomte du Nouyի:

Մայր եկեղեցին բիւզանդական պազիլիքայի մը տեղը կը գրաւէ, և կ'օգտագործէ անոր հին սիւները: Ան վերաչինուած է

1150ին, երբ Պաղտին Բ. քաղաքը կ'ամրացնէր։ Անոր յատակագիծը նման էր Խաչակրաց ուրիշ շատ մը մայր եկեղեցիներու յատակագիծերուն. ունի երեք կողակ, նաւ մը, կողմնակի թեւեր։ Իսլամները կողակները քանդած են. բայց անոնց թերի մասերը կը մնան. կը թուի թէ գլխաւոր կողակը երկու կողմով ուղղանկիւն երկու խոռոչներ ունեցած է, ուրիշ բազմաթիւ բիւզանդական եկեղեցիներու նման, և թէ կողակները ուղղագիծ անարքի մը մէջ տեղաւորուած են։

Երեք միջավայրերը ցցանկիւններով կամարակապ են. ունին չորս գերանամէջեր, քառակուսի գաւիթ մը, այն ալ կամարով և կ'երկարաձգէ նաւը, ինչպէս Պէյրութի Մայր եկեղեցին։ Մոյթերը խաչաձև են. բարաւորները և թակաղակները կը ձևացնեն չարունակական լար մը, որուն վրայ կրկնակ նաւին սիւները կը դնէ երկրորդ հիմ մը։ Վերի խոյակներու թակաղակները կապուած են լարով մը որ կ'անցնի պատուհաններու նեցուկին ներքևէն։ Միևնոյն կարգը կը տեսնուի կողմնակի թևերուն մէջ։

Թակաղակները և լարերը ունին միաձև հատած մը (profil), այսինքն գօտի, փողաձև փորուած խորոփ, կլոր փոքր ցցուակ։

Բոլոր աղեղները բեկուած դրոշմ ունին։ Նաւը որմայեցեր չունի, բայց կողմնաթևերու որմայեցերը խաչաձև կիսասիւներու դրոշմը ունին։

Բոլոր սիւները կը բաղկանան կորնթական խոյակներէ և գործածուած հին մարմարէ սիւնագլուխներէ։ Սիւնագլուխներու մէկուն վրայ քանդակեալ կ'երևնայ պսակի մը մէջ զետեղուած եօթնաստեղնեան աչտանակ մը, և հոն կը կարդացուի եբրայական արգաւիր արձանագրութիւն մը։ Ուրեմն սիւները սինագոկէ մը բերուած են և հոս օգտագործուելէ յառաջ բիւզանդական եկեղեցի մը զարդարանքը եղած են։ Ուրիշ սիւնագլուխներ պատերու մէջ հիւսուած են, իբր որմաբարձք (chaînage)։ Clermont-Ganneau կը յիշէ թէ Եւդոկսիա թագուհին պազիլիքային ընծայած է երեսուն մարմարեայ սիւներ և կը կարծէ թէ անոնք բերուած են կեսարիոյ սինագոկէն։

Գաւիթը ունի թեռաս մը, ինչպէս կողմնաթևերը. բայց նաւին տանիքը ցած է, վասն զի չէնքին ամբողջ երեսը կը վերջանայ երեք անկիւնի զարդով մը (fronton)։ Այս զարդին և գաւիթին միջև կը բացուի պարզապէս դէպ ի ներս չեղակուած չըր-

ջանակաձև մեծ պատուհան մը (rose), զարդարուած անուրներէ և բացուածքներէ՝ կրկնակ չրջանակի մը վրայ ընդելուզուած ըլլալով։ Ան կորուսած է իր քարէ պահպանակը։

The Survey Western Palestine ի ծանօթագրութեան մը մէջ մայր եկեղեցին դուռը իտալական արուեստ կը համարուի. վասն զի չինուած է համակ սպիտակ մարմարէ. բայց իր ոճը ֆրանսական է. խիստ թեթև կերպով փոխուած արաբական ազդեցութեան տակ։ Աս ԺԲ. դարու երկրորդ կիսուն պաղեստինեան ոճէ է իր բոլոր պարզութեամբը։

Թմբուկը ողորկ է և նկարուած պէտք է ըլլայ։ Ան չի կրած նիր ցցուած ձևով փայտի մը՝ այլ դրանդիներուն բարաւորներուն վրայ։ Կամարաքիւը ունի երեք կամարներ՝ իւրաքանչիւր կողմէ սիւներու համապատասխանող և զարդարուած բացուածքներով։

Գ. Ս. Պորփիւրի եկեղեցին.

Clermont-Ganneau այս եկեղեցին նկարագրականը ունի յատակագիծով միասին։ Եկեղեցին արտաքին կերպով չատ խորացած է և ունի լայն կողակ մը, և կամարակապ դասի կարճ գեբանամէջ մը։ Կամարի պարանոցը կրող երկու կիսասիւներուն գործածած են սիւներ՝ որ հին հատուածներ են և ամբողջացուցած են բիւզանդական թակաղակով մը և չեղեզրուած պատուանդաններով։ Դուռը ոճ չունի. գաւիթը անհետացած է. պատուհանները կամարաձև են. որմայեցերը կրկնակ են, ինչպէս մայր եկեղեցիինը։ Արևելեան կողմի խոշոր որմայեցերուն մէջ է որ հոգացուած են երկու փոքր առանձնոցներ։

Դրան վրայ զետեղուած յունական արձանագրութիւն մը կը վկայէ թէ եկեղեցին նորոգուած է և պաշտամունքի համար կը ծառայէ յոյն հասարակութեան միջոցաւ 1856 թուականին։

Դ. Տուներու դուռներ.

Ս. Պորփիւրէն ոչ հեռի միջահասակ դուռներով երկու տուներ կը տեսնուին, հորիզոնական չեղեզրով մը վեր եւած և մանրա-

ծաղիկներով քանդակուած. Այս ոճը բիւզանդական է, բայց մանրածաղիկներուն օրինակը տեղական ծագում ունենալ կը թուի:

Ե. Կորճը կամ գինաճշաճակիր աւիւծը.

Հետաքրքրական յիշատակարան մը գտնուած է Գազայի մէջ և հրատարակուած է Clermont-Ganneau էն, որ գտած է զայն Սիւլէյման Զարիֆի տանը մէջ: Էլ-Մունթարի արևելեան կողմը երեք ժամ հեռի գտնուած աւերակէն բերուած է ան:

Սողացող քարէ կորճ մը (առասպելական անասուն) կամ աւիւծ մ'է ան, որուն յետակողմեան թաթերը կը հանգչին սիւնակի մը վրայ և առջևի թաթերը կը բռնեն անհետացած առարկայ մը՝ որ կը կարծուի ըլլալ գինանշան մը:

Անասունը որովայնին տակ ստինքներ ունի, ինչպէս Moissac ի մեծ դրան էգ աւիւծները: Հաւանական է որ այս քանդակը կը վերաբերի արևմտեան արուեստին և թէ աս մնացորդն է յիշատակարանի մը տանուտիրական իրաւանց վկայող ազգի մը կամ ազնուական ընտանիքի մը, որուն գինանշանը բռնած է սոյն կենդանին: Այս դասակարգին մէջ կը մտնեն ազնուականաց սանդուխները, տանուտիրական սահմանաքարերը, տեսացիները, հիւպատոսական դրօշակները: Կրնան այսպէս զարդարուիլ աղբիւր մը, սանդուխ մը, կամ ո՛և է շէնք մը: Ֆրանսայի մէջ այսպիսի օրինակներ պահուած են:

4. Գազայի Ս. Հրեշտակապետաց վանքը.

Ինչպէս վերի տողերէն յայտնի եղաւ, Գազան կը գտնուէր Եգիպտոսի սահմանին վրայ. անկէ երուսաղէմ կեղող ուխտաւորները պիտի գային Գազայի ճանապարհով. ինչպէս ուրիշ տեղեր, հոս ալ ուխտաւորաց համար հին օրերէն սկսեալ հաստատուած էր Հայոց եկեղեցին և վանքը, Հոգեստուն անունով, ուր կ'իջևանէին և հանգստանալէ յետոյ կը հասնէին Երուսաղէմ:

Գազայի Հայոց Հոգեստան ու եկեղեցին հիմնարկութիւնը քնականաբար չատ հին է, վասն զի Եգիպտոսի հայ ուխտաւորներուն երթևեկը՝ իբր սահմանակից երկիր ալ աւելի յաճախադէպ և բազմութեամբ տեղի կ'ունենար, մանաւանդ Եգիպտոսի թեմը հոգևորապէս կապուած էր Երուսաղէմի պատրիարքութեան՝ ուրկէ կը ղրկուէին անոնց հոգևոր հովիւները: Ա. Եպս. Տ. Ցովհաննէսեան իր Պատմութեան մէջ (Ա. Հտր. էջ 364) կը գրէ. « . . . չինեաց (Եղիազար Պատրիարք) եւ զեկեղեցի ի Գազա յանուն Հրեշտակապետաց, այլ յետոյ յանհոգութենէ աւերեալ խանգարեցաւ յԱրաբացւոց, և մի մասն աւերակաց տեղւոյն կայ մնայ անդ»: Այս տողերէն կը հասկցուի թէ Եղիազար պատրիարքն է որ Գազայի մէջ կը կառուցանէ Հայոց Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցին. բայց այս պարագան սխալ կը թուի, վասն զի ինչպէս վերև ալ գրեցինք, նկատի առնելով Եգիպտոսի հայ ուխտաւորներու յաճախութիւնը, բնական էր որ չատ կանուխէն Գազայի մէջ իբր սահմանագլուխ հաստատուած պէտք էր ըլլար եկեղեցի մը և հոգեւտան մը հիմնարկութիւնը: Եղիազար պատրիարք 1657ին Տարոնեցի Սատուածատուր պատրիարքի կողմէն փոխանորդ կը կարգուի Երուսաղէմի Ս. Սիոնին, ինչպէս կը հասկցուի իր կոնդակէն (տե'ս Սաւալանեանց, Բ. Հտր. էջ 1202–1207), սակայն նոյն թուականէն չատ առաջ հիճ. 1025 սէֆէր 16 (= 1647) թուականին Հէօճէթը Շէրիով նոյն եկեղեցին կը նորոգուի. նոյն հէօճէթին իմաստը հետևեալն է. Գազայի Սուգ էլ Ղատր փողոցի Հայոց եկեղեցիին տանիքը ու պատուհանները նորոգութեան կարօտ ըլլալով՝ անոնց խնդրանաց համաձայն քաղաքին դատաւորը Գազայի իսլամ մէկ քանի երևելիներու եւ իսլամ ժողովրդեան բազմութեան մը ներկայութեան քննութիւն մը կը կատարէ և իրօք նորոգութեան կարօտ կը նկատուին եկեղեցիին առաստաղը և պատուհանները, որուն համար դատաւորը կ'արտօնէ որ Հայերը կատարեն վերոյիշեալ մասերուն նորոգութիւնը առանց ուրիշ տեղեր նորոգելու: Այս նորոգութիւնը կը կատարուի Եղիազար պատրիարքին Երուսաղէմ գալէն տասն տարի առաջ, որով ան չի կրնար նոյն եկեղեցիին չինողը նկատուիլ, քանի որ արդէն հինէն ի վեր գոյութիւն ունէր: Եղիազար պատրիարք, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ ուրիշ հէօճէթներէ, վանքին սահմանակից քանի մը տուներ և պարտէզներ ծախու առնելով կցած է վանքին ու եկեղեցիին. նոյն հէօճէթներուն մէկ քանիին մէջ որոշապէս կը յիշուի Եղիազարի անունը իբր գնող.

նոյն կալուածներուն թերևս այս պարագան է որ կարծեցնել տուած է թէ ան էր Գազայի եկեղեցին չինող տուողը։

Իսկապէս եղիազար պատրիարք կարևոր ծառայութիւն մը մատուցած է թէ՛ Գազայի և թէ՛ Ռէմլէի հայ վանօրէից ու ժողովրդեան թէ՛ իր չինարար ձեռնարկներով թէ այն պետական արգելիչ միջոցներու գործադրութեամբ որոնց կը հրաժարէին արքունի պաշտօնեայք. նոյն արգելիչ միջոցներէն մին էր այն կայսերական հրովարտակը զոր ձեռք բերած էր եղիազար և ներկայացուցած էր երուսաղէմի գաւազին՝ որը արձանագրելով նոյն հրովարտակը, իմաստը Գազայի գաւազին և Ռէմլէի նայիպին և Յասէքի սուլթանի վազքի միւթէվէլլիին իմացնելով կը յայտարարէ՝ թէ Հայոց ժողովուրդը կայսերական գահուն իրաւունքով մը մատուցանելով յայտնած է որ կարգ մը աւազակները ճանապարհին կենալով՝ Հայերը իրենց մեռելները թաղելու տարած աւեններն՝ կը քարկոծեն և մեռելի վրայ դրուած լաթերն ալ կը գողնան։ Հայոց այս խնդրանքին վրայ, կայսերական հրովարտակ մը կը տրուի իրենց որու համաձայն երուսաղէմի դատաւորը կը հրամայէ արգիլել հաւատարիմ հպատակներու դէմ եղած այդ արարքը։ Դատաւորը խստիւ կը պատուիրէ որ այսուհետև զիւմմիներուն (քրիստոնեայ) իրենց մեռելները գերեզմանատարած աւեններն՝ բռնութիւն ի գործ չդնեն, չքարկոծեն, եւ մեռելի վրայ դրուածները չառնեն։ Եւ եթէ մէկը համարձակի կայս. սոյն հրամանին հակառակ կենալ, կը պատուիրէ անունը և կերպարանքը նշանակելով իրեն ղրկել։ Երուսաղէմի դատաւորին այս հրամանագիրին թուականն է հիճ. 1084 (= 1706)։

Ժը. դարու առաջին քառորդին, Գազայի հայ քրիստոնէից ենթարկուած այս բռնութեանց վրայ աւելցած էին նաև տեղական քրիստոնէից ապօրէն արարքները. Գազայի հին թաղամասին մէջ կը գտնուի անթուական արաբերէն նամակ մը որով 3–4 հայ քրիստոնեաներ կը գրեն թէ «կարգ մը չահամոյ զիւմմիներ (քրիստոնեայ) մեր եկեղեցին կոխելով, մէկուն մօրուքը փետտեր ուրիշ մը անկողնոյ ծառայելու աստիճան ծեծեր են։

Կը խնդրենք ձեր վսեմութենէն որ յիշեալ սրիկայ զիւմմիները պաշտօնեաներու միջոցաւ բռնել տալով ձեզ բերուին։»

Որո՞նք կրնան ըլլալ այս զիւմմիները որ կը համարձակին Հայոց եկեղեցին կոխել, եկեղեցականաց մէկուն մօրուքը փետտել եւ

միւսն ալ մեռցնելու աստիճան գանակոծել. նոյն ատենները Հայոց եկեղեցիին դրացի էին օրթոտոքս արաբ յոյներու և խպտիներու եկեղեցիները. արաբ յոյներ հիմակ ալ տէրն են իրենց Ս. Պորփիւրոս եկեղեցիին, իսկ Գազայի մէջ խպտիները հիմակ գոյութիւն չունին. հաւանաբար այս քրիստոնեաներն էին անոնք՝ որ Հայոց եկեղեցին կոխելով կատարած էին այդ խոշտանգումները։

Նոյն թղթածրարին մէջ կը գտնենք նաև ուրիշ անթուական նամակ մը ուղղեալ եղիա վարդապետին, որուն ընծայուած յարգանքէն վերջ, նամակագիրը կը գրէ. «սոյն գրութեամբ կը յայտնեմ թէ մենք՝ ձեր տեսութեան կարօտ ենք և երկրորդ հոտ գտնուող բոլոր անօթները ձեզ ղրկած ենք, զայս ի գիտութիւն կը հաղորդենք. մուալլիմ Սալիմ»։ Ըստ վերոգրելոյն ղրկուած անօթներն են. «7 գիրք, մէկ սինի, զոյգ մը քչոց, երկք բըռնիչ, մէկ սկիհ, չորս սաղաւարտ, հին վեղարներ, պղնձէ բուրվառ մը, որոնք սնտուկի մը մէջ դրուած են, վարագոյր, վարագոյր պատկերով, վարագոյր մանիչակագոյն, ծաղկենկարուած ժամարարի զգեստ. ամերիքանէ ժամարարի չապիկ մը, խաասյէ ժամարարի չապիկ մը, երկու զգեստ տէնտէլի, տուփի մը մէջ երկու չուրջառ, մէկ փիլոն կանանչ, մէկ թևնոց, ծրարի մը մէջ ծրարուած թաւշեայ զգեստ, գօտիներ և այլն։ ... Ասոնք ղրինք տեղ մը և բանալին առինք։ Միտք ունինք հայ աղքատին մէկը հոն պահակեցնել։ Սոյն իրեղէնները ստանալնիդ լմացուցէք»։

Սալիմը կ'երևի թէ տեղւոյն ուսուցիչն էր. եկեղեցին անտէր ու անտիրական մնացած է ու յիշեալը ծանր կացութեան մը առջև գտնուելով՝ կը փակէ եկեղեցին ու անոր անօթները ցուցակով մը կը ղրկէ Ս. Յակոբի վանքը, ինչպէս վերև տեսանք. հաւանական է որ եկեղեցին մինչև 1730 թուականը բաց էր և կանգուն, վասն զի Հաննէ կը գրէ իր Պատմութեան մէջ (էջ 293). «Սա ասլ Ղազէ որ է Գազա։ Աստ է տունն Սամփսոնէ հզօրին և տուն Մադդալինացւոյն։ Աստ գոյ վանք մի ազգիս Հայոց. եւ եկեղեցի յանուն Սրբոց Հրեշտակապետացն Գաբրիէլի եւ Միխայէլի։ Եւ ունի պարտէզս եւ ծառս եւ խցերս։ Զսա ասեն լեալ տուն Իլարիոնի սրբոյ հօրն»։ Հաննէի այս խօսքերուն մէջ փակումի և քանդումի խօսք չկայ։ Իսկ Մկրտիչ Վրդ. Արծրունեան (էջ 248) Հաննէի վերևի տեղեկութիւնները տալէ վերջ կ'աւելա-

ցընէ «Բայց այժմ աւերակ է եւ անհետունչ։ Ցամի Տեառն 1854 առաքեցաւ աստի քննիչ ի Գազա, որոյ բնակիչք պարտաւորեցան տալ մեզ ամ յամէ իմարէ քառասուն դահեկան սակս մեր վանուց տեղւոյն»։

Ահա այս է վիճակը Գազայի երբեմնի այն չէն և ընդարձակ Ս. Հրեշտակապետաց վանքին ու եկեղեցիին, որմէ միայն մնացած է չորս արտաւար գետին մը քաղաքին արևմտեան հարաւային կողմը Հարէթ էլ–Զէյթուն կոչուած թաղին մէջ որ ասկէ յառաջ կոչուած էր Սուգ էլ–Ֆտր. եկեղեցիին տեղը 70–80 տարի առաջ բռնագրաւուած էր տեղացիի մը կողմէն և հաղիւ կարելի եղած է մեծ ճիգերով գրաւումէ ազատել։

Վանքին տեղը կը կոչուի Հագուրեդ էլ Մէհէմ (Հրեշտակաց արտ) և տեղացի բարեպաշտ կիներ իրենց հիւանդ փոքրիկ մանուկները հոն կը տանին, ջրով կը լուանան, և կը պաշտմին թէ փոքրիկները կը բժշկուին։ Ցայտնի է թէ Հագուրեդ էլ Մէհէմ գետինը ա՛լ աւելի ընդարձակ էր, վասն զի, ինչպէս տեսնուեցաւ, վանքը բացի եկեղեցիէն և Հոգետունէն՝ իր չորքը ունէր նաև պարտէզ և խուցեր. կ'ըսեն թէ այժմու գետնին կէս ասկէ յառաջ խաւ մը կար, ուրիշներ կը սեպհականեն զայն և կը ծախեն սահմանակից մէկու մը որ երբ խանը փլցնելով տուն չինելու կը ձեռնարկէ՝ հին մերը փորուած տեղն մոզայիքները երևան կ'ելնեն։ Ծախուած խանը հաւանաբար վանքին մասը կը կազմէր, թերևս վանքին երբեմնի Հոգետունը, որ եկեղեցիին հետ ունէր իր պատշաճ զարդարանքը, յատակին, որմերուն ու այլ տեղերուն վրայ մոզայիքներ և թերևս հայերէն յիշատակարաններ ալ. բայց քանդող ձեռքերը սրբութիւններէն չեն հասկնար, վասն զի անոնց վրայ կ'իշխէ կիրքը և ատելութիւնը։

ԼԶ

Ս. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

ՅՈՐԴԱՆԱՆԻ ԵԶԵՐՔԸ

Քրիստոսի Տնօրինական տեղերէն մին կը նկատուի Յորդանան գետը, ուր մկրտուեցաւ մեր Տէրը Յովհաննէս Մկրտչէն, ինչպէս կը վկայէ Աւետարանը։ Յորդանանը կը բղխի Լիբանան և Հերմոն լեռներէն և ընդարձակ դաշտերը թրջելով կը թափի Մեռեալ ծովը։ Հին Ուխտի մէջ անուանի է ան հրաշագործ անձերու և դրուագներու պատմուածքներով։ Իսրայէլի համար ան կը նկատուէր երկրորդ Կարմիր ծով մը. մարգարէից գրուածքներուն մէջ անպակաս են ակնարկութիւններ՝ որ այլաբանական իմաստներով կը հասկցնեն գետին յորդումները, ընթացքը, առնոր ջրվէժներուն և հոսանքներուն արագութիւնը և այլն. բայց հոգևոր իմաստով ամէնէն խորհրդաւորը Զաքարիա մարգարէին ակնարկութիւնն է (ԺԴ. 3), «Զայն ողբալոյ հովուաց, զի թըշուառացաւ մեծութիւն նոցա, ձայն գոչելոյ առիւծուց, զի թըշուառացաւ քաւարտութիւն Յորդանանու»։ Թշուառացած Յորդանանու բարձրութեան վրայ ուրիշ առիւծ մը պիտի գոչէր, և պիտի սրբագործուէր գետը տնօրինական այն մեծագոյն գործով՝ զոր Տէրը պիտի կատարէր Յորդանանի ջուրերուն մէջ, վասն զի ան պիտի ըլլար մեղաքաւիչ ուսազան մը ուրկէ վերստին պիտի ծնէին մարդիկ։ Մեր Տէրը իր մկրտութեամբ նուիրականացուց Յորդանանի ջուրերը որոնց վրայ արձագանգեցին քրիստոնէական երկու մեծագոյն խորհուրդներու՝ Ս. Երրորդութեան և Փրկագործութեան վարդապետութիւնները, որոնց վրայ դրուեցաւ աստուածային կնիք մը ազատնակերպ իջումովը Ս. Հոգիին։ Տէրունական այս սուրբ գործերով պանծալի գետը աննչմար չպիտի անցնէր սրբազան բանաստեղծներուն գեղեցիկ արտադրութեանց մէջ և պիտի փառաբանէին Յորդանանը, փառաբանած ըլլալու համար Անիկա՝ որ մկրտուեցաւ հոն լուալու մարդոց

մեղքին արատները և իբր Գառն Աստուծոյ բառնալու աչխարհի մեղքերը, ինչպէս կը գոչէր Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ: Քրիստոնէական մաքին մէջ այլևս Յորդանանը «թչուառացած բարձրութիւն» չէր, այլ մաքրութեան, սրբութեան և ազատութեան յաւերժական աւազան մը՝ որուն մէջ դարերու սերունդները պիտի գային սրբուելու համար:

Քրիստոնեայք չէին կրնար մոռնալ մեր Տիրոջ Տնօրինական տեղերը. իրենց հոգիին սիրափանքն էին անոնք, և թչուառացած անձեր այժ և կաղդոյր գտնելու համար կը կտրէին անհուն տարածութիւններ՝ հակառակ մեծամեծ արգելքներու և վտանգներու, բազմութեամբ կը յաճախէին Ս. երկիր, ի գոհացումն իրենց բեկեալ սրտերուն, և արտասուաթոռիմ աչքերով կը համբուրէին Ս. Տեղիքը և կը փութային երթալ Յորդանան լսելու այն աստուածային ձայնը որ տակաւին կ'արձագանգէր ըսելով. «Դա է որդի իմ սիրելի, ընդ որ հաճեցայ»: Ջրի մէն մի կաթիլ այդ ձայնին այժը կը կրէր և անոր մէջ սրբուող կամ լուացուողը պիտի ունենար Աստուծոյ որդեգրութիւնը, և իր առաքինական գործերովը պիտի ստանար Բարձրելոյն հաճութիւնը:

Այս հաւատքով կուգային քրիստոնեաներ հաստատուելու Յորդանանի եզերքը, ուր իրենց հաւատքի ցոլքը և ջերմեռանդութեան արգիւնքը կը ցուցադրէին հոգևոր ձեռնարկներով: Յորդանանի երկու անապատացեալ եզերքներուն վրայ՝ այն տեղը՝ ուր մեր Տէրը մկրտուեցաւ, քրիստոնէական ջերմեռանդութիւնը մանաւանդ Դ. դարէն սկսեալ չէնցուցած է նախ մենաստեացներու բազմաթիւ խուցերով, յետոյ հոյակապ վանքերով և եկեղեցիներով: Նոյն իսկ Քրիստոսի մկրտուած տեղւոյն վրայ կառուցուած է փառաւոր եկեղեցի մը: Արդարև սրտառուչ և հիացական են դարերու ընթացքին մէջ այլ և այլ աղգաց այն ուխտաւորական բազմութիւնները որ կը դիմէին դէպի նուիրական գետը լուացուելու կամ մկրտուելու համար:

Մենք այս տողերով պիտի չանանք գրել նախ այս ուխտաւորութեանց և անոնց սովորութիւններուն պատմականը, ուղեգիրներու վկայութիւններով. յետոյ ականատեսի մը վկայութեամբ պիտի նկարագրենք գետին հանդիպակաց կողմը Քրիստոսի մկրտուած տեղւոյն վրայ չինուած եկեղեցին, և ապա պատմական ապացոյցներով պիտի ճշդենք Յորդանանու եզերքը

գտնուած Հայոց Ս. Յովհաննու կարապետի վանքը: Իբր ծանօթութիւն սա աւելցնենք թէ գետին ալ կողմը կամ արևմուտքը ըսելով պէտք է հասկնանք Յիսուսի մկրտուած տեղւոյն մօտ գետին այն եզերքը որ կը գտնուի Երիքովի դիմացը, իսկ ձախ կողմ կամ արևելքը գետին անդիի կողմը, այսինքն միւս ափունքը:

1.— Ուխտաւորութեանց պատմական վկայութիւնները Յորդանանու երկու կողմերուն վերաբերութեամբ գրուած են, նմանապէս վանքերը երկու կողմին վրայ հաստատուած են: Մենք երկու մասի պիտի բաժնենք, երկու կողմի վկայութիւնները, քաղելով զանոնք ուրիշ ուղեգիրներէ ժամանակագրական կարգաւ: (Տե՛ս F. Vigouroux ի Dictionaire de la Bible հատորներուն JOURDAIN և BETHABARA անունները:

Ս.— Բիւզանսի Անտոնինոսը կը պատմէ թէ իր ժամանակը (Զ. դար) ժողովրդեան մեծ բազմութիւն մը Աստուածայայտնութեան օրը կ'երթար գետին եզերքը, արչալոյսին լուացուելու համար: Ան կը պատմէ թէ փայտէ խաչ մը կար գետին մէջ տեղը և երկու եզերքները մարմարով ծածկուած էին: Իւրաքանչիւրը գետ կը մտնէր սաւանով, զոր տմէն օր կը պահէր իր մահուան օրուան համար: Տուրացի Դրիգոր ևս կը յիշէ թէ բոլոտները Յորդանան կ'երթային բժշկուելու համար: Ուխտաւորներէ առնուած տեղեկութեանց համաձայն մկրտութեան նշանակուած տեղն էր Յուհնայ Ս. Յովհաննէս Մկրտչի վանքին մօտերը: Նոյն վանքը Արաբները կը կոչեն Քասր էլ-Եհուտ, «Դղեակ Հրէից», և Քրիստոնեայք՝ «Ս. Յովհաննու վանք»: Շատ հին ուխտաւորները կը կարծեն թէ ան չինուած էր նոյն իսկ այն տեղը ուր Յովհաննէս կը մկրտէր, բայց աւելի հաւանական է որ քիչ մը հեռի էր անկէ, վասն զի Յորդանանի անմիջական եզերքները չէին կրնար տանիլ այդպիսի հաստատուն չինութիւն մը: Ուխտաւորներուն այցելած գետին տեղը ժամանակի ընթացքին փոխուած է: Դարձեալ 530ին Թէոդոսիոս ուխտաւոր ուղեգիրը կը գրէ. «այն տեղը ուր Տէրը մկրտուած էր տեսայ մարմարէ սիւն մը՝ որուն վրայ կար երկաթէ խաչ մը: Հոն էր Ս. Յովհաննու Մկրտչի եկեղեցին՝ Անաստաս կայսեր կողմէն չինուած որ կամարներու վրայ բարձրացուած էր Յորդանանի ջուրերուն չատ մօտ ըլլալուն պատճառաւ: . . . Տիրոջը մկրտուած

տեղէն մինչև ա՛յն տեղը ուր, Յորդանանը Մեռեալ ծովը կը թա-
փի, հինգ մղոն է»։ 780ին Վիլլեպալտ կ՛այցելէ և կը վկայէ թէ
«Յորդանանի աջ կողմը կը գտնուէր եկեղեցի մը որ քարէ սիւ-
ներու վրայ բարձրացած էր. հոս այն տեղն է ուր Տէրը մկըր-
տուեցաւ և կար փայտէ խաչ մը և ջուրի փոքր դարձուածք
մը»։ 1112ին Ռուսացզի Դանիէլ վանական կը գրէ թէ «Յորդա-
նանը երկու նետընկէց հեռի էր Ս. Յովհաննու հին վանքէն և Ս.
կարապետին ի պատիւ շինուած եկեղեցիին աւերակներէն»։ 1170ին
Թէոդորիք երիվով մօտ երեկոյ մը տեսաւ վաթսուն հազար ան-
ձեր՝ մեծաւ մասամբ վառուած լապտեր ի ձեռին։ 1187 ին յոյն
վանական Փոկասը կը գրէ թէ Ս. Յովհաննու եկեղեցին երկրա-
չարժէ մը քանդուած ըլլալով նորոգուեցաւ Մանուէլ Կոմնենոս
կայսրէն։ Յիշեալը կը յաւելու. «երկու նետընկէց հեռուէն կը
հոսի Յորդանանը։ Ափունքին մօտ, քարընկէց մը հեռի, կայ
չորս կամարներու վրայ բարձրացուած շէնք մը, որուն բոլոր-
ափքէն առաջ կը հոսէր Յորդանանը»։ Սրաբներու տիրապետու-
թեան ժամանակ ալ, 1217 ին Աստուածայայտնութեան տօնին
չատ հեռի տեղերէ տղաքները կը բերէին մկրտելու Յորդանանի
մէջ։ 1309ին Ricoldi ուղեգիրը հանդիպեցաւ տասն հազար ան-
ձերու՝ որոնք Յորդանան կ՛երթային լուացուելու և մկրտուելու
համար։ 1480ին Ֆապրի կը գրէ թէ իսլամ արաբներ մակաղա-
տեղի ըրած էին Ս. Յովհաննու Յունաց վանքը։ 1552ին լատին
ուխտաւորներ կ՛երթային աղօթելու վանքի եկեղեցին և կ՛այ-
ցելէին Յորդանանը, որ վանքէն գրեթէ երկու մղոն հեռի էր։
Մկրտութեան եկեղեցին այլևս ծանօթ չէր և կը կարծուէր թէ
ան Ս. Յովհաննու կարապետի եկեղեցին էր, որմէ Յորդանանը
հեռացած էր։

Վերև յիշուած ուղեգիրներուն Յորդանանի աջ կողմը յիշած
Ս. Յովհաննու վանքը, երկու ուրիշ վանքերու հետ, կը վերա-
բերի Յունաց։ Անտարակոյս անոնք չատ հին վանքեր էին, ինչպէս
կը վկայեն հին մոզայիքները և յունական արձանագրութիւննե-
րը։ Երկրաշարժի և յարձակումներուն հետևանքով բոլորովին
աւերակ դարձած էին, մին միայն 1882ին կը նորոգուի եկեղե-
ցիով և հիւրանոցներով։

Յունաց Ս. Յովհաննէս Մկրտչի վանքին ճիշդ դիմացը Բե-
թաբարան է ուր կը բնակէր Յովհաննէս և ուր մեր Տէրը մկրտը-

ւեցաւ. «Այս ի Բեթաբարա եղև յայնկոյս յորդանանու, ուր էր
Յովհաննէս և մկրտէր (Յովհ. Ա. 28)։ Բեթաբարան՝ որ կը նշա-
նակէ «անցք», այն ծանծաղուտն էր՝ ուրկէ կարելի էր հետիոտն
երթալ, այդ տեղը կը կոչուէր հ՚-Կորանիհ, որուն վրայ ի հնուէն
շինուած էր քարէ կամուրջ մը՝ ինչպէս յայտնի է մօտի գետե-
զերեայ աւերակէն, և այժմ ալ կը գտնուի փայտէ կամուրջ մը.
նոյն տեղէն է որ կ՛երթային մէկ եզերքէն միւսը։ Քրիստոսի մը-
կըրտութեան տեղւոյն քրիստոնէական հին աւանդութիւնը Բե-
թաբարան ցոյց կու տայ, ինչպէս Աւետարանը։ Յորդանանի ան-
դիի կողմն էր որ քրիստոնեայ ուխտաւորներ կը յաճախէին։ Հո-
գևոր և վանական կեանքը հոն առաւելապէս զարգացած էր չատ
հին դարերէ սկսեալ։ Եւսեբիոս իր Պաղեստինի տեղերու անուանց
բիրքին մէջ (Onomasticon) Բեթաբրա անունին տակ կը գրէ, և ա-
նոր կը ձայնակցի Ցերոնիմոսն ալ թէ՝ կոստանդիանոսի ժամա-
նակէն սկսեալ բազմաթիւ նորադարձներ Յորդանանի անդիի
կողմը կը յաճախէին մկրտուելու Բեթաբրայի մէջ. հետագայ դա-
րերու հաւատացեալք կ՚ընէին նոյնը։ Պորտոլի Անանուն ուխ-
տաւորը 333ին իր Ուղեգրութեան մէջ մեր Տիրոջ մկրտութեան
տեղը ցոյց կու տայ արևելեան եզերքին վրայ և կը յարէ թէ
նոյն տեղը Մեռեալ Ծովէն հինգ մղոն վեր է, և այն բլուրին
մօտ՝ ուր Եղիա մարգարէն երկինք վերացաւ։ Յովհաննէս Մոս-
քոս իր Մարգ Հոգևոր գիրքին մէջ մանրամասն կը յիշատակէ
այն մենակեացները որ Յորդանանի անդիի կողմը գետեզերեայ
այրերու մէջ բնակութիւն հաստատած ու հետևած են անապա-
տական կեանքի։ Նոյն իսկ անոնցմէ մին՝ Յովհաննու Մկրտչի
այրին մէջ բնակելով յաջողած է չինել նոյն սուրբին անունով
եկեղեցի մը, ուր պիտի կառուցուէր յետոյ Ս. Յովհաննու Մը-
կըրտչի վանքը, այլ անուամբ Սափասայի (Sapsas) վանքը։ Մի ու-
րիշ չինած է Քոփրաթայի (Copratha) վանքը, որուն վանականները
կը պահպանէին Քրիստոսի մկրտութեան եկեղեցին, Յորդանանի
անդիի կողմի եզերքին վրայ չինուած (Տե՛ս Migne, P. G. Հտր 3,
Pratum Spirituale, Ս. Դ. Դ. Բ.)։ Պաղեստինագէտ մատենագիր
Guerin կը գրէ (Samarie, Հտր Ա. էջ 114) թէ «ԺԶ. դարուն ուխ-
տաւորները Յորդանան կ՚երթային լուացուելու Քասր էլ-Եհուդ
ի արևելքը գտնուած Մաffրահ հ՚-Կորանիհ անունով ծանօթ
ծանծաղուտին մէջ. այժմ ընդհակառակն կ՚երթան նոյն աւերակ-

Ներուն հարաւ–արեւմտեան Maffrastr հ–Հաճըս։ Այս ծանծաղուտը իրապէս կրնայ ըլլալ Բեթաբրան՝ ուր Յովհաննէս կը մկրտէր, և հետևաբար ներելի է մտածել թէ հոն էր որ մեր Տէրն ալ մկրտուեցաւ իր կարապետին ձեռքովը։ Այժմ լատին ուխտաւորները Մաքքատէթ էլ–Կորանիէ ծանծաղուտը չեն երթար լուացուիլ՝ սա պատճառաւ որ անոնք ընդհանրապէս Մեռեալ Ծովուն եզերքը պտոյտ մը ընելու նպատակը կ'ունենան, և որպէս զի անոնց ճանապարհը չերկարի՝ առաջնորդները զանոնք կը տանին առաւելապէս Յորդանանի այնպիսի մէկ տեղը՝ որ Մեռեալ Ծովէն նուազ հեռի ըլլայ»։

2.— Կ'արժէ գիտնալ թէ ո՞ւր չինուած էր մեր Տիրոջ մկրտուած եկեղեցին։ Տիրող աւանդութեան մը համաձայն, նոյն եկեղեցին չինուած էր Յորդանանի անդիի կողմը, Բեթաբրայի մօտ. այս մասին Սրգուլֆ եպիսկոպոս՝ որ 670ին այցելած է Յորդանան՝ ունի չահեկան տեղեկութիւններ։ Յիշեալին տեղեկագրական բոլոր յուշերը նաւարեկութեան մը պատճառաւ կորսուած կ'ին. երբ Եւրոպա վերադարձաւ Սկովացի Ադամնեան վանականի մը գրի առնել տուաւ իր բոլոր յուշերը Պատմութիւն Ս. Տեղեաց խորագրին տակ (Տե՛ս Orient Latin. Հար. Ա.)։

Սրգուլֆի նկարագրած մկրտութեան եկեղեցին կը գտնուի Copratha ի արեւմուտքը, 150 քայլ հեռի, գետին մէկ փոքր թեւին կամ ջրանցքին վրայ։ Սրգուլֆ հետևեալ կերպով կը յիշատակէ նոյն եկեղեցին. «Գետին եզերքին վրայ կը գտնենք քառակուսի փոքր եկեղեցի մը որ, կ'ըսեն թէ՝ չինուած է այն տեղը ուր կը պահուէին զգեստները մեր Փրկչին՝ որ մկրտուեցաւ։ Այս եկեղեցին հաստատուած էր չորս սիւներու և քարէ կամարներու վրայ. բայց ջուրին վրայ ըլլալով բնակելի չէր, վասն զի ջուրերը ներքեւի կողմէն պատած էին։ Կղմինարով ծածկուած էր ան, և հիմը չինուած էր կամարակապ քարերով»։ Ճամբորդները կ'ըսեն թէ այս մատուռին ատորին բոլոր մասերը մինչև այժմ կ'երևնան։

3.— Հայերը Յորդանանի եզերքը վանք կամ եկեղեցի ունէի՞ն.— պատասխանս հաստատական է, քանի որ, ինչպէս յայտնի է յիշատակարաններէն, Յոյները և Վրացիները հոս վանքեր և եկեղեցիներ հիմնած էին, որոնցմէ մի քանին գոյութիւն ունին մինչև ցայսօր։ Հայերը որ Ս. Քաղաքին մէջ և շրջակաները

հոյակապ վանքերով և եկեղեցիներով ճոխացած էին և որոնց ուրացումը կարելի չէ, անտարակոյս պիտի փափաքէին վայելել Յորդանանու օրհնութիւնները։ Մենք վերև յիշատակեցինք Յովհաննէս Մոսքոսի մէկ վկայութիւնը որուն համաձայն կը հաստատուէր թէ Բեթաբրայի այրերուն մէջ հաստատուած էին ապատականներ՝ և անոնցմէ մին Յովհաննէս՝ իր բնակած այրը փոխակերպած է եկեղեցիի՝ անուանելով զայն Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ։ Ինչպէս այլ տեղեաց՝ նոյնպէս ճախ տեղացի եզերքը զարդարուած էր այլևայլ ազգաց վանքերով և եկեղեցիներով։ Մեր հին մատենագրութեան մէջ Մովսէս Կաղանկատուացի առաջին անգամ կը յիշատակէ հայկական վանք մը և եկեղեցի մը Յորդանանի քով (Տե՛ս Պատմ. Աղուանից, էջ 423) «... ուր Փրկիչն վկրտեցաւ, յորում եկեղեցի սազաչհի յաւուրս Տրդատայ՝ 80 կանգուն երկայն 80 չայն, երիս սեղան խորհրդոյ, եւ պատարագ մատչի ...». ասոնք ականատես ուխտաւորի խօսքերն են. եկեղեցին չինուած է որբանաձև, խաչանման և երեք սեղաններով։ Ինչպէս պէտք է ճշդենք նոյն եկեղեցւոյ չինութեան թուականը։ Բազկեդոնական խլրտումներուն պատճառաւ Երուսաղէմի հայ Միաբանութեան մէկ կարևոր մասը երբ Ս. Տեղերէն ցրուեցաւ, կարևոր հատուած մ'ալ հաստատուեցաւ Յորդանանի եզերքը։ Անատոլ հայազգին իր Վանօրէից Ցուցակին ներածականին մասին ժէ կը գրէ. «... եւ նոցա ոչ կարացեալ համբերել՝ թողին զտեղիս իւրեանց. և ժե. վանք միայն մնացին. և կիսմ ի լերին Զիրևևաց եւ այլ վերծ ի Բեթղեհեմ, եւ Սիւնական (Սինէական) կրօնաւորք, եւ ի յիզր սուրբ գետոյն Յորդանանու, եւ ի վերինն Փորձութեան, յԱնապատ Փրկչին. եւ ի Թափօրական լեառն, եւ ի Հերմոն՝ հանդէպ Թափօրայ, եւ այլ եւս ի նոյն կողմանս Տիբերեականի ծովուն...»։ Եթէ, ըստ Կաղանկատուացիին յիշատակարանին, չենք կրնար աւելի հնագոյն թուականի մը տանիլ Յորդանանու հայկական վանքը, վստահաբար պիտի ընդունինք թէ 5. դարու կիսուն քաղկեդոնական խնդրով երուսաղէմէն ցրուող հայ կրօնաւորները Յորդանանու եզերքը չինած պէտք է ըլլան հայկական վանք մը։ Այս հայկական հաստատութեան մասին Ս. Տեղեաց արձանագրութեանց մէջ յիշատակուրան չունինք և այժմ աւանդութիւնն ալ մոռցուած է։ Միայն մէկ դար առաջ 1813ին Յունաց հետ տեղի ունեցած դատավարութեանց առթիւ Պոլսի

Փոխանորդ Անդրիանուպոլսեցի Պօղոս վարդապետէն (յետոյ պատրիարք Կ. Պոլսոյ և ծայրագոյն կառավարիչ Ս. Աթոռոյ) և ամիրայից կողմէն Բարձրագոյն Դրան մատուցուած յիշատակագրին մէջ Հայոց անյայտացած ու յափշտակուած վանքերու ու ստացութեանց յիշատակութեանց առթիւ հետեւեալ տողերը կը գըտնուին. «... բայց հետզհետէ յայղեւայղ պատճառաց առնայի մնացեալ, օտարաց յափշտակեալ եւ անհետ եղեալ են. որպես եւ յեզր Յորդանանու ի տեղի մկրտութեան Տեառն մերոյ Յովհաննու Կարապետին կառուցեալ վանիք մի ազգի մերում յատկացեալ աւերակն վկայէ . . .» (ձեռ. թ. 893)։ Սակէց աւելի զօրաւոր փաստ մը չի կրնար ըլլալ հաստատելու համար հայկական վանքի մը գոյութիւնը Յորդանանու եզերքը յանուն Ս. Յովհաննու Մկրտչի, և միևնոյն ժամանակ ապացուցանելու թէ ան չինուած էր մեր Փրկչին մկրտուած տեղւոյն մօտ. վասն զի Աւետարանի, աւանդութեան և ուղևորաց՝ մասնաւորապէս Արդուլֆի նկարագրութեան համաձայն մեր Տէրը մկրտուած էր Յորդանանի անդիի կողմը. հետեւաբար Հայոց վանքն ու եկեղեցին ալ չինուած էին գետին ձախ ափունքին վրայ, այսինքն մօտը այն վանքին՝ որուն կրօնաւորները կը պահպանէին մկրտութեան եկեղեցին։ Հայկական վանքին բուն տեղւոյն համար յիշատակարան կը պակսի. բայց հաւանական իբր փաստ կրնանք յառաջ բերել Բրօֆ. Goussen ի 1923 ին գերմաներէն թարգմանութիւնը Ս. Տեղեաց այն ծիսարանին որուն վրայերէնը (թ. 3) կը գտնուի Բարիզի Ազգ. Մատենադարանին մէջ։ Նոյն ձեռագրին հետ (ԺԱ.–ԺԲ. դար) բաղդատուած է Երուսաղէմի Ս. Խաչ և Վրաստանի Սապերդ վանքերէն բերուած ձեռագիրը Տաղարաններուն (Ժ. դար) մէջ բովանդակուած ծիսարաններու տարբերակներուն հետ։ Նոյն ծիսարանին մէջ կը կարդանք հետեւեալ հատուածը. «Ս. Յովհաննիս ի Յորդանան. մեծ solեմասարութիւն Յունվար 6ին, միևչ ըստ Սապերդի օրինակին, Յունվար 6ին մեկ շաբաթ առաջ մեծ soն կը կատարուի գետին անդիի կողմը (Սափսա, Քարրար օժանդակ գետին վրայ), միեւնոյն ծիսարանը Ս. Յովհաննու soեմասարութիւն ցոյց կուտայ 3 եւ 7 Յունվարին Տիբերեական Լճին ափանց վրայ» (Տե՛ս R. B. 1924, էջ 611–623)։ Երուսաղէմի ծիսարանի այս հատուածը մեզ խորհրդածել կու տայ թէ Դեկտ. 25 ին Ծննդեան տօնը կատարող եկեղեցիները Յունվար 6 ին Յորդանանի մէջ կը կատարեն Աստուածայայտնութեան տօնին հետ Ս. Յովհաննու տօնը, ինչպէս նաև մինչև այսօր Յոյները, Ղպտիները, Ասորիները և Հապէշները Յունվար 6 ին Յորդանան կ'երթան նոյն տօները կատարելու համար։ Հայերը Յունվար 6 ին Ծնունդը կը կատարեն Բեթղեհէմի մէջ և հետեւաբար Յունվար 6 ին Յորդանան չեն երթար, այլ պէտք է երթային կա՛մ Ծնունդէն առաջ կա՛մ վերջը։ Արդ, երբ Դեկտ. 25 ին Ծնունդ կատարողները Յունվար 6 ին Աստուածայայտնութիւն և Ս. Յովհաննու տօնը կը կատարեն Յորդանանի եզերքը, որո՞նք են որ նոյն օրը Ծնունդ կատարելով Բեթղեհեմի մէջ Յորդանան չեն կրնար երթալ. պատասխանը որոշ է՝ Հայերն են անոնք, որոնք փոխանակ Յունվար 6 ին՝ մէկ շաբաթ առաջ կը կատարէին նոյն տօները Յորդանանի անդիի կողմ ի Սափսա, Քարրարի ժանդակին վրայ։ 1316 ին Երուսաղէմի Ս. Հրեշտակապետաց վանքին մէջ Ստեփանոս երկայն գրիչը Երուսաղէմի պատրիարք Դաւիթ եպիսկոպոսի համար կ'ընդօրինակէ ձաշոց մը (թ. 271) որ ունի զանազան Տաղեր ալ հին խազերով։ Զեռագրիս յիշատակարանին նայելով՝ երբ Միաբանութիւնը Աստուածայայտնութեան տօնին Յորդանան կ'երթար՝ կամ ուրիշ Ս. Տեղերը՝ պաշտամունքի համար կը հետեւէր այս տաղարանին. չհենկանութեան համար հոս կը դնենք նոյն յիշատակարանին ընդօրինակութիւնը.

«Ով սուրբ եղանակողք զմեզաւք պատապարտեալ աշխատողիկս Ստեփանոս յիշեցէք յեզր սբ. Յորդանան գետոյ մլով տր. ողորմեայիւ աղաչեմ». «. . . վասն այնորիկ գրեցի զայլ աւելի կարդացմունքդ եւ զգանձերդ եւ զտաղերդ զի յորժամ պատահեսցին ի տնաւրինական սբ. տեղիսն Քրիստոսի, ի Բեթղահէմ, ի Յորդանան, ի Համբարձումն, ի սբ. Վերնատունն, ի Խաչելութիւնն, ի Գեթսեմանի, ի Փոխումն Տիրամաւրն առ ձեռն պատրաստ գտցին զամենայն աւուր պատչաճ լիով ի սմա առանց աչխատանաց»։ Երուսաղէմի մէջ տօնին օրէն առաջ ոեւէ տօնակատարութիւն անսովոր չէ. ուխտաւորական կեանքի պահանջ էր ան, ինչպէս մինչև այժմ Զատկի տօնէն առաջ Համբարձման տօն կը կատարենք Տնտեսին Կիւրակէին՝ Զիթենեաց լերան վրայ։ Նման պայմաններու տակ թերևս վերոյիշեալ տօնը Յունվար 3ին եւ 7ին ալ կը կատարուէր Տիբերեական ծովուն չուրջը չինուած վանքերու մէջ՝ ուխտաւորաց համար։ Այս տողերը գրեցինք Յորդանանու մեր հայկական վանքին իսկական տեղը ճշդելու հա-

մար. վերեւ պարզուած տօնակատարութեան մը տարբեր ժամանակի մէջ գործադրուելուն հետեւանքով հաւանական կը նկատենք որ Սափսայի Ս. Յովհաննու նախնական եկեղեցին Հայոց յատկացուած էր իրը վանք, և այն աւերակը որուն Հայերը 1813ին կ'ակնարկեն Բ. Դրան մատուցած իրենց յիշատակագրին մէջ՝ Սափսայի վանքին տեղւոյն աւելի կը յարմարի վերեւ մէջ բերուած տուիքներուն համաձայն:

Սափսան կը գտնուի, Մատապայի ծանօթ մոզայիք քարտէսին համաձայն, Յորդանանի անդիի կողմը, Քարբար օժանդակին վրայ: Սափսան ճիշդ դիմացն է Յուննց Յովհաննու վանքին և քովը ունի Քորբատայի վանքը դոր վերև յիշեցինք: 1902 ին Երուսաղէմի Ս. Աննայի վանքին մեծաւորը Հ. Ֆէտէրլէն աշակերտներով հնախօսական ըրջագայութիւն մը կատարած է Սափսա և մերձակայ տեղերը: Սափսայի գետնին վրայ գտած է աւերակները, վանքին կարծր քարէ սեամին երկու մասերը, երկու կողմերով ծակեր բացուած, մոզայիքի կտորներ, բիւզանդական ժանդոտած երկու ղրամներ, 800–1000 քառակուսի մէթր տարածութեան մը վրայ չէնքերու հետքեր, և այլն: Ցիշեալը կը յարէ թէ՝ եթէ պեղումներ կատարուին կարելի է հանել վանքին յատակագիծը, (Տե՛ս La Terre Sainte, 1902): Ուրիշ մէկ պատմահնագէտ մ'ալ, Barnabé Meistermann, կը գրէ թէ Սափսայի աւերակները յայտնապէս կ'ապացուցանեն կաղանկայտուացիին մէջ յիշատակուած Հայոց Ս. Յովհաննէս Մկրտչի վանքին գոյութիւնը (Nonveau Guide de la Terre Sainte, էջ 275):

Այս և ուրիշ աւերակներու մէջ կատարուած պեղումները և հետազօտութիւնները անտարակոյս երևան պիտի բերեն յիշատակարաններ՝ որ առաւելապէս պիտի հաստատեն այս վանքերուն ազգային հանգամանքը, բացատրելով պատմութեան անորոշ մնացած կէտերը և պարզելով մոռցուած անցեալը՝ որուն մէջ աւա՛ղ, շատ արժէքներ անյայտ կը մնան:

ԼԷ

Ս. ՋԱՔԱՐԻԱՅԻ ՎԱՆՔԸ ՆԱԶԱՐԷԹԻ ՄՕՏ

(«յարտեւան լերինն.» Ղուկ. Դ. 29).

1.— Հին կտակարանը և Յովսեպոս Նազարէթի վրայ տեղեկութիւն մը չեն տար. միայն Նոր Կտակարանի Աւետարանները հարևանցի տեղեկութիւններով կը ծանօթացնեն Գալիլիոյ սոյն քաղաքը: Նազարէթ նշանաւոր հանդիսացաւ աւետումովը հրեշտակին առ Ս. կոյսն՝ որուն հաղորդեց Քրիստոսի Մարդեղութեան և Փրկագործութեան մեծ խորհուրդները. անտարակոյս այս աւետարանական դէպքը աննշմար չպիտի մնար հին քրիստոնէից մօտ: Ուղղակի Նազարէթէն մեկնեցաւ Ս. կոյսը իր խօսնեցեալին հետ գալու Բեթղեհէմ, Դաւթի քաղաքը, ուր ծնաւ Յիսուս՝ մեր Տէրը: Տիրոջ քառասնօրեայ տաճարի ընծայումէն և Եգիպտոսի պանդխտութենէն յետոյ Յիսուս Նազարէթ կը մեկնի իր ծնողաց հետ. հոն էր որ աճեցաւ և զօրացաւ լի իմաստութեամբ «և չնորհք Աստուծոյ էին ի վերայ նորա»: Անոր ծնողքը ամէն տարի Զատկի օրը Երուսաղէմ կ'երթային: Յիսուս տասներկու տարեկան էր երբ անոնք, ըստ սովորութեան տօնին, Երուսաղէմ գացին և ուխտերնին կատարելով դարձան: Յիսուս հոն կը մնար, բայց չէին գիտեր իր ծնողքը և կը կարծէին թէ ուղեկիցներուն հետ կը գտնուէր. մէկ օրուան ճամբայ եկան ու տեսան որ Յիսուս ուղեկիցներուն հետ չէր գտնուեր- հետ դարձան Երուսաղէմ ուր գտան պատանի Յիսուսը տաճարին մէջ: Ան վարդապետներուն հետ կը խօսէր որոնք կը զարմանային Անոր իմաստութեան և տուած պատասխաններուն վրայ: Յիսուս՝ ծնողքին հետ միանալով դնաց Նազարէթ «և էր նոցա հնազանդ»: Ան հոն կը զարգանար իմաստութեամբ և հասակաւ «և չնորհօք յԱստուծոյ և ի մարդկանէ»: Մեր Փրկիչը կը

թէ ակոխէ երեսուն տարեկանին՝ Նազարէթէն կու գայ Յորդանան՝ ուր կը մկրտուի Յովհաննէս Մկրտչէն, և «նոյն ժամայն Հոգին հանէ զնա յանապատ»: Տէրը Քառասնօրեայ փորձութենէն յետոյ, դեռ Գալիլիա չվերադարձած՝ կ'ընտրէ իրեն աշակերտները՝ որոնք պիտի ըլլային իր Աւետարանին քարոզիչները. ընտրեալներէն մին՝ Փիլիպպոս՝ Նաթանայէլը կը գտնէ ու կ'ըսէ անոր թէ՝ Անիկա՝ որուն համար գրած էին Օրէնքը ու Մարգարէք, գտանք — Նազարէթցի Յովսէփի որդին Յիսուսը. Նաթանայէլ կ'ըսէ. «իսկ ի Նազարէթէ մարթ ի՞նչ իցէ բարւոյ իմիք լինիլ»: Այս խօսքը ակնարկութիւն մ'է Նազարէթի աննշան վիճակին կամ տեղացիներու անոպայ վարուց և կամ ուրիշ պատճառի մը՝ որուն վրայ լռութիւն կը պահէ Աւետարանը: Նաթանայէլ ի վերջոյ կը հետևի Յիսուսի: Յիսուս կ'ուզէր քարոզել եւ գործել նաև իր ծննդավայրին՝ Նազարէթի մէջ, բայց իր հայրենակիցները, ինչպէս Նաթանայէլի խօսքերէն ալ կը հասկցուի, և Յիսուսի անձին նկատմամբ Նազարէթի ժողովրդեան կողմէն կատարուած մէկ արարքն ալ ապացոյց է ատոր, արժանի չէին Անոր քարոզութեան և հրաշքներուն: Այդ պատճառաւ կ'ըսէ Աւետարանը Յիսուսի համար թէ «զարմանայր վասն անհաւատութեան նոցա»: Մեր Տէրը կը շարունակէր իր քարոզութիւնները Գալիլիոյ ամէն կողմերը և կը փառաբանուէր ամենուն կողմէն: Եկաւ Նազարէթ «ուր անհալն էր»: Տեղւոյն ժողովարանին մէջ Եսայի Մարգարէին մէկ հատուածը կը բանայ ու կը բացատրէ Նազարէթցիներուն, որ կը զարմանային Անոր իմաստութեան և կը վկայէին անոր չնորհաց խօսքերուն: Բայց Յիսուս հոն հրաշք չի գործեր, վասն զի արժանի չէին, անհաւատներ էին և թէ «չէ մարգարէ ընդունելի ի քաղաքի իւրում»: Կոչումներ կ'ընէ կեանքէն եղիա և եղիսէ մարգարէներուն՝ որոնք Իսրայելի անարժանութեան համար Աստուծոյ գթութեան տուրքը չնորհեցին Սարեփթացի այրի կնոջ և ասորի Նէեմանին: Մարգարէից այս չընորհընկալները օտարներ էին, բայց կ'արժանաւորէին նիւթական պարգևներու և բարոյական չնորհաց. Յիսուս Նազարէթի մէջ այս վճռական քարոզութեամբ հասկցուց թէ Աստուած կը կոչէ արժանաւորները առանց ազգի խտրութեան և իր չնորհը պիտի ծաւալէր առ հասարակ բոլոր մարդոց, և իր Աւետարանը պիտի քարոզուէր բոլոր տիեզերքի մէջ և բոլոր ազգերը պիտի

կոչուէին երկնից արքայութեան. այս խօսքերէն զայրացան Նազարէթցիները «և յարուցեալ հանին զնա արտաքոյ քաղաքին, և ածին զնա մինչև յարտևան լերինն՝ յորոյ վերայ քաղաքն նոցա շինեալ էր, զահավէժ առնել զնա: Եւ նա անցեալ ընդ մէջ նոցա՝ գնայր»: Իր գաւառին անունով Յիսուս կը կոչուէր «Նազարէթի Մարգարէն» և կը յորջորջէին զԱնիկա «Նազովրեցի» և Փրկչին խաչելութեան տախտակին վրայ Պիղատոս գրեց «Յիսուս Նազովրեցի՝ թագաւոր Հրէից»: Աւետարանական այս պատմուածքներէն կը հասկցուի որ մեր Տէրը երեսուն տարի Նազարէթի մէջ տպրած, անուն ու աճած էր իմաստութեամբ և՛ հասակաւ, և անկէ սկսաւ իր քարոզութիւնները: Նազարէթ քաղաքին Յիսուսի կեանքին և Մարդեղութեան խորհուրդին հետ այս սերտ կապակցութիւնը քրիստոնեաներուն ներչնչած էր բարեպաշտական զգացումներ՝ որոնցմով անոնք փափաքած են յաւերժացնել Յիսուսի յիշատակները նոյն քաղաքին մէջ՝ հաստատութիւնով զանազան յիշատակարաններու՝ որոնք գարէ գար մերթ պայծառ ու չքեղ և մերթ յարձակումներու հետևանքով անչուք կամ աւերեալ կը մնային, ինչպէս ցոյց կու տայ պատմութիւնը: Քրիստոսի տնօրինական գործերը առաւելապէս տեղի ունեցան երեք քաղաքներու մէջ, որոնք են Երուսաղէմ, Բեթղեհէմ և Նազարէթ: Վերջինս հակառակ իր տեղագրական ու պատմական անչքութեան և Քրիստոսի քարոզութեան առթիւ տեղւոյն ժողովրդեան դաժան վարմունքին՝ եղաւ, ըստ Ցերոնիմոսի, «Գալիլիոյ ծաղիկը» ինչպէս կը գրէ ան իր նամակներէն միոյն մէջ: Ուրիշ լատին մատենագիր մը Նազարէթ անունին նըկատմամբ ունի գեղեցիկ պատկերաւոր խօսք մը. «ինչպէս որ, կ'ըսէ, վարդը ջինքը չրջապատող ծաղիկներով կը գեղեցկանայ, նոյնպէս Նազարէթը վարդի մը կլորակ ձևը ունենալով կարծես թէ չրջապատող և ջինքը զարդարող լեռները կը թուին ըլլալ վարդին տերևները»:

Նազարէթի նկատմամբ Աւետարանի այս պատմուածքներէն վերջ, թէև մեր նիւթէն դուրս, բայց պատմական կարևորութեան և չահեկանութեան համար կ'ուզենք հակիրճ տողերով նկարագրել բուն իսկ քաղաքին ընդհանուր քրիստոնէութեան վերաբերեալ մեծ սրբավայրերը, յետոյ պատմագրել քաղաքէն դուրս չատ կանուխէն Գահավիժման լերան գագաթը չինուած հայոց վանքը:

2.— Առաջին եկեղեցին որ չինուած է Նազարէթի մէջ Ա-
ւետման եկեղեցին է՝ կառուցուած Ս. Աստուածածնի տան տեղւոյն վը-
րայ: Եպիփան երբ Տիբերիացի Կոմս Յովսեպոսի վրայ տեղեկու-
թիւն կու տայ, հետեւեալ կերպով կը գրէ. «ան կայսերական հը-
րաման մը ընդունեց Հրէից քաղաքներու և աւաններու մէջ ե-
կեղեցիներ չինելու: Ոչ մէկը կրնար եկեղեցի չինել նոյն տեղերը,
վասն զի անոնց մէջ չէին գտնուեր ո՛չ յոյն, ո՛չ սամարացի և ո՛չ
այլ քրիստոնեայ. մանաւանդ Տիբերիայի, Դիոկեսարիոյ՝ որ է Սե-
ֆորիս, Նազարէթի և Կափառնաումի մէջ ուրիշ ազգէ մէկը չկար
(Patr. Gr. Հատ. ԽԱ.)»: Որչափ որ, ըստ Եպիփանի, Հրեայք Նա-
զարէթի և յիշեալ քաղաքներուն մէջ բազմաթիւ էին և քրիս-
տոնեայք չէին կրնար հոն բնակիլ, բայց սա չի նշանակեր թէ
վերջիններս բոլորովին յարաբերութենէ դադրած էին, ընդհակա-
ռակն անոնք կ'այցելէին Նազարէթի տնօրինական տեղերը և կը
պահպանէին գանոնք: Որքան որ դժուարութիւններ ըլլային Հը-
րէից կողմէն՝ այսու հանդերձ 359ին Կոմս Յովսեպոս յաջողած էր
պետական օգնութեամբ կառուցանել Նազարէթի եկեղեցին, ինչ-
պէս Սկիւթուպոլսի մէջ ան պատմած էր Եպիփանին: Նազարէթի
եկեղեցիներու մասին պիտի տանք միայն քանի մը վկայութիւն-
ներ: 670ին Արգուլֆ եպիսկոպոս Նազարէթ այցելած էր և յա-
նօթագրած էր թէ «Նազարէթ քաղաքը կափառնաումի նման
պարիսպ չունէր, չինուած էր լերան մը վրայ: Սակայն ունէր
քարաշէն մեծ չէնքեր. հոն կը գտնուին երկու մեծ եկեղեցիներ,
մին քաղաքին մէջ, որ կը կենար երկու կամարներու վրայ, և
ուր երբեմն կը գտնուէր այն տունը որուն մէջ մեր Փրկիչը ապ-
րեցաւ: Այս եկեղեցին կամարներով միացած սիւներու վրայ կը
կենար, իր սաւորին մասին մէջ նոյն սիւներուն տակ կը գտնուէր
ականակիտ աղբիւր մը, բոլոր ժողովուրդը հոս կը յաճախէ ջուր
առնելու համար: Միւս եկեղեցին չինուած է այն տան տեղւոյն
վրայ որուն մէջ Գաբրիէլ հրեշտակապետը միայնակ գտաւ Ս.
Կոյսը և անոր տուաւ աւետիսը»: Միևնոյն վկայութիւնը կը կըրկ-
նեն 720ին Պիտա, և 1137ին Թասսին լերան Պետրոս վանականը:
Տիւրացի Կիլեոմ կը գրէ թէ «Թանկրէտ Գալիլիոյ իշխան կար-
գուելով՝ մեծ խնամքով հիմնարկեց այս գաւառին եկեղեցիները
և օժտեց գանոնք մեծամեծ կալուածներով, մասնաւորապէս Նա-
զարէթի և Թաբորի եկեղեցիները» (Տե՛ս Recueil des Historiens des

Croisades. Occident, Հատ. Ա. էջ 384): Պատմիչին այս խօսքին
հիմնարկել բացատրութիւնը պէտք է հասկնալ ոչ միայն նորոգել,
այլ ամբողջութեամբ վերաշինել: Անկլօ-Սաքսոն Sœwulf՝ որ 1102
ին Յոպպէ հասած է, յստակօրէն կը գրէ թէ «Նազարէթ քաղա-
քը Սարակինոսներու կողմէն ամբողջութեամբ քանդուած է, սա-
կայն խիստ գեղեցիկ վանք մը ցոյց կու տայ աւետման տեղը»
(Recueil des voyages et des mémoires publiés par la Société de Géo-
graphie. 1839. Հատ. Դ. էջ 550): Ռուսազգի Դանիէլ վանական
1106–1107ին կը գրէ (Գլ. 89) իր այցելութիւնը հետեւեալ կեր-
պով. «Նազարէթ փոքր աւան մ'է լեռներէ չրջապատուած. ե-
րեք սեղաններով բարձր և մեծ եկեղեցի մը կը բարձրանայ ա-
ւանին մէջ. հոն մտնելով՝ ձախին կը տեսնուի փոքր սեղանի
մը առջեւ խորունկ այր մը, որ ունի երկու նեղ դռներ. մին՝
արեւելք եւ միւսն՝ արեւմուտք, որ կը տանին այրը. արեւ-
մտեան դռնէն մտնողը աջին կը տեսնէ խուց մը որուն մուտքը
փոքր է և հոն կ'ապրէր Ս. Կոյսը Յիսուսի հետ: Նոյն նուիրա-
կան խուցը կը պարունակէ այն մահիճը՝ որուն վրայ Յիսուս կը
հանգչէր. խուցը գրեթէ հողին հաւասար էր»: «Նոյն այրին մէջ,
արեւմտեան դռնէն մտած ժամանակ, ձախէն կը տեսնուի գերեզ-
մանը Ս. Յովսէփի: Ս. Կոյսին խօսեցեալը հոն թաղուած է նոյն
իսկ Յիսուս Քրիստոսի ձեռքով» (Գլ. 90): Յիշեալը 91, 92 և 93
գլուխներու մէջ կու տայ ուրիշ երկրորդական ծանօթութիւններ:
Ցար և նման ծանօթութիւններ կու տան 1172ին Թէոտորիք, 1177
ին յոյն Յովհաննէս Փոկաս: 1187ին Երուսաղէմ Սալահէտտինի
ձեռքով գրաւուեցաւ և Խաչակիրները վտարուեցան Պաղեստինէն.
բայց ծովեզերեայ քանի մը տեղեր պահպանեցին, մասնաւորա-
պէս Ակքեան՝ որ մինչև 1291 քրիստոնէութեան մեծ ամրու-
թիւնը եղաւ: Անոնք քանիցս յաջողեցան Գալիլիոյ զանազան
կողմերը այցելել, և 1229ին փետր. 20ի դաշնագրութիւնը իրենց
ապահովեց Նազարէթի ճանապարհը: Նոյն թուականէն քիչ վերջ
1252ին Ս. Լուդովիկոս այցելեց Նազարէթ և Թաբոր լեռը: 1263
ին Եգիպտոսի Սուլթան Պիպարս Պինդոքտար յարձակելէ յետոյ
Ակքեայի վայ, Պէյսան եկաւ և անկէ արշաւախումբ մը ղրկեց
Նազարէթ և Թաբոր լեռը, եկեղեցիները և վանքերը քանդելու
համար: Պիպարս ո՛ևէ քրիստոնէական չէնք կանգուն չձգեց և
ամէնքն ալ հողի հաւասար ըրաւ: Նազարէթի սրբավայրերը դա-

բերով մնացին աւերակ վիճակի մէջ. հոն յաճախող ուխտաւորները ամէնքն ալ սրտի ճմլումով մը կը նկարագրեն տիրող տխուր վիճակը: 1620ին էր որ Ֆրանչիսկեանք էմիր Ֆախր-էտ-Տինէն գնեցին աւերակ գետինները և 1889ին տեղւոյն տեսուչ Prosper Viaud ի ձեռքով պեղումներ և հետազօտութիւններ կատարուեցան նոյն աւերակներուն մէջ. երեան եկած են կիսաքանդ պատերն ու հիմերը, ինչպէս նաև շինուածքին մնացորդները որոնք կ'ապացուցանէին Նազարէթի սրբավայրերուն կառուցուածքը: Վանքին ընդարձակութիւնը և Աչակերց թուականին հոյակապօրէն կատարուած նորոգութիւնները, որոնցմէ կը հասկցուի թէ արևմտեան քանդակագործութիւնը մեծ չափով գործադրուած է սրբավայրերու կամարներուն, սիւներուն և ամբողջ շինուածքին տարածութեան վրայ, տեղական արուեստին դուրս, Աչակիր վարպետներու ճարտարութիւնը կը փայլեցնէին պեղումներէն դուրս բերուած քանդակազարդ բեկորներուն մէջ: Անակնկալօրէն պեղումներէն դուրս եկած պատկերաքանդակ ու զարդարուն հինգ խոյակները քանդակագործութեան պատմութեան հայկլիներ են՝ որոնց մէջ կը տեսնուին արևմտեան արուեստին ներքութիւնը, ճաշակն ու զարգացումը. հինգ խոյակներէն մին աւելի մեծ էր քան միւսները, որոնք ուղթանկիւնային են. երեքին քանդակները կը պատկերացնեն Փրկչին ու առաքելոց մասին Սուրբ Առաքելոցէն քաղուած դրուագներ, իսկ միւս երկուքը ցոյց կու տան Յակոբոս Զեբեդեան և Մատթէոս առաքելոց նահատակութիւնները, որոնց քանդակները ճարտարօրէն շինուած են անվաւեր վկայաբանութիւններու հիման վրայ: (Տե'ս Prosper Viaud ի "Nazareth et ses deux Eglises» գիրքը:)

3. Հիմակ պիտի նկարագրենք Ս. Զաքարիայի հայոց վանքը որ շինուած էր Նազարէթի մօտ գտնուած լերան գագաթը՝ ուրկէ Նազարէթցիները ուզեցին գահավիժել մեր Տէրը: Սուրբ Առաքելոցէն լերան գագաթը կը հասկցնէ «արտեան լերին» բառերով. չի գիտցուիր ինչ պատճառով մեր մատենագրութեան ամէնէն հեղինակաւոր դէմքերէն Զաքարիա Կարուղիկոս (Թ. դար), Մագիստրոս Իշխան (ԺՍ. դար), Իգնատիոս Մեկնիչ (ԺԲ. դար) արտեան բառը յատուկ անուն կ'իմանան, ինչպէս կ'երևի իրենց գրուածքներէն: Միայն Վարդան Վարդապետ (ԺԳ. դար) չիտակ կը հասկնայ ու կը գրէ «հանին զնա յարտեան լերինն, այսինքն ի գլուխ լերինն, յարտուն» (Սիոն. 1928. էջ 12): Նազարէթի սրբավայրերու մասին ոչ մի յիշատակութիւն չունինք մեր նախնեաց մօտ: Մատթէոս Ուռհայեցին (էջ 23-27) մէջ կը բերէ հայազգի Յովհաննէս Ձմշկիկ կայսեր (969-976) առ Աչոտ Գ. Ողորմած գրած նամակը՝ որուն մէջ (էջ 27) Ձմշկիկ ի մէջ այլոց կը պատմէ թէ իր արշաւանաց ժամանակ գացած է Նազարէթ. «ուր զաւետիսն իսկ ի հրեշտակէն լուաւ Աստուածածին Սուրբ կոյսն Մարիամ»: Տարակոյս չկայ թէ ի հնումն հայ ուխտաւորները այցելած էին նաև Նազարէթ: Այսպէս այցելած է Վարդան վարդապետ Մաթաթացին ԺԲ. դարուն, և հոն իր աղօթքներէն մին յօրինած է, ըստ խնդրանաց Ս. Յակոբայ վանքին մէկ վանականին: Նազարէթի աւերակներուն մէջ կը տեսնուին նաև երկու հայ անուններ՝ մին Յակոբ, խոշոր սիւնի մը անկիւններէն միոյն վրայ քանդակուած թանձր ու հաստ գրերով. միւսն՝ որ անընթեռնլի է՝ կը տեսնուի եկեղեցիին գաւթին հարաւային պատին ապուշուած քարի մը վրայ: Նոյն անուան գրերը մենաստաւի գրերու նման իրարու կապուած են: «Յարտեան լերինն» կառուցուած Ս. Զաքարիա անուն հայ վանքի նկատմամբ ալ ոչ մի հայկական յիշատակութիւն չունինք դժբախտաբար. բայց մենք ըստ կարելւոյն պիտի ջանանք օտար աղբիւրներով հաստատել նոյն հայկական վանքին գոյութիւնը:

Գահավիժման լեռը՝ տեղական աւանդութեան մը համաձայն, Նազարէթէն դէպի հարաւ քառասուն վայրկեան հեռի կը գտնուի. նոյն լերան գագաթը ժայռի մէջ փորուած եկեղեցիի փոքր կոզակ մը կ'երևայ, հոն կան նաև հիմեր, մոզայիքներ և ջրհորներ, անտարակոյս սուրբ վաղեմի վանքի մը մնացորդներն են: Տեղւոյն հայոց Ս. Զաքարիայի վանքը ունի պատմական երկու յիշատակարաններ. մին՝ անանուն լատին ուխտաւորի մը յիշատակութիւնը՝ իր 1231ին գրի առած Pelerinages por aler en Iherusalem հին ֆրանսերէն լեզուով Ուղեգրութեան մէջ, որուն թարգմանութիւնն է հետևեալը. «Նազարեթեն դէպի գահավիժման լեռը մէկ մղոն է. լերան վերի ճանապարհին վրայ կը գտնուի Ս. Զաքարիա անուամբ սուրբ մը որ Հայոց կը վերաբերի եւ շատ գեղեցիկ տեղ մ'է» (Հրատարակիչք՝ H. Michelant et G. Raymond, Itinéraires à Jérusalem. Genéve, 1882, էջ 100): Միւս աղբիւրն է Ս. Տեղ-

եաց արաբերէն նկարագրութիւն մը ԺԴ. դարուն, վերինէն բո-
լորովին անկախ. անոր մէջ կը յիշատակուի արաբերէն ձեւիկը
հէ-ֆաֆզի բառը, որ կը նշանակէ Գահավիժման լեռ: Նկարագրու-
թեան հեղինակը կը գրէ թէ նոյն ղեռաև վրայ կը գտնուի հայկական
վանք մը. այս տեղեկութիւնը խիստ համաձայն է ԺԴ. դարու
լատին ուղեգիրներուս, մասնաւորապէս վերև յիշուած լատին
Ուղեգրութեան: Այս վերջին յիշատակարանը կը քաղենք ծանօթ
հնախօս Clermont Ganneau ի Archéologie Orientale ըսուած գործէն
(Ա. Հար. էջ 340): Նոյն հաւաքածոյին հեղինակը կը գրէ թէ
ձեռագիրը իր մօտն է և անտիպ, ու կը խոստանայ տպագրել,
և կը յարէ թէ հաւանաբար այս վանքին ու եկեղեցիին կը վե-
րաբերէին լերան վրայ տեսնուած ու ժայռի մէջ փորուած կո-
զակը, հիմերը, մոզայիքները, ջրհորները եայլն: Այս վանքին
աւերակները կը տեսնուէին մինչև 1882 թուականը, որմէ վերջ
Ջրանչիսկեանք տիրանալով նոյն տեղւոյն չինած են Ս. Կուսի
անուամբ մատուռ մը: Ան կը չարունակէ գրելով թէ հաւանա-
կան է որ այս վանքը կապակցութիւն մ'ունեցեր այն Ս. Աստ-
ուածածնի եկեղեցիին ու վանքին՝ որուն տասներկու վանական-
ները կը յիշուին 808ին գրի առնուած "Commemoratorium de Ca-
sis Dei» խորագրով լատին յիշատակարանին մէջ (Tobler, Des-
criptiones Terrae Sanctae, էջ 81): Նոյն տեղը աւելի որոշ կը յիշ-
ուի ԺԲ. դարուն Յովհաննէս Վըրզպուրկցիէն որ Գահավիժման
ղեռը ցոյց կու տայ մէկ մղոն Նազարէթէն դէպի հարաւ: Ganneau ի
այս բացատրութիւններէն Ս. Զաքարիա վանքին թուականն ալ
կրնայ ճշդուած նկատուիլ. որով ըսել է թէ ան արդէն Թ. դա-
րու սկիզբէն գոյութիւն ունէր: Նոյն լերան գագաթը և ճանա-
պարհին վրայ ուրիշներ ալ, ինչպէս լատինք յոյնք և հապէշք,
վանքեր ունէին և ունին այսօր ալ: Ի հնումն հոն կար նաև
վանք մը Տէր հղ Պհնաթ ըսուած, որ կը նշանակէ կուսանաց: Հայ
բարեպաշտութիւնը անտարակոյս ետ չպիտի մնար իր սեպհական
վանքը ունենալէ նոյն լերան վրայ:

Բայց կը տարուինք հարցնել թէ Գահավիժման լերան աւե-
տարանական պատմուածքին նշանակութիւնը յայտնի ըլլալով՝
ի՛նչ պատճառներէ մղեալ Հայք իրենց հիմնարկած վանքը ան-
ուանակոչեր են Ս. Զաքարիայի վանք: Այս հարցման պատասխա-
նը կու տայ մեզ Ernoul լատին քրոնիկագիրը (ԺԲ. դար) որ իր

ժամանակագրութեան մէջ կը գրէ թէ տեղւոյն քրիստոնէից մէջ
աւանդութիւն կայ որ Ս. կոյսը Զաքարիայի տան մէջ նոյն կող-
մերը այցելած է եղիսաբեթի: Ուրեմն այդ տեղական աւանդու-
թեան վրայ յենլով է որ Հայք Ս. Զաքարիայի վանքը կառուց-
ած են Նազարէթի մօտը՝ յարեւելս ղեռիին: Անտարակոյս այս
տեղական աւանդութիւն մ'է որը կը տարբերի Աւետարանի պատ-
մութենէն (Ղուկ. Բ. 39) և որուն համաձայն կը հասկցուի թէ՝
Ս. կոյսը եղիսաբեթը ողջունելու համար Նազարէթէն կը մեկնի
«լեռնակողմ ի քաղաքն Յուդայ»: Իգնատիոս՝ Ղուկասու մեկնիչը և
չատերը «քաղաքն Յուդայ» ըսելով կը հասկնան Երուսաղէմի մօ-
տիկ Այնքարիմ ըսուած տեղը, ուր նմանապէս Հայեր կառուցած
են փառաւոր վանք ու եկեղեցի (Տե՛ս Այնքարիմ գիւղի Հայոց
վանքը ու եկեղեցին, էջ 30–46): Փա՜ռք մեր նախնիքներուն՝ որ
բարեպաշտօրէն կը յարգէին աւետարանական բոլոր աւանդու-
թիւնները և կը յայտնէին իրենց սէրը և կը կոթողէին իրենց
հաւատքը տիրանուէր յիշատակարաններով:

ԼԸ

Ս. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱՒԵՏԱՐԱՆՉԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԳԱՒԻԹԸ

Ս. Յարութեան գաւիթին մէջ Ղպտոց Ս. Միքայէլ եկեղե-
ցիին դրան ուղղութեամբ 6 կամ 7 մէթր դէպի հարաւ՝ գաւի-
թին արեւելեան կողմ՝ Հայոց սեպհական Ս. Յովհաննու Աւետա-
րանչի մատուռը կայ երեք սեղանով. աւագ սեղանն է յանուն
Ս. Յովհաննու Աւետարանչին, աջակողմինը՝ Զարչարանաց և կա-
պանաց Քրիստոսի, ձախակողմինը՝ յանուն Հօրն Աբրահամու և
ղեռման Իսահակայ: Աջակողմեան փոքր սեղանին մէջ կը գըտ-

նուի Զարչարանաց սիւնին մէկ կտորը՝ որուն վրայ Յիսուսը կապեցին Կայիափայի տան մէջ, և զոր հաւատացեալք կը համբուրեն ի յիշատակ չարչարանաց Քրիստոսի:

Աւանդութիւն է թէ Քրիստոսի չարչարանաց և խաչելութեան ժամանակ այս մատրան տեղւոյն վրայ կը կենար Ս. Յովհաննէս Աւետարանիչը, երբեմն միայնակ և երբեմն ալ Ս. Կուսին հետ. և Քրիստոս խաչին վրայէն իր մօրը ըսաւ. «կին դո՛ ահա որդի քո: Ապա ասէ ցաշակերտն, ահա մայր քո» (Յովհ. ԺԹ. 26–27): Այս եկեղեցիին երկայնութիւնն է արեւելքէն արեւմուտք 11 ոտնաչափ, և լայնութիւնը՝ հիւսիսէն հարաւ՝ 28:

Ս. Յովհաննէս Աւետարանչի այս եկեղեցին կը յիշատակուի Սալահէտտինի կողմէ Հայոց տրուած հրովարտակին մէջ (Տե՛ս Սաւալանեանց Պատմ. Երուսաղէմի. Ս. Հար. էջ 410), որով եւ Խաչակրաց ժամանակ և ալ աւելի կանուխէն կը պատկաներ Հայոց: Մեր այս կարծիքին ապացոյցը սա է որ Անաստաս վրդ. իր Ցուցակին մէջ կը յիշէ այս եկեղեցին, իբր վանք, «Ս. Յովհաննու վանքն ի դրանն Ցարութեան» խօսքերով. երեք բառերով ալ կը հասկցնէ այն ոտնձգութիւնը, զոր Վրացիները նոյն թուականին սկսած էին կատարել հայկական սրբավայրերու մէջ: Հանդէպ պատմութեան համաձայն (էջ 216), 1631ին Փրիփոր Պարոնտեր պատրիարք մեծ նեղութեամբ և աշխատութեամբ և յատուկ հրովարտակով չինած է այս եկեղեցիին կամարները, և դարձեալ նոյն պատմիչը կը յարէ՝ թէ «Առաջի դրան սրբոյ եկեղեցւոյս՝ այլազգիքն այրեալ են զոմն վկայեալ վասն ի Քրիստոս հաւատոյն, և տակաւին երևի հետ ոտիցն որ տպեցաւ ի վերայ քարանց ի նշան հրաշից. ոմանք ասեն վասն Բագոսի որ թաղեցաւ ի Սիոն»:

Այս եկեղեցիին վերաբերութեամբ Հայք հետևեալ վէճը կ'ունենան Յունաց հետ. Յոյները կը ձեռնարկեն նորոգել իրենց Հայր Աբրահամու վանքը՝ որ նախագոյն Հապէշաց սեպհականութիւնն էր և սահմանակից Ս. Յովհաննէս Աւետարանչի Հայոց եկեղեցիին: Այս նորոգութեան ժամանակ կը քակեն Ս. Յովհաննէս Հայոց եկեղեցիին տանիքը և վերջնոյս քարերն ալ կը վերցնեն, իրենց տանիքին հաւասարցնելու համար զայն. վասն զի Ս. Յովհաննու տանիքը մէկ կանգունի չափ բարձր էր ուրիշներէն, և քնական էր որ հաւասարած ժամանակ՝ եկեղեցիին առաստաղը

պիտի նրբանար և ձմրան եղանակին անձրևները քանդում և աւերում յառաջ պիտի բերէին: Զաքարիա պատրիարք այս անիրաւ յափշտակութեան համար բողոքեց դատաւորին և բդեշխին. վերջինս մերժեց պատրիարքին պատգամաւորները պատճառելով թէ նորոգութեանց ծախքերը պետութենէ են. այսպիսի հնարքով Յունաց գործը յառաջ կը տանի և Յոյները ծածուկէն կը վճարէին ծախքերը: Հայերը տեսնելով բդեշխին հնարքները, դիմեցին դատաւորին և վաւերական գիրերով ցոյց տուին իրենց իրաւունքն ու սեպհականութիւնը և ժամանակ ժամանակ իրենց կատարած ներքին ու արտաքին նորոգութիւնները: Դատաւորը երկու անգամ տեղւոյն վրայ գնաց բազմութեամբ քննութեան համար. մանրամասն քննութիւն կատարեց. հետն էր նաև բդեշխը՝ որ լաւ հասկցաւ Հայոց իրաւունքը, անոնց թէ՛ վաւերական գիրերով և թէ տեղին դիրքէն: Յոյներէն ալ գիր պահանջուեցաւ. անոնք բան մը չկրցան ներկայացնել, այլ կը պնդէին թէ եկեղեցիին տանիքը և օդը իրենցն է, իրենց տանիքին կից ըլլալուն համար. թէպէտ և ղիչան տեղը ընկերակցութեամբ չինելու, բայց Հայերը յանձն չառին. դատաւորը Հայոց հէօճէթ տուաւ ըսելով թէ եկեղեցին անոնց սեպհական է և նորոգութիւնն ալ իրենց կը պատկանի. և օրէնքը կը հրամայէր Յունաց վանքէն անարգել եկեղեցիին տանիքը ելնել, սակայն Յոյները և բդեշխը ասոր չհաւանեցան, այդ պատճառաւ վէճը օրէ օր կ'աւելնար: Հայերը տեսնելով որ Երուսաղէմի մէջ խընդիրը չի վերջանար՝ դիմեցին Ազգային Պատրիարքարան և Սիւրիոյ կուսակալին և խնդիրը պարզեցին իր բոլոր պարագաներով: Մատթէոս պատրիարք գրով մը եպարքոսին տեղեկագրեց պատրիարքին և Միաբանութեան դիմումը: Կայսերական գիւանի արձանագրութեանց մէջ եկեղեցիին նորոգութեան մասին Յոյներուն տրուած ո՛չէ հրաման մը չգտնուեցաւ, ուստի գրուեցաւ Սիւրիոյ կուսակալին, Երուսաղէմի դատաւորին և չինութեանց վերատեսչին՝ տեղւոյն վրայ խնդիրը քննելու և արդիւնքը տեղեկագրելու Բ. Դրան: Անոնք յետ քննութեան գրեցին և ամբաստանեցին բդեշխին անկարգութեան և ապահութեանց ապօրինութեանց մասին, վասն զի ան օրէնքի հակառակ և առանց մէկու մը հարցընելու ինքնագլուխ հրաման տուած էր Յունաց՝ իրենց վանքերը նորոգելու, մինչդեռ այդ պարագային անհրաժեշտ էր կայսերա-

կան հրամանը. երբեք տեսնուած չէր որ վանքերու նորոգութեան ծախքը հոգացուէր արքունիքէն, որուն համար ան կը պարծենար. և այս կերպով բդեշխը Հայոց աղաչանքները չլսելով՝ մեծ վնասներու ենթարկած է զանոնք. թէ նոյն եկեղեցին Հայոց սեպհական է և այլն: Քննիչներու գիրերը Բ. Դրան մատուցուեցան. Զաքարիա պատրիարքն ալ հին վաւերական գիրերու պատճենները դատաւորին իլամին հետ ղրկեց Կ. Պոլիս. Մատթէոս պատրիարքն ալ իր գրովը ղրկեց Մեծ Եպարքոսին: Նոյն ատեններն պաշտօնանկ եղան բդեշխը և Սիւրիոյ կուսակալը: Եպարքոսը ղրկուած գիրերը յղեց Մուղթազային՝ արձանագրութիւնները վերջնական հետազօտելու համար. գտնուեցան երկու հրովարտակներ՝ տրուած Հայոց և Յունաց հինգերէթի 1228ին, որոնց մէջ յիշատակուած էր Ս. Յովհաննէս եկեղեցին. իսկ հինգերէթի 1257ին Ս. Յակոբեանց և Բեթղհէմի եկեղեցիին նորոգութեան համար տրուած հրովարտակին մէջ Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ մասին բան մը անգամ չգտնուեցաւ. բայց Յոյները անդադար կը յուղէին այս խնդիրը Կ. Պոլսի մէջ, ուստի հարկ եղաւ վերստին հարցում ուղղել Երուսաղէմի նոր բդեշխին՝ լաւ կերպով քննել նոյն եկեղեցին այլազգիներուն, հայ և յոյն միաբաններուն ներկայութեան, և ստուգել թէ արդարև Հայերը իրե՛նք կը նորոգեն իրենց սեպհական տեղերը և իրենց վանքերը, և թէ Յոյները ինչպէս ձեռնամուխ եղան վանօրէից չինուածքի և նորոգութեան, առանց բարձրագոյն հրամանի. այդ պատճառաւ վէճը երկարեցաւ և խնդիրը առկախ մնաց. և վերջապէս Յոյները թոյլ չտուին Հայոց վերաշինելու իրենց եկեղեցիին տանիքը, և մնաց այնպէս, ինչպէս որ էր (Տե՛ս Ա. եպս. Տ. Յովհաննէսեան, Պատմ. Երուսաղէմի, Բ. Հատ. էջ 528–530):

Հոս կը դնենք Ս. Յովհաննու Աւետարանչի եկեղեցիին մէջ այլ և այլ թուականներուն գետեղուած յիշատակարանները.

Դրան ճակատը.

«Յիշեցէք և Աստուած ողորմի ասացէք Զուղայեցի Խանոնց մհի. Մարգարին և իւր ծնողացն և կողակցին և որդւոցն և ամենայն արեան մերձաւորացն որ օգնութիւն արար տրաւք ողորմութեամբ վասն նորոգութեան Ս. Յովհաննէս Աւետարանչին Յիսուսի Քրիստոսի. Տէր Աստուած իւրն վարձատոյց լինի և երկնից արքայութեան արժանի լիցի հանդերձ ամենայն ընտանեօք. ամէն. Թվ. յամին Հայոց ՌՄ (= 1751)»:

Երկաթեայ դրան վրայ.

«Յիշատակ է երկաթեայ դուռս Թէքիրտաղցի Քիրազեան մհի. Սարգսի կենդանի արեւուն և որդւոյն մհի. Սերոբէին հոգւոյն ի դուռն սրբոյն Յովհաննու եկեղեցւոյն որ ի սուրբ Երուսաղէմ. Թվին ՌՄԻէ (= 1778)»:

Դրան պղինձին վրայ.

«Յիշատակ է դուռս Տիրացու Պաշարաթին և իւր ծնողացն հաւրն Միրիջանին և մաւրն Մարգարտին ի Թվին ՌՋ (= 1631), սուրբ Յովհաննէս Աւետարանչի դրանս. Յիշեցէք զմեզ ի Քրիստոս և Աստուած ողորմի ասացէք որք հանդիպիք. և Տէր Աստուած ձեզ ողորմեսցի և նմա փառք յաւիտեանս. ամէն»:

Դրան պղինձէ երկու օղակներուն վրայ.

«Յիշատակ է օղս այս սարկաւագ Պաշարաթին նպաստաւոր ի սուրբ Երուսաղեմայ, Տէր Գրիգոր Հայրապետին»:

«Յիշատակ է օղս սարկաւագ Մեղոր և անպիտան . . . . Յիշատակ դուռս Տիրացու Պաշարաթին որ թարգմանի Յուդիթ. Թվ. ՌՋ (= 1631)»:

Ներսը՝ դրան վերեւը.

«Ի պատրիարգութեան Տ. Կիրակոսի վեհի ի նորոգութեան սրբոյ տաճարի. բոլոր մարմարեայ քարինք պատկերօք արար յիշատակ Պուլանըխցի Թադէոս վարդապետն վասն հոգւոյ ծնողացն Աւետիսի և Նուպարի և համայն պարագայիցն. ի 1849 տեպտ. 10» (Տե՛ս Սաւալանեանց, անդ, Բ. Հատ. էջ 1296–97):

ԼԹ

ՍԱԼԹԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

---

1. Սալթի նկարագրութիւնը.

Էս–Սալթը ստուգիւ խիստ հին քաղաք մ'է. բայց իր նոյնացումը տեղի տուած է ծանր վէճերու: Եւսեբիոս կ'ըսէ թէ Ռամովդ՝ «քաղաք նուիրական և ապաստանարան Գադ ցեղին, Փիլատելփիոյ արևմուտքը 15 մղոն հեռի աւան մ'է» (Տե'ս Onomasticon): Պատմիչը առանց ո՛եւէ տարակուսի Ռամովդը ցոյց կու տայ Գաղաադի մէջ (Գ. Թագ. Իբ. 3), կամ Գաղաադի Մասփան (Դատ. ԺԱ. 29) մինչև Էս–Սալթ՝ որ 24 քիլոմէթր հեռի է Ամմանէն դէպ ի արևմուտք–հիւսիս–արևմուտք: Բայց այս նոյնացումը սխալ է, վասն զի աստուածաշնչական բոլոր տուիքներուն համաձայն, Գաղաադի Ռամովդը կը գտնուի հիւսիսային կողմը Ցաբովկի, Նահր հլ Զերքայի և նոյն իսկ Մահանայիմի՝ Խուսիդ հլ Մահնհհի հիւսիսը:

Էս–Սալթ անունը կը ծագի լատին saltus բառէն որ կը նշանակէ անտառ. իսկ յոյները կ'ըսեն անոր Salton Hieraticon, որ կը նշանակէ նուիրական Սալթը: Գէորգ Կիպրացին որ կը յիշատակէ զայն այս անուամբ, կը դնէ զայն Գ. Պաղեստինի մէջ: Մի և նոյն հեղինակը այս քաղաքը կ'անուանէ "Salton Bataneos Արաբիոյ մէջ»: Արդ, Էս–Սալթի արևմտեան կողմը վեց քիլոմէթր հեռի տակաւին կը գտնուի Khirbet Bataneh՝ զոր կը նոյնացնեն Betonim աստուածաշնչական քաղաքին հետ (Ես. ԺԳ. 26):

Խիստ հաւանական է որ Salton հին Gadara քաղաքն է զոր Ցովսեպոս կը յիշէ իբր քաղաք Արաբիոյ: Ուրիշ հատուածի մը մէջ ան ցոյց կու տայ թէ Nimrimէն շատ հեռի չէ: Պաղոմէոս ալ կը յիշէ Gadare քաղաք մը Սկիւթոպոլսի եւ Պելլայի հետ, որ հրեայ պատմիչին յիշածէն տարբեր քաղաք մը չի կրնար ըլլալ:

Սակայն եւ այնպէս Gadara անունը կը թուի թէ պահուած է քաղաքին հարաւային կողմը Aïn Djâdour ըսուած ազբիւրին անունով:

Salton Hieraticon Պաղեստինի քրիստոնեական քաղաք մ'էր յիշատակարանի մը համաձայն, կամ Բետրայի՝ ըստ տարբեր յիշատակարանի: Նաչակրաց ժամանակն Պաղտին Ա. տարեկան տուրքեր հաւաքեց Ամմանի լեռներէն և «Սալթի չրջականերէն»: Հաւանական է որ Ֆրանկները նորոգեցին միջնաբերդը որուն աւերակը կը տեսնուի հիւսիսային–արևելք: Ենթաչինուածներուն մեծ յօրինուածքը ցոյց կու տայ հռովմէական կամ բիւզանդական ծագում մը: Միւս կողմէն արաբ հեղինակները մեզ կը տեղեկացնեն թէ 1260ին Մոնկոլներու կողմէն միջնաբերդը քանդուած և 1266ին Պիպարսի կողմէն վերաչինուած է: 1840ին Իպրահիմ փաչան օդը հանեց զայն:

Քաղաքը ամփիթատրոնի ձեւով կը տարածուի իրար միացող երկու բլուրներու վրայ: Ի սկզբան ան կը գտնուէր միջնաբերդի աւերակներուն հիւսիսային զառիվայրին վրայ. ժողովրդեան աճումով նոր թաղեր կազմուեցան հարաւ–արևմուտքի կողմի հակառակ զառիվայրին վրայ: Քաղաքը աղ ու ձախ ունի արգասաբեր հովիտներ պեղեցիկ այգիներով և պարտէզներով: Բնակիչներն են իսլամ, յոյն և լատին. վերջիններս ունին եկեղեցի եւ դպրոց: Իսլամ եւ քրիստոնեայ իրենց լեզուին, բարքերուն եւ սովորութեանց մէջ պահպանած են շատ կապեր թափառաշրջիկ ցեղերու յատուկ:

Էս–Սալթի գինին ընտիր է և չամիչները համբաւաւոր: Հոն շատ կը մշակեն ազտորը (sumac) զոր խաղախորդութեան համար կ'արտածեն: Այս քաղաքին փոքր ճարտարարուեստին կը միանայ չահագործութիւնը ֆոսֆատային կաւիճի՝ զոր Blankanhorn գտած է Sirouի սարահարթին վրայ, դէպ ի արևելք: Անգղիական ընկերութիւն մը փորձեց չահագործել այս հանքերը. բայց յետոյ հրաժարեցաւ անկէ՝ չհաւատր չգտնելով զայն: Կանոնաւոր ճանապարհներ չինուած են Սալթէն Ամման (Meistermann, Guide du Nil au Jourdain, էջ 314–6):

1321ին Ապուլ–Ֆէտա արաբ պատմագիրն ալ տեղեկութիւններ ունի Սալթի վրայ:

2. Սալթի հայ գաղութը եւ անոր եկեղեցին.

Պատմութենէ գիտենք թէ Ծորդանանի անդիի կողմը զանազան տեղեր՝ մանաւանդ Խաչակրաց ժամանակ, հայ գաղութներ հաստատուած էին. մասնաւորապէս սոյն աշխատասիրութեանս մէջ (էջ 47–58) գրեցինք Քէրէկի հայ գաղութին ու անոր եկեղեցիին պատմութեան մասին մէջ բերելով կարեւոր յիշատակութիւններ: Հ. Սիլիան իր Սիւռւանին մէջ (էջ 482) Քէրէկի հետ կը յիշէ Շորակ (Schaubak), Մոնրեալ բերդաքաղաքները եւ կը յարէ թէ այդ անունով կը կոչուէին եօթը բերդերը Քէրէկի տէրութեան որ սահմանորդ էր Եգիպտոսի, Արաբիոյ Անապատին եւ Ծովուս. եւ յետոյ կ'աւելցնէ «Այդ զանց առաւել զայդովք վհորագոյն սահմանիսք, անմոռաց կացցէ եւ մնայ իսկ» խօսքը: Այս տողերէն մենք կը հասկնանք թէ Քէրէկի տէրութեան, ինչպէս իր կեդրոնին՝ Քէրէկի, նոյնպէս Շոբաքի եւ Մոնրէալ բերդաքաղաքներուն մէջ կային հայ գաղութներ, որոնց վրայ ծանօթութիւններ կը պակսին: Նոյն տէրութեան սահմանին մէջ էր նաեւ Սալթը՝ Ծորդանանին անդիի կողմը, ճիշդ Երիքովի դիմացը, ըստ Ապուլ-Ֆէտային, Սալթը երկու օրուան ճանապարհ հեռի էր Քէրէկէն:

Գլխաւորաբար աւանդութենէ կ'իմանանք թէ Սալթի մէջ կար հայ գաղութ մը, որ նմանապէս պատմութիւն չունի. տեղւոյն վրայ մինչեւ այսօր ցոյց կը տրուի փոքրիկ եկեղեցի մը Ս. Գէորգ անունով, որուն համար կ'ըսուի թէ կանուխէն Հայոց կը վերաբերէր, բայց յետոյ հայ գաղութին ցրուումին կամ ցուլման հետեւանքով Յոյները գրաւած են, և կը կարծուի թէ այս առթիւ ջնջուած են նոյն եկեղեցիին հայերէն յիշատակարանները: Թ. Մխիթարեանց իր մէկ գիրքին մէջ (Տե՛ս Նկարագիր Սղեւիոյ Երուսաղէմի, էջ 59) կը գրէ թէ «Յոյնք յափշտակած եւ յունադաւան ըրած են Գազայի մեր ժողովուրդը՝ Գերեկի, Երիքովի և Սալթի ժողովուրդներուն նման...». տարակոյս չկայ որ ժամանակի խառնաշփոթութենէն և Հայոց տկարութենէն օգտուելով գրացի քրիստոնեայք՝ շատ անգամ առ նախանձու զանազան նեղութիւններով ստիպած են Հայերը յարելու ուրիշ եկեղեցիներու և ի վերջոյ ձուլուելու օտար ազգութիւններու մէջ. այսպէս վիճակի ենթարկուած են ընդհանրապէս Անդրյորդանանի երբեմնի բարգաւաճ հայ գաղութները, որոնց մէջ կը գտնուէր Սալթի գաղութը: Գաղութին ցրուումէն յետոյ Սալթի Յոյները կը տիրանան Հայոց եկեղեցիին՝ որ մօտիկն էր իրենց մեծ եկեղեցիին. տեղագրութիւնն իսկ կը վկայէ թէ եկեղեցին Յունաց չէր պատկանէր. քով քովի երկու յոյն եկեղեցիներու գոյութիւնը չ'արդարանար. արդէն փոքրին մէջ ժամերգութիւն չեն կատարեր. հայոց կը վերաբերէր փոքրը որ յետոյ բռնագրաւուած է, ինչպէս Քէրէկի Ս. Գէորգը, որ նոյնպէս գոյութիւն ունի մինչեւ ցարդ: Սալթի Ս. Գէորգի եկեղեցին կը գտնուի քաղաքին հիւսիսային կողմը, երկայնութիւնը 15 մէթր, լայնութիւնը 8 մէթրը, բարձրութիւնը 8 մէթր, տանիքը հարթ հաւասար, եւ քարուկիր է, պատուհան չունի, լոյսը կ'առնէ սեղանին կամարի վրայի երկու փոքր պատուհաններէն, միւսիեղկ փայտեայ դուռը կը բացուի հարաւային կողմէն, եկեղեցին դէպի արեւմուտք հետզհետէ կը բարձրանայ և արեւմտեան կողմը ապառաժի վրայ չինուած է. նոյն կողմը՝ պատին ներսի կողմէն կայ քարայր մը:

Երուսաղէմէն յօդուածագիր մը «Քանի մը խօսք ապիհայ հնագրութեան մասին» խորագրով գրուածք մը ունի 1898ի Հանդէս Ամսօրեայի մէջ (էջ 161) ուր կ'ըսէ թէ «մասնաւորապէս կարող եմ յիշել Սալթի եկեղեցին, որոյ գմբէթի վարի մասերուն վրայ հայկական գրեր ցարդ անաղարտ մնացած են»: Ինչպէս յիշեցինք վերեւ, Սալթի եկեղեցին գմբէթ չունի հետեւաբար գմբէթին վրայ հայկական գիրերու գոյութիւնը սխալ տեղեկագրի մը վրայ հաղորդագրուած կը թուի, միայն ուրիշներ ինձ հաւաստեցին թէ եկեղեցիին դրան վրայ կէս կանգուն մեծութեամբ յիշատակարան քարին հայերէն գիրերը ջնջուած կամ տաշուած կ'երեւնան:

Խ

ԿԵՍԱՐԻՈՅ (ՊԱՂԵՍՏԻՆԵԱՆ) ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԲԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

1. Կեսարիոյ պատմութիւնը.

Պլինիոս երկու տողով կեսարիոյ պատմականը կ'ընէ. «Straton ի աշտարակը, որ է Կեսարիա, չինուած է Հերովդէս թագաւորէն, և այժմ կը կոչուի Colonia Prima Flavia՝ հաստատուած Վեսպասիանոս կայսրէն»: Յովսեպոս երկարօրէն կը պատմէ և քիչ մը չափազանցութեամբ, ինչ որ կատարեց Հերովդէս այդ տեղը վերածելու գեղեցիկ նաւահանգիստի և քաղաքի մը՝ որ մինչև այն ժամանակ գրեթէ անապատ մ'էր, ուր յոյն արկածախնդիր մը՝ Straton անուն, մտածած էր ապաստանարանի աշտարակ մը չինելու: Հերովդէս նախանձախնդիր ամէն տեղ մեծ քաղաքներ հիմնելու, նոյն աշտարակին տեղը յարմար տեսաւ չինելու ապահով նաւահանգիստ մը: Ան Հռովմայեցւոց նմանելու մարմաջով հիմնարկեց կեսարիա քաղաքը. նաւահանգիստին մուտքին վրայ՝ մեծ խոչոր քարերու վրայ զետեղուց հսկայական արձաններ՝ որոնք ալ ու ձախ կը զարդարէին. Յովսեպոս զանոնք իր չափազանցութեամբը կը նմանցնէ Բիւրէի նաւահանգիստին: Հոն չինուց կամարակապ չտեմարաններ, ինչպէս այդ կերպ չինուածքներ կը տեսնուին Ոստիի, ինչպէս նաև կենքրայի մէջ, և անոնք կ'ընդունէին ապրանքները, կամ իբր ապաստանարան կը ծառայէին նաւաստիներուն, մինչ քաղաքին բնակիչները կ'զբօսնուն իբր ճեմելավայր չինուած քարափներու վրայ: Կեսարիա չինուած է ամփիթատրոնի ձևով, աւելի հեթանոսական քաղաք էր քան թէ հրէական. ունէր իր մեհեանները, պալատները, իր վիթխարի արձանները և յիշատակարանները: Երբ կը մտածենք թէ այդպիսի կարևոր քաղաք մը տասն երկու

տարիէն հողէն դուրս ելաւ, ինչպէս կը գրէ Յովսեպոս, տեղի չկայ պանծացնելու չինուածական և ճարտարապետական մեր արդի եղանակները՝ հին ժամանակներու բաղդատութեամբ: Թատրոն մը, ամփիթատրոն մը, կոկորդիլոսներու գետէն առնուած կամ կարմելոսի գաւիվայրէն ջուր բերելու համար հիւսիսէն եկած ագուգանները, Օգոստոսի նուիրուած պերճաշուք մեհեան մը, ուր կառուցուած էին երկու հսկայ արձաններ՝ միմիւ ի պատիւ կայսեր՝ և միւսն Հռովմի, ոչ մի կերպով սորին, ինչպէս կ'ըսէ Յովսեպոս, ողիմպոսեան Արամազդէն կամ Արգոսեան Հերայէն, անոնք կեսարիան ըրած էին Պաղեստինի ամենէն գեղեցիկ քաղաքը: Այս պայմաններուն մէջ, Հերովդէս յարմար տեսաւ որ ան կրէ անունը Հռովմի տիրոջ որ իր բարերարն էր: Մեծ հանդիսաւորութեամբ ընծայեց զայն. և նաւահանգիստն ալ ընդունեց Սեբաստոս (Օգոստոս) անունը: Կեսարիա քաղաքային և վչինուորական կրկին տեսակէտներով այն ատենէն ըսկըսեալ Հրէաստանի մայրաքաղաքը եղաւ:

Բոլոր աշխարհ գիտէ թէ ան կարևոր դեր մը կատարեց քրիստոնէական նախնական պատմութեան մէջ: Փիլիպպոս սարկաւագ աւետարանիչը հոն կը բնակէր և կը քարոզէր (Գործ Առաք. Ը. 40): Պետրոս հոն եկաւ մկրտելու Կուռնելիոս հարիւրապետը և իր ընտանիքը, հեթանոսութեան նախախոյրիքը (անդ, Ժ. 1, ԺԱ. 11): Հերովդէս Ագրիպպաս հոն պատժուեցաւ Աստուածմէ (անդ, ԺԲ. 19–24): Կեսարիոյ մէջ էր որ Պօղոս՝ իր կեանքը ազատելու համար երուսաղէմը թողլու ստիպուած ըլլալով՝ Տարսոն գացած է (անդ, Թ. 30): Պօղոս Յունաստանէ վերադարձին կեսարիա եկաւ (անդ, ԺԸ. 22): Ցետոյ ան հոն եկաւ դարձեալ իր առաքելական երրորդ ուղևորութենէն վերջ (անդ, ԻԱ. 8) և հիւրընկալուեցաւ Փիլիպպոս սարկաւագին մօտ որ հոն կը բնակէր իր չորս մարգարէուհի աղջիկներով: Անկէ երուսաղէմ գնաց Ագաբոսի գուշակութեանց և հաւատացելոց աղաչանքին հակառակ (անդ, ԻԱ. 8–16): Հոն տարուեցաւ իբր բանտարկեալ, այն քաղաքին մէջ երկու տարի մնալէ վերջ Հռովմ երթալու և հոն կայսեր առջև դատուելու համար (անդ, ԻԳ. 23–33. ԻԵ. 1, 4, 6, 13. ԻԶ. 11–12): Առաքելական թուականի այս մեծ յիշատակները մեծապէս նպաստեցին որ կեսարիոյ եկեղեցին ըլլայ Պաղեստինի ամենէն նշանաւոր եկեղեցիներէն մին: Ժողո-

վուրդը՝ կիսով հրէական և կիսով սիւրիական, անհանդարտ էր, և երկու ցեղերը քանիցս արիւնոտ կռիւներ ունեցան։ Յունա–սիւրիական տարրին առաւելակշռութիւնը հրէայ տարրին վրայ՝ անտարակոյս պատճառներէն մին եղաւ Կեսարիոյ եկեղեցիին ա–րագ զարգացման։ Քրիստոնեայք չատ կանուխէն հոն խիստ բազմաթիւ էին և եպիսկոպոսները ազդեցիկ։ Զատկի խնդրոյն առթիւ հոն ժողով մը գումարուեցաւ, Բ. դարու վախճանին։ Գ. դարու սկիզբը՝ Որոգինէս հոն ապաստանեցաւ և հոն չարու–նակեց աստուածաբանութեան և մեկնաբանութեան իր աշխա–տանքը եպիսկոպոսին հովանաւորութեան տակ։ Դ. ին սկիզբը, Եւսեբիոս՝ եկեղեցիին առաջին պատմագիրը և Պաղեստինի ա–ռաջին աշխարհագիրը, հոն արքեպիսկոպոս ընտրուեցաւ (Տե՛ս Dict. de la Bible, Vigouroux, բառն Césarée du bord de la mer, էջ 456–458)։

Յուստինիանոսի օրով (548) Կեսարիոյ Հրեայք և Սամարա–ցիք ըմբոստացան քրիստոնէից դէմ, որոնցմէ չատեր սպաննը–ւեցան. անոնց տուները թալանուեցան ու կրակի տրուեցան ա–նոնց եկեղեցիները և մեռցուցին քաղաքին կառավարիչը։ Կայսրը իր կողմէն Պաղեստին ղրկեց Ամանտիոս ոստիկանապետը, որ խստօրէն պատժեց յանցաւորները։

Յուստինիանոս կայսեր պատմագիր Պրոկոպիոսի հայրենիքն է Կեսարիան։

Աւելի ուշ այս քաղաքը լքուեցաւ Կոստանդին կայսրէն՝ որ որդին էր Հերակլի, որուն զինուորները տասանորդուեցան հի–ւանդութեան, թերամարտ կռիւներու և դասալքութեան պատ–ճառներով։ Կեսարիան անձնատուր եղաւ Եզիտի և Մուավիահի և դարձաւ իսլամական քաղաք մը (Տե՛ս Guide-indicateur de la Terre-Sainte, Liévin de Hamme, Գ. Մասն, էջ 242)։

Եագուպի, Մագուտի, Եագութ և Ապուլ–Ֆետա արաբ պատ–մագիրները Կեսարիոյ մասին չատեկան տեղեկութիւններ ունին։

Իսկ Նասիր–իւ Խոսրով պարսիկ ճանապարհորդը 1047ին Կե–սարիոյ այցելութիւն տուած ըլլալով իր Օրագրութեան մէջ կը գրէ նոյն քաղաքի մասին։

2. Խաչակրաց եկեղեցիները Կեսարիոյ մէջ.

Ա. Պատմութիւնը.

Խաչակրաց յաղթանակով գրաւուեցաւ Կեսարիան և դարձեալ ան եղաւ կեդրոն բարգաւաճման և զարգացման. նորոգուեցան բիւզանդական չքջանէն մնացած եկեղեցիները և չինուեցան նո–րեր արևմտեան ճարտարապետական ոճով։ Անոր նաւահանգիս–տին դիւրութիւնները կը հրապուրէին զանազան ազգերէ վաճա–ռականներ՝ որոնք իրենց առևտրական ձեռնարկներով ծաղկե–ցուցին քաղաքը։

Պաղտին Ա. էր որ 1101ին գրաւեց Կեսարիոյ նաւահանգիստը Ձենովացիներու նաւատորմին օգնութեամբը։ 1148ին Ալֆոնս–Ժուրտէն՝ Թուլուզի կոմսը հազիւ ոտք կոխած Սուրբ Երկիրը՝ ուր ան ծնած էր և կու գար պաշտպանել զայն՝ ապրիլին մեռաւ Կեսարիոյ մէջ և հոն թաղուեցաւ։ 1187ին Սալահէտտին գրաւեց այս հին քաղաքը և քանդեց ամրութիւնները։ Անոր կողմէն 1192ին յանձնուեցաւ քրիստոնեայ իշխաններուն։ Gautier Avesnes-ի ձեռքով 1218ին քաղաքը թէև նոր պարիսպներով օժտուեցաւ, սակայն դարձեալ Սարակինոսները աւերեցին։ Զինուորները ա–պաստանեցան Ակքէայի մէջ։ 1251 մարտին, Ս. Լուդովիկոս հոն եկաւ և տարի մը բնակեցաւ և զբաղեցաւ վերաշինելու պա–րիսպը, բայց 1265ին Պիպարս պաշարեց զայն, մարտ 5ին գրա–ւեց և կործանեց։ ԺԸ. դարու վերջին տարիները անոր աւե–րակները ճէզար փաչա գրաւեց և իբր քարահանք չահագործեց։ Ակքէայի պարիսպը և մեծ մզկիթը կառուցանելու համար։ Ա–նորմէ վերջ, տեղացիներն ալ սկսան ժողվել տաչուած քարերը իրենց պէտքերուն գործածելու կամ արտածելու համար, այն–պէս որ այժմ քաղաքին հին չինուածքներէն գրեթէ այլևս բան մը չէ մնացած։

1659ին ասպետ Arvieux Կեսարիոյ մէջ գտած է «աւերակնե–րու կոյտ մը, ինչպէս նաև Ակքէայի մէջ»։ ԺԸ. դարուն Pococke, 1854ին Guérin տեսան միևնոյն քաոսը։ 1859ին Rey գծեց Խա–չակիրներու պարսպին յատակագիծը. անկէ յետոյ հին պարիս–պին ուրիշ նոր յատակագիծ մ'ալ հրատարակուեցաւ The Survey

of Western Palestine ի մէջ։ Խաչակիրներու այս քաղաքը հին քաղաքէն մէկ փոքր մաս մը միայն կը պարունակէր։

Կեսարիան լատին մայրաքաղաք մը եղաւ, ան ունէր մէկ քորեպիսկոպոս՝ որ էր Սեբաստիոյ եպիսկոպոսը։

Լատին եօթը արքեպիսկոպոսներէն առաջինը Պաղտին՝ քաղաքին գրաւման ժամանակ 1101 մայիս 18 և 23ին ձեռնադրուեցաւ Մօրիկ Լեկադէն, որ միևնոյն ժամանակ օծեց երկու եկեղեցիները՝ Ս. Պետրոս և Ս. Լաւրենտիոս անուամբ, առաջինը նախապէս մզկիթ մ'էր։ Այս երկու շինուածքները 20 օրուան պաշարման և յարձակման ժամանակ չէին վնասուած, բայց սակայն, անոնք գոնէ մասամբ Լատիններէն վերանորոգուեցան։ Կը յիշատակուի նաև Ս. Յովհաննէս անուն եկեղեցի մը։

Բ. Հնախօսութիւնը.

Ս. Պետրոսի մայր եկեղեցին, որ կը թուի թէ Ս. Պօղոսի ալ նուիրուած էր, նշանաւոր դարձած է Եւսեբիոսի կողմէն։ Այն մզկիթը ուր գտնուեցան Խաչակիրները՝ հաւանաբար հին պազիլիքան էր։ Ասպետ Arvieux, Pococke, Rey և Guérin տեսած են երկու եկեղեցիներուն աւերակները, փոքրէն՝ որ Ս. Լաւրինտիոսն էր, քիչ բան մնացած էր։ Մայր եկեղեցիին աւերակները ընդհակառակն ժէ. դարուն կարկառուն կերպով մնացած էին։ Arvieux ասպետը կ'ըսէ թէ տեսած է «հոյակապ եկեղեցիի մը նկուղները և պատերը։ Նկուղները ամբողջութեամբ կը մնան.... անոր թանձր պատերը և սիւները տակաւին ամբողջութեամբ չեն ջնջուած։

1854ին Guérin կը հաստատէ երկու կողման պատերուն երեսին չորս խոշոր որմայեցերուն համարակապ ոտորերկրեայ սեղանին և երեք կոզակներուն գոյութիւնը։ Փիչ վերջը Պարոն Rey տակաւին անվնաս գտաւ ստորերկրեայ սեղանը և եկեղեցիին աւերակները, որ Թորթոզի Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին նման է։ Ան հրատարակեց ամբողջական յատակագիծ մը՝ որ թէև փոքրիկ՝ բայց կը հաստատէ այս ծանօթութիւնը։ Աւերակներու յատակագիծը իրենց նկարագրութեամբ Անգլիացւոց կողմէն ալ հրատարակուած է, բայց ան Rey ի հրատարակածէն վերջն է, և

կը կարծեմ թէ Rey կարող եղած է ճշդել երկու մանրամասնութիւնները՝ որ վրիպած են իր յաջորդէն. կոզակներու զետեղումը ուղղանկիւն թանձր պատի մը մէջ և եկեղեցիին արևելեան մասին և արևմտեան ճակատին միջև եղած լայնութեան տարբերութիւնը։

Երկու յատակագիծերէն հետևեալ տեղեկութիւնները կը քաղենք.

Եկեղեցին ունէր 36 մէթր երկայնութիւն, 32 լայնութիւն. կոնքը 7 մէթր, կողմնաթեւերը 5.20 մէթր։

Երեք կոզակները ուղղանկիւն պատերու մէջ զետեղուած են. կեդրոնական կոզակը դուրս ցցուած է, ինչպէս Թորթոզի եկեղեցիինը, բայց աշտարակ չունի։ Կողմնաթեւերը, ըստ անգլիական յատակագիծի, գէթ հարաւային կողմը, ունին խիստ տկար ցցուածքներով որմայեցեր, ինչպէս Պէյրութի եկեղեցիինը։ Հիւսիսային կոզակին պատուհանը տակաւին կը մնար. մեծ կոզակնալ ունէր իր աւազանը՝ որ խոռոչ մ'էր կամարակապ՝ կեդրոնական կցեալի մը հետ։ Կոզակին հարաւը կը տեսնուէր եպիսկոպոսական քարէ աթոռի մը մնացորդը։

Արևմտեան երեսին վրայ կային չորս զօրաւոր որմայեցեր որ ունէին 15,25 մէթր բարձրութիւն. լայնութիւնն 1,83 մէթր, ցցուածքը գրեթէ 5,30 մէթր։ Կարելի է ենթադրել թէ աղեղները պրկուած էին այս վիթխարի կամրջակալներու միջև թէ՛ վարի կողմէն, գաւիթը կազմող լայն կամարի մը տակ, դուռները չըրջանակելու համար, ինչպէս Laon ի մայր եկեղեցիինը, թէ՛ վերի կողմէն, իբր որմածակ, եթէ եկեղեցին իբր ամբութիւն չինուած է։ Իր պատերը ունին 1.53 մէթր երկայնութիւն. խիստ գեղեցիկ տաշուած քարերով պատերը զարդարուած են գրեթէ 20 սանտիմէթր բարձրութեամբ։ Ճատակը չինուած է սպիտակ մարմարէ սալայատակով մը։

Պարոն Rey դիտած է որ վերջին որմայեցերը նուազ լայն են քան սնարքինը. կ'ենթադրէ թէ վերջին որմայեցերը ճակատի անկիւններուն հետ համադիր չեն։ Կը կարծեմ թէ այդպիսի անկանոն դիրք մը չի կրնար գոյութիւն ունենալ և թէ ճակատը իրապէս աւելի նեղ էր քան եկեղեցիին արևելեան մասը. վերջինս պէտք էր ունենար թև մը, որուն տակ ցցուածքը, միայն արևմուտքէն յայտնի, ճշդօրէն կը համապատասխանէր պատե-

րուն թանձրութեան։ Դուցէ Թորթոզի և Ժիպլէի եկեղեցիներուն պէս դրսէն միայն ցցուածք ունէր, պատին թանձրութիւնը կըրկնուած էր կողակներու առջևի գերաններուն անջրպետներուն մէջ։

Հաւանական է որ այս բիւզանդական կողակները չինուած են 1101ի կեսարիոյ գրաւման և 1187ի նոր տիրապետութեան, մերձաւորապէս ԺԲ. դարու կիսուն, ինչպէս Թորթոզի եկեղեցինը։ Գալով ճակատին՝ անոր որմայեցերուն զօրաւոր ցցուածքը կը թուի ցոյց տալ նուազ հին թուական մը, թէպէտ և ԺԲ. դարէն սկսեալ Երուսաղէմի Ս. Աննայի ճակատին վրայ և Թորթոզի եկեղեցիին մէջ այս տեսակ որմայեցեր կը գտնուէին։ Թեթև եկեղեցիին ճակատը մաս կը կազմէր այն աշխատանքին զոր կեսարիոյ մէջ կատարեցին Gautier Avesnes 1218ին, կամ Ս. Լուդովիկոս 1251ին։ Եթէ ան կը վերաբերի ԺԳ. դարու, կրնայ դիտուիլ թէ ան չատ կը տարբերի Թորթոզի, Աքքեայի և Ցամակուստայի առանց որմայեցի ճակատներէն։

Ս. Լաւրենտիոսի փոքր եկեղեցին քաղաքին հիւսիսային կողմը կը գտնուէր։ Ան ունէր կոնք մը 5.50 մէթր լայն, 1.50 մէթր թանձրութեամբ պատերով, որմայեցերով բռնուած։ Այս եկեղեցին՝ որուն երկու գերանամէջերը գոյութիւն ունէին, 4–5 մէթր բարձրութեամբ, սրաձև կամարներ ունէր։ Հողէն երեք մէթրէն քիչ մը աւելի վեր կար ներքին լար մը, որ կապուած էր կամարի պարանոցները (retombée) կրող ուսերու (consoles) թակաղաններուն, ինչպէս Ռեմլէի եկեղեցիին կողմնաթեւերուն կամ Աքքեայի եկեղեցիին ատրնյարկ սրահին մէջ։ Այս լարին տակ, հիւսիսային կողմը կը բացուէր աղեղնաձև խիստ ցած դուռ մը։

Որմայեցերուն երկու կողման երեսներուն վրայ կը դիտուին աղեղներ՝ որ կրնային ունենալ իրենց բարձրութեան մէջ չինուած անցք մը։

Այս տեղեկութիւններուն համաձայն, կը թուի թէ Ս. Պետրոսի եկեղեցին ԺԳ. դարու չինուածք մ'է (Տե՛ս Camille Enlart, les monuments des Croisés de Jérusalem, էջ 85–87)։

1101ին երբ կեսարիա Խաչակիրներէն գրաւուեցաւ, անոնց ձեռք բերած աւարին մէջ կը գտնուէր թանկագին սպաս մը, վերջին ընթրեաց ժամանակ Յիսուսի գործածած բաժակը կամ սկիհը, զոր Ձեռնովացիները իբրև իրենց աւարի բաժինը նախընտրեցին զայն և տարին յետոյ իրենց հայրենիքը. նոյն սպասը

գտնուած էր մզկիթի մը մէջ, որ առաջ եկեղեցի էր. կ'ըսուի թէ ան վեցանկիւնի ձեւով եղնգնաքար մ'էր, ըստ Կիյեօմ Տիւրացիի նկարագրութեան. բաժակին տրամագիծն էր 13 մատ, բարձրութիւնը վեց ուկէս. սպասին պատեանը ոսկիով և պատուական քարերով զարդարուած էր. այնպէս կարծուած էր թէ ան զմրուխտ է, և յետոյ ըսուած է թէ ապակի է։ Այս սկիհին զրոյցը պատմական յիշատակարան չունի, բայց մեծ համբաւ հանած է միջին դարու գրականութեան մէջ (մանրամասնութիւնները տեսնել՝ Mislin, Les Saints Lieux, Բ. Հատ. էջ 109–110)։

3. Կեսարիոյ հայ գաղութը եւ ազգային եկեղեցին.

Ինչպէս վերևի պատմական տողերէն յայտնի եղաւ, Պաղեստինեան կեսարիա քաղաքը և իր նաւահանգիստը որքան ծաղկեալ և բարգաւաճ վիճակ մը ստացաւ բիւզանդական շրջանին և Խաչակրաց ժամանակ։ Կեսարիոյ վաճառականները կը տարածուէին մինչև Ասիոյ խորերը և Հայաստանի մէջ, ինչպէս նաև Արևմուտքի կողմերը. կեսարիոյ առևտրականները կ'արտածէին կեսարիոյ թանկագին ծիրանին և կը փոխանակէին տեղական ապրանքներու հետ, զոր կը ներածէին կեսարիա։ Այս ծաղկեալ քաղաքը և իր Ս. Գրոց գրականութիւնը ե. դարուն անծանօթ չէր կրնար ըլլալ Հայոց. վասն զի հոն էր որ, ինչպէս տեսանք վերև, Որոգինէս տաղանդաւոր վարդապետը լրացուց իր սուրբգրական աշխատանքը և երկասիրեց Բաւիղեան և Վեցիվեան անուամբ գործերը՝ որոնք կարևոր աղբիւրներ դարձան Ս. Գրոց աղաւաղեալ օրինակները սրբագրելու գործին։ Պատմութիւնը կ'ըսէ թէ Պամփիլիոս Բիւրիտոնացի վկան ու անոր մտերիմն ու աշակերտը Եւսեբիոս կեսարացին գաղափարեցին Ս. Գրոց օրինակներ Եօթանասնից ընտիր և ստուգահաւատ թարգմանութենէն և նոյն օրինակները բաղդատել տուին Որոգինէսի վեցիվեան և Բաւիղեան երկասիրութեանց վրայ, որ կը պահուէին կեսարիոյ մատենադարանին մէջ. և այդպիսի խնամով սրբագրուած օրինակները կը կոչուէին Պաղեստինեականք։ Այս օրինակներն էին վաւերացեալ գիրքերը, որ կը կարդացուէին գաւառին եկեղեցիներուն մէջ, արտօնութեամբ կեսարիոյ եպիսկոպոսին։ Պամփիլ-

լիոսի նահատակութենէն յետոյ նոյն Ս. Գրոց բազմաթիւ և ընտիր օրինակները մնացին Եւսեբիոսի մօտ, որուն ձեռքով ու ջանքով Կ. Պոլիս փոխադրուեցան կայսերական հրամանաւ։ Այս պաղեստինական քննադատական ընտիր օրինակներուն գոյութիւնը անծանօթ չէր մեր թարգմանիչ վարդապետաց, որոնք աշակերտներ ղրկեցին Պոլիս՝ կեսարիոյ մէջ ընդօրինակուած այդ Ս. Գիրքէն օրինակ մը ստանալու և թարգմանելու համար զայն։ Այս կարեւոր դէպքը մտածել կու տայ մեզի թէ Հայերը վաղուց ծանօթ էին Պաղեստինեան կեսարիոյ, և հոն կը յաճախէին հայ վանականներ՝ հիմնելու առևտրական ճիւղեր, և աշակերտներ՝ օգտուելու եկեղեցական և սուրբգրական ուսումներէն։ Արդէն Զենոբ Գլակ պատմիչին մէկ հատուածէն ալ (էջ 15) յայտնի կ'երեւի որ Պաղեստինեան կեսարիան ծանօթ էր Հայոց։ Զենոբ Թղթակցութեան ձեւին տակ կը գրէ Ս. Լուսաւորչի պատմութիւնը, և նոյն թղթակցութեան մէկ նամակը կը ղրկուի Պաղեստինեան կեսարիա, ուր Սիւրիոյ եպիսկոպոսներէն Բեկտոր, Անաստաս և Գայիոս կը տեսնեն զայն ու կը կարդան. թէև պատմութեան բնագիրը նոյն եպիսկոպոսները «եպիսկոպոսք Եգիպտոսի» կ'անուանէ, սակայն անոնք իրականին մէջ Սիւրիոյ, այսինքն Պաղեստինեան կեսարիոյ և Երուսաղէմի եպիսկոպոսներ էին, ինչպէս կը հաստատէ Victor Langlois՝ Զենոբ Գլակի իր գաղղիերէն թարգմանութեան մէկ ծանօթագրութեան մէջ (Տե՛ս Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, Հտր. Ս. էջ 340) և արդէն պարզօրէն նոյն տողերուն լմնցուէն ալ յայտնի կ'ըլլայ. Ս. Լուսաւորչի Եղիազար եպս. ի ուղղեալ նամակը պատուիրակները կը տանին նախ Եգեսիա, յետոյ կեսարիա, ուր չը գտնելով զանիկա, անկէ Երուսաղէմ կը մեկնին. նամակը կը տեսնեն վերոյիշեալ եպիսկոպոսները, որոնք Սիւրիոյ, այսինքն Երուսաղէմի մէջ կը գտնուէին, և որոնցմէ մին՝ Գայիոս՝ եպիսկոպոսապետ ալ եղած է Երուսաղէմի Սիւմաքոսի մահուանէն վերջ (Տե՛ս Եւսեբիոսի Եկեղ. Պատմ. դպր. Ե. էջ 367). ուրեմն մենք այս ծանօթութենէն հետևցնենք թէ այս տողերուն մէջ յիշուած կեսարիան՝ Պաղեստինեան կեսարիան էր։ Ս. Լուսաւորչի Սիւրիոյ եպիսկոպոսներուն գրած այս թուղթը թէպէտև ժամանակավրէպ մը կը նկատուի, վասն զի նոյն եպիսկոպոսները կ'ապրէին Բ. դարու վախճանին, բայց մենք պատմիչին այս յիշատակութիւնը կ'ընդունինք քրիստոնէական նախնական ժամանակներուն քրիստոնեայ Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած դէպք մը, զոր աւանդութիւնը կը կապէ Ս. Լուսաւորչի անուան, և մենք կ'ընդունինք զայն յարաբերութեան սկիզբ մը Պաղեստինեան կեսարիոյ հետ։

Զ. դարու կիսուն կամ վերջին քառորդին Երուսաղէմի Յովհաննէս պատրիարքը նոյն ժամանակ Երուսաղէմի մէջ ծագումառած Քաղկեդոնական խնդրոց և հայկական վանքերու գրաւման և ընդդէմ Հայոց կատարուած հալածանքներու մասին ընդարձակ նամակ մը ունի գրած Աղուանից Սբաս կաթողիկոսին, որով կ'զգուշացնէ պատրիարքը մտիկ չընել Հայոց կողմէն տըրուած թելադրութիւններուն։ Նոյն նամակը նախնիք թարգմանած են և 1896ին Վաղարշապատի մէջ հրատարակած է հանգուցեալ կարապետ վրդ. Տ. Մկրտիչեան (յետոյ եպս. և այժմ վախճանեալ). Նոյն նամակը յստակ հայելի մ'է այն դէպքերուն՝ որ Զ. դարու վերջերը կամ Է. ին սկիզբը պատահեցան Երուսաղէմի մէջ, և նոյն ժամանակ Քաղկեդոնի խնդիրը ուժգնօրէն յուզուեցաւ հոն և Հայոց վանական սեպհականութիւնները վտանգուեցան, և վանականները ցրուեցան։ Յովհաննէս պատրիարքի նամակին մէջ քանիցս կը յիշուին «Հայոց իշխանները» որ Երուսաղէմ կը մնային և այս չորթներուն ժամանակ հայկական վանքերու մասին կը բանակցէին պատրիարքին հետ և հնարք մը կը մտածէին գրաւուած վանքերը վերստանալու, և այս խնդրոյն համար դիմած են նաև Թագաւորին։ Նամակագիրը կ'ըսէ. «Իսկ ես կոչեցի զիշխանս Հայոց եւ բազում ինչ խօսեցայ, եւ ևոքա զկեսարիա կալան բարուրս, եւ ես ասեմ, թէ կեսարիայն հանդոյ է ձեզ, երթայք ի կեսարիան եւ կացէք . . .»։ Հայ իշխանները հայ վանքերու պաշտպանութեան համար կը թուի թէ որոշ լիազօրութիւն ունէին և կը դիմադրէին հոռոմ պատրիարքին, և վերի տողերով կ'ուզէն թէ այս կերպ խնդրոյ լուծումը կեսարիոյ մէջ կըրնայ ըլլալ. քանի որ սկիզբէն կեսարիան նկատուած է հռոմկական կամ բիւզանդական առաջին մայրաքաղաքը, և նոյն տեղի եկեղեցական իշխանութիւնն է որ կրնայ դատել և վճռել խնդիրը. Երուսաղէմը երկրորդական մայրաքաղաք էր, և հոն ու շրջականները նստող եպիսկոպոսները կախում ունէին կեսարիայէն. վասն զի արդէն Զատկի խնդրոյն առթիւ Բ. դարու վախ-

ճանին կեսարիա գումարուած ժողովին կը նախագահէր կեսարիոյ Թէոփիլոս եպիսկոպոսը, որ էր գլուխ եպիսկոպոսաց, իսկ Նարկիսոս՝ Երուսաղէմի եպիսկոպոսը, մին էր ա՛յն եպիսկոպոսներէն՝ որ ունէին միմիայն ներկայութեան հանգամանք մը, ըստ Եկեղեցական Պատմութեան (ՏՒՒ Տաշեան Ցուցակ, էջ 225)։ Նամակին հրատարակիչ կարապետ վարդապետը իր յառաջաբանին մէջ «կեսարիա կաւան բարուրս» խօսքը կը հասկնայ կապադովկիոյ կեսարիոյ մասին, և եկեղեցական իրաւասութեան վերաբերեալ մի խնդրի հետ կապակցութիւն կը նկատէ։ Այս խօսքին նկատմամբ իմ հասկացողութիւնս պարզեսի վրև և հնար չէ կապադովկիոյ կեսարիան հասկնալ, քանի որ Հայոց իշխանները ձեռնհասութեան խնդիր կը յուզէին. ուստի կեսարիան պէտք է նկատել Պաղեստինեան կեսարիան։ Հայոց իշխաններուն արտայայտութենէն կարելի կ'ըլլայ հասկնալ թէ անոնք լաւ կը ճանչնային կեսարիան ու տեղեակ էին անոր քաղաքական և կրօնական իրաւասութեանց. յարաբերութիւններ հաստատած էին, մարդեր կը ճանչնային և ընտանի էին անոնց. այս պարագաներու տակ պիտի տարուբինք մտածել թէ բիւզանդական շրջանին առաւելապէս բարգաւաճ կեսարիոյ մէջ հայ գաղութ մը պէտք էր որ գոյութիւն ունենար իր եկեղեցիով և հաստատութիւններով։ Այս մըտածման աւելի ոյժ կու տայ հետևեալ պատմական պարագան։ Զ. դարու կիսուն երբ Քաղկեդոնի խնդիրը բռնկեցաւ Երուսաղէմի մէջ ու հայ վանքերը գրաւուեցան և հալածանք հանեցին յոյները, հայ վանականները այլևայլ շրջակայ տեղեր ցրուեցան. շատերը գացին կեսարիա, ինչպէս կը կարդանք Անաստաս վարդապետի Ցուցակին ներածական մասին մէջ. «Եւ բազումք բողին զվանատանս իւրեանց եւ գինչս եւ ի բաց գնացին. եւ այլք բնակեցան ի Կեսարիա...»։ Կասկած չկայ. ակնարկուած կեսարիան Պաղեստինեան կեսարիան է, ուր կային հայ համայնք ու եկեղեցի, որոնց մօտ գացին ապաստանեցան այս հալածական վանականները ու պայծառացուցին եկեղեցին ու վանքը, և անտարակոյս անոնց հետ հիմնեցին նաև նոր վանք ու եկեղեցի։

Է. դարու քառորդին կեսարիա, ինչպէս տեսանք վերև, իսլամ տիրապետութեան ձեռքը մնաց և իսլամ քաղաք մը նկատուեցաւ ու շատ մը եկեղեցիներ մզկիթի վերածուեցան։ Ժբ. գարուն, երբ Մաչակիրք գրաւելով զայն հոն հաստատուեցան,

գարձեալ քրիստոնեայ բնակչութիւնը ստուարացաւ. նոր եկեղեցիներ հիմնուեցան և գտնուածներն ալ նորոգուեցան. արևմտեան ճարտարապետութիւնը և քանդակագործութիւնը մեծապէս հոն զարգացան։ Մաչակրաց ժամանակ հայկական կարևոր գաղութի մը և եկեղեցիի մը գոյութիւնը յիշատակարանով մը կըրնանք հաստատել։ Մաչակիրք՝ Ս. Երկրի իրենց տիրապետութեան շրջանին ունէին Les Assises de Jérusalem խորագրով Օրինագիրք մը, որուն մէջ (Բ. Հար. էջ 511, 528) երկու տեղ կը յիշատակուի Պաղեստինեան կեսարիոյ Հայոց գաղթականութիւնը և եկեղեցին։ Հ. Ալիշան ևս կը յիշատակէ իր Սիսուանին մէջ (էջ 482). «Կեսարիոյ Պաղեստինոյ, ի սմին ևս լինել թուով ինչ Հայոց վկայեն Ասսիզք Եկուսաղէմի, ի կէս ԺԲ. գարու»։

Թերևս Պաղեստինեան կեսարիոյ հայ գաղութին և եկեղեցիին երբեմնի գոյութեան պատճառաւ է որ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքին մէջ եղած են եպիսկոպոսներ, որ նոյն տեղւոյն անուամբ տիտղոսակիր եպիսկոպոսներ եղած են, ինչպէս Յարութիւն եպս. Լևոնեան Պոլսեցի, 1670ին ծնած, և եպս. Ձեռնադրուած Պաղեստինեան կեսարիոյ. յիշեալը ճամբորդութիւններ կատարած է 1719–1720ին Սպանիա և Հռովմ, կ'այցելէ Լիզաբոնայի թագաւորին և 1728ին Վենետիկ գալով հոն կը վախճանի. յիշեալին ստորագրութիւնն է հետևեալը.

«Ես Յարութիւն արքեպիսկոպոս կեսարիա Պաղեստինոյ, և ապաւառ Ս. Երուսաղէմի»։ Մանրամասնութեանց համար տեսնել մեր աշխատութիւնը, «Միաբանիք եւ Այցելուք Հայ Երուսաղէմի», էջ 334–335)։

Սւերակներու անսպառ նիւթ ունեցած է կեսարիան. ձէզար փաշա Սքքեայի իր չինած մզկիթները նոյն աւերակներու պատուական մարմարներով չինած է, ինչպէս կը գրեն կեսարիոյ աւերակներուն այցելող գիտնականները. տակաւին կիսափուլ վիճակի մէջ կը գտնուին եկեղեցիներ, պալատներ, աշտարակները ևայլն ևայլն. և որչափ պեղումները չարունակուին, այնքան աւերակներէն դուրս պիտի գան նոր յիշատակարաններ։ 1894ին Vigouroux և Le Camus գիտնականները այցելեցին հոն և տեսան չատ մը եկեղեցիներու փլատակներ. անոնցմէ առաջ այցելած է հոն Abbé Michon, և տեսած է ուրիչ եկեղեցիի մը կողակները։ Անտարակոյս լուրջ պեղումներ և հետազօտութիւններ երևան

պիտի բերեն Պաղեստինացի և կեսարիա նահատակուած վկայէ մը՝ Ս. Պրոկոպիոսի եկեղեցին, որ չինուած էր 484ին Զենոն կայսրէն նոյն քաղաքին մէջ և կը յիշատակուի Chronicon Pascale գիրքին մէջ (Տե՛ս Հար. Ա. էջ 604)։ Նոյն նահատակին անուամբ Երուսաղէմի մէջ ալ կը գտնուէր եկեղեցի մը՝ զոր կը յիշատակէ մեր Գրիգոր Արծրունեան եպիսկոպոս՝ Տեառնընդառաջի չփոթ-ներու առթիւ Հայաստան գրած իր նամակին մէջ (Տե՛ս Ճառընտիր)։ Կեսարիա քաղաքէն դուրս ալ կը գտնուէր Ս. Առաքելոց անուամբ եկեղեցի մը (Տե՛ս Patrologia Orientalis, Հար. Ը. պրակ 1)։

Ցուսով ենք թէ նոր պեղումներ և հետազօտութիւններ երբեմն պիտի բերեն նոր սրբավայրեր, և թերևս նաև հայկական յիշատակարաններ։

ՑԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ ԱՆՁԵՐՈՒ ԵՒ ՏԵՂԵՐՈՒ

Ա

Աբամիա 288
Աբաս կթ. Ազուանից 149, 400, 449
Աբաս 162, 163
Աբգարոս Թուղթ 346
Աբիբա, որդի Գամալիէլի 13
Աբուսահլ Հայ պտմ. 204, 205, 211, 212, 214, 215
Աբրահամ Նհպ. 237, 240, 376, 431
Աբրահամ (Տէր) 241, 243
Աբրահամ, որդի մհ. Աստուածատուրի և Գոհարի 247
Աբրահամ Պե. Ա. 308
Աբրահամ Պե. Բ. 262, 384
Աբրահամ Պե. Գ. 5, 20, 44, 296
Աբրահամ վրդ. 359
Աբրահամ քհ. Տես Լեռնակոչման 44
Աբրահամ քհ. Մըսըրցի 339
Ագաթոս 441
Ադամ Նհպ. 371
Ադալին վ. Անկիւրիոյ 352
Ադոնիս կամ Թամմուզ 219, 220
Ադրիանոս կայսր 135, 219
Ազատ գետ 245
Ազ-Զոհրի վ. 214
Աթանաս Ծայրեցի 29, 30
Աթանաս հպ. (Ս.) 283
Աթանաս վրդ. Չէյթունցի 247, 387
Աթենացիք 183
Ալ Ազզ Հասան իբն Սալամայ Պախիլանի 214
Ալ Ամիր Պի-Ահքեամ իլլահ խալիֆա 212
Ալ Ափտալ Շահինշահ, վզրուկ 206
Ալիչան (Հ. Ղ.) 4, 54, 57, 132, 134, 164, 202, 205, 212, 215, 438, 451
Ալի պէկ 313, 314
Ալլատիոս պտմ. 4
Ալ Համրա (Թ.) 212, 214
Ալ Հաֆիղ խալիֆա 212
Ալտըրսըն գնդապետ, Անգղիացի 305
Ալպերդ Իշխան Մեծն Բրիտանիոյ 267
Ալֆոնս-Ժուբրտէն, Կոմս Թուլուզի 443
Ականիոս, ուսուցիչ Եւթիմիոսի 330
Ակեղդամա 17, 126
Ահմէտ Ա. սլթ. 166
Ահմէտ իբն Համպալ 308
Աղեքսանդր Գ. կայսր Ռուսիոյ 267
Աղեքսանդր, Տես Եղիայի վ.ին 396
Աղեքսանդրիա 190, 218, 393
Աղթամար 4
Աղձնիք 402
Աղուանք 116, 159, 160

ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆ Ք. — աբ=աբեղայ. առհ=առաքեալ. գղ=գիւղ. գռ=գաւառ. եկ=եկեղեցի. եպ=եպիսկոպոս. թ=թաղ. թգ=թագաւոր. թգհ=թագուհի. Լս=Լատին. կթ=կաթուղիկոս. կթս=կաթուղիկոս Սսոյ. հ=հայր. հպ=հայրապետ. մհ=մահեան. մրգ=մարգարէ. մբ=միաբան. մտգր=մատենագիր. Ցն=Ցուցաց. ննպ=նահապետ. ողգ=ուղեգիր. Պե=Պատրիարք Երուսաղէմի. Պկ=Պատրիարք Կ. Պոլսի. պտմ=պատմիչ. սլթ=սուլթան. Ս=Սուրբ. սրկ=սարկաւագ. ՍԾբ=Ս. Ծակոբեանց. ՍԾր=Ս. Ծարուբիւն. վ=վանք. տես=տեսուչ. ֆհ=ֆահանայ. ֆպ=ֆահանայապետ. ֆղ=ֆաղաք.

Աղբիւսաց դուռ 105
Ահլուն (քղ.) 437
Ամալրիք աբբայ 320
Ամաղու (գղ.) 127
Ամանտիոս ոստիկանապետ 442
Ամատուենաց վ. 18, 110
Ամատուենիք 19, 21
Ամբրոսիոս (Ս.) 284, 345
Ամման 437
Ամոլա մրգ. 236
Ամորի թգ. 120, 237, 238, 304, 381
Այծեհնիկ 302, 303, 306
Այնքաբիմ (Գղ.) 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 45, 46, 431
Անանիա վրդ. Շիրակացի 60
Անանուն Բլէզանսի ողգ. 7, 66, 67, 125, 303, 387, 445
Անաստաս կայսր 103, 130, 356, 366, 399, 400, 415
Անաստաս հպ. երուսաղէմի 299
Անաստաս վրդ. 2, 3, 18, 26, 75, 87, 98, 99, 109, 110, 115, 116, 118, 126, 128, 133, 134, 136, 137, 141, 144, 159, 160, 164, 202, 294, 358, 393, 401, 402, 419, 432, 450
Անաստաս եպ. Սիւրիոյ 448
Անաստասիա, տես Ս. Յարութեան եկ.
Անատոլիա քոյր Մօրիկ կայսեր 137
Անգղիա 268
Անդամալուծի եկ. տե՛ս Յովակիմ-Աննայի եկ.
Անդրէաս երուսաղէմացի 386
Անդրէաս եպ. Մելիտինեցի 259, 338
Անդրէաս կրետացի 352
Անդրէաս պե. Մերտինցի 112, 166, 195
Անդրյորդանան 49, 221, 439
Անթէմոն (քղ.) 403
Անկիւրիա 237
Անկլիքան եկ. 196
Անկլո-Սաքսոն 306
Աննապահ մզկիթ 322
Աննա խաթուն 29
Աննա Մայր Ս. Աստուածածնի 66, 67, 69, 369
Աննա փպ. 81, 101, 105, 106, 107, 108
Անյոյշ բերդ 143
Անշէնի Աբբայարան 295
Անտիոք 237, 388, 397
Անտիոքցիք 372
Անտիոքոս վանական 153
Անտիոքոս, տես Մար-Սաբայի 352
Անտոն աբ. Եւդոկիացի 93
Անտոն (մհ.) ամիրա Զոփենց 315, 316
Անտոն եպ. Ասկալոնցի 227
Անտոն (Ս.) 238
Անտոն պատրի 108
Անտոն Փողիբացի 373
Անտոնինոս վկայ, տես Անանուն Բլէզանսի ողգ.
Անտոնինոս վրդ. Ռուս 139
Աշակերտարանի եկ. 144, 146, 147, 148, 150, 152, 153, 156-158, 222, 378
Աշոտ իշխան Մսակեր 348
Աշոտ Գ. Ողորմած թգ. 429
Աշոտ վրդ. տես Բեթզեհէմի 63, 348
Աշտիշատ 119
Ապահունիք 128
Ապու Մէրադ 316, 317
Ապու-Սայիտ Զէննկի, հայր Նուրէտտինի 207
Ապու Տիղի (գղ.) 355
Ապու Ֆուդրուս (գետ) 320
Ապուլ Գասիմ Խալիլ Ասկալոնիացի 214
Ապուլ Հասան Շաբուէշտի պտմ. 205
Ապուլ Պարաքաթ Պտմ. 205
Ապուլ Ֆէտա-Մուհամմէտ սլթ. 325
Ապուլ Ֆէտհ Նասր Իպն Իպրահիմ Իպն Նասր էլ Մուգատտէսի 377
Ապուլ Ֆէտա պտմ. 47, 68, 69, 318, 404, 437, 438, 442
Ապտ Իւլ Ղանի Նապլուսի 309
Ապտ Իւլ Մէլէք, Օմմիատեան Խալիֆա 185, 318, 319
Առաքել եպ. 192
Առաքելոց այր 343
Առաքելոց եկ. Սաբայի 360
Առաքելոց (Ս.) Մատուռ 261
Առաքել Գիւրաքեան 58
Առաքել (Տէր) 241, 243
Աստատ Իպն Ասուլ 31
Ասիա 114, 115, 207, 448
Ասկալոն 233, 307
Ասկալոնցիք 372
Ասողիկ Պտմ. 116, 149
Ասորեստան 122
Ասորեստանցիք 129, 300
Ասորիք 26, 172, 181, 195, 208, 313, 421
Ասորւոց վ. 248
Ասպահան 55
Աստղիկ 230
Աստուածատուր դռնապան 89
Աստուածատուր եպ Տ. Յովհաննէսեան, Պտմ. 54, 76, 93, 98, 119, 134, 141, 142, 164, 165, 242, 243, 295, 314, 326, 354, 409
Աստուածատուր Միայնակեաց 44
Աստուածատուր Պե. Տարոնեցի 384, 409
Աստուածատուր վրդ. 90
Աստուածատուր քհ. 29
Աստուածատուր (մհ.) 247
Աստրախան 55
Աստքար (գղ.) 378
Ատամնեան վանական Սկովտացի 418
Արաբիա 218, 309, 313, 331, 337, 338, 377, 436, 438
Արաբք 67, 68, 87, 106, 115, 116, 121, 128, 158, 172, 229, 231, 232, 245, 372, 400, 402
Արամազդ 219, 441
Արապիոս (քղ.) 137
Արգուէլի եպ. 16, 61, 154, 185, 231, 287, 288, 387, 401, 418, 420, 426
Արեթուսացիք 372
Արիմաթիա 318, 319, 320, 323
Արիստակէս (Ս.) հպ. 134
Արծրունիք 116
Արծախ 29
Արմենակ Սագըզեան 56
Արշակ (թգ.) 127
Արշակունեաց վ. 26, 76
Արշակունիք 80
Արշամոսատ (քղ.) 402
Արտա (թգհ.) Պաղտին Ա. ի 68
Արտազ 19
Արքեզայոս Իշխան Ծուփաց 134
Աւագ (մհ.) Թարգման 314
Աւետիս՝ հայր Թադէոս վրդ. Պուլանըխցիի 435
Աւետման եկ. Սաբայի 360
Աւետման եկ. Նազարէթի 426
Աւետեաց երկիր 31, 301
Ափրիկէ 70, 77, 162, 206
Ա.ք-Սոնքոր 207
Ա.քարեան կամ Իսմայիլեան 381
Ա.ք.քեա 53, 313, 315, 316, 379, 388, 427, 443, 446, 451

Բագրեւանդ 252
Բալլատիոս 62, 145, 160
Բակուր 202
Բաղատ 236
Բայէն, Սեղանապետ Ֆուլկ Թգ. ի 49, 50
Բաներեգէս, Որդիքն Որոտման 250
Բաներեգէս, եղբայր Խաբբերդցի Կարապետ աբ. ի 114
Բառնաբաս վրդ. Գանձակեցի 308, 309
Բառնաբաս (Հ.) Մէյսթէրման 15, 38, 62, 63, 64
Բատին վ. 143
Բատրոյ կամ Բատուր 202
Բարթուղիմէոս (Ս.) Առ. 183, 196
Բարթուղիմէոս վրդ. Սատաղեան Մալաթիացի 327, 328
Բարսեղեան 70

Բարսեղ հպ. Կեսարացի (Ս.) 145, 188, 391
Բարսեղ վրդ. Վանցի 109
Բասիլ կամ Բարսեղ վրդ. 29
Բարսեղ մբ. 113
Բաւդլէբր, քեռի Լևոն Դ. թգ. ի 53, 54
Բաւլա (Տիկին) Հռոմայեցի 303
Բեթել 21
Բեթհեզդա 66, 67, 68
Բեթաբբա 416, 417, 418, 419
Բեթանիայի վ. 69
Բեթանիա 151, 371
Բեթաքարիմ (գղ.) 30
Բեթղեհէմ 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 21, 53, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 92, 216, 217-246, 276, 344, 394, 419, 421, 423
Բեթղեհէմի եկ. Տես Ս. Ծննդեան եկ.
Բեթղեհէմի Մանկունք 35, 36
Բեթրա 437
Բեթքովը (գղ.) 31
Բեկտոր եպ. Սիւրիոյ 448
Բենեթիկեան 68
Բենիամինի ցեղ 21
Բեռնարդոս վանական 17, 68, 95, 101, 231
Բեսսարիոնի վ. 61
Բերիա 207, 308, 316, 394
Բերութքամամ, տե՛ս Պէյթ Սահուր
Բէդ Պատկառելի, Անգղիացի պտմ, 16, 426
Բէլք (Տր. վ.) Գերմանացի 129
Բիզա (Իտալիա) 303
Բիւզանդ Փաւստոս պտմ. 119, 127
Բիւզանդացիք 47, 121, 208, 402
Բիւզանդիոն 29, 163, 183, 225, 238, 239, 288, 366
Բլրի եկ. 144, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 156-158, 160, 164, 278
Բոհեմիա (Տիկին) Հռոմայեցի 152
Բրիտանական Հնախ. Վարժարան 333

Գաբրիէլ Հրեշտակապետ (Ս.) 237, 426
Գաբրիէլ եւ Միքայէլ Հրեշտակապետք (Ս.) 109
Գաբրիէլ Պե. Նիկոմիդացի 313
Գաբրիէլ վրդ. 327
Գաբրիէլ վրդ. 87
Գաղերայ աշտարակ 62
Գադի ցեղ 436
Գադրըմէր, արևելագէտ 205
Գազա 28, 51, 92, 201, 308, 310, 314, 315, 338, 403-412, 438
Գազացիք 372
Գազաւոն կամաարականի վ. 134, 138, 139, 141, 142
Գաթիզմայի վ. 7, 8, 9, 10, 12, 33, 216, 362, 373
Գալուստ Կիւլպէնկեան 271, 273
Գալուստ սրկ. Պոլսեցի 314
Գալիլիա 22, 167, 346, 386, 387, 388, 391, 423, 424, 426, 429
Գալիլիոյ Ծաղիկ 425
Գահիրէ 26, 206, 209, 210, 212, 213, 304
Գաղատ 436
Գամաղիէլ 13, 14, 21
Գայիանեան վարժարան 276
Գայիանէ Կոյս (Ս.) 137, 141, 143, 190, 346
Գայիանոս եպ. Մելիտինեցի 338
Գայիոս եպ. Սիւրիոյ 448
Գանգրէա 237
Գանձակ 245
Գառլո Կիւրմանի, պաշտօնեայ 295
Գառնալ միայնակեաց 89
Գարդման (գռ.) 244, 245
Գափամաճեան (Սիմոն) 26
Գափատաղ (Ագարակ) 13
Գեբաղ (լեռ) 378
Գեթսեմանի 11, 12 59, 74, 81, 84, 89, 96, 101, 117, 120, 127, 147, 148, 152, 173, 175, 176, 178-181, 182-192, 194, 195, 343, 421

Գեհոն (գետ) 122
Գերաք-Միւման 57
Գերաք Ագա 55, 56, 57, 58
Գերեզման (Ս.) Քրիստոսի 22, 23, 24, 26, 82, 83, 138, 140, 151, 170, 179, 187, 223, 227, 242, 285, 290, 291, 292, 304
Գերմանիա 15, 242
Գէորգ Ե. կթ. Սուրբէնեան 269
Գէորգ Կապադովկիացի 365
Գէորգ Կիպրացի պտմ. 372, 436
Գէորգ վանական 364
Գէորգ (մհ.) մբ. 314
Գէորգ վրդ. 327
Գէորգ վրդ. 314
Գէորգ քհ. 9, 10
Գէորգ Քողիբացի 373
Գէորգ (Ս.) 238
Գէորգ (Ս.) զօրավարի սեղան 24
Գէորգի (Ս.) Գերեզման 325
Գիլան 55
Գիւտ Խաչ եւ եկ. 220, 284, 287, 344, 347
Գլակ 252
Գլաձորի վ. 88
Գլխադիրի (Ս.) Մատուռ 250, 251, 254, 256-260, 338
Գնթունիք 131
Գոհար՝ կողակից մհ. Աստուածատուրի 247
Գողգոթա 5, 59, 84, 140, 145, 179, 185, 191, 219, 221, 278, 287, 292-300, 305, 340, 344
Գոնտէր գնդապետ Անգղիացի 15, 24, 26, 38
Գորգիփաղ վզրուկ 206
Գորնէյլ թատերգակ 132
Գուարէզմիոս, տե՛ս Քուարէզմիոս
Գրագ (Քէրեկ) 47
Գրիգոր եպ. Արծրունեան 452
Գրիգոր (Ս.) եպ. Նիւսացի 30, 130
Գրիգոր եպ. Տաւրացի 132, 133, 345, 346, 415
Գրիգոր Աբծկեցի, գրիչ 114
Գրիգոր Երէց Սիմանակլացի 53, 54
Գրիգոր Կրօնաւոր 245
Գրիգոր կթ. Պահլաւունի 150
Գրիգոր կթ. Տղայ 211
Գրիգոր մբ. 113
Գրիգոր Պե. Մըսըրցի 43
Գրիգոր Պե. Շղթայակիր 76, 93, 112, 247, 252, 253, 254, 258, 261, 265, 270, 274, 299, 300, 310, 311, 327, 394
Գրիգոր Պե. Պարոնտէր 84, 90, 166, 246, 258, 299, 432, 435
Գրիգոր (Ս.) Լուսաւորիչ 160, 241, 251, 260, 341, 448, 449
Գրիգոր (Ս.) Լուսաւորչի սեղան 256
Գրիգոր սրկ. 9, 10
Գրիգոր վրդ. Դարանաղցի 394, 395
Գրիգոր վրդ. Կ. Պաստմաճեան 312
Գրիգոր վրդ. Տաթեւացի 60, 340
Գրիգոր քոռեպ. Արշարուհի 59, 229
Գրիգորիս աբբա 365
Գրիգորիս կթ. Ալուանից 160
Գրիգորիս մբ. 113

Դամասկացիք 353, 372
Դամասկոս 77, 90, 134, 136, 209, 241, 308, 309, 317, 322, 377, 379, 397
Դամասկոսի դուռ 161
Դամիանոս (Ս.) 238
Դանիէլ Ռուս, աբբայ ողգ. 7, 35, 63, 76, 186, 231, 333, 369, 388, 416, 427
Դաստիմ (քղ.) 402
Դաւթի աշտարակ կամ բերդ 23, 92, 99, 118, 168, 169, 197, 200, 202, 203, 262
Դաւթի Գերեզման 230
Դաւթի դուռ 17, 18, 83, 97, 118, 119
Դաւթի տուն 121
Դաւթի քաղաք, տե՛ս Բեթղեհէմ

Դաւիթ Անյաղթ 345
Դաւիթ Ա. Պե. 113, 421
Դաւիթ մրգ. 237
Դեբովրա, կին մրգ. 21
Դեկապոլիս 227
Դեկոս կայսր 131
Դեմաս 341
Դեմետրիոս եպ. 49
Դիոնեսիա, մայր Եւթիմիոսի 329
Դիոնեսիոս (Ս.) եպ. Արիսպագայի 183
Դիոսպոլիս (քղ) 13, 323
Դոմինիկեանք 14, 70, 180, 181, 197, 295
Դուին (քղ.) 119, 164, 211, 294
Դուբեան Մատենադարան 271
Դուբեանաչէն 272
Դրազարկի վ. 53

Եագուպի, պտմ. 303, 320, 403, , 442
Եագուպիէ (մզկիթ) 196-203
Եագուպիէ եկ. 99
Եագուպի պտմ. 47, 229, 476, 442
Եահիա իպն Սահիտ պտմ. 291, 292
Եանէս, վզրուկ 206
Եաֆա 15, 92, 262, 300, 303, 304, 305, 306, 315. 387
Եբբայեցիք 114, 115
Եգիպտացիք 372
Եգիպտոս 43, 56, 87-114, 115, 124, 204, 205, 206, 207-215, 246, 257, 309, 313, 324, 354, 363, 371, 377, 393, 394, 397, 399, 423
Եգեսիա 448
Եդուարդ Է. (Թգ.) Մեծին Բրիտանիոյ 267
Եզեկիա (Թգ.) 122
Եզեկիէլ (մրգ.) 220, 236
Եզեկիէլ մբ. 268
Եզիտ Ա. Օմմիատեան Խալիֆա 442
Եէմէն 209
Եթովպիա 204, 246, 363
Ելլադացիք 372
Եղիա հպ. Երուսաղէմի 72, 352, 360, 396, 397, 399, 400, 401
Եղիա (Ս.) մրգ. 239, 386, 393, 395, 417, 424
Եղիա վրդ. 411
Եղիա տես. Կրտի վ.ին 398
Եղիազար եպ. Սիւրիոյ 448
Եղիազար Պե. Այնթապցի 107, 253, 261, 267, 310, 326, 327, 409, 410
Եղիէ Պե. Դուբեան 89, 225, 269, 271, 273, 355, 365
Եղիէ քհ. Ճգնաւոր 391
Եղիսաբեթ, մայր Ս. Ցոլհ. Մկրտչի 32, 33, 34, 36, 37, 42, 431
Եղիսէ (մրգ.) 424
Եղիսէի Աղբիւր 401
Եղնովիտ (գղ.) 240
Եննայ եպ. Գազայի 403
Եննոմի Ձոր 121
Եպիփան վանական 35, 63, 96, 100, 101, 154 186, 218, 287, 333, 371, 426
Եսայի Անապատական 161, 164, 201
Եսայի Պե. Թալասցի 267, 268, 269, 274, 327
Եսայի (մրգ.) 122, 126, 127, 220, 236
Եսայի վրդ. Նէեցի 88
Երուսաղէմ (ստէպ.)
Երուսաղէմի ժողով 387
Երեմիա (մրգ.) 125
Երեմիայի վ. 357
Երեմիա հայազգի 356, 357
Երիցավանք 118
Երիքով 334, 339, 369, 370, 371, 395, 396, 398, 401, 415, 416, 438
Երկրորդ Դողգոթա 295, 299
Եւագր պտմ. 371, 372
Եւդոկսիա (Թգհ.) 14, 17, 61, 66, 124, 259, 350, 406
Եւդոկսիայի Աշտարակը 350
Եւթիմիոս (Ս.) 100, 132, 136, 138, 329-339, 348, 349, 350, 396
Եւթիմիոսի (Ս.) վ. 259, 333, 371, 374
Եւնոմիոս (հերետիկոս) 33
Եւպրաքսիոս Ներքինի 400
Եւսեբեան 353
Եւսեբիոս եպ. Կեսարացի պտմ. 2, 138, 139, 151, 176, 191, 221, 222, 251, 283, 284, 319, 330, 344, 347, 436, 442, 444, 447
Եւստաթիոս Անկիւրիոյ 153, 352
Եւստաթիոս քհ. Բիւզանդացի, ճարտարապետ 151, 227
Եւտիքիոս (Սայիտ Իպն Պատրիք), պտմ. 205, 223, 227, 228
Եւտոքսիա՝ դուստր Բաւլայի 303
Եւտրոպէ Ներքինի 401
Եւրոպա 55, 70, 114
Եփեսոս 182
Եփեսոսի ժողով 236, 332
Եփրատ 122, 129, 130, 402
Եփրեմ Նկարիչ 238
Եփրեմ Պկ. Ղափանցի 29
Եօլանտ՝ դուստր Ցոլհաննէս Թգ.ի 242

Զաւրակ՝ հայր Գազաւոնի 142
Զաքարիա (մրգ.) 413
Զաքարիա եպ. Բեյլացի 227
Զաքարիա Ա. կթ. Զագեցի 391, 428
Զաքարիա հռետոր 61, 400
Զաքարիա Պե. ցն. 16, 149, 153, 286
Զաքարիա Պե. Կոփեցի 269, 274, 327, 328, 433
Զաքարիա քհ. հայր Ցոլհ. Մկրտչի 31, 32, 33, 36, 37, 38, 40, 42, 431
Զաքարիա, տե՛ս Եղիայի վ.ին 396
Զեբեդեայ որդիք 173
Զէննոբ Գլակ 448
Զէննոն կայսր 61, 356, 399, 400, 452
Զըմրխտի պալատ 212
Զոզիմ եպ. Գազայի 403
Զոզիմէր (գղ.) Սեբաստիոյ 365
Զորաբաբել 153
Զուայլար, ողգ. 37

Ջուար ձիյէրճի Օղլու քհ. 255, 260, 263

Էթէբիա, կոյս, ողգ. 11, 59, 84, 177, 184, 190, 191, 221, 223, 280, 282, 283, 287,
Էթիէնդ տը Միւսի, այբի Տօբոնի Պարոնին 49
Էյակապալ կայսր 48
Էլ-Ապիյատ (սպիտակ մզկիթ) 322
Էլ-Ատիտ, Ֆաթիմեան Խալիֆա 206
Էլ-Աւրէշ 315
Էլ-Գուտս 376
Էլիա Գաբիդոլինա 219
Էլ-Խալիլի մզկիթ 324
Էլ-Կօրանիէ, Տես Բեթաբրա
Էլ-Հաճաճ, զօրավար Ապտ Իւլ Մէլիք Խալիֆայի 185
Էլ-Համիտ Պիլլահ, որդի Էլ-Ատիտ Խալիֆայի 210
Էլ-Մաքուն, պտմ. 205
Էլ-Մէլէք Էն-Նասըր, Տես Սալահէտտին
Էլ-Մէլէք Էս-Սալիհ, որդի Ալթապէկ Նուրէտտինի 209
Էլ-Մէլէք Էլ-Մուազզամ Շէմսէտտին Իսա, սլթ. Դամասկոսի 241
Էլ-Մուգատտէմ, պտմ. 303
Էլ-Մուհնդար, բերդ մը Գազայի մօտ 408
Էլ-Մուսթանսըր, Ֆաթիմեան Խալիֆա 206
Էլ-Պիրէհ (գղ.) 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29
Էլ-Վալիտ Բ. Օմմիատեան Խալիֆա 320
Էլ-Քաարա մզկիթ 380
Էլ-Քեամիլ սլթ. Եգիպտոսի 242
Էմատ-Էտ-տին, Տես Ալաէ-Սայիտ Զէնկի
Էմիր Ճավալի 404
Էմիր Ֆախրէտտին Բ., Ա. Ազատասըր Լիբանանի 428

Էմմանուէլ կայսր, տե՛ս Մանուէլ Կոմնենոս
Էմմաուս Նիկոպոլիս, 35
Էմմաուս (գղ.) 232
Էյուպ, Տես Նէեմ-էտ-տին Էյուպ
Էյուպեանք, 212, 214
Էջմիածին (Ս.) 29, 252
Էջմիածնի (Ս.) եկ. 254, 255, 269
Էս-Սալթ, 436, 437-439
Էվրմար Պե. լտ. 304
Էր-Րամ (գղ.) 22
Էօժէն Ռոժէր (Հ.) ողգ. 37

Ըմբռնման եկ. 173, 175-181

Թաբոր լեռ 254, 386-395, 419, 426, 427
Թագաւորաց Աղօթատեղի 299
Թադէոս (Ս.) Առք. 196, 346
Թադէոս կրօնաւոր 245
Թադէոս վրդ. Պուլանըխցի 435
Թադէոս սրկ. 359
Թադէոս մբ. 113
Թադէոսի Մխիթարեանց 77, 261, 438
Թադէոսի (Ս.) և Սանդխտոյ սեղան 265
Թաթարք 235
Թալապիտք, արաբ ցեղ մը 383
Թալինի եկ. 143
Թանթուր, բլուր մը երուսաղէմի մօտ 216
Թանկրէտ 232, 387, 426
Թաւէրնիէ (ժ. Պ.) ճանապարհորդ 57
Թատուն (գղ.) 403
Թեբայիտ 133, 393, 397
Թեկուսյի վ. 62
Թեսաղոնիկէ 162, 192
Թեսաղոնիկեցիք 372
Թեւայ 162
Թէոդոս (Ս.) 7, 8, 62, 238, 355, 361-363
Թէոդոսի (Ս.) վ. 100, 104, 105, 216, 286, 361-368, 371, 374, 397
Թէոդոս Բ. կայսր 14, 103
Թէոդոսիոս, ողգ. 67, 82, 86, 303, 415
Թէոդորոս Պե. վանեցի 92, 254, 317, 327
Թէոդորոս (Թգ.) Հապէշիթեանի 268
Թէոդորոսի (Ս.) սեղան 265
Թէոկտիտոսի վ. 348
Թէոտոս հպ. երուսաղէմի 61, 259, 399
Թէոտոսիոս եպ. կապիտուղիատոսի 365
Թէոտոր Ճարտարապետ 227
Թէոտոր եդեսացի, Ապիկուրա 352, 353
Թէոտոր եպ. Բեթբացի 362, 365
Թէոտորէտ Կիւրացի, մեկնիչ 47, 345, 346
Թէոտորիք եպ. Վըղպրկի, ողգ, 97, 99, 118, 416, 427
Թէոտորոս Ռչտունի 116, 117
Թէոտուղոս 364
Թէլ-Շուպանա 201
Թէոփանէս Ժամանակագիր 288
Թէոփիլոս եպ. կեսարիոյ 450
Թիտա (Նաւահանգիստ Գազայի) 404
Թիֆլիս 95
Թոգատ (Թ.)
Թոպլէր Գերմանացի 38
Թովմա 16
Թովմա քհ. հայր կարապետ վրդ.ի 88
Թովմա բժիշկ, յետոյ Պե. ցն. 352
Թովմա վրդ. Արծրունի, պտմ. 391
Թովմայի (Ս.) եկ. 197
Թովմաս Սայեղ 31
Թոխաս 319
Թորգոմ Արքեպ. Գուշակեան 271
Թորթոզ (քղ. Տրիպոլսի) 27, 28, 50, 51, 444, 445, 446
Թորոս իշխան 211
Թորոս, որդի Հեթում Ա.ի 264
Թորոս աբ. խոստովանահայր 113

Թորոս Թորամանեան, ճարտարապետ 368
Թորոս մբ. 113
Թորոս քհ. 29
Թորոսի գերեզման 265
Թուլուզ 443
Թրակացիք 299
Թրէբէոն 121, 122

Ժագ տը Վիթրի, կարտինալ եպ. Ակեայի 297
Ժէրար աբբայ 387
Ժէօֆրօա զէնքի ընկեր Կոտըֆրօայի 26
Ժիպլէ (Ձէպել կամ Պիպլոս) 446
Ժիրպէր (Սեղբեատրոս Բ. Պապ) 71
Ժուբտէն քհ.ի վ. 118

Իաբռւ կամ Իօբռւ 300
Իգնատիոս վրդ. մեկնիչ 428, 431
Իզապել (Թգհ.) Ռուբէն Բ.ի 52
Իզոտոր եպ. Գազայի 403
Իթֆիհ կամ Աթֆիհ (Թ.) 212
Իլարիոն (Ս.) 403, 411
Իննովկենտիոս քհ. 160
Իպն Ապի Տահէր 290
Իպն էլ-Ալֆհիր, պտմ. 210
Իպն էլ-Ալասալ, պտմ. 205
Իպն էլ-Գաասիմ 207
Իպն Հօքալ, պտմ. 404
Իպն Պաթռւթահ, պտմ. 377, 404
Իպրահիմ վեզիր 437
Իսահակ Նհպ. 376, 431
Իսաւրացիք 372
Իսթախրի պտմ. 404
Իսկիտէի Անապատ 201
Իսրայէլ 21, 31, 424
Իսրայելացիք 115, 302, 413
Իտալիա 57
Իտիրիս պտմ. 126, 186, 404
Իրաք 331
Իւղաբերից եկ. 167, 172

Լաբուբնիա, դիւանագիր դպիր եդեսիոյ 346
Լազարեան Ճեմարան Մոսկուայի 217
Լակրանժ (Հ. Մ. ժ.) Դոմինիկեան 17
Լայբցիկ 265
Լաչէրնա (Պլաչէրնա) 118
Լավըժըրի, կարտինալ 77
Լաւոդիկէ 237
Լեւոն Ա. (Թգ.) 9, 52
Լեւոն Գ. (Թգ.) 111, 164
Լեւոն Դ. (Թգ.) 53, 54, 57
Լեւոն Զ. (Թգ.) 257, 258
Լեռնակողման վ. լտ.
Լէնտ (Տքթ.) անգլիացի, արեւելագէտ 61
Լէոնարտոս (Ս.) 238
Լըքլէրք (Տոն Հենրի), հնախօս 16
Լիբանան լեռ 413
Լիզպոնա 451
Լիէվէն Տը Համ, պտմ. 15, 63, 64
Լիսան հրուանդան 48
Լիվորնիա 57
Լիւդ (քղ.) 302, 314, 318, 319, 320
Լուդովիկոս (Թգ.) 304, 427, 443, 446
Լուկրետիոս, բանաստեղծ լտ. 115
Լուվրի թանգարան 67, 133

Խադ եպ. կարնեցի 127, 128
Խադայ վ. 127
Խաթուն (մեծ) 20
Խան էլ-Ահմար 332, 334, 339
Խաչատուր եպ. Հալէպցի 195
Խաչատուր քհ. Տարոնեցի, օւսուցիչ 328
Խաչ Գիւտ 341, 342
Խառաբատ (Քաջբերունիք) 296
Խասէքի սուլթանի վագիֆ 410
Խարաթա, կոյս 165
Խեր, քոյր Խաբբերդցի կարապետ աբ.ի 118
Խէրպէթ էլ-Մահնեհ 436
Խոսրով Բ. (Թգ.) պարսից 15, 68, 229

Խոսրով (թգ.) 143
Խորազմեան թաթարք 82, 405
Խորասան 388
Խորենացի Մովսէս, պտմ. 127, 183, 190, 346, 347, 391
Խորէն վրդ. Մխիթարեան 107, 360
Խորին Ասորիք 363
Խրիմ 77, 197

Ծայդանացիք 392
Ծովից աչխարհ 129
Ծովիք (մեծ) 129, 134
Ծովիք (Շահուենի կամ փոքր Ծովիք) 29, 134

Կաթալոս (Ս.) 238
Կալիցիա 147
Կամսարականք 143
Կայիափա քպ. 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 94, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 105, 106, 432
Կանանց Աչտարակ Մար-Սարայի 349
Կանդի Մատենադարան 387
Կանուդ, (թգ.) 239
Կապադովկիա 246, 337, 363
Կապադովկիացիք 105, 372
Կարալոս (Մեծն) կայսր 68, 72, 93, 117, 160
Կարալոս (Կուենդ) թգ. 68
Կարապետ աբ. Խարբերդցի, փիլիսոփայ 113
Կարապետ արքեպ. Եւդոկիացի 327
Կարապետ կթս. Եւդոկիացի 5
Կարապետ Շուլտովեան, Նոր Նախիջևանցի 276
Կարապետ պե. Գանձակեցի 311, 327
Կարապետ վրդ. Երուսաղէմացի 88, 89, 194
Կարապետ վրդ. Տոսպեցի 88, 89, 173, 344
Կարապետ վրդ. 113
Կարապետ վրդ. 113
Կարապետ վրդ. Քաչբերունի 296
Կարապետ վրդ. Տ. Մկրտիչեան 449, 450
Կարապետ մբ. 91
Կարապետի (Ս.) սեղան 265
Կարդագինէ 237
Կարիմ (քղ.) և լեռ 30, 35
Կարմեղեան կրօնաւորուհիք 158
Կարմեղոս լեռ 446
Կարմիր ծով 413
Կարնոյ ժողով 374
Կափառնաւում (գղ.) 426
Կափարքամաղա (գղ.) 13, 14, 15
Կեդրոնի Ջոր 3, 121, 122, 144, 155, 186, 189, 190
Կելսոս, փիլիսոփայ, հակառակորդ քրիստոնէութեան 218, 349, 357
Կեսարիա Կապադովկիոյ 132, 450
Կեսարիա (Պաղեստինեան) 135, 303, 440-448, 450
Կիլիկեցիք 88, 372
Կիլիկիա 52, 53, 54, 57, 253, 265, 296, 397, 398
Կիկերոն 387
Կիսեմ Տուրացի, պտմ. 120, 150, 293, 318, 320, 323, 426
Կիպրոս 53, 364
Կիրակոս Պե. Մնացականեան 112, 253, 269, 274, 328, 435
Կիրակոս գրիչ 89
Կիրակոս՝ եղբայր Խարբերդցի կաթողիկոս աբ.ի 114
Կիրակոս միայնակեաց 44
Կիրակոս՝ ուսուցիչ Մարտիրոս քհ. 113
Կիրակոս մբ. 113
Կիրակոս պտմ. 150, 340
Կիրիտ 260
Կլեպկենկեան սաներ 275
Կլեոնեվիոս հարիւրապետ 441
Կիւրեղ (Ս.) հպ. Երուսաղէմացի 2, 82, 85, 145, 146, 175, 176, 177, 219, 282, 283, 345, 346, 347, 348, 386

Կիւրղի (Ս.) Երուսաղէմացիի սեղան 256
Կիւրեղ հպ. Ալեքսանդրիոյ 14, 165, 345
Կիւրեղ Սկիւթուպոլսեցի 14, 61, 62, 100, 259, 329, 331, 332, 333, 336, 352, 353, 355, 359, 365, 372, 396
Կիւրեղ կրօնաւոր 29
Կիւրեղեանք 353
Կիւրղի (Ս.) Երուսաղէմացիի աւազան 256
Կիւրիկիոս աբբայ 365
Կիւրոս վկայ 124
Կղեմէս (Ս.) հպ. Հռովմայ 2
Կղեմէս Ալեքսանդրացի, վրդ. Եկեղեցւոյ 251
Կղէոպա սրկ. Քայիքլիտէս 372, 374
Կղզոյոս կայսր 346
Կոզմա (Ս.) 238
Կոզմա Երգեցող 352
Կոհար ղօրապետ 206
Կոմիտաս կթ. Աղցեցի 19, 149
Կոնիբիր, անգլիացի հայագէտ 10
Կոնոփէ Կիլիկեցի 364
Կոստանդ կայսր 145, 345, 347
Կոստանդիա, Տես Մարեոտիս
Կոստանդիանոս (Մեծն) կայսր 36, 67, 138, 140, 151, 191, 218-222, 279, 284, 286, 288, 344, 345, 390, 403, 417
Կոստանդիանոսի (Ս.) եկ. 284, 287, 289
Կոստանդին (քղ.) 29
Կոստանդին Մոնոմախոս կայսր 292
Կոստանդին կայսր, որդի Հերակլ կայսեր 442
Կոստանդին ե. կթ. Սսեցի 296
Կոստանս՝ մայր Անտիոքի իշխան Պեմոնտ Գ.ի 188
Կոստանդնուպոլիս 29, 73, 92, 107, 112, 132, 133, 182, 231, 236, 274, 264, 382
Կոստանդնուպոլսի ժողով 389
Կոտըֆրոյ Տը Պուիյիոն (թգ.) 22, 26, 232, 233, 303, 304
Կորիքոս Գաղացի 403
Կուտինա 252, 255
Կուտովիք (Ցովհաննէս Վան) ողգ. 37
Կտորտա-Ֆէբրարդայի վ. (Հռովմ) 70
Կտուց Անապատ 89
Կրեգինիոս վանահայր, ողգ. 36
Կրտի վ. 395, 408

Հագուբէթ էլ-Մէլէք եկ. 412
Հադդին (Տիբերիոյ եւ Նազարէթի միջև) 157
Հալէպ, Տես Բերիա
Համազասպ Կամսարական 143
Համամ, որդի Շ. Ամատունիի 19
Համասփիւռ՝ կողակից Էվգարեցի մհ. Մարտիրոսի 327
Համբարձման (Ս.) եկ. 151, 152, 155, 166, 421
Համբարձման լեռ 77, 143, 221, 344
Համբարձման մատուռ 261, 270
Հայաստան 26, 83, 89, 109, 116, 117, 119, 126, 129, 131, 133, 134, 211, 324, 352, 355, 365, 368, 399, 402, 447, 449, 452
Հայոց թագ Երուսաղէմի մէջ 248
Հայր Աբրահամու վ. ցն. 432
Հանդերձից բաժանման սեղան 341
Հաննա իւմմ Միրիէմ 69
Հաչիչէ 327
Հաչիմ իպն Ապտ Մանաֆ, Մուհամմէտ մրգ. լն. մեծ հայրը 404
Հապէշխութեան, տե՛ս Եթովպիա
Հապէշք 421, 432
Հապս էլ-Մէսիհ 87, 94
Հասանիէհ (թ.) 304
Հատալպա Ղուզի 212
Հատեանք կամ Խալտեանք 129, 130
Հարա Ջաբլիա (թ.) 212, 213, 314
Հարէթ էլ-Ջէյթուն (թ.) 412
Հաքեմ, Ֆաթիմեան խալիֆա 177,

290, 292
Հեգեսիպպոս, պտմ. 2. 251
Հեթում Ա. (թգ.) որդի Կոստանդինի 53, 54, 241, 242, 264, 270
Հեթում Բ. (թգ.) 196, 264
Հեղինէ (թգհ.) 22, 36, 61, 67, 80, 83, 151, 152, 158, 221, 223. 231, 287. 289, 341. 342, 343, 344, 345-347, 389
Հեղինէ՝ կին Մուբատ Աղայի 312
Հենրիկոս Տը Շամբաննը (թգ.) 304
Հերա Աբգոսեան (դիցուհի) 441
Հերակլ կայսր 164, 288
Հերմոն լեռ 390, 394, 413. 419
Հերովդէս (Մեծն թգ.) 33, 35, 38, 440. 441
Հերովդէսի պալատ 55
Հերոդէս Ագրիպպաս (թգ.) 250, 441
Հերովդէս Անթիպաս (թգ.) 172
Հերպերդ Աբբայ 320
Հիղան 402
Հիճազ 377, 404
Հիւշամ իպն Ապտ էլ-Մէլիք, Օմմիատեան խալիֆա 322
Հնդիկք 373
Հնդկաստան 246, 313, 363
Հոգին Սրբոյ մատուռ 265
Հոնֆրոյ Տը Տօրոն, Պարոն Անդրծորդանանի 49
Հոնք 246
Հովիւ եղիա 365
Հովհաննոցի եկ. 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 223
Հովր լեռ 154
Հռաքէլի գերեզման 7, 12, 222
Հռիփսիմեանք 190, 191
Հռիփսիմէ կոյս (Ս.) 137, 141, 143, 346
Հռովմ 108, 162, 346, 441, 451
Հռովմայեցիք 48, 115, 130, 162, 373, 402
Հռութի վ. 62
Հրահատ, հայր կամաւորական Գաղաւոնի 142

Ձաղանաց եկ. 172
Ձիթենեաց լեռ 84, 126, 136, 144, 145, 147, 148, 149, 152, 155, 158 160, 161, 163, 164, 174, 177-179 184, 201, 344, 394. 421
Ձիթենեաց պարտէզ 173, 174-176, 178

Ղազար աբ. 113
Ղազար վրդ. 316, 317
Ղազարիոն (գղ.) 355
Ղազարիոնի եկ. 59, 152, 281
Ղալաթիա 4
Ղայիպի եգիպտացի 298
Ղանտիլ վարպետ կեսարացի 254
Ղեւոնդ պտմ. 19
Ղեւոնդ վրդ. փիրղալէմեան 5
Ղեւոնդ Սաբացի 352
Ղեւոնդիոս Աբբայ 364
Ղուղիբայի վ. 355
Ղուկաս Աւետարանիչ (Ս.) 31, 32, 72, 74, 167
Ղուկաս (մհ.) կեսարացի 247
Ղուկիանոս քհ. 13, 14
Ղպտի 181, 195, 205, 211, 421

Ճամի էն-Նասըր 379
Ճափար Ալ-Մուղաֆֆէր վզրուկ 206
Ճենուացիք 443, 446
Ճէզար փաշա 315, 316, 443, 451
Ճէպէլը Զէյդա լեռ 377
Ճէպէլը էլ-Քաֆզէ 430
Ճիփար երկիր 404
Ճոհար, մայր խարբերդցի կարապետ աբ. ի 114
Ճորճ (թգ.) Մեծին Բրիտանիոյ 268
Ճորոխ 19

Մագիստրոս Իչխան (Դրիդոր) 428
Մակարի (Ս.) գերեզման 253, 260
Մակար (Ս.) հպ. 238, 263, 287

Մակար Պե. ցն. 398
Մակարի (Ս.) մատուռ 260
Մակվելա 240
Մահանայիմ, տե՛ս Խերպէթ էլ-Մահանէհ 436
Մահմուտ Բ. սլթ. 195, 312
Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեան 266
Մամաս՝ հօրեղբորորդի հայ Սուրբոնիոսի 366
Մամիկոնեանց վ. 42
Մամիկոնեանք 44, 143
Մայեումա (քղ.) 201, 403
Մայեումացիք 373
Մանէթոն պտմ. 115
Մանուէլ գրիչ 44, 114
Մանուէլ Կոմնենոս կայսր 237, 238, 333, 416
Մանուէլ մբ. 113
Մաշկեւորի վ. 84, 146, 278
Մառի, (= Տէրպէնտ էլ Մէրըի) 264, 265
Մատապա (քղ.) 338
Մատապայի մոզայիք 47, 49, 221, 378, 401, 422
Մատթէոս աբ. Զէրէզցի (Ակն) 93
Մատթէոս (Ս.) Առք. 72, 74, 428
Մատթէոս կրօնաւոր 44
Մատթէոս կրօնաւոր Դարանաղցի 113
Մատթէոս մբ. 113
Մատթէոս պկ. Զուհաճեան 434
Մատոննա Տէլլա Փաչէ, (Նաւի անուն) 58
Մարաշ 207
Մարգար (մհ.) Խոնոնց Զուղայեցի 428
Մարգարիտ՝ մայր Պաշարաթ սրկ. ի 435
Մար-եագուպի վ. տես Ս. Յակոբի վ.
Մարթա՝ Ներսէս երէցի մայրը 5
Մարթա՝ քոյր Ղազարու 168
Մարի իչխանուհի Մեծին Բրիտանիոյ 268
Մարիամ եգիպտացի 285
Մարիամ (թգհ.) Պաղտին Բ. ի
Մարիամ Մագթաղինացի 167
Մարիամ (միւս) կամ Մարիամ Յակոբայ 167
Մարիամ Ս. Աստուածածին 11, 31, 32, 37, 182-185, 218, 237
Մարիամ՝ քոյր Ղազարու 168
Մարիամանք 167, 168, 169, 171
Մարիւս (թգհ.) Լեւոն Զ. ի 257, 258
Մարին 162
Մարինայի եկ. Գորսիքայի մէջ 383
Մարինոս պտմ. լտ. 21, 61, 353
Մարինոս Սանուդոս, ողգ. 35, 318 323
Մարկիանոս Աբբայ 61, 62
Մարկիանոս կայսր 183, 184, 226, 398
Մարկիանոսի եկ. 62
Մարկոս Աւետարանիչ (Ս.) 167
Մարկոս Աւրելիոս Անտոնինոս կայսր 48
Մարկոս գրիչ 4, 8, 19, 171
Մարկոս միայնակեաց 359
Մարսէլլ 62
Մարտիրոս հպ. երուսաղէմի 61, 333, 396, 399, 400
Մարտիրոս (մհ.) Լվգարացի 327
Մարտիրոս Պե. եգիպտացի 194, 263, 298, 299
Մարտիրոս Պե. Ղրիմցի 257
Մարտիրոս քհ. եղբօրորդի Վարդան արքեպ. ի 113
Մարտիրոսաց քաղաք = Նփրկերտ 402
Մարքիզ Տը Վոկուէ, ողգ. 23, 26, 235, 236, 238
Մաւրիտանացիք 71
Մաւրկան 162
Մաքլէր (բրօֆ.) գաղղիացի 54
Մաքմաս (գղ.) 21
Մաքքատէթ էլ-Կորանիէ 417, 418
Մաքքատէթ էլ-Հաճլա 418
Մելանիա (Տիկին) 152

Մելանիա (Տիկին, փոքր) 164, 191
Մելիսանդ (թգհ.) 68, 120, 188
Մելիտեանք 132, 329
Մելիտինեանք 132, 329
Մելիտինէ 129, 130, 131, 132, 134, 137, 329, 331
Մելիտինէի ընծայարան 337
Մելիտոն (մհ.) Տարսխախցի 254, 256, 259
Մելիքա 29
Մելքիսեդեկ (թգ.) Սալիմայ 390
Մելքիսեդեկ վրդ. Մուրատեան (յետոյ եպ.) 25, 26
Մելքիտք 212
Մելքոնեան դասարան 275, 276
Մեհմետ պէկ Ապու Տահապ 314
Մեռեալ Ծով 47, 48, 49, 144, 391, 348-361, 413, 416, 417, 418
Մեսրոպ եպ. Նշանեան 161, 258, 270, 272
Մեսրոպ Պե. 5, 44, 296
Մեսրոպ վրդ. Տիգրանակերտցի 312, 313
Մեսրոպեան վարժարան 275
Մետանացի Անտոն, ողգ. 37
Մետափրաստ պտմ. 7, 8, 363
Մետինէ 207, 402
Մերկեռ, որդի Սեղբոս ամիրայի 311
Մերկեռիոսի (Ս.) սեղան 265
Մէլէք Զահըը Զահմահ, սլթ. 263
Մէլէք Էն-Նասըը, սլթ. 48
Մէլէք Մանսուր Հիւսամէտտին Սալահ (սլթ.) 87
Մէլիք Էլ-Մանսուր, տես Շերքուհ
Մէլիք Սալիհ Իսմայիլ (սլթ.) 43, 87
Մէհմետ սլթ. 77
Մէմլուք 297
Մէքքէ 185, 308
Մժավանք 159, 164, 165
Մժէժ Գնունի 164, 165
Միթրա 228
Մինաս (Տէր) 260
Մինաս (Ս.) եգիպտացի 124
Մինաս Պե. Ամդեցի 29, 45
Մինաս Պկ. ցն. 216
Մինաս վրդ. մբ. 314
Միջագետցիք 372
Միջագետք 29, 134, 246, 363, 399, 402
Միջերկրական կղզիք 377
Միրիջան՝ հայր Պաչարաթ սրկ.ի 435
Միւթասեմ-Պիլլահ, Օմմիատեան խալիֆա 321
Միւհիբէտտին պտմ. 68, 69, 197, 198, 201, 203, 290, 291, 308, 309, 324, 377
Միքայէլ Ասորի պտմ. 202
Միքայէլ Գ. կայսր (Արբշիւ) 352, 364
Միքայէլ Նահատակ 352
Միքէլ-Անժ, Նկարիչ 239
Միքիա (մրգ.) 218, 236
Մլեհ Իչխան 211
Մխիթար Գօշ վրդ. 395
Մխիթարեանք 8, 29
Մկրտիչ աբ. Լուսարար 296
Մկրտիչ Աւգերեան (Հ.) 4
Մկրտիչ (մհ.) Թարգման 314
Մկրտիչ վրդ. Արծրուննեան 119, 172, 360, 385, 411
Մղրըպի 92, 314
Մոկաց վ. 128
Մոկս 402
Մոնթանա (գղ.) 35
Մոնկոլք 437
Մոնտրէլ ողգ. 170
Մոնրէալ, բերդաքաղաք 49, 437
Մոսկուա 351
Մովաբացիք 48
Մովաբի լեռ 144
Մովսա թգ. 48
Մովսէս կթ. Եղիվարդեցի 245
Մովսէս Կաղանկայտուացի, պտմ. 60, 64, 154, 164, 191, 240, 245, 295, 419, 422
Մովսէս (մրգ.) 239, 386, 393, 395
Մոտեստոս Պե. ցն. 16, 19, 100, 149, 153, 177, 185, 228, 286, 287, 289, 364

Մօրիա 121, 122
Մուավիահ Ա. Օմմատեան խալիֆա 185, 352, 442
Մուգատտասի պտմ. 4, 126, 128, 321, 404, 442
Մուիզզ, Ֆաթիմեան խալիֆա 206
Մուհամմէտ իպն Իսիրիս էլ-Շաֆիի (օրէնսգէտ) 404
Մուշ 46
Մուրատ Ագա Զմիւռնիացի 312
Մուրատ վարժապետ Արմաշի 328
Մրենի եկ. 143
Մրուվա վ. 164
Մօրիկ Լեհաց 444
Մօրիկ կայսր 11, 15, 103, 137, 184, 397, 402

Յաբոկ 436
Յակոբ 429
Յակոբ (Տէր) 162
Յակոբ Աչըգեան, կեսարացի 269
Յակոբ Ալփեան (Ս.) Առք. 199
Յակոբ Դպիր 89
Յակոբ եպ. 92
Յակոբ Զերեդեան (Մեծ) (Ս.) Առք. 180, 197, 199, 202, 250, 256, 263, 428
Յակոբ Կարապետեան, ուսուցիչ 63, 348
Յակոբ՝ հայր Դերաք Աղայի 55
Յակոբ Նհպ. 378, 380,
Յակոբ՝ որդի Դերաք Աղայի 55
Յակոբ վրդ. Թաշճեան 141
Յակոբ վրդ. Մըխալըճցի 327
Յակոբ վարպետ 257
Յակոբ Տեառնեղայր (Ս.) Առք. 2, 3, 4, 60, 146, 250. 263, 369
Յակոբ քհ. Ամասիացի 262
Յակոբ Փիւրտեան 254
Յակոբի եկ. 378
Յակոբի Ջրհոր 378
Յակոբոս Բ. (թգ.) 181
Յակովիկ պարսիկ վկայ (Եագուպէլ-Ահէմի 198, 200, 201, 202
Յամիդ 402
Յամնիա (քղ.) 338
Յարութիւն եպ. Լեւոնեան 451
Յարութիւն Թ. Տ. Յովհաննեանց 55, 57
Յարութիւն Պե. Վեհապետեան 265, 269, 367
Յեսու քհ. 245
Յեսսէի Ծառը 236
Յետակար 5
Յերոնիմոս (Ս.) մեկնիչ Ս. Գրոց 21, 22, 30, 122, 127, 151, 154, 176, 188, 219, 222, 246, 247, 247, 248, 283, 319, 320, 363, 373, 378, 417, 425
Յեփոնիա հրեայ 188, 191,
Յոբնաղ Պե. ցն. 61, 183, 200, 259, 399
Յոյնք 32, 54, 64, 65, 69, 71, 92, 115, 143, 164, 166, 180, 181, 195, 202, 215, 226, 237, 243-246, 260. 297, 352, 369, 376, 390, 433, 434
Յոպպէ, տես Եաֆա
Յոպպէի Արգելանոց 312
Յոպպէի գերեզմանատուն 311, 312
Յովակիմ-Աննա (Ս.) 168, 370
Յովակիմ-Աննայի (Ս.) գերեզման 67, 69, 70, 74, 76
Յովակիմի (Ս.) պատկեր 369, 373
Յովել (մրգ.) 236
Յովհան 136
Յովհան վրդ. Մայրագոմեցի 245
Յովհաննա, կին Փուղայ հազարապետին Հերովդէսի 167
Յովհաննէս աբ. 43, 44
Յովհաննէս աբ. գրիչ 89
Յովհաննէս Ակնճատ 89
Յովհաննէս ամիրայ Պաչպազիրկանեան 255
Յովհաննէս Անապատական 365
Յովհաննէս արքեպ. Տայեցի կամ Տուեցի 204, 245

Յովհաննէս Աւետարանիչ (Ս.) Առք. 180, 182, 192, 193. 238, 244, 250, 293, 379, 383, 432
Յովհաննէս Բոլոնըը, ողգ. 36, 38
Յովհաննէս բրդագործ 89
Յովհաննէս Գազացի 403
Յովհաննէս գրիչ 113
Յովհաննէս գրիչ 192
Յովհաննէս Դամասկացի 66, 183, 351, 352, 386,
Յովհաննէս Ե. Դրասխանակերտցի, պտմ. 116
Յովհաննէս՝ եղբայր Խարբերդցի Կաթողիկոս աբ. ի 114
Յովհաննէս եպ. աշակերտ Սաբայի վանական Ստեփանոսի 49
Յովհաննէս եպ. երուսաղէմացի (Հաննէ) 45, 76, 80. 107, 108, 109, 111, 187, 192, 254, 259, 261, 263, 298, 299, 326, 341, 353, 385
Յովհաննէս եպ. Եւփեայ 370
Յովհաննէս եպ. Թեսաղոնիկեցի 193
Յովհաննէս եպ. լռակաց 352
Յովհաննէս եպ. Վըզպուրկցի, ողգ. 69, 96, 97, 99, 171, 203, 430
Յովհաննէս (Թգ.) երուսաղէմի 242
Յովհաննէս կթ. Մեծաբարոյ 9
Յովհաննէս Կասիանոս 62
Յովհաննէս կրօնաւոր 296
Յովհաննէս հայ. երուսաղէմի 13
Յովհաննէս Հեզահոգի 255
Յովհաննէս Ճգնաւոր 9, 10
Յովհաննէս Մարթա, կանոնիկոս 31, 33
Յովհաննէս՝ մեծաւոր Յովսափատի վ. ին 187
Յովհաննէս մր. 91
Յովհաննէս միայնակեաց 359
Յովհաննէս միայնակեաց Յորդանանի մօտ 419
Յովհաննէս Մկրտիչ (Ս.) 31, 32, 34, 36, 38, 55, 160, 201, 239, 285, 341, 342, 417
Յովհաննէս Մոսքոս, պտմ. 216, 352, 364, 371, 372, 397, 417, 419
Յովհաննէս Ներանձն 352
Յովհաննէս Ներքինի 400
Յովհաննէս Շամախեցի 89
Յովհաննէս՝ որդի Գերաքի 55
Յովհաննէս Զմչկիկ կայսր 429
Յովհաննէս Պե. եւ կթս. Թլկուբանցի 166
Յովհաննէս Պե. Զմիւռնիացի 266, 267, 269, 274, 312, 313
Յովհաննէս Պե. ձոպլին 20
Յովհաննէս Պե. ցն. 91, 149, 397, 399, 400, 449
Յովհաննէս Պե. ցն. 289
Յովհաննէս Պե. Պոլսեցի 29
Յովհաննէս Պկ. Կոլոտ 93, 253, 261, 270, 274, 299, 310
Յովհաննէս Ռուփինոս 200
Յովհաննէս վրդ. Արճիշեցի 88
Յովհաննէս վրդ. Թարգման 91
Յովհաննէս վկայ 124
Յովհաննէս Տես. Կրտի վ. ին 398
Յովհաննէս Տը Սոլմ. ողգ. 36
Յովհաննէս փակակալ 113
Յովհաննէս Փոկաս Կրետացի, ողգ. 97, 178, 333, 388, 390, 416, 427
Յովհաննէս քհ. Ատանացի 112
Յովհաննէս քհ. հայ Քոզիբայի 374
Յովհաննէս Քոզիբացի 371, 372, 373
Յոխան (մրգ.) 303
Յովսափատ Զոր 1, 2, 3, 4, 5, 16, 17, 96, 103, 127, 128, 155, 158, 178, 181
Յովսեպոս հրեայ, պտմ. 115, 139, 140, 423, 436, 440
Յովսեպոս (կոմս) Տիրերիացի 426
Յովսէ, որդի փոքր Յակոբոս Առք.ին 250
Յովսէփ (Ս.) 218, 424
Յովսէփ Արիմաթեացի (Ս.) 167, 280, 318, 323
Յովսէփ Արիմաթեացիի (Ս.) տուն 287

Յովսէփ կրօնաւոր 113
Յովսէփ Նհպ. 380
Յովսէփ վանական հայ 104, 105
Յովսէփի (Ս.) գերեզման 196, 427
Յորդանան 57, 60, 68, 144, 154, 254, 297, 339, 369, 392, 394, 396, 398, 413-422
Յուդա՝ եղբայր փոքր Յակոբոս Առք.ի 250
Յուդա Իսկարիովտացի 101, 173, 178, 359
Յուդա Կիւրեղ եպ. (Ս.) 342
Յուդայի ցեղ 370
Յուդայի քաղաք 30, 31, 32
Յուդիթ՝ քոյր Մկլիսանդ Թգհ.ի 68
Յուլիանիա Պատրիկ 396
Յուլիանոս Աբբայ, եպ. Բոստրայի 365
Յուլիանոս Ծերն արաբացի 365
Յուլիանոս ուրացող, կայսր 124, 125, 160, 188, 403
Յուլիոս Սեւերոս, զօրապետ 219
Յունաստան 19, 355
Յուստինիանիա (քղ.) Զօրրորդ Հայք 400
Յուստինիանոս Բ. կայսր 185
Յուստինիանոս կայսր 49, 67, 73, 76, 125, 130, 132, 136, 163, 164, 200, 201, 216, 220-230, 297, 323, 353, 357, 400, 402, 442
Յուստինոս Բ. կայսր 226, 228, 400
Յուստինոս վկայ 115, 218, 379
Յուստոս եպ. երուսաղէմի 390

Նաբոլէոն Պոնապարթ Ա. կայսր 92, 315
Նաբուղթի այդին 392
Նաղար կամարակապցի 257
Նաղարէթ (քղ.) 32, 33, 66, 372, 423-431
Նազու՝ կողակից Տարսխախցի Մելիտոնի 256, 259
Նաթանայէլ 424
Նահապետ կթ. եղեսացի 29
Նահր էլ Զէրքա 436
Նանա Աստղի սրկ. 352
Նապղուս 21, 29, 120, 376-385
Նասիր-ի-Խոսրով, ողգ. 120, 126, 442
Նարեկացի Գրիգոր վրդ. (Ս.) 168
Նարկիսոս հպ. երուսաղէմի 450
Նեէման Աստղի 424
Նեղոս (գետ) 115
Նեսպապա, Տես. եղիայի վ.ին 397
Նեստորիոս (հերետիկոս) 182, 360
Ներսէս աբ. կրակցի 20, 113, 170
Ներսէս երէց 5, 20, 216
Ներսէս Շնորհալի կթ. (Ս.) 106, 167, 205, 217
Ներսէս Պարթև (Ս.) կթ. 119
Ներսէս վրդ. վանահայր Ս. Փրկչի 89
Նէարքոս, ընկեր Ս. Պողիկտոսի 131
Նէհմէտտին էյուպ՝ հայր Սալահէտտինի 208
Նէյուպոլիս, տե՛ս Սամարիա
Նէպի Մուսայ 332, 334
Նիկիա 71, 220, 236
Նիկոդիմոս 13, 14, 323
Նիկողայոս եպ. Ագիւրմանցի 10, 20, 76, 180
Նիկողայոս (մհ.) մբ. 314
Նիկողայոս՝ տես. Կրտի վ.ին 398
Նիկողայոսի (Ս.) սեղան 261
Նիկոմիդիա 132
Նիկոպոլիս 352
Նիկոփորոս, պտմ. 61, 346, 389
Նիքոլա Ֆրէսքոպալտի, ողգ. 36
Նչանի (Ս.) մատուռ 260, 261
Նոնոս Աբբայ 365
Նորայր վրդ. Այնթապցի 63
Նորավանք 126, 127
Նոր Ջուղա 55, 57, 58
Նորվեկիա 239
Նուպար մայր Թադէոս վրդ. Պուլանըխցիի 435
Նուպիա 204
Նուբէտտին Աթապէկ 207-211
Նօթը Տամ 360

Շահապիվանի ժողով 119
Շամաթ պտմ. 210, 211
Շանթաճիգ գունդ 130, 131
Շապանի, վզրուհ 206
Շապուհ Ա.մատուռնի 19
Շավէր, վէզիր 207, 208
Շարթրը (Ֆրանսա) 2
Շաւարշ վրդ. Հաճընցի 63
Շաֆէ (իմամ) 209
Շաֆէական գերեզման 209
Շէյխ Դահիր Օմար 313
Շէյխ Իւլ Համպալի 308
Շէյխ Հասան Ահմէտ 379
Շէյխ Մէֆթա 261
Շէյխ Շէմս Լ-տին Պաղտատցի 197
Շէյխ Պատրանի 385
Շիթթի, հնախոյզ 334, 336, 337
Շիրակ 4, 143
Շիրակացւոց վ. 143
Շիրքուհ, վէզիր 208
Շնուտիի վ. 226
Շոբակ, բերդաքաղաք 438
Շուշան 162
Շուշան 167
Շուշանիկ, մայր Արտաւանի 161, 164

Ոնորիոս կայսր 103
Ոնուփրիոս (Ս.) 239
Ոսկեբերան (Ս.) Յովհան հպ. 30, 106, 353, 391, 395
Ոսկեհատ՝ մայր Վահան գրչի 53
Ոսպնավանք 172
Որոգինէս, մեկնիչ Ս. Գրոց 127, 218, 319, 322, 442, 447
Որոգինէսեան 62
Ուատի Քէլթ 372
Ուշաթափման տեղ 172
Ուռհայեցի Մատթէոս, պտմ. 395, 429
Ուրարտական Շրջան 116
Ուրկանոցի վ. 110
Ոփալի լեռ 121, 122, 123

Զամ թաղ 249, 274
Զամուրճեան (Յ.) 77
Զինաստան 313
Զորրորդ վ. Սիւննաց 128, 134

Պաալպէք 208
Պաղիլ Պոսնաքիով, ռուս ուխտաւոր 203
Պալիշահի եկ. 322
Պաղեստին 9, 10, 15, 24, 26, 32, 41, 57, 70, 72, 85, 92, 104, 114, 132, 135, 143, 154, 184, 185, 186, 198, 204, 218, 232, 239, 276, 300, 302, 337, 371, 393
Պաղէէ թաղ 271, 276
Պաղտատ 160
Պաղտին Ա. (թգ.) 35, 68, 233, 304, 387, 437, 443
Պաղտին Բ. (թգ.) 68, 120, 188, 233, 323, 405, 406
Պաղտին Գ. (թգ.) 35
Պաղտին եպ. 444
Պաղտին Պուրկի 282
Պամփիւլիոս Բիւբլիտոնացի վկայ 447
Պայարա (արտ) 327
Պանդ կթ. Աղուանից 159
Պանդայ վ. 159
Պանիաս 207
Պանոն հգնաւոր Աղուան 160
Պաշարաթ (տիրացու) 435
Պապ էլ-Սէպաթ 69
Պապ էս-Սաղիր (Դամասկոս) 377
Պատանատեզի 293, 294
Պատմոս 193
Պատր էլ-ձէմալի, վզրուհ 206
Պատրիկ Կիւլպէնկեան 276
Պատրիք Իպն էն-Նաքահ 321
Պատրիքիոս՝ Տես. Ապազանոն վ.ին 365
Պատրոնիկէ (թգհ.) 346
Պարագոս եպ. 227
Պարատահ (ջրանցք) 321
Պարճելլօ (թանգարան) 56

Պարոն վասիլ, իշխան 53, 54
Պարոնեան Սուքիաս (Հ.) 10
Պարոնիոս, պտմ. 350
Պարոնտատ, հայր Խարբերդցի կաթապետ աբ.ի 114
Պարոնտէրի Այգի 12
Պարտէզ (Ս.) 294, 299
Պարուք, զօրավար Հաքէմի 290
Պարսիկք 8, 15, 19, 64, 68, 86, 99, 128, 149, 153, 164, 165, 177, 185, 192, 228, 231, 246, 285, 288, 350, 353, 364
Պարսկաստան 19, 57, 163, 363, 374
Պարքողիբա 219
Պարքուք (սլթ.) 48
Պաւերիա 171
Պեթաֆալա (գղ.) 35
Պելլա (քղ.) 436
Պելագոս 13
Պետրոս 136
Պետրոս, աշակերտ հայազգի երեմիայի 356
Պետրոս (Ս.) Առք. 81, 84, 86, 94, 95, 96, 97, 101, 102, 103, 173, 180, 244, 250, 302, 379, 392
Պետրոս եպ. Եւթիմիոսի վ.ին 332
Պետրոս եպ. Սեբաստիոյ 33, 34, 66
Պետրոս եպ. Վրացի 66, 125, 152, 164, 184, 200, 203, 297, 400
Պետրոս հպ. Աղեքսանդրիոյ 400
Պետրոս հպ. Երուսաղէմի 396, 399
Պետրոս մբ. 113
Պետրոս միայնակեաց 365
Պետրոս Պե. Եւդոկիացի 92, 93, 255, 315, 316,
Պետրոս վանական Փասսին լերան 426
Պետրոս վրդ. 25
Պետրոս քհ. Աղուան 159
Պետրոսեանք 391
Պետրոսի (Ս.) մատուռ 255
Պետրոսի վ. 196-203
Պերլին 38
Պէյսան 427

Պէհա-Է-տին-իպն-Շէտտատ 69
Պէյթ Լիպրի 12
Պէյթ Լիհէհ (գղ.) 22
Պէյթ Ձէմալ (գղ.) 15
Պէյթ Պահիր 12
Պէյթ Սահուր (գղ.) 58, 61, 63, 64
Պէնի-Հէզիր 3
Պէնի Օմիահ 321
Պէրութ 51, 406, 445
Պէրրա (գղ.) 22
Պէքեաբ Թաղ 269
Պէրօթ 21
Պիլահի դուռը 322
Պիլատուրի պտմ. 320
Պիղատոս 101, 172, 280, 425
Պիղատոսի պալատը 344
Պիպարս Պընտըքտար (սլթ.) 48, 304, 324, 325, 388, 427, 437, 443
Պիպլոս 219
Պիտա, պտմ. տե՛ս Բէդ Պատկառելէ
Պլանչ Տը Ֆրանս 304
Պլինիոս, պտմ. 440
Պլուտարքոս, պտմ. 349
Պոլլատեանք 2
Պողիկտոս հայկազն (Ս.) 330, 331
Պողիկտոսի (Ս.) դամբարան 337, 339
Պողքերիա (թգհ.) 226
Պոմպէ 162
Պոմպէա Լուկիլիա 67
Պոնիվակիոս Ռակուսացի 378
Պոնտոս 246, 363
Պոսրա (քղ.) 437
Պորտոյի անանուն ուղեգիր 82, 152, 173, 221, 222, 344, 378, 401, 417
Պորփիւրիոս եպ. Գազայի 403, 405
Պտղոմիոս 436
Պրենաիզի 306
Պրոկղ Պկ. 386
Պրոկոպիոս Գազացի 403
Պրոկոպիոս, պտմ. կեսարացի 130, 163, 200, 216, 225, 296, 442
Պրոպատիկէ 26, 66, 71, 75, 76, 77
Պրուքսէլ 27

Պողոս Աբբայ Հռոմմայեցի 365
Պողոս՝ աշակերտ հայազգի երեմիա-յի 356
Պողոս (Ս.) Առ. 250, 255, 441
Պողոս՝ հայր Ս. Եւթիմիոսի 329
Պողոս Հելլատիկոս, միայնակեաց 401
Պողոս մբ. 113
Պողոս Պե. յետոյ կթ. Գառնեցի 44, 194
Պողոս վրդ. Ադրիանուպոլսեցի (յե-տոյ վրդ. եպ. Պկ. և Ը. կառա-վարիչ Ս. Յակոբայ վ. ին) 269, 274, 420
Պողոսի (Ս.) մատուռ 255

Զոջիկ 162

Ռամա 21
Ռամաղահ կամ Ռամահ 318, 319
Ռամաղայիմ 318, 319
Ռամալլահ (գղ.) 22
Ռամովդ 436
Ռամսէս Բ. Մինէփթեան (թգ.) 301
Ռաուլ եպ. լտ. Բեթղեհէմի 238, 324
Ռավեննա 132, 162
Ռեմղէ 28, 92, 120, 247, 290, 303, 308, 314, 318-320, 321-328
Ռեմղէի վ. 274, 276
Ռընօ, եղբայր Մարիամ թգհ. ի 188
Ռընօ Տը Շադիլյօն 49, 50, 52
Ռիչարդ (թգ.) 304, 405
Ռշտուննեաց վ. 114, 116, 117, 118, 120
Ռշտունիք 116, 117, 119
Ռոմանոս վանական 61
Ռոպինսըն գիտուն 318
Ռուբէն Բ. (թգ.) 52
Ռուբինեանք 25, 211
Ռումանիա 354
Ռուսք 140, 141, 313
Ռուվինոս քհ. (Տորանիոս) պտմ. նախ բարեկամ Յերոնիմոսի, ապա հակառակորդ 345

Սաբա (Մար) 238, 353, 357, 396
Սաբայեցիք 353
Սաբայի (Մար) վ. 62, 99, 100, 153, 203, 283, 348-361, 371, 374, 375,
Սադպերդ (Վրաստան) 12, 200, 420
Սալահէտտին (սլթ.) 4, 14, 42, 49, 69, 119, 142, 157, 161, 179, 181, 189, 194, 195, 207, 208-211, 214, 216, 232, 239, 261-263, 294, 295, 304, 324, 342, 379, 384, 388, 405, 427, 432, 443
Սալահիէ վարժարան 91
Սայէզեանք 15
Սալիհ իպն Ալի Ապուլլահ իպն էլ Ապպասի 321
Սալիմ ուսուցիչ 411
Սալուստիոս հպ. երուսաղէմի 399
Սահակ աբ. Ղրիմցի 89
Սահակ եպ. Աստուածատուրեան, Բաբերդցի 268
Սահակ իշխան? 183
Սահակ (Ս.) հպ. Պարթև 3, 346
Սահակ վրդ. 314
Սահառուննաց վ. 3, 4
Սահառունի Դաւիթ 4
Սահէլ 332, 333, 337, 338, 339
Սամարացիք 224, 225, 227, 322, 376, 377, 378, 442
Սամարիա 22, 250, 301, 377, 379, 335
Սամուէլ Անեցի, պտմ. 150
Սամխոն 411
Սայիտ իպն էլ-Պատրիկ, տե՛ս Եւտիքիոս, պտմ.
Սանահնեցի (Անանիա) 395
Սասուն 402
Սարակինոսք 170, 304, 364, 427, 443
Սարգիս գրիչ 44
Սարգիս՝ եղբայր Խարբերդցի կա-բապետ աբ. ի 118
Սարգիս խալիֆայ 259
Սարգիս՝ հայր Գալուստ Կիւլպէնկեանի 273
Սարգիս մբ. 113

Սարգիս միայնակեաց 88
Սարգիս Պաղտասարեան Տիգրանա-կերտցի 328
Սարգիս Պե. 384
Սարգիս վրդ. 91
Սարգիս վրդ. Շնորհալի, մեկնիչ 5, 44
Սարգիս վրդ. պտմ. 254, 257, 264, 311
Սարգիս վարպետ Տ. Յովակիմեան 254
Սարգիս (մհ.) Քիւրազեան, Թէքիր-տաղցի 435
Սարդիկէ 237
Սարեւթացի 424
Սարոնի դաշտ 315
Սաւաւանեանց (Տ. Հ. Թ.), պտմ. 45, 93, 258, 266, 295, 310, 312, 314, 360, 383, 384, 394, 409, 432, 435
Սափսա 420, 421, 422
Սափսայի վ. տե՛ս Յովհ. Մկրտչի վ.
Սբէլիոն (քարայրի վ.) 357
Սեբաստ (գղ.) 27, 160, 384, 444
Սեբաստիա 33, 34, 129, 164, 324, 365, 367, 368
Սեբաստոս 441
Սեբէոս, պտմ. 19, 116, 117, 149
Սելովամ 4, 82, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128
Սեղբոս ամիրայ Երևաննոյ 253, 310, 311
Սեպուհ լեռ 340, 341
Սերովբէ (մհ.) որդի Ս. Քիւրազեանի 435
Սերովբէք (գղ.) 340
Սերպք 202, 299, 354, 358
Սեւերոս, պտմ. 205
Սէլիմ Ա. (սլթ.) 56, 299, 354, 384
Սէլճուգեանք 155
Սէյրէթ ուլլահ, տես Իսմէրի մղկիթ
Սէնէքտիոնի ժողով 85, 86
Սէքար (գղ.) 378
Սիաբ էլ-Ղանէմ 62, 63, 64
Սիդոնիոս հայազգի 329, 337, 338
Սիթթի Մարիամ 186
Սիթթի Մարիամ (Այն) 38
Սիմանակլայ բերդ 53
Սիման՝ եղբայր փոքր Յակոբոսի 250
Սիմոն խաղախորդ 302, 305, 310
Սինա լեռ 254, 393, 394, 419
Սինայի եկ. և վ. 259, 374, 375, 397
Սինայի սեղան 254
Սիոն 1, 2, 9, 13, 42, 82, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 110, 117, 121, 171, 196
Սիոնի գերեզմանատուն 93,
Սիոնի դուռ 83
Սիրաք երուսաղէմացի 314
Սիւլբիկոս Սևերոս, պտմ. 345
Սիւլէյման Բ. (սլթ.) 90, 112
Սիւլէյման Զաբիֆի Գազացի 408
Սիւլէյման՝ Օմմիատեան խալիֆա
Սիւմաքոս եպ. երուսաղէմի 448
Սիւնեաց վ. 358
Սիւնիք 116, 127 318, 319, 320, 321
Սիւրիա 70, 73, 117, 207, 209, 288, 324, 377, 399, 433
Սիւքար (քղ.) 378
Սիւքէմ 378
Սկեւռացի Դէորգ? 167
Սկիւթուպոլիս 227, 233, 426 436
Սմբատ պտմ. 52
Սնարք Քրիստոսի Ս. Գերեզմանի 340
Սոզոմենոս, պտմ. 151, 283, 345
Սոկրատ Սքոլաստիկոս, պտմ. 151, 295, 345
Սողոմէ՝ մայր Զեբեթեան որդւոց 167
Սողոմոն (Տէր) 339
Սողոմոնեան տաճար 219
Սողոմոնի գերեզման 230
Սուգ էլ-Խար (թ.) 409, 412
Սուպիէ (գղ.) 22
Սուբաթ (քղ.) 55
Ս. Ակիւլինէի վ. (երուսաղէմ) 17

Ս. Առաքելոց եկ. (Երուսաղէմ) 5
Ս. Առաքելոց եկ. (Կեսարիա) 452
Ս. Առաքելոց եկ. (Պոլիս) 73
Ս. Աստուածածնի գերեզմանի եկ. (Երուսաղէմ) 5, 75, 89, 120, 179, 181-192, 310, 421
Ս. Աստուածածնի եկ. Լատինաց (Յոպպէ) 304
Ս. Աստուածածնի եկ. (Նոր-Ջուղա) 55
Ս. Աստուածածնի եկ. Վլաչէրնի (Պոլիս) 226
Ս. Աստուածածնի վ. (Բեթղեհէմի մօտ) 6, 8, 10, 11, 12, 216
Ս. Աւետման վ. (Զիթենեաց լեռ) 159, 160
Ս. Գէորգ եկ. (Սալթ)
Ս. Գէորգ եկ. (Քէրքէկ) 54
Ս. Գէորգ եկ. և վ. (Ռէմլէ) 92, 247, 318, 326, 327, 446
Ս. Գէորգ եկ. Խպտոց (Երուսաղէմ) 31
Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եկ. (Երուսաղէմ, Սեբ.) 340, 341, 347
Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եկ. (Ղալաթիա) 4
Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կանթեղ (Երուսաղէմ, Սեբ.) 341, 344
Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վ. (Զիթենեաց լեռ) 143
Ս. Դոմետիոսի վ. (Երուսաղէմ) 17
Ս. Եղիայի եկ. (Թաբոր) 388, 389, 390
Ս. Եղիայի վ. (Երուսաղէմ) 7, 73, 216
Ս. Եղիսաբեթի եկ. (Այնքարիմ) 32, 44
Ս. Երրորդութեան եկ. (Բեթղեհէմ) 247
Ս. Զաքարիայի վ. (Նազարէթի մօտ) 423, 428, 429, 430, 431
Ս. Թէոդոսի վ. (Բեթղեհէմի մօտ) 35
Ս. Թէոդորոսի եկ. (Երուսաղէմ, Սեբ.) 249, 264, 265, 270
Ս. Լաւրենտիոսի եկ. (Կեսարիա) 444, 446
Ս. Լեռնակողման եկ. և վ. (Այնքեարիմ) 5, 43, 44, 45
Ս. Խաչի վանք (Երուսաղէմ) 12, 200, 420
Ս. Ծննդեան Այր (Բեթղեհէմ) 344
Ս. Ծննդեան եկ. և վ. (Բեթղեհէմ) 5, 8, 63, 65, 217-244, 281, 310, 353, 381, 434
Ս. Կաթուղիկէ եկ. (Վաղարշապատ) 159, 160
Ս. Կարապետի եկ. (Սիւնիք) 127
Ս. Կարապետի եկ. Սեբաստի (Փոքր Հայք) 384
Ս. Կիրակոսի վ. (Երուսաղէմ) 17
Ս. Համբարձման Այր (Զիթենեաց լեռ) 344
Ս. Համբարձման եկ. (Զիթենեաց լեռ) 5, 59
Ս. Հրեշտակապետաց եկ. և վ. (Երուսաղէմ, Սեբ.) 5, 18, 19, 20, 44, 105, 106, 108, 112, 113, 114, 146, 249, 271, 310, 421
Ս. Հրեշտակապետաց վ. (Դաղա) 403, 408-410
Ս. Ղեւոնդէսի վ. (Երուսաղէմ) 16
Ս. Ղուկիանոսի սեղան (Երուսաղէմ, Սեբ.) 341
Ս. Մարկոսի Թանգարան (Վենետիկ) 382
Ս. Մինաս Աղեքսանդրացի սեղան (Երուսաղէմ, Սեբ.) 258
Ս. Մինասի դամբարան (Երուսաղէմ, Սեբ.) 338
Ս. Մինասի մատուռ (Երուսաղէմ, Սեբ.) 251, 258, 259, 260, 338
Ս. Միքայէլ եկ. Խպտոց (Երուսաղէմ) 431
Ս. Միքայէլ, տե՛ս Ս. Հրեշտակապետի վ.
Ս. Միքայէլի Սերպ վ. (Երուսաղէմ) 203
Ս. Մովսէսի եկ. (Թաբոր լեռ) 388, 389, 390
Ս. Յակոբ եկ. (Գահիրէ) 214
Ս. Յակոբ եկ. (Երուսաղէմ, Սեբ.) 5
Ս. Յակոբ եկ. (Քէրքէկ) 54
Ս. Յակոբի Դանձատուն (Երուսաղէմ, Սեբ.)
Ս. Յակոբի եկ. և վ. (Երուսաղէմ) 1, 2, 5, 9, 12, 19, 29, 76, 80, 89, 91, 92, 98, 105, 107, 111, 118, 120, 168, 170, 171, 179, 195, 213, 248-270, 451
Ս. Յակոբի սեղան, Ս. Նիկողայոսի եկեղեցիին մէջ (Յոպպէ) 311
Ս. Յակոբի վ. (Յովսափատ) 16
Ս. Յարութեան գաւիթ (Երուսաղէմ, Սեբ.) 431
Ս. Յարութեան եկ. (Նապլուս) 380, 382
Ս. Յովակիմ-Աննայի եկ. (Երուսաղէմ) 23, 26, 33, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 76, 77, 80, 142, 446
Ս. Յովհաննես Աւետարանչի եկ. (Ս. Յարութեան գաւիթը) 5, 431, 432, 434, 435
Ս. Յովհաննէս կարապետի վ. (Այնքեարիմ) 35, 42, 43, 44, 45, 216
Ս. Յովհաննէս Մկրտչի եկ. (Դաղա) 405
Ս. Յովհաննէս Մկրտչի եկ. (Գահիրէ) 213, 214, 215
Ս. Յովհաննէս Մկրտչի եկ. (Ռէմլէ) 324
Ս. Յովհաննէս Մկրտչի եկ. և վ. (Նապլուս) 376, 383, 384
Ս. Յովհաննէս Մկրտչի վ. (Յորդանանի եզերքը) 413, 417
Ս. Յովհաննէս Մկրտչի վ. Ցն. (Յորդանանի եզերքը) 415, 416, 422
Ս. Յովհաննէսի եկ. (Կեսարիա) 452
Ս. Յովհաննէսի եկ. (Պէյրութ) 381
Ս. Յովհաննէսի վ. Ֆրանչիսկեանց (Երուսաղէմ) 112
Ս. Յովհաննու կարապետի վ. (Զիթենեաց լեռ) 159, 161-165
Ս. Յովհաննու Հիւանդանոց (Երուսաղէմ) 35, 50
Ս. Յոհէնանի եկ. Լտ. (Յոպպէ) 304
Ս. Նիկողայոսի եկ. Լտ. (Յոպպէ) 304
Ս. Նիկողայոսի եկ. և վ. (Յոպպէ) 300, 302, 306, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 347
Ս. Նիկողայոսի մատուռ (Մար-Սաբա) 350
Ս. Պետրոսի եկ. (Երուսաղէմ) 82, 86, 95, 96, 98, 101,
Ս. Պետրոսի եկ. Լտ. (Յոպպէ) 302, 303, 304, 305
Ս. Պետրոսի եկ. (Կեսարիա) 444, 446
Ս. Պետրոսի Հառաչանաց վ. և եկ. (Երուսաղէմ) 82, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 118
Ս. Պետրոսի սեղան (Ս. Նիկողայոս եկեղեցիին, Յոպպէ) 311
Ս. Պողիկտոս 131, 132
Ս. Պողիկտոսի եկ. (Եգիպտոս, Թեբայիտ) 133
Ս. Պողիկտոսի վ. (Երուսաղէմ) 129, 134, 135, 136, 137
Ս. Պորփիւրի եկ. (Դաղա) 407, 411
Ս. Պրոկոպիոսի եկ. (Կեսարիա) 452
Ս. Սարգիս զօրավարի սեղան (Երուսաղէմ, Սեբ.) 258
Ս. Սարգսի վ. Ապու Սիբճա (Երուսաղէմի մօտ) 204, 211, 213, 214
Ս. Սարգսի վ. (Երուսաղէմ, Թանթուր) 216
Ս. Սիմէոն մենակեացի եկ. (Մար-Սաբա) 350
Ս. Սիմէոնի եկ. (Երուսաղէմ) 118
Ս. Սիոնի եկ. (Երուսաղէմ) 15, 16, 59, 86, 110, 112, 115
Ս. Սոփիայի եկ. (Պոլիս) 73, 226
Ս. Ստեփանոս Նախասարկաւագ 14, 15, 16, 21, 238
Ս. Ստեփանոսի դպրոց (Օքսֆորտ) 346

Ս. Ստեփանոսի եկ. (Երուսաղէմ) 17, 67, 68, 120, 134, 139
Ս. Ստեփանոսի եկ. և վ. (Երուսաղէմ, Սիոն) 13, 17, 18, 19, 20, 95, 110, 117, 118,
Ս. Ստեփանոսի մատուռ (Երուսաղէմ, Սեբ.) 256
Ս. Ստեփանոսի սեղան (Երուսաղէմ, Սեբ.) 256
Ս. Ստեփանոսի վ. (Երիքով) 325, 397
Ս. Ստեփանոսի վ. (Սիւնիք) 127
Ս. Վէմ եկ. (Այնքեաբիմ) 44
Ս. Տեառնեղբօր եկ. (Յովսափատ) 1, 2, 3, 4, 5
Ս. Տեղիք 5, 6, 8, 10, 11, 19, 20, 42, 71, 84, 86, 88, 95, 98, 101, 124, 127, 128, 145, 147, 152, 160, 190, 219, 276, 310
Ս. Փոկասու եկ. (Սիւնիք) 127
Ս. Փրկչի գերեզմանատուն 248
Ս. Փրկչի եկ. (Թաբոր) 387
Ս. Փրկչի վ. և եկ. (Երուսաղէմ) 5, 81, 82, 83 84, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 98, 105, 109, 110, 112, 117, 310, 359
Ս. Քառասնից եկ. (Զէթեննաց լեռ) 164
Ս. Քառասուն Վկայից եկ. (Ռեմլէ) 324
Ս. Քառասունք եկ. (Հալէպ) 358, 360
Ս. Քառասունքի վ. (Յովսափատ) 16
Ս. Քրիստափորի վ. (Յովսափատ) 16
Սուքա Անապատ 331
Սոփրոնիոս աբբայ 365
Սոփրոնիոս հայ, Տեսուչ Թէոդոսի վ.ին 100, 365-368
Սոփրոնիոս Պե. ցն. 66, 86, 124, 153, 155, 185, 229, 230, 232, 287. 288, 371, 397
Սպանդարատ, հայր Գազաւոնի 142, 143
Սպանիա 71, 451
Ստեփանէ իշխան 211
Ստեփանոս արքեպ. Օրպելեան, պտմ. 127
Ստեփանոս Բիւզանդացի 47
Ստեփանոս գրիչ (երկայն) 113, 421
Ստեփանոս գրիչ Սեբաստացի 43, 46
Ստեփանոս եպ. Մելիտինեցի 338
Ստեփանոս երէց 89
Ստեփանոս կաղմարար 44
Ստեփանոս, հայր Վահան գրչի 53
Ստեփանոս մբ. 113
Ստեփանոս Մոլաբացի 365
Ստեփանոս Ջուլհակ 113
Ստեփանոս Սաբացի 49, 352
Ստեփանոս վրդ. Տիգրանակերտցի 327
Ստրատիլքիոս աբբայ, Տես. Թէոդոսի վ.ին 365
Սքաբբի կղզի (Ֆրանսա) 295
Սքոլաստիկոս աբբայ 365
Սօֆրանէս, տե՛ս Ծովիք (Մեծ)

Վահան Արշակունի 163, 164
Վահան գրիչ 53
Վահրամ վզրուկ 26, 206
Վահրամ Բաբունի պտմ. 265
Վաղան 161
Վաղարշապատ 400, 449
Վաղենդիանոս կայսր 124, 125, 132
Վայոց Ձոր, 127
Վանայ Լիճ 116
Վասակ, եղբայր Վահրամ վզրուկի 206
Վասիլ Պե. 87
Վատիկան 4
Վարագայ Լեռ 88
Վարդան գրիչ 146
Վարդան Մաթոսեան 141
Վարդան Պե. 113
Վարդան վրդ. 314
Վարդան վրդ. Բաբերդցի 296
Վարդան վրդ. Բաղիշեցի 261
Վարդան վրդ. Բարձրբերդցի պտմ. 211, 244, 395, 402, 428
Վարդան վրդ. Մարաթացի 98, 114, 429
Վենետիկ 8, 29, 55, 57, 274, 350, 451
Վենոան (Ս.) Մարտիրոս 239
Վեսպասիանոս կայսր 303, 440
Վերնատան եկ. 13, 16, 17, 18, 86, 101, 421
Վիլլիպալտ Անգլիացի, ողգ. 16, 303, 416
Վիլհելմ Ա. կայսր 267
Վիլհելմ Բ. կայսր 267
Վիրգիլիոս, ողգ. 67, 303
Վիրք 202, 296, 297-299, 354, 432
Վիքթորիա (Թգհ.) Մեծին Բրիտանիոյ 267
Վկայասէր (Գ.) հպ. 14, 215, 260
Վռամ Ե. (Թգ.) 200
Վրանաքաղաք 332
Վրաստան 116, 298, 299, 420
Վրթանէս վրդ. Զէյթունցի 63

Տաբիթա 302, 303, 305
Տակիտոս, պտմ. 115
Տահէրի Մզկիթ 304
Տաճարականք 325
Տաճունի դուռ 322
Տամիէդ (քղ.) 208
Տանիմարքա 239
Տաչեան (Հ. Ց.) 59, 241, 450
Տարկամ վէզիր 207
Տար էս-Սապպաղ 321
Տարը Մարիամաթ 171
Տարոն 42, 134, 402
Տարպը Եաֆա 322
Տարպը Լիւդ 322
Տարպը Մըսըր 322
Տարպը Պիրէլ Ասքար 322
Տար Տիս 169, 170
Տարսոն 242, 441
Տէմիսքի, պտմ. 47, 476, 477
Տէյր էլ-Ասէս 172
Տէյր էլ-Զէյթունէհ 106
Տէյր էլ-Պէնաթ 430
Տէյր էր-Ռաւաթ 61, 62, 63, 64
Տէյր էլ-Ֆէլէդ 369
Տէյր իպն Ապէտ } 8, 62, 361
Տէյր Տուզի վ. }
Տէմիր թաղ 270
Տէրի, վզրուկ 206
Տէրպէնտ 116
Տիբերիոյ Ծով 392, 393, 419, 420, 421
Տիգրանակերտ 316
Տիգրիս 402
Տիզբոն 16
Տիկին, քոյր Խաբբերդցի Կարապետ աբ.ի 114
Տիկներես 9
Տիմոթէոս Գազացի 403
Տիմոթէոս վրդ. Սափրիչեան 268
Տիյիրմէն թաղ 270
Տիվանը-Ֆարաւոն 3
Տիտոս եպ. Կրետացի 183
Տիտոս կայսր 130, 140, 303
Տիրուհի Կիւլպէնկեան, մայր Գ. Կիւլպէնկեանի 273
Տիւրոս 27
Տոներ 113
Տորա (քղ.) 333
Տուքա Անապատ 331
Տրդատ (Թգ.) 251
Տօնական (Տէր) 359

Բաս էլ-Այն 376
Բենոտոյ, արևելագէտ 205
Բոպէրթ, եպ. Ռուէնի 323
Բուճմ էլ-Էմկաֆիր 396

Փառան Անապատ 331
Փառան (գղ.) 355, 397
Փասգալ Բ. պապ 387
Փարախ 166
Փարաւոն 301
Փարիզ 10, 11, 12, 32, 59, 67, 131, 146, 204, 271

Փեննա, դուստր Լևոն Զ. թգ.ի 257, 258
Փիլատելփիա 436
Փիլիպպոս Դեղեցիկ (թգ.) 324
Փիլիպպոս (Ս.) Առաք. 379, 424
Փիլիպպոս (Ս.) Աւետարանիչ 441
Փիլիպպոս կթ. Ազբակեցի 252
Փիլիպպոս եպ. 195
Փիտոս սրկ. 332, 333, 336
Փիւնիկեցիք 115
Փղշտացիք 288
Փոտիոս 287
Փորձութեան լեռ 394, 419
Փոքր Ասիա 104, 355
Փրկչի Անապատ 394, 419

Քալանտրէ (գղ.) 22
Քալաուն էս-Սալիհ (սլթ.) 325
Քալպ Լուզեհի եկ. 73
Քաղկեդոնի ժողով 61, 183, 202, 236, 374, 398, 399, 449
Քանանէոդ 131
Քասիմ-էտ-Տօլա 207
Քասր էլ-եհհուտ 415, 417
Քարաւանք 3, 5
Քարաք-Մոպա 49
Քարաք-Մովաբ 48
Քարիզիմ լեռ 376
Քարնաք 300
Քարրար (գետ) 420, 421, 422
Քեապէ 185
Քէրէկ 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 438-439
Քէվրոն 308
Քէքէլիձէ 95
Քէօր Եուսուֆ փաշա 315
Քիթարիզոն (քղ.) 402
Քինէեր Անգլիացի 15, 24, 26, 38
Քիպլէ 230
Քիր-Հարէս 47
Քիր-Հարէսէթ 47
Քիր-Հերէս 47
Քիրման 45
Քիր-Մոաբ 47, 48
Քլէրմոն-Կաննօ, հնախօս 54
Քողիբայլի վ. 369-375
Քովրաթայլի վ. 417
Քուարէսմիոս, պտմ. 14, 38, 216, 235, 236, 237

Օգոստոս կայսր 441
Օլաք (թգ.) 239
Օմար իպն էլ-Ալիզ Խալիֆա 321
Օմար իպն էլ-Խատտապ Խալիֆա 68, 155, 229, 230, 289, 404
Օմարա 209
Օմարի մզկիթ 362
Օմիատեան մզկիթ 377
Օշին (թգ.) 53
Օտէ եպ. Մելիտինէի 330
Օրինէ (գղ.) 35
Օրպելեանք 127
Օքսֆորտ 59, 146

Ֆաթիմեանք 155, 206, 207, 269
Ֆամակուստա (քղ.) 446
Ֆելիքս Ֆապրի, ողգ. 10, 82, 89, 102, 110, 170, 416
Ֆէտերլէն (Հ.) Տես. Ս. Աննայի 422
Ֆիլիպպա, քոյր Մարիամ թգհ.ի 188
Ֆլօրանսօ 56
Ֆոստա (հին Գահիրէ) 404
Ֆուլք (թգ.) 49, 120, 188
Ֆռանկք 26, 69, 133, 186
Ֆռանկիստան 108
Ֆրանչիսկեանք 64, 94, 112, 113, 173, 174, 203, 214, 388, 428
Ֆրանսա 71, 77, 382, 408
Ֆրանսօա Սիւբիանօ, պտմ. 36
Ֆրանց ժօզէֆ կայսր 267
Ֆրէտէրիք կայսր 267
Ֆրէտէրիք Բ. կայսր 242, 243, 305, 388
Ֆրէտէրիք Մուբատ 313

Ա

Aïn Djadour աղբիւր մը 437
Alexis Mallon (p.) մտգր. 205
Allard (p.) մտգր. 131
Antipov (B.) 139
Aracoeli վ. (Հռոմ) 388
Arculfe տե՛ս Արգուլֆ եպ.
Argles տեսուչ Օքսֆորտի դպրոցին 346
Arvieux ասպետ 324, 443, 444
Aubé մտգր. 131
Barnabé տե՛ս Meistermann
Barrois (A.) մտգր. 334
Bassi պտմ. 70, 71
Bethabara (ցորդանան) 415
Bétonim Սալթի արեւմուտքը 436
Blankanhorn եւրոպացի երկրաբան 437
Bliss (Prof.) 122, 125, 135
Bonfils պտմ. 381
Cabrol հնախօս 152
Camille Enlart հնախօս 26, 263, 305, 325, 381, 383, 384, 388, 446
Chadenac (Deux-Sèvres) եկ. 383
Chalon (քղ.) 383
Charlian (քղ.) 382
Chartres (քղ.) 383
Chatillon-Sur-Cher 382
Clermont-Ganneau հնախօս 126, 162, 163, 198, 305, 325, 379, 405, 406, 407, 408, 430
Colonia Prima Flavia տե՛ս Կեսարիա (Պաղեստինեան)
Conder գնդապետ Անգղիացի 325, 381
Copratha (ցորդանան) 418
De Belardo d'Ascoli ողգ. 178
Delehaye (H.) մտգր. 133
De Muralt մտգր. 163
Dickie մտգր. 125
Elouse (գղ.) Այաշ? 401
Ernoul քրոնիկագիր 420
Etampes (քղ.) 383
Etheria տե՛ս Էթէրիա կոյս
Eudoxiana եկ. Գազայի 403
Evetts Անգղիացի մտգր. 204, 205
Fabri Felix ողգ. 69, 157
Francois Pipino ողգ. 69
Frère Lièvin պտմ. 70
Gadara (քղ.) 436, 437
Gautier Avesnes 443, 446
Germer-Durand հնախօս 100, 102, 103, 104, 105
Godefroy de Bouillon (թգ.) 186
Goussen (Prof.) գերմանացի 11, 12, 118, 124, 200, 420
Guerin մտգր. 417, 443, 444
Guillaume Bandenzel ողգ. 69
Hanauer հնախօս 343
Henri Lammens պտմ. 390
Herr Von Schick (Prof.) 135, 139, 140, 169, 197, 198
Heydet (L.) պտմ. 319
Hoffmenn Usener պտմ. 365
Huart պտմ. 209, 309
Hugues Vincent et F. M. Abel (P. P.) պտմ. 105, 197, 240, 292
Jacques de Vérone ողգ. 102, 180
Jean de Wurzbeourg ողգ. 178
Jean Mandeville ողգ. 69
Jean Poloner ողգ. 102, 157
Joseph Derenbourg 123
Jourdain 415
Jugie մտգր. 193
Khirbet Bataneh 436
Khir-Moab 58
Khitrowo ռուս 203
Lagrange (F.) մեկնիչ Ս. Գրոց 363
Laon թ եկ. 445
Laurent (J.) 402
Lavegerie կարտինալ 70
Le Camus գիտնական 451
Le Comte de Nouy 405
Léon Cré 70
Levaillant ողգ. 263, 324
Lièvin de Hamme տե՛ս Լիէվէն

Londres 38
Louis de Rochechouart *ողգ.* 102
Ludolphe *ողգ.* 69
Mahomerie *(գղ.)* 22
Mansi *մագր.* 387
Mantes *(քղ.)* 382, 383
Marnéion 403
Martigny *մագր.* 74, 133, 375
Martin Abbé 26
Mauss *ծարտարապետ* 70
Max Van Berchem 325
Meistermann 43, 58, 172, 216, 390, 422, 437
Métochion *վ. ցն.* 99, 203
Michelant 429
Michon Abbé *ողգ.* 451
Migne *աստուածաբան եւ հրատարակիչ* 8, 497, 417
Mislin Abbé *ողգ.* 325, 447
Moissac 408
Montana 35
Montjoie 50, 51
Nau (P.) *մագր.* 83
Palestine 12, 24, 38
Paris 58
Plaisance*ի Անանուն* 185
Pococke 443, 444
Prosper Viaud *պտմ.* 428
Prudence *բանաստեղծ* 85
Qarka 47
Radzivel *իշխան, ողգ.* 69
Rentis 319, 320
Rey *հնախօս* 443, 444, 445
Reymond Génier *պտմ.* 259, 339, 355, 357, 360, 377
Reymond (G.) 429
Ricoldi *ողգ.* 69, 416
Robinsin 139
Rocci *պտմ.* 70
Saint-Lomer de Blois 382
Salton Bataneos *տե՛ս Էս-Սալթ*
Sauvaire *թարգմանիչ Մուհիբէտտինի* 324, 377
Schulz *Բր. հիւպատոս* 139
Seawulf *Անկլօ-Սաքսոն ողգ.* 68, 96, 306, 388, 427
Sepp 139
Serapeion 403
Shafeïtes *իսլամական դպրոց մը* 69
Sirou *լեռ.* 437
Straton*ի աշտարակ* 440
Strzygowski (J.) *աւստրիացի գիտնական* 377, 368
Taylor *Պարոն* 27, 28
Théodoric *ողգ.* 187
Théodosius *ողգ.* 184
Tobler 139, 203, 430
Urbain Coppens *ողգ.* 97
Vanslip 204
Victor Langlois *մագր.* 448
Vigouroux (F. P.) *պտմ.* 3, 58, 114, 306, 415, 442, 451
Vogüé *պտմ.* 70, 139, 152, 178, 179, 198, 325, 381, 405
Willibald *ողգ.* 192
Zachariah of Mitylene 399

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

էջ	տող	սխալ	ուղիղ
4	13	*Մուգատտաբի*	*Մուգատտէսի*
63	23	*Սաիր էլ-Ղանէմ*	*Սիար էլ-Ղանէմ*
67	1	*Թէոդորիոս*	*Թէոդոսիոս*
119	17	*Շահպիվան*	*Շահապիվան*
253	34	*Գլխագիր*	*Գլխագիր*
329	11	*Դինիս*	*Դիոնիսիա*
367	34	*գետեղուած*	*գետեղած*
399	11	*Թէոդորոս*	*Թէոդոս*

ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
ST. NERSES SHNORHALI
LIBRARY

5.00

10.00

Հայաստանի Ազգային գրադարան
NL0424868

2916

206·5
Q-47